MİMARİ SANAT YEMEK EDEBİYAT EKONOMİ SAĞLIK HUKUK SPOR MÜZİK YAŞAM TARİH

III. Uluslararası Osmanlı İzleri Sempozyumu

23-24 KASIM 2023

EDİRNE

BİLDİRİ KİTABI

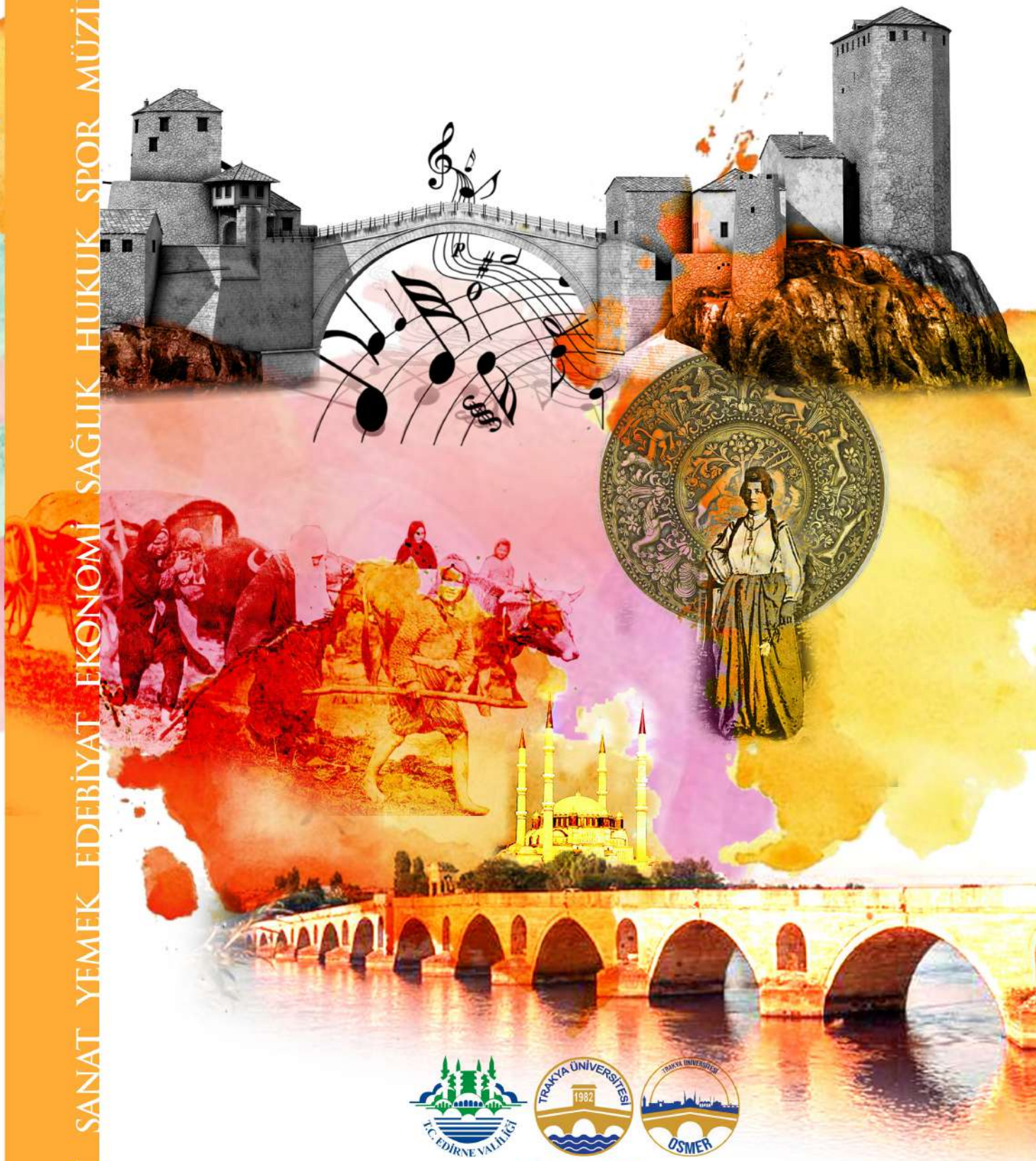

OSMER
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
Osmanlı Medeniyeti Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

III. ULUSLARARASI OSMANLI İZLERİ SEMPOZYUMU
III. INTERNATIONAL OTTOMAN TRACES SYMPOSIUM

23-24 KASIM 2023
NOVEMBER 23-24, 2023

BİLDİRİ KİTABI
PROCEEDINGS BOOK

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
EDİRNE/ TÜRKİYE
TRAKYA UNIVERSITY
EDIRNE/ TURKEY

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

Bütün hakları saklıdır. © 2023. Trakya Üniversitesi
Bu eserin bir kısmı veya tamamı Trakya Üniversitesi Rektörlüğünün izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz, kopya edilemez.

III. ULUSLARARASI OSMANLI İZLERİ SEMPOZYUMU BİLDİRİ KİTABI

Sempozyum Başkanı/ Symposium Chair

Prof. Dr. Mustafa HATİPLER

Editörler/ Editorial Board

Dr. Öğr. Üyesi Selin ARABULAN
Öğr. Gör. Dr. Banu GÖKMEN ERDOĞAN
Arş. Gör. Dr. Tuba HATİPLER ÇİBİK

Kapak Tasarımı/ Cover Design
Res. Assist. Dr. Tuba HATİPLER ÇİBİK

ISBN: 978-975-374-365-5
Trakya Üniversitesi Yayın No: 315

Onursal Başkan/ Honorary Chair
Prof. Dr. Erhan TABAKOĞLU

Sempozyum Başkan ve Yardımcıları/ Chairman of Symposium and Vice Chairmans
Prof. Dr. Mustafa HATİPLER
Dr. Öğr. Üyesi Esin Benian
Dr. Öğr. Üyesi Tülay Canıtez

Bilim Kurulu/ Scientific Committee

Prof. Dr.	Abdullah Atıyye	Mısır
Prof. Dr.	Adil Oğuzhan	Türkiye
Prof. Dr.	A. Gülçin Küçükkaya	Türkiye
Prof. Dr.	Ahad Nejad Ebrahimi	İran
Prof. Dr.	Ahmet Hamdi Zafer	Türkiye
Prof. Dr.	Ahmet Muzaffer Demir	Türkiye
Prof. Dr.	Engin Beksaç	Türkiye
Prof. Dr.	Evgeni Velev	Bulgaristan
Prof. Dr.	Fatih Kanter	Türkiye
Prof. Dr.	Farzin Haghparast	İran
Prof. Dr.	Fehim Huskoviç	Sırbistan
Prof. Dr.	Gülay Apa Kurtişoğlu	Türkiye
Prof. Dr.	H. Burcu Özgüven	Türkiye
Prof. Dr.	Hasan Fırat Diker	Türkiye
Prof. Dr.	İbrahim Numan	Türkiye
Prof. Dr.	İlter Büyükdığan	Türkiye
Prof. Dr.	Khaled Tadmori	Lübnan
Prof. Dr.	Mustafa Aykaç	Türkiye
Prof. Dr.	Mustafa Hatipler	Türkiye
Prof. Dr.	Müberra Gürgendereli	Türkiye
Prof. Dr.	Mümün Tahir	Bulgaristan
Prof. Dr.	Nadide Seçkin	Türkiye
Prof. Dr.	Nuran Kara Pilehvarian	Türkiye
Prof. Dr.	Semiha Kartal	Türkiye
Prof. Dr.	Selim Hilmi Özkan	Türkiye
Prof. Dr.	Suphi Saatçi	Türkiye
Prof. Dr.	Yüksel Topaloğlu	Türkiye
Prof. Dr.	Zeynep Ahunbay	Türkiye
Doç. Dr.	Abdullah Taha İmamoğlu	Türkiye
Doç. Dr.	Esma Mıhlayanlar	Türkiye
Doç. Dr.	Filiz Umaroğulları	Türkiye
Doç. Dr.	Nilgün Becenen	Türkiye
Doç. Dr.	İbrahim Kelağaahmet	Türkiye
Doç. Dr.	Valentin Kitanov	Bulgaristan
Doç. Dr.	Yılmaz Büktel	Türkiye
Doç. Dr.	Zeynep Eres	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi	Rıfat Gürgendereli	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi	Tülay Canıtez	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi	Esin Benian	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi	Selin Arabulan	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi	Arif Mısırlı	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi	Vlora Navakazi	Kosova
Dr.	Ethem Baymak	Kosova
Dr.	Mozaffar Abbaszadeh	İran

Düzenleme Kurulu/ Organization Committee

Prof. Dr. Mustafa Hatipler
Dr. Öğr. Üyesi Esin Benian
Dr. Öğr. Üyesi Tülay Canıtez
Dr. Öğr. Üyesi Selin Arabulan
Dr. Öğr. Üyesi Arif Mısırlı
Öğr. Gör. Dr. Banu Gökmen Erdoğan
Öğr. Gör. Nur Keskin
Arş. Gör. Dr. Tuba Hatipler Çibik
Arş. Gör. Sena Solakoğlu

Sempozyum Sekreteryası/ Symposium Secreteriat

Dr. Öğr. Üyesi Arif Mısırlı
Arş. Gör. Dr. Tuba Hatipler Çibik
Öğr. Gör. Nur Keskin

Adres/ Address

Trakya Üniversitesi/ EDİRNE
Trakya University/ EDİRNE

e-mail: https://osmanliizleri.trakya.edu.tr

web: https://osmanliizleri.trakya.edu.tr

Değerli Katılımcılar,

Trakya Üniversitesi olarak Edirne Valiliğinin desteğiyle düzenlediğimiz "III. Uluslararası Osmanlı İzleri Sempozyumu"nda sizleri ağırlamanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu yıl üçüncüsü düzenlenen sempozyumda, disiplinlerarası bir bakış açısıyla edebiyat, ekonomi, hukuk, gastronomi, kamu yönetimi, mimari, müzik, sağlık, sanat, spor, tarih ve yaşam konuları ele alınmıştır.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Edirne, sayısız önemli olaya tanıklık etmiştir. Birçok Türk boyuna ev sahipliği yapan Edirne, her karış toprağında Türk izlerini barındırmaktadır. Ancak Edirne'nin kültürüyle, tarihiyle, sanatıyla ve pek çok açıdan daha anlamlı hale gelmesi Osmanlı Devleti ile mümkün olmuştur. Osmanlı Devletine 92 yıl başkentlik yapmış müstesna şehir Edirne, Osmanlı'yı en iyi anlatan şehirdir. Osmanlı'nın erken döneminden son dönemine kadar en mükemmel eserlerini barındıran Edirne, Osmanlı'yı anlamak isteyenlerin görmesi, bilmesi ve hissetmesi gereken bir şehirdir.

Edirne denilince, Edirne'de doğup büyüyen ve İstanbul'u, Balkanları fetheden Fatih Sultan Mehmet gelir aklımıza. Fatih, "Hüner bir şehr bünyad etmektir / Reaya kalbin abad etmektir" demiştir. Yani asıl marifet bir şehir kurmakla birlikte o şehirde yaşayanların kalbini kazanmaktır. Bugün dünyada yaşanan savaşlara, çatışmalara baktığımızda, Osmanlı'ya daha yakından bakmanın, Osmanlı'yı anlamanın önemini daha iyi anlıyoruz.

Trakya Üniversitesi olarak gerçekleştirdiğimiz bu sempozyumda, çok yönlü bir bakış açısıyla Osmanlı'yı ele alan bir programa imza atan Osmanlı Medeniyeti Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Dr. Öğr. Üyesi Tülay Canıtez, Sempozyum Başkanı Prof. Dr. Mustafa Hatipler ve emeği geçenlere teşekkür ediyor, selam ve saygılarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Erhan Tabakoğlu
Trakya Üniversitesi Rektörü

Trakya Üniversitesi olarak, 3 kıta ve 7 iklimde, merhamet çınarıyla toprakta kök salıp, kalb-i selim, akl-ı selim ve zevk-i selim ile gökyüzünde bulutlara değen dünyaya barış ve kardeşliği öğreten bir medeniyetin, Osmanlı medeniyetinin izlerinin ardından çıktığımız uzun, zorlu ve bir o kadar da onurlu yolculuğumuzun üçüncü büyük adımındayız.

Medeniyet kurmanın, hele hele yaratılanın Yaradan'dan ötürü sevildiği bir medeniyet kurmanın ve sonrasında adalet ve merhametle yeryüzünden zulmü ortadan kaldırmanın ne demek olduğunu, bunun olmadığı zamanlarda nelerin yaşandığını ve nelerin yaşanacağını, şu son bir buçuk aylık zaman diliminde, İsrail tarafından Filistin'e, Gazze'ye yapılanlarda hep birlikte gördük ve yaşadık.

Bir tarafta: "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın" çizgisi diğer tarafta kutsal tarih mitosuyla: "… bu savaşta hiç kimseye acımayın, kadın, çocuk, ihtiyar, yaşlı, hatta hayvan, bitki ne varsa öldürün, yakın, yıkın, yani adeta girdiğiniz şehirleri tüm canlıları yok ederek boş bir kabuğa çevirin' anlayışı ve dünyanın gözü önünde yaşanan soykırımı…

Oysa izlerinin ardında olmaktan onur duyduğumuz Osmanlı Medeniyetinin en önemli özelliği; adalet ve istimalettir. Yani adaletle ve hoşgörüyü aşan bir anlayışla kardeşlikle bir arada yaşamaktır. Bu birliktelik; İstanbul'dan, Bedehşan'a, Kıpçak'a, Bağdat'a, Horasân'a, Yemen'e, Fas'a, Moritanya'ya, Güney Afrika'ya kadar uzanan büyük bir coğrafyada, sayısız etnik yapı, sayısız inanç ve kültürü özgürlük içinde kaynaştırmıştır.

Medeniyetler şehirlerde kurulur. Bu yüzden olsa gerek Osmanlı Medeniyeti, aşkla ve irfanla şehirler inşa etmiştir. Bu medeniyet, bütün gücünü birleştirerek mimariden musikiye, tıptan matematiğe kadar birçok alanda, bugün hala seviyesine ulaşılamamış, işlev ve fonksiyonları tam olarak anlaşılamamış yüzlerce-binlerce eser ortaya koymuştur. Ünlü Şarkiyatçı Ortalon'un Kanuni hakkında: "Sultan Süleyman'ın eserleri bir sıraya konulsa; en altta muharebeleri, onun üstünde bıraktığı abideler ve en üstte ise kurmuş olduğu ilmi ve hukuki müesseseler gelir" şeklindeki sözleri Osmanlı medeniyetinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Osmanlı medeniyetinin tek bir amacı; insana, insanlığa ve hatta bütün canlılara hizmet etmek olmuştur. Bu anlamda, Osmanlı mimarisinin şaheseri, Selimiye Camii'nin kubbesini taşıyan sekiz ayağının çapının 45 arşın olması, 45 rakamının insan anlamında Hz. Adem'i temsil etmesi elbette sebepsiz değildir.

Bu medeniyet;
Edebiyatta: Ahmet Paşa, Fuzuli, Baki, Nef'i, Hayali, Neşati ve Namık Kemal'i,
Musikide: Buhurizade Mustafa Itri Efendi, İsmail Dede Efendi ve Abdülkadir Meragi'yi,
Resim ve tezyinatta: Matrakçı Nasuh, Nakkaş Sinan, Nakkaş Osman, Nigârî de denilen Reis Haydar ve Levni'yi,
Tıpta: Hekimbaşı Şeyhî ve Akşemseddin'i,
Teknoloji ve Matematik'te: Ali Kuşçu, Hezarfen Ahmet Çelebi, Lagari Hasan Çelebi ve Piri Reis'i,
Coğrafya ve seyahatta: Evliya Çelebi ve Katip Çelebi'yi,
Din ve hukuk'ta: İbni Kemalpaşazade, Zenbilli Ali Efendi, Molla Gürani, Molla Fenari ve Ahmet Cevdet Paşa'yı,
Mimaride: Mimar Hayrettin, Mimar Alaaddin ve Mimar Koca Sinan'ı ve ismini saymaya zamanımız yetmeyeceği yüzlerce devlet adamı ve sanatçıyı yetiştirmiştir.

Bu medeniyet, ortaya çıktığı şehirlerde medeniyeti oluşturan unsurlar olarak; güzel camiler, saraylar, medreseler, köprüler, hanlar, hamamlar, imarethaneler, bimarhaneler, kervansaraylar, bedestenler, arastalar ve çarşılar inşa etmiştir. Bugün hala ayakta olan 65 sokak, 2000 civarında dükkan, 20 han, 1 okul, 1 mescit, 1 kitaplık, 7 çeşme, 1 dolaplı kuyu, 1 şadırvan, 1 sebil, sekizi büyük olmak üzere 18 kapısıyla İstanbul Kapalıçarşı'ndan, Mimar Sinan'ın ustalık eserim dediği Selimiye Camii'ne, Cesr-i Mustafa Paşa köprüsünden kavz-ı kuzah, hilalin taş hali olarak da adlandırılan Mostar köprüsüne kadar saymakla bitmeyecek binlerce eser, bu medeniyetin ürünüdür.

Bunun yanında gerek edebiyatta gerekse mimaride kullanılan birçok unsur ve sanat vardır ki bunların da temel gayesi insana hizmet etmek olmuştur.

Bu sempozyumda, bu düşüncelerle hazırlanmış, birbirinden değerli 50'ye yakın tebliğ, Osmanlı izlerinin ardından yaptığımız yolculukta bizlere güç vermiştir. Bu yıl sempozyumumuza, ülkemiz akademisyenlerinin yanı sıra başta komşumuz Bulgaristan'dan ve Amerika Bileşik Devletleri olmak üzere çok farklı ülkelerden ve farklı konularda tebliğler sunulmuştur.

Ayrıca bu yıl sempozyumumuzu; İsmet KETEN'in Bestekar Osmanlı Sultanlarına ait Tuğralar Sergisi, Danışmanlığı Prof. Dr. Suphi SAATÇİ'nin yaptığı Kırkçeşme Su yolları Fotoğraf Sergisi ve Rektör Yardımcımız Prof. Dr. Ahmet Hamdi ZAFER ve çok değerli konservatuvar sanatçılarımızın seslendirdiği Osmanlı Bestekar Sultanları Müzik Dinletisi ile daha da zenginleştirmiş bulunuyoruz.

Bu vesile ile, sempozyumun yapılmasında desteklerinden ve sempozyumu gerçekleştirmemize öncülük ettiklerinden dolayı Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Erhan TABAKOĞLU Hocama, desteklerini bizden esirgemeyen Valimiz Sayın Yunus SEZER'e, Sempozyumun her aşamasında destek ve gayretini hissettiğimiz İl Kültür ve Turizm Müdürümüz Sayın Kemal SOYTÜRK'e teşekkür ederim.

Bu sempozyumu çağrılı konuşmacı olarak onurlandıran çok değerli bilim e gönül insanı Sayın Prof. Dr. Suphi SAATÇİ Hocama, İstanbul Fatih Belediye Başkanı Mehmet Ergün TURAN'a, ve Devlet Konservatuvarı Müdürümüz Prof. Dr. Ahmet Hamdi ZAFER'e teşekkür ediyorum.

Sempozyuma değerli katkılarından dolayı, Üniversitemizin başta Sağlık Kültür Spor Dairesi olmak üzere ilgili tüm birimlerine, Tuğra sanatçısı İsmet KETEN'e, ses ve saz sanatçımız Emre ÇAM ve ekibine, Konservatuvarımız sanatçılarına teşekkür ediyorum. Sempozyum Bilim ve Düzenleme kuruluna ayrı ayrı teşekkür ederim. Sempozyumun bütün yükünü omuzlayan Osmanlı Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü Sayın Dr. Öğretim Üyesi Tülay CANITEZ'e ve onun şahsında çok değerli çalışma ekibine teşekkür ediyorum.

Uluslararası ve hakemli olarak gerçekleştirdiğimiz bu sempozyumun, aynı titizlik ve özen içinde, farklı temalarla uzun yıllar sürmesi, Osmanlı medeniyetinin izlerinin büyük bir sabır ve gayretle araştırılması ve ortaya konulması en büyük isteğimizdir.

Bilinmesini isterim ki, Osmanlı medeniyetinin izlerinin ardından yaptığımız bu yolculuk; Yahya Kemal'in ifadesiyle:
"Fâtih'in Ayasofya minarelerinden okuttuğu ezan"ın ve
"Selim'in Hırka-i Saadet önünde okuttuğu Kur'an"ın yankısının eriştiği coğrafyalara ulaşıncaya kadar devam edecektir.

Hepinizi saygıyla selamlarım.

Prof. Dr. Mustafa HATİPLER
Sempozyum Başkanı

Osmanlı Medeniyeti Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi olarak kurulduğumuz günden bugüne, çeşitli çalıştay, seminer ve webinarlar düzenleyerek 6 asırlık bir medeniyetin izlerini sürmek, dünü bugüne bugünü ise yarına taşımak arzusu ile bilimsel çalışmalara katkı sunmaya devam etmekte sadece gerçeklere bağlı bir disiplinle çalışmalar yapma gayreti içindeyiz.

Osmanlı Devleti, küçük bir beylikten çok kısa bir sürede dünya devleti olmayı, Roma İmparatorluğu'ndan sonra Avrupa topraklarında ve Anadolu'da büyük bir medeniyet kurmayı başarmış bir devlettir. Bu medeniyetin bir ucu Akdeniz'den, Afrika'nın derinliklerine, Kızıldeniz ve Atlas Okyanusuna kadar uzanırken, diğer ucu da Avrupa'nın güney ve doğusundan Adriyatik denizine uzanmaktadır. Günümüzde Osmanlı bakiyesi topraklar üzerinde yüzden fazla devletin, farklı etnik ve inançta insanların yaşıyor olması, bu medeniyetin büyüklüğünün anlaşılması bakımından da son derece önemli bir göstergedir. Bu medeniyetin parametrelerinin doğru anlaşılması, aynı zamanda gelecek kuşaklara aktarılması da her aydın için önemli bir sorumluluktur.

Bu amaçla, Osmanlı İmparatorluğu'nun medeniyet ve kültürüne dikkat çekmek, Osmanlı İmparatorluğu'nun izlerini ortaya çıkarmak, geçmişi bugüne taşımak, bugünü geleceğe aktarmak ve bu alanda çalışan farklı disiplinlerden araştırmacıları bir araya getirmek amacıyla düzenlediğimiz sempozyumumuzun bu yıl 3.cüsünü gerçekleştirmenin mutluluğu içerisindeyiz.

Çevrimiçi ve yüz yüze katılımlarla gerçekleştirilen sempozyumda toplam 7 farklı ülkeden 40 bildiri ile katkı sağlayan çok değerli katılımcılarımızla Osmanlı izleri; sanat, edebiyat, mimari, hukuk, musiki, kamu yönetimi, iktisat, spor, sosyoloji, tarih ve sosyal hayat alanlarındaki çalışmalarla ortaya konmuştur.

10 oturumda gerçekleşen sempozyumda bu izler, ilk oturumda Theodore Monnich'in "16. ve 17. Yüzyıllara ait Osmanlı Tuğ Standartları Üzerine Bir Çalışma" adlı bildirisi ile başlamış ve son oturumda Bilal Sarıgül'ün Edirne Müzesi'nde bulunan "Edirne Yeni Sarayı'na ait 17.Yüzyıl Duvar Çinileri" adlı bildirisi ile sona ermiştir.

Başkanlıklarını Trakya Üniversitesinden Prof. Dr. Gülay APA KURTİŞOĞLU, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesinden Prof. Dr. İbrahim NUMAN, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesinden Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL, Maltepe Üniversitesinden Prof. Dr. İlter BÜYÜKDIĞAN, Marmara Üniversitesinden Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesinden Doç. Dr. Mustafa DURDU, Trakya Üniversitesinden Prof. Dr. Mustafa HATİPLER, Trakya Üniversitesinden Prof. Dr. Müberra GÜRGENDERELİ, Yıldız Teknik Üniversitesinden Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN ve Trakya Üniversitesinden Doç. Dr. Nilgün BECENEN'in yaptığı oturumlarda; ülkemiz başta olmak üzere Kuzey Makedonya, Bulgaristan, Azerbaycan, Arnavutluk, Amerika Birleşik Devletleri ve Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden çok değerli katılımcılar çalışmalarını sunmuşlardır. Sempozyumun sonunda tüm katılımcılar ve oturum başkanları ile birlikte genel bir değerlendirme oturumu yapılarak sempozyum başarılı bir şekilde tamamlanmıştır. III. Uluslararası Osmanlı İzleri Sempozyumunun düzenlenmesinde desteklerini esirgemeyen başta Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Erhan TABAKOĞLU hocamız olmak üzere sempozyumumuzun gerçekleştirilmesinde katkı sağlayan Üniversitemizin ilgili tüm birimlerine de ayrı ayrı teşekkür ederim. Bu vesile ile bu yılki sempozyumumuzun çağrılı konuşmacısı çok değerli hocamız Sayın Prof. Dr. Suphi SAATÇİ'ye davetimizi kırmayıp bizlere destek oldukları için çok teşekkür ediyorum.

Ayrıca başta Osmanlı Medeniyeti Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi yönetim ve danışma kurulu olmak üzere, sempozyum bilim kuruluna, sempozyum düzenleme kuruluna ve sempozyum sekreteryasında görev alan çok kıymetli hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ederim.

2018 yılında başlattığımız ve bu yıl üçüncüsünü gerçekleştirdiğimiz sempozyumumuzun uzun yıllar devam etmesini diler, tüm katılımcılara en derin saygılarımla teşekkür ederim.

Dr. Öğr. Üyesi Tülay CANITEZ
OSMER Müdürü

BİLDİRİLER / PAPERS

Theodore F. MONNICH	**A Preliminary Study of Ottoman Horsetail Standards of the Sixteenth and Seventeenth Centuries**	1
Hristiyan ATANASOV	**The collections of the Oriental Department at the National Library of Bulgaria: Current Status and Prospects**	11
Frymzim DAUTI	**Propaganda About the Role of Jews in Ottoman Politics in Some Newspapers and Books in Albanıan During the Last Period of the Ottoman**	21
Hasan BELLO	**Sanjak of Skopje at the End of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century**	29
Mustafa EYYAMOĞLU	**Kıbrıs Evkaf Belgelerine Göre Mağusa Kutup Osman Efendi Tekkesine Ait Vakıflar** *According to Cyprus Evkaf Documents, Foundations of Magusa Kutup Osman Efendi Tekke*	39
Bahriye GÜRAY GÜLYÜZ	**Rusçuk Ayanı Tirsinikli İsmail Ağa (1796-1806)'nın İmar Faaliyetlerinde Güç, Statü ve Öz-İmgelem Yansımaları** *The Reflections of Power, Status And Self-Imagement in the Reconstruction Activities of Tırsınıklı Ismail Aga (1796-1806), Ayan of Ruse*	51
Hava SELÇUK	**Berat Hanedanından Hüseyin ve Kahraman Paşaların Terekesi (1870)** *Inheritance of Hüseyin and Kahraman Pashas from the Berat Dynasty (1870)*	63
Recep ÇELİK	**Kuzey Türk Dünyası Âlimlerinden Kazanlı Âlimcan Bârûdî'nin Sarf İlmine Katkısı** *The Contribution Alimjan Barudî who from Kazan, One of the Scholars of the Northern Turkic World, to the Science of Morphology*	71
Pınar DOĞANAY Eyyub ŞİMŞEK	**Osmanlı Devleti'nin İktisadî Sistemi İçerisinde Aşiretlerin Rolü: Cihanbeyli Aşireti Örneği (1789-1839)** *Tribes' Role in Economical System of the Ottoman State: Example of the Cihanbeyli Tribe (1789-1839)*	79
Aziz KILIÇ	**1908 Tarihli İngiliz Konsolosluk Raporuna Göre Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının İdari Ve Ekonomik Durumu** *Administrative and Economic Situation of Beirut and Mount Lebanon Based on British Consulate Report Dated 1908*	89
Cengiz KESKİN	**19. Yüzyıl Sonlarında Tersane-i Amire'de Yapılan İnşaat, Bakım ve Onarım Faaliyetleri** *Construction, Maintenance and Repair Activities in the Main Shipyard at the end of the 19th Century*	97
Gülhan BENLİ	**Osmanlı Medeniyetinin Sudan Suakin'deki İzleri** *Heritage of Ottoman Civilization in Sudan Sawakin*	109
Hatice MEMNUN	**Bulgaristan Pomorie'de (Ahyolu) Kentsel Dokunun 1906 Yangını Sonrası Geçirdiği Değişimin Değerlendirilmesi** *Interpretation of The Alteration of Urban Site in Pomorie (Ahyolu), Bulgaria After the 1906 Fire*	121
Tolga BİLENER	**Osmanlı Diplomasisinin Çin'deki İzleri: Pekin Hamidiye Medresesi** *Ottoman Diplomacy's Traces in China: Hamidiye Madrasa in Beijıng*	133

Mesut KÜÇÜK	**Bulgaristan Şumnu'daki (Shumen) Osmanlı Dönemi Mimari Eserlerinin Günümüzdeki Durumu** *Current Status of the Ottoman Period Architectural Works in Shumen Bulgaria*	141
Fikret ALKAN	**Bursa Bedesteni** *Covered Bazaar of Bursa*	153
Nil Nadire GELİŞKAN	**Osmanlı İzmir'inin İzinde** *Tracing Ottoman İzmir*	162
Merve ARAS Çağla Caner YÜKSEL	**19.Yüzyıl İzmir Tiyatroları Üzerine Sosyal ve Mekânsal Bir İnceleme** *A Social and Spatial Examination on 19th Century İzmir Theaters*	173
İlhan Okan YAZGAN	**Osmanlı Mimarisinde Strüktürel Sistem Yorumlarının Sayısal Analiz Yöntemiyle Karşılaştırılması** *Authentication of Structural System Interpretations with Numerical Analysis Method in Ottoman Architecture*	187
Aslı ZENCİRKIRAN Onur ŞUTA	**Osmanlı Konut Mimarisinde Mekân Organizasyonunun Geleneksel Cumalıkızık Evleri Örneğinde İncelenmesi** *Examination of Space Organization in Ottoman Housing Architecture in the Case of Traditional Cumalıkızık Houses*	198
Merve ARSLAN ÇİNKO	**Kültür Varlıklarında İşlevsel Sürdürülebilirliğe Bir Örnek: Bir Osmanlı Eğitim Kurumu Olarak Edirne Ermeni Mekteplerinden Şehit Asım İlkokuluna Doğru Değişimin Değerlendirilmesi** *An Example of Functional Sustainability in Cultural Properties: The Evaluatıons of Changes from Edirne Armenian Schools as an Ottoman Educational Institution Towards Sehit Asım Primary School*	210
Tuğba Diri APAYDIN	**Osmanlının Glasgow'daki İzleri: İznik Seramikleri** *Traces of the Ottoman in Glasgow: the İznik Ceramics*	222
Bilal SARIGÜL	**Edirne Müzesi'nde Bulunan Edirne Yeni Sarayı'na Ait 17. Yüzyıl Duvar Çinileri** *17th Century Wall Tiles from Edirne Museum Found in Edirne Yeni Sarayı*	230
Sema Hatun TÜRKER	**Osmanlıdan Günümüze Dokunan Sanat: Dive Dokumaları ve Yavaş Moda** *Weaving Art from the Ottoman to the Present: Dive Weaving and Slow Fashion*	238
Yasemin MASARACI	**Osmanlının Son Dönem Dokuma Sanatının Türkiye Müzelerindeki Örnekleriyle İncelenmesi** *Examination of the Latest Weaving Art of the Ottoman with Examples of Turkish Museums*	248
Dilber YILDIZ	**El Sanatlarından Dokumaların Giysi Modasına Etkisi XVII. Yüzyıldan Cumhuriyete Kadar Olan Gelişimi** *The Effect of Handicraft Weavings on Clothing Fashion Development from the XVII. Century to the Republic*	258
Tahsin BOZDAĞ A. Aslıhan EROĞLU	**Osmanlıdan Günümüze Türk Ebru Sanatının Kültürel İzleri** *Cultural Traces of Turkish Ebru Art From the Ottoman to the Present*	270

Tahsin BOZDAĞ A. Aslıhan EROĞLU	**Türk Halı Sanatının Orta Asya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Uzanan İzleri ve Malatya Halı Sanatı Örnekleri** *Traces of Turkish Carpet Art From Central Asian to the Ottoman Empire and Examples of Malatya Carpet Art*	280
Abdulkadir ERKAL	**Klasik Türk Şiirinde Mekânsal Bir İmge Olarak Dehliz** *Dehliz (Vestibule) as a Spatial Image in Classical Turkish Poetry*	292
Sevda KAMAN	**İtalyan Levanten Angelo Scanzianni'nin Lingua Turca Adlı Eseri Üzerine** *On Study Called Lingua Turca by Italian Levantine Angelo Scanziani*	299
Yahşihanım NESİROVA	**Osmanlı Devleti`ne gönderilmiş bir hediye: "Keşfü`l Hakaik" kitabı** *A gift sent to the Ottoman Empire: "Keşfü`l hakaik" book*	307
Fırat GÜNGÖR	**Bir Osmanlı Şehri Olan Kerkük'te Osmanlı'nın İzlerini Süren Adam: Atâ Terzibaşı** *The Man Who Followed the Traces of the Ottoman Empire in Kirkuk, an Ottoman City: Ata Terzibaşı*	315
Myumyun TAHİR	**Rodoplardaki Osmanlı Köprülerinin Anlattıkları** *Narratives of the Ottoman Bridges in the Rhodopes*	321
Fadimana FİDAN	**18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Hayata Kimsesiz Veda Edenler: Fakir Yaşamak ve Fakir Ölmek** *Those Who Say Goodbye to Life Alone in the 18th Century's Tekirdağ: Living Poor and Dying Poor*	327
Ezgi METİN BASAT	**Karagöz Perdesinde Osmanlı Esnaflarının İzleri** *Traces of Ottoman Tradesmen in Karagöz Curtain*	338
Fatih KÖSE	**Rumeli ve Balkanlardaki Osmanlı Yapılarında Yer Alan Duvar Yazıları ve Grafitiler** *Graffiti and Writings on Ottoman Buildings in Rumeli and the Balkans*	344
Stoyan DENCHEV Evgeny VELEV	**Emotionally-Visual Dimentions of the Ottoman-Islamic Cultural Heritage and the Problem of the Past and Memory**	354
Merve Nur KAPTAN	**Müzikte Kültürel Bir Değişim: Osmanlı'dan Günümüze Mehter** *A Culturel Change in Music: Mehter from Ottoman to Present*	359
Şeyma ERKUŞ Remzi OTO	**Osmanlı Döneminde Ruh Hastalarına Tedavi Yaklaşımları** *Treatment Approaches to Mentally ill Patients in The Ottoman Period*	367
Nuray DEMİR ÖZTÜRK	**Müfredat Kitaplarında Osmanlı İstanbul'unun Devaları** *Cures of Ottoman Istanbul in Materia Medica Books*	375

A PRELIMINARY STUDY OF OTTOMAN HORSETAIL STANDARDS OF THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES

Theodore F. Monnich, EdD.
300 West Marsh Street, Salisbury, North Carolina 28144 USA

ABSTRACT

The tugh represented the sovereignty of the ottoman sultan. However, as an artifact, it has been relegated to a second-class curiosity in militaria collections. The goal of this research is to identify the reasons and promote its historical heirarchical place.

According to Zygulski (2002) "unlike Ottoman flags, tughs have been almost totally neglected in scholarly studies. Any discussion of them has rarely gone beyond the level of museum inventory descriptions." The goal of the preliminary study is to lay the groundwork for detailed exploration and examination of the deeper mythos of the symbolism of tughs in the Ottoman psyche of the 16th and 17th centuries, their role and value in Ottoman court and military culture, and an understanding of the lives and roles of the tugh-makers. Another purpose of the preliminary study is to identify all known extant tughs in preparation for cataloging. The final goal is to create an encyclopedic reference on the topic.

A tugh (Turkish: tuğ) is a vexilloid-type of military standard composed of a bundle of horse tail hair or yak hair affixed to a tall pole. By the Sixteenth Century this had evolved into a lathe-turned pole, hitch-woven overall with geometric patterns of dyed horse tail hair, with long draping tassels of dyed horsehair, and capped with a, typically spherical, tombak (gilt copper) finial (Zygulski, 1992). In the Ottoman army, the number of tughs present denoted the rank of the owner (Zygulski, 1992); seven to nine for the sultan; five, the grand vizier; three, a vizier; two, a beylerbey; and one for a sancakbey (Atasoy, 2000).

The majority of extant tughs owe their survival to being captured from the Ottomans in battles and sieges. Very few survive in Türkiye due to the destruction of all vestiges of the Janissaries in the Vaka-i Hayriye of 1826 (Küçükyalçın, 2007). The largest body of extant tughs were captured at the 1683 Siege of Vienna when the Polish forces overran the Ottoman encampment (Schukelt, 2010).

Keywords: Tuğ, Ottoman, Standard

BACKGROUND LITERATURE

We are seeing journal articles focusing on the Central Asian origins and their shamanic and religious importance. We're not seeing focused discussions of the Ottomans.

As stated by Zygulski (2002) "unlike Ottoman flags, tughs have been almost totally neglected in scholarly studies. Any discussion of them has rarely gone beyond the level of museum inventory descriptions." In agreement with this statement, most literature on the Ottoman tugh is simply a museum catalog listing, if they are even included, with a paragraph or two stating what it is, and what it is made of. However, not all listings are correct. Tütüncü, M. S. (2019) listed a Tugh from Topkapı Sarayı, attributed to the 18th century, as a topuz, or mace. While a tugh has an exaggerated shape similar to an oversized topuz, it is simply not a topuz. There is very little literature presenting or discussing Ottoman tughs.

Oscar and Edith Fohler began an inventory of extant tughs in 1983. However, it did not progress beyond an inventory (Fohler, O., E., 1983). In the catalog of the Dresden Türkische Cammer (Schukelt, 2010) the description is well executed and researched. But, as stated by Zygulski, is simply another catalog listing. Curtola (1988) presents examples in Venice and Florence but lacks the contextualism necessary to begin a deeper understanding of the tugh and its role in society. In his

presentation on Turkish flags and tughs, Ahmedov identifies an Ottoman tugh in the Azerbaijian National Museum, perhaps affirming the Ganja khan's vassalage to the Ottoman sultan (Ahmedov, 2015).

Zygulski (1992) presents the best study to date, with a chapter dedicated to Ottoman tughs. Zygulski was the director of the armory at Wawel Royal Castle in Krakow. This and other Polish collections house tughs captured at Vienna in 1683. Therefore, Zygulski's emphasis was centered on Polish and Western European specimens. He acknowledges a culture surrounding the tugh but does not delve into that culture, the makers and their practices.

Most literature examines the early history of the tugh in Central Asia, among Mongol and Turkic tribes, analyzing shamanic, mythological, and religious meanings and uses. (Espagne, 2016; Hanilce, 2021; Ögel, 1984; Soysal, 2010).

DESCRIPTION OF TUGH

The tugh traces its roots as a symbol of authority and religious piety, for centuries, to Central Asia and the horse cultures of the Steppes including Timurid, Mongol, and numerous Turkic tribes. The tugh was intended to be carried on foot or horseback, as well as planted in front of the palace or in front of the sultan or other leader's tent. They were approximately 3 meters tall. The classic Ottoman tugh was constructed of two parts. The top part is approximately 122 centimeters long x 6 centimeters in diameter. It was adorned with a metal finial. Horsehair sprays and falls and tassels adorn the length of the hitched horsehair covered shaft. The top shaft has a hole bored longitudinally into its bottom. This was slid over a lower shaft which was a smaller diameter and supported the decorative top.

MEANING AND SIGNIFICANCE

The tugh represented the sovereignty of the Sultan and was the symbol of the Sultan and his primacy. In the Ottoman army, the number of tughs present denoted the rank of the owner (Zygulski, 1992); seven to nine for the Sultan; five, the grand vizier; three, a vizier; two, a beylerbey; and one for a sancakbey (Atasoy, 2000). Titles such as Tuğbey, literally 'standard bearer', and more precisely chancellor, remind that the tugh served as a way of representing the power of the owner (Espagne, Michel, et al., 2016). They were planted on the battlefield and served as rallying points for troops (Espagne et al, 2016). While its function remained essentially secular, the tugh also had religious significance related to the Janissaries' interrelationship with the Bektashi Sufi. In this way, the tug united earthly power to its divine ancestry (Espagne et al, 2016).

PURPOSE STATEMENT

The goal of this preliminary study is to lay the groundwork for a detailed exploration and examination for the main study to follow. The main study will focus on the deeper mythos of the symbolism of tugh in the Ottoman psyche of the 16th and 17th centuries, its role and value in Ottoman court and military culture. It will also focus on understanding the lives and roles of the tugh-makers and their craft. The purpose of the preliminary study is to establish contacts pertinent to the study, and identify collections and institutions possessing tughs in Europe, Asia, and North America. Financial support is being sought in order to support the main study.

The tugh was such an essential, unmistakable, and powerful symbol in the Ottoman Imperial Encampment, and on the Ottoman battlefield that every soldier recognized them as the manifestation of the sultan or his representative's authority. The army could look to the tugh on the battlefield and experience an unwavering faith that their leader was with them.

The tugh was the symbol of the sultan. Whereas flags were more often symbols of the Islamic faith, whether emblazoned with the Zulfikar sword, the protective hand of Fatima, or readings from the Koran (Küçükyalçın, 2007). Flags were utilized for religious as well as military purposes. However, the Ottoman tugh was above all a symbol of war (Zygulski, 1992).

How did the tugh fall from modern memory? The Vaka-i Hayriye of 1826 sought to erase the memory of the Janissaries through their total destruction. Everything related to the Janissaries and their culture was destroyed including tughs. Tughs were no longer employed by the Ottoman army as it sought to modernize and westernize. However, tughs should not be conflated with the Janissaries and the Vaka-I Hayrire. The tugh represented the Sultan and his leaders. The tugh apparently fell into disfavor with the Westernizations of the Tanzimat reforms.

Futher, the founding of the Republic of Turkiye in 1926 resulted in the dissolution of the Ottoman Empire and a ban on its symbols and traditions. As such, an understanding and appreciation of these significant symbols of the sultan's authority were reduced, as Zygulski (2002) suggested to being "…neglected in scholarly studies. Any discussion of them has rarely gone beyond the level of museum inventory descriptions."

METHODS

This study includes research and cataloging of extant tughs in North America, Europe, and Asia. This will be an ongoing process as long forgotten individual tughs are being identified in museum and palace storage facilities throughout Europe and Asia. Over the past ten years, the researcher has visited museums and collections throughout Europe and Asia to examine tughs and meet with museum scholars. These meetings have resulted in informative discussions about the histories of each collection, and the ability to aid the museums in identifying original tughs, and later pastiches assembled from fragments.

Following the preliminary study, the researcher and his assistant will travel to additional collections to analyze, catalog, measure, and photograph tughs for comparison and categorizing with those previously compiled. They will also meet with and interview museum staff, scholars, and academics. Applications have been submitted to the Turkish Directorate of Museums and to the Turkish Army for access to collections and storage areas to examine tughs in their possession.

Further research as part of the successive main study will return the research team to many of these collections for initial analysis of tughs and tugh fragments as well as secondary visits to collect further data and closely examine previously inaccessible tughs. One example is St. Ann's Cathedral in Krakow, where two tughs captured in the 1683 Siege of Vienna are mounted on a wall in a dimly lit side chapel as votive offerings of the Polish King Jan III Sobieski.

Analysis of the tughs will include measuring all dimensions, recording the geometric patterns of the hitched horsehair, recording the shape of finals, and noting the presence or absence of the reinforcing metal band (ferrule) at the base of the top-half of the shaft. In addition, the shapes of the lathe-turned wooden shafts will be documented. These analytical comparisons might contribute to a classification of tugh typology as well as an indication of possible makers.

The study will also attempt to identify any other possible links, such as the possibility that traditional textile weaving patterns were used in the design of the hitched horsehair patterns (Zambrzycki, March 29, 2020).

Picture 1. Ottoman tugh showing infinite knot pattern. Private collection. (Zambrzycki, 2020)

According to Zygulski's assistant Paul Zambrzycki (March 29, 2020), "the pattern (of this tugh) includes the infinite knot (Picture 1). It is a trap for demons. Demons are naughty, but very curious! When they see a knot, they want to solve it. So, they sit in front of the infinite knot and stare at it trying to find the beginning or the end. They stare, and they have no time for us anymore." "[On the] Qashkai salt bag [sic] The narrow "neck" has the infinite knot pattern" (Zambrzycki, September 27, 2023) (picture 2).

Picture 2. Qashkai salt bag showing woven infinite knot pattern on neck (Zambrzycki, 2023)

In addition to the documentation of extant tughs, research will be conducted at the Ottoman Archives in Istanbul. In anticipation of the start of this phase of the study, the research team has engaged the services of an Osmanlıca translator. The primary goal is to locate and translate historic records regarding tugh-makers and their practices. Information being sought includes

details on the sourcing of raw materials; the involvement of other trades, such as wood turners or metalworkers; workshop locations; and the tugh makers' relationships with the palace. A similar study can be found in Atasoy's (2000) study of Ottoman Imperial Tents.

The tugh-makers street, Tuğçular Sokak, has been identified in the southwest corner of Kapalı Çarşı near Beyazıt Mosque. It is surrounded by other streets named for trades practiced there, including Terpuşçular, Kavukçular, Fescilar, Püskülcülar, etc. This proximity to Beyazıt Meydanı and the old Beyazıt sarayı may be related to Fatih Sultan Mehmed surrounding his first palace with skilled craftsmen.

Finally, experimental archeology is being applied in recreating a 17th century tugh using documented materials and techniques to gain greater understanding of the nature of the materials used, and construction techniques. "Experimental Archaeology is an approach for filling gaps in our knowledge about the past, which cannot be filled through other archaeological research methods (EXARC.net, 2023)."

EXTANT TUGHS

The 1826 purge of the Janissaries resulted in the destruction of all Janissary-related regalia in the Ottoman Empire, including tughs (Küçükyalçın, 2007). The tughs that have survived to the present were predominantly captured at the end of the 17th century and beginning of the 18th century. The fortunes of the Ottoman Army began to drastically change beginning with the 1683 failed Siege of Vienna (Zygulski, 1992). In fact, it is from this siege, in which the entire Ottoman encampment was captured by Polish King Jan III Sobieski, that the majority of extant tughs have survived in Western collections (Zygulski, 1992).

Popularly known as the Turkish Booty, the contents of the captured encampment were first taken into possession by the Polish king. The booty was then divided among the predominantly German princes supporting Vienna during the siege. The city of Vienna received a large grouping of goods from the Ottoman camp, including tughs. Today, these reside in the Vienna City Museum and the Army Museum.

The Polish king removed the largest bulk of the Ottoman camp, including, among many things, tents, weapons, armor, flags, and tughs to his Royal palace in Dresden (also being Elector of Saxony) and Wawel Royal Palace in Krakow. The largest collection of the Turkish Booty resides in the Turkische Cammer in the rebuilt Dresden Royal Palace (Schukelt, 2010). The Polish king's eventual successor to the Electoral throne of Saxony was Augustus II. Augustus was caught up in the early-18th century Turcophile craze sweeping Europe. He relished the Turkish Booty and used the Ottoman tents for his own celebrations and maneuvers. He even formed his own Saxon Corps of Janissaries. This interest contributed to the preservation of the collection.

At the beginning of World War Two, the majority of the Turkish Booty was evacuated from Dresden for safekeeping with other treasures and collections from the palace. However, the collection of Ottoman tughs had been displayed on the walls inside of the Johaneum Palace with the Imperial Carriage collection. The carriage collection was deemed too large to evacuate and was left in the Johaneum, along with the Ottoman tughs mounted on the walls (Schukelt, 2018). The Johaneum Palace, along with the entire palace complex, was destroyed in the joint British and American firebombing raids on Dresden in February 13-15, 1945 (Dresden Historical Commission, 2023). We do not know how many tughs were destroyed as the inventories were also destroyed, but the bulk of the collection was lost (Schukelt, 2018).

This is another example of the historical marginalization of this Imperial Ottoman symbol. We only know that a collection existed and was displayed in the Johaneum. So, while we look to the historical events in the Ottoman Empire and Turkey that contributed to the loss of cultural significance of the tugh, we must also consider the destruction of these rare artifacts in wars of the modern era.

Other museums containing tughs from the Siege of Vienna include the State Museum Baden in Karlsruhe; Wawel Royal Castle (Picture 3), Krakow; St Ann's Cathedral, Krakow; Częstochowa Monastery, Poland; National Museum, Poznan; Bayerischen Armeemuseums, Ingolstadt (Zygulski, 1992); and a private collection in North Carolina USA.

Picture 3. Tugh at Wawel Royal palace, Krakow, from Siege of Vienna (Zygulski, 1992)

Other museums with notable collections of tughs are the Hungarian National Museum in Budapest (Kovacs, 2019); the Museo Civico Correr, Venice; Church of Santa Maria della Salute, Venice (Curatola, G., 1988); Danish National Museum, Copenhagen; Army Museum, Paris; History Museum, Lviv; Central Museum of the Armed Forces, Moscow (Picture 4); the Hermitage Museum, St Petersburg; Ukraine National Museum Kyiv; and the Danish National Museum, Copenhagen (Zygulski, 1992). These tughs are all treasures of war, mostly dating from the late-17th century. The Stibbert Museum in Florence also has extant examples in their collection (Curatola, 1988).

Picture 4. Tugh with yatagan. Central Museum of the Armed Forces, Moscow (2023)

An exception to captured tughs are examples presented by the Ottoman sultan to allies and servants such as the court of the Crimean Tatar Khan in Bakhchysarai, Crimea (Zambrzycki, March 28, 2020). The Crimean Tatars were quasi-vassals of the Ottoman sultan, and displayed his tughs to signify the ruling status afforded them by the Ottoman sultan. Another tugh survives from the Ganja Khanate in the Azerbaijan National History Museum in Baku (Ahmedov, S. 2015). Two surviving vassal's tughs are in the Army Museum in Paris. They are Mamluk tughs captured by Napoleon Bonapart in 1798. The Mamluk Sultanate became vassals of the Ottomans after their defeat by Sultan Selim I in 1517.

In the Arms Collection of Topkapı Palace are 10 tughs labeled as 18th century (Picture 5). In the face of the Janissary purge of the Vaka-i Hayriye of 1826 these are an enigma (Atasoy, 2000). Records indicate a further 25 examples are at Topkapı Palace. In conversations with the collection's curator, they were unable to provide information about the pieces or their history. Another goal of the final study is to determine the history of these tughs (Aydin, 2012).

Picture 5. Tughs on exhibition, Topkapı Palace (Aydin, 2012)

RECONSTRUCTION OF THE OTTOMAN TUGH

Traditionally, tughs were constructed with a poplar wood shaft, which had a varying profile of protruding nodules (Espagne et al, 2016). The Ottoman tug was constructed in two sections. The top section was ornamented with horsehair and is approximately 122 centimeters long by 6 centimeters in diameter. The top of this section had a spherical metal finial. The hand hammered finial is hollow and made of tombak (gilt copper). It is often constructed of two halves and soldered together. It is suggested that the shining gold finial represented the sun (Zygulski, 1992). The opposite end, the bottom, had a hole bored longitudinally into the core. This was reinforced with a metal ferrule to prevent the wood from splitting (Picture 5).

Picture 5. Metal reinforcing band at bottom of top section of tugh. Private collection. (Zygulski, 1992)

The other section was a smaller diameter pole that slid into the hole on the bottom of the ornamented top, allowing the assembled tug to be held aloft.

As an element of the preliminary study and extending to the main study Research Assistant Beckett Taylor, MS, has begun a study of historic construction techniques and materials used in the tugh (Picture 6).

One of the tugh's most striking elements is the horsehair adornment. Ottoman tughs share certain characteristics: the shorter upwards plumes at the top, just below the tombak finial; a long cascade of horsehair approximately one-third of the way down the upper shaft; Hitched horsehair in ornate patterns along the entirety of the upper shaft. These patterns are rectilinear, typically stripes, diamonds, and interlacing knots. Each tugh appears to have a unique combination of patterns, although there are common elements seen amongst them. Both natural colors of horsehair, such as black, white, and chestnut are seen, as well as dyed colors such as red, yellow and blue. The wooden shaft underlying the structure typically has several knobs or nodules along its length, and the bottom section tapers to a wider diameter. This increased diameter at the bottom likely helps to accommodate the hollow section that allows the bottom shaft to insert into the upper shaft. A brass ferrule at the bottom of the shaft both encloses the bottom edge of the horsehair hitching and reinforces the shaft.

Picture 6. Reconstruction of an Ottoman Tugh (Taylor, 2022)

Once the cataloging of extant tughs has been completed, that information will inform the re-creation of a tugh using historic techniques. In anticipation of this stage of the project, research has already begun regarding the individual crafts that will come together to complete an entire tugh. The area of most focus and time has been on the horsehair hitching, as this is the most time consuming and complex facet of the tugh.

Horsehair hitching involves first the preparation of the horsehair. Strands of horse tail hair are grouped together and then plied. This allows the horsehair to be more easily manipulated without becoming tangled. Hundreds of these plys are needed, in every color that will be used in the hitched patterns. The pattern of the hitching must also be charted, so that the crafter has a pattern to follow, to indicate when new colors are introduced, or when a color change will happen. Finally, the hitching is begun. Horsehair hitching consists of a core plant fiber strand that is coiled around the shaft, while horsehair plys are half hitched around it. The pattern evolves row by row. This is also time consuming, and practice has shown that on average approximately one inch of hitching can be completed in one hour.

CONCLUSION

Ottoman tughs are found in several museums throughout Europe and Asia. Conducting a survey of literature, cataloging, and examining extant tughs, and conducting the experimental archaeology of recreating a tugh provide a better understanding about the nature of the tugh. From the survey of literature, it is apparent that little is understood about the Ottoman tugh - its significance during the Golden Age of the Ottoman Empire, its construction, or the lives of their makers. Knowledge of the Ottoman tugh has been lost or forgotten through the Vaka-i Hayriye, the dissolution of the Ottoman Empire, and even the tragedies of World War Two. As such, the symbol of the Ottoman Sultan's sovereignty has been relegated to an obscure relic of militaria,

unknown or misunderstood by Turkish culture and the museum world. This study hopes to bring awareness and a connection to the cultural heritage of the Ottoman tugh.

REFERENCES

Ahmedov, S. (2015). Türk Halklarında Devlet ve Hakimiyet Sembolleri-Bayrak, Sancak, Tuğ. IRS Tari, C. 2, S. 14.

Atasoy, N. (2000). Otağ-ı Hümayun. Istanbul: Aygaz.

Aydin, H. (2012). Sultanların Silahları: Topkapı Sarayı Silah Koleksiyonu. Ankara: Kültür ver Turizm Bakanlığı.

Badisches Landesmuseum Karlsruhe. (1991). Die Karlsruhe Türkenbeute: die Türkische Kammer des Margrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden; die Turkischen Curiositaeten von Baden-Durlach/ Badisches Landesmuseum Karlsruhe. München: Hirmer Verlag.

Bayerisches Armeemuseum, Ingolstadt. (1979). Osmanisch-Türkisches Kunsthandwerk aus süddeutschen Sammlungen. München: Callwey Verlag.

Curatola, G. (1988). “Tugh” a Venezia: Studii Eurasiatici in onore di M. Grignaschi. Venice.

Dresden Historical Commission. (1945). Abschlussbericht der Historikerkommission zu den Luftanfriffen auf Dresden zwischen dem 13 un 15 Februar 1945.

Espagne, Michel, et al. (2016). Le Tugh Dans l'Islam du Xinjiang. Asie Centrale: Transferts Culturels Le Long de La Route de la Soi, Vendemiaire, Paris, pp. 343-350.

EXARC. (2023). EXARCH Journal. EXARC.net

Fohler, O., E. eds. (1983). Der Rossweif in der osmanischen Armee. Ein Anhang zur turkische Feldmusik. Wien: Wien-Mauer.

Hanilce, M., Boy, N., Boy E. S. (2021). Semboller Isiginda Türk Hakimiyet Alametleri: Tug, Sancak ve Bayrak. TBMM’nin Acilisinin 101. Yil Donumunde. Turk Demokasi Tarihi Yazilari. Ankara: Kultur Mah.

Kovacs, T. S. (2019). Jancsarpuska, türkiszes kard es rubintos bot… Budapest: Martin Opitz Kiado.

Küçükyalçın, E. (2007). Janissary and Samurai: Early Modern Warrior Classes and Religion. (Master’s Thesis). Boğaziçi University, Istanbul, Turkiye.

Ögel, B. (1984). Türklerde tuğ ve bayrak (Hunlardan Osmanlılara), Türk kültür tarihine giriş. 6, Ankara: Kültür Bakanlığı,

Schukelt, H. (2010). Die Türkische Cammer. Dresden: Sandstein Verlag.

Schukelt, H. (Personal conversation, December 8, 2018). History of tughs in the Dresden collection.

Soysal, M. E. (2010). Tarihsel Surecte Bayrak ve Sancaklarimiz. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 42. Erzurum.

Taylor, B. (2022). Construction of an Ottoman Tugh. Demonstration and lecture. The Pennsic War, Slippery Rock, Pennsylvania.

Tütüncü, M. S. (2019). İstanbul Topkapı Sarayı ve Türk ve İslam Esenleri Müzelerinde Bulunan Deri Ürünlerin İncelenmesi. (Masster’s Thesis). Gazi Unıversitesi. Ankara, Turkiye.

Zambrzycki, P. (personal communication, March 28, 2020). Tuglar at Bakhchisaray

Zambrzycki, P. (personal communication, March 29, 2020). Significance of weave pattern on Tug

Zambrzycki, P. (personal communication, September 27, 2023). Qashkai salt bag. The narrow "neck" has the infinite knot pattern.

Zygulski, Z. (1992). Ottoman Art in the Service of Empire. New York: New York University Press.

COLLECTIONS OF THE ORIENTAL DEPARTMENT AT THE BULGARIAN NATIONAL LIBRARY 'ST. ST. CYRIL AND METHODIUS': CURRENT STATUS AND PROSPECTS

BULGARİSTAN MİLLİ KÜTÜPHANESİ "ST. ST. CYRIL VE METHODIUS" DOĞU BÖLÜMÜ KOLEKSİYONLARI: MEVCUT DURUM VE BEKLENTİLER

Hristiyan Atanasov
[1] University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bugaria /
[1] National Library "St. St. Cyril and Methodius", Sofia, Bulgaria
[1] h.atanasov@unibit.bg
[1] h.atanasov@nationallibrary.bg

ABSTRACT

The article aims to provide an overview in several main directions – on the one hand to briefly introduce the history of the collections, and secondly – to analyse their current state in terms of the level of prepared scientific reference aids, digitization and work on the classification of documents. The main professional activities undertaken by the archivists in the department will also be presented, in the context of highlighting specific measures to overcome certain difficulties. Particular attention will be paid to emerging perspectives. The occasion for this attempt at an overview is the completion (as of August 2023) of the initial processing of the Ottoman documents purchased in 1931 from the Republic of Türkiye. Thus, after more than 90 years, some more tentative, or at least initial, conclusions and observations can be drawn.

Keywords: ottoman archives, documents, digitization, scientific reference

ÖZET

Bu makale, bir yandan koleksiyonların tarihçesini kısaca tanıtarak, diğer yandan hazırlanan bilimsel referans yardımlarının düzeyini, dijitalleştirme ve belgelerin sınıflandırılmasına yönelik çalışmalar açısından mevcut durumlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, bölümdeki arşivcilerin üstlendiği başlıca mesleki faaliyetler, belirli zorlukların üstesinden gelmek için alınan özel önlemler vurgulanacaktır. Özellikle ortaya çıkan yeni perspektiflere dikkat edilecektir. Bu genel değerlendirme, 1931 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nden satın alınan Osmanlı belgelerinin ilk işlemlerinin üzerine yapılmaktadır (Ağustos 2023 itibariyle). Dolayısıyla, 90 yıldan fazla bir sürenin sonunda, bazı daha geçici veya en azından ilk sonuçlar ve gözlemler çıkarılabilir.

Anahtar Kelime: Osmanlı Arşivleri, Belgeler, Dĳïtalleştïrme, Bilimsel Referans

1. INTRODUCTION

It is a well-known fact that for a period of about five hundred years the lands inhabited by Bulgarians, and a considerable part of Southeastern Europe, were under the rule of the Ottoman sultans. In the popular consciousness, the Ottomans were primarily conquerors, but professional historians know that this is a one-sided view. In the territories over which they established control, they imposed a very specific social and economic order that had no parallel in Europe at the time. The conquerors also turned out to be creative force – they erected numerous buildings (administrative, religious, infrastructural), but particularly important, they showed themselves to be excellent administrators. Indeed, it would not be an exaggeration to say that the vast administrative apparatus that the empire managed to establish and maintain was the foundation that consolidated the power of the Ottoman

dynasty over vast lands for such a considerable period of time. The Ottomans managed to create and maintain an 'army of scribes' tasked with recording almost everything, and this led to the accumulation of a vast amount of documents. Even only, the records that have survived to our time are impressive for their considerable volume, professional layout and the information they provide.

Ottoman documents are a reliable source for illuminating the history of any ethnic or religious group that inhabited the empire in the entire spectrum of its political, economic, social or cultural life. Ottoman scribes and intellectuals also left a considerable output, such as manuscripts and early printed books. Their importance for the history of humankind is also fundamental (here I will only highlight that one of the manuscripts, a transcription of the work of Rumi – the poem 'Masnavi-ye-Ma'navi', was recently added, on the initiative of the Turkish state, to the UNESCO Memory of the World Register. For the transcript itself, see: Ali & Mincheva, 2022).

This vast documentary heritage is currently preserved, in the largest quantities, at the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives' Ottoman Archives and at the archives in the capital of Egypt, Cairo. It is accepted among scholars, at least in Bulgaria, that the third most significant collection of such documents is preserved in the repositories of the National Library 'St. St. Cyril and Methodius' (NLCM) in Sofia, Bulgaria (Ivanova, 2009, s. 285). The purpose of this article is to indicate, in general terms, how the Library's Arabographic collections were accrued – their history, present, and especially to identify the prospects for the individual collections. Their importance to the world's cultural and historical heritage is beyond doubt and, accordingly, they should be the object of professional care that will ultimately preserve them for the future and make them accessible to all interested parties – whether researchers from Bulgaria or scholars from around the world.

2. METHODOLOGY

All my approach to this article encompasses two parts. The first is rather descriptive – it will present, in general terms, the history of the department and the structure of the collection. A primary task of this part is to establish whether a reliable scientific reference aids have been prepared for the collection or fonds in question, which corresponds to good archival practices established in Bulgaria (Methodological Code, 2013). This is particularly important because the availability of descriptions of the archival units, or of the individual documents, is undoubtedly a necessary condition for the quick and easy preparation of metadata, without which any digitization is impossible. I will also indicate the parts of the collections which have been digitized.

The second part of the text is dedicated to the perspectives to the department and the processing of the documents it preserves. The occasion for this review is the completion (as of August 2023) of the initial processing and examination of the Ottoman documents purchased in 1931 from the Republic of Türkiye. Thus, after over 90 years, some initial and tentative observations can be made.

3. HISTORY, STRUCTURE OF THE FONDS AND DIGITIZATION

The archive, which consists of administrative Arabographic documents, manuscripts, early printed books and newspapers, began to take shape with the establishment of the National Library (the collection is introduced extensively in specialised publications. See, for instance: Ivanova, 1996; Kenderova, 2008; Kenderova, 2016). In 1909 was adopted an Education Act, which established the department, and in 1915, its functions were subsequently regulated. Initially, these were mainly related to the 'study, cataloguing and systematisation of the collection', but in 1923 new regulations were adopted and the department was also tasked with collecting documents as well (Kuzmanova, 1966). As some, more important accessions can be mentioned the collection of documents from the Samokov library of Mehmed Hüsrev Pasha (from 1883 and 1912), accessions from Sofia and Vidin (probably circa 1887). These are

initial collections composed of registers, magistrate registers (sicils), single documents, but also manuscripts and early printed books. Thus, the accessions from Samokov, Sofia and Vidin form the nucleus around which more documents were later accrued (Ivanova, 2000, s. 8-10). This was the accumulation of the so-called 'early collections', which constitute important part the 'Oriental Archival Collection' (OAC) together with the 'Newly Acquired Turkish Archive' (NATA), as well as the 'Sicils' and 'Defters' collections (Ivanova, 2000, s. 12).

In 1931, a large number of documents were purchased for recycling by a Bulgarian merchant from the Turkish state. Subsequently, they were assessed to have important historical value. This led to the accessioning of a new significant collection of documents to the Oriental Department of the NLCM. It was probably the basis of the so-called 'Settlements Fonds' collection, which was created in the 1950s. The processing of the documents, which arrived from Istanbul, began mainly after the Second World War (Ivanova, 2000, s. 13-14) and this process continued, with some interruptions, until the summer of 2023. This is the date after which, it can be argued, at least initial examination of all documents held in the department has been implemented. Some of them have already been arranged and form collection 'B-fonds', and for another part (collection 'Gutsal') this is still a task that needs to be carried out. At the same time, further accessions to the department, through purchases and/or donations, continue to be added, to form the truly impressive collection we have today. It will be briefly presented here, divided provisionally into a group of 'archival documents' and a group composed of manuscripts and early printed books. Prior to that, however, we will begin with a brief overview of the department's activities and the number of employees.

3.1. Oriental Collections Department – Activities and Personnel

Currently (September 2023), the professional activities of the Oriental Collections Department are regulated in accordance with the NLCM Rules of Procedure from October 2016. The Department is a structural unit to the 'Preservation of the Manuscript and Documentary Heritage' Directorate and performs the following functions: to select, collect and process manuscripts, archival documents and rare and valuable early printed books; to create a scientific reference aids for the preserved documents, through which access to the documents should be provided; to arrange the preservation and conservation of the documents; to propose documents for restoration, conservation and digitization; to provide consultancy and expertise (Rules, 2016). Together with these duties should also be pointed out: undertaking search for readers, preparing exhibitions, promoting the collection through academic and popular publications, etc.

The personnel of Oriental Collections Department comprises of four Orientalist archivists (three Ottomanists – Assoc. Prof. Dr. Hristiyan Atanasov, Dr. Nevena Gramatikova and Sevdiye Ali, and one Arabist – Dr. Anka Stoilova). It should be noted that in October 2022, a postgraduate course in Ottoman Studies was introduced at the University of St. Kliment Ohridski in Sofia for four more people who were also recruited to work at the department, and in the near future it is envisaged that they will be engaged primarily in the processes of classification and annotation of Ottoman archival materials. In addition, another Arabist (from June 2023) has been employed with main focus on manuscripts and early printed books, which are mostly in Arabic. In total, the post-graduate Orientalists at the department, either experienced or in training, number nine people. Thus, it can be concluded that in the last year the department has been supported with young and promising staff members who, together with the experienced ones, should be able to successfully meet the high professional challenges of the job.

3.2. Archival documents

The archival collections are the largest in volume. They amount to 342 000 archival units (a.u.) and, in all probability, the sheets that they include are well over a million. The processed archival collections are divided into several larger groups. These include the 'Sicils' collection, which consists of 185 volumes which can be identified as archival units. This collection has been described and fully digitized. The second larger collection is 'Defters' (Atanasov, 2021a). It comprises a total of 730 volumes (a.u.), which are also 100% described – albeit not

in great detail. Brief descriptions are available through a card catalogue located in the departmental reading room and in a dedicated publication by Turkish archivists (Aktaş ve Kahraman, 1994).

There are some collections that should also be mentioned here, which include mostly single documents and occasionally defters. These are the 'Oriental Archival Collection' (OAC), which consists of 8604 a.u. and the 'Newly Acquired Turkish Archive' (NATA), which consists of 4121 a.u. These collections have good descriptions with detailed annotations of the documents included, which were prepared before the 1950s. They are accessible through large inventory registers, card catalogues, and have recently been digitized and can be accessed, via the NLCM website (NLCM website, 2023).

Another archival collection is the so called 'Settlements Fonds', which in turn can be separated into three subgroups – 'main fonds', 'A-fonds' and 'pre-fonds', which together comprise of 329 160 a.u. in total. These are documents available to researchers and have already entered into widespread scholarly use. However, they have rather general descriptions, which do not correspond to the established archival standards. Therefore, if they were to be digitized, the annotations would have to be prepared almost from scratch. As an exception, it can be pointed out that several thousand of the documents included in this fonds have descriptions that have been prepared into a fiche card index – the so-called 'Settlements Card Index'. The annotations are in a process of digitization and some of them are accessible through the NLCM website. In addition, in recent years, documents from the same fonds are also available through the so-called 'Catalogue by Slavka Draganova' (Atanasov, 2019). It is worth mentioning that the documents are arranged in a rather original way, which has nothing to do with the classical methods of archival arrangement (Atanasov, 2021). Moreover, the fonds itself is arranged according to a classification scheme elaborated and introduced by the prominent Bulgarian Ottomanist Boris Nedkov in the 1950s. (for details see: Petkova ve Atanasov, 2023; Kenderova ve Ali, 2008).

There is also a 'B-fonds' where, similar to the 'A-fonds', the documents are sorted by settlement, i.e. they are arranged, but not thematically (on the method of arrangement see: Atanasov, 2021). These documents are currently not available to researchers. They are stored in 596 archival boxes and in total they amount to approximately 54 000 a.u.

The final collection is accrued by the so-called 'Gutsal' group of documents. It includes, in all likelihood, for the most part, documents that came to Bulgaria in 1931, but there may also be parts of the so-called old collections – there is no way of knowing for sure. This fonds was transferred from a repository in the village of Gutsal (Samokov region) in the summer and autumn of 2019 to the NLCM building, where it underwent a phased nitrogen treatment in an Anoxia hk3 chamber. Subsequently, over the course of several summers – mainly in August of 2020, 2021, 2022 and 2023, it was subjected to expert examination. A significant amount of documents – about 103 large boxes (with approximately 51 500 a.u.) – were allocated for permanent storage. Some of them will undergo a priority restoration and conservation treatment. Thus, it could be said, the department (more than 90 years after the big accession of the 1930s) no longer holds unprocessed material and availability is much clearer than before.

3.3. Arabographic Manuscripts and Early Printed Books

As mentioned above, in addition to the archival records, the department also preserves manuscripts and early printed books. This collection consists of medieval and more recent manuscripts in oriental languages, of which 3369 are in Arabic, 490 in Ottoman Turkish and 150 in Persian language. Each of these groups of manuscripts has provoked enormous scholarly interest from researchers around the world, and they have been the subject of cataloguing, description and analysis (Kenderova, 1995; Kenderova ve Stoilova, 2013; Stoilova, Gramatikova & Ivanova, 2020; Sayar, 1973; Pourmohammad, 2019).

The total number of early printed books amounts to 2772. There are no catalogues published for them – although some of the books were printed by the first Ottoman printer İbrahim

Müteferriqa and undoubtedly are considered bibliographic rarities (for him see: Sabev, 2004). The books have their own descriptions in the departmental card catalogue.

3.4. Descriptions and Digitization – Some Summary Data

The entire collection has been described and digitized to varying degrees. Here, for ease of reference, the quantities of documents processed and digitized are provided in the Table 1 below (see also: Avramova, Aleksandrova & Atanasov, 2022).

Table 1. Number of volumes and archival units (a.u.) in the collections and fonds preserved in the "Oriental Collections" Department, approximate number of descriptions and number of digitized volumes / a.u. In column 3 are presented the percentages of the described items in relation to the total number, and in column 4 – the percentage of digitized items, in relation to the total number of volumes and / or a.u.

1. Collection / fonds	**2. Number of a.u. / volumes**	**3. Described a.u. / volumes**	**4. Digitized a.u. / volumes**
1. Manuscripts (total)	**4009**	**approx. 3550**	**81**
Percentage	***100 %***	**approx. 89 %**	**2,02 %**
1.1. Arabic	3369	approx. 3000	28
Percentage	*100 %*	*approx. 89 %*	*0,83 %*
1.2. Ottoman	490	approx. 300	6
Percentage	*100 %*	*approx. 61 %*	*1,2 %*
1.3. Persian	150	approx. 144	47
Percentage	*100 %*	*approx. 96 %*	*31,33 %*
2. Early printed books	**2772**	**2500** **In COBBIS: 641**	**7**
Percentage	*100 %*	*approx. 90,2 %*	*0,25 %*
3. Archival records (total)	**342 800**	**342 800**	**315**
Percentage	*100 %*	*100 %*	*0,09%*
3.1. NATA	4121	4121	2
Percentage	*100 %*	*100 %*	*0,05 %*
3.2. OAC	8604	8604	46
Percentage	*100 %*	*100 %*	*0,53 %*
3.3. Settlement fonds	329 160	329 160	66
Percentage	*100 %*	*100 %*	*0,02 %*
3.4. Sijills	185	185	185
Percentage	*100 %*	*100 %*	*100 %*
3.5. Defters	730	730	16
Percentage	*100 %*	*100 %*	*2,19 %*
3.6. Collection group "B"	596 archival boxes approx. 54 000 a.u.	Not described	Not digitized
3.7. Collection group "Gutsal"	103 large boxes approx. 51 500 a.u.	Not described	Not digitized

At first glance, we can see that the Sicils and Persian manuscripts have been digitized to the greatest extent. It is clear that good classical archival descriptions, whether on paper or in electronic form, make it possible to quickly and easily produce metadata and therefore to provide the descriptive section of a digitized object. This leads to the logical conclusion that it would be most sensible, in the near and medium term, to concentrate digitization on the Arabic Manuscripts, Defters, OAC, and NATA collections, which also have been provided with relatively good scientific reference aids – catalogues and annotations. It will be more difficult to proceed with documents from the so-called 'Settlements fonds', which are not described in accordance with good archival practices. For these, we should initially think about updating and improving the descriptions, and then consider digitization. In general, at first glance, the results do not look very impressive: overall, 0.09% of archival documents, 2.02% of manuscripts and 0.25% of early printed books have been digitized. Below will be provided some thoughts on how these percentages could be increased in a quicker pace.

4. IMMEDIATE TASKS AND PERSPECTIVES

The different level of completeness of the description and digitization of the collections imply different priorities that should be set and followed throughout the working process. As we have seen, some of the collections have been fully described and digitized, others – not so much, and then there are those that have not been described and digitized at all. Here will be provided an overview of the collections separately and will be accordingly outlined what needs to be done with each of them. The overview will indicate what needs to be done with regard to the best-treated collections, and gradually highlight the necessary actions with regard to those which, for different reasons, need further archival work. The author will focus predominantly on collections of administrative archival documents and less on manuscripts and early printed books. It also has to be pointed out that all of the envisaged actions and tasks are proposed with the assumption that the department's staff and collections will not be involved in larger projects or programmes (on the subject of opportunities for additional funding, see: Atanasov, 2022). This attempt encompasses a minimum set of actions, under the provision that the Oriental Collections Department and the National Library rely solely on their own resources, as things stand at the moment. This may well change, as we shall briefly mark in the conclusion, but it is best to plan in the framework of current circumstances, which is not necessarily a bad case scenario. This state of affairs may, quite naturally, change, which we will note in the conclusion, but nevertheless it seems appropriate to reflect on this not necessarily bad scenario.

4.1. Collection 'Sicils'

As it was pointed out previously, this is the best processed collection, which can be considered exemplary (for the collection, see also: Ivanova, 1997; Velkov, 2011). All 186 volumes of the Qadi registers are well bound and preserved in very good condition. The documents have well-prepared descriptions in Bulgarian and English. They have been digitized according to good international practices and their master images are preserved in TIFF format. All Sicils are fully accessible via the internet from the National Library website. The fact that the documents have been digitized and can be freely used over the web is an important prerequisite for their easy preservation for the future, as they hardly ever leave storage. In terms of necessary archival work, it can be added that they need only be subjected to the usual dusting and regular preservation activities – at least in the short (up to two years) and medium term (up to five years).

4.2. Collection 'Defters'

The situation with the other collection, containing significant number of volumes – Ottoman registers, is rather different (for the collection, see: Ali, 2016). There are available descriptions of the documents – in Bulgarian, through a card catalogue, and in Turkish, but these descriptions can and should be further improved (Aktaş ve Kahraman, 1994). There is much to be desired in order to achieving good diplomatics and paleographic descriptions of this type of sources, in accordance with good international archival standards. In brief, there is a need

for updating the reference aids for the Defters. In terms of digitization, the collection is at an early stage – a small percentage of the volumes have been digitized. This, on the other hand, makes the collection one of the most promising in this regard, and it is likely to be subject to targeted digitization in the short term. In terms of its condition, the collection is well preserved and is subject to regular preservation and conservation treatment.

4.3. 'Oriental Archival Collection' (OAC) and 'Newly Acquired Turkish Archive' (NATA)

The same can be said with regard to the OAC and NATA collections. These are collections with well prepared annotations. In practice, after the Sicils, these are the best described old administrative documents, which, however, also bear some weaknesses in this respect. Thus in some cases the annotations need to be edited and corrected towards more modern and accurate state, which also meets archival standards of description. It is important to note, however, that these albeit imperfect annotations are available electronically, through the library's website, on the Internet, which undoubtedly greatly facilitates researchers. Only small fraction of the two collections is digitized (less than 1%), but they are very well suited for this purpose. Thus, in the short and medium term, consideration should be given to updating the descriptions and translating them into English, as well as to their wider digitization.

4.4. 'Settlements Fonds' Collection

Substantial amount of work needs to be implemented on the preparation of accurate and methodologically sound descriptions and annotations of the archival units and documents included in the so-called 'Settlements Fonds' collection. It has to be specified here that some documents are better described. At the moment, the so-called 'Settlements Card Index' is close to completion, and includes different individual documents from the 'Settlements Fonds', which are annotated according to the model of description of OAC and NATA. A significant number of these descriptions are available on the Library's website and will shortly be put into electronic format and also uploaded for use by researchers. It has already been mentioned that the arrangement of the 'fonds' is not based on traditional archival practices and does not comply with the principle of arrangement based on the institution that created the document. However, this cannot be remedied without further deterioration of the organisation of the collection and its established logic of arrangement. The 'Settlements Fonds' are the largest collection held in the department and therefore there are still documents in need of conservation and restoration. The fonds have been digitized on a very small scale (0.02%) and much work remains to be done in this respect. In general, the department's staff has a formidable task ahead in drawing up methodologically sound descriptions of the archival items in the collections, digitizing the documents and undertaking other actions necessary for their good preservation. These are undoubtedly important tasks which will be carried out in the long term.

4.5. 'B-fonds' and 'Gutsal' Collections

The documents from collection 'B-fonds' are organised – i.e. they are separated from the total unprocessed group and it is established which settlement they refer to. However, they need to be subjected to further expert work – to be dated, arranged according to the classification scheme and then chronologically. There is also considerable technical work to be undertaken with them – assigning signatures, paginating and accordingly placing them in wrapping sheets. In this respect it is necessary to follow the pattern of work with the 'Settlements Fonds', which despite its methodological weaknesses will keep the arrangement of the documents in a similar and consistent way. The documents from the fonds will be recorded into inventory books – electronic and printed on paper, placed in boxes, inscribed and filed in storage. Following that, they will become accessible to researchers.

The records from the 'Gutsal' fonds are in need of undertaking the full range of archival activities. Actions for their conservation and restoration have already been undertaken and identified here – their re-run through the Anoxia hk3 chamber is also planned. Considerable work needs to be completed on their classification, i.e. determining which geographical location they carry information about and, subsequently, arranging them in accordance with the classification scheme, dating, description and annotation, technical processing, etc. As a

final step can be envisaged digitization of the documents, together with those from 'B-fonds'. Activities in this direction are planned to start at the end of next year, after the training of the graduate students is completed, and this will in all likelihood be their main task in the medium and long term.

4.6. Manuscripts and Printed Books

With regard to the manuscripts collection, the department has to continue working on the preparation of a catalogue that would cover all manuscripts, include their descriptions and arrangement as they are filed in the department – by signature numbers (the publishing of the continuation of the two-volume 'Short Catalogue' is currently under way and so far we have reached manuscript with signature Op 500, see: Kenderova & Stoilova, 2013; Stoilova, Gramatikova & Ivanova, 2020). An inventory should be carried out annually and their digitization – continued accordingly. As far as the early printed books are concerned, they are registering in the library information program COBISS and are therefore inventoried every year.

5. FINAL THOUGHTS AND POTENTIAL PERSPECTIVES

The range of tasks which need to be immediately implemented by the archivists at the Oriental Collections Department, presented to the scholarly audience in this article, do not exhaust the diversity of their professional characteristics. For instance, we haven't mentioned their duties with regard to the various enquiries, consultations and expertise that are carried out both with regard to the documents preserved in the collection and with regard to other records – proposals for donations and/or purchases, consultations on preparation of genealogical studies, etc. – which have been deliberately omitted. The significant work undertaken on the popularisation of the collection is also not taken into consideration – the preparation of exhibitions (including joint exhibitions), the preparation of texts and documents for various library initiatives – 'Pearls in the Crown' or 'Book Kaleidoscope' (see these initiatives on the NLCM website, 2023). The archivists' publishing endeavours are generally encouraged and time is also allocated for such activities – they can prepare scholarly publications and try to improve their professional training, participate in conferences in the country and abroad.

Ultimately, however, our main duty is to preserve and make accessible to researchers and all interested parties the vast wealth of information preserved in the Ottoman archives. Our focus should therefore be put there. Thus, I have reason to believe that the highlighted actions, in terms of document processing in the medium and long term, are getting very close to actual implementation. I have presented a reality that can be achieved on the basis of the independent capacities and strengths of the staff members in the department and with institutional support. Naturally, in case that additional opportunities for attracting financial resources are found, through international or national projects and programmes, the work on the documents will be considerably accelerated and, accordingly, some deadlines will be shortened. There will be an opportunity to engage additional specialists to work on processing and annotating the documents as well as digitizing the collections. Such opportunities have already been identified and steps are to be taken to implement them (Atanasov, 2022).

I believe that the importance of the archival collection is so high and the interest in it is so significant that there is no reason why full and equal partnerships with other institutions from or outside the European Union should not be realised, for application for funding via European programmes in a process of establishing a group of like-minded people for the aforementioned tasks. This will ensure the preservation and meaningful handling of the Ottoman archival heritage of Bulgaria, which is an important part of our common cultural and historical heritage, both regionally and globally.

REFERENCES

Aktaş, N. & Kahraman, S. A. (ed.) (1994). Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı. T.C. Basbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın № 17, Ankara.

Ali, S. (2016). Problems of revealing the defters from the collection of the National Library "St. Cyril and Methodius". Library, 6, 132-149. (in Bulgarian).

Ali, S. & Mincheva, B. (2022). Nomination of a Persian manuscript from the collections of the National Library "St. Cyril and Methodius" for inclusion in the UNESCO Memory of the World Register – "Masnavi-ye Ma`navi" ("Spiritual couplets") by Rumi. Library, 6, 23-34. (in Bulgarian).

Atanasov, Hr. (2019). A So-far Unknown Key to the Bulk of Information of the Ottoman Archives in Sofia and Its Importance for the 19th Century Bulgarian History: "The Catalog by Slavka Draganova". Orlin Sabev & Hristiyan Atanasov (Ed.), The Bulgarian 19th Century: New Sources and Readings (s. 221-231). Sofia: Academic Publishing House "Za bukvite – O pismeneh". (in Bulgarian).

Atanasov, Hr. (2021). On the "Fonding" of Archival Materials in the Oriental Department of the National Library "St. St. Cyril and Methodius". Anna Kochankova (Ed.), Archives and History: ways of knowledge. Proceedings of a national seminar, Sofia, Sofia University "St. Kliment Ohridski", 19-20 October 2020 (s. 72-76). Sofia: Heron Press. (in Bulgarian).

Atanasov, Hr. (2021a). Digitizing the Heritage of the Orient. Achievements and Perspectives to the Digitization of the Ottoman Archives in Sofia. ICERI2021 Proceedings, 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation, Virtual conference, 8th-9th of November, 3657-3664.

Atanasov, Hr. (2022). How to Finance Digitization? Monitoring of Programmes and Projects in Support of the Digitization of Archival Records in Bulgaria. INTED2022 Proceedings: 16th annual International Technology, Education and Development Conference, Online Conference, 7-8 March, 2022, 2602-2608.

Avramova, V., Aleksandrova & K., Atanasov, H. (2022). Digitization of Archival-Documentary Heritage at the National Library "St. St. Cyril and Methodius", Sofia, Bulgaria – Present and Prospects. INTED2022 Proceedings: 16th annual International Technology, Education and Development Conference, Online Conference, 7-8 March, 2022, 3409-3414.

Ivanova, Sv. (1996). Oriental Department. Proceedings of the National Library "St. Cyril and Methodius", 22, 635-641. (in Bulgarian).

Ivanova, Sv. (1997). The history and current state of the Sicils Collection in the Oriental Department of the NLCM. Proceedings of the State Archives, 74, 3-32. (in Bulgarian).

Ivanova, Sv. (2000). Collection, Formation and Disclosure of the Collections of the Oriental Department of the NLCM (to Guidebook of the Oriental Department of the NLCM). Proceedings of the State Archives, 79, 3-47. (in Bulgarian).

Ivanova, Sv. (2009). The Historian and His Archive (On the Classification Scheme of the Oriental Department of the NBCM), Andriana Neykova (Ed.), University Readings in Archival Studies. Vol. 1, National Scientific Conference "Bulgarian University Archival Studies as an Educational Model – History and Future", held on 18-19 April 2005, Vol. 1 (s. 282-295). Veliko Tarnovo: Faber. (in Bulgarian).

Kenderova, St. (1995). Catalogue of Arabic manuscripts in SS Cyril and Methodius National library. Sofia, Bulgaria: Hadith sciences. London: Al-Furqan.

Kenderova, St. (2008). The Fund of the National Library "St. Cyril and Methodius" and its significance for the development of Oriental Studies. Library, 5-6, 13-21. (in Bulgarian).

Kenderova, St. (2016). Department of "Oriental Collections" at the National Library "St. St. Cyril and Methodius" and its fond. Library, 6, 197-210. (in Bulgarian).

Kenderova, St. & Ali, S. (2008). Bulgaristan Milli Kütüphanesi'ndeki Osmanlı Arşiv Dokümanları. Ender Bilar & Yasagül Ekinci (Ed.), Balkan Ülkeleri Kütüphaneler Arası Bilgi-Belge ve İşbırliği: Sempozium Bildirileri, 5–7 Haziran 2008 (s.118-123). Edirne.

Kenderova, St. & Stoilova, An. (2013). Brief catalogue of the oriental manuscripts preserved in St. st. Cyril and Methodius National Library, Vol. 1, OP 1-OP 200. Sofia: St. St. Cyril and Methodius National Library.

Kuzmanova, M. (1966). History of Archives and Organization of Archival Work in Bulgaria. https://electronic-library.org/books/Book_0003.html. adresinden 10 Eylül 2023 tarihinde elde edildi. (in Bulgarian).

Methodological Code (2013). Volume 4. Sofia: State Agency "Archives". https://www.archives.government.bg/methodological_code/modul_4.html. adresinden 10 Eylül 2023 tarihinde elde edildi. (in Bulgarian).

NLCM website (2023). https://www.nationallibrary.bg/www/. adresinden 10 Eylül 2023 tarihinde elde edildi. (in Bulgarian).

Petkova, St. & Atanasov, Hr. (2023). ICT, Digitization and Access to Archival Documents in Bulgaria. Thoughts, Practices, Expectations. Sofia: Academic Publishing House "Za bukvite – O pismeneh". (in Bulgarian).

Pourmohammad, Al. (2019). List of Persian manuscripts in the National Library of Bulgaria (Saint Cyril and St. Methodius), [Tehran]: [Allame Tabataba'i Univ.].

Rules (2016). Rules of the National Library "St. Cyril and Methodius". http://nationallibrary.bg/wp/wp-content/uploads/2016/06/Pravilnik_2016.pdf. adresinden 10 Eylül 2023 tarihinde elde edildi. (in Bulgarian).

Sabev, Or. (2004). The First Ottoman Journey into the World of the Printed Book (1726-1746). Sofia: Vanguard Prima. (in Bulgarian).

Sayar, J. (1973). Inventory of Persian manuscripts in the National Library "Cyril and Methodius". Sofia: National Library "Cyril and Methodius". (in Bulgarian).

Stoilova, An., Gramatikova, N. & Ivanova, Z. (2020). Brief catalogue of the oriental manuscripts preserved in St. St. Cyril and Methodius National library, Vol. 2, OP 201-OP 500. Sofia: St. St. Cyril and Methodius National Library.

Velkov, A. (2011). The Sicils Collection of the National Library in Sofia as a Historical Source. Rumen Kovachev (Ed.), From the practice of the Ottoman Chancery: proceedings of the international conference "Ottoman registers – a source for the history of the Balkans", Sofia, 23 October 2009 (s. 13-65). Sofia: National Library "St. St. Cyril and Methodius". (in Bulgarian).

PROPAGANDA ABOUT THE ROLE OF JEWS IN OTTOMAN POLITICS IN SOME NEWSPAPERS AND BOOKS IN ALBANIAN DURING THE LAST PERIOD OF THE OTTOMAN

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ARNAVUTÇA BAZI GAZETE VE KİTAPLARDA YAHUDİLERİN OSMANLI SİYASETİNDEKİ ROLÜ HAKKINDA PROPAGANDA

Frymzim Dauti,

International Vision University, Faculty of Law, Gostivar, North Macedonia,
frymzim.dauti@vizyon.edu.mk

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sonucunda Avusturya-Macaristan ve Rusya, Arnavutluk'un oluşumunu öngördü. Arnavutluk'un oluşumuna ilişkin plan İtalya'ya da uygundu, çünkü İtalya, Arnavutluk kıyıları konusunda Avusturya-Macaristan ile bir çatışmadan kaçınmak istiyordu.Arnavutluk devletinin kurulmasının beklenmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut dilinde Arnavut milliyetçiliği propagandasının sponsorluğu başladı. Bu propaganda çoğunlukla Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın yanı sıra diğer ülkeler tarafından da desteklendi. Jön Türk devriminden sonra Arnavut milliyetçiliği propagandası çok yoğunlaştı. Bunun nedeni, Sultan II. Abdülhamid'in tahttan çekilmesiyle Arnavutların siyasi güçlerini önemli ölçüde kaybetmeleriydi. Arnavut propagandası, Jön Türklerin arkasında Yahudilerin bulunduğunu ve onların Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Arnavutları yok etmeyi amaçladıklarını yazıyordu. Bu çalışmamda birçok gazete makalesini inceledim ve makalelerden bazı alıntıları Arnavutçadan tercüme ettim.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Arnavut Milliyetçiliği, Propaganda, Yahudiler.

ABSTRACT

As a result of the weakening of the Ottoman Empire, Austria-Hungary and Russia predicted the formation of Albania. The plan for the formation of Albania also suited Italy, since Italy wanted to avoid a conflict with Austria-Hungary over the issue of Albania and its coast. After the state of Albania was expected to be formed, the sponsorship of Albanian nationalist propaganda in the Albanian language in the Ottoman Empire began. This propaganda was sponsored mostly by Austria-Hungary and Italy but also by other countries. Propaganda for Albanian nationalism intensified a lot after the Young Turk revolution. This was because the Albanians significantly lost political power with the abdication of Sultan Abdulhamid II. Albanian propaganda wrote that behind the Young Turks there were Jews and they had aimed to destroy the Ottoman Empire and the Albanians themselves. In this work, I analysed many newspaper articles and translated some quotes from the articles from Albanian.

Key Words: Ottoman Empire, Albanian Nationalism, Propaganda, Jews.

1. INTRODUCTION

In the Balkans, the term national renaissance was first used by the Greeks, and later by the Serbs and Bulgarians during their attempt to break away from the Ottoman Empire. The Greeks, Serbs and Bulgarians based their renaissance on the revival of their medieval states, with a modern spirit of the times. The Greeks tried to revive Byzantium, the Serbs their state of the Nemanja dynasty, while the Bulgarians tried to revive the state of their tsars.

What about the Albanians, who did not have their own state in the Middle Ages, where did they base their "renaissance"?! For the reason of not having a state for Albanians or Albania, the propaganda of Albanian nationalism had to invent the state of Albanians throughout

history. They, with the help of Austro-Hungarian and Italian propaganda among the Albanians, turned the myth of Skanderbeg into a historical "fact". One of the Albanian nationalists translated into Albanian the work of a Catholic priest who had mythologized Skanderbeg in the 16th century, for propaganda purposes of the crusades aimed at liberating Constantinople. So, some Albanian nationalists "found" their state in the Middle Ages as, according to the translation into Albanian in the form of a poem[1], Skanderbeg was considered the king of Albania.

The spread of propaganda was aimed at raising the national consciousness of the Albanians, with the aim of separating the Albanians from the Ottoman Empire. Aiming at this goal, and with the financial assistance of several states that had interests in this part of the Balkans, propaganda began that was distributed through newspapers, magazines and books in the Albanian language. Of these Albanian nationalists, however, a part must be distinguished, which with the support of the Ottoman administration made Albanian national propaganda, which aimed to weaken the Greek influence in Albania. For the writing of this paper, I have analysed the articles in the Albanian newspapers that were published in the last period of the Ottoman Empire. I have also analysed some books by Albanian authors who had made propaganda about these issues. To make this work clearer, I have also mentioned the activity of the Zionists in their efforts to find support from the Ottoman administration. I have not come across any research on this topic until today, therefore I have based the analysis on this topic only on my knowledge and on the sources I have.

2. THE BEGINNING OF PROPAGANDA FOR ALBANIAN NATIONALISM IN THE ALBANIAN PRESS

Many Albanian nationalist propagandists during the end of the 19th century and early 20th century, in their writings in the Albanian newspapers printed in the diaspora dealing with the propaganda against the Turks, had problems defining the enemy of the Albanians. The propogandists could not make effective propaganda for rebellion or war against the Turks during this period among the Albanians since the word "Turk" and "Muslim" were synonymous in Albanian language. The Muslim Albanians identified themselves as Turks. As a matter of fact, most of the Muslim Albanians at that time would say 'I am Turk Alhamdulillah' when describing themselves. In addition, Albanians were popularly divided into Turks (Muslim Albanians) and Gaurs (Christian Albanian), and therefore, an Albanian nationalist propaganda that would incite war against the Turks would only have a negative effect. Because the kind of propaganda that would instigate a war against the Turks could only have an effect on Orthodox Christian Albanians. But the Orthodox Christian Albanians did not need a propaganda in the Albanian language, as their propaganda machine was in Greek, which was supported by the Greek government.

Many Albanian nationalist propagandists were also unable to make propaganda that would incite attitudes against the Sultan since he was also the Caliph of Islam and because Sultan Abdulhamid II in Istanbul was protected by many Albanians who were part of his imperial guard. Those Albanian nationalist propagandists could not call to fight the Ottoman army and gendarmerie because in the Albanian territories of the Ottoman Empire most of the soldiers and gendarmerie were of Albanian origin. For these reasons, the propagandists tried to invent new names for the "enemy" of the Albanians. The most common names which, through the Albanian press or publications in Albanian language, were labelled "enemy", were the words: Anatolian, Asian and haldup *(i.e., fanatics, in Turkish: irtica)*. But those labels did not have the right effect among the population because the people did not understand them. At first, the propaganda called the Turks Anatolians or Asians, while they labelled Albanians as Europeans. The propogandist hoped that many Albanians would be convinced that Turks and Albanians not only had nothing in common but also that their European race was superior to the Turkish-Asian race. However, the majority of Albanians of that time, the word "European" probably did

[1] The poem was written by Mehmed Naim Bey and published in 1898 in Bucharest.

not associate with any particular sense of sympathy. That is why the pro-European propaganda working to foment a conflict between European Albanians and "barbarian" Anatolians or Asians failed.

3. DONMES (CONVERTED JEWS) IN ALBANIAN PRESS PROPAGANDA

Since the propagandist nationalists received the right experience by learning from their failures and in order to promote a successful revolt among Albanians against their government, some of them decided to simplify the level of propaganda and adapt them the prejudices that Albanians had towards others. Therefore, gradually they began to replace the words Anatolian, Asiatic, and haldup with words which were easier to comprehend by the people. Those new names that the propogandists started to use against the supposed enemies of the Albanians were: Jews, Gypsies (Roma) and Masons. As for the Masons, they had become known to the Albanian population, especially from the Christian Orthodox clergy. Many Albanians who tried to replace the Greek schools with schools in Albanian language were cursed by the Christian Orthodox Church by calling them Masons who, according to clergy, through the Albanian schools they were trying to convert the Orthodox Christians. [2]

The new propaganda selected by some Albanian nationalists with the help of foreign agents faced a challenge that was to be overcome. The challenge had to do with how to convince Albanians that their enemies were Jews, Gypsies, and Masons, and that they were leading the Ottoman state, while the fact was that they numerically represented an insignificant minority. To overcome the challenge, the propagandists misused the Donmes. The propagandist saw it reasonable to call many Ottoman rulers Donme, meaning that they were not Muslims but Crypto-Jews and that, consequently, they could not represent the interests of the Ottoman Empire and of Albanians. According to that new propaganda, the purpose of Donmes was to destroy the Ottoman Empire and with-it Albanians or Albania too. In order for this propaganda to achieve the right effect also among the Christian Orthodox Albanians, the propaganda was focused on calling all Donmes as Masons. Since, according to this version, they were Masons, this at the same time suggested that the Ottoman government was a Jewish-Masonic Government.

This type of propaganda was chosen for the Albanians and for the reason of the spread of Turkish nationalism and the connection of some of them with the Young Turk movement. Some Turk nationalists began to base their propaganda on the fact that Albanians held the power of the Ottoman Empire. Therefore, according to some of them, in order to overthrow the Sultan, the Albanians had to be fought first, since the power of Sultan Abdulhamid II was based on the loyalty of the Albanians. During that time, one of the Albanian propagandists who was financed by Austria-Hungary wrote about this issue as a fallow: "*Young Turks seem to have nothing else to do: They spend their time insulting Albanians! [...] For them, every Albanian is an enemy of the Ottoman Empire. The best positions in the government, they say, are occupied by Albanians: Sadr Azam is Albanian, Albanians are the Sultan's bodyguards. These vagabonds have only one goal: to incite the Sultan, to incite the Turks, against the Albanians, in order to take away the rights of our nation [...] If you follow their propaganda, the impression is created that the Turks have no other enemy than the Albanians*".[3]

The proper moment of activation of this propaganda among the Albanians came after the Revolution of Young Turks. One of the most popular propaganda newspapers in the Albanian language was the one published in Sofia, "Liria e Shqipërisë" (Freedom of Albania). One of the main propagandists who wrote articles on this topic, in that newspaper, had the pseudonym "D". In one of his writings, he wrote: "*Today the Ottoman Empire dominate the Jews. The Donme*

[2] Luarasi, P. N. (1911). *Mallkimi i shkronjave shqipe dhe çpërfolja e shqiptarit*. Bitola (Manastir): Shtyp Tregëtare Ndërkombëtare. S.16-23.
[3] Konitza, F. (1904, March). Ana kombëtare jona edhe Turqët e rinj. *Albania*. 3(3). London, s.2.

are all freemasons […] All the media in French language that is published in Thessaloniki are owned by Donmes, and those that published in Istanbul are owned by the Jews […]." [4]

This kind of propaganda was rightly expected to give its effect, since the ideas of the Zionists who wanted to create a state for the Jews on the territory of the Ottoman Empire had spread to a part of the Albanian population. This is due to the lobbying of the Zionists for the realization of their ideas to the Ottoman politicians during that time. Zionist leader Theodor Herzl's book and his proposal that if the Jews were allowed to form their own state in Palestine, they would consolidate the public debts of the Ottoman Empire,[5] was known to many Ottoman officials. Theodor Herzl himself made two visits to Istanbul with the aim of finding support for his ideas from Ottoman officials. On his first visit to Istanbul in 1898, Herzl managed to meet with the Kaiser of Germany at the Yildiz Kiosk regarding the issue of the formation of the Jewish state.[6] In 1901, Theodor Herzl also met with Sultan Abdul Hamid II and asked the Sultan for support for the ideas of Zionism.[7]

4. THE EFFECTS OF PROPAGANDA IN THE ALBANIAN PRESS IN THE REBELLION OF MANY ALBANIANS AGAINST THE OTTOMAN GOVERNMENT

Sultan Abdul Hamid II was forced to abdicate a few months after the Young Turks Revolution and the Albanian guardians that protected him were forced to return to Albania. The presence of a Jew as a member of the parliamentary committee (Emmanuel Carasso) that informed Sultan Abdulhamid II of the Ottoman parliament's decision to abdicate him caused anger among his loyalists. When the news spread that Sultan Abdul Hamid II had moved to Thessaloniki and was living there in the house of a Jewish banker, many of his supporters, and especially the Albanian supporters, were worried. Seeing this new fact as a very favourable opportunity, the propaganda of some Albanian nationalists began to focus on the statement that Sultan Abdul Hamid II was being held hostage by the Jews in a Jewish house in Thessaloniki and also that the new Sultan Mehmet V was being held on the throne by Jewish support. The propaganda that spread among the Albanian population took advantage of this opportunity and one wrote in the newspaper as a fallow: *"Donmes forced the first Sheik ul-Islam to issues a fetwa against Abdul Hamid II as they wished".* [8]

The propagandists focused on that point, as they knew that the abdication of Sultan Abdul Hamid II from the throne, also had implications for his former Albanian imperial guard members. They, due to their loyalty to former sultan Abdulhamid II, were not well treated by the new Ottoman government. So, the CUP government cut off all their privileges, big salaries and pensions. Many members of the Albanian imperial guards felt offended by the new situation created in the Ottoman Empire and expressed concerns about the security of Sultan Abdul Hamid II, whom they called "Baba" (father). During the reign of Abdulhamid II, many Albanians had poems and songs dedicated to Sultan Abdul Hamid II, as a gratitude for the respect shown by the sovereign and their Caliph to them. Some poems dedicated to him were also published. In the magazine "Albania" an Albanian poem dedicated to Abul Hamid II had this content: *"Praise be to God on this world, / Always keep our Sultan safe, / That we all pray for him/ That he's our father and we his children/ […] The great King loves us very much / He keeps the Albanians close to him. / May he live for hundreds of years/ Save him God, so he doesn't die."* [9]

[4] D [pseudonym] (1911, April 20). Donme. *Liri e Shqiprisë*. Sofia, s.3.

[5] Herzl, Th. (1920) *Judenstaat.* (8 Edition). Berlin: Jüdischer Verlag, s.24

[6] Herzl, Th. (1960). *The Complete Diaries Of Theodor Herzl, Vol. 2.* Raphael Patei (Ed.), Harry Zohn (Trans.). London: The Herz Press, s.726-733

[7] Herzl, Th. (1960). *The Complete Diaries Of Theodor Herzl, Vol. 3.* Raphael Patei (Ed.), Harry Zohn (Trans.). London: The Herz Press, s.1113-1116.

[8] D [pseudonym] (1911, April 20). Donme ..., s.3.

[9] Hilla [pseudonym]. (1899, March). Lavdim Sulltanit. *Albania,* 3 (3). Brussels, s.8.

The political situation that was created among the Albanians brought occasional rebellions in Kosovo, with a smaller intensity. Immediately after these events, rumours began to spread that Albanians would go to Thessaloniki to release the Sultan and bring him back to the throne. The Albanian nationalist Fan Noli from America, in a newspaper article, wrote as a fallow: *"Then it was said that the Albanians of Kosovo will go down to Thessalonica to liberate Sultan Abdulhamid etc.*".[10] Fan Noli also wrote in another article about the Ottoman Empire's press and criticized the press that they were neglecting the Albanians since the Jews were mentioned before the Albanians. He wrote: *"We have noticed among the Turkish newspapers that when the races of the Ottoman empire are mentioned, Albanians are either not mentioned at all, or mentioned in the end, after the Jews and Gypsies"*. [11]

The new situation created in the Ottoman Empire and the unstoppable propaganda that were sponsoring foreign agents through some Albanian nationalists encouraged the rebellion of some influential Albanians. Through the propaganda they also prompted the CUP to raise the alarm of a possible armed attack of Albanians in Thessaloniki. The threat of Thessaloniki's attack was real, as Albanians were armed and proved at that time that they were able to get organized and take such action. They proved that during the Young Turks revolution, and also during the counter-revolution of 1909. Therefore, the influential politicians of CUP, after some insurgencies in some Albanian territories, began to accelerate the disarmament process of Albanian people in Albania, Kosova and Macedonia.

The propaganda of the foreign agents and of some Albanian nationalists against the Ottoman government began to gather their first fruits in Albania. In Northern Albania, the most serious riot against the Government began in 1910. According to Avlonyali Ekrem Bey (nephew of Sadr Azam Avlonyali Ferid Pasha) in one book published in the year 1911 about the riots in Kosovo, we understand that it was propagated that an unauthorized Jew had gone out to collect taxes among the Albanian population on behalf of the new Government, with which had caused more reason for the riots. [12] He later testified in another book about what was said among the Albanian population during the outbreak of the 1910 riots in Kosovo, as follows: *"Now the Sultan who has done so many good things for Kosova, has been imprisoned in a Jewish home in Thessaloniki*". [13]

In 1911, six rebels were killed by Ottoman forces near the Albanian town of Görice (Korça). A few months later, a book was published in Albanian in memory of the six killed. That book also said: "*... the Donmes in Thessaloniki do not give us any rights and want to wipe us off the face of the earth.*"[14]

Since the CUP had their headquarter in Thessaloniki, the propaganda intensified in promoting the Albanians towards the occupation of Thessaloniki and the execution of the members of the Committee of CUP. A statement with such content that encouraged the Albanians to march towards Thessaloniki was published in 1912, which, among other things, said: *"Abdul Hamid II was overthrown, because he was wise and the Jews could not trick his with wine. […] Why don't these 20 million people do not raise, that black days are waiting for them, and to take these Thessaloniki Donmes and throw them in the sea. The Jews will leave the Turkish government on their own, but after that there will be no more blood to suck. Albanians! All these evil things that are present among us in the last 3 years and more after the Hürriyet on Thessaloniki, all came because of the Donmes of Thessaloniki. […] We should attack the Donmes of Thessaloniki that are only but a few, so that we save Albanians from disaster and we shall save all the peoples of Turkey from the Jews that are sucking our blood, that are killing us and we still have not come to senses. O Albanian men, go on Donmes of Thessaloniki! He*

[10] Noli, F. (1988). *Vepra, Vol.2.* Tirana: Akademia e Shkencave, s. 244.

[11] e.g., s. 290.

[12] E.b.V., (1911). *Die Wahrheit über das Vorgehen der Jungtürken in Albanien.* Wien: C. Fromme, s. 26.

[13] Vlora, E. & Godin, M. A. (2010). *Ndihmesë për historinë e sundimit turk në Shqipëri, Vol.2.* Tirana: Shtëpia Botuese 55, s. 176.

[14] Anonymous. (1912). *Jetëshkrimet e të gjashtë dëshmorëve Shqiptarë.* Sofia: Mbrothësia, s. 23.

who will show this courage, will be the biggest patriot and cherished among the people". [15] This kind of anti-Jewish propaganda also came to light during the parliamentary election campaign, because many of the Albanian nationalists were against the CUP. This is what the Albanian nationalist Jani Vruho wrote from Egypt, to promote the vote against the CUP: "*O Albanians! If we don't behave as we should, we should know that the Jews of Thessaloniki will sell us as cattle".*[16]

One of the Albanian nationalists who paid special attention to propaganda against Jews and Gypsies was Luigj Gurakuqi. He, in a controversy with the Ottoman-Albanian MP Gani Frashëri, wrote the following: "*Frasherli Gani Bey […] you should have known the evil of these last 4 years that the Jews, Gypsies and Freemasons are currently destroying Albania, that today are governing the Ottoman Empire".* [17] Luigj Gurakuqi's propaganda intensified especially in the summer of 1912, when a rebellion of many Albanians broke out against the CUP Government. Gurakuqi wrote as follows: "*By saying this I don't intend to pretend to be wise before the Ottoman government, because I know well, until it is in the hands of Cavid and Talat and the Jewish-Gipsy gangs of Thessaloniki it is useless to say anything* ".[18]

After a month in another writing Luigj Gurakuqi wrote: "*No, no one would have thought that the Ottoman Empire would collapse as it is now, […] by the hands of Jews and Gipsies.* [19] The propaganda against Jews and Gypsies was so successful that some Albanian nationalists were inspired and began to write poems on this subject. Salih Gjuka wrote the following in a poem: **"***Where are your nails and eyes? / The Jews and Gipsies are shaming you! / Today many ravens say they are eagles/ How do you stand them and not chop their head".* [20]

The effectiveness of Albanian propaganda had begun to worry the Ottoman government as well. The Ottoman rulers, being aware that the Albanians were the pillar of support for the power of the Ottoman Empire in Europe, began to respond to the propaganda with concrete actions. For this purpose, in 1911 the prominent Albanian scholar Nasib Efendi Libohova replaced Sheik ul-Islam, who was rightly said to be close to the Freemasons. Then it was decided that the Sultan would personally visit the Albanians, the most loyal people of the Empire during five centuries, and listen to their concerns about the closeness, after the riots that had happened at that time in Kosovo. But before going to Skopje, Pristina and Bitola, the Sultan had to dispel suspicions that his brother Sultan Abdulhamid II was being held captive by the Jews and prove that he was safe and sound. Therefore, the Sultan first stopped in Thessaloniki and went to visit his brother, who was under house arrest. This event was also covered by journalists, who reported on all the activities of Sultan Mehmed V. After the visit to Thessaloniki, the Sultan left for the Albanian territories by train, where tens of thousands of Albanians welcomed him with all the honours as their sovereign.

However, all these activities of the Ottoman government were not enough to prevent the rebellion of some Albanians. The climax of the propaganda efficiency was understood to be achieved in the so-called "Albanian General Uprising" in the summer of 1912, when some armed Albanians launched a march from Skopje to Thessaloniki, in order to free Sultan Abdulhamid from "captivity" of Jews and Masons. At that time, in an open letter from illegal Albanian Committee was addressed to Sultan Mehmed V and was published in the newspaper. Among others in that letter was stated: "*O Sultan, o Sultan! Don't forget that if your empire was able to live in Europe for 500 years it was due to Albanians, […] The Sultan Abdul Hamid II was overthrown only after Albanian left him. Therefore, we say to you: Without Albanians you can't stay on the throne of the Ottoman Empire or any other of your dynasty, so*

[15] D [pseudonym]. (1912, January 15). Turqia e shkretë dhe Çifutët. *Liri e Shqiprisë,* Sofia, s.2.

[16] Vruho, J. (1912, January 22). Nyji i 30 e pestë. *Liri e Shqipërisë,* Sofia. s.1.

[17] Gruda, L. (1912, June 4). Ja halldupë ja Shqipëtarë! *Liri e Shqiprisë*. Sofia, s.3.

[18] Gruda, L. (1912, June 18). Kryengritja e Gegërisë. *Liri e Shqiprisë*. Sofia, s.1.

[19] Gurakuqi, L. (1912, July 14). Kryengritja Shqiptare e lëvizja e ushtries turke. *Liri e Shqiprisë*. Sofia, s.1.

[20] Dukagjin, Xh. (1912, February 8). Shqype. *Shkupi.* Skopje, s.2.

waste no time and do what we say. Abdicate from the throne, so that you will be saved from the Jewish and Gipsy slavery". [21]

The riots of the summer of 1912 among the Albanians were also preceded by a propaganda supported by the Balkan states, which were preparing to occupy the Albanian territories of the Ottoman Empire and which, for this reason, were satisfied with the political-military chaos that had been created in those territories.

The Albanian rebellion in Kosovo in the summer of 1912 was exploited by the Balkan states which declared war on the Ottoman Empire. The Serbs easily occupied a part of Albania, as they had previously prepared the propaganda of the war among the Albanians, which was also promoted by some Albanian nationalists. With the start of the war in question, the Serbian military command at the beginning of the Balkan war in 1912 issued this proclamation in the Albanian language for the Albanians: *O brothers, [...] We have set out in the name and with the help of Allah and we are coming with our military forces to you. We are coming to our land and yours, this land that the Ottomans have kept us occupied for 500 years. We are not coming to oppress you, but we are coming to save you from oppression.*[22]

5. CONCLUSION

Some of the Albanian nationalists contributed to nationalist propaganda that harmed the Ottoman Empire. Some of them took advantage of all possible privileges of the Ottoman official positions they held and also took advantage of the privileged status of Albanians that they enjoyed in the empire. However, while some Albanians began to promote the idea of Albania's autonomy within the Ottoman Empire, the Albanian-born Sadr Azam Avlonyali Ferid Pasha (1902–1908) ruled Albania together with the Ottoman Empire. Or, while some of them supported the financing and organization by enemy states of some terrorist groups in the Albanian territories, many Albanian generals led the army of the Ottoman Empire. The Ottoman government's decision to use violence to suppress some rebellions in Kosovo and the forceful disarmament of the Albanian population by the Ottoman army worsened the relations of the Albanians with the Ottoman government. The incessant propaganda among the Albanians against the Ottoman government became the cause of the decrease in the credibility of many Albanians against their government.

Supported by the West, the ideas of nationalism in the 20th century also penetrated the Ottoman Empire. Nationalism became a cause of the gradual destruction of the Ottoman Empire, since when the nationalist ideas of some ethnic groups within the Empire were connected with the imperialist interests of the Great Powers, this also meant a challenge to the existence of the Ottoman Empire in Europe. As the Great Powers planned to take over and divide Ottoman territories, they supported propaganda that incited rebellions or unrest in the Ottoman Empire. These Powers rightly believed that through unrest the collapse of the Empire would automatically follow. However, the destruction of the Ottoman Empire not only affected the disruption of the international balance and brought the Balkan and World Wars, but it also brought colonialism or the economic exploitation of many ethnic groups that had lived in the Ottoman Empire. To this day, the consequences of the collapse of the Ottoman Empire are felt in the Balkans and the Middle East, since when these states were separated from the centuries-old common trunk, the century-long peace in these territories remains unknown.

BIBLIOGRAPHY

[21] Anonymous (1912, August 5). Komiteti i fshehtë e i pareshtur: Letër e hapur L.M.T. Sulltan Mehmedit V. *Liri e Shqiprisë.* Sofia, s.1.
[22] Nosi, L. (1925). *Dokumente Historike.* Elbasan: Elbasani, s.3.

ANONYMOUS: *Jetëshkrimet e të gjashtë dëshmorëve Shqiptarë,* Sofia, Mbrothësia, 1912.

E.b.V.: *Die Wahrheit über das Vorgehen der Jungtürken in Albanien,* Wien, C. Fromme, 1911.

FRASHERI, Naim: *Vepra, Vol.6,* Prishtina, Rilindja, 1986.

HANIOĞLU, M. Şükrü: *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* Oxford, Oxford University Press, 2001.

HERZL, Theodor: *Judenstaat, (8 Edition), Berlin,* Jüdischer Verlag, *1920*.

HERZL, Theodor: *The Compleate Diares Of Theodor Herzl, Vol. 2,* Ed. Raphael Patei, Trans. Harry Zohn, London, The Herz Press,1960.

HERZL, Theodor: *The Compleate Diares Of Theodor Herzl, Vol. 3,* Ed. Raphael Patei, Trans. Harry Zohn, London, The Herz Press,1960.

LUARASI, Petro Nini: *Mallkimi i shkronjave shqipe dhe çpërfolja e shqiptarit,* Bitola (Manastir), Shtyp Tregetare Nderkombetare, 1911.

McCULLAGH, Francis: *The fall of Abd-Ul-Hamid,* London, Methuen Co. & Ltd., 1909.

NOLI, Fan: *Vepra, Vol. 2,* Tirana, Akademia e Shkencave, 1988.

NOSI, Lef: *Dokumente Historike,* Elbasan, Elbasani, 1925.

PIRRAKU, Muhamet: Disa të dhëna për jetën dhe veprën e Salih Gjukës. *Gjurmime Albanologjike, (no:16-1986),* Prishtina, Rilindja,1987.

STERN, Bernhard: *Abdul Hamid II: Seine Familie und sein Hofstaat,* Budapest, Sigmunt Deutsch, 1901.

VLORA, Eqrem Bej & GODIN, Marie Amelie von: *Ndihmesë për historinë e sundimit turk në Shqipëri Vol.2,* Tirana, Shtëpia Botuese, 55, 2010.

Newspapers

Liri e Shqiprisë, Sofia, 1911, 1912.

Shkupi, Skopje, 1912.

Magazin

Albania, Brussels, London, 1898, 1899, 1904.

SANJAK OF SKOPJE (END OF THE 19th – EARLY 20th CENTURY)

ÜSKÜP SANCAĞI (19. YÜZYIL SONU – ERKEN 20. YÜZYIL)

Hasan BELLO [1]
[1] Institute of History, Tirana-Albania
[1] hasanbello1@gmail.com

ABSTRACT

The Vilayet of Kosovo, of which Sanjak of Skopje was a part at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, was located in the European part of the Ottoman Empire. Due to the geopolitical position occupied by this vilayet and in this context the Sanjak of Skopje, where some of the most important Balkan trade routes intersected, had turned it into the most important vilayet and at the same time one of the most problematic of the Ottoman state.

In this study we will analyze the administrative, demographic and religious structure of the Sanjak of Skopje as well as some issues related to the schools, madrassas and libraries of this Sanjak at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Key words: Vilayet of Kosovo, Sanjak of Skopje, administrative structure, demographic structure, religious structure

ÖZET

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Üsküp Sancağı'nın bir parçası olduğu Kosova Vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kesiminde bulunuyordu. Bu vilayetin işgal ettiği jeopolitik konum ve bu bağlamda Balkanlar'ın en önemli ticaret yollarından bazılarının kesiştiği Üsküp Sancağı, burayı en önemli vilayet ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin en sorunlu vilayetlerinden biri haline getirmişti.

Bu çalışmada Üsküp Sancağı'nın idari, demografik ve dini yapısının yanı sıra 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında bu Sancağın okul, medrese ve kütüphaneleri ile ilgili bazı konular analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kosova Vilayeti, Üsküp Sancağı, idari yapı, demografik yapı, dini yapı

1. THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF THE SANJAK OF SKOPJE

The Vilayet of Kosovo, of which Sanjak of Skopje[1] was a part during late 19th – early 20th century, lay in the western part of the European territories of the Ottoman Empire, including an area of 32,000 km2. In the East it was bordered by Bulgaria; in the West by the Province of Shkodra, Bosnia and Montenegro; in the South by Thessaloniki, and in the North by Serbia. Due to its geopolitical position this vilayet - where some of the most important trade routes of the Balkan area intersected- had turned into an important vilayet and at the same time one of the most problematic of the Ottoman state.

Although the center of the vilayet was in Sanjak of Pristina, from the documentation of the time it is noted that on August 4, 1878, some people from the aristocracy of Prizren addressed to the authorities the request that the center of the vilayet be moved to this city, under the justification

[1]Sanjak was one of the most important administrative units of the Ottoman Empire. The etymological meaning of this Turkish word comes from the pointed stick on which the flag is placed. *See*: Deny J. (1988). "Sancak", *Islam Ansiklopedesi*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, Vol. 2, p.401; Uzunçarşılı Ismail H. (1970). *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, Istanbul: Türk Tarih Kurumu, p.73; Kunt M. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve Il Idaresi*, Istanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978, p.16.

that in Pristina, were no suitable conditions for the administration and its officials. While in Prizren they were better conditions as the city had been the center of the vilayet in the past[2].

In 1888, it was raised again as an issue that the center of the vilayet should be transferred to Sanjak of Skopje, because Skopje served as a connecting node for the whole area, and several foreign consulates (such as the Austrian, Russian, Serbian, Greek, etc. Consulates) were also located there[3]. In a letter that the governor of Kosovo sent to the prime minister on August 18, 1887, supporting the above version, argued that since Niš was annexed to Serbia, Prishtina had lost its weight and political-administrative importance. Taking into account the infrastructure (railway station), health, the telegraph network, the necessary conditions that avoided additional expenses, as well as the fact that this city was not located in a border area, Skopje -, according to him, - had all the premises to become the center of the vilayet[4]. In 1888, the Ottoman government rightly decided that the center of the Vilayet of Kosovo should be moved to Sanjak of Skopje[5].

From the administrative point of view, the Province of Kosovo, in the years 1877-1878, consisted of a total of seven sanjaks (the Sanjak of Pristina, the Sanjak of Prizren, the Sanjak of Skopje, the Sanjak of Niš, the Sanjak of Şehirkoy, the Novi Pazaar and the Sanjak of Dibra), which also included some smaller administrative units such as: 27 kazas[6], 8 nahijes[7] and 1400 villages[8].

After the Russo-Turkish war, the Sanjak of Niš and the Sanjak of Şehirkoy got separated from this vilayet, annexed to Serbia, reducing the number of sandjaks to five. While in the years 1878-1879, the Province of Kosovo consisted of:

1. Sanjak of Pristina (as the center of the village), with the kaza of Pristina, Peja, Vulçtrina, Gjilan and Preshova
2. Sanjak of Skopje, with kaza of Skopje, Kumanovo, Kočana, Kratova, Palanka, Ishtip, Radovishta and the nahija of Kaçanik
3. Sanjak of Prizren, with the kaza of Prizren, Tetova, Gjakova, Luma, Gucia and the nahije of Gostivar, Kalisha and Rahofca
4. Sanjak of Dibra, with kaza of Dibra, Elbasan, lower Dibra (Debre-i Zir) and Mati
5. Sanjak of Novi Paazar, with kaza of Novi Paazar, Senica, Prepoli, Mitrovica, Varoshi i Ri, Tashllexha, Tragovishte, Berana, Akova and Majkovac[9].

So, according to the above list, this vilayet consisted of 5 sanjaks, 31 kazas and 4 nahijas.

[2] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Archive of the Prime Minister of the Ottoman Empire), for more: *BOA*), ŞD.MLK 1965/12.
[3] *Kosova Vilayeti Salnamesi*, Hicri.1314 (1896-1897), p.178-179.
[4] *BOA*, IRADE MECLIS-I MAHSUS 4241.
[5] Efforts to relocate the vilayet center from the population of the city of Pristina and Prizren continued unceasingly, constantly sending requests and prayers to the Ottoman government, but, however, they were not taken into consideration and until 1912 the vilayet center continued to remain Sanjak of Skopje. *BOA*, YA-Hus. 405/88; Andreasyan H.D. "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3, (1972-1974), p.11-88 dhe 4-5 (1975-1976), p.101-152.
[6]Kaza was an integral part of the sanjak and was headed by the kadi, as an administrative unit it began to be applied in the second half of the 16th century and at the beginning of the 17th century, while after the 18th century it can be found everywhere in the territories of the Ottoman Empire. *See*: Ünal M. A. (1997). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: "Fakülte Kitabevi", p.235.
[7]The nahija together with the village was the smallest administrative unit, mainly it included an area with special geographical characteristics and according to the administrative organization regulation of 1864, every village whose population exceeded 500 people had the right to form a nahija. See: Gökbilgin M. T. (1988). "Nâhiye", *Islam Ansiklopedesi*, İstanbul : "Türkiye Diyanet Vakfı", Vol. 9, p.36-37; Ortaylı I (1985). *Tanzimat`tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Istanbul: "Hil", p. 92-93.
[8] *Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmâniye*, H.1295 (1877-1878), p.336-338.
[9] *Kosova Vilayeti Salnamesi*, Hicri.1296 (1878-1879), p.60-120.

If we refer to the statistical years (*salnames*)[10] of the Ottoman Empire, taking into consideration only the Sanjak of Skopje for the years 1882-1883, this Sanjak consisted of the Kaza of Skopje which was also the center of this Sanjak, the Kaza of Ishtip, Kumanovo, Radovishta and Palanka. Nahija of Kaçanik, Maleš and Bijanica were also part of this sanjak[11] (Table 1).

Table 1. The Administrative Structure of the Sanjak of Skopje 1882-1883[12]

Sanjak	Kaza	Nahiye
Skopje	Skopje	Kaçanik
	Ishtip	
	Kumanovë	
	Radovishtë	
	Palankë	
	Koçanë	Malesh, Bijanicë
	Kratovë	

In the first decade of the 20th century, in the administrative structure of the Sanjak of Skopje, an increase in the number of kazas and nahijas can be observed, from 7 and 3 that had been at the end of the century. XIX (*see* : Table .1.) to 10 and 9 respectively (Table 2). This increased together with the number of villages, was a consequence of the increase in the population.

In the years 1908-1909, the Sanjak of Skopje continued to remain the center of the Kosovo Province, which included Kaza of Skopje, again as the center of the Sanjak, Kazaja of Ishtip, Kočana, Kyprylya, Kratova, Kumanova, Orhanija, Osmanija-Maleshit. , Palanka and Radovishta. This sanjak also included the districts of Bereketli, Ishtip, Leskovica, Kočana, Bijanica, Bogomilit, Kypryly, Nikodim and Kumanova, as well as 660 villages[13].

Table 2. The Administrative Structure of the Sanjak of Skopje 1908-1909[14]

Sanjak	Kaza	Nahiye	Nr. of Villages
Skopje	Ishtip	Bereketli, Ishtip, Leskovicë	140
	Koçanë	Koçanë, Bijanice	92
	Kypryly	Bogomil, Kypryly, Nikodim	91
	Kratovë		69
	Kumanovë	Kumanovë	
	Orhanije		19
	Osmanije-Malesh		3
	Palankë		46
	Radovishtë		54
	Skopje		152

[10]The word salname (annual) comes from the Persian "sal" which means year and "name" which means book. In Western languages this is found with the names "annuaire", "annus", "annale" and "almanac". The first salname of the Ottoman Empire was published in 1847, while the salnames of the vilayets began to appear in 1866. Some vilayets published only one, and some others may have published up to twenty salnames. The Vilayets that have published the most of these are the Vilayet of Bursa and that of Thessaloniki. For historians, these annuals are essential. *See*: Duman H. (1982). *Ottoman year-books: (salname and nevsal)*, Istanbul: "Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA)", p.5-7; Ertuğ H. R. (1973) "Osmanlı Devrinde Salnameler", *Hayat Tarih Mecmuası* 10, nr: 103, 104; McCarthy J. & Hyde J.D. (1976) , "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin* 13, no. 2, p.10-20

[11] *Kosova Vilayeti Salnamesi*, Hicri.1300 (1882-1883), p.60-120.

[12] Ibid.

[13] *Osmanlı Asırlarında Türk Devletinin Mülki idare Taksimatı ve Yer isimlerinin*. *Mukayeseli Tahlili*, Ankara: "Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü", 1989, p.1-3.

[14] Ibid

2. DEMOGRAPHIC AND RELIGIOUS STRUCTURE OF THE SANJAK OF SKOPJE

One of the biggest difficulties for researchers and historians is determining the demographic structure of the Ottoman Empire. This is due to the fact that the data are often presented to us as contradictory, either for objective (technical) reasons related to the ways in which the general population census was carried out, or for subjective reasons because in the Albanian vilayets or in some vilayets of other parts of this empire, the vast majority of the population, both Muslim and Christian, did not agree, for reasons of fanaticism, to indicate the number of women or girls living in a family.

The general census of the population in the Ottoman Empire was conducted for the first time in 1831[15]. According to many researchers, it was not possible to include all administrative units of the empire in this census. The second census dates in 1844, the third one in 1859-1860[16], the fourth in 1885 and the fifth in 1907. The last two censuses are the most important because they include specific data on age, gender, place of birth , profession, civil status, ethnicity and religion[17].

Kosovo is for the first time mentioned for the first time as a separate vilayet in the statistical yearbook of the Ottoman Empire (*Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmâniye*) of 1878, according to which the total population of this vilayet was 898,772, where 104,123 lived in Sanjak of Skopje[18].

As previously mentioned, after the end of the Russo-Turkish war and the annexation of the Sanjak of Niš and the Sanjak of Şehirkoy, we observe a decrease in the total number of the population to 496,078 inhabitants[19]. While the opposite has happened with the population of Sanjak of Skopje, after one year due to immigrants from Serbia and Bulgaria, which has experienced a significant increase of 8,424 inhabitants, with a total of 112,547 inhabitants (Table 3)

According to the religious division, the majority of this sanjak was occupied by the Orthodox population with 67,204 inhabitants, followed by Muslims with 43,303 inhabitants and Jews with 420 inhabitants.

Table 3. The Demographic and Religios Structure of the Population of the Sanjak of Skopje 1878-1879[20]

Sanjak	Kaza	Muslim	Orthodox	Jewish	Gypsies
Skopje	Skopje	16.462	14.586	160	307
	Kumanovë	5.264	14.360	-	156
	Ishtip	11.400	10.750	260	230
	Palankë	510	15.000	-	267
	Radovishtë	4.398	3.016	-	269
	Koçanë	239	6.205	-	4.232
	Kratovë	1.037	3.287	-	61
	Total	43.303	67.204	420	1.620

The population of the Sanjak of Skopje will continue to grow after four years, according to the statistical yearbook (*salnames*) of 1882-1883. This sanjak had a total of 126,657 inhabitants, of which non-Muslims occupied the vast majority with 77,754 inhabitants and Muslims came after them again with 48,543 inhabitants[21].

[15] *See*: Karal E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831*, Ankara: "T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü", p.3-4; McCarthy J. (1982), The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): *A Handbook of Historical Statistics*, Boston: "G.K.Hail and Co".
[16] Eldem V. (1994). *Osmanlı Imparatorluğu`nun Iktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: "Türk Tarih Kurumu Basımevi", p.10
[17] Behar C. (2000). "Osmalı Nüfus Istatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti`nde Bilgi ve Istatistik*, Ankara: "Devlet Istatistik Enstitüsü", p.70-71.
[18] *Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmâniye*, H.1295 (1878), p.336-338.
[19] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1296 (1878-1879), p.121-123.
[20] Ibid.
[21] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1300 (1882-1883), p.138-139.

While after ten years we notice that the population of this sanjak has doubled to 267,008 inhabitants, of which, based on their ethnic and religious articulation according to Ottoman years (*salnams*), 113,926 were Muslims, 7,016 Roma (orthodox), *143,917* Bulgarians , 1,265 Jews, 103 Protestants, 35 Catholics and 746 non-Muslim Romans[22] (Table 4).

Table 4. The Ethnic and Religios Structure of the Population of the Sanjak of Skopje 1893-1894[23]

Sanjak	Kaza	Nr. of pop*	M*	G*	B*	J*	P*	C*	NMG*
Skopje	Skopje	63.331	34.863	6.307	21.265	723	-	24	148
	Ishtip	42.227	23.970	-	17.714	542	-	-	-
	Kumanovë	41.189	12.362	87	28.729	-	-	11	-
	Koçanë	27.800	11.120	90	16.590	-	-	-	230
	Radovishtë	18.273	10.571	-	7.599	-	103	-	-
	Palankë	22.725	2.203	426	19.937	-	-	-	159
	Kratovë	21.333	3.396	37	17.691	-	-	-	209
	Kaçanik	6.649	6.580	69	-	-	-	-	-
	Malesh	24.052	8.860	-	15.192	-	-	-	-
	Total	267.008	113.926	7.016	143.917	1.265	103	35	746

In Sanjak of Skopje there was also a considerable number of cult objects. Thus, between 1878-1879 in Skopje there were a total of 30 mosques, 1 church and 1 synagogue, in Kaza of Radovishta 6 mosques, 2 tekke and 1 church, in Kaza of Kratova 5 mosques, in Kaza of Kočana 3 mosques, in Kaza of Palanke 2 mosques, in Kaza of Ishtipit 5 mosques and 9 tekke, in Kaza of Kumanovo 4 mosques and 1 church. In total, there were 55 mosques, 11 tekke, 3 churches and 1 synagogue in this sanjak, so a total of 70 cult objects[24] (Table 5).

Table 5. The Number of Cult Objects according to the Kaza in the Sanjak of Skopje 1878-1879[25]

Sanjak of Skopje	Mosque	Tekke	Church	Synagogue
Skopje	30	-	1	1
Radovishtë	6	2	1	-
Kratovë	5	-	-	-
Koçanë	3	-	-	-
Palankë	2	-	-	-
Ishtip	5	9	-	-
Kumanovë	4	-	1	-
Total	55	11	3	1

In the years 1896-1897, in this sanjak we have an increase of cult objects. Thus, there was 108 mosques, 17 mescid, 31 tekke, 29 churches and 2 synagogues[26]. So, in total there were 187 cult objects, turning this sanjak into one of the sanjaks with more shrines in the Province of Kosovo.

[22] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1311 (1893-1894), p.220-223.
[23] Ibid.
* Number of population
**Muslim
***Greek
****Bulgarian
*****Jewish
******Protestant
*******Catholic
********Non Muslim Gypsies
[24] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1296 (1878-1879), p.124-125.
[25] Ibid.
[26] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1314 (1896-1897), p.211.

3. SCHOOLS, MADRASSAS AND LIBRARIES IN SANJAK OF SKOPJE

In Sanjak of Skopje at the end of the 19th century – early 20th century there were also a large number of Sıbyan primary schools (*Sıbyan mektepleri*)[27] and Iptidaiye (*iptidaiye mektepleri*)[28].

Based on the Regulation of Public Education (*Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*) of 1869, these schools were given a special importance. The section of rules dealing with primary schools was divided into four parts: general rules, rules for lessons and exams, teachers and financial matters. The general rules included things like: in every neighborhood or village at least one primary school should be opened to provide a four-year education, boys should attend school from the ages of 6-10 and girls from the ages of 7-11, and if there were two schools in a neighborhood , one should be for boys and the other for girls. In the rules of lessons and exams, a curriculum was required which could only be changed with the permission of the Ministry of Education (*Maarif Nazırlığı*), exams had to be held in the presence of the neighborhood or village council, teachers had to be graduates of the `Boys School`. The income of these schools should come from endowment sources, local taxes, properties of those who did not leave heirs, Ramadan alms, etc.[29]

In the Constitution of 1876 (*Kânûn-i Esâsî*) primary education occupied an important place. An article of the Constitution made it mandatory. Accordingly, all Ottoman youth were required to complete the first stage of the education system.[30] In 1879, an office of primary schools was formed (*Mekatib -i Sıbyaniye Dairesi*) which was divided into two departments, one for the Sıbyan schools that offered traditional education and the other for the Iptidaie schools that were opened during this period. While in 1882, the Minister of Education tried to remove this dual system, transforming all Sıbyan schools into Iptidaie schools. The curriculum in these schools included elementary education, reading, writing, morals, mathematics, history, geography, religious subjects, as well as reading the Qur'an.

In the Sanjak of Skopje during the years 1893-1894, according to the kaza, there were 8 Sıbyan schools in Skopje, 1 in Koçana, 2 in Radovishte, 2 in Palanka, 2 in Kratovë and 2 in the district of Maleshi.[31] So, a total of 17 Sıbyan schools with approximately 371 students (Table 6).

Table 6. Sıbyan Schools in the Sanjak of Skopje 1893-1894[32]

Sanjak	Kaza (or Nahiye)	Nr. of Sıbyan Schools	Nr. of Students
Skopje	Skopje	8	-
	Koçanë	1	44
	Radovishtë	2	82
	Palankë	2	145
	Kratovë	2	100
	Malesh (N)	2	-
	Total	17	371

While Iptidaiye-type primary schools, which were opened in the framework of the educational reforms undertaken by Sultan Abdylhamid II (1876-1909) in those areas where an important Muslim population was concentrated (especially in Rumeli), for the first time period, there was a larger number. According to the data, there were 29 in the Skopje Boiler, 6 in the Ishtip Kaza, 31 in the Koçana Kaza, 4 in the Kumanovo Kaza, 7 in the Kratova Kaza, 30 in the Radovishta Kaza, 3 in the Palanka Kaza, and 3 in the Kaçanik Nahi 1, and 2 in Maleshi. In total, there were 113

[27] *See*: Ergin O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, Istanbul: "Eser Neşriyat", Vol. 1-2, p.82; Pakalın M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol. 3. Istanbul, "Milli Eğitim Basımevi", p.201.
[28] Akyüz Y. (1989). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: "A. Ü. E.B. F. Yayınları", p.182.
[29] Halis I (2005). *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Konya: "Serhat Kitabevi", p. 53-59.
[30] Kodaman B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: "Türk Tarih Kurumu", p.67.
[31] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1311(1893-1894), p.130-135.
[32] Ibid.

Iptidaiye schools in this sanjak, which were attended by 5840 students and 130 teachers.[33] Even in these schools, the curriculum was more or less similar to that developed in Sıbyan schools (Table 7).

Table 7. Iptidaie Schools in the Sanjak of Skopje 1893-1894[34]

Sanjak	Kaza (or Nahiye)	Nr. of Ibtidaie Schools	Nr. of Students	Nr. of Teachers
Skopje	Skopje	29	2154	40
	Ishtip	6	569	9
	Koçanë	31	1375	31
	Kumanovë	4	316	5
	Kratovë	7	254	7
	Radovishtë	30	283	31
	Palankë	3	215	4
	Kaçanik (N)	1	40	1
	Malesh (N)	2	30	2
	Total	113	5840	130

In the structure of the Ottoman education system, after the primary schools we mentioned above, came the rüşdiye intermediate schools (*rüştiye mektepleri*), which were preparatory institutions for secondary schools. In 1847 there were only four rüşdiye in Istanbul, while in 1848 the Ottoman government decided to open 25 more in the main vilayet centers. Starting from 1867, non-Muslim students began to be accepted in these schools.[35] According to the Regulation of Public Education (*Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi*) of 1869 in every place that had at least 500 houses had to be built a Rüşdiye School for which the construction costs would be paid by the Education Fund of the province (*Maarif Sandığı*) . Depending on the number of students in the schools, there would be one or two teachers, a supervisor and a guard. The length of the education in Rüşdiye school cycle was set to be four years and those who successfully completed it would be admitted to secondary schools.[36] According to article 23 of the regulation, the curriculum of rüşdiye schools included subjects such as: the principles of the Islamic religion, Ottoman grammar, calligraphy, creativity, Arabic and Persian grammar, arithmetic, methods of keeping account books, the basics of geometry, world history, Ottoman history, geography, gymnastics and finally, in the fourth year, learning the language of the respective country and learning French.

According to the statistical yearbook (*Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmâniye*) in the borders of the empire in 1876 there were a total of 423 rüşdiye schools, which were attended by about 20,000 students.[37]

In 1881 the Commission on Education reduced the number of years of the ryshdiy program to two and combined these schools with idadiye, which were secondary schools. In places where there were not many students, it was decided that the rüşdiye buildings would turn into idadiye. In 1892, the programs were revised and the cycle of studies increased from two to three years, where religious and ethical subjects took a prominent place. At the same time, non-Muslims were also equipped with their own schools, making the rüşdiye take on a more national character.[38]

[33] Ibid p.224-227.
[34] Ibid.
[35] Halis (2005), p.66-67.
[36] Somel S. A. (2001). *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden: "E. J. Brill", p.145.
[37] Kodaman (1999), *p.95.*
[38]Ibid. p.112-113.

In the Province of Kosovo in the years 1878-1879 there were a total of 14 rüşdiye schools, 5 in Skopje, 4 in Dibër, 3 in Prizren, 1 in Pristina and 1 in Novi Paazar.[39] Their number in this vilayet will increase to 18 in the years 1886-1887[40], to 23 in the years 1893-1894, of which 8 only in the Sanjak of Skopje[41] and to 35 in the years 1906-1907 (24 for boys and 11 rüşdiye for girls) of which 10 in Sanjak of Skopje, 8 in Pristina, 6 in Pejë, 4 in Prizren, 4 in Tashllëxha and 3 in Senica.[42]

According to non-Muslim nationalities, in the Sanjak of Skopje, the largest number of schools for the years 1898-1899 were occupied by the schools of the Bulgarian community with 6 rüşdiye and 1 idadiye (secondary school), followed by those of the Greek, Serbian and Jewish communities with 1 school each[43] (Table 8).

Table 8. Non-Muslim Population`s Schools in the Sanjak of Skopje 1898-1899[44]

Sanjak	Kaza	Community	Category	Nr.of Students	Open Date
Skopje	Skopje	Orthodox Serbian	Rüşdiye	97 boys	1889-1890
	Skopje	Jewish	Rüşdiye	150 boys	1888-1889
	Skopje	Bulgarian	Idadiye	390 boys	1839-1940
	Skopje	Bulgarian	Rüşdiye	200 boys and 150 girls	1872-1873
	Skopje	Greek	Rüşdiye	50 boys	1876-1877
	Koçanë	Bulgarian	Rüşdiye	50 boys	1856-1857
	Palankë	Bullgar	Rüşdiye	100 boys dhe 60 girls	1844-1845
	Ishtip	Bulgarian	Rüşdiye	90 boys and 35 girls	1875-1876
	Kumanovë	Bulgarian	Rüşdiye	190 boys	1872-1873
	Kratovë	Bulgarian	Rüşdiye	153 boys and 54 girls	1877-1878

In the Province of Kosovo, the first idadiye school (*idadi mektebi*), which was a middle-level school in the Ottoman education system, was first opened in Skopje Sanjak in 1891, 18 years after the opening of the first idadi in the Ottoman Empire , with the main aim of qualifying the new generation of administrative officials. In the years 1898-1899 the Skopje Idiya school had 121 students, of which 111 were Muslims and 10 non-Muslims[45], while in the years 1903-1904 there were 222 students and only 17 were non-Muslims[46]. The curriculum of Idadiye schools included the following subjects: drawing, calligraphy, French, jurisprudence, economics, geography, history, natural science, algebra, accounting, geometry, planning, philosophy, chemistry and picture[47].

There were also a number of madrassas in the Sanjak of Skopje. Schools whose main aim was the education of the young generation as religious cadres. Of the 35 madrasahs that existed in the Kosovo Province in 1893-1894, 12 of them were located only in this sanjak[48] (Table 9).

[39] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1296 (1878-1879), p.124-125.
[40] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1304 (1886-1887), p.74-111.
[41] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1311 (1893-1894), p.224-227.
[42] Bayram Kodaman, *vep. e cituar*., p.103.
[43] *Maarif Salnamesi*, Istanbul: "Matbaa-i Amire", Hicri.1316 (1898-1899), p.1142-1143.
[44] Ibid.
[45] Ibid. p.1134-1135.
[46] *Maarif Salnamesi*, Istanbul: "Matbaa-i Amire", Hicri.1321 (1903-1904), p.626-628.
[47] Bayram Kodaman, *vep. e cituar*., p.222-223.
[48] *Kosova Vilayeti Salnamesi,* Hicri.1311 (1893-1894), p. 224-227.

Table 9. Madrassa in the Sanjak of Skopje 1893-1894[49]

Sanjak	Kaza	Nr. of madrassa	Nr. of teachers	Nr. of students
Skopje	Skopje	7	7	160
	Ishtip	1	1	20
	Kumanovë	1	1	50
	Kratovë	1	1	5
	Radovishtë	1	1	11
	Palankë	1	-	-
	Total	12	11	246

From the statistical yearbook of the Ministry of Education (*Maarif Salnamesi*) of the years 1898-1899, we noticed that there were several libraries in this administrative unit. Of which the oldest dates back to having been founded in 1773-1774 (Table 10).

Table 10. Libraries in the Sanjak of Skopje 1898-1899[50]

Sanjak	Kaza	Name of the Library	Place	Founder	Nr. of Books	Founding Date
Skopje	Radovishtë	The Great Mosque	The Great Mosque	Secretary of Military Command	534	1773-1774
	Kratovë	Ahmed efendi	Mustafa bej	Ahmed Efendi	100	1859-1860
	Palankë	Bajram pasha	Bajram pasha	Hysein efendi	300	1853-854
	Koçanë	Ebubekir efendi	Esbak pasha	Mufti Esbak Ebubekir efendi	300	1895-1896

REFERENCES

Akyüz Y. (1989). *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: "A. Ü. E.B. F. Yayınları".

Andreasyan H.D. "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3, (1972-1974), p.11-88 & 4-5 (1975-1976).

Behar C. (2000). "Osmalı Nüfus Istatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti`nde Bilgi ve Istatistik*, Ankara: Devlet Istatistik Enstitüsü.

Duman H. (1982). *Ottoman year-books: (salname and nevsal)*, Istanbul: "Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA)".

Deny J. (1988). "Sancak", *Islam Ansiklopedesi*, İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı, Vol. 2.

Uzunçarşılı Ismail H. (1970). *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, Istanbul: Türk Tarih Kurumu.

Kunt M. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve Il Idaresi*, Istanbul: "Boğaziçi Üniversitesi".

Somel S. A. (2001). *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden: "E. J. Brill".

Halis I (2005). *Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*, Konya: "Serhat Kitabevi".

Kodaman B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: "Türk Tarih Kurumu".

Ergin O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, Istanbul: "Eser Neşriyat", Vol. 1-2.

Pakalın M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vol. 3. Istanbul, "Milli Eğitim Basımevi".

Ünal M. A. (1997). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: "Fakülte Kitabevi".

Gökbilgin M. T. (1988). "Nâhiye", *Islam Ansiklopedesi*, İstanbul : "Türkiye Diyanet Vakfı", Vol. 9.

Ortaylı I (1985). *Tanzimat`tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Istanbul: "Hil".

Ertuğ H. R. (1973) "Osmanlı Devrinde Salnameler", *Hayat Tarih Mecmuası* 10, nr: 103.

McCarthy J. & Hyde J.D. (1976) , "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin* 13, no. 2.

[49] Ibid.
[50] *Maarif Salnamesi*, Istanbul: Matbaa-i Amire, Hicri.1316 (1898-1899), p.1142.

Osmanlı Asırlarında Türk Devletinin Mülki idare Taksimatı ve Yer isimlerinin. *Mukayeseli Tahlili*, Ankara: "Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü", 1989.

Karal E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831*, Ankara: "T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü".

McCarthy J. (1982). *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*, Boston: "G.K.Hail and Co".

Eldem V. (1994). *Osmanlı Imparatorluğu`nun Iktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: "Türk Tarih Kurumu Basımevi".

Archive

Archive of the Prime Minister of the Ottoman Empire (Başbakanlık Osmanlı Arşivi: *BOA*)

Ottoman year-books

Salname-i Devlet-i Aliye-yi Osmâniye, H.1295 (1877-1878).

Maarif Salnamesi, Istanbul: "Matbaa-i Amire", Hicri.1316 (1898-1899).

Maarif Salnamesi, Istanbul: "Matbaa-i Amire", Hicri.1321 (1903-1904).

Kosova Vilayeti Salnamesi, Hicri.1296 (1878-1879).

Kosova Vilayeti Salnamesi, Hicri.1300 (1882-1883).

Kosova Vilayeti Salnamesi, Hicri.1311 (1893-1894).

Kosova Vilayeti Salnamesi, Hicri.1304 (1886-1887).

Kosova Vilayeti Salnamesi, Hicri.1314 (1896-1897).

KIBRIS EVKAF BELGELERİNE GÖRE MAĞUSA KUTUP OSMAN EFENDİ TEKKESİNE AİT VAKIFLAR

ACCORDING TO CYPRUS EVKAF DOCUMENTS, FOUNDATIONS OF MAGUSA KUTUP OSMAN EFENDI TEKKE

Mustafa Eyyamoğlu[1],
[1] Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi, Mimarlık Mühendislik Fakültesi , Mimarlık Bölümü Lefkoşa-Kıbrıs , Mersin, Türkiye
[1] mustafa.eyyamoglu@cyprus.bau.edu.tr

ÖZET

İslam kültüründe olduğu gibi Osmanlı Coğrafyasında da vakıflar, belirli bir amaç doğrultusunda hayır işlemek için kurulan ve toplumun ihtiyaçlarına cevap veren önemli kurumlar arasında yer almıştır. Vakıflar, toplum yararına hizmet etmek gayesi ile din, eğitim, sağlık, sosyal yardım ve kültrel faaliyetler gibi birçok alandaki hizmete öncülük etmiştir. Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi'nin (1571-1878) hakim olduğu 300 yılı aşkın süre zarfında çeşitli vakıflar kurulmuştur. Bu dönemde; Kıbrıs'ın her yerinde gerek Osmanlı Devlet adamları gerekse hayırsever halk tarafından kurulan vakıflara rastlamak mümkündür. Bu çalışmanın amacı; Kuzey Kıbrıs Mağusa kentinde bulunan Kutup Osman Efendi Tekkesin'ne ait olan vakıfların belirlenmesidir. Osmanlı kültüründe olduğu gibi Kıbrıs'ta da sosyal hayatla iç içe olan tekkeler halkın maddi ve manevi ihtiyaçlarını vakıf yolu ile sağlamıştır. Tekkede kabri bulunan Atpazari Kutup Osman Efendi 1690 yılında Kıbrıs'a sürgün gelmiş ve 1691 yılında vefat ederek Mağusa kenti sur dışındaki Osmanlı mezarlığına defnedilmiştir. Kabri üzerine herhangi bir türbe yapılmadığından zamanla kabri kaybolmuştur. Ölümünden sonra 1826 yılında Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından Kıbrıs Muhassılı Seyyit Mehmet Ağa tarafından tarafından mezar yeri bulunarak üzerine türbe ve yanına tekke binaları yapılmıştır. Türbe ve tekke yapılarının inşaasından sonra Mağusa kentinin önemli ziyret yerlerinden olan Kutup Osman Efendi tekkesine çeşitli bağışlar ve vakıflar yapılmıştır. Tekke gibi yapılar, vakıflar ve mal varlıkları ile kurulan iktisadi sistem aracılığı ile devamlılığını sağlamaktadır. Çalışma Kapsamında Kıbrıs Evkaf İdaresinde bulunan belgeler ışığında Kutup Osman Efendi Tekkesine ait vakıflar araştırılmıştır. Kıbrıs'ın farklı bölgelerinde farklı kişiler tarafından Kutup Osman Tekkesi için yapılan vakıflar belirlenmiştir. Çiftlik, ev, tarla, bahçe, zeytin ağacı ve nakit para gibi gelir getiren varlıkların başka tek veya yapılar ile ortak olarak Kutup Efendi Tekkesine iktisadi düzende gelir getiren varlıklar arasında olduğu belirlenmiştir. Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen tekke adına yapılan vakıfların, Kıbrıs'ın İngiliz idaresine (1878) girmesinin ardından zamanla parçalanarak tekke ile ilişkileri kesildiği görülmektedir. Bu bağlamda Kutup Osman Efendi tekkesinin mal varlıklarının ve vakıflarının belirlenerek literatüre kazandırılması çalışmanın önemini arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kutup Osman Efendi Tekkesi, Vakıf, Mağusa, Osmanlı, Kıbrıs

ABSTRACT

As in the Islamic culture, in the Ottoman geography, foundations were among the important institutions established to do charity for a specific purpose and responding to the needs of the society.. Foundations have pioneered services in many fields such as religion, education, health, social aid and cultural activities in order to serve the benefit of society. Various foundations were established in Cyprus during the period of the Ottoman Period (1571-1878) over 300 years. In this period; It is possible to come across foundations established by Ottoman statesmen and charitable people all over Cyprus. The aim of this study; It is the determination of the foundations belonging to Kutup Osman Efendi Tekkesi in the city of Famagusta, Northern Cyprus. As in Ottoman culture, lodges intertwined with social life in Cyprus provided the material and spiritual needs of the people through foundations. Atpazari Kutup Osman Efendi, whose tomb is in the lodge, was exiled to Cyprus in 1690 and died in 1691 and was buried in the Ottoman cemetery outside the city walls of Famagusta. Since no tomb was built on his grave, his grave disappeared over time. In 1826, after his death, a tomb was found by Seyyit Mehmet Ağa and a mausoleum and a dervish lodge were built next to it. After the construction of the lodge, various donations and foundations were made to the Kutup Osman Efendi lodge, which is one of the important visiting places in the city of Famagusta. Structures such as dervish lodges and tombs maintain their

continuity through the economic system established with foundations and assets. Within the scope of the study, foundations belonging to Kutup Osman Efendi Lodge were researched in the light of the documents found in the Cyprus Evkaf Administration. The foundations made for the Kutup Osman lodge by different people in different parts of Cyprus were determined. It has been determined that income-generating assets such as farm, houses, fields, olive trees and cash are among the assets that generate income in the economic order for Kutup Efendi Lodge, either alone or jointly with other buildings.It is seen that the foundations on the name of the lodge built in the Ottoman period, after Cyprus came under the British administration (1878), broke up over time and their relations with the lodge were cut off. In this context, determining the assets and foundations of Kutup Osman Efendi lodge and bringing them to the literature presents the importance of the study.

Keywords: Kutup Osman Efendi Lodge, Foundations, Famagusta, Ottoman, Cyprus

1. GİRİŞ

Kelime anlamı olarak vakıf; mal veya mülkün belirli bir amaç için alıkonulması anlamına gelmektedir. Genellikle insanların refah seviyesine katkı koymak adına sosyal ve ekonomik yönden toplumsal faydayı desteklemek amacı ile kurulmaktadırlar. Vakıflar, İslam kültürünün erken dönemlerinden başlayarak hayır işleri yapmak ve sürekliliğini desteklemek amacı ile sonsuza kadar ayrılan varlıkların yönetim ve idaresini sağlayan hukuki kurumlardır.

İslam öğretileri temelinde hayır işlemek için fakir, yetim, öksüz, hasta evsiz gibi ihtiyaç sahiplerinin sosyal ve ekonomik olarak desteklemek adına hizmet veren kurumlar olarak günümüze dek varlıklarını sürdürmüşlerir. Bu amaçla cami, medrese, han, çeşme, su kuyusu, kütüphane, yemek dağıtma merkezleri, şifahane gibi topluma hizmet eden merkezler başta olmak üzere çeşitli mallar vakıflara bağlanmaktadır.

İslam erken dönemlerinde ilk örneklerine rastlanan vakıflar, Osmanlı Coğrafyasının tümünde de oldukça yayıygındır. Osmanlı devletinde gerek padişahlar, hanedan üyeleri ve devlet adamları tarafından, gerekse varlıklı hayır sahipleri tarafından kurulan çeşitli vakıflar hem İslam temelinde hayır işlemek hem de toplumun sosyal ve ekonomik olarak çeşitli imkanlara ulaşmasını sağlamaştır. Bu nedenle vakıflar, toplumlar içinde var olan zengin fakir ayrımına katklı sağlayan ve insanın iyilik halini destekleyen önemli kurumlar olmuştur. Türkler genellikle fethedilen yeni bölgelerde yerleşimi kolaylaştırmak adına vakıf sisteminden faydanmışlardır. Bu sayede fethedilen topraklarda Türk kimliğinin kazanılması ve İslam'ın yayılması kolaylaştırılmıştır.

Kıbrıs'ın Osmanlı hakimiyetine girmesinin (1571) ardından kurulan vakıfların sayısı oldukça çoktur. Fetihle birlikte Kıbrıs'ta Türk-islam kültürünün temellerinin atılmasında dini ve toplumsal hizmetler vermek adına kurulan vakıfların önemi büyüktür. Dolayısı ile Osmanlı Döneminde Kıbrıs'ta da İslam temelinde toplumun sosyal hayatında yardım severlik anlayışı ile donatılmış, 'bir mal veya paranın hayır maksatları için ebedi olarak ayrılması ve sunulması' görüşü ile halkın maddi-manevi olarak ihtiyaçlarının giderilmesi vakıflar yolu sağlandığını söylemek mümkündür(Altan, 1986) (Öztürk, 2017).

İslam inancına dayalı olarak Dünya hayatının geçici ve bir imtihan olduğu görüşü doğrultusunda, sahip oldukları varlıkları, Allah yolunda kullanılması ve ahiret hayatında kıyamet gününe kadar sevap kazanmalarına vesile olması gayesi ile İslam'a dayalı bir hayır işleme şekli olarak vakıf müesseseleri karşımıza çıkmaktadır(Tanman, 1993).

Osmanlı Devletinde başta dini olmak üzere sağlık, eğitim-öğretim ve bunların yanında çeşitli sosyal hizmetlerin vakıflar sayesinde yürütüldüğü ve devletin idare ve güvenliklerini sağladığı bilinmektedir (Atalay, 2003). Osmanlı İdaresinde bulunduğu süreçte, Kıbrıs genelinde dine hizmet edecek cami, tekke, mescit gibi dini yapılar ve toplumun eğitim, refah ve faydası düşünülerek hanlar, hamamlar, suyolları, çeşmeler, medreseler inşa ilerek adlarına vakıflar kurulmuştur. Kurulan bu vakıflarla hem iktisadi hem de sosyal alanda bir süreklilik sağlanmıştır. Çalışmanın konusu olan Kutup Osman Efendi Tekkesi Osmanlı Döneminde Kıbrıs'ta kurulmuş olan tekkelerdendir. Tekkenin ekonomik ve sosyal alanda sürekliği sağlanması amacı ile çeşitli vakıf ve mal varlıklarına sahipti olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. 'Arşiv Belegelerine Göre Kutup Osman Efendi Tekkesinin Yeniden Değerlendirilmesi' ismli doktora tezinde mimarisi

ile ilgili yapılan araştırmalar kapsamında ulaşılan belgelerde, Kutup Osman Efendi Tekkesi adına hatırı sayılır miktarda arazi ve mal val varlığının olduğu bilgilerine ulaşılmıştır.

Bu çalışma Kutup Osman Efendi Tekkesine ait arazi ve mal varlıklarının belirlenmesine yöneliktir. Kurulduğu dönemde iktisadi ve soyal olarak devamlılığı olan tekkenin akarları ile ilişkisi kalmamıştır. Bu nedenle özgün işleyiş sistemi bozulmuş, gelirlerinin kesilmesi de mimari düzenin dağılmasına neden olmuştur. İngiliz döneminde bakımsızlık ve kaynak bulunmayış bahaneleri ile mimari programında bazı yapılar kaybolmuş, bazılarının da restore edilerek işlevsel olarak başka niteliklerde kullanılmasına vesile olmuştur (Eyyamoğlu 2018). Kurulduğu dönem ve sonraki tarihlere ilişkin Evkaf arşiv belgelerinde bulunan bilgilere göre gerek dini faaliyetlerin icra edilmesi için para vakıfları gerekse gelir sağlaması için mal varlıklarının tekke adına kayıtlı olduğu görülmektedir. İngiliz döneminde yapılan uygulamalara bağlı olarak gelirleri kesilen tekke adına kayıtlı olan gelir sağlayıcı arazi ve mal varlıklarının belirlenerek bir arada literatüre kazandırılması ve gelecek çalkışmalara ışık turması açısından önem arz etmektedir.

2. KUTUP OSMAN EFENDİ TEKKESİ

Kutup Osman Efendi Tekkesi, Mağusa kenti kentinin Akkule kapıusı karşındaki Osmanlı mezarlığının gerisinde bulunmaktadır (Şekil 1&2). Bilinen mevcut kaynaklara göre tekke binaları 1826 yılında Kıbrıs'a muhassıl olarak atan Dergah-ı Ali kapıcınbaşlarından Seyyit Mehmet Ağa tarafından yaptırılmıştır. Feyzullah dede tarafından yapılan 2 ahşap levha halinde olan ve günümüzde Mağusa Canbulat müzesinde sergilenen kitabedeki bilgilere göre; 1690 yıllında Kıbrıs'a sürgün gelip 1691 yılında Mağusada vefat eden Atpazari Kutup Osman Efendinin kabri zamanla kaybolmuştur. Kıbrıs'a muhassıl olarak atana Seyit Mehmet Ağa 1826 yılında kaybolan kabri buldurarak üzerine türbe ve yanına tekke binaları yaptırmıştır. Çalışmanın konusu olan Kutup Osman Efendi Tekkesi olarak bilinen yapılar gurubu, Seyyit Mehmet Ağa'nın Atpazarî Osman Fazlı Efendi'nin mezarını buldurarak üzerine türbe inşa ettirmesi ve yaptırmış olduğu düzenlemeler ile veli bir kişinin türbesinin ihya edilmiş olması yapılar için bir dönüm noktası sayılabilecek bir tarih olduğu açıktır. Yapılan düzenlemelerden sonra Kutup Osman Efendi Tekkesi olarak anılmıştır. Dolayısı ile Kutup Osman Efendi, tekkenin kurucu piri değil isim piridir. Bu tarihten sonra Atpazarî Kutup Şeyh Osman Efendi'nin manevi kişiliğinin de tekke dâhilinde olması sebebi ile ziyaret ve ibadet için önemli bir çekim merkezi haline gelmiştir. Yakın bir geçmişe kadar türbeyi ziyaret edenlerin mum yakıp sanduka üzerine yeşil bezler örtüldüğü yaşayan bellek sahibi yaşlı kişilerden bilinmektedir(Bağışkan, 2005)(Namlı,2001)(Namlı 1994).

Günümüzde Tekke yapılarının bir bölümü Namık Kemal Lisesi, bir bölümü ise Mağusa Halk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır. Sadece türbe ve mescit kısmı ziyaret ve ibadete açık durumdadır.

Şekil 1. 19. yy ait harita(Kitchener haritası,1883)

Şekil 2. Halihazır uydu görüntüsü

2. 1. Kutup Osman Efendi

Tekkede kabri bulunan Kutup Osman Efendi 17. yüzyılda İstanbul'da yaşamış dönemin önde gelen Celveti şeyhlerindendir. Aslen Bulgaristan'ın Şumnu kasabasında doğan Osman Efendi, İstanbul'da Atpazarı semtindeki tekkede şeyhlik yapmasından dolayı bazı kaynaklarda Atpazari Kutup Osman Efendi olarak da anılmaktadır. Kutup Osman Efendi hakkında detaylı bilgiler halifesi olan İsmail Hakkı Bursevi'nin eserlerinden edinilmektedir. (Namlı 1994)

İlmi ve siyasi görüşleri zamanla ünlenmesine vesile olmuş ve Kutup Osman Efendi sarayda imamlık görevine kadar yükselmiştir. Ancak Dönemin devlet erkanı ile görüşleri ters düşerek Kıbrıs'a Sürgün edilmiş ve orada vefat etmiştir (Bedirhan, 2004). Günümüzde, Osman Efendi'nin türbesi çevresinde bulunan mescit ve tekke binaları 1826 yılında Seyyit Mehmet ağa tarafından yaptırılmış ve o günden sonra Kutup Osman Efendi tekkesi Olarak anılmıştır.

3. KUTUP OSMAN EFENDİ TEKKESİNE AİT ARAZİ VE MAL VARLIKLARI

Osmanlı Coğrafyası genelinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da sosyal hayatla iç içe olan tekkeler, adadaki hâkimiyeti boyunca hatta daha sonraki dönemlerde bile, bir sure varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı geleneginde olduğu gibi fetih yerlerinde öncü birlikler olarak görev yapan tekke ve islam alimleri 1571 yılında Kıbrıs'ta başlayan Osmanlı Türk düzeninin yerleşmesi için bu düzenin etkili olduğu bir gerçektir. Gerek Kıbrıs Cumhuriyeti (1960) gerekse Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinin anayasalarında Kıbrıs Türk Toplumunun inançları doğrultusunda ibadetlerini tekkelerde yürütmeleri için herhangi bir kısıtlama mevcut değildir(KKTC Anayasası). Dolayısı ile 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması kararından sonra Kıbrıs'ta bulunan tekkeler bir dönem faaliyetlerini sürmüştür. Ancak 1878-1960 yılları arasındaki dönemde İngiliz idaresinde olması ve buna paralel olarak tüm Osmanlı eserlerinin bağlı olduğu ve idare edildiği Kıbrıs Evkaf İdaresi'nin bir dönem İngiliz İdaresinde olması eserler ile ilgili büyük bir değişim/gerilemenin başlangıcı olmuştur.

Kutup Osman Efendi Tekkesinin aktif olarak var olduğu dönemlere ilişkin tüm kaynaklardan anlaşılacağı üzere en canlı dönemi, 1826 yılı ile 20. yüzyıl başlarına kadar olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine bulunan belgeler ışığında, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tüm olanaksızlıklara rağmen aktif olarak görevini yürüten tekke, 1940 yılına gelene kadar fiziksel özellikleri değiştirilmiş, gelirleri kesilerek görevini terk etmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu çaşılmada tekke adına kurulan vakıflar, arazi ve mal varlıkları, yürütmüş olduğu faaliyetler hakkındaki belgelere ulaşılmıştır.

Anadolu'nun Türk ve İslam kimliğine bürünmesinde öncü gurup olan tekkeler, kurulmuş oldukları yol üstü ve uç noktalarda olan yerlerin fetih için hazırlanması, gelişmesi veya ilerleyen dönemlerde birer şehir olmalarında üstlenmiş oldukları roller bilinen bir gerçektir. Dolayısı ile Osmanlı Devletinin zaferlerinde tekkelerin kuruldukları bölgelerde icra ettikleri faaliyetlerin önemi Devlet düzeninin bir parçası olarak önemli bir yere sahip olduklarını belirtmek gerekmektedir (Bostancı, 2007).

Mağusa Kentine hâkim olan önceki uygarlıklar gibi Osmanlı İdaresinde de yerleşimin sur içinde olduğu bilinmektedir. Çevresinde küçük köy niteliğinde olan bir gurup evlerin var olduğu bilinse

de uzun süreler Mağusa kenti surlar ile çevrili alandan oluşmaktaydı. Kutup Osman Efendi Tekkesi'nin Mağusa sur dışında yerleşim için yeni iskân edilmiş olan Maraş (Varoş) bölgesinde bulunması, tekkede barınan şeyh ve müritlerin manevi görev icra ettikleri gibi, ziraat faaliyetlerinin de yapıldığı hemen dikkat çeken bir durumdur (Numan, 2004).

Bu tür yapıların devamlılığını sağlamak için iktisadi sisteminin bir parçası olarak mal varlıkları oldukça önemlidir. Burada barınan kişiler başta tarım ile meşgul olarak iktisadi düzene katkı sağladıkları bilinmektedir(Numan, 2004). Kutup Osman Efendi Tekkesi hakkında birincil kaynak olan Seyyit Mehmet Ağa vakfında bulunan kayıtların yanı sıra birçok farklı vakıf tekkeye bağlanmış ve gelir sağlayıcı akarları arttırılmıştır.

Kutup Osman Efendi Tekkesinin 1826 yılındaki banisi olan Dergâh-ı Ali Kapıcı başlarından Kıbrıs Muhassılı Seyyit Mehmet Ağa, Kıbrıs'ta bulunduğu dönemde yaptırmış olduğu hayır işleri H.1242 (1826), H. 1246(1828) ve H.1245(1829) tarihli vakfiye ve zeyillerde bulunmaktadır. Kıbrıs'ta görev yaptığı sürede yaptırmış olduğu hayırlardan dolayı bazı kaynaklarda evliya olarak anılan (Fethiye cami kitabesi) ve Kıbrıslılar tarafından sevilen Seyyit Mehmet Ağa, Lapta Yukarı Camisi, Tahtakale Camisi, Dükkânlar Önü Camisi ve Fethiye Camisini de aynı dönemlerde yeniden inşa ettirmiştir. Seyyit Mehmet Ağa'nın 1826 tarihli vakfiyesinde (, Atpazarî Osman Efendi türbe ve tekkesi ile ilgili bölümünde; türbe yanında bulunan mescitte görevli imam için 30 kuruş ödeme, türbe ve mescit aydınlatması için senede 40 okka zeytinyağı ve her Ramazan ayında 2 okka bal mumu verilmesi açıkça belirtilmiştir.

Daha sonraki yıllarda (H. 1245/ M. 1829) Ali Ruhi Efendi aynı mescitte görevli imam için 10 kuruşluk ödeme yapılması için vakfiye yaptırmıştır (Behçet,1969).

Seyyit Mehmet Ağadan sonra Kıbrıs'a Muhassıl olan Ali Ruhi Efendi'nin, Ayasofya Camisi yakınlarındaki bir menzil ile müştemilâtıyla birlikte kahve dükkanı ve Karpas nahiyesinin Komi-i Kebir ve Yalusa köylerinde çeşitli mevkilerdeki doksan bir adet zeytin ağaçlarını ve bunlarla beraber 5000 kuruşunu Mağusa Kalesi önünde bulunan Celvetiye Şeyhi Kutbü'l-Arifin Osman Efendi Tekkesi ile Medrese-i Cedid'in kütüphanesine vakfederek, tekkede her sene Efendimize Mevlit okutulması için 50 kuruş, Ali Ruhi Effendi ve akrabaları için edilecek dua çin de 10 ar kuruştan toplam 120 kuruş ödeme şartlarını vakfiyesinde belirtmiştir. Bu kayıtlar Evkaf İdaresinde bulunan 4 numaralı vakfiye defteinin 41. sırasında yer almaktadır. (15 Cemaziyelevvel 1245 /12 Kasım 1829).

Seyyit Mehmet Ağa ve Ali Ruhi Efendi vakfiyelerinden anlaşılacağı üzere yapılan düzenlemelerden sonra tekkede icrâ edilen görevler giderek artmış ve Kıbrıs'a muhassıl olarak gelen devlet erkânından destek almıştır. Dini ve içtiâmî alanda kurumsallaşmış görevler üstlenen tekkelerin genelinde olduğu gibi; Kutup Osman Tekkesi'nde de aynı kurumsallaşmanın geliştiği arşiv belgelerinden anlaşılan bir gerçektir. Yapılan vakflarla gelir sağlanarak tekkenin devamlılığına katkı sağlanmış ve Allah Rızası'nda hayır işlemek temelinde sosyal ve dini faaliyetler yapılması düşünüldüğü açıktır.

Devlet görevlilerinin tekke adına yaptırmış olduğu vakıfların yanında, Kıbrıs Şer'iye sicillerinde bulunan 24 şevval 1261 (26 Ekim 1845) tarihinde alınan hüküm Kıbrıs genelinde bulunan tekkelerle beraber Kutup Osman Efendi Tekkesine Kıbrıs Muhassılığı sandığından doğrudan ödeme yapıldığı göstermektedir. Lefkoşa Mevlevihanesi'ne, Abdülaziz Efendi Tekkesi'ne, Bayraklı Gazi Tekkesi'ne, Değirmenlik'te bulunan Kırklar Tekkesi'ne, Girne'de bulunan Hazreti Ömer Tekkesi'ne, Mağusa'da bulunan Kutup Osman Efendi ve Ağlayan Dede tekkelerine, Limasol kazasında bulunan Piri Dede Tekkesi'ne 1843 yılından itibaren Kıbrıs Muhassıllığı sandığından senelik toplam 6094 kuruş verilmesi için karar alınmıştır. Bu melağ H.1258 (M 1843) senesinden itibaren her yıl verilmesine dair emir, Şer'iye siciline kaydedilmiştir. Kıbrıs Muhassıllığından toplam 6094 kuruş için ödeme emir çıkartılmış ve ödemelerin hangi tekkeye ne kadar verileceği şer'iye sicillerinde belirtilmiştir. Bu paylaşım; Mevlevîhâne'ye 1020, Abdülaziz Efendi Tekkesi'ne 800, Bayraklı Gâzî Tekkesi'ne 1250 kuruş ödeme, Değirmenlik kazâsında bulunan Kırklar Tekkesi'ne 1066, Girne kazâsında bulunan Hazreti Ömer Tekkesi'ne 658 kuruş ödeme, Magosa kazâsında bulunan Kutup Osman Efendi Tekkesi'ne 500, Ağlayan Dede Tekkesi ile Limasol kazâsındaki Pîrî Dede Tekkesi'ne 400 olarak yapılmıştır. (KŞS.40/10-116, Tarih 24 Şevval 1261/26 Ekim 1845).

Kıbrıs muhassıllarının bireysel vakıflarının ve devletten bağlanan gelirler yanında şahıslar tarafından kurulan vakıflar da tekkeye bağlanmıştır. Buna bir örnek K.K.T.C Evkaf idaresinde bulunan küçük vakfiye defterindeki 15 Rebiülahir 1281 (17 Eylül 1864) tarihli kayıttır. Resul Efendi'nin kızı Ayşe Dudu Hanım Kutup Osman Efendi Tekkesine toplam 5000 kuruş para vakfettiği kayıtlıdır. Vakfın harcamaları ise Tekkede okutulacak her Hatm-i Şerif için 45 dirhem gümüş değerinde para ödeneceği ve hayatta olduğu sürece vakfın mütevellisi kendisinin olacağına dair işletme şartı vakfiye şartlarına eklenmiştir. Ancak orijinal vakfiyenin baş sayfaları eksik olduğundan vakıfta kayıtlı başka bir gelir olup olmadığından emin değiliz. (Küçük Vakfiye defteri Sayfa 41, KVİ).

Tekke adına kayıtlı diğer bir para vakfı dönemin Şeyhülislamı olan Hüsameddin Efendi'nin vakfetmiş olduğu 7000 kuruş nakit paradır. Vakfiye 5 Cemaziyelâhir 1289 (10 Ağustos 1872) tarihilidir. Vakfiye kayıtlarında, vakfiye şartları, vazife ve masraflarını içeren detaylar açıkça belirtilmiştir. Hüsameddin Efendi Kutup Osman Efendi Tekkesi için 'Hânkâh-ı Aliyye' tabiri kullanmış olması dikkat çekicidir. Vakfiyedeki kayda göre her sene Peygamber Efendimiz için 1 Mevlid-i Şerif okutulacaktır. Mevlüdhan için yapılacak olan ödeme 100 kuruş, Mevlit sonrası okutulacak kuran ve dualar için hatimhana 120 kuruş, tevliyet vazifesi için 80 kuruş, orada bulunan cemiyete yemek, pilav ve helva ikram ettmek için tahmini 600 kuruş nakit para miktarı vakfiye şatlarında belirlenmiştir. (KVİ, Küçük Vakfiye Defteri s. 100).

Vakıf kayıtlarında bulunan 1867 tarihli diğer bir kayıt, Karpaz kazası Komikebir köyünde Hüseyin Bin Hasan tarafından tekkeye vakfedilen 37 adet zeytin ağaçlarının Vasili Veledi Elyas ile Antoni Veledi Zomoni isimli Hristiyanlara 6000 kuruş karşılığında tekke şeyhi Behaeddin Efendi tarafından satıldığını anlatmaktadır. Kıbrıs evkaf Müdür vekili Molla Ali Hasan tarafından şahitler ile ağaçların tekkeye ait olduğu ispatlanmış ve satışın engellenmiş olduğunu Kıbrıs Evkaf İdaresi küçük vakfiye defterinden anlaşılmaktadır. (Küçük vakfiye defteri, Sayfa.89, Hüküm.134, tarih.4 Muharrem 1284/ 8 Mayıs 1867).

Kıbrıs'ta kurulan vakıfların kayıtlı olduğu vakıf defterleri ve şeriye sicillerinde mevcut bilgiler, Kutup Osman Efendi Tekkesi adına çeşitli para vakıflarının bulunduğunu göstermektedir. Osmanlı Döneminde kurulan para vakıfları, vakfedilen paranın hiçbir şekilde azalmadan işletilmesi ve elde edilen gelirden vakfın amacının devam ettirilmesi olarak açıklanabilir(Keleş,2001) Dolayısı ile Kutup Osman Efendi Tekkesi adına veya ilişkili olarak kurulan vakıfların devamlı olması elzem bir gerekçedir.

Tekke adına olan bina, arazi ve mal varlıkları ve para vakıflarını içeren kayıtlar, tekkenin büyüklüğü ve zenginliğinin belirlenmesi için önem arzetmektedir. Yapılan arşiv araştırmalarında farklı yıl ve farklı banilere ait çeşitli vakıfların bir kısmın doğrudan tekkeye bağlandığını bir kısmın ise tekke ile ilişkili olduğunu görmekteyiz. Belirlenen para vakfı ve detayları toplu olarak tablo 1 de verilmiştir(Tablo 1).

Tarihsel süreçte Kıbrıs'ta Osmanlı Türk varlığının tapuları niteliğinde olan vakıf malları İngiliz döneminde ada genelinde parçalanmış olduğu bilinmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığınca Kıbrıs vakıf mallarının belirlenmesini amaçlayan çalışmalar yapılmıştır. Çalışma kapsamında bazı malların kayıtlı bulunduğu vakfiyelerin çeşitli sebeplere bağlı olarak arşivlerde bulunmadığı saptanmıştır. 'Muhtelif Zatların Vakıfları' ismli çalışmada, Kıbrıs genelinde vakfiyesi mevcut olmayan 144 adet farklı vakıf olduğu belirtilmiştir. Vakfiyeleri mevcut olmasa bile, bu malların vakıflara ait olduğu şüphe götürmez bir gerçek olup vakıf muhasebe defterlerinde kayıtları bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar sırasında 'Kutup Osman Efendi Tekkesi Vakfı' belirlenmiştir. Vakfiyesi bulunamayan Kutup Osman Efendi Vakfı, Muhtelif Zatların Vakıfları (MVZ) listesinde 180. numara ile kaydedilmiştir. Muhasebe defterinden tekke vakfına ait olduğu anlaşılan, Mağusa'da tekke karşısında 5 dönüm tarla ve ayrıyeten havuzu ile birlikte 5 dönüm bahçe tarlası, tekkeye akan 1 lüle su hakkı ve Komikebir köyünde 32 adet zeytin ağacı tekkeye ait olduğu belirlenmiştir (Kıbrıs Muhtelif Zatların Vakıfları, BOA, 2001)

Tablo 1. Kutup Osman Efendi Tekkesine yapılan vakıf ve ödenekler (Eyyamoğlu, 2023)

	Tarih	**Vakfeden**	**Detay**
1	19 Cemazelula 1242/ 19 Aralık 1826	Seyyid Mehmet Ağa	Türbe yanında bulunan mescitte görevli imamlık ve ders yapan görevliye 30 krş Tekke için 40 okka zeytin yağı ve her ramazanda 2 okka bal mumu
2	15 C.evvel 1245/ 12 Kasım 1829	Ali Ruhi Efendi	5000 krş Nakit para
3	24 Şevval 1261/ 26 Ekim 1845	Kıbrıs Muhassıllığı	500 kuruş
4	15 Rebiülahir/ 17 Eylül 1864	Ayşe Dudu Binti Resul Efendi	45 dirhem gümüş değerinde Hatmi Şerif okutmak için 5000 kuruş
5	25 Recep 1282/ 14 Aralık 1865	Şeyh Ömer Hüsameddin Efendi	Kuran,Mevlit Okumak ve ziyaretçilere ikramda bulunmak için 7000 kuruş vakfedilmiştir
6	26 safer 1826/ 7 Haziran 1869	Kıbrıs Mal Sandığı	Kutup Osman Efendi türbedarına aylık 50 kuruş maaş
7	1 Ce 1254/ 25 Temmuz 1838	Seyyit Mehmet Ağa Vakfiyesi	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak 31000 kuruş

Kutup Osman Efendi tekkesine ait olan havuzu ile birlikte 5 dönüm bahçe tarlası, tekkenin güney batısında bulunan arazidir. Tekkenin tam ortasından geçerek devam eden Cafer Paşa suyolu ile ilişkili olduğunu düşündüğümüz künk ve havuz kalıntıları halen mevcuttur (Resim 1). Eski tarihli tapu haritalarında da havuzun ilenmiş olduğu görülmektedir (Şekil 3)

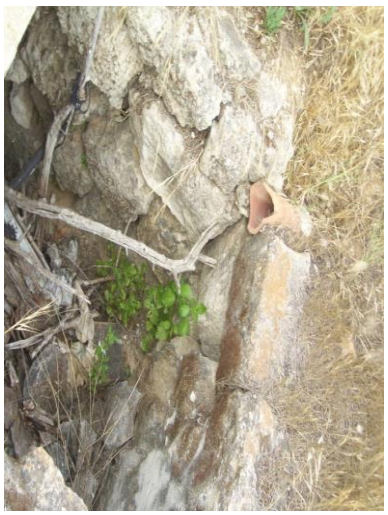

Resim1.Mevcut havuz ve künk kalıntıları (Eyyamoğlu, 2022)

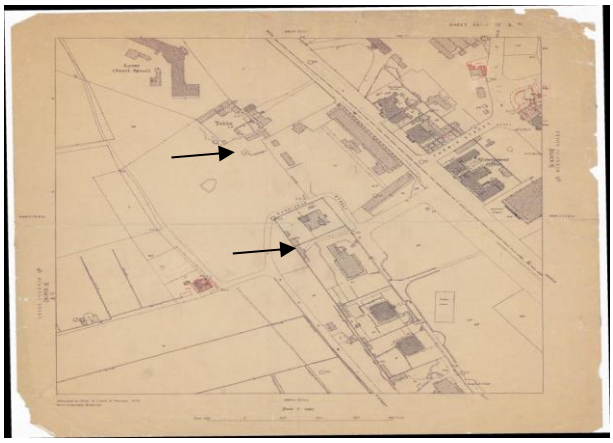

Şekil 3. Haritalarda işlenmiş olan havuz (KKTC Tapu dairesi haritası, 2002)

Kıbrıs Vakıflar idaresinde bulunan 1891 yılına ait arşiv yazışmaları, Lefkoşa-Ortaköy'de bulunan media çiftliği (Şekil 4) ve yine Ortaköy'de bulunan bir hanenin Mağusa Kutup Osman Tekkesi'ne ait olduğunu göstermektedir. Yazışmalarda çiftliğin önceden Fuad Efendi tarafından yönetildiğini belirten vakıf mütevellisi Hacı Mehmed Kamil, vakfı iyileştirmek için çok çabalar harcadığını belitmektedir. Çiftlik gelirlerinin giderlerinden az olduğunu belirten mütevelli vekili, 89 yılından itibaren 650 Kıbrıs Lirasına kirallanan çiftlik için 50 lira vergi ödenmesi ve tamiratlara yapılan ödeneklerden sonra vakfa pek az miktarda para kaldığını Evkaf muhasebesine bildiren belgeler vakıflar idaresi 47 nolu dosyada mevcuttur (KVİ. 47/1162). Bu anlamda mütevelli, vakfın daha karlı olması için hali hazırda müşterisi varken çiftliğin satışı için Evkaf İdaresinden izin istenmiştir. İngiliz Evkaf Delegesi'nin 14 Mayıs 1891 yılında vakıf mütevellisine verdiği cevapta, satış fiyatının çiftliğin alınmasında ödenen fiyattan az olmamak koşulu ile onay verdiğini ve bu durumda vakfın daha karlı olacağını bildirmiştir. (KVİ.47/1162)

Bir vakıf malının satılamadığı, vakıf anayasasınca (Ahkâmü'l Evkaf) belirtilmiş olmasına karşın böyle bir vakanın yazışmalarda görülmesi ilgi çekicidir. Dosya içerisinde çiftliğin kime satıldığı veya satış bedeli ile ilgili malumat bulunmamaktadır. Vakfa ait olan çiftlik ve hanenin satışının yapılıp yapılmadığını kesin olarak saptanamayan bir durum olmakla beraber, Kutup Osman Efendi vakfına ait emlak listesinde söz konusu çiftliğin yer almayışı ve çiftliğin olduğu bölgede şimdilerde vakıflara ait herhangi bir arazinin olmayışı o dönem satışın gerçekleştiğini göstermektedir (Altan 1986).

Yapılan araştırmalarda Media isimli çiftlik hakkında söz konusu dosya dışında herhangi bir belge bulunamamıştır. Media çiftliğinde Şekil 4 te görüldüğü üzre bir gurup yapı ve belirli bir oranda arazi mülkünün olduğu gerçektir. Muhtemelen Media çiftliği, tarım yapmak çift sürmek için büyükbaş, küçükbaş hayvanların, ahır ve ambar gibi birimlerden oluşan sistemli bir yapı gurubuna sahip olduğu düşünümelidir. 1889dan itibaren yıllık kira bedelinin 650 kıbrıs lirası olması sahip olduğu mülklerin az olmadığını düşündürmektedir. Ne yazık ki Media çiftliği yok olduğu açıktır. Çiftlikle beraber satışı düşünülen Ortaköy'deki ev hakkkında yapılan araştırmalarda herhangi bir belge bulunamamıştır.

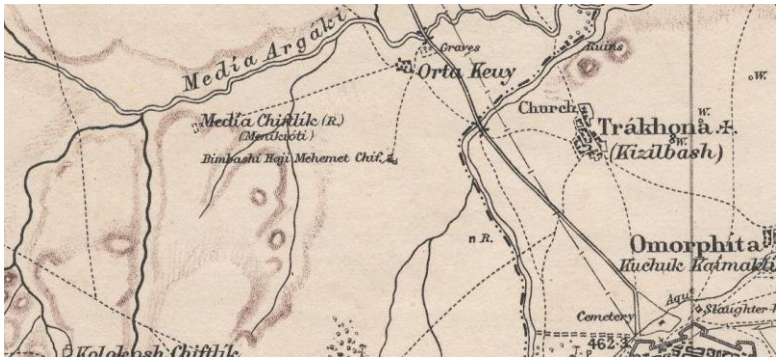

Şekil 4. Ortaköy'de bulunan tekkeye ait media çiftliği (Kitchener,1882)

Tekke yanında Kutup Efendi tekkesi yanında başka şâhısa ait araziler bulunmaktaydı. Tekke yanında 3 dönüm olan arazi, tekke şeyhi Behaeddin Efendi adına kayıtlı olduğu arşivlerde bulunan yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Behaeddin Efendi, Kutup Osman Efendi Tekkesine şeyh olarak 2 Zilhicce 1295 (27 Kasım 1878) tarihinde Sultan II. Abdülhamit tarafından verilen beratla tayin edilmiştir (KVİ.7/208). Behaeddin Efendi'nin vefatından sonra eşi ve çocuklarının maddi açıdan zor durumda olma sebebi ile tekke yanında bulunan arazinin satışa çıkarıldığı 17 Eylül 1895 tarihli belgede geçmektedir.

Mağusa Evkaf vekilinin Lefkoşa Evkaf murahhasına gönderdiği yazıda; Mağusa kalesi dışında, Kutup Osman Efendi Tekkesi güneyinde bulunan üç dönüm arazinin, eski şeyh Baehaeddin Efendi adına kayıtlı olduğu, çocuklarının geçimleri için anneleri tarafından satılması ileride tekke için her çeşit zarara sebep olabileceği anlatılmaktadır. Çocukların sıkıntılı durumunun giderilmesi için on lira kadar bir meblağın Bilal Ağa Vakfından senetle haklarından vazgeçip başkasına devretmesi üzerine tapu memuru ile görüşülüp, diğer bir emre kadar beklenilmesine evkaf murahhaslarınca karar verildiğini anlatmaktadır. (KVİ.105/2458-23). Söz konusu arazi Behaeddin Efendi'nin varislerinin haklarından feragat etmeleri ile 1895 yılından itibaren Evkaf'a ait olmuştur.

Vakıflar İdaresi 121 nolu dosyada bulunan belgeler 1905 yılında tekkenin yanında bulunan ve Kutup Osman Efendi Tekkesine ait olan arazilerin elden çıkarılması ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Mağusada bulunan Panagiotis Ionnou isimli Rum firmanın tekkeye ait olan araziyi kiralaması için vermiş olduğu dilekçeye verilen cevapta, Evkaf idaresinin arazi ile ilgili bir kiralama düşünmediğini fakat satış için herhangi bir makul teklifi düşünmeye hazır olduklarını bildirilmiştir. Bunun üzerine Rum firma sahibinin vermiş olduğu fiyat teklifi Evkaf nezaretince düşük bulunmuş ve durumun değerlendirilmesi için Mağusa'yı ziyaret edecekleri zaman kararın verileceği bildirilmiştir. Sürecin nasıl geliştiği hakkında dosyada bulunan belge içeriklerinde herhangi bir kayıt bulunmamaktatadır. Herhangi makul bir teklif karşısında satış yapılmasını kabul edildiğinin belirtilmesi İngiliz döneminde vakıf mallarının nasıl parçalanıp elden çıkarıldığı hususunda önemli kayıtlardır. (KVİ. 121/2851-17).

Kutup Osman Efendi Tekkesin iktisadi ve sosyal alanda varlığını sürdürebilmesi için yeterli sayıda akara sahip olduğu ve bunun yanında Kıbrıs Muhassıllığından devlet desteği de aldığı anlaşılmaktadır. Tekkeye ait olan muhtelif bölgelerdeki zeytin ağaçları ve arazi ve emlak, Lefkoşa-Ortaköy'de bulunan 1 çiftlik ve bir hane tekke için gelir sağlayıcı kaynaklar olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bunların yanıda çeşitli banilerle kurulan vakfiyelerde Kıbrıs genelinde bulunan, Osmanlı eserlerine vakfedilmiş olan farklı mal varlıkları Kutup Osman Efendi tekkesine ortak vakfedilmiştir.

Arşiv belgelerinde bulunan kayıtlar, gerek tekkenin doğrudan sahip olduğu gerekse başka Osmanlı yapılarına ortak vakfedilen mal varlıkları ile bilgiler içermektedir. Söz konusu varlıkların tespiti açısından, gerekse 19. yüzyıl son çeyreğreğinden başlanarak bu malların parça parça elden çıkarma/parçalama faaliyetlerini ispatlar nitelikte olduğundan, önemli belgelerdir. Tekkenin adına bulunan akarların azalması, tarım yaptığı arazilerin elden çıkması iktisadi alanda gerilemesine sebep olduğu açıktır. Tekke'nin iktisadi olarak güçlü bir yapıya sahip olması ve kendi kendini idame etmesi için ana kaynak olarak gördüğümüz mal varlıklarına ihtiyacı olduğu kesindir. Bu varlıklar elden çıkarıldığında tekkenin ekonomik bakımdan zayıflamasına neden olmuştur. Ne yazık ki sistemli bir şekilde uygulanan politika sonuç vermiş ve söz konusu akarların tekke ile ilişkisi kesilmiştir.

Yapılan araştırmalarda vakfiye, muhasebe defterleri ve Şer'i sicillerde mevcut Kutup Osman Efendi Tekkesine ait arazi, hane, çiftlik, dükkân, ağaç gibi akarlar Tablo 2 de topluca verilmiştir.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada 1826 yılında inşa edilen Mağusa Kutup Osman Efendi Tekkesine ait vakıf ve mal varlıkları incelenmiştir. Mağusa'ya sürgün olarak gelip 1691 yılında vefat eden Osman Efendi'nin kabri 1826 yılında Kıbrıs'a Muhassıl olarak atanan Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından Seyyit Mehmet Ağa tarafından buldurularak üzerine türbe yanına mescit ve tekke binaları inşa ettirmiştir. Başta Seyyit Mehmet Ağa olmak üzere Gerek devlet desteği gerekse hayırsever Kıbrıs halkı tarafından tekke adına çeşitli vakıf ve bağışlar yapıldığı görülmektedir.

Tüm Osmanlı Coğrafyasında olduğu gibi Kıbrıs'ta da kurulan tekkeler sayesinde islam ilminin icra edildiği ve hayırların yapıldığı merkezler olmuştur. Bunun yanında vakıf anlayışına bağlı olarak tekkeler adına yapılan vakıflar sayesinde ekonomik olarak gelir sağlanması ve sosyal olarak güçlü olmasını sağlamaktaydı. Ancak Kıbrısın 1878 yılında İngiliz İdaresine girmesi ile var olan düzende değişimler başlanmış olduğu açıktır.

KKTV Evkaf İdaresi'nde buulunan arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre tekkede görevli imam, türbedar ve mescit görevlisine ödeme yapılması için ve aynı zamanda Kuran, Hatmi Şerif ve Mevlit okunması ve katılan cemaate ikramda bulunması için para vakfedildiği görülmektedir. Bunun yanında tekkede kullanmak üzere her yıl ramazan ayında zeytinyağı ve balmumu vakfedilmiş olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bunun yanında Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak para vakfedildiği görülmektedir.

Kutup Osman Efendi tekkesine ait olan arazi ve mal varlıkları parçalanarak tekke ile ilişkisinin kesilmiş olduğu yapılan araştırmalarda görülmektedir. Özellikle Lefkoşa Ortaköy'de bulunan çiftik arazisi ve 1 hanenin ve Mağusa'da bulunan bazı arazilerin satış girişimlerinin yapılması, gerek vakıf yasasına aykırı olduğu gerekse tekkenin ekonomik gelirlerinin kesilerek sistemden çıkarma girişimlerini akla getirmektedir.

Yapılan araştırmada incelenen Evkaf İdaresi arşiv belgelerinde, Lefkoşa-ortaköy'de bulunan Media çifliğinin satışı ile ilgili verilen onay, Kıbırısta bulunan vakıf mallarının akıbetine dair bilgi vermektedir. Bunun yanında tekkeye ait Mağusa'da bulunan arazinin kiralanması yerine Rum firmaya satılması girişimleri vakıf arazileri ile ilgili planları akla getirmektedir. Ancak araştırmada Ortaköy'de bulunan Media ve Mağusa'daki arazinin satış girişimlerinin nasıl sonuçlandığına dair herhangi bir belgeye henüz rastlanmamıştır.

Ortaköy'de bulunan çiftlik in yüz ölçümü bilinmemektedir. Ancak tekke yanında bulunan arazilerinin toplamda 13 dönüm alana sahip olduğu ulaşılan belgelerden anlaşılmaktadır. Tüm bunların yanında Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan camiler ile ortak olarak, lefkoşada bulunan 11 adet dükkân ve 1 dükkân hissesi, Basmacılar Hanı ismine 1 han, 1 adet ekmek fırını ve ek odaları ve toplamda 128 adet zeytin ağacının Kutup Osman Efendi Tekkesi ile ilişkili olduğu Evkaf İdaresindeki arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Kutup Osman Efendi Tekkesi ile ilişkili olduğu belirlenen arazi ve malvarlıklarının akıbetinin belirlenmesi ve güncel durumları hakkındaki tespitler için ileriki çalışmalarda detaylı olarak ele alınması gereken önemli bir konu olduğu düşünülmektedir.
Butür çalışmalar Kıbrıs'ta Osmanlı Türk Eserlerinin devamlılığını ekonomik olarak besleyen vakıfarın devamlılığının sağlanmsı hem de Kıbrıs'ta Osmanlı Türk köklerinin en önemli temsili olan Evkaf mallarının korunması açısından önem arz etmektedir.

	Tür	Yer	Miktar	Açıklama
1	Çiftlik	Ortaköy/Lefkoşa	Bilinmiyor	Vakfiyesi bulunmayan çiftlikte bir takım yapılar ve arazi mevcuttu
2	Ev	Ortaköy/Lefkoşa	1 adet	Vakfiyesi ve detayları bilinmiyor
3	Ev	Ayasofya Camisi yanı	1 adet	Kıbrıs Muhassılı Ali Ruhi Efendi'nin Büyük Medrese Kütüphanesi ile ortak
4	Kahve Dükkanı	Ayasofya Camisi yanı	1 adet	Kıbrıs Muhassılı Ali Ruhi Efendi'nin Büyük Medrese Kütüphanesi ile ortak
5	Tarla	Tekke yanı	5 dönüm	Vakfiyesi bilinmiyor
6	Bahçe	Tekke karşısı	5 dönüm	Havuzu ve tekkeye akan 1 lüle su ile birlikte vakfiyesi bilinmiyor
7	Arsa	Tekke yanı	3 dönüm	Eski Şeyh Behaeddin Efendi varislerinden alınan
8	Zeytin Ağacı	Komi-Kebir	37 adet	Hüseyin Bin Hasan tarafından vakfedilen, Vakfiyesi bilinmiyor.
9	Zeytin Ağacı	Komi Kebir Yalusa	91 adet	Kıbrıs Muhassılı Ali Ruhi Efendi'nin Büyük Medrese Kütüphanesi ile ortak
10	Han (Basmacılar)	Lefkoşa	23 oda ve 1 dükkan	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
11	Ekmekçi Fırını	Baf Kapısı Lefkoşa	Fırın ve ek odaları	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
12	Dükkân	Köprübaşı Lefkoşa	3 bakkal 1 berber dükkanı	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
13	Dükkân	Balık Pazarı Lefkoşa	1 dükkân ve 1 dükkân hissesi	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
14	Dükkân	Köprübaşı Lefkoşa	2 bakkal, 1 berber ve 1 manav dükkânı	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
15	Dükkân	Unpazarı Lefkoşa	1 bezirgan dükkanı	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
16	Zeytin Ağacı	Argadez	63 adet	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
17	Zeytin Ağacı	Tuzla	32 adet	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
18	Zeytin Ağacı	Litronda	103 adet	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak

19	Zeytin Ağacı	Matyat	33 adet	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak
20	Zeytin Ağacı	Litronda	51 adet	Seyyit Mehmet Ağa vakfiyesinde bulunan diğer camiler ile ortak

KAYNAKLAR

Altan, M. H. (1986). Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi, Cilt 1, Lefkoşa. Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayınları.
Bağışkan, T.(2005). Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği, Lefkoşa.
BAO,(2000). Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
Behçet, H., (1969). Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968), Lefkoşa.
Bostancı, H. (2007). "Osmanlı Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesinde Kurulan Tekke ve Zaviyeler". Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
Captain, H.H. Kitchener (1882), Cyprus Map, Director of Survey, High Comissioner, London.
Eyyamoğlu, M. & Kara Pilehvarian, N. (2018). Kıbrıs Celvetiliğinde Unutulmuş Bir Mirasın Yeniden Hatırlanışı: Magosa Kutup Osman Efendi Türbe ve Dergâhının İnşa ve İhyası . Osmanlı Araştırmaları , 53 (53) , 321-352 . DOI: 10.18589/oa.632212
Eyyamoğlu, M. (2018) Arşiv Belgelerine Göre Mağusa Kutup Oman Efendi Tekkesinin Yeniden Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Yakın Doğu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. Lefkoşa-Kıbrıs
Keleş, H. (2001). Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* cilt 21, sayı I, 189-207.
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Kıbsrıs Şerriye Sicilleri KŞS.40/10-116
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Kıbsrıs Şerriye Sicilleri KŞS.47/1162
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Dosya 7, Gömlek 208
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Dosya 105, Gömlek 2558-23
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Dosya 121, Gömlek 2851-17
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Kara Kaplı Vakfiye Defteri
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, 4 Numaralı Vakfiye Deteri
Kıbrıs Kavıflar İdaresi, Küçük Vakfiye Defteri
KKTC Kuruluş Anayasası, 1982
Namlı, A. (1994),İsmail Hakkı BurseviveTamamü'l-feyzAdlıEseri (ikinci kısım),Marmara Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Felsefesi , Yüksek Lisans Tezi.
Namlı, A. (2001). "İsmaîl Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* XXIII, Ankara, s.102.
Numan, İ.,(2004), 'Kutub Osman Tekkesi Binaları Hakkında', Beyhan Karamağralı Armağanı ,Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
Öztürk, C., M.,(2017). Başbakanlık Osman Arşivine Göre Kıbrıs Tekkeleri. *Tarihte Kıbrıs Konferansı* (s.625-660). Lefkoşa: Akdeniz Karpaz Üniversitesi.
Tanman M. B., (2010) "İstanbul'da Bizans ve Osmanlı Dönemlerinde Dini ve Mistik Hayat, Byzantion'dan İstanbul'a. Bir Başkentin 8000 Yılı, -, Ed., Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları, İstanbul, ss.290-296.
Tanman, M. B., (1997) Eyüpsultan'da Tarikat Yapıları, Eyüpsultan Sempozyumu I, Eyüpsultan belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, s.101.

RUSÇUK AYANI TİRSİNİKLİ İSMAİL AĞA (1796-1806)'NIN İMAR FAALİYETLERİNDE GÜÇ, STATÜ VE ÖZ-İMGELEM YANSIMALARI

THE REFLECTIONS OF POWER, STATUS AND SELF-IMAGEMENT IN THE RECONSTRUCTION ACTIVITIES OF TIRSINIKLI ISMAIL AGA (1796-1806), AYAN OF RUSE

Bahriye Güray Gülyüz 1
1 Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Edirne, Türkiye
1 bahriyeguray@trakya.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde yaygın bir kullanıma sahip ayan tabiri, 18. yüzyıldan itibaren taşrada kitlesel güç sahibi yöneticileri tanımlayan bir unvana dönüşmüştür. Askeri ve ekonomik bu güç odaklarını bertaraf edemeyen merkezi idare, beylerbeylik, sancak beylik, vezir unvanı vermek suretiyle bunları kendine bağlamaya çalışmıştır. Böylece Rumeli ve Anadolu'da ekseri toplumun en alt katmanlarından geldikleri, eşkıyalık ya da kanun kaçağı geçmişine sahip oldukları halde toplumsal hiyerarşinin tepesine yükselen yönetici seçkinlerden oluşan bir zümre teşekkül etmiştir. Bu yönetici tipinin Rumeli'deki en önemli temsilcisi Rusçuk Ayanı Tirsinikli İsmail Ağa'dır.

Gençliğinde sakalık yapan Tirsinikli, 1791'de idam edilen Rusçuk Ayanı Ömer Ağa'nın kardeşidir. Kaçmayı başaran İsmail, üç sene kadar Tuna boyunda eşkıyalık yapmış, 1775'te Eflak Voyvodası'nın aracılığıyla affedilerek Rusçuk'ta oturmasına izin verilmiştir. Asi ayanlar ve dağlı eşkıyasına karşı devletin yanında hareket ederek göze giren Tirsinikli İsmail, 1776'da Rusçuk ayanlığına getirilerek vezirliğe denk bir rütbe olan kapıcıbaşı unvanıyla ödüllendirilmiştir. III. Selim'in "has kulum" diyerek övdüğü İsmail Ağa, 1800'de padişahın kız kardeşinin Tırnova'daki mukataalarının voyvodalığına getirilmiştir. Siyasi ve ekonomik nüfuzunu giderek artan Tirsinikli, Nizam-ı Cedit uygulamasına karşı çıkarak merkezi hükümetle ters düşse de 1806'da bir suikastta öldürülene kadar görev ve yetkilerini korumuştur. Kaynaklarda azametle vahşiliğin karışımı bir yapıya sahip, zorlu biri olarak tanımlanan Tirsinikli İsmail Ağa'nın aşağı tabakadan yükselmiş, eğitimsiz insanlara özgü bir karakter taşıdığı ifade edilmektedir. III. Selim'e atfedilen beddua ve hakaret niteliğindeki kayıtlar, merkezi idarenin de aynı kanaatte olduğunu göstermektedir. Ancak Tirsinikli'nin imar faaliyetleri değerlendirildiğinde, iktidarını şiddet yoluyla elde ettiği zenginlik ve güç üzerine kurgulayan, entelektüel alt yapıdan yoksun birinden beklenmeyecek planlama stratejisinin varlığı hissedilmektedir. Şehir merkezinde cami ve saat kulesi inşa ettiren İsmail Ağa, kırsalda bir tekke, Müslüman ve gayri Müslüm mahallelerinde çeşmeler yaptırmış, hasarlı kiliseleri tamir ettirdiği gibi Yahudilerin havra olarak kullanmaları için de bir bina bağışlamıştır. Maiyetinde farklı etnik kökenlerden adamlar bulunduran Tirsinikli'nin özellikle eğitimli Ermenileri istihdam ettiği dikkat çekmektedir. İsmail Ağa'nın mezar taşında son derece güçlü ve ayrıcalıklı dini referanslarla nitelendirilmesi, Müslüman halkın da kendisine büyük saygı duyduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada; Tirsinikli İsmail Ağa'nın Rusçuk ayanı olarak hâkimiyetini güçlendirme sürecinin ana hatları çizildikten sonra 1776-1806 yılları arasında şehirde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri tespit edilmektedir. Eserlerin barındırdığı detaylar (konum, malzeme, süsleme, kitabe) öz-imgenin kurgulama araçları olarak yorumlanmaktadır. Mimari himayenin din, hukuk, bellek ve zihniyet boyutlarına değinilerek dezavantajlı bir sosyo-kültürel alt yapıdan gelen bir yönetici olarak Tirsinikli İsmail Ağa'nın kendini kamusal ifade edişinde baniliğin önemli yer işgal ettiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusçuk, Tirsinikli İsmail Ağa, Ayan, Banilik, Öz İmgelem

ABSTRACT

The term ayan, which was widely used in the Ottoman Empire, has turned into a title describing the rulers with mass power in the provinces since the 18th century. The central administration, which could not eliminate these military and economic power centers, tried to bind them to itself by giving them the titles of beylerbeylik, sanjakbeylik and vezir. Thus, a group of ruling elites was formed in Rumelia and

Anatolia, although they mostly came from the lowest strata of society and had a history of banditry or outlaw, but rose to the top of the social hierarchy. The most important representative of this type of ruler in Rumelia is Tirsinikli İsmail Ağa, Ayan of Ruse.
Tirsinikli İsmail, who was a saka (water seller) in his youth, is the brother of Ömer Ağa, Ayan of Ruse, who was executed in 1791. İsmail, who managed to escape, was a bandit along the Danube for three years, and in 1775 he was forgiven through the Wallachian Voivode and allowed to reside in Ruse. İsmail Ağa, who gained reputation by acting on the side of the state against the rebellious ayans and mountain bandits, was appointed to the Ayan of Ruse in 1776 and was awarded the title of kapıcıbaşı, a rank equivalent to the vizier. İsmail Ağa, whom Selim III praised as "my special servant", was appointed as the voivode of the sultan's sister's mukataa in Tırnova in 1800. Despite his opposition to the Nizam-ı Cedit, Tirsinikli continued his political and economic influence, and continued his duties and powers until his death in 1806 as a result of an assassination. It is stated in the sources that Tirsinikli İsmail Ağa, who is defined as a tough person who blends magnificence with cruelty, has a character unique to uneducated people from the lower class. It is understood from the records of profanity and insults attributed to Selim III that the central government is of the same opinion. However, when the construction activities of Tirsinikli are evaluated, the existence of a planning strategy that would not be expected from a person who lacks an intellectual infrastructure and who builds his ability on the wealth and power he has obtained through violence is felt. İsmail Ağa was built a mosque and a clock tower in the city center, a dervish lodge in the countryside, fountains in Muslim and non-Muslim neighborhoods, he also repaired damaged churches, and donated a building for the use of Jews as a synagogue. It is noteworthy that Tirsinikli, which has people from different ethnic origins in its entourage, especially employed educated Armenians. The fact that İsmail Ağa is characterized by extremely strong and privileged religious references on his tombstone shows that the Muslim people also respected him.

In this study; the construction activities of Tirsinikli İsmail Ağa carried out in the city between 1776 and1806 are determined after the outlines of the process of consolidating the domination as Ayan of Ruse were identified. The details (position, material, ornament, and inscription) of the works are interpreted as the means of constructing the self-image. By addressing the dimensions of religion, law, memory and mentality of architectural patronage, it was concluded that patronage occupies an important place in the public expression of Tirsinikli İsmail Ağa as a socio-culturally disadvantaged administrator.

Keywords: Ruse, Tirsinikli İsmail Ağa, Ayan, Patronage, Self imagination

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde geniş bir kullanıma sahip ayan tabiri, genel itibariyle halk içinde soy, sop, itibar, ekonomik ya da askeri gücüyle sivrilen kişileri ifade etmektedir. Belgelerden anlaşıldığına göre tarihi süreçte voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf, vali, derebeyi, mütegallibe ve ayan ifadeleri birbirinin yerine kullanılmış, bazı ilmiye ve seyfiye mensuplarıyla esnaf ve zanaatkârlar da ayan olarak anılmıştır (Mert, 1991, s. 195-196; Özkaya, 1977, s. 7, 22). Bölgenin ileri gelenleri manasında a'yân-ı vilâyet olarak adlandırılan bu zümre, merkezi idareyle halk arasındaki bir aracı görevini görmekte ve bir temsilci vasıtasıyla halkla devlet arasındaki işleri yürütmekteydi (Mert, 1991, s. 196; Özkaya, 1977, s. 22-23). Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde ayanların nüfuzu bulundukları yerleşimin sınırları dışına taşmaz, yetki sahaları belli sınırları aşmazdı. Devlet üzerinde hiçbir etkisi olmayan ayanlardan gerektiği zamanda ve sadece kendi bölgeleriyle ilgili konularda istifade edilirdi (Uzunçarşılı, 1979, s. 41). Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi idarede belirmeye başlayan aksaklıklar taşra ayanlarına topraklarını genişletme ve servetlerini arttırma fırsatı vermiştir. Tımar sistemindeki bozulmalar ve Celali isyanları gibi sebeplerle topraklarını terk eden çiftçi ve leventlerin kendilerine sığınmasıyla güdümlerindeki insan sayısını arttıran taşra ayanları, 17. yüzyıl itibariyle kitlesel güçler haline dönüşmeye başlamıştır (Mert, 1991, s. 196). Bu dönemde, artan mali sıkıntıları gidermek için bazı toprakların kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi ayanların güç ve unvanlarını babadan oğula aktararak yerel hanedanlara dönüşmesine fırsat vermiştir. Kendi bölgelerinin sürekli yöneticileri olarak gelir kaynaklarının kontrolünü ve kullanım hakkını elde eden ayan aileleri, maliyeye borç veren unsurlar olarak güçlerini perçinlerken devlete ait bazı yetkileri de kullanmaya başlamıştır (Mert, 1991, s. 196). 18. yüzyıl ortalarından itibaren yetki sahaları giderek genişleyen ayanlar, şehir ve esnaf için gerekli malları sağlamak, erzak ve ham

madde fiyatlarını belirlemek, eşkıyayı cezalandırmak, orduya asker ve hayvan tedarik etmek, İstanbul'a erzak göndermek ve İstanbul baruthanesinin güherçile ihtiyacını karşılamak, bazen gemi yapmak ve gemi yapımıyla ilgili malzemeyi temin etmek, vergi ve mukataa gelirlerini toplamak gibi görevlerinin yanında kamu binalarını inşa ve tamir etme yetkisini de üstlenmiştir (Uzunçarşılı, 1979, s. 41; Mert, 1991, s. 196). Savaşlarda da görev almaya başlayan ayanlar buna bağlı olarak askeri bir zümreye dönüşmüş ve silahlı güçler olarak daha da kuvvetlenmiştir (Mert, 1991, s. 196).

Ayanın bir vilayet ya da kazadaki en nüfuzlu kişiler arasından seçilmesi adet olduğu halde 18. yüzyıl sonlarında eşkıya liderlerinin ya da asi askerlerin baskı, tehdit ve rüşvetle bu görevi elde ettikleri görülmektedir (Özkaya, 1977, s. 129,177,179, 217). Ayan olmak kârlı bir gelir, zenginlik, güç ve iktidar sağladığından bunu elde edenler uzun yıllar ellerinde tutarak bu sayede asker ve kuvvet sahibi olmuştur. Merkezi idarenin zaaf ve acziyetinden faydalanarak müstakil davranmaya başlayan ayanlar, beylerbeylik, sancak beyliği hatta vezir unvanı verilmek suretiyle merkeze bağlanmak istense de bu durum ayan olmayı daha cazip hale getirdiği gibi rekabeti de arttırmıştır (Uzunçarşılı, 1942, s. 1-2, 4). Öyle ki hâkimiyet sahalarını genişletmek için birbiriyle çarpışan ayanlar yüzünden halkın bir kısmı can ve mal kaygısıyla göç etmek zorunda kalmıştır (Uzunçarşılı, 1942, s. 6-7). Çatışmaların artması üzerine 1786'da ayanlık müessesesi kaldırılarak yerine şehir kethüdalığı getirilse de bu yeni uygulama sorunları ortadan kaldırmadığı gibi 1790'da önceki düzene geri dönülmüştür (Uzunçarşılı, 1942, s. 5; Uzunçarşılı, 1979, s. 41; Mert, 1991, s. 197). Ayanlığın resmen yeniden tesis edilmesinden sonra taşra idaresinde ayanların hâkimiyeti önlenemez bir hal almıştır (Uzunçarşılı, 1979, s. 41).

Ayanların baskın bir güç haline gelmesinde bölgesel faktörlerin öne çıktığı, Rumeli'deki durumun Anadolu'dan daha karışık olduğu görülmektedir. Merkezden uzak ve Hristiyan dünyanın kıyısında bulunması, fiziki coğrafyası ve etnik çeşitliliği Rumeli mıntıkasının kontrolünü zorlaştırırken, 18. ve 19. yüzyıllardaki Avusturya, Lehistan ve Rusya savaşları, bölgedeki ayanları Osmanlı askeri stratejisinin vazgeçilemez silahlı aktörleri halinde tutmaya devam etmiştir. Sürekli savaşlar dolayısıyla asker ve paraya ihtiyaç duyan hükümet, ancak ayanların yardımıyla cepheye asker ve mühimmat gönderebildiğinden bunlara karşı müsamahalı davranmak mecburiyetinde kalmıştır (Uzunçarşılı, 1942, s. 6). Tüm bu sebeplere bağlı olarak devleti uzun süre uğraştıran en zorlu ve kuvvetli ayanlar Rumeli'de ortaya çıkmıştır (Uzunçarşılı, 1979, s. 42). Silistre ve Deliorman mıntıkası Yılıkoğlu Süleyman; İbrail tarafları Nazır Ahmed; Vidin ve civarı Pazvantoğlu Osman; Gümülcine ve kazaları Tokatcıklı Süleyman; Serez ve nahiyeleri İsmail Ağa; Yanya Sancağı ve Tırhala Tepedelenli Ali; Avlonya tarafları Toskalıklılar; Edirne Dağdevirenzade Mehmed; Rusçuk, Tırnova ve havalisi ise Tirsinikli İsmail Ağa'nın kontrolündeydi (Uzunçarşılı, 1942, s. 3-4; Yıldız, 2018, s. 48). Bunlar arasında özellikle Rusçuk Ayanı Tirsinikli İsmail Ağa, gücü ve etkisiyle yerel ölçeği aşıp İmparatorluk çapında bir siyasi aktörlere dönüşmüştür.

2. TİRSİNİKLİ İSMAİL AĞA'NIN AYANLIĞI VE KİŞİLİĞİ

Osmanlı kayıtlarında Rusi, Urusçuk, Yergöğü Beriyaka gibi isimlerle de geçen Rusçuk şehri, Tuna Nehri'nin sağ yakasında, Kara Lom ırmağının Tuna'ya ulaştığı sahada kurulmuştur. 16. yüzyılın ortalarından itibaren önemli bir Osmanlı merkezi olarak öne çıkmaya başlayan Rusçuk, Eflak'a komşu stratejik konumu, nüfus yapısı, verimli arazileri ve ticari potansiyeliyle 17. yüzyıl itibariyle Rumeli'nin büyük ve kozmopolit şehirlerinden birine dönüşmüştür (Topal, 2011, s. 1, 4-6; Kiel, 2008, s. 247). 1651 yılında Rusçuk'u gören Evliya Çelebi, şehrin ticari potansiyeline değinirken burada yaşayanları iyi giyimli ve zevk sahibi olarak nitelemektedir (Evliya Çelebi, 2006, s. 411). Ulaşım, ticaret ve askeri açıdan avantajlı olan bölge, Eflak-Boğdan, Bükreş, Dubrovnik, Venedik ve Rusya ile ticaret yapan, çoğu Yahudi ve Ermeni olan tüccarlar için iç ve dış pazara yönelik koyun-sığır eti, pastırma, nohut, fındık, badem, zeytinyağı, üzüm, incir, pirinç, pamuk, balmumu, sabun, tütün, tuz, deri, yün, ipek, keten vb. ürünlerin ticaretinin yaygın olarak yapıldığı önemli bir destinasyon olarak öne çıkmıştır (Üstündağ, 2005, s. 163; Çolak ve Elibol, 2011, s. 143). Osmanlı-Rus savaşlarında önemli bir kale-şehir olarak da önem kazanan Rusçuk, 18. yüzyılın ikinci yarısında iki defa Rus tehdidiyle karşı karşıya kalmış, Osmanlı yönetimi

tarafından hendekler, siperler, tabyalarla güçlendirilmiştir (Kiel, 2008, s. 248). 19. yüzyıla ticari sermayenin büyük kısmını elinde tutan zengin bir gayrimüslim nüfusa ev sahipliği yapan şehrin politik bir merkez olarak da öne çıktığı anlaşılmaktadır (Yıldız, 2018, s. 30).

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki karışık dönemlerde askeri ve ekonomik olarak önem kazanan Rusçuk'ta siyasi açıdan aktif rol üstlenen aktörlerden biri de 1796-1806 yılları arasında şehrin ayanı olan Tirsinikli İsmail Ağa'dır. Tarihi kaynaklarda Tirsinikli, Tirsiniklizade ve Tirsinikoğlu olarak da geçen İsmail Ağa'nın Rusçuk kırsalındaki Tirsinik köyünde doğduğu anlaşılmaktadır. Babasının adı Mustafa (Kaçan Erdoğan, Bayrak (Ferlibaş) & Çolak, 2009, s. 35), ağabeyinin adı Ömer'dir. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte 18. yüzyıl ortalarına doğru doğduğu tahmin edilebilir. Gençliğinde sakalık yapıp evlere su dağıttığı (Beydilli, 2012, s. 204; Malhasyan ve Yıldız, 2017, s. 126, 135; Yıldız, 2018, s. 48) anlaşılan Tirsinikli İsmail'in sekban olduğuna dair kayıtlar da bulunmaktadır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 35; Yıldız, 2018, s. 48). Zengin bir aileye mensup (Yıldız, 2018, s. 48) olduğuna dair görüşlere ihtiyatla yaklaşıp, zenginleşme sürecinin eşkıyalık faaliyetleriyle başladığını kabul etmek makul görünmektedir. Zira 1786 Mart'ına ait belgelerden de anlaşılacağı üzere Ömer ve İsmail kardeşler bu tarihlerde Rusçuk ve civarında terör estirmekte, halkı katledip mallarını yağmalamaktadır. Tirsinikli kardeşleri cezalandırmak yerine paye vermek suretiyle kendi yanına çekmek isteyen merkezi yönetimin 3 Şubat 1791'de Ömer'i Rusçuk Ayanı tayin etmesiyle (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 36; Yıldız, 2018, s. 48) Tirsinikli kardeşlerin hayatı değişse de, bu işbirliği uzun sürmemiş; vergi göndermemesi ve Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ordunun iaşesini aksatması gibi sebeplerle Ömer Ağa 1791'de idam edilmiş (Yıldız, 2018, 48-49), kardeşi İsmail ise kaçarak kurtulmuştur. Etrafına topladığı kalabalık bir gurupla Niğbolu, Ziştovi, Hezargrad, Tırnova, Lofça, Plevne taraflarında eşkıyalığa devam eden Tirsinikli İsmail'in ortadan kaldırılması için ferman gönderilse de bir sonuç elde edilememiştir. 1795'e kadar devam eden bu süreçte Tirsinikli İsmail'in devlete karşı açıkça isyan etmediği gibi tam itaatkâr da olmadığı anlaşılmaktadır (Malhasyan ve Yıldız, 2017, s. 135). Rusçuk civarında dolaşmaya devam eden Tirsinikli İsmail, Eflak Voyvodası Aleksander İpsilanti'nin arabuluculuğuyla Temmuz 1795'te Osmanlı hükümeti tarafından affedilmiş (Beydilli, 2012, s. 204; Yıldız, 2018, s. 59) ve Eylül 1795'te Vidin taraflarındaki asi Osman Pazvantoğlu'nun bertaraf edilmesiyle görevlendirilmiştir. Başarılı bulunan Tirsinikli, 1796 yılı başlarında Rusçuk ayanlığına getirilmiştir (Uzunçarşılı, 1942, s. 9; Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 37-38).

Merkezi hükümetle arasını iyi tutmak isteyen İsmail Ağa, asi ayanlar ve dağlı eşkıyasına karşı mücadele ederek göze girmiş, hizmetleri karşılığında Kasım 1797'de vezirliğe denk yüksek bir rütbe olan kapıcıbaşılığa getirilmiştir. Bizzat III. Selim tarafından "has kulum" denmek suretiyle övülen Titsinikli, yeni dirlikler, samur kontoş ve 15 kese parayla ödüllendirilmiştir (Uzunçarşılı, 1942, s. 11; Beydilli, 2012, s. 204) Yıldızı giderek parlayan İsmail Ağa 1800 yılı Temmuzunda padişahın kız kardeşi Şah Sultan'ın Tırnova'daki mukataalarının voyvodalığına da getirilmiş (Uzunçarşılı, 1942, s. 10; Beydilli, 2012, s. 204) böylece daha da zenginleşerek hem askeri hem maddi olarak diğer ayanlar karşısında üstün duruma geçmiştir. Güç ve zenginliğini kullanarak Rumeli'deki tahakkümünü arttıran Tirsinikli İsmail Ağa pek çok yerde kendine bağlı ayanlar seçilmesini sağlamış, bu durum Deliorman Ayanı ve Silistre mütesellimi olan Yılıkoğlu Süleyman'ı rahatsız ettiğinden iki ayan arasında siyasi ve askeri bir mücadele başlamıştır. İki ayan arasındaki kavgaya müdahale etmek yerine taraflardan birinin bertaraf olmasını bekleyen merkezi hükümetin durumundan faydalan İsmail Ağa, giderek güçlenmiş ve Yenipazar, Cuma, Osmanpazarı, Şumnu, Hezargrad kazalarıyla Varna da dâhil olmak üzere Karadeniz sahiline kadar bütün bölgeleri elde etmeyi başarmıştır (Beydilli, 2012, s. 204).

1805 yılına gelindiğinde Tirsinikli İsmail Ağa ile merkez arasındaki ilişkinin farklı bir yöne evrildiği görülmektedir. Nizam-ı Cedit askeri oluşturmak üzere Balkanlardan asker toplanmasına yönelik uygulamaya karşı çıkan İsmail Ağa, etrafına topladığı Rumeli ayanlarıyla birlikte1806 yılı Haziranında Edirne'ye doğru yürümüş, merkez ordusu karşısında çatışmalara girişmiştir. Kendisi gibi Nizam-ı Cedit aleyhtarı olan Sadrazam Hafız İsmail Paşa ile gizlice irtibata geçtiği anlaşılan İsmail Ağa, 1806 yılı Temmuzunda gerçekleşen ve Edirne Vakası olarak tarihe geçen hadiseyle uygulamanın iptal edilmesinde önemli rol oynamıştır (Uzunçarşılı, 1942, s. 25-27; Beydilli, 2012, s.

204-205). Edirne ve İstanbul'u tehdit edecek kadar güçlenen Tirsinikli İsmail Ağa'nın devletin iç siyasetine karışacak konuma gelmesi gücünün yanı sıra düşmanlarının sayısını da arttırmıştır. Vaktinin çoğunu Tirsinik Köyü'ndeki çiftliğinde, büyük eğlencelerle geçiren İsmail Ağa (Uzunçarşılı, 1942, s. 32), bu eğlencelerden birinde uğradığı suikast sonucu 12 Ağustos 1806 tarihinde öldürülmüş (Bakardjieva, 1999, s. 632, 633; Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 120-121; Beydilli, 2012, s. 205), naaşı banisi olduğu Boyalı Cami haziresine defnedilmiştir (Kiel, 1996, s. 331). İsmail Ağa'nın mezar taşı kitabesi şu şekildedir:

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
nesl-i pak-i Hâşimî es-Seyyid İsmail Ağa
Tirsinikli-zade meşhur hânedan 'inde'l-'abîd
tîğ-i zehr-âb ile gaddâr-ı zaman etdi helâk
Hazret-i nesl-i Hüseyne kıldı kasd al-i Yezid
sîne mecrûh çeşm'-pür-hûn da'vayı bidâr ide
saf saf oldukda serâpâ ehl-i divân-ı va'id
fikr edüb mantuk yazdı buh'mân tarihini
etdi İsmail Ağa nâgehan düşman şehîd
merhûm u mağfûr Tirsinikli
zade es-Seyyid İsmail Ağanın
rûhiçün el Fâtiha
sene 1221 (Kiel, 1996, s. 331-332).

Rusçuk'ta yaşayan Müslüman ve Hristiyan halkın İsmail Ağa'nın ölümünden büyük üzüntü duyduğu halde (Bakardjieva, 1999, s. 634) Rumeli ayanlarının devlet işlerine müdahalesini infial ve beddualarla karşılayan III. Selim'in bu olayı "te'sîr-i inkisâr-ı mülûkâneleriyle vücûd-ı hiyâneti izâle" ve "şîşe-i hayatı şikest" şeklinde nitelemesi (Beydilli, 2012, s. 205), merkezle ilişkilerin geldiği noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Hükümete gönderdiği tahriratlarında önceleri talik hatla sadece "İsmail" mührünü kullanan Tirsinikli İsmail Ağa, sonradan yine talik hatla olmakla birlikte "Rabbi sehhil umure Esseyit İsmail" şeklindeki ifadeyi tercih etmiştir (Uzunçarşılı, 1942, s. 32). Mirahur-ı evvel ve Kapıcıbaşı unvanlarıyla resmi görevini vurgulayan İsmail Ağa, dini nitelikler barındıran seyyid unvanını da kullanmıştır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 234).

İrsi bir güç ya da aile hanedanlığına sahip olmayan Tirsinikli İsmail Ağa'nın mali, siyasi ve askeri stratejilerini maiyetindeki güvenilir adamlar üzerinden yürüttüğü anlaşılmaktadır. Kethüdası Köse Ahmed Efendi, sarrafı ve danışmanı Manuk Bey, müsteşarı Hacı Mustafa Efendizade İbiş Ağa siyasi ve finansal işleri yürütürken, bayraktarı Alemdar Mustafa Ağa ile Pehlivan İbrahim Ağa da askeri konularda onun sağ kolu olarak hareket etmiştir (Uzunçarşılı, 1942, s. 31). Bunların dışında Nazırzade Çelebi Abdullah Ağa, Tırnova Ayanı Kapıcıbaşı Süleyman Ağa ve Kapıcıbaşı Battal Ağa, Tirsinikli'nin ilişki ağında yer alan önemli kişilerdir (Yıldız, 2018, s. 23). Bu ekipte özellikle Rusçuk Ermeni cemaatinin saygın bir üyesi ve bölgenin en zengin tüccar ve sarraflarından olan Mirzayan Manuk Bey öne çıkmaktadır. İsmail Ağa'nın finansal kaynak ve yatırımlarını yöneten Manuk Bey, aynı zamanda İstanbul'daki bürokratik işlerin takibini yapmakta, yabancı tüccar ve bürokratlarla görüşmeleri sağlamaktaydı. Kendi ekibiyle hareket eden Manuk Bey'in, özellikle eğitimli, entelektüel, dil bilen Ermenileri istihdam ettiği anlaşılmaktadır (Yıldız, 2018, s. 31).

Ayan olmadan önceki hayatı konusunda sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Tirsinikli İsmail Ağa, azametle vahşiliğin karışımı bir yapıya sahip, zorlu biri olarak tarif edilmekte, aşağı tabakadan yükselmiş eğitimsiz insanlara özgü bir karakter olarak nitelendirilmektedir (Malhasyan ve Yıldız, 2017, s. 135). Bazen büyük adamlara yakışan insancıl işler yaptığı halde bazen de tam tersi barbarca ve haksız işlerin faalidir. Buna bağlı olarak iyiliksever bir insan olarak onu öven ve saygı gösterenler kadar kendisinden korkup nefret edenler de çoktur (Malhasyan ve Yıldız, 2017, s. 135,142). Kurnaz, başına buyruk, dik başlı, inatçı, sefahate düşkün ve cesur biri olarak

tarif edilen İsmail Ağa'nın kendine özgü bir adalet anlayışı olduğu da anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, 1942, s. 8, 10, 18, 28, 30; Malhasyan ve Yıldız, 2017, s. 141-143).

İsmail Ağa'nın ayanlığı sadece askeri mücadeleler ve güç oyunlarıyla geçmemiş, şehrin ekonomik potansiyelinin arttırılmasına da çalışılmıştır. Bölgesindeki iç ve dış pazara yönelik ticaret ağını işlek ve güvenli tutmaya büyük önem veren İsmail Ağa, yerli üreticileri korurken yabancı tüccarların Rusçuk'ta kalmalarına yönelik atılımlar da yapmıştır. Bu sayede dönemin gözde ticaret ve ulaşım merkezine dönüşen şehir, pazarlarında her türlü malın bulunduğu bir yer olmuştur. Avrupa'dan gelen çeşitli ürünlerin bolca bulunduğu Rusçuk'ta bu sayede yaşam standardı yükseldiği gibi yurtdışı pazarlarına yönelik üretim yapılması malların kalitesini arttırmıştır (Bakardjieva, 1999, s. 633, 635-636; Üstündağ, 2005, s. 164). Tirsinikli İsmail Ağa'nın yönetiminde güvenli bir ekonomik merkez olarak yıldızı parlayan Rusçuk, bu dönemde gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle de dikkat çekmektedir.

2. 1. Tirsinikli İsmail Ağa'nın İmar Faaliyetleri

Kayıtlardan anlaşıldığına göre 1796-1806 yılları arasında Rusçuk merkezinde 37 cami, 8 mescit, 4 medrese, 2 tekke, 4 pınar, bir saat kulesi ve bizzat İsmail Ağa'nın vakfettiği 48 tane su yapısı bulunmaktadır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 186). Vakıf eserlerinin bazıları harap halde olduklarından İsmail Ağa döneminde tamir ve tadil edilmiş; bazıları yıkılıp yeniden yapılmış; bazıları da doğrudan İsmail Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.

Camiler

Tirsinikli İsmail Ağa'nın Rusçuk'un merkezinde Boyalı Cami olarak anılan bir cami yaptırdığı anlaşılmaktadır (Kiel, 1996, s. 331). Kesin inşa tarihi bilinmeyen yapı 1796-1806 yılları arasında tamamlanmış olmalıdır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Kara Mustafa Mahallesi'nde yer alan Boyalı Cami (Bayrak Ferlibaş, 2015, s. 974), 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında harap olan cami 1879 sonrasında yıkılmış, burada metfun olan Tirsinikli İsmail Ağa'nın mezar taşı yakınlardaki Tombul Cami haziresine taşınmıştır (Kiel, 1996, s. 331).

İsmail Ağa'nın Tirsinik Köyü'nde de bir cami inşa ettirdiği vakıf kayıtlarından öğrenilmektedir. Adı, inşa tarihi ve mimari özellikleri bilinmeyen camide birer imam, hatip, müezzin ve kayyımın görev yaptığı, senelik olmak üzere imama 50, hatibe 25, müezzin ile kayyıma 40'ar kuruş maaş tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Caminin günlük aydınlatılması için mum, Ramazan gecelerinde ise kandil ve yağ ile aydınlatılması için de toplam 40 kuruş ayrılmıştır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 194-195). Vakfiyesinde Yeniköy'deki bir cami için de ödenek ayırmış olan İsmail Ağa, imama senelik 80 kuruş verilmesini şart koşmuştur (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 195). İsmail Ağa'nın caminin banisi olduğuna dair yeterli veri bulunmamakla birlikte vakfından tahsisat ayrılması bu ihtimali akla getirmektedir.

Horasani Ali Baba Tekkesi

Bizzat Tirsinikli İsmail Ağa ile ilgili yapılardan biri de Rusçuk kırsalındaki Lipnik Ormanı içinde kurulan Horasani Ali Baba Tekkesi'dir. Horasan'dan kalkıp Rusçuk'a gelen bir Bektaşi şeyhi olan Ali Baba, önce bölgedeki en eski ve etkili tekkelerden Tay Hızır Baba Tekkesi'ne yerleşmiştir. Burada halkın sevgi ve saygısını kazanan Ali Baba, Tirsinikli İsmail Ağa'nın da dikkatini çekmiştir. Rusçuk'un güneydoğusundaki ormanlık alanda yer alan harap haldeki Aya İliya Manastırı'na ait araziyi burada bir tekke kurmak üzere Horasani Ali Baba'ya hibe eden İsmail Ağa, orman ve otlaklardan sağlanan gelirlerin de tekkenin bakımına verilmesini emretmiştir (Bakardzhieva, 2009, s. 134; Kaçan Erdoğan, 2011, s. 279-280). Kurulduğu sahada şifalı bir su kaynağının olduğuna inanıldığından hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından ziyaret edilen tekke, buna bağlı olarak kısa sürede etkili bir sosyo-ekonomik yapı halini almıştır. Kalabalık bir insan gücüne dayandığı anlaşılan Horasani Ali Baba Tekkesi'nin önemli gelir kaynakları olduğu anlaşılmaktadır (Bakardzhieva, 2009, s. 135). Tekkenin hangi yapılardan teşekkül ettiği, mimari özellikleri ve inşa süreci bilinmemekle birlikte, Horasani Ali Baba'nın H.1215/M. 1801 tarihinden önce öldüğü (Kaçan Erdoğan, 2011, s. 280) görüşünden hareketle tekkenin bu tarihten önce teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Bektaşi tarikatına ait tüm tekkelerle birlikte 1826'da kapatılarak

binaları yıktırılan Horasani Ali Baba Tekkesi'ne ait 431 kile hububat ile 88 baş hayvana el konulmuştur (Değerli ve Küçükdağ, 2017, s. 118).

Mektepler

Tirsinikli İsmail Ağa'nın vakfiyesinde biri Yeniköy'de olmak üzere iki mektepten söz edilmekte ve bunların bazı masraflarını karşılamak üzere ödenek ayrılmaktadır. Yeniköy mektebinin hocasına senelik 80 kuruş tahsis edilirken nerede olduğu belirtilmeyen ikinci mektebin hocasına senelik 300, halifesine ise 50 kuruş maaş bağlanmış, ayrıca hasır, odun ve kömür giderleri için 60 kuruş verilmiştir (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 194-195). İsmail Ağa'nın mekteplerin banisi olup olmadığı tespit edilememektedir.

Saat Kulesi

Rusçuk merkezinde Büyük Çarşı olarak anılan mahalde, Arasta Camii etrafındaki meydanın batı tarafında vaki saat kulesi zaman içinde harap olmuştur. 1802 yılında ayakta olduğu halde aynı yılın Ekim ayında meydana gelen depremde bir duvarının yıkıldığı anlaşılan saat kulesi (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 183), gelirlerinin yetersizliği yüzünden tamir edilememiştir. Yıktırılan binanın yerine Tirsinikli İsmail Ağa tarafından yeni bir saat kulesi inşa ettirilmiştir (Bayrak Ferlibaş ve Kaçan Erdoğan, 2011, s. 205). H. 4 Şevval 1220/M. 26 Aralık 1805 tarihli vakıf kaydında, Müslümanların zamanı öğrenebilmesi için Tirsinikli İsmail Ağa'nın saat kulesini yeniden inşa ettirdiğinden bahsedilerek İsmail Ağa'nın çeşme vakıfları ve dükkân gelirlerinden bir miktar yapının bakımına tahsis edilmiş; muvakkıt için senelik 120 kuruş, saatçi için de 96 kuruş ayrılmıştır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 189-190; Bayrak Ferlibaş ve Kaçan Erdoğan, 2011, s. 206).

Düzgün kesme taşla inşa edilen saat kulesi, sekizgen prizmal gövdeli olup üst kısmı külah örtülü baldaken şeklindedir. Mazgal şeklinde küçük pencerelerle donatılmış olan gövdenin orta kesiminde III. Selim'in tuğrasını taşıyan H. 11 Şevval 1220/M. 2 Ocak 1806 tarihli mermer kitabenin "…bu saat, duanın sesinde zamanın ilanını kâinatla birleştirdi. Bu ustalıkla işlenmiş saatin inşa tarihini erdemli İsmail Ağa kaydetti…", şeklinde şiirsel bir ifadeyle sonlandığı öğrenilmektedir (Bayrak (Ferlibaş) ve Kaçan Erdoğan, 2011, s. 206). 1919'a kadar varlığını devam ettiren saat kulesi bu tarihte tehlike arz ettiği gerekçesiyle yıktırılmıştır (Bayrak Ferlibaş ve Kaçan Erdoğan, 2011, s. 206).

Resim1. İsmail Ağa Tarafından Yaptırılan Rusçuk Saat Kulesi
http://plovdiv-fotohronika.blogspot.com/2017/01/blog-post_30.html

Su Yapıları

Rusçuk'taki suyolları ve yapılarının tamir ve inşasına da önem veren Tirsinikli İsmail Ağa, mevcut su yapılarını tamir ve tadil ettirdiği gibi yenilerini de yaptırmıştır. Kayıtlardan anlaşıldığına göre; mezarlık, meydan, sokak, konut ve hamam çeşmeleriyle şadırvanlar, fıskiyeler, su yolları ve künkler gibi farklı nitelikte 48 su hayratı inşa ettirmiştir (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 186, 191; Bayrak Ferlibaş ve Kaçan Erdoğan, 2011, s. 208, 222). Çeşmeler için şahsi mallarından çok sayıda gayrimenkulü vakfeden İsmail Ağa Hallaç Hacı Süleyman Ağa'yı yıllık 120 kuruş ücretle çeşme nazırı tayin etmiş; su yollarıyla çeşme yapı ve teçhizatlarının bakım ve tamirini yapacak 3 adet suyolcuya her biri için 250 kuruş olmak üzere yıllık 750 kuruş ödenek ayırmıştır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 193).

Resim 2. - 3. İsmail Ağa Tarafından Yaptırılan Çeşme
https://utroruse.com/article/774135/

İsmail Ağa'nın şehrin Müslüman, gayrimüslim ve Çingene mahallelerine inşa ettirdiği çok sayıdaki çeşmeden sadece biri günümüze ulaşabilmiştir. Adı bilinmeyen çeşme, Angel Kınçev Okulu avlusunda yer almaktadır. Harap haldeki çeşmenin kitabesi mevcut olmadığından inşa tarihi tespit edilememektedir. Düzgün kesme taşlarla inşa edilen çeşme altıgen planlı olup, prizmal gövdenin her cephesi birer muslukla donatılmıştır. Her yüzü yuvarlak kemer oluşturacak şekilde silmelerle kuşatılmış olup kemer köşelikleri yuvarlak rozetlerle hareketlendirilmiştir. Gövdesi silmelerle nihayetlenen çeşme, konik bir çatıyla örtülüdür.

Tirsinikli İsmail Ağa'nın Rusçuk'taki su yapılarıyla ilgili bir başka katkısı da Can Arslan Paşa vakfının ıslah edilmesidir. Can Arslan Paşa'nın 18. yüzyılın ikinci yarısında şehirde inşa ettirdiği 9 adet çeşme bakımsız kaldığından duruma müdahale eden İsmail Ağa, bu çeşmelere yeni kaynaklar tahsis ettiği gibi yenilenmelerini de sağlamıştır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 191.

Kiliseler

İsmail Ağa'nın ayanlığı zamanında gayrimüslimlere ait ibadethanelerin tamir ve tadili de önemli yer teşkil etmektedir. 18. yüzyılda kalabalık bir gayrimüslim nüfusa sahip olan Rusçuk'ta, Hristiyanlar içinde Ortodokslar ve Gregoryen Ermeniler çoğunluğu oluşturmakta, az sayıda da Katolik yaşamaktaydı. Bunun yanında Kıpti olarak kayıtlı olanlardan bir kısmının da Hristiyan olduğu bilinmektedir. 18. yüzyıl sonlarında şehirde Sveti Georgi ve Sveta Troitsa adında iki Ortodoks Kilisesi ile Surp Astvadzadzin adında bir Ermeni Kilisesi bulunduğu, sayıları az olan Katoliklerin ise ibadethanelerinin olmadığı anlaşılmaktadır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 219). Başından beri Hristiyan tebayla iyi bir iletişim içinde olan ve onların ihtiyaçlarını gözeten Tirsinikli İsmail Ağa'nın yarattığı olumlu havadan istifade eden Bulgar kilise cemaati, 1797'de Sveta Troitsa Kilisesi'nin içini etkileyici duvar resimleriyle yenileyebilmişlerdir (Bakardjieva, 1999, s. 638).

Ermeni Mahallesi'ndeki kilise 18. yüzyıl sonlarındaki savaşlar sırasında yanarak harap olduğundan başka ibadethaneleri olmayan cemaat kiliselerinin eski plan üzerine yeniden inşasına izin verilmesi için Tirsinikli İsmail Ağa'ya başvurmuştur. İsmail Ağa'nın girişimleriyle

Rusçuk Ermeni kilisesi hiçbir ilave yapılmaksızın eski planında yeniden inşa edilmiştir (Bakardjieva, 1999, s. 638; Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 185). Rusçuk'un Çiftlik Mahallesi'nde bulunan ve zamanla harap olan Ortodoks kilisenin onarımı da 1805'te gerçekleştirilmiştir (Kaçan Erdoğan vd. 2009, s. 186).

Tirsinikli İsmail Ağa'nın Hristiyan mabetlerinin tamiratıyla ilgi bir diğer katkısı voyvoda olduğu Tırnova'da gerçekleşmiştir. 1804'te eşkıya saldırılarına maruz kalan Tırnova merkezindeki kilise zarar görmüş, saldırılar yüzünden kazaya bağlı Gabrova ve Ablana köylerindeki gayrimüslimler yerlerini terk ettiklerinden kiliseleri harap olmuştur. Bunun üzerine İsmail Ağa'ya başvuran Hristiyanlar, kiliselerinin yeniden inşa edilmesine izin verilmesi halinde memleketlerine döneceklerini taahhüt etmiştir. Tırnova Voyvodası olarak Tirsinikli İsmail Ağa, kiliselerin eski planlarına sadık kalınarak yapılmasını sağlamıştır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 185). Bahsi geçen kiliselerin adı ve hangi Hristiyan mezhebine ait olduğu bilinmemektedir.

Havra

17. yüzyılda Rusçuk'u ziyaret eden Evliya Çelebi, Yahudi mahallesi bulunmadığını, Yahudilerin sadece ticaret için şehre gelip gittiklerini bildirmektedir (Evliya Çelebi, 2006, s. 411). 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusçuk'ta bir Yahudi cemaatinin teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Çoğu Edirne, Niğbolu, Vidin, Niş ve Belgrad gibi merkezlerden gelen tüccarlar olan Yahudiler (Bakardjieva, 1999, s. 636), buna bağlı olarak şehrin limana yakın bir mahallesinde ikamet etmeye başlamıştır. Rusçuk'ta ibadet edebilecekleri bir yerleri olmayan Yahudilere ilk defa 1796'da havra olarak kullanmak üzerine Tirsinikli İsmail Ağa tarafından bir bina tahsis edilmiştir (Bakardjieva, 1999, s. 636, 638; Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 222, 235). Tuna kıyısındaki bu binanın İsmail Ağa'ya ait hanlardan biri olduğu ve yüklüce bir kira getirisi olduğu vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 193).

Muhtelif Tamiratlar

1802 yılı Ekim ayında Rusçuk'ta meydana gelen depremde, çok sayıda binayla birlikte zahire ambarları da zarar görmüştür. Tirsinikli İsmail Ağa'nın da yer aldığı bir heyet tarafından ambarların tamir ve yeniden inşası için 5.934 kuruşluk tamir masrafı tespit edilerek İstanbul'a bildirilmiş ancak kış dolayısıyla hemen gerçekleştirilemeyen tamiratlar 1803 yılı Haziran ortalarına sarkmıştır. İlk etapta ambar eminine zahire hazinesinden 2.500 kuruş verilmiş, Tirsinikli İsmail Ağa'nın tamirat için gerekli olan amele ve malzemeler konusunda ambar eminine yardımcı olması istenmiştir (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 183-184). Depremde zarar gören Rusçuk ve Yergöğü kalelerinin tamir gerektiren yerlerinin ve mühimmatın durumunun tespiti edilmesi İsmail Ağa'ya bildirilmiştir. Yapılan keşifte Rusçuk Kalesindeki bazı yapıların tamire ihtiyaç duyduğu tespit edilerek 31 adet top kundağı ile 60 adet top tekerleğinin yenilenmesi gerektiği İstanbul'a bildirilmiştir. Yenilenme masraflarının tutarı 3.836 kuruş olarak tespit edilmiş, eski mühimmatın eritilmesiyle yeniden kundak ve tekerlek yapılmasına karar verilmiştir (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 184-185).

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tirsinikli İsmail Ağa tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetlerini kronolojik bir düzlemde incelemek mümkün değildir. Bununla birlikte İsmail Ağa'nın çok sayıda dini, sosyal ve askeri yapıyla bilfiil bağlantısı tespit edilmektedir. Bunlar arasında, 1802 yılı Ekim ayında Rusçuk'ta meydana gelen depremde hasar gören zahire ambarları ile Rusçuk ve Yergöğü kalelerinin tamir ve yeniden inşası hayati öneme sahip öncelikte faaliyetler olarak öne çıkmaktadır.

Mevcut veriler değerlendirildiğinde, Tirsinikli İsmail Ağa'nın geleneksel Osmanlı düşünce yapısını yansıtacak ve yöneticilik imajını pekiştirecek şekilde cami yapım ve tamirine önem verdiği görülmektedir. Kaynaklara yansıdığına göre; İsmail Ağa, biri doğduğu Tirsinik Köyü'nde, diğeri ise ayanı olduğu Rusçuk şehir merkezindeki Boyalı Cami olmak üzere iki cami inşa ettirmiştir. Ayrıca Yeniköy'deki bir camiye vakfından yüklü miktarda ödenek ayrılması, bu yapının da banisi olabileceğini düşündürmektedir. İslami değerler etrafında şekillenen Osmanlı şehirleri camiler etrafında gelişen mahallelerden teşekkül etmekte; meydan geleneği

olmayan bu yapılaşmada sokaklar irili ufaklı camilere çıkmaktaydı. Bu bağlamda cami ve mescitler inşa ettirmek, onarmak ya da masraflarını karşılamak suretiyle varlıklarını devam ettirmelerini sağlamak, yönetici meşruiyetinin dini-ideolojik temellerini güçlendirmenin başlıca yollarından biri olmanın yanında halk ile bağ kurmayı sağlayan bir yöntem olarak da öne çıkmaktadır. İsmail Ağa'nın doğup büyüdüğü Tirsinikli Köyü ile ayan olduğu Rusçuk şehir merkezinde birer cami yaptırması, kamusal kimliğini hem kırsalda hem de şehirdeki Müslümanlar arasında görselleştirme imkânı sağlamıştır. Biri Yeniköy'de olmak üzere iki mektebe kendi vakfından ödenek ayırması, İsmail Ağa'nın bölgenin gelişmesine eğitim yapıları üzerinden verdiği desteği ortaya koymaktadır.

İsmail Ağa'nın daha çok kırsaldaki Müslüman halkın ihtiyaçlarına yönelik imar planlamalarından biri de bölgedeki verimli ormanlık arazi üzerinde Horasani Ali Baba adına bir Bektaşi tekkesinin kurulmasını sağlamasıdır. Kırsal kesimin şenlenmesi ve kalkınmasına yönelik bir hamle olarak yorumlanabilecek (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 188) bu hareketi siyasal nedenlerle ilişkilendirmek de mümkündür (Bakardzhieva, 2009, s. 134). Zira Yeniçeri askerine alternatif olmak üzere kurulan Nizam-ı Cedit uygulamasına karşı çıkan İsmail Ağa'nın, Yeniçerilikle özdeşleşmiş Bektaşi tarikatını kendi bölgesinde güçlendirmekle, her iki kesimi yanına çekmek istemiş olabileceği akla gelmektedir. İsmail Ağa'nın Horasani Ali Baba'ya gösterdiği teveccüh Bektaşiliğe mensup ya da meyyal olabileceğini de düşündürmektedir. Zira ayanlığı devrinde kullanmayı tercih ettiği "Seyyid" unvanı terim olarak; şerefli, asil soylu, onurlu, kutsal, mübarek manasına geldiği gibi, "nesl-i pâk-i Muhammedî'ye mensup olup yüceltmiş olan" anlamında Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılmıştır (Küçükaşçı, 2009, s. 40). İsmail Ağa'nın mezar taşında yer alan "nesl-i pak-i Hâşimî es-Seyyid İsmail Ağa" ifadesinin, toplumsal statüsünü yansıttığı kadar itikadi aidiyetini barındırması da kuvvetle muhtemeldir. Mezar taşında şehit olarak anılan İsmail Ağa'nın akıbeti Yezid'in hükmüyle katledilen Hz. Hüseyin'e benzetilmektedir.

1796-1806 yılları arasında Rusçuk'ta yaşayan gayrimüslimler; farklı mezheplere mensup Hristiyanlar ile Yahudilerden meydana gelmekteydi. İmparatorluk coğrafyasındaki gayrimüslimlerin ibadethaneleri Osmanlı yönetiminin himayesinde olup bakım ve onarımları yapılabilmekte ancak yıkılmış olanların aslına uygun şekilde yeniden inşası ancak bizzat padişahın izniyle mümkün olabilmekteydi (Koyuncu, 2014, s. 40-48; Çolak ve Elibol, 2011, s. 150-151). Tirsinikli İsmail Ağa, bölgesindeki gayrimüslimlerin ibadethanelerinin inşasında ve bu konuda merkezi hükümetin ikna edilmesinde önayak olmuştur. Kayıtlardan anlaşıldığına göre İsmail Ağa Tırnova kırsalında ve Rusçuk'ta olmak üzere en az üç kilisenin eski plan üzerine yeniden inşa edilmesini sağladığı gibi Rusçuk tarihinde bir ilk olmak üzere Yahudi cemaatine de havra olarak kullanmaları için bir bina tahsis etmiştir. Rusçuk'taki Hristiyan mahallelerinden birinde oturan (Uzunçarşılı, 1942, s. 32) Tirsinikli İsmail Ağa'nın başta Ermeniler olmak üzere Hristiyanlara gösterdiği teveccüh, akıl hocası, danışmanı ve yoldaşı olan Manuk Bey'in etkisine bağlamak mümkündür.

İsmail Ağa'nın Yahudilere bir ibadethane tahsis etmesini hem kendisinin hem de şehrin ekonomik kazanımlarına yönelik bir yatırım olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Rusçuk'ta bir havra olması, zengin Yahudi tüccarların ibadet etmek için başka yerlere gitmesini engellediği gibi (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 222) binanın kendi mülkü olması ise sürekli ve yüksek bir gelir elde etmesini sağlamıştır. Havra olarak kendi binasını seçmesi, bu hamle karşısında ortaya çıkabilecek olası muhalefeti önceden bertaraf etmeyi de kolaylaştırmış olmalıdır.

Tirsinikli İsmail Ağa'nın Rusçuk'taki imar faaliyetleri içinde en dikkat çekici yapılardan biri müceddeden yaptırdığı saat kulesidir. Şehrin kalbi olarak nitelendirilecek bir konumda inşa edilen yapı, devrin mimari zevkini en yalın şekilde yansıtmasıyla bir anıt olmanın yanında çok işlevli bir kamu hizmet aracı olarak da öne çıkmaktadır. Zira vakti gösteren aletleri taşımaları yanında saat kuleleri bazı durumlarda muvakkithane, yangın, gözlem ya da haberleşme kulesi ve üzerine takılı teçhizatla rüzgârın yönünü ve hızını belirleyen yapılar olarak da kullanılmışlardır (Acun, 2011, s. 259). Saat kulelerinin sınıfsal bazı farkları ortadan kaldırdığına dair görüş de

dikkate değerdir. Buna göre şehirlerin saat kulesiyle donatılması, sadece zengin ya da aristokratların ceplerinde bulunan ve zamanı bilmeye hizmet eden teknolojik ayrıcalığa orta sınıf ve fakirlerin erişimini de sağlamıştır (Acun, 2011, s. 259). Her yerden rahatlıkla görülebilecek konum ve boyda tasarlanan saat kuleleri görme ve işitme duyularına hitap eden binalar olarak inşa edildikleri şehrin sembolü haline gelmiştir. Bu bakımdan değerlendirdiğimizde, saat kulesinin İsmail Ağa'nın Rusçuk'taki güç ve statüsünü görselleştiren başlıca unsurlardan biri olarak yorumlamak mümkündür. Zira mahiyeti ne olursa olsun kule inşa etmek üstün ve egemen olmakla doğrudan bağlantılı bir mesaj içermektedir.

Tirsinikli İsmail Ağa'nın imar faaliyetlerinde su yapıları nitelik ve nicelikleriyle öne çıkmaktadır. 48 su hayratının banisi olan İsmail Ağa, bunların devamını sağlamak için de çok sayıda gayrimenkul vakfetmiştir. Suya büyük önem veren İslam inancında, insanlara su sağlamanın sevabı büyük hayırlardan biri olduğu kabul edilmektedir. Öyle ki Hz. Peygamber'in su teminini sadakanın en faziletlisi olarak nitelendirdiği aktarılmaktadır (Eyice, 1993, s. 277). Eskiden bütün evlere borularla su ulaştırmak ihtimali olmadığından, halk abdest, temizlik ve içmek için elzem olan suyu mahalle çeşmelerinden temin ederdi. Buna bağlı olarak Osmanlı şehir ve kırsalında maddi imkânı olanların toplumun su ihtiyacını karşılamak için başta çeşme olmak üzere su yapıları vakfetmeleri yaygın bir gelenektir. Mahalle çeşmeleriyle ilgili bir başka olgu da bunlardan evlere su taşıyan sakalarla ilgilidir. Suyu yayık şeklindeki deri kırbalara doldurup evlere taşıyan sakalar, getirdikleri suyu evin içine girmeksizin her evin cephesinde bulunan ve saka deliği tabir edilen taştan küçük bir tekneye boşaltır ve su bu tekneye bağlı boruyla avludaki küplere dolardı (Arseven, 1984, s. 96). Bu açıdan değerlendirildiğinde; şehri su yapılarıyla donatmanın Tirsinikli İsmail Ağa'ya dini ve sosyal bakımdan itibar kazandırdığı gibi, geçmişini mevcut statüsüyle bağlantılandırıp kamusal alanda görselleştirme imkânı sağladığı görülmektedir. Zira gençliğinde saka olmasının ayan olduktan sonra bile olumsuz bir durum şeklinde karşısına çıktığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Ermeni müellif Rahip Ğevont Hovnanyan'ın aktardığı bir olay oldukça ilginçtir. Buna göre; adamın biri konağının önünden her geçtiğinde Tirsinikli İsmail Ağa'yı görünce kendini tutamaz ve müstehzi şekilde gülümser. Durumu fark eden İsmail Ağa, adamı çağırarak sebebini söylemesini emreder. Çok korkan adam İsmail Ağa'yı her gördüğünde, şimdi azametle oturan bu adamın bir zamanlar evine su taşıdığını hatırladığını ve şansının bu denli değişmiş olmasına güldüğünü itiraf eder (Malhasyan ve Yıldız, 2017, s.135). Sakalığı üzerinden zaman zaman rencide edildiği anlaşılan İsmail Ağa, Rusçuk Ayanı olarak şehre çeşitli su yapılarıyla su dağıtmaya devam ederek resmi statüsünü sakalık metaforuyla birleştirmeyi başarmıştır. İsmail Ağa'nın şehrin Ermeni ve Çingene mahallelerine de çeşmeler yaptırması, dini, etnik ve sosyal farklılıklar gözetmediğinin işareti olarak kabul edilmektedir (Kaçan Erdoğan vd., 2009, s. 191). Yaptırdığı çok sayıdaki çeşmeden günümüze ulaşabilen tek örnek, adı ve inşa tarihi tespit edilememekle birlikte, plan ve malzeme kullanımı bakımından devrin sade ve özenli bir tasarımıdır.

Sonuç olarak, iç ve dış karışıklıkların gölgesindeki kaotik bir siyasi atmosferde, Tirsinikli İsmail Ağa'nın yönetimindeki Rusçuk, Rumeli'deki merkezlerinden farklı gelişimi ve planlamasıyla dikkat çekmektedir. İmar faaliyetlerine de yansıyan bu gelişim, şehrin askeri, ekonomik ve politik potansiyeli kadar Tirsinikli İsmail Ağa'nın gücüyle de doğrudan bağlantılıdır. 18. yüzyıl Osmanlı taşrasının en alt toplumsal katmanlarından gelen İsmail Ağa, tüm dezavantaj ve kazanımlarını kendi güç, statü ve öz imgelemini yansıtacak ortak bir payda olarak kullanabilmiştir.

KAYNAKLAR

Acun, H. (2011). Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
Arseven, C. E. (1984). *Türk Sanatı*. İstanbul: Cem Yayınevi.
Bakardjieva, T. (1999). Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Bir Taşra Kasabasının Hikayesi. *Osmanlı*, c. 5 içinde (s. 631-639). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
Bakardzhieva, T. (2009). Rusçuk'ta Bektaşiliğin Geçmişi ve Bugünü. Gıyasettin Aytaş, Yusuf Doğan & Deren Başak Akman Yeşilel (Ed.), Hacı Bektaş Veli'nin Tarihsel Kimliği, Düşünce Sistemi ve Etkileri içinde (s. 129-135).
Bayrak (Ferlibaş), M., Kaçan Erdoğan, M. (2011). Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları. Meral Bayrak (Ferlibaş)(Ed.), Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk içinde (s. 169-226). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Bayrak Ferlibaş, M. (2015). Rusçuk'ta Kaybolmuş Osmanlı Mirası. Belleten, c. LXXIX (286), 931-978.
Beydilli, K. (2012). Tirsiniklioğlu İsmail Ağa. *DİA*, c. 41 içinde (s. 204-205). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Çolak, K., Elibol, N. (2011). Balkanlarda Birlikte Yaşama Tecrübesi. Meral Bayrak (Ed.), Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk içinde (s. 143-168). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Değerli, A., Küçükdağ, Y. (2017). Vesâik-i Bektaşiyan'da Yer Almayan Rumeli'deki Bektaşi Yapıları. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, (23), 105-136.
Kaçan Erdoğan, M., Bayrak (Ferlibaş), M. & Çolak, K. (2009). *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizade İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Kaçan Erdoğan, M. (2011). Rusçuk'ta Bektaşi Tekkeleri Tay Hızır Ali Baba ve Horasani Ali Baba Tekkeleri. Meral Bayrak (Ferlibaş) (Ed.), Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk içinde (s. 269-302). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Evliya Çelebi (2006). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi c. 3/2. Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı (Haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Eyice, S. (1993). Çeşme. *DİA*, c. 8 içinde (s. 277-287). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Kiel, M. (1996). Little-Known Ottoman Gravestones From Some Provincial Centres in the Balkans Eğriboz/Chalkis, Niğbolu/Nikopol and Rusçuk/Ruse. İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri içinde (s. 319-332).
Kiel, M. (2008). Rusçuk. *DİA*, c. 35 içinde (s. 246-250). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Koyuncu, A. (2014). Osmanlı Devleti'nde Kilise ve Havra Politikasına Yeni Bir Bakış: Çanakkale Örneği. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 12 (16), 35-87.
Küçükaşçı, M.S. (2009). Seyyid. *DİA*, c. 37 içinde (s. 40-43). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Malhasyan, S., Yıldız, A. (2017). Bir Rahibin Kaleminden Alemdar Mustafa Paşa'nın Sarrafı Manuk Mirzayan Bey. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, (3/1), 123-172.
Mert, Ö. (1991). Ayan. *DİA*, c. 4 içinde (s.195-198). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Özkaya, Y. (1977). Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
Retro Foto Hronika Na Balgaria. (2017, Ocak 11). http://plovdiv-fotohronika.blogspot.com/2017/01/blog-post_30.html adresinden 17 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.
Topal, M. (2011). Rusçuk Şehrinin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler. Meral Bayrak (Ferlibaş) (Ed.), Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk içinde (s. 1-20). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Utro. (2020, Ekim 9). https://utroruse.com/article/774135/ adresinden 17 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi
Uzunçarşılı, İ. H. (1942). *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. İstanbul: Maarif Matbaası.
Uzunçarşılı, İ. H. (1979). Ayan. *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. 2 içinde (s. 41-42). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Üstündağ, N. (2005). Osmanlı'da "Şehir" ve Şehri Geliştiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2), 149-167.
Yıldız, A. (2018). *Kenar Adamları ve Bendeleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Berat Hanedanından Hüseyin ve Kahraman Paşaların Terekesi (1870)

INHERITANCE of HÜSEYİN and KAHRAMAN PASHAS from the BERAT DYNASTY (1870)

Hava Selçuk[1]
[1] Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/Kayseri
[1] hselcuk@erciyes.edu.tr

ÖZET

Arnavutluk'un Berat şehrinin hanedanlarından olan Hüseyin ve Kahraman Paşalar Ömer Paşa'nın oğullarıdır. Hüseyin ve Kahraman Paşalar vefat ettikten sonra terekeleri mahkeme tutanaklarına kayıt edilmiştir. Tereke kayıtlarından hareketle bu dönemdeki ayan/hanedanların yaşam tarzları, eşleri, kullandıkları eşyalar, kitaplar, çocuk sayıları vb. konular incelenmiştir. Bu çalışmanın kaynağı Berat şehrine ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yer alan 369 numaralı Berat Şer'iyye Sicilleri (Nikâh Defteri) isimli defterdir. Berat Şer'iyye Sicilinin 40-41 sayfalarında yer alan tereke ve vasi tayini ile ilgili kayıtlarının transkripsiyonu yapılacaktır. Berat hanedanına(ayan) ait bu kayıtlardan hareketle Osmanlı Devletinin sosyo-kültürel yapısına katkı sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Berat (Arnavud Belgradı), Tereke, Hüseyin ve Kahraman Paşalar

ABSTRACT

Hüseyin and Kahraman Pashas, one of the dynasties of the city of Berat in Albania, are the sons of Ömer Pasha. After the death of Hüseyin and Kahraman Pashas, their estates were recorded in the court records. Based on the estate records, the lifestyles of the ayans/dynasties in this period, their spouses, the goods they used, books, the number of children, etc. topics are explored. The source of this study is the book named Berat Şer'iyye Sicilleri (Marriage Book) numbered 369 in the In the Ottoman Archives of the Presidential State Archives of the city of Berat. The transcription of the records related to the appointment of the estate and guardian on pages 40-41 of the Berat Sharia Registry will be made. Based on these records belonging to the Berat dynasties (notables), a contribution will be made to the socio-cultural structure of the Ottoman Empire.

Keywords: Berat (Arnavud Belgradı), estate registration, Hüseyin and Kahraman Pashas

1. GİRİŞ

Günümüzde Arnavutluk sınırları içerisinde yer alan ve belgelerde adı Arnavut Belgradı şeklinde geçen Berat şehri Osmanlı Devletinin Balkanlarda önemli şehirlerinden biri idi. Adriya Denizi'ne dökülen Semen (Semeni) Nehri'nin Osum (Usumi) kolu üzerinde ve Tomorrit Dağı'nın batı eteklerine kurulmuştur. Şehrin üst kısmında 19. yüzyıla kadar stratejik önemini korumuş olan bir kale yer alır. Havası ağırca ise de etrafında bağ ve bahçe çoktur (Giray, 1992, s.473-475). Klasik bir Osmanlı şehri olarak varlığını sürdüren Berat şehri Tanzimat döneminden sonra yeni idari taksimatın içerisinde yer almıştır. Yani vilayet, 1 Haziran 1867 tarihli taksimatta Yanya, Tırhala, Golos, Berat, Ergiri, Preveze ve Narda sancaklarından oluşmaktaydı. Fakat 28 Ağustos 1867'de Narda sancağı gibi Berat sancağı da lağvedilmiştir. Böylece Narda'nın Preveze'ye, Berat'ın ise Ergiri'ye ilhakı gerçekleşmiştir. Ancak bu değişiklikten bir ay kadar sonra Berat, Meclis-i Vâlâ kararı ile Ergiri'den ayrılarak yeniden ayrı bir sancağa dönüştürülmüştür (Eken, 2019, s.54). Berat şehrinin önde gelen aileleri şehrin yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bu ailelerden biri de Ömer Paşa'nın oğulları Hüseyin ve Kahraman Paşalardır. Bu kişilerin mensup oydukları sülale daha sonra Vrioni ismi ile anılacaktır (Bilmez – Clayer, 2010, s.164-165). *Sicil-i Osmani* isimli eserde Hüseyin ve Kahraman Paşaların babaları Ömer Paşa için şu bilgiler kayıt edilmiştir: "*Ömer Paşa mirmiran ve Avlonya mutasarrıfı olduktan sonra Aralık 1821 tarihinde*

Yanya valisi, Ekim 1824'de Selanik valisi oldu. 1826 vefat eden Ömer Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa Şubat 1822'de mirmiran olmuştur" (Mehmed Süreyya,1996, s.707). Berat hanedanından vefat eden Hüseyin ve Kahraman Paşaların veraset ile ilgili meselesi 369 Nolu Berat Şer'iyye siciline kayıt edilmiştir. Berat Şer'iyye sicilinde öncelikle vefat tarihleri kayıt edilmeden 1870 yılında Hüseyin ve Kahraman Paşaların eşlerine ve çocuklarına bıraktıkları miras ve bunların dağılımı yer almıştır. Çocuklar küçük oldukları için anneleri vasi olarak tayin edilmiştir. Hüseyin ve Kahraman Paşa'nın müşterek sahip oldukları konak, arazi, çiftlik, bağ-bahçe, kitap, mutfak malzemeleri, ev eşyaları ve bunların çocukları ile eşlerine nasıl dağılımının yapıldığı tereke kaydına yansımıştır. Bu çalışmada Berat şehrinin önde gelen devlet adamlarından olan Hüseyin ve Kahraman Paşaların mal ve mülklerinin değerlendirilmesi yapılacaktır. Kullanılan eşyaların sayısı, niteliği, estetik değeri kişinin maddi imkânlarıyla ilgili olduğu için devlet görevinde yer alan bir kişinin zenginliği de tereke kaydına göre ortaya konulabilmektedir. Zira bu defter içerisinde 140 adet tereke kaydı mevcuttur ki bu kayıtları içerisinde en yüksek tereke meblağına sahip kişiler Hüseyin ve Kahraman Paşalardır. Kahraman Paşa'nın tereke miktarı 49.630 kuruş iken, Hüseyin Paşa'nın terekesi 46.242 kuruş 10 para'dır (BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.40, b.39). En düşük tereke miktarına sahip olan kişi ise İmbevat köyünden Hafize bint-i Mehmed bin Hasan'dır. 130 kuruşluk terekesi bulunmaktadır(BOA, *369 Nolu Berat Şer'iyye Sicili*, s.263, b.20). Dönemin en üst gelir grubuna sahip olan kişiler ayan zümresidir. Mal, mülk, eşya, para açısından oldukça zengindirler.

1.1. Berat Hanedanından Hüseyin ve Kahraman Paşaların Terekesi (7 Mayıs 1870)

Berat hanedanından olan Ömer Paşa'nın oğulları olan Hüseyin ve Kahraman Paşalar devlet kademesinde önemli görevler almışlardır. Hüseyin Paşa Hüseyin Paşa Şubat 1822'de mirmiran olmuştur (Mehmed Süreyya,1996, s.707). Hüseyin Paşa'ya ait 1845 tarihli belgede Hüseyin Paşa için Berat kazası kaymakamı mirmiran'dan saadetlü Hüseyin Paşa denilirken, kardeşi Mehmed Kahraman Paşa'ya kapıcıbaşılık rütbesi verildiği kayıt edilmiştir (BOA, İ.DH, 101-5111). Hüseyin Paşa 1845-1863 yılları arasında Berat Kaymakamlığı görevini ifa etmiştir. Berat eşrafından biri olarak tanımlanan Hüseyin Paşa'nın 1863 yılında "*şehr-i halin yirmi dördüncü Çarşamba günü dar-ı beka* ettiği" kayıt edilmiştir (BOA, MVL, 410-49). Hüseyin Paşa Kahraman Paşa'dan önce vefat etmiştir. Kahraman Paşa'nın ne zaman vefat ettiği tam olarak kayıt edilmemiştir. 1869 tarihli belgede Kahraman Paşa için müteveffiye tabiri kullanılmıştır. Bu tarihten kısa süre önce vefat ettiği söylenebilir(BOA, ML.EEM. 14-16). Hüseyin Paşa'nın eşi Meryem Hanım ibnetü Süleyman Paşa'dır. Hüseyin Paşa vefat ettiğinde veraseti eşi Meryem Hanıma, büyük oğulları Mehmet Ali Bey ile İskender Beye, küçük oğlu Abdülaziz Beye, büyük kızı Şirin Hanım ve küçük kızı Ruhiyat Hanıma intikal etmiştir. Abdülaziz Bey ve Ruhiyat Hanımın yaşları küçük olduğu için vasi olarak anneleri Meryem Hanım tayin edilmiştir. Hüseyin Paşa bu kayda göre tek eşlidir ve 3 oğlu ve 2 kızı bulunmaktadır(BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.40, b.39). Bununla birlikte arşiv içerisinde yer alan bir belgede en büyüğü 16, küçüğü 13 ve 3 yaşlarında Mehmed Ali, İskender ve Abdülaziz isimlerinde üç nefer evladı ve 3 yaşında ve Şirin isminde bir kerimesinin olduğu ifade edilmektedir. Bu belgede Ruhiyat hanımdan bahsedilmemektedir (BOA, MVL, 410-49). Yapılan bir çalışmada Mehmed Ali Bey'in annesinin Annesi Sabuş Hanım Toptani olduğu (Tiranlı Ali Bey Toptani'nin kızı) ve Mehmed Ali Bey'in İstanbul'da oldukça iyi bir eğitim aldığını ifade edilmektedir. Bu çalışmada Mehmed Ali Bey'in doğum tarihi de 1842 olarak kayıt edilmiştir (Bilmez – Clayer, 2010, s.164-165). Ama Başkanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgede Mehmed Ali Bey'in 1262 (1846-1847) doğumlu olduğu kayıt edilmiştir (BOA, DH.SAİDd., 4-986). Kaymakamı Hüseyin Paşa'nın vefatı üzerine boş kalan iki bin beş yüz kuruşun yakınlarına tahsis (üç mahdumu ve kızına) ile ilgili belgede Mehmed Ali Bey'in 16 yaşında olduğu ifade edilmektedir ki belge 1863 tarihlidir ki buna göre doğumu 1846-1847 tarihlerine denk gelmektedir (BOA, MVL, 410-49). Mehmed Ali Beyin annesi olarak zikredilen Sabuş Hatun'dan tereke kaydında bahsedilmemektedir ki muhtemelen daha önce vefat etmiştir.

Kahraman Paşa'nın eşi ise Ümmügülsüm Hanım ibnetü Naim Bey ibn-i Hasan'dır. Kahraman Paşa'nın 1866-1871 yılları arasını kapsayan 5 yıllık dönemde uhdesine verilen çiftlikler bulunmaktadır. Bu çiftliklerle ilgili olarak daha sonra varislerinden muaccelesinin ödenmesi istenmiştir. Bugün Fier adı verilen başlangıçta bir köy olan yerleşim yeri 1860'lı yıllarda Kahraman Paşa'ya aitti. Kahraman Paşa bu bölgeyi gelecekte bir ticari-zanaatkâr kentinin

kurulması için plan tasarlayan Fransız şehir planlamacılarını çağırarak bölgenin şehir statüsü kazanmasını sağladı. Kahraman Paşa'nın hedeflerine göre şehir, Lushnje-Vlore-Mallakaster-Berat-Skela ve Seman yollarının kesiştiği Gjanica nehri ile merkezi Fieri köyü olacak şekilde inşa edilecekti. Fier şehri, 11. yüzyıl Avrupa şehrinin Rönesans modeli temel alınarak inşa edilmiştir. Ana ekonomik faaliyet Myzeqe, Mallakastra ve çevre illerin tarım ürünlerinin ticareti olacaktır. Bu amaçla 1864-1865 yıllarında Gjanice yakınlarında bir pazar inşa edildi. 122 mağazası vardı ve hemen günlük ticari faaliyete başladı. Fier'in ilk sakinleri, Kahraman Paşa Vrioni'nin çiftçilerinin köylü aileleriydi ve yeni ailelerde gelip bölgeye yerleşmişti (http://www.t669.org/historia_e_fierit_35.html).

1869 tarihli belgede Kahraman Paşa'nın vefat ettiği ifade edilmektedir (BOA, ML.EEM., 13-16). Kahraman Paşa kardeşi Hüseyin Paşa'dan sonra vefat etmiştir. Kahraman Paşa'nın veraseti eşi Ümmügülsüm Hanıma, büyük oğulları Ömer Bey, Galip Bey, Salih Bey ile Rıza Beye(mecnun) ve büyük kızı Sadiye Hanıma intikal etmiştir. Mecnun olan Rıza Bey'e vasi olarak anneleri Ümmügülsüm Hanım ile kardeşleri Galip Bey, Salih Bey ve Sadiye Hanım tayin edilmiştir. Kahraman Paşa bu tereke kaydına göre tek eşlidir. Kahraman Paşa'nın dört oğlu ve bir kızı bulunmaktadır(BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.40, b.39).

Tereke kaydı Hüseyin ve Kahraman Paşaların ölümlerinden epey sonra kayıt edilmiştir. Bu tereke kaydı ile varislere düşen mal, mülk ve paranın değerlendirilmesi yapılmıştır. Eşyaların adetleri yazılarak değerinin ne kadar olduğu da kuruş olarak kayıt edilmiştir.

Hüseyin Paşa ve Kahraman Paşa'nın müşterek terekeleri 95.020 kuruştur. Harcamalar çıkarıldıktan sonra varisler arasında taksim edilecek miktar 92.484 kuruş 20 para'dır. Müşterek malların değeri hesaplandıktan sonra Hüseyin Paşa ve Kahraman Paşa'nın hisselerine 46.242 kuruş 10 para düşmüştür. Hüseyin Paşa'nın müstakil terekesi 1.720 kuruştur. Harcamalar çıktıktan sonra 1.674 kuruş 10 para kalmıştır. Aynı şekilde Kahraman Paşa'nın müstakil terekesi 3.480 kuruştur. Harcamalar çıktıktan sonra 3.87 kuruş 30 para kalmıştır. Müşterek ve müstakil terekeler toplanıp varisler arasında taksim edilmiştir.

Hüseyin Paşa'nın eşi Meryem Hanım'a 5.989 kuruş 23 para, oğulları Mehmed Ali Bey, İskender Bey ve Abdülaziz Bey'in her birine 10.481 kuruş 30 para, kızları Şirin ve Ruhiyat hanıma 5.240 kuruş 35 para hisse düşmüştür. Aynı şekilde Kahraman Paşa'nın eşi Ümmügülsüm'e 6.203 kuruş 30 para, oğulları Ömer Bey, Galip Bey, Salih Bey ve Rıza Bey'in her birine 9.650 kuruş 10 para, kızı Saide Hanıma ise 4.825 kuruş 05 para hisse düşmüştür.

Hüseyin Paşa'nın şahsına ait terekesi içerisinde 40 kuruş değerinde Kitabü'l-Hitab İsmail Hakkı, 30 kuruşluk Divan-ı Hafız-ı Şirazi, 300 kuruşluk elbise-i resmiyenin sim bahası, 700 kuruşluk saat, 100 kuruşluk başlık, 150 kuruşluk eğer maşası ve 400 kuruş değerinde üç adet kehribar çubuk takımı bulunmaktadır. Bunların değeri 1.720 kuruştur. Kahraman Paşa'nın ise şahsına ait terekesi içerisinde 350 kuruş değerinde Mushaf-ı şerif, 20 kuruş değerinde Divan-ı Galib, 10 kuruş değerinde Divan-ı Neş'et, 120 kuruş değerinde Tarih-i İbn-i Haldun 2 cilt, 20 kuruş değerinde Resail-i Müteferrika, 1.000 kuruş değerinde koyun saati, 150 kuruşluk altı patlar tabanca, 200 kuruşluk sim su tası, 300 kuruşluk eğer maşası ve başlık, 3 adet 500 kuruş değerinde kehribar çubuk takımı, 120 kuruşluk enfiye kutusu, 100 kuruşluk nargile, 80 kuruşluk çubuk takımı, 200 kuruşluk sim su tası ve 400 kuruş değerinde elbise-i resmiye bulunmaktadır. Bunların değeri 3.480 kuruştur (Bakınız ekler). Bu kayıtlara göre Hüseyin ve kahraman Paşaların şahıslarına özel kitapları bulunmaktadır ki bu kitaplar dini, edebi ve tarihi kitaplardır.

1.2. Terekede Bulunan Eşyalar

369 numaralı Berat Şer'iyye Sicilinin (Nikâh Defteri) 39 numaralı tereke ve vasi tayini ile ilgili belgede Hüseyin ve Kahraman Paşaların teker teker şahıslarına ait eşyaları, mal ve mülkleri yazıldıktan sonra müşterek malları da ayrıca kayıt edilmiştir(Bakınız ekler). Bunun yanı sıra tereke kaydını takip eden 40 numaralı belgede Kahraman ve Hüseyin Paşaların sahip oldukları konak, arazi, han, dükkân, bahçe vb. mülklerin nerelerde oldukları ve nasıl taksim edildiği kayıt edilmiştir. Bu mal ve mülklerin fiyatları yazılmamıştır. Aşağıdaki Hüseyin ve Kahraman Paşaların ortak eşya, mal ve mülklerinin tasnifi yapılmıştır. Fiyatlar kuruş cinsindendir.

2. KİTAPLAR

Tereke kaydında yedi adet kitap bulunmaktadır. Bu kitaplar dini, edebi ve tarihi kitaplardır. Tereke kayıtları içerisinde kitapların bulunması Osmanlı toplumundaki kitap kültürünü ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Özellikle devlet kademesinde görev alan ve maddi açıdan zengin olan kişilerin terekelerinde kitaplara rastlanmaktadır. Hüseyin ve Kahraman Paşaların kitapların birisi İslam dininin kutsal kitabı "*Mushaf-ı Şerif*"dir. *Kitabü'l-Hitab İsmail Hakkı* isimli eser İsmail Hakkı Bursevi'nin fıkıhla ilgili bir eseridir. Divan-ı *Hafız-ı Şirazi*, Divan-*ı Galib* ve *Divan-ı Ne'şet* isimli eserler ise edebi türdendir. Eserler arasında *Tarih-i İbn-i Haldun* isimli tarihi bir eserde bulunmaktadır. Tereke kaydında mevcut olan kitaplar ve fiyatları şu şekildedir:

Mushaf-ı şerif: 350, Divan-ı Galib:20, Divan-ı Neş'et:10, Tarih-i İbn-i Haldun 2 cilt: 120; Resail-i Müteferrika:20, Kitabü'l-Hitab İsmail Hakkı:40, Divan-ı Hafız-ı Şirazi:30

3. EV EŞYALARI

Tereke kayıtları içerisinde yer alan ev eşyaları genellikle günlük ev içerisinde oturmak, yatmak, yemek yemek için kullanılan eşyalardan oluşmaktadır. Bu bağlamda minder, yorgan, şilte, yastık, kilim ve oda perdesi bulunmaktadır. Sahip oldukları konağın 38 dahili ve harici odası ve 9 divahanesi 4 adet masa, 40 adet sandalye, 10 adet kilim, 30 adet minder, 30 adet makat, 100 adet yastık ile tefriş edilmiştir. Ayrıca ayna, masa, sandalye gibi o dönem için çok fazla evde bulunmayan eşyalarda paşaların tereke kaydı içerisinde yer almaktadır. Tereke kaydında mevcut olan ev eşyaları ve fiyatları şu şekildedir:

Masa 4 adet:320, Oda perdesi 150: 750, Yorgan 20 adet: 2000, Şilte 32 adet: 1700, Sandalye 40 adet: 800, Kilim 10 adet:150, Büyük ayna 2 adet: 300, Minder 30 adet-makad 30 adet: 3.400, Yasdık 100 adet: 1.000, Hırdavat-ı menzil:1495

4. SİLAHLAR

Hüseyin ve Kahraman Paşaların kendilerine ait silahları da bulunmaktaydı. Ateşli silahlardan altı patlar tabanca, tüfek, tabanca mevcut iken taban ve adi kılıç olarak adlandırılan altı adet kılıçları da bulunmaktaydı. Tereke kaydında mevcut olan silahlar ve fiyatları şu şekildedir:

Altı patlar tabanca: 150, Sırma işleme tüfenk, 2 adet: 900, Taban kılıç 2 adet: 900, Adi kılıç 4 adet:160, Tabanca 3 adet: 350

5. MUTFAK EŞYALARI

Mutfak eşyaları arasında yer alan tabak, tencere, bakraç, kaşık gibi mutfak gereçleri kayıt edilmemiştir. Burada sadece Hüseyin ve kahraman Paşaların şahıslarına ait kullandıkları mutfak eşyası olarak nitelendirdiğimiz çubuk takımları, su tası ve sofra sinileri bulunmaktadır.

Sim su tası: 200, Kehribar çubuk takımı, 3 adet: 500, Siyah kehribar çubuk takımı:100, Sim enfiye kutusu:120, Nargile:100, Yol çubuk takımı; 80, Kehribar çubuk takımları 3 adet: 400, Mangal 4 adet:400, Nuhâsî(bakır) sofra sini:150, Sarı sofra sini 4 adet: 700, Nuhâsî(bakır) 300: 5.400, Altın enfiye kutusu: 350

6. HAYVAN VARLIĞI

Paşalara ait altı adet bargir ve iki adet merkep bulunmaktadır. Tereke kaydında mevcut olan bargir ve merkeplerin sayı ve fiyatları şu şekildedir:

Bargir 6 adet: 3500, Merkeb 2 adet: 400

Koşum Takımları

Eğer maşası maa başlık(başlığıyla beraber eğer maşası):300, Eğer maşası:150, Eğer maşası 2 adet: 400, Eğer 4 adet: 280

7. GİYİM KUŞAM EŞYALARI

Elbise-i resmiye:400, Koyun saati: 1.000, Saat:700, Elbise-i resmiyenin sim bahası:300, Başlık:100, Başlık 6 adet: 120, Sırmalı başlık 2 adet: 200

8. AYDINLATMA ALETLERİ

Konak yaşantısında odalar fazla olduğu için evi aydınlatmada toplam 11 çift şamdanın kullanıldığı görülmektedir. Tereke kaydında mevcut olan şamdanlar ve fiyatları şu şekildedir:

Küçük şamdan 4 çift:120, Şamdan 6 çift: 600, Gümüş ufak şamdan 1 çift:375

9. BANYO EŞYALARI

Leğen maa ibrik (ibrikle beraber leğen)4 adet: 450

10. YİYECEKLER

Hüseyin ve Kahraman Paşalar ekim dikim yapılan tarla, bahçe ve bağlar bulunmaktaydı. Evde bulunan ve kâse ölçü birimi ile miktarı verilen mısır bölgede yoğun bir şekilde üretilmekteydi. Tereke kaydının büyük bir meblağını 3.300 kâse ölçülen ve 66.000 kuruş değerinde bulunan mısır oluşturmaktadır.

11. GAYRİMENKULLER

Hüseyin ve Kahraman Paşalara ait olan konak, han, dükkân, bahçe, tarla gibi mülkler tereke kaydı içerisinde yer almamaktadır. Tereke kaydında sadece kullandıkları eşyalar, giydikleri kıyafetler, takılar, binek olarak kullandıkları hayvanlar, koşum takımları, aydınlatma aletleri, yiyecekler yer almaktadır. Tereke kaydından sonra yer alan belgede konak ve araziler hakkında bilgi verilerek bunların varislere nasıl dağıtıldığı kayıt edilmiştir (BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.41-42, b.40).

11.1. Konak

Hüseyin ve Kahraman Paşaların müşterek mülkleri arasında yer alan konağın fiziki yapısı ve konağın nasıl paylaştırıldığı tereke kaydını takip eden 40 numaralı belgede kaydedilmiştir. Her hangi bir şekilde konağın fiyatı belirtilmemiştir. O dönem de diğer tereke kayıtlarında bir odadan oluşan evlerin fiyatları 720 kuruş ile 1.750 kuruş arasında değişmektedir. Mesela Cedid mahallesinde bulunan 1 odalı evin fiyatı 1.200 kuruştur. Loşna köyünde bulunan 1 odalı evin fiyatı 720 kuruştur ((BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.53, 125 b.44-72). Berat'ın Atik mahallesinde 2 dâhiliye dairesi ve 5 hariciyesi dairesi bulunan konakta varisler arasında bölüşülmüştür.

Dâhiliye daireler

1.Dâhiliye dairesi: fevkani 3 oda, 1 divanhane, 1 hamam, 1 havlu, 1 bahçe

2.Dâhiliye dairesi: fevkani 7 oda, 2 divanhane, 1 hamam, 1 havlu, 1 bahçe

Hariciye daireler

1.Hariciye daire: fevkani 5 oda, 1 hamam

2.Hariciye dairesi: fevkani 4 oda, 1 divanhane, tahtani 3 oda, 1 divanhane, 1 havlu

3.Hariciye daire: fevkani 3 oda, 1 divanhane

4.Hariciye Dairesi: tahtani 3 oda, 1 divanhane

5.Hariciye dairesi: fevkani 10 oda, 2 divanhane, 1 eski hamam, 1 havlu

Kahraman Paşa'nın eşi ve çocuklarına;

Dâhiliye: fevkani 7 oda, 2 divanhane, 1 havlu ve 1 bahçe ve hariciye: 15 oda, 4 divanhane, 1 eski hamam ve 1 havluyu müştemil kısım

Hüseyin Paşa'nın eşi ve çocuklarına;

Dâhiliye: 3 oda, 1 divanhane, 1 hamam, 1 havlu ve 1 bahçe ve hariciye: 9 oda, 1 divanhane, 1 hamam, 3 tahtani oda, 1 divanhane ve 1 havluyu müştemil kısım (BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.41-42, b.40).

Konağın toplam dâhiliye kısmında fevkani 10 oda, 3 divanhane, 2 hamam, 2 havlu, 2 bahçe bulunmaktadır. Konağın hariciye kısmı ise 22 fevkani oda, 6 tahtani oda, 6 divanhane, 2 hamam, 2 havlu bulunmaktadır. Konağın tamamı 38 oda, 9 divanhane, 4 hamamdan oluşmaktadır. 1 odalı bir mülkün fiyatının ortalama 1.250-1.500 kuruş olduğu Berat'ta 38 odalı konağın fiyatı da epey yüksektir. Ama konağın fiyatı yazılmamış zira varisler arasında oda oda paylaşılmıştır.

11.2. Çiftlik ve Araziler

Kahraman Paşa'ya ait özel mülk statüsünde bulunan dükkânlar, araziler, bahçelerde tereke kaydında yer almamıştır. Tereke kaydını takip eden 40 numaralı belgede Kahraman Paşa'ya ait arsa, bahçe, dükkânlar ile vakf edilmiş emlak kayıt edilmiştir. Tasarruflarında bulunan emvalin değeri kayıt edilmemiştir. Kahraman ve Hüseyin Paşaların ortak mülkleri olan bahçe, Pereme çiftliğinde bulunan konak, han, çiftçi menazili ve ekilebilir arazi varisler arasında taksim edilmiştir.

Kahraman Paşa hayatta iken bazı dükkânlarını vakf etmiştir. Bazı vakıf ve mülk dükkânları da kiraya verilmiştir. Bunların dışında kendi tasarrufunda bulunan arsa, bahçe, çiftlik ve çiftçi haneler bulunmaktadır. Dubronik köyünde arsa ve bahçe, Büyük Morova, Küçük Morova, Polovine, Fraşer, Gıta(?) , Boçova, Res Boçova köylerinde çiftçi menazili ve ziraat edilen araz-i miriye, Restmak(?), Çerme German, Çerme Paşa, Çiftlik, Çerme Şebcukaze(?), Albiyak (?), Veri (?), Berustar(?) ve Abdi isimli çiftliklerde bulunan çiftçi menazili ve ziraat edilen arazi-i miriye Kahraman paşa tarafından vakf edilmiş, yine Havalyas isimli çiftlikte arazi-i miriye, Gariçe isimli bölgede bulunan Ömer Paşa bahçesi olarak adlandırılan bahçe, Yanya'ya yakın yerde Pereme çiftliğinde bulunan konak, han, çiftçi menazili ve ziraat edilen araz-i miriye de Kahraman Paşa ve Hüseyin Paşa'nın eşi ve çocukları arasında taksim edilmiştir. Kahraman Paşa'nın kendisinin bizzat satın aldığı Gırniçede Ahmed Ruzi bahçesi, Şentanas'da Zelal Muzak bağı, Mehmed Nuri Bağı, Berat'ta bulunan dakik asiyabı (un değirmeni) ve ona bitişik halde olan konak ve bahçe, Res Malaka nahiyesinde bulunan Fiyer-i Kebir çiftliğinde bulunan dükkânlar ve konaklar eşine ve çocuklarına verilmiştir (BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.41-42, b.40).

12. SONUÇ

Tereke defterleri sosyo-ekonomik ve kültürel tarihimiz açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu defterlerde gündelik yaşam, yaşam standartları, fiyatlar, kullanılan eşya ve malzemeler hakkında zengin bilgiler bulunmaktadır. Arnavutluk'un ileri gelen ailelerinden Vrioni sülalesinden Ömer Paşa'nın oğulları Hüseyin ve Kahraman Paşaların tereke kayıtlarına bakıldığında genellikle konağın içerisinde ki ev ve mutfak eşyalarının çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Paşaların kendilerine ait olan silahlarda önemli yer tutmaktadır. Bunun yanı sıra dini, edebi ve tarihi kitaplarda bulunmaktadır. Hüseyin ve Kahraman Paşaların müşterek mallarının yanı sıra kendilerine ait özel malları da bulunmaktadır ki bunlar ekler kısmında ayrı ayrı verilmiştir. Kahraman Paşa'nın arazileri ve dükkânlarının bir kısmını vakfettiğini kayıtlardan öğrenmekteyiz. Kendilerine ait mal ve mülkleri eşleri ve çocuklarına intikal etmiştir. Bu dönemde konak içerisinde yer alan masa, sandalye, ayna gibi eşyalar ile tabancalar ayrı bir öneme sahiptir. Konağın teşrifinde(dâhili ve harici 38 odadan ve 9 divanhaneden oluşuyor) kullanılan yastık, makat, yoran gibi eşyaların sayısı hayli fazladır. Bunların yanı sıra yiyeceklerle ilgili kayıt bulunmamakla beraber 3.300 kâse mısırın varlığından söz edilmektedir. Kahraman ve Hüseyin Paşaların ortak terekeleri 95.020 kuruştur. Bunların içerisinde tasarruf ettikleri arazi, konak, çiftlik bulunmamaktadır. Hüseyin Paşa'nın şahsına ait 1.720 kuruş ve Kahraman Paşa'nın 3.480 kuruş değerinde malı bulunmaktadır. Kahraman Paşa'nın tereke miktarı 49.630 kuruş iken, Hüseyin Paşa'nın terekesi 46.242 kuruş 10 para'dır. Bunların yanı sıra sahip oldukları arazi ve konağın değeri konusunda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle servetlerin tam olarak ne kadar olduğu tespit edilmemiştir.

EKLER

Hüseyin Paşa ve Kahraman Paşaların Müşterek Terekeleri

Müteveffiyat-ı müşarünileyhanın beyinlerinde münasefe(yarı yarıya) müşterek olan terekeleri ber vech-i ati zikr olunur

Sırma işleme tüfenk 2 adet: 900	Taban kılıç 2 adet: 900	Adi kılıç 4 adet:160	Tabanca 3 adet: 350	Altun enfiye kutusu: 350	Şamdan çift 6: 600	Gümüş ufak şamdan 1 çift: 375
Yorgan 20 adet: 2.000	Şilte 32 adet: 1.700	Sandalye 40 adet: 800	Kilim 10 adet:1.500	Büyük ayna 2 adet: 300	Minder 30 adet- makad 30 adet: 3.400	Yasdık 100 adet: 1.000
Bargir 6 adet: 3500	Merkeb 2 adet: 400	Leğen maa ibrik 4 adet: 450	Eğer maşası 2 adet: 400	Başlık 6 adet: 120	Sırmalı başlık 2 adet: 200	Eğer 4 adet: 280
Oda perdesi 150:750	Sarı sofra sini 4 adet: 700	Nuhâsî sofra sini: 150	Mangal 4 adet:400	Masa 4 adet:320	Mısır 3.300 kâse: 66.000	Nuhâsî 300:5.400
Küçük şamdan 4 çift:120	Hırdavat-ı menzil: 1495					

Yekûn: 95.020
Minha'l-ihrâcât
Resm-i kısmet-i adi:2.375,5
Kaydiye-i defter:143,5
Varaka-i sahiha bâhâsı:17,5
Yekûn: 2.535,5
Sahhü'l-bâki 2 :92.484,20
Müteveffa-yı müşarünileyh Hüseyin Paşa'nın nısf hissesi: 46.242,10

Müteveffa-yı sani müşarünileyh Kahraman Paşa'nın nısf hissesi: 46.242,10 (BOA, 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.40, b.39).

Hüseyin Paşa'nın Terekesi

Müteveffa-yı müşarünileyh Hüseyin Paşa'nın müstakil terekesi ber vech-i ati zikr olunur

Kitabü'l-Hitâb İsmail Hakkı: 40	Divan-ı Hafız-ı Şirazi: 30	Saat:700	Elbise-i resmiyenin sim bahası: 300	Eğer maşası:150	Başlık:100	Kehribar çubuk takımları 3 adet: 400

Yekûn:1.720
Minha'l-ihrâcât
Resm-i kısmet-i adi:43
Kaydiyye:2,5
Yekûn:45,5
Sahhü'l-baki taksim-i verese:1.674,20
Bâlâda muharrer tereke-i müştereke de nısf hissesi: 46.242,10
Hisse-i zevce-i mumaileyhe Meryem Hanım:5.989,23
Hisse-i ibn-i kebir-i mumaileyh Mehmed Ali Bey:10.481,30
Hisse-i ibn-i kebir-i mumaileyh İskender Bey: 10.481,30
Hisse-i ibn-i sagir-i mezbur Abdülaziz Bey: 10.481,30
Hisse-i bint-i kebire-i mumaileyhe Şirin Hanım:5.240,35
Hisse-i bint-i sagire-i mezbure Ruhiyat Hanım: 5.240,35

kesr: 7 para

Kahraman Paşa'nın Terekesi
Müteveffa-yı sani-i müşarünileyh Kahraman Paşa'nın müstakil terekesi ber vech-i ati zikr olunur

Mushaf-ı şerif: 350	Divan-ı Galib:20	Divan-ı Neşet:10	Tarih-i İbn-i Haldun 2 cilt: 120	Resail-i Müteferrika: 20	Koyun saati: 1.000	Altı patlar tabanca: 150
Sim su tası: 200	Eğer maşası maa başlık:300	Kehribar çubuk takımı, 3 adet: 500	Siyah kehribar çubuk takımı:100	Sim enfiye kutusu:120	Nargile:100	Yol çubuk takımı: 80
Sim su tası: 200	Elbise-i resmiye: 400					

Yekûn:3.480
Minha'l-ihrâcât
Resm-i kısmet-i adi:87
Kaydiyye-i defter:5,10
Yekun:92,10
Sahhü'l-baki : 3.387,30
Bâlâda muharrer tereke-i müşterekede nısf hissesi:46.242,10
Yekûn: 49.630
Hisse-e zevce-i mumaileyhe Ümmügülsüm:6.203,30
Hisse-i ibn-i kebir-i mumaileyh Ömer Bey:9.650,10
Hisse-i ibn-i kebir-i mumaileyh Galib Bey:9.650,10
Hisse-i ibn-i kebir-i mumaileyh Salih Bey: 9.650,10
Hisse-i ibn-i mecnunu-ı merkum Rıza Bey: 9.650,10
Hisse-i bint-i kebire-i mumaileyhe Saide Hanım:4.825,05

Kesr: 5 para

Hüseyin ve Kahraman Paşaların Şeceresi

Feyzullah Paşa
↓
Ömer Paşa

↓ ↓

Kahraman Paşa
Ömer Bey
Galip Bey
Salih Bey
Rıza Bey(mecnun)
Sadiye Hanım

Hüseyin Paşa
Mehmed Ali Bey
İskender Bey
Abdulaziz Bey
Şirin Hanım
Ruhiyat Hanım

KAYNAKLAR

Mehmed Süreyya.(1996). *Sicill-i Osmani,* C.3, hazırlayanlar: Aktan, A-Yuvalı A.-Hülagü M Sebil yayınevi, İstanbul.
Bilmez, B – Clayer N. (2010). "A Prosopographic Study on some 'Albanian' Deputies to the First Ottoman Parliament", *The First Ottoman Experiment in Democracy,* ed. C. Herzog - M. Sharif (Würzburg: Nomos Verlagsgesellschaft, 2010), s.164-165.
BOA(Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), 369 Numaralı Berat Şer'iyye Sicili, s.40-41, b.39-40
BOA, DH.SAİDd., 4-986
BOA, İ.DH, 101-5111
BOA, ML.EEM, 13-16
BOA, ML.EEM. 14-16
BOA, MVL, 410-49
Eken İ.(2019). *Yanya Sancağının İdari Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913),* On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora tezi, Samsun.
Giray M. (1992). "Berat", *TDVİA*, C.5, s.473-475.
http://www.t669.org/historia_e_fierit_35.html adresinden 11.10.2023 tarihinde elde edildi.

KUZEY TÜRK DÜNYASI ALİMLERİNDEN KAZANLI ÂLİMCAN BARUDÎ ve SARF İLMİNE KATKISI

THE ALİMCAN BARUDÎ WHO FROM KAZAN, ONE OF THE SCHOLARS OF THE NORTHERN TURKIC WORLD AND HIS CONTRIBUTION TO THE SCIENCE OF ARABİC MORPHOLOGY

Recep Çelik[1],
[1] Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye
[1] recepcelik@nevsehir.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Hanedanı, tarihin derinliklerinde iz bırakan etkileyici bir medeniyettir. Bu büyük devlet, payidar olduğu yaklaşık altı yüz yıllık idaresinde birçok farklı kültürleri bünyesinde bir araya getirerek benzersiz bir zenginlik yarattığı görülmektedir. Osmanlı medeniyetinin kültürel haritasını sürdürmek ve anlamak için tarihin parlak sayfalarını süsleyen o mirasın günümüze ilham kaynağı olması ve değişen dünya şartlarında "fidan kökleri üzere yükselir" gerçeğinden hareketle günümüze tekabül edecek iz düşümlerinin keşfedilmesi önem arz etmektedir. 1857-1921 yıllar arası yaşamış olan Âlimcan Barudî, Rusya Müslümanlarının hassas dönemlerinde (1917-1921) müftülük yapmış eğitimci ve yazar olan bir âlimdir. Modernleşme ve ihya hareketinin içerisinde aktif rol almış ve Rus hükümeti tarafından atanan müftülerden sonra seçimle göreve gelen ilk müftü olmuştur. Rusya Müslümanlarının eğitim ve sosyal hayatlarını yakından takip eden Barudî, o coğrafyadaki Müslümanların şuurlanmasına, fikri ve kültürel seviyelerinin yükselmesine ciddi katkılar sağlamıştır. Bölgenin ulema sınıfı, bazen kuzeyde Orta Asya/Buhara ile bazen de güneyde Osmanlı/İstanbul ile temasta bulunmak suretiyle ilmi yönden beslenmişlerdir. Çarlık rejimi ile Osmanlı hanedanının son yıllarına tesadüf eden ağırlık merkezi İstanbul-Kazan arasında daimi bir irtibat buluna gelmiştir. Buhara medreseleri ile Osmanlı medreselerinin usul ve yöntemlerinde belirgin farklara binaen bazı Tatar âlimleri Osmanlı tarzını, bazıları ise Buhara tarzını benimsemişlerdir. Yedi yıl kalarak Buhara'da yüksek tahsilini yapan Âlimcan Barudî, Buhara tarzını eleştirerek Tatar Türklerinin medrese eğitim sisteminin yenilenmesini teklif edenlerdendir.

Bu minvalde Âlimcan Barudî'nin hayatı, mücadelesi ve çalışmalarının gün yüzüne çıkarılması önem arz etmektedir. Onun bu çalışmalarından birisi, yeni bir yöntem arayışı olarak kaleme aldığı *Medhal-i Arabiyye* adlı sarf ilmine ait eseridir. Çalışmamızda Barudî'nin kendine ait tarzıyla kaleme aldığı eserinde sarf ilmine ilişkin katkılarına temas edilecek ve farklı tasnifler ile şekillendirdiği çalışması tanıtılacaktır. Rusya'daki Müslüman âlimlere ve eserlerine dair ilmi çalışmalar hala gereken seviyede olmadığı görülmektedir. Bu sebeple Şehabettin Mercânî (ö. 1889), Kayyûm Nâsirî (ö. 1902), Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936) ve Musa Carullah Bigiyef (ö. 1949) gibi bölgenin meşhur âlimlerinden biri olan Âlimcan Barudî'nin, zor coğrafyanın zor zamanlarında yürüttüğü ilmi faaliyeti ve farklı bir perspektif ile ortaya koyduğu eseri, sarf ilmi bağlamında bir zenginlik kabul edilmekte ve bölgenin Arap diline dair çalışmaların seviyesini göstermesi açısından ilgilileri için önemli ipuçları barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alimcan Barudî, Kazan, Cedîtcilik, Rusya Müftüsü, Sarf İlmi.

ABSTRACT

The Ottoman Dynasty is an impressive civilization that has left its mark on the depths of history. It is seen that this great state, in its nearly six hundred years of rule, has created a unique wealth by bringing together many different cultures. In order to maintain and understand the cultural map of the Ottoman civilization, it is important that that heritage, which adorns the bright pages of history, is a source of inspiration for our day and that in the changing world conditions, it is important to discover the

projections that will correspond to our day with the fact that "saplings rise to their roots". Âlimjan Barudî, who lived between 1857 and 1921, was an educator and writer who served as a mufti during the sensitive periods of the Muslims of Russia (1917-1921). He took an active part in the modernization and restoration movement and was the first elected mufti after the muftis appointed by the Russian government. Barudî, who closely followed the educational and social lives of the Muslims of Russia, made significant contributions to the consciousness of the Muslims in that geography and to the rise of their intellectual and cultural levels. The ulema class of the region were nourished scientifically, sometimes by contacting Central Asia/Bukhara in the north and sometimes with Ottoman/Istanbul in the south. Coinciding with the last years of the tsarist regime and the Ottoman dynasty, a permanent contact was found between the center of gravity between Istanbul and Kazan. Due to the significant differences in the methods and methods of the Bukhara madrasas and the Ottoman madrasahs, some Tatar scholars adopted the Ottoman style and some adopted the Bukhara style. Âlimcan Barudî, who stayed for seven years and completed his higher education in Bukhara, was one of those who criticized the Bukhara style and proposed the renewal of the madrasa education system of the Tatar Turks.

In this regard, it is important to bring to light the life, struggle and works of Âlimjan Barudî. One of these works of his is the work of consumable science called "Medhal-i Arabiyye", which he wrote as a search for a new method. In our study, Barudî's contributions to the science of consumables in his own work written in his own style will be touched upon and his work shaped by different classifications will be introduced. It is seen that the scientific studies on Muslim scholars and their works in Russia are still not at the required level. For this reason, the work of Âlimcan Barudî, one of the famous scholars of the region such as Şehabettin Merjânî (d. 1889), Kayyûm Nâsirî (d. 1902), Rızaeddin b. Fahreddin (d. 1936) and Musa Jarullah Bigiyef (d. 1949), which he put forward with a different perspective and scientific activity carried out in difficult times of difficult geography, is accepted as a richness in the context of consumable science and contains important clues for those interested in terms of showing the level of studies on the Arabic language of the region.

Keywords: Âlimjan Barudî, Kazan, Jadidism, The Mufti of Russia, Morphology.

1. GİRİŞ

Rusya'daki Müslümanların İslamiyet'le tanışması, Volga (İdil) nehri boyunda kurulan İdil Bulgar Hanlığının 922 yılında ilk defa Müslümanlığı seçmeleri ile başlamaktadır. Kuzeydeki Türk egemenliği, 1552'de Kazan Hanlığının ve 1556'da Astrahan Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesiyle sona ermiştir. Büyük Petro (1682-1725) döneminde baskı ve asimilasyon politikası şiddetini arttırmış ancak II. Katerina (1762-1796) döneminde Rus hükümeti, Tatar Türklerine karşı ılımlı bir siyaset izlemeye başlamıştır. Nihayet 1788 yılında Tatarların "Müslüman Dinî İdaresi"ni kurmalarına ve Kur'ân-ı Kerim basmalarına izin verilmiştir.

Âlimcan Barudî, 1552-1917 yılları arası sürmüş olan çarlık dönemi sonrası Rusya Müslümanlarının tekrar ayağa kalkma dönemlerindeki mücadelelerinde aktif rol üstlenmiş ve dönemin birçok meşhur Tatar âlimleri ile beraber çalışmış bir şahsiyettir. Barudî, dönemin önemli kültür merkezleri olan İstanbul, Şam, Mekke, Medine ve Kahire'de bulunarak, bu şehirlerdeki tanınmış ilim adamlarıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Dönemin birçok âlimi, Osmanlı âlimlerinin meşhur eserlerinden faydalanıp etkilendiklerinden ve eğitim için İdil-Ural bölgesinden İstanbul'a gidip gelen Tatar talebeler olduğundan bahsetmişlerdir. Yaşadığı Rusya devletinde komünizmin demir perdesi arkasında Müslüman dünyası ile irtibat kurmaktan geri kalmamış, İdil-Ural Bölgesi Müslümanlarının tarihi sürecinde eğitim, kültür ve siyasi birçok hamleleri gerçekleştirme vizyonu ile bölgede iz bırakan önemli simalar arasında yerini almıştır. İdil-Ural bölge Müslümanları olarak anılan Kazan Tatarlarının uyanışında Ebunnasr Kursavî (ö. 1812) ve Şihâbüddin Mercanî (ö. 1889) gibi isimler etkili olurken Şeyh Zeynullah Resulî (ö. 1917) ve Âlimcan Barudî gibi isimler eğitim faaliyetlerinde etkili olmuşlardır. Dinî anlayışta ise Rızaeddin b. Fahreddin (ö. 1936) ve Musa Carullah Bigiyev (ö. 1949) gibi isimler dönemin gündemine dair birçok eser ortaya koymuşlardır.

Barudî'nin ayrı çalışma konusu olacak birçok alan çalışmalarının yanında o günün Rusya'sındaki Müslümanların eğitimi için kaleme aldığı eserleri önemlidir. Bu çalışmada tespit

edildiği kadarıyla farklı alanlarda yazmış olduğu yaklaşık 25 eserinden Arap Dili ve Edebiyatı açısından önem arz eden Sarf/Morfoloji alanındaki eserinin incelenmesi gerçekleştirilecektir. Böylece Rusya Tatar âlimlerinin bu alandaki çalışmalarından haberdar olunacak ve farklı özgün bakış açılarıyla tasnif edilen ve yeni eğitim yöntemi arayışları bağlamında kurgulanan bu eserlerin alana muhtemel katkısı ve başka çalışmalarla mukayese edilebilmesi mümkün olacaktır.

2. ÂLİMCAN BARUDÎ (1857-1921)

Âlimcan Barudî (Aliyev)[1], 1857 yılında Rusya Federasyonu içerisindeki Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'da doğmuş ve 1921 yılında Moskova'da vefat etmiş bir Kazan Tatar aydınıdır. Barudî, birçok alanda yetkinlik gösteren çok yönlü bir entelektüel olup çalışmalarıyla ve fikirleriyle Kuzey Türk Dünyasındaki İdil Ural Müslümanlarının din, kültür ve eğitimlerinin gelişimine katkıda bulunmuş bir isim olarak anılmaktadır. Barudî, 64 yıllık ömrünün son dört yılında Rusya Müslümanlarının en kritik zamanlarında (1917-1921) müftülük yapmış bir eğitimci, gazeteci ve aynı zamanda Nakşi şeyhi olarak bilinmektedir.

Yenilikçi düşünceleri Rusya'nın Müslüman toplulukları arasında yayılmasına katkı sağlamış ve bu yolla Müslümanların bilinçlenmesi ile entelektüel ve kültürel düzeylerinin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Hem ilmi kişiliği hem de özellikle tasavvufi yönü, onun etkisini belirgin kılan özelliklerden olmuştur. Ancak, "Cedîdciler" grubuna destek verirken bile İslam birliğini zayıflatacağı düşüncesiyle milliyetçilik gibi unsurlara karşı çıkmış ve dini ile milli hayata zarar verebileceğini düşündüğü için Batılılaşma akımlarına da katılmamıştır. Eserlerinde ve yayınlarında bu görüşleri benimsemiş ve savunmuştur.[2]

2.1. Eğitim Hayatı ve Medrese Anlayışı

Barudî, ailesinin desteklediği bir eğitimle yola çıkmış ve kendi ifadesine göre temel okuma yazma bilgisini annesinden aldığı için annesi onun ilk öğretmeni olmuştur. (Akçura, 1907, s. 7). Sonrasında, 1862 yılında Kazan'da bulunan Salahaddin b. İshak b. Said Medresesi'nde ilköğrenimine devam etmiş ve bu süre zarfında yaklaşık 13 yıl boyunca yüksek seviyede dersler alarak âlî eğitimini tamamlamıştır. Önemli âlimlerden dersler almış, dört yıl süresince Türkçe ve Kur'an dersleri görmüş ve sonrasında Arapça (sarf-nahiv) ve mantık-kelam kitaplarını okumuştur. 1875 yılında Buhara'ya giden Barudî, önce Mir Arap Medresesi'nde eğitimine devam etmiş, ardından dönemin önde gelen medreselerinden Govgeşan ve Kökeltaş Medreselerinde öğrenim görmüştür. Bu medreseler ve okullar, İslam'ın ve Türk-İslam geleneğinin topluma öğretilmesinde etkin bir rol oynamaktaydı. Bu bağlamda, işgalci Rusların Ruslaştırma politikasına karşı halkın bilinçlenmesine katkıda bulunmaktaydı. Buhara'da yedi yıl kalan Barudî[3], 1882 yılında Kazan'a geri dönmüş ve aynı yıl Kazan'daki Ak Mescit'te ikinci imam olarak göreve başlamıştır (Saray, 1987, s. 44; Zencir, 2019, s. 209). Kazan'da Cedit okullarının gelişimine önemli katkılarda bulunan Barudî, Kazan ve Buhara medreselerinde aldığı eğitim sayesinde medrese eğitimindeki eksikleri değerlendirip analiz etmiş ve 1882 yılında Kazan'da yenilikçi bir yaklaşımla bir medrese kurmuştur. İsmail Gaspıralı'nın 1884 yılında kurduğu "Usûl-i Cedîd" okuluyla, Rusya Müslümanlarının eğitim ve kültür seviyelerinin yükseltilmesi hedeflenmiş, "Usûl-i Savtiyye" denilen bir metot[4] benimsenmiş ve okumayla birlikte yazma da ayrıca öğretilmiştir (Taymas,1958, s:7-35). Dönemin önde gelen yazarları, şairleri ve siyasetçileri bu okulda eğitim almıştır. Bu âlimler arasında Barudî de bulunmuştur.

Barudî, Gaspıralı'nın izinden gitmiş ve fikirsel ve amaçsal farklılıklarına rağmen, yenilikçi yöntemleri benimseyerek 1901 yılında kendi medresesini Muhammediye ismiyle yeniden yapılandırmış ve benimsediği fikirleri hayata geçirmek amacıyla Muhammediye Medresesi'ni

[1] Alimcan'ın asıl soyadı Aliyev'dir. Fakat yaşadığı Kazan civarındaki Barudîye (Porohovoy) bölgesinin ismine izafeten Barudî nisbesiyle anılmıştır. Bkz. (Türkoğlu, 2000, s. 181)

[2] Alimcan Barudî Hakkında detaylı çalışma için Bkz. (Akçura, 1907, s:1-64); (Türkoğlu, 2000, s:181-191); (Devlet, 1989, 2/463-464).

[3] Alimcan Barudî'nin kardeşlerinden Azizcan Barudî Buhara'da kendisi ile birlikte altı kış süresi kalmıştır. Yine diğer kardeşi Salihcan Barudî ise üç kış süresi kadar kendisi ile ikamet etmiştir. Bkz. Akçura, 1907, s. 59).

[4] Usul-i Savtiyye, talim usulünün ezberden heceleme yöntemiyle (usül-ü teheccî) harfleri görmeden ve yazmadan tekrarlamak yerine fonetik olarak harfleri söylemeye dayanan bir metottur. Bu metot, öğrencilerin daha hızlı mesafe almalarını sağlayan yenilikçi bir yöntem olarak kabul edilmiştir.

İptidai, Rüşdi, İdadi ve Âli olmak üzere farklı seviyelerde tesis etmiştir. Bu oluşum, Batı tarzı Osmanlı eğitim sistemine benzer bir şekil almıştır. Muhammediye Medresesi'ne kabul edilmek için Tatar Dili ve Edebiyatı, Rusça, aritmetik, coğrafya, İslam Tarihi ve Kur'an bilgisi gibi derslerin sınavlarını başarıyla geçmek şart koşulmuştu. Barudî'nin kurduğu bu medrese, gördüğü ilgi ile "usûl-i cedid" eğitim anlayışını benimseyen İdil-Ural bölgesinin en önemli ve en büyük okullarından biri haline gelmiştir (Maraş, 1997, s:150-151).

Barudî, hocası Şihâbüddîn Mercânî gibi, eğitimde çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen ve içeriği eskimiş kitapların müfredattan çıkarılmasını savunmuş, medrese programının sadece Kur'an, hadis ve İslam tarihi derslerinin yanı sıra matematik, tarih, coğrafya gibi akli ilimleri de içerecek şekilde genişletilmesini önermiştir. Ayrıca, Müslümanların çağın gereksinimlerine uygun bir şekilde yetiştirilmesi, dinin hurafelerden ve bağnaz düşüncelerden arındırılması gerektiğini vurgulamıştır. Yine Barudî, kadınların eğitimine büyük önem veren bir yaklaşım benimsemiştir. Medreselerdeki eğitim faaliyetlerinin Avrupai tarzda İdil-Ural bölgesine girmesine neden olmuş ve kadınların toplumsal hayata katılımlarının dini açıdan bir sakınca taşımadığı görüşünü desteklemiştir. Barudî'nin eşi de kadınların eğitimine katkıda bulunmuş ve Muhammediye Medresesi bünyesinde kız çocukları için açılan okulda öğretmenlik yapmıştır. 1890'ların sonlarına gelindiğinde, Muhammediye Medresesi program ve donanım açısından en önemli "usûl-i cedid" medreselerinden birine dönüşmüştür (Maraş, 2002, s. 84; Zencir, 2019, s. 213).

Barudî, Buhara ulemasının halkın eğitim ve terbiyesine yeterince önem vermemesini eleştirirken, kendi memleketi Kazan ile Buhara'yı kıyaslamıştır. Bu karşılaştırmada, Kazan ve Bulgar bölgelerindeki mollaların halka daha fazla fayda sağladığını belirtmiş, buna karşılık Buhara ulemasının sadece ders vermekle sınırlı kaldığını ve imamlarının sadece namazla meşgul olduğunu ifade ederek, dolayısıyla halk üzerinde etkilerinin sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Buhara'da kadınların eğitim alma fırsatlarının neredeyse yok denecek kadar az olduğunu, kadınların din ve ibadet bilgisi açısından da eksiklikler yaşadıklarını dile getirmiştir. Barudî'nin kurduğu Muhammediye Medresesi, modern bir anlayışla öğrencilerin eğitim almasını amaçlamasına rağmen bazı öğrenciler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilere göre, medrese modern bir tarzda olduğu için eğitim yapay bir şekilde sunuluyor ve Barudî'nin dini pozitif bilimlerle birleştirerek kullanma yaklaşımı eleştiriliyordu. Ancak Barudî, kurmuş olduğu Muhammediye medresesini yeni usullere göre düzenleyerek Müslüman halkları arasında eğitimin yayılmasında büyük rol oynamıştır.[5]

Abdullah Battal Taymas'a göre medreselerin modernleşmesinin tarihi, Muhammediye Medresesi'nin kurucusu Barudî ile başlamıştır (Çetinkaya, 2019, s. 3). Diğer taraftan bu modernleşmenin etkileri Osmanlıya kadar da uzanmaktadır. Şöyle ki; Halim Sabit Şibay (ö. 1946), Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım tarafından Islâh-ı Medâris âzalığına atanmış ve 1914 yılında İstanbul'da yayımlanıp yürürlüğe giren Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin hazırlanmasına katkıda bulunmuş Kazan'lı bir Tatar âlimidir.[6] 1839'dan itibaren Osmanlı Devleti'nde örgün eğitimde Avrupai tarzda düzenlemeler başlamış, medreseler ise eski yapılarıyla bırakılmıştır. Ancak aynı dönemde, İdil-Ural bölgesinde Şehabettin Mercanî, dini ve fen bilimlerinin birlikte öğretimi ve medrese ders programlarının yenilenmesi gibi konularda yeni fikirler öne sürerek bunları uygulamaya çalışmıştır. İkinci Abdülhamit dönemi, İslam Birliği politikalarının yürütüldüğü bir dönem olarak kabul edilse de, medreselerle ilgili herhangi bir reform yapılmamıştır. Bu sırada Tanzimat döneminde başlatılan Avrupalılaşma eğitim politikalarına devam edilmiştir. İdil-Ural bölgesindeki ceditçi eğitim yaklaşımları ise Mercanî'den yaklaşık 50 yıl sonra Osmanlı Devleti'nde uygulamaya geçirilecektir (Arslan, 2004, s. 163). Diğer taraftan Zeki Velidi Togan, Rusya Türklerinin önde gelen reformcusu İsmail Gaspıralı'nın da Osmanlı aydınlarından etkilenmiş olabileceğini ifade etmiştir (Togan, 1981, s: 557-559; Kanlıdere, 2008, s. 298).

[5] Rusya Müslümanlarının aynı tarihlerde Islah edilen medreseleri: Kazan'da Muhammediye, Azimiye, Mercanî ve Apanay medreseleri, Ufa'da Âliye ve Osmaniye medreseleri, Orenburg'da Hüseyniye, Troyski'de Resuliye Bahçesaray'da Zincirli, Bubi'de İşbubiye medreseleridir (Bkz. Arslan, 2004, s. 162).

[6] Uzun bir süre boyunca "Türk Yurdu" dergisinde geniş yer verilen Halim Sabit Şibay'ın seyahat notları, Osmanlı Türkleri ve Çarlık Rusyası'nın egemenliği altındaki Türk toplulukları arasında ortak bir platform oluşturmanın mümkün olup olmadığına dair bir fizibilite raporu niteliği taşımaktadır (Birinci ve Karatepe, 1997, s: 336-337).

2.2. Çalışma Hayatı

Barudî, 1882 yılında talebeliğini tamamlayarak Buhara'dan Kazan'a geri dönmüştür. Aynı yıl içerisinde imamlık görevine başlamış ve 1882 yılında kendi medresesini kurmuştur. Barudî'nin çalışma hayatının ağırlık kısmını temsil eden bu medrese idareciliği 1901 yılında Muhammediye Medresesi ismi ile yeniden güncellenmiştir. Bu medresede 1918 yılına kadar binlerce talebe yetiştirmiştir. Barudî'nin eğitim alanındaki bu çalışmaları ve "*ed-Din ve'l-Edeb*" adlı bir dergi yayınlaması, Rusya Müslümanlarının uyanış hareketine katkıda bulunma amacı taşımıştır. Ancak onun bu nevi çalışmalarından rahatsız olan Rus makamları onu, 1912 yılında kardeşi Salihcan Barudî ile birlikte iki yıl sürgüne maruz bırakmıştır. Bu esnada bütün medreselere yönelik karalama kampanyaları ile birlikte baskı kurulmaya çalışılmış, medreseler, "Panislamizm-Pantürkizm" faaliyetinde bulunduğu ve Osmanlı Bahriyesi'ne para topladığı iddiasıyla kapatılmıştır (Türkoğlu, 2000, s: 181-186).

Barudî, 35 yıllık talebe eğitim mücadelesinde bütün ağır şartlara rağmen çalışma hayatında aktif olarak rol almış ve Müslüman neslin eğitilmesi için bütün imkânları kullanmaya çalışmıştır. Ömrünün son dört yılına tekabül eden süreçte rejim tarafından atanarak değil; Rusya Müslümanlarının seçimi ile (1917-1921) yılları arası müftülük yaparak ömrünü tamamlamıştır.

2.3. Eserleri

Âlimcan Barudî, döneminin aksine eğitimin modern bir anlayışla gerçekleştirilmesini savunmaktaydı. Bu fikirleri doğrultusunda kaleme aldığı eserler, adeta ders kitabı niteliği taşımaktadır. Eserlerinde, karmaşık kavramları kullanmaktan kaçınarak konuları anlaşılır ve açık bir biçimde anlatmayı tercih etmiştir. Barudî'nin eserleri aracılığıyla İslam diniyle ilgili ibadetleri, Arapça yazım ve dil bilgisi kurallarını öğrenmek mümkündü. Ancak bunun yanı sıra, eğitim ve öğretimin neden önemli olduğu, eğitimin nasıl geliştirilebileceği gibi konularda da geniş bir perspektif sunmaktaydı. Aynı zamanda dönemin medreselerinin durumunu değerlendirip eleştiren fikirler de eserlerinde yer almıştır. Barudî'nin bu eserleri, o dönemdeki eğitim anlayışına ve toplumun ihtiyaçlarına yönelik öncü düşünceler içermektedir. Böylece onun eserleri, hem dinî ve kültürel konuları öğrenme imkânı sunmakta, hem de eğitimin modernleşmesi ve geliştirilmesine yönelik öneriler sunmaktadır. Barudî'nin ürettiği eserler, o dönemin medrese sistemine entegre edilmek üzere birçok kez yayımlanmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Barudî'nin, 25 adet eser verdiği anlaşılmaktadır. Bu eserlerin listesi şu şekildedir:

1. Mevlid-i Nebi Bayramı Hakkında Bir İki Söz
2. Husûlü'l-Ereb Fî Nahvi Lisâni'l-'Arab 1, 2
3. Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarf-i Lisâni'l-'Arab 1, 2
4. Medhal-i Arabiyye (Memzüc)
5. Medhal-i Arabiye, Sarf Kısmı
6. Medhal-i Arabiye, Nahiv Kısmı
7. Tarih-i Enbiya
8. Kitabu'l-Muâmelât 1, 2
9. Lügât-ı Selâs
10. ed-Dîn ve'l-Edeb 1, 2
11. Sad Pend
12. el-Ukûdü's-Selâs: Nikâh, Talâk, Yemin
13. Tetimme 1, 2, 3
14. el-Erbaînâtü'l-Müteselsile
15. Numune-i Hisap
16. Sevâd Han Elif-Bası
17. Taharetten Başlîk (Evvel Nezafet)
18. İbâdât-ı Selâs
19. Bed'ü'l-Maârif
20. Hüsnü'l İbâdet
21. Evvelü'n-Nezafe fî Mesâili't-Tahare
22. Sual ve Cevaplı Hüsnü'l-İbâde

23. el-Kitâbü's-Sânî: Mine'l-irhinati'l-müteselsileh fi ehadis-i Şerife
24. Maârif-i İslâmiyye
25. el-Müntehab Min Kitab-ı Zeyli'l-Müzeyyel

3. SARF ESERLERİ ÖZELİNDE "*HÜSNÜ'L-MEŞREB FÎ SARF-İ LİSÂNİ'L-'ARAB*" KİTABI

Barudî birçok alana dair kitap telif etmiştir. Özellikle Arap Dili'ne ilişkin gramer kitaplarından sarf, nahiv ve lügat kitapları kaleme almıştır. Barudi, Rusya'daki medreselerde ders kitabı olarak okutulmak üzere 1891 yılında ilk olarak Sarf/Morfoloji ile ilgili 138 sayfalık *Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarfi Lisâni'l-'Arab* isimli bir kitap telif etmiştir. Daha sonra *Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarfi Lisâni'l-'Arab* kitabının giriş yazısında da belirttiği üzere 1892 yılında *Husûlü'l-Ereb Fî Nahvi Lisâni'l 'Arab* isimli bir nahiv kitabı telif etmiştir. Bunlardan sonra öğrencilerin daha hızlı öğrenmelerini temin etmek ve daha pratik olması için sarf ile nahvi bir kitapta mezc ederek *Medhal-i 'Arabiyye* adı altında 56 sayfalık yeni bir kitap yayınlamıştır. Arap Diline dair yazdığı eserlerin bir diğeri, başlangıç seviyesindeki talebeler için Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde kelime çalışması için hazırladığı 42 sayfalık *Lügât-ı Selâs* kirabıdır.

3.1. *Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarf-İ Lisâni'l-'Arab* Kitabının Fiziksel Özellikleri

Barudî'nin "Hüsnü'l-Meşreb fî Sarf-İ Lisâni'l-'Arab" kitabı, H. 1309/M. 1891 yılında Kazan'da Hızâne matbaasında taş baskı olarak basılmış ve günümüzde dijital olarak ulaşılabilir versiyonu bulunan 138 sayfalık bir eserdir (https://darul-kutub.com/books/1301/). Eserin dili eski Tatarca diye tabir edilen Osmanlıcaya yakın bir üslupla kaleme alınmıştır. Eserin basılmış kitap şeklinde bir baskısına rastlanmamış olup eser, 1389 adet eserin bulunduğu https://darul-kutub.com/ adlı site-dijital kütüphanede erişime açıktır. Barudî, eserini iki kısım halinde tasnif ederek isim ve fiil başlıkları altında oluşturmuştur. Birinci kısımda isim bahislerine ait sarf kaidelerini ikinci kısımda ise fiil bahislerine ait sarf kaidelerini ele almıştır. Eserin başında eserden istifadeyi kolaylaştırıcı olması için oluşturulan içerik kısmı bulunmaktadır.

Barudî, eserin giriş kısmında kitabını tanıtan bir yazı kaleme almış ve Sarf ilmine dair genel malumat vererek farklı açılardan bu ilmin önemini ortaya koymuştur. Bütün şerî ilimlerin temelde bu ilmi öğrenmeye muhtaç olduklarını belirtirken geçmiş asırlardaki öne çıkan dilci âlimlerden referanslar kullanmıştır (Barudî, 1891, s. 3). Bölgesindeki ilim talebelerinin daha kolay anlayacakları bir üslup oluşturmak istediğini ve bundan dolayı eserini, Arapça veya Farsça olarak değil de özellikle Tatarca olarak hazırladığını ifade etmiştir. Kitabın kenar kısımlarında, Osmanlı klasik medrese kitaplarına benzer bir şekilde bazı haşiye notları da kullanılmıştır. Barudî, kitabının en sonunda eğitmenlere yönelik bir hatırlatma ile eserini hicri 1307 yılında nihayetlendirmiştir.

3.2. Muhteva ve Konuların Dağılımı

Barudî kitabında öncelikle isimlere dair sarf konularını, sonrasında fiillere dair konuları ele almıştır. Fiil ve isim arasında müşterek olan konulara da bazı yerlerde temas etmiştir.

Birinci Bölüm, isme ait konulardan, Sarf İlminin önemi ve ders okutma şeklinin izahından oluşan giriş yazısı (Barudî, 1891, s: 2-4), Aksam-ı Seb'a (Barudî, 1891, s: 9-11), müteaddî ve lazım fiil (Barudî, 1891, s. 12), İbtida ve içtima-i sâkineny meselesi (Barudî, 1891, s. 13), İ'lâl (Barudî, 1891, s. 14), İştikak (Barudî, 1891, s. 15), sülasi mücerred mastarlarının vezinleri (Barudî, 1891, s: 16-17), mastar çeşitleri (mimli-nevi-adet) (Barudî, 1891, s. 18), Sülasi mezid mastar vezinleri (Barudî, 1891, s: 19-21), İsm-i Fail (Barudî, 1891, s: 22-24), İsm-i Meful (Barudî, 1891, s. 25), Sıfat-ı Müşebbehe (Barudî, 1891, s: 26-27), Mubalaga İsm-i Fail (Barudî, 1891, s. 28), İsm-i Zaman/İsm-i Mekân (Barudî, 1891, s: 28-30), İsm-i Tafdil (Barudî, 1891, s. 31), İsm-i Tasgir (Barudî, 1891, s. 32), İsm-i Mensub (Barudî, 1891, s: 33-34), Müzekker/Müennes (Barudî, 1891, s: 35-36), Tesniye, Cemi ve Cemi vezinleri (Barudî, 1891, s: 37-41) gibi başlıklardır.

İkinci Bölüm ise fiile ait konulardan Fiil Çeşitleri (Barudî, 1891, s: 46-47), Sülasi Mücerred (Barudî, 1891, s: 48-50), Muzaraat Harfi (Barudî, 1891, s: 51-52), Muzariyi Nasbedenler (Barudî, 1891, s: 53-54), Emr-i Hazır Yapılışı (Barudî, 1891, s: 55-57), Tekit Nunu (Barudî, 1891, s: 58-64), Muzaaf fiildeki Hükümler (Barudî, 1891, s. 65), Misal Fiil (Barudî, 1891, s: 65-69), Ecvef Fiil (Barudî, 1891, s: 69-74), Nakıs Fiil (Barudî, 1891, s: 74-96), Mehmüz Fiil (Barudî, 1891, s. 96), Sülasi Mezid (Barudî, 1891, s: 97-98), İf'âl Babı ve Manaları (Barudî, 1891, s: 99-107), Tef'îl Babı ve Manaları (Barudî,

1891, s: 107-119), Mufâ'ale Babı ve Manaları (Barudî, 1891, s: 110-113), İfti'al Babı ve Manaları (Barudî, 1891, s: 113-119), İnfi'al Babı(Barudî, 1891, s: 119-120), İf'ilâl Babı (Barudî, 1891, s: 120-121), Tefa'ul Babı (Barudî, 1891, s: 121-126), Tefâ'ul Babı (Barudî, 1891, s: 124-126), İfîlâl Babı (Barudî, 1891, s. 126), İstif'al Babı (Barudî, 1891, s: 126-128), İf'î'âl Babı (Barudî, 1891, s: 128-129), İf'ivvâl Babı (Barudî, 1891, s. 129), Rubai Mücerred (Barudî, 1891, s: 129-131), Rubâi Mezid (Barudî, 1891, s: 131-133) gibi başlıklardır.

Barudî, kitabının içeriğini, bu şekilde birçok Sarf konularına dair başlıklardan oluşturmakta ve bazı konuları detaylı olarak incelediği görülmektedir. Barudî, bazı yerlerde kaideleri teyid etmek için özellikle İmru'l-Kays (ö. 540) ve vb. şairlerden şiir örnekleri vermiş ve bu şiirlerin tercümelerini hemen sayfanın yan boşluklarındaki haşiye kısmında vermiştir. Yine o, izah ettiği kaideler hakkında sadece şiirleri kullanmamış ayet ve hadisler ile de istişhatta bulunmuştur. Ancak şiir, ayet ve hadis iktibaslarında herhangi bir referans bilgisine yer vermemiştir. Bütün bunlarla birlikte, yeni bir üslup ile oluşturduğu bu eserinde Barudî, gerçekten bol örnekler kullanmış ve yer yer ansiklopedik bilgiler vermiştir. Böylece vücuda getirdiği eser, farklı birçok bilgiyi bir araya toplamış ve Sarfın konularını öğrencilerin psikolojilerine de uygun bir metodoloji ile kısa zaman içerisinde onlarca öğrenilmesini hedeflemiştir.

Barudî, kitabını şu tembihat ile bitirmektedir; Öğrencilerin sarf dersleri, sülâsî mücerred konuları bitip if'al babına ulaştığında onlara Kamus-u Okyanus[7] ve Ahter-i Kebir[8] kitaplarından kelime bulma yöntemlerinin öğretilmesi ve kitapta geçen bütün kelimelerin ezberletilmesi gerekmektedir (Barudî, 1891, s. 138).

4. BARUDÎ'NİN SARF İLMİNE KATKISI

Sarf İlmi, kelimenin zatına arız olan i'lâl ve idgâm gibi durumlarından bahseden bir ilimdir. Sarf İlmi Arap dilinin anası, Nahiv İlmi ise babası olarak kabul edilmiştir (et-Tehânevî, 1996, s. 23);((Barudî, 1891, s. 2). Sarf/morfoloji, kelime ilmi, nahiv/sentaks ise cümle ilmi olduğu için esasında bütün Arabî ilimlerin kendisine muhtaç olma özelliğini barındırmaktadır. Böylece sarf ilminin, bütün Arabî ilimlerin başında öğrenilmesi gereken bir ilim olduğu ortaya çıkmaktadır.

Alimcan Barudî de bu alana katkı sunmuş ve farklı çalışmalarda bulunmuş bir âlim olarak kendini göstermiştir. Telif etmiş olduğu *Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarf-i Lisâni'l-'Arab* isimli eserinde Sarf İlminin genel konularını ele almakla birlikte bazı tasnif, taksim ve terminolojik ifadelerde farklı bir anlayış takip ettiği görülmektedir. Mesela; Nahiv konuları arasında daha çok yer verilen müzekker ve müenneslik konusunu, İbn Hacib'in *Şafiye* isimli kitabını referans alarak Sarf ilminin konuları arasında mütalaa edilmesini gerekli görmesi bunlardan bazılarıdır (Barudî, 1891, s. 3). Barudî, Buhara medreselerinde okunan kitapların tertibinin bazı sorunlar barındırdığını, buna karşın Rusya'da yaşayan talebelerin daha kolay anlayabilecekleri yeni bir üslup arayışında olduğunu ifade etmiştir. Rusya'daki Müslümanların Buhara medrese geleneğini takip ettiklerini ancak bu tertibin Farsça ağırlıklı olması sebebi ile bölgede yaşayan Müslüman talebelere çok uygunluk arz etmediğini hatta bu eserlerin, karmaşık bir yapısının olduğunu ifade etmiştir. Kendisi, eski medrese metoduna vakıf olarak Rusya'daki Müslümanlar için yeni eğitim metotları bağlamında Sarf ilmine ait özgün bir eser hazırlama ihtiyacı duymuştur. Bu eserinde Sarf konularına ait detayları verdikten sonra yeni neslin anlayacağı şekilde bol örnekler vererek bu ilmi, uygulamalı olarak öğretmeyi hedeflemiş ve bu pratikleri modernleşme arayışı

[7] el-Kamûsü'l-Muhît: Fîrûzâbâdî'ye (Ö. 817/1415) ait olan Arapça'dan Arapça'ya olacak şekilde hazırlanmış bir sözlüktür. 1410 yılında tamamlanan el-Kamûsü'l-Muhît adlı eserde kelimeler, Cevherî ekolü prensiplerine göre sıralanmıştır. Bu sistem, şairlere uyakları kolayca bulma ve nesirlerde düzen sağlama imkânı sunar; bu bağlamda, kelimeler son harflerine göre gruplandırılır. Kelime köklerine dayalı sıralamalarda, kök kelimenin son harfi "bab" olarak adlandırılır ve ilk harfi "fasıl" şeklinde belirlenir. Bu kelimeler alfabetik sıraya göre düzenlenirken, ortada kalan harfler de alfabetik sıralamayı takip eder. Türetilmiş kelimeler ilgili kök kelimenin altında açıklanır.

[8] Ahter-i Kebîr: Mustafa Karahisarî (ö. 1560) tarafından yazılmış ve yaklaşık kırk bin kelime ihtiva eden eser, Arapça-Türkçe olarak yazılmış bir lügattir. Eser, XIII-XV. yüzyıl aralığındaki eski Türkiye Türkçesi dönemine aittir ve Osmanlı Türkçesi'nde ihmal edilen öz Türkçe kelimelerin kullanılmasına ek olarak, eserin bazı ağızsal özellikleri taşıması, sözlük çalışmaları ve Türkoloji araştırmalarına ayrı bir değer kazandırmaktadır.

dönemindeki öğrencilerin zihin dünyalarına havale ederek bu bilgilerin kolayca içselleştirilmesini hedeflemiştir. Bu minvalde öğrencinin merakını celp edecek dikkat çekici bazı pratik bilgilere metin veya haşiye kısmında yer vererek eserini renklendirmeyi başarmıştır. Netice olarak Barudî, Sarf ilmine dair kaleme aldığı Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarf-i Lisâni'l-'Arab adlı eserini, sarfın bütün konu başlıklarını ihtiva edecek bir yapıda ele almış olduğu görülmektedir.

5. SONUÇ

Barudî'nin H. 1307/M. 1908 yılında yazmış olduğu *Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarf-i Lisâni'l-'Arab* adlı eseri, şartları zor olan coğrafyada yaşayan Müslüman öğrencilere Sarf ilmini daha kısa ve pratik bir şekilde anlatma çabasını ve zamansal olarak bütün olumsuz şartlarda dahi bu ilmin öğretilmesinin mümkün olduğu gerçeğini ortaya koyan bir çalışmadır. Ortaya koyduğu bu çalışmalar sayesinde kendi bölgesindeki Müslüman halka, kaybolmak üzere olan birçok ilim arasından özellikle Sarf alanında başarılı ve etkili katkıları olmuştur. Bu katkısı sadece eser yazmakla sınırlı kalmamış, diğer taraftan kendi medresesinde bu eserlerin formel bir şekilde okutulmasını temin etmesiyle daha anlamlı hale gelmiştir. Böylece demir perde ülkesi olan Rusya'da Sarf ilminin ömrünün uzamasının teminatı olacak gayretlerde bulunmuştur.

Bu çalışma aynı zamanda kadim gelenek ile modern eğitim düzeninin, bir coğrafyadaki Müslüman halkın şartlarına uygun hale getirilme pratiğini bizlere sunmaktadır. Yine Barudî, Sarf ilmine dair ortaya koyduğu bu eserini, gayet zengin içeriklerden oluşturmuş ve böylece bu alandaki yetkinliğini bizlere kanıtlamıştır. Çalışma, var olma mücadelesinin verildiği bir kertede Rusya İslam dünyasında yaşayan Tatar Türklerinin tarihi derinliklerinden aldıkları ilham ile İstanbul, Buhara ve Mısır gibi ilim merkezlerinden mütemadiyen beslenmeye devam ettiklerini göstermektedir.

KAYNAKLAR

Akçura, Y. (1907). Damolla Âlimcan el- Barudî Tercüme-i Hâli. Kazan: Şeref Matbaası.

Arslan, A. (2004). "İdil-Ural'da Ortaya Çıkan Yenilikçi Eğitim Anlayışının Türkiye'ye Etkileri", İstanbul IRCICA-İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2004, s:157-176.

Barudî, A. (1891). Hüsnü'l-Meşreb Fî Sarf-İ Lisâni'l-'Arab. Kazan: Hızâne Matbaası.

Birinci, A; Karatepe, T. Ç. (1997). "Halim Sabit Şibay". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 15/336-337.

Çetinkaya, Y. (2019). Âlimcan el-Barudî, Hayatı ve Eğitime Dair Fikirleri. Eğitimle Diriliş Dergisi, 2019, 3.

Devlet, N. (1989). "Âlimcan Barudî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV Yayınları.

et-Tehânevî, M. (1996). Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm. Beyrut: Mektebetü Lübnan.

Kanlıdere, A. (2008). "Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri". TALİD (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi), 6(12), 287-320.

Maraş, İ. (1997). "İdil Ural Bölgesi Ve Osmanlı Fikri Münasebetleri". Bilig Dergisi, 5, 149-156.

Maraş, İ. (2002). Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850–1917). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Saray, M. (1987). Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Taymas, A. B. (1958). Kazanlı Türk Meşhurlarından Âlimcan Barudî, İstanbul: Sıralar Matbaası.

Türkoğlu, İ. (2000). Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin. İstanbul: Ötügen Yayınları.

Togan, Z. V. (1981). Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi, 2. bs. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Zencir, K. (2019). "Kazan Aydınlarından Âlimcan Barudî (1857-1921): Hayatı ve Fikirleri". Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2/204-225.

Barudî, A. (1891). Hüsnü'l-Meşreb fî Sarf-İ Lisâni'l-'Arab. https://darul-kutub.com/books/1301/ adresinden 28 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ SİSTEMİ İÇERİSİNDE AŞİRETLERİN ROLÜ: CİHANBEYLİ AŞİRETİ ÖRNEĞİ (1789-1839)

TRIBES' ROLE IN ECONOMICAL SYSTEM OF THE OTTOMAN STATE: EXAMPLE OF THE CİHANBEYLİ TRIBE (1789-1839)

Pınar Doğanay[1], Eyyub Şimşek[2]
[1]Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ ABD. Ankara/Türkiye
[1] sndoganay@gmail.com
[2] Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Aksaray/Türkiye
[2] eyyubsimsek@aksaray.edu.tr

ÖZET

Kabile veya kabilenin en altındaki topluluğu ifade etmek için kullanılan aşiret, zaman, mekân, coğrafya mefhumlarına bağlı olarak oluşmuş bir sosyal yapıdır. Daha ziyade boyun altında, cemaatin üstünde bir topluluğu ifade etmek için kullanılan aşiret, Osmanlı Dönemi'nde devlet teşekkülü içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin iktisadî sisteminin bir parçası olan aşiretler, bu yönü ile sadece kırsaldaki yaşamın bir parçası değil aynı zamanda şehirler için de vazgeçilmez bir unsur olmuştur.

Osmanlı iktisadî yaşantısı içinde temel işlevi hayvancılık ve hayvancılığa bağlı üretim faaliyetleri olan aşiretler, şehir ve kasabaların et, süt, yağ, peynir gibi hayvansal gıdalarının teminin yanı sıra dokumacılık sektöründeki hammadde ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir yere sahipti.

Bu gerçeklikten yola çıkarak hazırlanan bu çalışmada, Orta Anadolu'da yaşayan konar-göçer topluluklardan olan Cihanbeyli Aşireti ele alınacaktır. Cihanbeyli Aşiretin'in Osmanlı Devleti'nin iaşe teminindeki yerinin tespit edilmesinin amaçlandığı bu çalışmada ayrıca aşiretler ve aşiretlerin Osmanlı iktisadî yaşantısında yeri ve önemi sorusu da Osmanlı Arşiv Belgeleri ışığında cevaplanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Aşiret, Konar-Göçer, Cihanbeyli Aşireti, Orta Anadolu.

ABSTRACT

Tribe, which is used to express the clan or the lowest community of the clan, is a social structure formed depending on concepts of time, space and geography. The tribe, which is used to express a community below the clan and above the community, had an important place in the state organization in the Ottoman Period. In particular, tribes a part of the economic system of the Ottoman Empire became not only a part of life in the countryside, but also an indispensable element for the cities.

Tribes, whose main function in the Ottoman economic life was livestock and production activities related to animal husbandry, had an important place in meeting the raw material needs of the weaving sector as well as the supply of animal foods such as meat, milk, oil and cheese of cities and towns.

In this study, which was prepared based on this reality, Cihanbeyli Tribe one of the nomadic communities living in Central Anatolia will be discussed. In this study, which aims to determine the place of the Cihanbeyli Tribe in the provision of food for the Ottoman Empire, the question of the place and importance of tribes and tribes in the Ottoman economic life will also be tried to be answered in the light of Ottoman Archive Documents.

Keywords: Ottoman State, Tribe, Nomads, Cihanbeyli Tribe, Central Anatolia.

1. GİRİŞ

Arapça bir kelime olan "aşiret", kabile veya kabilenin altındaki küçük bir topluluğu ifade etmektedir (Halaçoğlu, 1991, s. 9). Aynı zamanda "oymak" anlamına da gelen aşiret, birlikte yaşayan birlikte konup göçen kimseler demektir (Söylemez, 2011, s. 17-18). Türkçe'de yaygın olarak göçebe unsurlar için kullanılan aşiret, Osmanlı Dönemi'nde boyun altında, cemaatin üstünde bir topluluğu ifade etmek için kullanılmıştır (Halaçoğlu, 1991, s. 9; Söylemez, 2011, s. 17-18). Osmanlı kanunname ve belgelerinde de Türkçe kullanımına uygun olarak konar-göçer veya Yörüklerden bahsedilirken kullanılan aşiret mefhumu, Kamus-ı Türki'de birlikte yaşayan, birlikte konup göçen halk, oymak, kabile olarak tanımlanmaktadır (Öğmen, 2009, s. 1)[1]. Batılı sosyal bilimciler ise aşireti, bir ya da birkaç gruptan oluşan göçebe veya yerleşik bir yaşam tarzı benimseyen aynı zamanda devleti reddeden, homojen, eşitlikçi ve segmanter bir yapılanma olarak tanımlamaktadır (Abdulla, 2009, s. 126).

Gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve kan bağı temelinde örgütlenmiş bir unsur olarak da tanımlanan aşiret (Kaplan, 2019, s. 277), kendi içerisinde hiyerarşisi, örfü ve kuralları olan bir birim olarak tanımlanmaktadır (Asan, 2016, s. 45-46). Küçükten büyüğe doğru aile, hane, çadır, oba, taife ve kabile gibi unsurlardan olan aşiretin çekirdeğini ise aile oluşturmaktadır (Ekinci, 2017, s. 23).

Göçebe ya da yarı göçebe bir hayat tarzı benimseyen aşiretlerin temel geçim kaynağını, hayvancılık ve ona bağlı gelişen iş kolları oluşturmaktadır (Asan, 2016, s. 45-46). Deri ve dokuma sektöründe önemli bir yere sahip olan aşiretler, bu özelliği ile Osmanlı iktisadî sistemi içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Aynı zamanda ordunun iaşesinin karşılanması başta olmak üzere derbent ve geçitlerin korunması, sefer düzenlendiği zamanlarda devletin tayin ettiği miktarda asker gönderilmesi gibi birtakım görevleri de olan aşiretler, Osmanlı askerî sistemi içerisinde ayrı bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra aşiretler, sahip oldukları binek hayvanlar ile de savaş zamanında ordunun ihtiyacı olan iaşe, mühimmat ve malzemelerin önemli bir kısmının taşınmasına da yardımcı olmaktadır (Başarır, 2014, s. 253-254). Ancak, aşiretleri bu denli değerli kılan tüm bunların ötesinde Osmanlı Devleti'nin iaşe teminindeki yeridir. Öyle ki, Osmanlı şehir ve kasabalarının et ihtiyacının karşılanmasında önemli yere sahip olan aşiretler (BOA. C. BLD. 99/4914), aynı zamanda süt, yağ, peynir gibi hayvansal gıdaların temininde de kayda değer bir yere sahipti (Söylemez, 2011, s. 105-106; Doğan, 2019, s. 2).

Bu gerçeklikten yola çıkarak hazırlanan bu çalışmada, Cihanbeyli Aşireti örneği üzerinden Osmanlı Devleti'nin iaşe temininde aşiretlerin rolü sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. *"1789-1839"* yıllarının incelendiği bu çalışmada, arşiv kaynakları başta olmak üzere aşiretler ve Cihanbeyli Aşireti özelinde yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır.

2. CİHANBEYLİ AŞİRETİ TARİHÇESİ

Tahrir kayıtlarına göre 1568 yılında Diyarbakır'da Bozulus Türmenleri çatısı altında bulunan Cihanbeyli Aşireti (Halaçoğlu, 2011, s. 476), bu süre zarfında Canbek, Canbeklü, Canbeğ, Canbeğlü, Cihanbeğlü ve Cilian gibi isimlerle anılmıştır (Uçakcı, 2020, s. 112). Arşiv kayıtlarında Cihanbeğlü olarak geçen (BOA. C. BLD. 99/4914) aşiretin isminin tam olarak nereden geldiğini bilinmemekle birlikte, kimi kaynaklarda, Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'tan (Doğan, 2019, s. 23), kimi kaynaklarda ise Altınordu Devleti Türk İlhanlılarından olan Canıbek'ten geldiği belirtilmektedir (Uçakcı, 2020, s. 112).

XVI. yüzyılda Harput, Baskil ve Diyarbakır çevresinde olduğu bilinen aşiret, bu tarihten sonra Anadolu'ya gelerek Sivas-Kangal, Yozgat ve Tokat yöresini yurt edinmiştir. Daha sonra bir dönem Malatya'ya geçen aşiret, XVII. yüzyılın ortalarında Orta Anadolu'nun batısında, Emirdağ ile Cihanbeyli Platosu arasında kalan bir sahada meskûn halde bulunmaktadır. Buraya Celali isyanlarının ikinci devrinin sona erdiği ve Orta Anadolu'daki köylerin birçoğunun

[1] Osmanlı belgelerinde Yörük, toprağı olmayan, belli bir yerde durmayan konar-göçer olarak tanımlanmaktadır. Yaylak-kışlak hayatları boyunca belirli bir yerde kalma zorunlulukları bulunmayan bu kimseler, çevreye zarar verdikleri takdirde konar-göçerlikten men edilirlerdi. Ayrıntılı bilgi için Bk. (Gündüz, 2010, s. 32-33; Sümer, 2013, s. 570).

boş kaldığı dönemde yerleştiği tahmin edilen aşiretin[2], Anadolu'ya gelip yerleşmesi, devletin baskısı ile değil bizzat aşiret ve üyelerinin vermiş olduğu kararla ilgilidir. Öyle ki, aşiret üyelerinin, Anadolu'daki iktisadî imkânlardan yararlanma arzusu, aşiretin Anadolu'ya gelip yerleşmesinde büyük rol oynamıştır (Doğan, 2019, s. 22-27).

Türkmen taifesinden oldukları bilinen aşiretin, Çorum ve yöresini yurt tutmuş olanlarının bir kısmı kendilerini Türkmen olarak tanımlayıp, bölgelerinde yerel Türkçe'yi kullanırken, bir kısmı da kendilerini Kürt olarak tanımlamaktadır. Örneğin, Güllüce köyünü yurt edinmiş olanları kendilerini Sünni Kürt olarak tanımlarken, Sarışeyh köyünü yurt tutmuş uzantıları, kendilerini Kürt Alevisi olarak tanımlamaktadır. Bunun yanı sıra Çorum'un Sungurlu İlçesi Demirşeyh köyünü yurt tutmuş olan aşiret üyeleri ise kendilerini Sünni Türkmen olarak tanımlamaktadır (Uçakcı, 2020, s. 945). Aşiretin Ankara-Haymana ve Konya yöresini yurt tutmuş olan uzantıları ise kendilerini, Kürt olarak tanımlamakta ve Kurmanci lehçesini kullanmaktadır (Uçakcı, 2020, s. 112). Arşiv kayıtlarında da bu bölgede bulunan Cihanbeyli ve ona bağlı aşiretlerin Kürt olduğundan bahsedilmektedir (BOA. C. DH. 116/5768; C. DH. 119/5942). Bu yerleşim yerlerinin yanı sıra İzmir, Sapanca, Samsun ve Çankırı çevresinde de aşiretin uzantıları bulunmaktadır (BOA. C. ML. 426/ 17256; Akın, 2020, s. 52).

Aşiretin Anadolu'daki merkezinin tam olarak neresi olduğu tartışma konusu olmakla birlikte günümüzde Konya sınırları içerisinde bulunan Cihanbeyli İlçesinin aşiretin merkezi olduğuna dair genel bir kanı bulunmaktadır. Ancak, Mustafa Doğan'ın "*3525 Numaralu Nüfus Defterleri'ne Göre Cihanbeyli Aşireti ve Tâbi Aşiretlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı*"nın incelendiği tez çalışmasında, Cihanbeyli Aşireti'nin merkezinin, Cihanbeyli İlçesi ile bir alakasının bulunmadığı hatta Cihanbeyli Aşireti'ne ait 1830 tarihli nüfus defterlerinde, Cihanbeyli adında bir yerleşim yerinin varlığından bahsedilmediği belirtilmektedir. Ve yine bu çalışmada, Cihanbeyli İlçesi'nin isminin o dönemde İnevi olduğundan ve bu yerleşim yerinin Esp Keşan (Esbkeşan) konar-göçerlerinin yerleşim sahalarından birisi olduğu ifade edilmektedir (Doğan, 2019, s. 46). Ancak, aşağıda da belirtildiği üzere Esp Keşan Aşireti Cihanbeyli Aşireti'nden bağımsız bir aşiret değil bilakis onun uzantılarından birisidir (Uçakcı, 2020, s. 115). Bu nedenle Cihanbeyli ilçesi ile Cihanbeyli Aşireti'nin bir alakasının olmadığını söylemek doğru değildir.

Esp Keşan Aşireti'nin yanı sıra Cihanbeyli Aşireti'ne bağlı diğer aşiretler ise arşiv kayıtlarında; Şeyhbezinli (Şeyhbizinli), Ziveli, Mikailli, Atmanlı (Athanlı), Geygel (Geyikli, Tökeli (Türkanlı), Seyhanlı, Hemanlı ve Modanlı şeklinde geçmektedir (BOA. C. BLD.147/7334). Modern kaynaklarda ayrıca Ulus, Bâcegânlı, Zakirli (Zirkanlı, Zeyveli), Yarçekanlı, Herdili (Herdi), Japovalı, Cerrah, Koca Bekiroğulları, Direghânlı (Dirijanlı), Sinemli, Koyunlu, Şeyh Baliyanlı Aşiretleri de Cihanbeyli Aşireti'ne bağlı aşiret olarak aktarılmaktadır. Bu aşiretlerden Ulus aşireti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Canbeğ ya da Cihanbeyli adıyla anılmaktadır. Herdili Aşireti ise Cihanbeyli Aşireti'ne bağlı bir diğer aşiret olup Sivas, Aksaray, Çorum, Kırşehir yöresinde uzantıları bulunmaktadır. Cihanbeyli Aşireti'ne bağlı bir diğer aşiret olan Cerrahoğlu Aşireti'nin uzantıları ise Çorum-Bayat İlçesi ile Kuruçay yöresinde bulunmaktadır (Uçakcı, 2020, s. 115-131). Bişanlı, Kaşan, Keşan gibi isimlerle anılan Esp Keşanlı Aşireti ise Konya Aksaray Ankara ve Niğde yöresinde yayılmıştır (Uçakcı, 2020, s. 310). Cihanbeyli Aşireti teşekkülü içerisinde bulunan bir diğer aşiret olan Sinemli Aşireti ise Orta Asya kökenli olup adını Kalender-î Tarikatı içerisinde bulunan Sultan Sinemli adlı tarikat ocağından almıştır (Uçakcı, 2020, s. 209).

"*1789-1839*" yıllarına ait arşiv kayıtlarında Cihanbeyli Aşireti'ne bağlı olarak ismi geçen aşiretler ile bu aşiretlerin bulunduğu yerleşim alanları ise şu şekildedir:

Tablo 1. Cihanbeyli ve Bağlı Aşiretlerin Yerleşim Yerleri (Kaynak BOA. C. BLD.147/7334; Doğan, 2019, s. 53-112).

Aşiret İsmi	**Yerleşim Yeri**
Cihanbeyli	Konya ilinin Çeltik, Yunak, Cihanbeyli ilçeleri ile Afyon ilinin Emirdağ ilçesi ve çev.
Şeybezinli (Şeyhbizinli)	Ankara/Haymana ve çev.
Ziveli	Ankara/Çubuk ve Konya çev.
Mikailli	Ankara/Haymana-Polatlı ve çev.

[2] Öyle ki, bu dönemde Anadolu'daki köylerin pek çoğu Doğu'dan gelen konar-göçer topluluklar tarafından yurt edinilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bk. (İlgürel, 1993, s. 238).

Atmanlı (Athanlı)	Eskişehir-Bilecik ve çev.
Geygel (Geyikli)	Eskişehir-Bilecik ve çev.
Tökeli (Türkanlı)	Konya-Ankara kara yolu arasında kalan saha.
Seyhanlı (Sehanlı)	Ankara/Haymana-Polatlı çev. ile Konya'ya Yunak'ın kuzeydoğusu ile Çeltik'in doğusu.
Hemanlı	Ankara/Haymana-Polatlı ve çev.
Modanlı	Haymana

Tablo 1'de görüldüğü üzere on farklı aşiretin birleşiminden oluşan Cihanbeyli Aşireti, modern kaynaklarda sekiz farklı aşiretin birleşiminden oluşan bir aşiret olarak tanımlanmaktadır. Bu kaynaklarda, Seyhanlı ve Hemanlı Aşireti, Soryanlı Cemaati içerisinde tek bir aşiret olarak ele alınmaktadır (Doğan, 2019, s. 64). Yine bu kaynaklarda Geygel Aşireti'de Atmanlı Aşireti ile birlikte verilmektedir (Doğan, 2019, s. 105).

Bu aşiretler ile Cihanbeyli Aşireti arasındaki ilişkiler ise her zaman yatay bir çizgide seyretmemiş zaman zaman sıkıntılı süreçlerde yaşanmıştır (BOA. C. ZB. 46/2259). Özellikle Cihanbeyli Aşireti lideri Alişan Bey'in bu aşiretler üzerinde baskı kurmaya çalışması, aşiretler arasında büyük bir sorun teşkil etmiştir. Hatta bu aşiretlerden bazıları, XIX. yüzyılın ortalarında Cihanbeyli Aşireti'nden ayrılmak için girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak, bu girişimler, diğer aşiretlere örnek olabileceği ve sosyal düzeni bozabileceği endişesiyle kabul edilmemiştir (Doğan, 2019, s. 105).

3. OSMANLI İKTİSADÎ SİSTEMİNDE AŞİRETLERİN YERİ

Osmanlı Devleti'nin gelişmesinde ve şekillenmesinde konar-göçer toplulukların yaygın ismiyle aşiret ve cemaatlerin rolü büyüktür (Halaçoğlu, 2011, s. XI). Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, kendinden önce Anadolu'da hâkim olmuş devletlerin tecrübelerinden yararlanarak konar-göçer toplulukları kendi bünyesinde adapte etmiştir. Konar-göçer toplulukların hayat tarzlarına müdahale etmek yerine, onların hayat tarzında birtakım iyileştirmeler yapan Osmanlı Devleti, uygulamış olduğu bu politika ile konar-göçerleri kendi sistemi içerisinde tutmayı başarmıştır (Gündüz, 2016, s. 20).

Esas itibariyle yerleşik düzeni benimseyen Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında bulunan toplulukların muhtelif iskân yerlerinde üretim faaliyetlerinde bulunmasını arzu eden bir oluşumu tasvip etmekle birlikte konar-göçer toplulukları, bu durumun dışında tutmayı yeğlemekteydi. Bunun esas nedeni; hayvancılıkla uğraşan söz konusu bu grupların ekonomiye olan katkılarının devamını sağlamaktı. Özellikle et ihtiyacının karşılanmasında vazgeçilmez bir unsur olan bu gruplar aynı zamanda dokumacılık sektöründeki hammadde ihtiyacı ile ulaşımın sağlaması hususunda önemli bir yere sahip olan at üretiminin devamlılığının sağlanmasında da önemli bir yere sahipti. Bu nedenle devlet, konar-göçer topluluklara karşı yürütmüş olduğu politikalarda biraz daha esnek davranarak konar-göçer toplulukların mümkün olduğu kadar bağımsız ve onlara özel olarak hazırlanmış kanunlar çerçevesinde hayat sürmelerine imkân tanımıştır. Ancak, Osmanlı fetihleri ile birlikte konar-göçer toplulukların önemli bir kısmı, iskân bölgelerine yerleştirilerek yerleşik hayata geçirilmiştir. Bu sayede İslam Türk kültürü ve yaşayış biçimi de yeni fethedilen bu topraklara yayılma imkânı bulmuştur. Öyle ki, bugün Anadolu ve Rumeli'de hâlâ kurucuları olan aşiret ve boyların adları ile anılan çok sayıda yerleşim yeri bulunmaktadır (Arslan, 2001, s. 230-31). Uygulan bu politika ile fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinin yanı sıra (Halaçoğlu, 2010, s. 67) boş ve harap yerlerin ziraata açılması, yeni kasaba ve köylerin kurulması gibi birtakım sosyal ve iktisadî kazanımlar da elde etmiştir (Halaçoğlu, 2014, s. 57-58).

Uygulan bu politikalar ile konar-göçer aşiretleri iktisadî sisteminin bir parçası haline getiren Osmanlı Devleti, bu sayede onların varlıklarından istifade ederek önemli kazanımlar elde etmiştir. Zira göçebe hayat tarzını benimseyenler, besledikleri hayvanların bedellerini ödemekle mükellef iken yerleşik hayata geçenler, ziraat ile meşgul oldukları için hem üretime katkıda bulunur hem de elde ettikleri zirai ürünlerin vergilerini öderlerdi. Koyun, keçi, inek, öküz ve deve gibi hayvan yetiştiriciliğinin bir hayli yaygın olduğu aşiretlerde yetiştirilen bu hayvanlar, kimi zaman doğrudan başkentin ihtiyacını karşılamak için (BOA. C. BLD. 147/7334; C. BLD.

71/3521), kimi zamanda savaş anında ordunun ihtiyacını karşılamak için kullanılırdı.[3] Yetiştirilen bu hayvanlar arasında özellikle deve ve katırlar ekseriyetle taşımacılık alanında kullanılmıştır. Bunun yanı sıra aşiretler, yetiştirdikleri deve ve katırlar ile sefer zamanında mühimmat ve iaşe sevkiyatı gibi önemli görevler de ifa ederlerdi (Köç, 2012, s. 136). Aynı zamanda aşiretler, devletin eşkıyayla mücadelesinde, asker vermek suretiyle devletin yanında mücadelelere de katılırlardı (Söylemez, 2011, s. 105-106). Bununla birlikte nakliye, taşımacılık gibi alanlar ile yapağı, deri ve keçe üretimi gibi çeşitli sektörlerde de aşiretler söz sahibiydi (Köç, 2012, s. 136).

Bütün bunlar konar-göçer topluluklar içerisinde aşiretleri, ayıran en önemli özelliklerdi. Zira aşiretler yukarıda da ifade edildiği üzere hem üretime destek olmakta hem de vergi vermekteydi. Konar-göçer topluluklar içerisinde yer alan diğer göçebe unsurların bazılarında böyle bir durum söz konusu değildi. Nitekim onların pek çoğu yabani hayvanları avlayarak geçimlerini sağlamakta bunun için de herhangi bir çaba ve emek sarf etmemekteydi. Dolayısıyla bu gruplar, herhangi bir üretimde söz sahibi değildi. Örneğin, bu gruplardan olan çingeneler, herhangi bir üretimde bulunmadıkları gibi sürekli olarak vatandaşın sırtından geçinmekteydi. Oysa konar-göçer hayatı yaşayan aşiretler de böyle bir durum söz konusu değildi. Onlar şehir ve kasabaların iaşesi başta olmak üzere dokumacılık sektöründeki hammadde ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir yere sahipti (Söylemez, 2011, s. 105-106).[4]

Sahip olduğu bütün bu özellikler ile Osmanlı iktisadî sisteminde ayrı bir yere sahip olan aşiretler, aynı zamanda Osmanlı Devleti için önemli bir vergi kaynağı idi. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, halkın tarım ve hayvancılıktan elde ettiği ürünlerden muhtelif vergiler almıştır. Devletin bütçesine büyük oranda katkı sağlayan bu vergilerden birisi de ağnam vergisidir. Arapça koyun anlamına gelen *ganem* kelimesinin çoğulu olan *ağnam,* Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvanlardan alınan vergi demektir. Genellikle *"Nisan-Mayıs"* aylarında koyunlar yavruladıktan sonra tahsil edilen ağnam vergisi, Fatih Dönemi'nde üç koyundan bir akçe şeklinde iken zamanla iki koyundan bir akçe olacak şekilde düzenlenmiştir (Gündüz, 2002, s.162; Emecen, 1988, s. 478). Ancak, bu miktar bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Kuzusu olan her koyunun kuzusu ile birlikte hesaplandığı bu vergi cinsi, bir dönem askerin ihtiyacını temin etmek maksadıyla aynî olarak alınmasına karşın daha sonra, *adet-i ağnam* ismi ile nakden tahsil edilmeye başlanmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren ise bu vergi cinsi hazinenin en önemli kalemi haline gelmiştir (Emecen, 1988, s. 478).

Aşiretler koyun vergisi dışında yaylak-kışlak, bennak, mücerred gibi vergiler de öderlerdi (Öztürk, 2021, s. 25). Bennak vergisi, koyunu olmayan fakat evli olan kimselerden kişi başı 12 akçe olarak alınırdı. Mücerred vergisi ise, ziraatla uğraşan reayadan bekâr olan ve çifti çubuğu olmayanlar ile göçebelerden koyun ve keçisi olmayanlardan alınırdı. Kişi başı yıllık altı akçe olarak belirlenen bu vergi türünün yanı sıra aşiretler, yaylak-kışlak arasında gidip geldikleri yolların kullanımı için de bir vergi öderlerdi. Buna geçit akçesi denilmekteydi (Söylemez, 2011, s. 114-115). Yaylak-kışlak vergisi ise, sürü başına veyahut koyun başına alınan bir vergi türüdür. Arşiv kayıtlarında yaylak resm-i olarak geçen bu vergi türü (BOA. C. ML. 426/17256), aynı zamanda merâ-i otlak ve resmi yatak isimleri ile de anılmaktadır (Söylemez, 2011, s. 119-120). Göçebe topluluklardan ve Yörüklerden yılda bir defa alınan bu vergi türünün miktarı yöreden yöreye değişmektedir. Kimi yerlerde 300 koyun bir sürü kabul edilerek, her sürüden bir koyun alınması şeklinde olurken, kimi yerlerde de sürüler alâ, mutavassıt ve ednâ olarak üç gruba ayrılır ona göre hesaplanırdı (Söylemez, 2011, s. 119-120). Bu hesaplamalarda genellikle alâ 20 kuruş, mutavassıt 15-16 kuruş, ednâ 8 kuruş olarak belirlenirdi (BOA. AE. SMHD.

[3] Osmanlı ordusunun et ihtiyacı, savaş durumunda iki şekilde karşılanırdı. Bunlardan birincisi etin olağanüstü vergiler dâhilinde tedarik edilmesi, ikincisi ise iştira yöntemiyle temin edilmesiydi. Konar-göçerlerden de benzer yöntemlerle et temin eden Osmanlı Devleti'nin iaşe temininde uyguladığı bir diğer prensip ise iaşe maddesi veya mühimmatını, ordunun seferde bulunduğu güzergâha en yakın noktadan temin etmekti. Öyle ki IV. Murat Devri Doğu Seferlerinde, ordunun et ihtiyacı ekseriyetle Bozulus, Danişmendlü, Yeni-il ve Halep Türkmenleri olmak üzere bölgedeki konar-göçer tebaadan tedarik edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bk. (Polat, 2020, s. 667).

[4] Ancak, bu durum aşiretlerin hepsi için geçerli değildir. Öyle ki, aşiretlerin bir kısmı sefer zamanında ordunun et ve nakliye ihtiyacını karşılarken, bir kısmı da faklı görevler de bulunabiliyordu. Örneğin, İzzeddünlü Aşireti'nin görevi, ordunun ok ihtiyacı karşılamaktı. Ayıntılı bilgi için Bk.(Köç, 2012, s. 136; Öğüt ve Küçük, 2015, s. 47).

II. 23/1393. 3). Bütün bu vergi türleri bir araya getirildiğinde ise aşiretlerin hazineye ödedikleri vergi miktarı büyük bir yekûn tutmaktadır (Öztürk, 2021, s. 25)

Bu vergilerin dışında Osmanlı Devleti'nde halktan alınan diğer vergi türü olan imdad-ı hazeriye ve imdad- seferiye vergisi ile avarız vergisinden ise aşiretler, devlete zahire vermekle mükellef olmaları nedeniyle muaf tutulmuşlardır (Söylemez, 2011, s. 122).

3. 1. Cihanbeyli Aşireti'nin Osmanlı İktisadî Sistemindeki Yeri

Osmanlı Devleti 1690 yılında konar-göçer toplulukların yerleşik halka verdiği zararları önlemek adına bir iskân politikası geliştirmiş ve bu sayede Anadolu'da ekilemeyen on binlerce hektarlık tarım alanı ekonomiye kazandırılmıştır. Aynı zamanda uygulanan bu yöntem ile aşiretlerin ziraat yaparak, askerlik ve vergi gibi zorunlu hizmetlerini daha kolay bir biçimde yerine getirmelerine imkân tanımıştır (Uçakcı, 2020, s. 1021-1022).

Bilindiği üzere şehir ve kasabaların et, süt, yağ ve peynir ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan aşiretler, aynı zamanda dokumacılık sektöründeki esnafın hammadde ihtiyacının karşılanmasında da önemli rol oynamaktadır (Söylemez, 2011, s. 105-106; Doğan, 2019, s. 2). 1500'lü yıllara kadar en önemli meşgalesi hayvancılık olan aşiretler, bu tarihten sonra konar-göçerlerin yerleşik hayata geçmeye başlaması ile birlikte ziraatla da uğraşmaya başlamıştır. Bu sayede aşiretler, hayvancılıkta olduğu gibi zira-i faaliyetlerde de ilerleme kaydetmişlerdir (Aygün, 2019, s. 554).

Aşiretlerin genelinde olduğu gibi Cihanbeyli Aşireti'nin geçim kaynağı da ekseriyetle hayvancılığa dayanmakta olup daha sonraki süreçlerde ziraî faaliyetler de önem kazanmaya başlamıştır. Aşirete tabî olanların yaklaşık %86'sının tarım ve hayvancılıkla meşgul olduğu aşiret içerisinde, sadece tarım ile meşgul olanların oranı %24'tür (Doğan, 2019, s. 61). Genellikle koyun yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Cihanbeyli Aşireti'nde, bir diğer önemli geçim kaynağı ise ticaretti. Nüfusun yaklaşık %7'sinin ticaretle uğraştığı aşiretin, ticaretteki uğrak noktası ise İstanbul, İzmir, Bursa ve çevresiydi (BOA. AE. SSLM. III. 341/19689).

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yanı sıra XIX. yüzyılın ortalarına doğru büyükbaş hayvan yetiştiriciliği alanında da gelişme gösteren aşiret, özellikle deve yetiştiriciliği alanında devlet tarafından da desteklenmiştir. Zira aşiretlerin çok sayıda deveye sahip olması ve bu develerin taşımacılık alanında kullanıyor olması devletin deve yetiştiriciliğini desteklemesinin en önemli nedeni olmuştur. Aynı zamanda devlete ait madenlerin başkente nakillerinde de bu develerden yararlanabileceği düşüncesi, devletin deve yetiştiriciliğini desteklemesinin bir diğer nedenidir (Aygün, 2019, s. 556).

Cihanbeyli Aşireti'nin Osmanlı iktisadî sistemi içerisindeki en önemli görevi ise başkentin et iaşesinin önemli bir kısmını karşılamaktı. Başlangıçta yıllık 25 bin koyun gönderir durumda olan aşiret, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru yıllık 100 bin koyun gönderir duruma gelmiştir (BOA. C. BLD. 140/6963; C.. BLD. 41/2011). Bu sayı zamanla daha da artmış ve 1840'lara geldiğinde aşiret, İstanbul'a yıllık 120 bin koyun tedarik eder duruma gelmiştir (Akın, 2020, s. 49). XIX. yüzyılın ortalarında ise artık aşiret, İstanbul'un koyun ihtiyacının %20'sini karşılar durumdadır (Çiftçi, 2023, s. 150). İstanbul'a gönderilen bu koyunlar için ise devlet tarafından her bir koyuna karşılık sekiz kuruş bedel ödenmiştir (BOA. AE. SMHD. II. 80/6214).

İstanbul'a yapılan bu sevkiyatın tamamı aynı anda gerçekleşmemiştir. Gönderilecek 100 bin koyunun ilk etapta bir kısmı, ardından ise diğer kısımları peyderpey gönderilmiştir. Örneğin, H.1238/M.1822-23 tarihinde İstanbul'un ihtiyacı için gönderilmesi planlanan 100 bin koyunun, 40 bini gönderilmiş kalan 60 binin ise ilerleyen zamanlarda gönderilmesine karar verilmiştir (BOA. C. BLD. 150/7462). Yine Karaman Eyaleti'nden İstanbul'un et ihtiyacı için gönderilen ağnam ve keçiden ilk etapta 25 bin gönderilmesi, kararlaştırılmıştır (BOA. AE. SSLM. III. 328/19017). İstanbul'a gönderilen bu koyunlar ise Karaman ve Kızıl koyun olarak iki farklı türden oluşmaktadır. Cihanbeyli Aşireti'nin gönderdiği koyunlar ekseriyetle Karaman koyunu olarak nitelendirilmekte olup, Merdisi (Mervisi) Aşireti gibi bazı aşiretlerin gönderdikleri koyunlar kızıl koyun olarak nitelendirilmektedir (BOA. HAT. 195/9666).

İstanbul ve Anadolu'nun birkaç yerine canlı hayvan ticareti yapan Cihanbeyli Aşireti'nin Trabzon yöresine gönderdiği koyunlar, gemilerle Trabzon'a gönderilir oradan başka yerlere

sevk edilirdi (Aygün, 2019, s. 554). Aynı zamanda İzmir ve Bursa çevresine de koyun sevkiyatı yapan aşiret üyeleri çoğu zaman bu sevkiyatı gizli gerçekleştirirdi. Zira merkezî hükümetin izni olmadan aşiretin İstanbul dışında herhangi bir yere koyun sevkiyatı yapması yasaktı. Bu yasağa rağmen aşiret üyeleri, çoğu defa ellerindeki koyunları veya başka bir yerden temin ettikleri koyunları, İstanbul yerine İzmir, Bursa gibi şehirlere götürerek daha yüksek fiyattan satmaya çalışmıştır (BOA. C. BLD. 31/1531).

Aşiretler tarafından gönderilen bu ağnamın ulaşımı hususunda da oldukça titiz davranan merkezî hükümet, mevcut yerleşim yerindeki idarecilere gönderdiği hükümlerde; İstanbul'a gönderilen ağnamın eksiksiz ve zamanında gönderilmesini emretmektedir (BOA. C. BLD. 134/6682; C. BLD. 57/2807; C. BLD. 96/4799). Aşiret üyelerinin bu emre uymadığı takdirde ağnamı gönderecek aşiret üyesine yaptırım uygulayan merkezî hükümet, bu yaptırımlar çerçevesinde ağnamı zamanında gönderemeyenlerin daha sonraki süreçlerde misli ile göndermesini emretmiştir. Örneğin, Cihanbeyli Aşireti lideri Alişan Bey'in oğlu Halil, İstanbul'un ihtiyacı için göndermesi gereken 80 bin ağnamı zamanında gönderememesi nedeniyle daha sonraki süreçte 90 bin ağnam göndermek durumunda kalmıştır (BOA. C. BLD. 151/7522). Yine Anadolu Valisi Ebubekir Paşa ile Bursa naibi ve Hüdavendigar Sancağı mütesellimine yazılan hükümde, Cihanbeyli Aşireti'nden sevk edilecek koyunların bir tanesinin dahi buralarda satılmaması, hepsinin doğrudan İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir (BOA. C. BLD. 13/611). H. 1218/ M.1803-04 tarihli bir başka belgede ise, Cihanbeyli Aşireti'nden Hacı Osmanoğlu'nun Ilgaz'dan temin edip İstanbul'a göndereceği yaklaşık 30-40 bin koyunun, Gölpazarı, Vezirhanı, Bursa, Yenişehir ve İzmir taraflarına götürülmesine engel olunması ve bunların doğrudan İstanbul'a gönderilmesinin gerektiği Gerede kazası ile Taraklı ileri gelenlerine bildirilmiştir (BOA. AE. SSLM. III. 341/19687; AE.. SSLM. III. 341/19689). Ancak, bütün bu uyarılara rağmen aşiret üyelerinden Sarı Mustafa ve onun oğlu Hasan ile birlikte bazı tüccarlar, İstanbul yerine İzmir ve çevresine koyun sevkiyatına devam etmişlerdir (BOA. C.BLD. 31/1531). İlerleyen süreçlerde ise kendi sahip oldukları koyunların dışında başka aşiretlerden de koyun satın alarak faaliyetlerine devam eden aşiret üyeleri, çoğu defa bu eylemleri, kanun dışı yollarla gerçekleştirmiştir. Öyle ki, H.1207/M.1792-93 tarihinde Cihanbeyli Aşireti'nden bazı kimseler, Erzurum ve çevresinde Merdisi (Mervisi) Aşireti'nin toplayarak İstanbul'a getirmek üzere yola koyuldukları ağnama Çerkez Kazasında taarruz ederek ağnamları gasp etmiş ve Merdisi (Mervisi) Aşireti'nin ağnamının İstanbul'a ulaşmasına engel olmuştur (BOA. AE. SSLM. III. 205/12187).

Yapılanlar karşısında önlemleri arttıran merkezî hükümet ise aşiret içerisine bir mübaşir tayin ederek sevkiyatın sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamaya çalışmıştır (Akın, 2020, s. 48). Aynı zamanda bölgedeki yerel idarecileri de bu hususta uyaran merkezî hükümet, alınan önlemler yeterli gelmeyince, bu hususstaki önlemlerini daha da katılaştırarak ismi yağma, gasp vb. olaylara karışan ve sevkiyatın yapılmasına mutlak suretle mani olan aşiret üyelerinin sürgün cezası ile cezalandırılmalarına karar vermiştir. Öyle ki, Cihanbeyli Aşireti üyelerinden Mustafa Bey ile Hacı Ömer, İstanbul'a gönderilen ağnama mani olmaları nedeniyle H.1243/M.1827-28 tarihinde Tulca'ya sürgün edilmiştir (BOA. C. ZB. 54/2671). Yine Cihanbeyli Aşireti üyelerinden Hacı Musa, benzer davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle Midilli'ye sürgün edilmiştir (BOA. C. BLD. 42/203).

Diğer taraftan bu ağnamın İstanbul'a sevkiyatında, Cihanbeyli Aşireti ile birlikte ona bağlı diğer aşiretlerde önemli bir yere sahipti. Örneğin, H.1234/M.1818-19 tarihinde İstanbul'un et ihtiyacı için gönderilen 100 bin ağnam, Cihanbeyli Aşireti'nin yanı sıra ona bağlı Şeyhbezinli Zeyveli, Mikailli, Atmanlı, Seyfanlı, Türkanlı ve Geyikli aşiretleri tarafından gönderilmiştir (BOA. AE. SMHD. II. 23/1393). Yine H.1242/M.1826-27 tarihinde İstanbul'a yapılan 100 bin koyun sevkiyatının bir kısmı Cihanbeyli Aşireti tarafından yapılırken bir kısmı da Şeyhbezinli ve Ziveli Aşiretleri tarafından yapılmıştır. (BOA. C. BLD. 144/7171). Ancak, bu sevkiyatlarda Cihanbeyli Aşireti'nin rolü diğerlerine nazaran daha fazladır. Kimi zaman aşiret olarak tek başına bu sevkiyatı gerçekleştiren Cihanbeyli Aşireti, ortaklaşa gönderilen sevkiyatlarda da her zaman en yüksek sayıda ağnamı gönderen taraf olmuştur. Öyle ki, H. 1234/M.1818-19 tarihinin Şaban ve Ramazan ayları arasında İstanbul'a gönderilen 25 bin ağnamın çoğunluğu Cihanbeyli Aşireti tarafından, geri kalanlar ise Şeyhbezinli, Zeyveli, Mikailli gibi aşiretler tarafından gönderilmiştir. Bunların dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo 2. Cihanbeyli ve Bağlı Aşiretlerin İstanbul'a Gönderdikleri Ağnam Miktarı (Kaynak, BOA. AE. SMHD. II. 23/1393.1)

Aşiret İsmi	**Gönderilen Ağnam Miktarı**
Cihanbeyli	8.000
Şeyhbezinli (Şeyhbizinli)	6.000
Zeyveli	4.000
Mikailli	3.000
Seyhanlı	1.500
Atmanlı (Athanlı)	1.500
Türkanlı (Tökeli)	1.000
Geyikli (Geygel)	500
Toplam	25.500

İstanbul'un et ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahip olan Cihanbeyli Aşireti, birtakım ayrıcalıklara da sahipti. Bu hususta birçok vergi muafiyetine sahip olan aşiret ayrıca, Ankara ve İstanbul arasında ücretsiz geçiş hakkına sahipti (Akın, 2020, s. 49). Ancak, tüm bunlara rağmen, sevkiyatın oldukça maliyetli olması ve nakit para ihtiyacının oluşması nedeniyle aşiret üyeleri zaman zaman sıkıntıya düşmüştür. Özellikle aşiret üyelerinin nakit para ihtiyacını sık sık sarraf ve tefecilerden aldıkları kredilerle karşılamaya çalışması, hem aşiret içerisinde hem de devlet nezdinde birtakım sıkıntılara neden olmuştur. Öyle ki, Cihanbeyli Aşireti üyelerinin, Rus tüccar David Savala'ndan koyunların sevkiyatı için aldıkları krediyi zamanında ödeyememesi iki ülke arasında küçük bir kriz yaşanmasına da neden olmuştur (Akın, 2020, s. 49).

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte aşiretlere ve diğer konar-göçer gruplara yönelik politikalarında birtakım değişikliklere giden Osmanlı Devleti, yürütmüş olduğu yeni politikalar ile aşiret liderlerinin aşiret üyeleri üzerindeki hegemonyasını kırmaya çalışmıştır. Ancak, devletin yürütmüş olduğu bu yeni politikalar, Cihanbeyli Aşireti üyeleri arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştur. Mevcut problemi çözmek adına, merkezî hükümete dilekçeler gönderen aşiret üyeleri, bu dilekçelerde aşireti liderinden memnun olduklarını dile getirmekte ve liderlerine dokunulmaması karşılığında İstanbul'a gönderdikleri ağnam sayısı ile yaylak ve kışlak vergilerinin arttırılmasını talep etmişlerdir. Ancak, bütün bu isteklerine karşın merkezî hükümet, aşiret liderlerinin etkisini azaltmaya kararlıdır. Zira devlet uzunca süredir konar-göçer grupların göç yolları üzerinde oluşturdukları güvenlik zafiyetinden mustaripti (Aygün, 2019, s. 544). Konar-göçerlerin altı ayda bir yayladan kışlaya, kışladan yaylaya göç etmeleri, mevcut yerleşim yerindeki ekili-dikili arazilerin, zarar görmesine neden olmaktaydı (BOA. C. DH. 54/2684). Aynı zamanda bu göç esnada Osmanlı köylerindeki yerleşik unsurlar ile göçebe unsurlar arasında sıkıntılar da yaşanmaktaydı (BOA. AE. SSLM. III. 76/4611; Barkey, 1999, s. 119).Özellikle konar-göçer grupların geçtikleri yerlerde yol üstünde rastladıkları hayvanları kendi sürülerine katmaları, bu iki grup arasındaki en mühim meselelerdendi (BOA. HAT. 97/3892). Öyle ki, Anadolu'da bulunan aşiretlerden Terikânlı ve Rişvan Aşireti mensuplarının, 1829 tarihinde Aksaray civarındaki ahalinin üç yüz kadar hergelesini bu yöntemle alıp götürmüştü. Aynı zamanda aşiret üyeleri, ahalinin mal ve eşyalarını da yağma ederek ahaliye yaklaşık iki-üç yüz keselik bir zarar vermiştir (Aygün, 2019, s. 543).

Diğer taraftan aşiret üyeleri arasında yaygınlaşan hırsızlık, yol kesme, yağma, adam yaralama, öldürme ve kaçırma gibi faaliyetler de aşiretin bulunduğu bölgelerdeki sosyal düzeni bozan faaliyetlerdendir (BOA. HAT. 446/22282). Örneğin Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde bulunan Cihanbeyli Aşireti uzantılarından olan Ulus Aşireti ile Keli-corlu cemaati ve Şamakılu Aşireti'nden 300 kadar atlı eşkıya, yolları keserek ahaliye zarar vermiş ve pek çok kişiyi katletmiştir (Halaçoğlu, 2014, s. 60-61). Yine Cihanbeyli Aşireti'nden bazı cemaatlerin Arapgir ve Divriği sancaklarında sebep oldukları zararlar nedeniyle, buralardan kaldırılması ahali tarafından istenmiştir. Bunun üzerine Cihanbeyli Aşireti'nden Japovalı, Bâcegânlu, Diregânlu ve Koyun-oğulları cemaatlerinin bu mahallelerden çıkarılarak Rakka'ya iskân edilmeleri kararlaştırılmıştır. Buna rağmen aşiret üyeleri bu karara uymayarak Arapgir, Divriği ve Malatya taraflarındaki köyleri basıp, hayvanları gasp etmeye devam etmişlerdir (Halaçoğlu, 2014, s. 140). Kimi zaman da aşiretler arasında yaşayan çatışmalar, sosyal hayatı olumsuz etkilemiştir. Ancak, bu yaşananlar eşkıyalık suçları niteliğinden uzaktı. Zira eşkıyalar, genellikle münferit olarak hareket ederek soygun, gasp vb. suçlara karışırken; aşiretler, toplu olarak hareket ederek diğer aşiretlerin mallarını gasp ederlerdi. Aşiretler arasında genellikle vur kaç

olarak adlandırılan bu durum neticesinde, kaybeden aşiretin at, deve, koyun, davar sürüleri topyekûn alınırken; ev eşyaları ve paralarına dokunulmazdı (Bayazıt, 2008, s. 25).

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Cihanbeyli Aşireti örneği üzerinden aşiretlerin Osmanlı iktisadî alanındaki katkılarının ele alındığı bu çalışmada aşağıdaki çıkarımlara ulaşılmıştır;

Başkentin et ihtiyacının karşılanmasında temel bir unsur olan aşiretler, aynı zamanda dokumacılık sektöründeki hammadde ihtiyacı ile taşımacılık alanında da önemli bir yere sahiptir. Bu aşiretlerden birisi olan Cihanbeyli Aşireti özelinde bakıldığında ise şu değerlendirmelerde bulunulabilir;

1560'lı yıllarda Diyarbakır ve çevresinde yaşamaya başlayan Cihanbeyli Aşireti, bu tarihten sonra iç kısımlara gelerek, Sivas-Kangal, Yozgat ve Tokat yöresini yurt edinmiştir. XVII. yüzyılın ortalarında ise Orta Anadolu'nun batısında Emirdağ ile Cihanbeyli Platosu arasında kalan bir sahada meskûn halde bulunan aşiret, buraya Celali isyanlarının ikinci devrinin sona erdiği dönemde gelmiştir.

Türkmen taifesi olduğu bilinen aşiretin Anadolu'yu yurt tutmuş olanlarının bir kısmı, kendilerini Türkmen olarak tanımlayıp, bölgelerinde yerel Türkçeyi kullanırken, bir kısmı da kendilerini Kürt olarak tanımlamaktadır. Öyle ki, Çorum'da bulunan aşiret üyelerinin bir kısmı, kendileri Sünni Türkmen, bir kısmı da kendilerini Kürt Alevisi veya Kürt olarak tanımlamaktadır. Ankara-Haymana ve Konya sahasını yurt tutmuş olan aşiret üyeleri ise kendilerini Kürt olarak tanımlamakta ve Kurmanci lehçesini kullanmaktadır.

Temel misyonu, İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması olan Cihanbeyli Aşireti, aynı zamanda aşiretlerin genelinde olduğu gibi şehir ve kasabaların süt, yağ ve peynir ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra dokumacılık alanındaki hammadde ihtiyacı ile taşımacılık alanında da önemli bir yere sahip olan aşiret, başlangıçta İstanbul'a yıllık 25 bin ağnam gönderir durumda iken, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru bu sayı 100 bine, yüzyılın ortalarında ise yıllık 120 bine ulaştırmıştır.

Temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanan aşiret, daha sonraki süreçte tarım ve ticaret alanında da gelişme göstermeye başlamıştır. Aşiret üyelerinin %86'sının tarım ve hayvancılıkla ilgilendiği aşirette, %7 gibi küçük bir kısım ise ticaretle meşgul olmaktadır. Ekseriyetle koyun ticareti alanında gelişme gösteren aşiret, zamanla deve ticareti hususunda da gelişme göstermeye başlamıştır. Bunda develerin, taşımacılık alanında kullanılabilir olması ve devletin deve yetiştiriciliğini desteklemesinin büyük payı olmuştur.

Başta İstanbul olmak üzere Bursa, İzmir, İzmit ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde geniş bir ticaret ağına sahip olan aşiret, bu yerleşim yerlerine yapmış olduğu sevkiyatlar karşılığında birtakım ayrıcalıklara da sahip olmuştur. Bu bağlamda birçok vergi muafiyetine sahip olan aşiret aynı zamanda Ankara ve İstanbul arasında ücretsiz geçiş hakkına da sahipti. Ancak, tüm bunlara rağmen sevkiyatın oldukça maliyetli olması nedeniyle zaman zaman sıkıntıya düşen aşiret üyeleri, kimi zamanda sıkıntının baş aktörü olmuştur. Öyle ki, İstanbul'a gönderilmesi gereken ağnamı İstanbul'a göndermek yerine Bursa, İzmir gibi yerleşim yerlerine gönderen aşiret üyelerinin bu tutumu merkezî hükümetle aşiret arasında birtakım sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında bölgedeki yerel idarecileri sevkiyatların sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi hususunda tam yetkili kılan merkezî hükümet, alınan tüm önemler ve uyarılara rağmen faaliyetlerine devam eden aşiret üyelerinin de sürgün cezası ile cezalandırılmasını hükmetmiştir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte aşiretlere yönelik politikalarında değişikliğe giden Osmanlı Devleti, almış olduğu kararlarla aşiret liderlerinin aşiretler üzerindeki etkisini kırmaya ve aşiretlerden kaynaklı ortaya çıkan güvenlik zafiyetini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Ali Emirî Tasnifi

BOA. AE. SMHD. II: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan Mahmud II.

BOA. AE. SMHD. II. 23/1393; AE. SMHD. II. 23/1393.1; AE. SMHD. II. 23/1393.3; AE. SMHD. II. 80/6214.

BOA. AE. SSLM. III: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan Selim III.

BOA. AE. SSLM. III. 341/19687; AE. SSLM. III. 341/19689; AE. SSLM. III. 328/19017; AE. SSLM. III. 76/4611; AE. SSLM. III. 205/12187.

Cevdet Tasnifi

BOA. C. BLD: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye.
BOA. C. BLD. 99/4914; C. BLD. 147/7334; C. BLD. 71/3521; C. BLD. 99/4914; C. BLD.147/7334; C. BLD. 13/611; C. BLD. 31/1531; C. BLD. 42/203; C. BLD. 140/6963; C. BLD. 41/2011; C. BLD. 150/7462; C. BLD. 134/6682; C. BLD. 57/2807; C. BLD. 96/4799; C. BLD. 151/7522; C. BLD. 144/7171.
BOA. C. DH: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Cevdet Dâhiliye.
BOA. C. DH. 54/2684; C. DH. 116/5768; C. DH. 25/1207; C. DH. 119/5942.
BOA. C. ML: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye.
BOA. C. ML. 426/17256.
BOA. C. ZB: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye.
BOA. C. ZB. 54/2671; C.. ZB. 46/2259.

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi

BOA. HAT: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi
BOA. HAT. 446/22282; HAT. 97/3892; HAT. 195/9666.

Tetkik Eserler

Abdulla, N. (2019). *İmparatorluk Sınır ve Aşiret (Kürdistan ve 1843-1932 Fars Sınır Çatışması)*. İstanbul: Avesta Yayınları.
Akın, F. (2020). *Tanzimat Döneminde Anadolu'da Konar-Göçer Aşiretler (1839-1876)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
Arslan, H. (2011). *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
Asan, H. (2016). Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914). *Göç Araştırmacıları Dergisi*, 2 (3), 34-61.
Aygün, N. (2019). Cihanbeyli-Haymana Sahasındaki Konar-Göçer Toplulukların İdari, Sosyal ve İktisadi Yapıları (1827-1861). *Mütefekkir*, 6 (12), 539-558.
Barkey, K. (1999). *Eşkıyalar ve Devlet*. Çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Başarır, Ö. (2014). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Mali Uygulamaları Çerçevesinde Konar-Göçer Topluluklar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54 (2) 251-284.
Bayazıt B. S. (2008). *Aşiretlerin İsyanları*. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.
Çiftçi, E. (2023). Deve, Aşiret ve Devlet: Osmanlı Madencilik ve Ordu Lojistiğinde Aşiret Develerinin Rolü. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,12(32), 148-163.*
Doğan, M. (2019). *3525 Numaralı Nüfus Defteri'ne Göre Cihanbeyli Aşireti Tâbi Aşiretlerin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray, Türkiye.
Ekinci M. R. (2017). *Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşiretleri XVIII. –XIX. YY.*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, Türkiye.
Emecen, F. (1988)."Ağnam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 1), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları.
Gündüz, T. (2002). "Konar Göçer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 26), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, 161-63.
Gündüz, T. (2010). *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
Gündüz, T. (2016). *Danişmendli Türkmenleri, Kırşehir-Nevşehir-Aydın Hattında Aşiretler*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
Halaçoğlu, Y. (1991). "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 4), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, 9.
Halaçoğlu, Y. (2010). *Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
Halaçoğlu, Y. (2011). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, İstanbul: Togan Yayınları.
Halaçoğlu, Y. (2014). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
İlgürel, M. (1993). "Celâ-yi Vatan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 7), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, 238-40.
Kaplan, Y. (2019). Aşireti Ortaya Çıkaran Temel Etmenler. *Türkiye'de Aşiret Tartışmaları*, Haz.: Suvat Parin, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
Köç, A. (2012). Osmanlı Taşrasında Konargöçer - Devlet İlişkisi: Ankara'da Tabanlı Türkmen Aşireti'nin İskânı. *Yeni Fikir Dergisi*, 4 (9), 126-157.
Öğmen, M. (2009). *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden Cumhuriyetin İlanına Kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Aşiretlerin Demografik Yapısı.* II. Bingöl Sempozyumu, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl.
Öğüt, T., Küçük, N. (2015). 18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci. *AKAD*, 7 (12), 46-73.
Öztürk M. (2021). 20. Yüzyılın Başlarında Aşiretler-Yerleşme ve Nüfus. *INIJOSS*, 10 (1), 14-47.
Polat, S. (2020). IV. Murat Dönemi Osman Seferlerinde Konar-Göçerlerin Et Temini ve Taşımacılık Hususundaki Rolleri. *Türkiyat Mecmuası*, 30 (2), 671-698.
Söylemez, F. (2011). *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi -Rişvan Aşireti Örneği-*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Sümer F. (2013). "Yörükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 43), Türkiye İstanbul: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, 570-73.
Uçakçı, İ. (2020). *Oğuz Boyları, Aşiret, Oymak, Cemaatler (Şecere Kitabı)*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

1908 TARİHLİ İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORUNA GÖRE BEYRUT VİLAYETİ VE CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRIFLIĞININ İDARİ VE EKONOMİK DURUMU

ADMINISTRATIVE AND ECONOMIC SITUATION OF BEIRUT AND MOUNT LEBANON BASED ON BRITISH CONSULATE REPORT DATED 1908

Aziz KILIÇ[1]

[1] İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Malatya, Türkiye

[1] aziz.kilic@inonu.edu.tr

ÖZET

16. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetimine giren Lübnan, tarih boyunca Akdeniz'de önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Oldukça eski çağlara dayanan ticaret geleneğinin yanı sıra dini, sosyal ve kültürel açıdan da kozmopolitti. Bu durum Lübnan'ın siyasi ve idari yapısına da yansımaktaydı. 19. yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi devletlerin Lübnan'ın toplumsal ve siyasi dengelerine müdahaleleri bölgede siyasi huzursuzluklara yol açabilmekteydi. Özellikle Doğu Akdeniz'in en önemli liman şehirlerinden olan Beyrut, Batı nüfuzunun en yoğun şekilde görüldüğü yerlerdendi. Cebel-i Lübnan ise çok mezhepli bir yapıya sahipti. Bölgedeki iki güçlü dini topluluk olan Marunîler ve Dürziler arasında ekonomik, siyasi ve askeri güç rekabeti nedeniyle zaman zaman çatışmalar patlak verebilmekteydi. Adı geçen bu iki topluluk arasında özellikle 1840-1860 yılları arasında iç savaş niteliğinde çok sayıda çatışma meydana gelmiş ve bu nedenle Cebel-i Lübnan 1861'de idari, adli ve mali özerkliğe sahip müstakil bir mutasarrıflığa dönüştürülmüştür.

Bu çalışmada, 1908-1914 yılları arasında İngiltere'nin Beyrut konsolosluğu görevinde bulunan Henry Arnold Cumberbatch'ın Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ile ilgili raporu ele alınmıştır. Cumberbatch söz konusu raporunda, 1908 yılının ilk yarısında Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının idari ve ekonomik durumunu aktarmaktadır. Raporun birinci bölümü Beyrut vilayetiyle ilgilidir. Bu bölümde idari yapı, kamu güvenliği, kaçakçılık, yasadışı göçler, bayındırlık hizmetleri, ticaret, turizm ve hac konuları ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ile ilgilidir. Bu bölümde mutasarrıflık yönetimi ele alındıktan sonra Kisrevan ve Şuf kaymakamlıkları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Lübnan, Beyrut, Cebel-i Lübnan, İdari ve Ekonomik Durum

ABSTRACT

Lebanon, which entered Ottoman rule in the 16th century, has been an important trade center in Mediterranean throughout the history. Apart from the trade that dates back to quite ancient times, this city was also cosmopolitan in religious, social and cultural terms. This situation was also reflected in political and administrative structure of Lebanon. Delicate balances in Lebanon's internal structure were also frequently disrupted by the interventions of Europeans like Britain and France in the 19th century. Beirut, one of the most important port cities in Eastern Mediterranean, was under an intense Western influence. Beirut was in a remarkable position in terms of political organization. Mount Lebanon, however, was a very turbulent region. Catholic Maronites and Druzes, a part of the Muslim community, were two powerful groups in the region, and clashes could often break between them especially between 1840-1860. Due to this conflicts, Mount Lebanon was given a new administrative structure in 1861. Mount Lebanon became a privileged and independent province and was ruled by Christian governors of Ottoman Empire.

In this study, the report of Henry Arnold Cumberbatch, who served as the British consulate in Beirut between 1908-1914, on the Vilayet of Beirut and the Mount Lebanon is discussed. In this report, Cumberbatch reported on the administrative and economic situation of the Beirut and the Mount Lebanon in the first half of 1908. The first part of the report is about Vilayet of Beirut. This section deals with administrative structure, public safety, smuggling, illegal immigration, public works, trade, tourism and pilgrimage. The second part of the report is about the Mount Lebanon. In this section, after dealing with the administration of mutasarrifiyya, the district governorships of Kisrevan and Shuf are emphasized.

Keywords: Lebanon, Beirut, Mount Lebanon, Administrative and Economic Situation

1. GİRİŞ

Beyrut, 19. yüzyıldan itibaren dış ticaretin etkisiyle hızla büyüyen ve gelişen liman şehirlerinden biriydi (Karpat, 2008, 144). Doğal bir limana sahip olan Beyrut, hinterlandıyla kurulan kara ve demiryolu bağlantısı nedeniyle Doğu Akdeniz'de Ortadoğu'nun en işlevsel liman şehirlerinden biri konumundaydı. 1892 yılında Yafa-Kudüs, 1894'te Şam-Muzayrib, 1895'te Beyrut-Şam, 1898'de Beyrut-Ma'almiten, 1902'de Rayak-Humus-Hama demir yollarının hizmete girmesi ve aynı zamanda 1901-1904 yılları arasında tamamlanan Şam'dan başlayarak Medine'ye ulaşan Osmanlı Hicaz demiryolu ile birlikte Beyrut limanının hinterlandıyla bağlantısı önemli oranda sağlanmış oldu (Ortaylı, 1984, 91). Transit yol güzergâhında bulunan Beyrut ayrıca Şam'ın başlıca limanı konumundaydı (Özveren, 1994, 78).

Yukarıda belirtilen özellikler Beyrut'u Doğu Akdeniz ticaretinin önemli bir merkezi haline dönüştürmekteydi. Bununla birlikte Beyrut limanı, kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde görüldüğü bir yerdi. Kaçakçılığı yapılan malların başında silah, mühimmat, barut ve tütün gelmekteydi. Silah ve tütün kaçakçılığını daha çok Fransız ve Yunan bandıralı gemiler yürütmekteydi (Çelik, 2010, 219). Osmanlı resmi kayıtlarına yansıyan Beyrut sahillerindeki bu yoğun kaçakçılık faaliyetleri (BOA., BEO., 3251/243777; DH.ŞFR., 393/62; BEO., 3265/244827; DH.TMIK.M.., 265/23), bu çalışmada ele alınan İngiliz Konsolos Cumberbatch'ın raporunda da geniş yer bulmaktadır.

İngiliz Konsolos Cumberbatch'ın raporunda ele alınan Cebel-i Lübnan ise oldukça çalkantılı bir bölgeydi. Cebel-i Lübnan'a çok mezhepli bir yapı hakim olmakla birlikte Marunîler ve Dürziler bölgede ön plana çıkan iki güçlü topluluktu. Bu iki topluluk arasında ekonomik, siyasi ve askeri güç rekabeti nedeniyle zaman zaman çatışmalar patlak verebilmekteydi (Acar, 1989, 18). Bu iki topluluk arasında özellikle 1840-1860 yılları arasında iç savaşı andıran birçok çatışma meydana gelmişti (Gökbilgin, 1946). Bölgedeki huzursuzluğa son vermek amacıyla 1861 yılında Cebel-i Lübnan'da yeni bir siyasi yapı oluşturulmuştur. İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, Rusya ve Osmanlı temsilcilerinden oluşan komisyonun hazırladığı Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ile Cebel-i Lübnan idari, adli ve mali özerkliğe sahip müstakil bir mutasarrıflığa dönüştürülmüştür (Reyhan, 2006). Cebel-i Lübnan'ın bu yeni siyasi yapısı 3 yıl uygulandıktan sonra, 6 Eylül 1864'te imzalanan bir başka protokolle de son şeklini almıştır (Akarlı, 1993, 32). Ayrıca 1873'te İtalya da garantör devletlerarasında yer almıştır (Akarlı, 1993, 71). Yeni düzenlemeye göre, Cebel-i Lübnan, yukarıda adı geçen garantör devletlerin de onayının alınmasıyla Osmanlı Devletinin atayacağı ve Osmanlı vatandaşı bir Hıristiyan-Katolik mutasarrıf tarafından yönetilecekti (Acar, 1989, 18). Cebel-i Lübnan'ın bu özerk statüsü, 11 Temmuz 1915'te Osmanlı Devleti tarafından tek taraflı olarak fesih edilmesine kadar sürmüştür (BOA, İ.DH. 1515/65, 8 Ağustos 1915).

Stratejik konumu ve ekonomik potansiyeliyle ön plana çıkan Beyrut, aynı zamanda Batı nüfuzunun en yoğun şekilde görüldüğü yerlerdendi. Bu nedenle Beyrut tüm Suriye bölgesinin diplomatik merkezi olarak başkonsoloslukların da merkeziydi (Orha, 2017, 96). Lübnan bölgesinde çıkarları bulunan çok sayıda yabancı devletin konsoloslukları bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu çalışmada, İngiltere'nin Lübnan Başkonsolosu Henry Arnold Cumberbatch'ın 1908 yılının ilk altı aylık döneminde Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının idari ve ekonomik durumuna ilişkin raporu ele alınmıştır. Söz konusu rapor iki bölümden oluşmaktadır; birinci bölümde Beyrut Vilayeti, ikinci bölümde ise Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ele alınmıştır. Raporun önemli bir kısmı Beyrut Vilayeti ile ilgilidir. Söz konusu rapor kısa bir tarih aralığını kapsasa da bölgenin mevcut siyasi, ekonomik ve demografik durumuyla ilgili bazı önemli bilgiler içermektedir.

Yakın dönem Osmanlı tarihi açısından, Osmanlı devletiyle yakın diplomatik ilişkileri olan batılı devletlerin arşivleri önemli bilgiler içermektedir. Bu arşivlerde genel olarak dışişleri bakanlıklarından gönderilen rapor ve talimatlar, İstanbul'daki elçiliklerin kendi ülkelerine göndermiş oldukları raporlar, imparatorluğun çeşitli yerlerinde görev yapan konsolos ve diğer yetkililerin raporlar gibi kayıtlar bulunmaktadır. Bu raporların değerlendirilmesinde, bunları hazırlayan diplomatların kendi ülkelerinin çıkarlarını gözetmeleri, devletlerinin bölgeye yönelik

politikalarını haklı gösterme çabaları, önyargılı davranmaları gibi sebeplerden dolayı aktarılan olaylarda tahrifat yapabilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır (Kutluoğlu, 1998, 225). Nitekim bu çalışmada ele alınan İngiliz konsolosluk raporunda da Konsolos Cumberbatch'ın zaman zaman İngiliz çıkarlarını önceleyen, bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan topluluklarını değerlendirirken önyargılı ifadelerine rastlanmaktadır.

2. BEYRUT VİLAYETİ

Başkonsolos Henry Arnold Cumberbatch raporunun birinci bölümünde Beyrut vilayetinin yönetimine kısaca değinmektedir. 1908 yılının ilk altı aylık döneminde üst düzey yetkililer arasında kayda değer herhangi bir değişiklik olmadığını bildiren Cumberbatch, Beyrut Valisi İbrahim Halil Paşa[1]'nın mart ayında denetim ve teftişi sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği geziye değinir. Cumberbatch raporunda, her yıl bütün valiler tarafından yapılması gereken teftiş gezisinin Halil Paşa tarafından atanmasından beri (18 Eylül 1903'te atanmıştır) (Orha, 2017, 96) ilk kez yapıldığını ve adı geçen valinin bu teftiş gezisine Mart ayında başladığını ve Nisan'ın ikinci haftası Beyrut'a döndüğünü, teftiş gezisini esas olarak Filistin'in Beyrut vilayeti içinde kalan kısmında gerçekleştirdiğini ifade etmektedir (FO 424/216, no: 9433).

Başkonsolos Cumberbatch, Vali Halil Paşa hakkında oldukça olumsuz bir profil çizmektedir. Cumberbatch söz konusu raporunda, valinin teftiş gezisi sırasında kendisini bekleyen çok sayıda görevi yerine getirdiğini ve bunu yaparken de kişisel olarak fayda sağlamaya çalıştığını belirtmektedir. O tarihlerde Beyrut bölgesinde valinin onayı alınmadan vilayette hiçbir mülk devrinin, satışının yapılamayacağıyla ilgili bir düzenleme yapılmış durumdaydı. Teftiş gezisi sırasında ise mülk devriyle ilgili birçok davayı Halil Paşa yerinde görmüş ve karara bağlamıştır. Cumberbatch, bu tür sorunları vilayet merkezinden yani uzaktan çözmek yerine, teftiş sırasında ilgili taraflarla yapılan kişisel görüşmelerden sonra nihai bir çözüme kavuşturmanın Halil Paşa tarafından daha uygulanabilir bulunduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan Cumberbatch, adı geçen valinin bu davaları görürken aynı zamanda kişisel kazanç da sağladığını öne sürmektedir (FO 424/216, no: 9433, 77).

Halil Paşa'nın Konsolosluk görevlileriyle olan kişisel ilişkilerinde çok nazik ve koşulların izin verdiği ölçüde yardımsever olduğunu ifade eden Cumberbatch, söz konusu valinin nitelikleri konusunda ise son derece olumsuz ifadeler kullanmaktadır. Cumberbatch, konsolosluğu ilgilendiren bazı davalardaki tavrından yola çıkarak Halil Paşa'nın kolayca rüşvete, yolsuzluğa ve şüpheli işlere bulaşabilen üst düzey memurlar arasında olduğunu ve bu sebeple önemli miktarda kazanç elde ettiğini iddia eder (FO 424/216, no: 9433, 77).

Cumberbatch, Halil Paşa'nın, Sadrazam gibi Arnavut asıllı olmasına rağmen Sadrazam tarafından pek de sevilmediği notunu raporuna düşer.[2] Cumberbatch'a göre, Halil Paşa'nın bazı başarılı hizmetlerine rağmen merkezi hükümet tarafından gereği gibi takdir edilmemesi bu durumun önemli bir göstergesiydi. Örneğin Halil Paşa, Türk erkek çocukları için çok iyi bir okulun inşasında etkili rol oynamıştır. Bu okulun sunacağı teknik eğitim olanaklarıyla Türk erkek çocuklarının Suriye Protestan Koleji ve Cizvit Okulu'na gitme zorunluluğunun ortadan kaldırılması amaçlanmıştı. Halil Paşa'nın Beyrut'ta eğitim alanındaki bu ve diğer bazı başarılı girişimleri merkezi hükümet tarafından herhangi bir şekilde takdir edilmemişti (FO 424/216, no: 9433, 77).

Cumberbatch, Beyrut Valisi Halil Paşa hakkındaki bazı izlenimlerini aktardıktan sonra daha alt seviyedeki memurların durumuna değinir. Raporunda, Beyrut vilayetinin alt kademe memurlarının üzerinde bıraktığı izlenimin hiç de olumlu olmadığını belirten Cumberbatch, Türk memurların sıcak yaz aylarında vilayet merkezi dışında yaşama olanakları olmadığı için oradaki görevlerde yer alma konusunda isteksiz oldukları, İzmir ve İmparatorluğun diğer önemli merkezlerindeki aynı rütbeye denk meslektaşlarıyla kıyaslandığında Beyrut'taki memur

[1] İbrahim Halil Paşa vezir rütbesine sahiptir. Altın Liyakat ve altın Hicaz madalyalarını almıştır. *Beyrut Vilâyeti Salnamesi*, 1326 (M. 1908), Vilâyet Matbaası, s. 114.

[2] Vali Halil Paşa ile Sadrazam Ferid Paşa arasında ailevi nedenlerden dolayı uzun zamandır devam eden bir soğukluğun bulunduğu, bu durumun zaman zaman vilayet işlerini de aksattığı belirtilmektedir. Orha, *agt*., s. 55.

sınıfının düşük bir yeterlilik ve yeteneğe sahip olduğu ifadelerine yer verir. Ayrıca memur sınıfının görevleri gereği halka hizmet etmek yerine kendi kişisel menfaatlerini ön plana aldıklarını iddia eder (FO 424/216, no: 9433, 77).

Cumberbatch'ın raporunda üzerinde durduğu bir başka konu ise Beyrut'ta asayiştir. Cumberbatch, daha önceki konsoloslar tarafından Beyrut vilayetindeki kamu güvenliği ve asayiş ile ilgili zaman zaman kaydedilen durumlarda herhangi bir iyileşme belirtisi olmadığını, vilayetin güvensiz olduğunu ifade etmektedir. Cumberbatch'a göre bu durumun nedeni ise kısmen yetersiz ve yozlaşmış bir polis gücünden kaynaklanmaktaydı. Polis memurları amirlerinden gördükleri tavizlerle suç işleyenlere göz yumarak yetersiz ve düzensiz maaşlarına katkıda bulunmaya çalışmaktaydılar. Cumberbatch'a göre özellikle vilayet merkezini elinde tutan ve sürekli bir tehdit kaynağı olan güçlü kaçakçı şirketlerle bağlantılı kişilerle polis mücadele edememekteydi veya mücadele etmekte isteksiz davranmaktaydı (FO 424/216, no: 9433, 77-78).

Cumberbatch, Beyrut vilayetinin güvensiz bir yer olduğunu bazı asayiş olaylarını örnek vererek açıklamaya çalışır. Genç bir İngiliz'in mart ayında gece saat 09:00'da şehrin en işlek caddelerinden birinde eve dönerken dört kişi tarafından önünün kesildiği ve zorla para alındığı türünden çok sayıda asayiş olayının duyulduğunu bildiren Cumberbatch, gece dışarı çıkmak zorunda olan pek çok kişinin silah taşıdığını ifade etmektedir. Cumberbatch, çetelerin veya suça meyilli kişilerin yetkililere itaatsizliğini ve Beyrut'ta asayişin yetkilikler tarafından sağlanamadığını Mayıs 1908'de meydana gelmiş iki olayı aktararak ifade etmeye çalışır. İlk olayda iki kişi arasında çıkan kavgada, kavga edenlerden biri öldürülür ve katil Şam'a kaçar, ancak polis, katili tutuklayıp geri getirir. Suçlu, polis eşliğinde trenle Beyrut'a getirildiği sırada öldürülen adamın kardeşi vagonda bulunan yolculara aldırmadan ona birkaç el ateş edip ağır bir şekilde yaralar. İkinci olayda ise kaçakçılıkla uğraşan üç kişi, yasadışı işlerde elde ettikleri paranın paylaşımı üzerine tartışır ve aralarındaki anlaşmazlığı tabancayla çözmeye çalışırlar. Sağa sola açılan ateş sonucunda yoldan geçen birinin öldürülmesi ve bir diğerinin de yaralanmasıyla olay sonuçlanır (FO 424/216, no: 9433, 77-78).

Cumberbatch'a göre, ateşli silah temin etme kolaylığı sayesinde, geniş Müslüman nüfus iyi bir şekilde silahlanmış, buna karşın Hıristiyanların ateşli silah taşıması ise kısmen engellenmiş durumdadır. Konsolos Cumberbatch, silah taşıma konusunda Müslümanlara ayrıcalık tanındığı tespitini ise ilginç bir veriye dayandırmaktadır. Cumberbatch, Mevlid Kandili sırasında Müslümanların silah atışlarının çıkardığı gürültü ile Ortodoks cemaatinin Paskalya kutlamaları sırasındaki silah atışlarının çıkardığı gürültüyü karşılaştırdığını ve böyle bir sonuca vardığını ifade eder (FO 424/216, no: 9433, 77-78).

Doğal bir limana sahip olan Beyrut, hinterlandıyla kurulan ulaşım ağlarıyla Doğu Akdeniz'de Ortadoğu'nun en işlevsel liman şehirlerinden biri konumundaydı. Ticaretin yanı sıra Beyrut limanı, kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun bir şekilde görüldüğü bir yerdi. Kaçakçılığı yapılan malların başında silah, mühimmat, barut ve tütün gelmekteydi. Silah ve tütün kaçakçılığını daha çok Fransız ve Yunan bandıralı gemiler yürütmekteydi (Çelik, 2010, 219). Beyrut liman ve sahillerindeki söz konusu kaçakçılık faaliyetleri Cumberbatch'ın raporunda geniş yer bulmaktadır.

Cumberbatch raporunda, yerel olarak en kazançlı işlerden biri haline gelen kaçakçılığın, her zamankinden daha fazla artarak ve bariz bir şekilde devam ettiğini belirtmektedir. Cumberbatch, Beyrut'ta kaçakçılığın bu denli yaygınlaşmasında ise polisin, jandarmanın ve liman yetkililerinin kaçakçıların hareketlerine müsamaha göstermesinin etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte kaçakçılar ile yerel yetkililer işbirliği halindedir ve kaçakçılık faaliyetini organize eden kişiler ise Beyrut'taki nüfuzlu tüccarlardır. Cumberbatch'ın aktardığına göre, kaçakçılarla işbirliği halinde olan, silah ve mühimmatın sahilin hangi noktasında karaya çıkarılacağını bilen yetkililer, sahilin güvenliğinden sorumlu Osmanlı torpidobot kaptanına kaçakçıların karaya çıkacağı noktanın tersi yönünde denize açılma emri verirler. Bu sırada kaçakçılar malları güvenli gir şekilde karaya çıkarır. Torpidobot kaçakçıların bulunduğu yöne doğru hareket ettiğinde ise en fazla şüpheli görünen bir gemiyle karşılaşır (FO 424/216, no: 9433, 78-79).

Cumberbatch raporunda, Beyrut'ta kaçakçıların yüksek mevkilerde nüfuz ve korumaya sahip olduklarını, özellikle şehir merkezini elinde tuttuklarını ve sürekli bir tehdit kaynağı olduklarını belirtmektedir. Kaçakçıların ne kadar etkili olduklarını bazı örneklerle açıklamaya çalışır. 1908 Mart ayında 3 kaçakçı yakalanır ve Rodos'a sürgün edilir. Aynı tarihte kaçakçılık yapan 4 kayıkçı da kıyıda seyreden torpidobot tarafından tesadüf eseri yakalanır. Cumberbatch bu beklenmedik yakalama ve sürgün olayının şehirde büyük bir gerginlik ve karışıklığa neden olduğunu, kaçakçıların arkadaşları ve akrabalarının halka açık bir gösteri girişiminde bulunduklarını belirtmektedir (FO 424/216, no: 9433, 78-79).

Osmanlı Devleti'nin Beyrut sahilindeki kaçakçılığı önlemek için aldığı tedbirlerden biri de suçluları sürgün etmekti. Örneğin silah kaçakçılarından Selim el-Mısri, Sadeddin Şebni, kardeşi Muhyiddin ve Hacı Reşid Şehabeddin ile Mustafa el-Başa ve sair bazı şahısların sahili olmayan bir bölgeye uzaklaştırılmadıkça Beyrut'ta kaçakçılığın engellenemeyeceği askeri yetkililerce bildirilmekteydi (BOA., BEO. 3251/243777). Fakat Cumberbatch, İstanbul'dan gelen kesin emirlerle sürgüne gönderilen kaçakçıların er ya da geç Beyrut'ta geri döndüklerini ve faaliyetlerini sürdürdüklerini ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak kötü şöhretli Abidos Sakidai (Abido İnkidar) isimli bir kaçakçıyı gösterir. Bölgenin en ünlü kaçakçılarından olan ve suç dosyası bir hayli kabarık olan Abido, Rodos'a sürgün edilmiştir (BOA., BEO. 2985/223870). Silah kaçakçılığını bırakacağı konusunda teminat vererek Rodos'taki sürgünden dönenen Abido bu kez de tömbeki tütünü kaçakçılığına başlamıştır. Fakat bir süre sonra silah kaçakçılığına yeniden girişmiştir (Orha, 2017: 112).

Cumberbatch raporunda, 21 Haziran 1908'de üç önemli silah ve mühimmat sevkiyatının ele geçirildiğini aktarmaktadır. Kaçakçılara yönelik bu önemli operasyonların yapılmasında, İstanbul'un baskısının valiyi harekete geçirdiğinin muhtemel olabileceğini öne süren Cumberbatch ele geçirilen silah ve mühimmat miktarını aktarır. Buna göre, birinci sevkiyatta 17 adet tüfek sandığı, 80 dinamit; ikincisinde 160 tüfek ve 15.000 fişek, üçüncüsünde 13 adet tüfek sandığı. Bu silah ve mühimmatın tamamı Beyrut sınırları içerisine indirilmişti. Cumberbatch'a göre bu operasyonların en dikkat çekici yanı ise sadece bir kaçakçın yakalanmış olmasıydı (FO 424/216, no: 9433, 78-79).

Cumberbatch raporunda, Beyrut sahilinden giriş yapan silah, mühimmat ve diğer kaçak malların organize bir aracılar sistemiyle hinterlandın her yerine dağıtıldığını ifade etmektedir. Cumberbatch, özellikle bölgedeki yoğun silah kaçakçılığı sonucunda Beyrut ve bölgedeki tüm Müslüman nüfusa silah ve mühimmat sağlandığı, buna karşın Hıristiyan azınlığın ise silahsız durumda olduğu iddiasında bulunur. İngiliz konsolos bu iddiasına dayanarak, silahlanmış bu Müslüman nüfusun, Osmanlı hükümetine veya bölgedeki Hıristiyanlara karşı patlak verebilecek herhangi siyasi bir huzursuzlukta aktif rol oynamaya hazır olduğunu ileri sürer (FO 424/216, no: 9433, 78-79).

Cumberbatch'a göre, Beyrut'ta kaçakçılığın önlenmesinin tek çözümü, emniyet müdürü, jandarma komutanı ve liman müdürünün görevden alınması ve bunların yerine özel bir komisyonun ikame edilmesiydi. Ancak bu komisyon bir kamu skandalına dönüşen bölgedeki kaçakçılığı denetim altına alabilirdi (FO 424/216, no: 9433, 78-79).

Beyrut limanı aynı zamanda yasadışı göçün ve insan kaçakçılığının da yoğun şekilde seyrettiği bir yer konumundaydı (Togral, 2020, 141). Söz konusu liman hinterlandının ulaşım ağının gelişmiş olması, Beyrut sahillerinde alınan önlemlerin yetersiz olması, Beyrut'tan Amerika ve Avrupa ve diğer ülkelere işleyen yolcu, posta vapuru ve gemilerin bulunması insan kaçakçılığının yoğun bir şekilde görülmesinin başlıca sebepleri arasında gösterilmektedir (Çelik, 2010, 195). Bu konuda İngiliz Konsolos Cumberbatch raporunda, Beyrut üzerinden yasadışı yollardan yurtdışına çıkmak isteyen kişilere, silah ve diğer kaçakçılık faaliyetlerini yürüten çetelerin aracılık ettiğini aktarmaktadır. Cumberbatch'a göre organize kaçakçı çetelerin yürüttüğü insan kaçakçılığı işi artık gizli bir "göç bürosu" şeklini almaya başlamıştı. Kaçakçılar, öncelikle tüm bölgeyi tarayıp göç etmek isteyen "cahil ve çaresiz" insanları bulmakta ve onları Beyrut'a getirip gemilerle yurtdışına göndermekteydiler. Kaçakçılar bu aracılık karşılığında her bir göçmenden belirli miktarda para almakta ve aldıkları bu miktarı, göçmenlerin gizli geçişine göz yuman polis ve liman görevlileriyle paylaşmaktaydılar. Cumberbatch, göçmenlerin yasal yollardan değil de yasadışı yollarla yurtdışına çıkmayı tercih

etmelerinin sebebini ise hükümetten alınması gereken izin ve bu gibi işlemler için alınan vergi miktarının kaçakçılara ödenenden daha yüksek olmasına bağlamaktadır (FO 424/216, no: 9433, 79).

Cumberbatch'ın raporunda değindiği bir diğer konu ise Beyrut'taki belediye hizmetleri ve şehrin mevcut durumudur. Beyrut belediye teşkilatı, Osmanlı İmparatorluğunun pek çok önemli şehrinden önce oluşturulmuştu. 1863'te kurulan belediye teşkilatı, Avrupalı devletlerin bölgeye olan yatırımları ve ilgisi sayesinde hızla gelişmiştir (Çelik, 2010, 71 ve 77). Cumberbatch'ın raporuna göre, Beyrut'un aydınlatma işi bir Fransız şirketi tarafından; su şebekesi ise bir İngiliz şirketi tarafından yapılmıştı. Henüz yapım aşamasında olan elektrikli tramvayın raylarını da Belçikalı bir şirket döşemekteydi. Cumberbatch'a göre, gazla oldukça iyi aydınlatılmış olmasına ve su şebekesinin iyi olmasına rağmen, Beyrut şehri, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha az öneme sahip diğer şehirlerinin çok gerisindeydi. Caddeler taşla döşeli değil ve çok kötü bir durumdadır. Cumberbatch'a göre, şehrin bu durumu konusundaki kusur mevcut Belediye Başkanı Abdulkâdir Dâna Efendi'ye yüklenemezdi çünkü Abdulkâdir Efendi, çeşitli vasıflara sahip olduğu için değil daha çok siyasi sebeplerden dolayı seçilmişti. Buna rağmen belediye başkanlığı görevini yapma konusunda büyük çaba göstermekteydi. Ancak fon eksikliği belediye hizmetlerinin yerine getirilmesini önemli ölçüde engellemekteydi (FO 424/216, no: 9433, 79-80).

Cumberbatch'ın raporunda değindiği bir diğer konu ise Beyrut'un ekonomik görünümüydü. Söz konusu rapora göre, genel ticari görünüm, hüküm süren huzur ve her yerde iyi mahsul potansiyeli nedeniyle iyi durumdadır. Diğer taraftan, Beyrut ve çevresinin en temel ekonomik gelir kaynağı olan ipek üretiminde ise %10'luk bir düşüş beklenmektedir. İpek üretimindeki bu düşüşün sebebi ise 1908 Mayıs ayında çok sıcak rüzgârların ardından gelen soğuk nemli havanın ipekböcekleri üzerinde kötü etki bırakmasıdır (FO 424/216, no: 9433, 80).

Cumberbatch'ın raporunda aktardığına göre Beyrut inanç turizmi açısından önemli bir güzergâhtır. Rapora göre başta İngiliz ve Amerikalı turistler Suriye'deki kutsal yerleri ziyaretleri sırasında Beyrut'u da ziyaret etmekteydiler. Bununla birlikte Müslüman hacılar da Beyrut güzergâhını kullanmaktaydı. Mekke'den dönüp Mısır'a giden Müslüman hacılar kervan yolunun güvensizliğinden dolayı Hicaz Demiryolu üzerinden Beyrut güzergâhını kullanmaktaydı (FO 424/216, no: 9433, 80).

3. CEBEL-I LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI

İngiliz Konsolos Cumberbatch'ın raporunun ikinci bölüm ise Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ile ilgilidir. Bu bölümde mutasarrıflık yönetimi ele alındıktan sonra Kisrevan ve Şuf kaymakamlıkları üzerinde durulmuştur. Yine söz konusu raporda Dürzi şefler arasındaki rekabet, Maruniler, Protestanlar hakkında çeşitli bilgiler aktarılmaktadır.

Cumberbatch'ın raporuna konu olan 1908 yılının ilk altı aylık döneminde Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı görevinde Yusuf Franko Paşa bulunmaktaydı. Yusuf Paşa bu göreve Temmuz 1907'de beş sene müddetle tayin edilmişti (BOA., A.} MTZ.CL.., 5/205) Cumberbatch, Yusuf Paşa'nın bölgedeki tüm topluluklara karşı tarafsız bir tutum sergilediğini ve iyi ilişkiler kurduğunu, bununla birlikte Beyrut'taki Rum Ortodoks cemaatinin üyelerinden oluşan özel arkadaş çevresine imtiyazlı davrandığı konusunda ise bazı çevrelerce eleştirildiğini ifade etmektedir. Cumberbatch raporunda, Yusuf Paşa'nın 1907'de gelişinden kısa bir süre sonra tüm taraflara tarafsız davranacağını ancak Cebel-i Lübnan yönetimine müdahaleye izin vermeyeceğini açıkladığını belirtmektedir. Cumberbatch, Yusuf Paşa'nın son zamanlarda Cebel-i Lübnan'ın maliyesi konusunda kendileriyle resmi iletişim kurmaktaki isteksizliği, onun Cebel-i Lübnan yönetimine müdahaleye izin vermeyeceği yönündeki beyanına güç kattığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Cumberbatch, Cebel-i Lübnan'da yönetime karşı genel olarak bir şikâyet söz konusu olmadığını ve huzurun genel olarak korunduğunu ifade etmektedir (FO 424/216, no: 9433, 81-82).

Cumberbatch raporunda, Cebel-i Lübnan'ın yönetimiyle ilgili izlenimlerini aktardıktan sonra bölgedeki Dürziler, Marunîler ve Protestanlar ile ilgili bazı tespit ve izlenimlerini aktarır. Dürziler, Cebel-i Lübnan'da en güçlü topluluklardan biri konumundaydı. Özellikle Şuf, Dürzi varlığının en yoğu olduğu bölgeydi (Yıldız, 2018, 26). Cumberbatch raporunda, bölgedeki Dürzilerin iki hizbi

arasındaki gergin ilişkileri düzeltmek amacıyla 1906 yılında Şuf bölgesi kaymakamlığına Mir Tevfik Aslan'ın atandığını ve adı geçen kaymakamın idari yetenekleri ölçüsünde tatmin edici sonuçlarla görevini sürdürmeyi başardığını ifade etmektedir. Bununla birlikte Cumberbatch, Dürzi aileler[3] arasında özellikle Aslan ve Canpolat emirleri arasında güç ve nüfuz mücadelesinin devam ettiğini ifade etmektedir (FO 424/216, no: 9433, 82).

Cumberbatch'ın raporunda değindiği bir diğer topluluk Marunîlerdi. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığına bağlı her kazada yaşadığı görülen Marunî nüfusu sırasıyla Kisrevân, Metn ve Betrun kazalarında yoğunlaşmıştı (Çandır, 2020, 72). Cumberbatch raporunda, Marunî din adamlarının diğer zayıf dini mezheplerin durumunun iyileştirilmesine karşı çıkmak için gösterdikleri yoğun faaliyetlerde makul bir azalma olduğunu belirtmektedir. Cumberbatch'a göre bunun nedeni ise Yusuf Paşa'nın dini mezheplere karşı bağımsız bir tutum sergilemesi ve Fransa'nın Marunî Patriği'ne verdiği koşulsuz desteğin kısmen azaltılmasıydı. Raporunun devamında Cumberbatch, ruhban sınıfının otoritesi altında yaşayan Marunî toplumunda son zamanlarda potansiyel bazı siyasi ve toplumsal değişimlerin ortaya çıkabileceğinden bahsetmektedir. Cumberbatch'ın izlenimleri, Kilise karşıtı bazı grupların siyasi faaliyetleri henüz ruhban sınıfının otoritesini zayıflatacak önemli bir konuma ulaşamamış olsa da kilisenin daha genç ve eğitimli üyelerinin saflarında bir reform beklentisinin ortaya çıkabileceği ve bunun da Marunî toplumunu bir bütün olarak din adamlarının egemenliğinden kurtarılabileceği yönündedir (FO 424/216, no: 9433, 82).

Cebel-i Lübnan'daki toplam nüfusun çok küçük bir yüzdesini oluşturan Protestanlar, Cumberbatch'ın raporuna konu olan bir diğer dini mezhepti. Cumberbatch'ın raporunda paylaştığı 1903 istatistiklerine göre Protestan erkeklerin sayısı 1.508'di. Cumberbatch raporunda, Lübnan Protestanlarının, Ağustos 1907'de ayrı bir topluluk olarak resmen tanınmak ve diğer mezheplerle aynı temelde hükümet görevlerinde yer almak için girişimde bulunduklarını ancak ödedikleri vergilerle orantılı olarak bu taleplerinin mutasarrıf tarafından kabul edilmediğini belirtmektedir. Cumberbatch'ın aktardığına göre, Cebel-i Lübnan'daki Protestanların sahip olduğu tek ayrıcalık, Protestan çıkarlarının söz konusu olduğu bir dava açıldığında, asliye ve temyiz mahkemelerinde bir Protestan'ın oturmasıydı (FO 424/216, no: 9433, 83).

Cumberbatch'a göre, Osmanlı Devletinin Cebel-i Lübnan protokolünü değiştirmeye ikna edilmesiyle ancak Protestanların statüsü daha elverişli bir temele oturtulabilirdi. Protokolün değiştirilmesinde ise Lübnan'da kurulan ve arkasında güçlü çıkarlar bulunan çok sayıda Amerikan ve İngiliz Protestan eğitim ve dini kurum etkin rol oynayabilirdi (FO 424/216, no: 9433, 83).

4. SONUÇ

Bu çalışma temel olarak Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığının 1908 yılının ilk yarısındaki idari ve ekonomik durumuyla ilgili hazırlanan İngiliz konsolosluk raporuna dayanmaktadır. İngiltere'nin Beyrut konsolosluğu görevinde bulunan Henry Arnold Cumberbatch tarafından hazırlanan söz konusu rapor kısa bir tarih aralığını kapsasa da bölgeyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. Cumberbatch raporunda Beyrut'un yönetimiyle ilgili zaman zaman oryantalist bir bakış açısıyla izlenimlerini aktarırken hem vilayetin valisi hem de vilayette görevli memurlar hakkında olumsuz bir tutum içerisindedir. Kamu güvenliği ve asayiş noktasında Beyrut'u güvensiz bir yer olarak ifade eden Cumberbatch raporunda, bölgedeki yoğun kaçakçılık faaliyetlerine geniş yer verir. Beyrut liman ve sahillerinde kaçakçılığı yapılan malların başında silah, mühimmat, barut ve tütün gelmektedir. Bunun yanı sıra insan kaçakçılığı ve yasadışı göç de yoğun bir şekilde görülmektedir. Cumberbatch raporunda, Beyrut sahilinden giriş yapan silah, mühimmat ve diğer kaçak malların organize bir aracılar sistemiyle hinterlandın her yerine dağıtıldığını ifade etmektedir. Cumberbatch özellikle silah ve mühimmat kaçakçılığının bölgedeki Müslüman nüfusun geniş çaplı silahlanmasında önemli rol oynadığını ve bu durumun ise bölgedeki Hıristiyan nüfusun aleyhinde bazı siyasi ve toplumsal sonuçlar doğurabileceğini ileri sürer. Bunun yanı sıra Cumberbatch, Arap milliyetçiliğinin

[3] Canpolat, Şihab, Aslan, Talhuk, Abullam ve Abdulmalik Dürzi topluluğunun en büyük aileleri olarak bilinmekteydi. Acar, *age*., s. 7.

etkisiyle patlak verebilecek siyasi bir huzursuzlukta Osmanlı Devletine karşı da bu silahlanmış Müslüman nüfusun etkili rol oynayabileceğini iddia eder.

Cumberbatch'ın Cebel-i Lübnan yönetimine karşı izlenimleri ise olumludur. Mutasarrıf Yusuf Paşa'nın bölgedeki tüm topluluklara karşı tarafsız bir tutum sergilediğini ifade eden Cumberbatch, Cebel-i Lübnan'da yönetime karşı genel olarak bir şikâyet söz konusu olmadığını ve huzurun genel olarak korunduğunu ifade etmektedir. Cumberbatch raporunda, bölgenin önde gelen Dürzi aileler arasında özellikle Aslan ve Canpolat emirleri arasında güç ve nüfuz mücadelesinin devam ettiğini ifade etmektedir. Bölgenin bir diğer önde gelen dini topluluğu olan Marunîler hakkında bazı tespitlerini aktaran Cumberbatch, Fransa'nın Marunî Patriği'ne verdiği koşulsuz desteğin son zamanlarda kısmen azaltıldığını aktarır. Bununla birlikte ruhban sınıfının otoritesi altında yaşayan Marunî toplumunu bir bütün olarak din adamlarının egemenliğinden kurtarılabilecek bazı reform taleplerinin ortaya çıkabileceğini ifade eder.

KAYNAKLAR

Beyrut Vilâyeti Salnamesi, 1326 (M. 1908), Vilâyet Matbaası.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 3251/243777, H. 13.01.1326.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 393/62, R. 04.12.1323.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 3265/244827, H. 06.02.1326
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M..), 265/23, H. 14.02.1326.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2985/223870, H. 14.12.1324.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Cebel-i Lübnan (A.}MTZ.CL..), 5/205, H. 28.05.1325.
Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.) 1515/65, 8 Ağustos 1915 (1333.N.27).
FO 424/216, no: 9433, Consul-General Cumberbatch to Mr. G. Barclay, June 30, 1908, "Report on the Administrative and Economic Condition of the Vilayet of Beirout and the Mutessariflik of the Lebanon for the half-year ended June 30, 1908", Further Correspondence Respecting the Affairs of Asiatic Turkey and Arabia, July to September 1908, Public Record Office/Foreign Office (PRO/F.O.), Londra.
Acar, İ. C. (1989). *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Akarlı, E. D. (1993). *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*. University of California Press.
Çandır, A. (2020). *Osmanlı Cebel-İ Lübnan Salnamelerine Göre Yörenin İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1887-1892)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, Türkiye.
Çelik, K. (2010). *Osmanlı Hâkimiyetinde Beyrut (1839-1918)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye.
Gökbilgin, M. T. (1946). 1840'tan 1861'e Kadar Cebel-I Lübnan Meselesi ve Dürzîler. *Belleten*, X(40), 641-703.
Karpat, K. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, İmge Kitabevi.
Kutluoğlu, M. H. (1998). İngiliz Devlet Arşivi (pro) ve Yakın Dönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 18(18), 225-238.
Orha, Z. (2017). *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
Ortaylı, İ. (1984). 19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar. *Osmanlı Araştırmaları IV*, 4(4), 89-113.
Özveren, Y. E. (1994). Beyrut. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert (Ed.), *Doğu Akdeniz'de liman kentleri (1800-1914)* İçinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Reyhan, C. (2006). Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi. *Memleket Siyaset Yönetim*, 1, 171-181.
Togral, Ö. (2020). *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Limanlarında Kaçakçılık Faaliyetleri (Antalya, Alanya, Beyrut, Cebel-İ Lübnan)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye.
Yıldız, T. (2018). *Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Devleti'nin Mezhep Politikası ve Hukuki Uygulamalar (1839-1914)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

19. YÜZYIL SONLARINDA TERSANE-İ AMİRE'DE YAPILAN İNŞAAT, BAKIM VE ONARIM FAALİYETLERİ

CONSTRUCTION, MAINTENANCE AND REPAIR ACTIVITIES IN THE MAIN SHIPYARD AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Cengiz KESKİN[1]
[1]Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırklareli, Türkiye
[1]cengizkeskin@klu.edu.tr

ÖZET

Tersane-i Amire, esasen Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Gelibolu'da temeli atılan, devletin genişlemesine paralel olarak daha sonra İstanbul'a taşınan devletin ana deniz üssüdür. İstanbul'un fethiyle beraber Fatih tarafından ilk nüvesi Haliç'te oluşturulan bu donanma tersanesi, zamanla gelişmiş ve muazzam bir büyüklüğe ulaşarak devletin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Her dönem önemini koruyan Tersane-i Amire'nin ihtiyaca göre çalışma bölgelerinin sayıları artıp azalabilmiştir. Tersane-i Amire'de gemilerin kolayca tamir edilmesine olanak sağlayan büyük havuz III. Selim devrinde tamamlanmış, ilerleyen süreçte havuz sayısı arttırılmıştır. II. Mahmud döneminde ikinci havuz devreye sokulmuş, Abdülmecid döneminde üçüncü havuz yapımına da başlanılmıştır. Abdülaziz döneminde tamamlanan üçüncü havuz ile birlikte Tersane-i Amire'de gemilerin bakım ve onarım işlerinde hızlanma sağlanmıştır.

Uzun bir kıyı şeridine sahip olan Osmanlı Devleti'nin önemli bir deniz ülkesi olduğu açıktır. Bu nedenle Tersane-i Amire ile ilgili pek çok araştırma yapılmıştır. Bununla beraber bu çalışmalarda belirli bir alana veya sahaya odaklanılmamış, bahsi geçen tersane ana hatlarıyla değerlendirilmiştir. Çalışmamız her şeyden önce bu alandaki eksikliği gidermeye yönelik bir çabanın ürünüdür. Tersane-i Amire devletin ana donanma üssü konumunda olduğundan mezkûr tersaneyle ilgili pek çok arşiv kaynağı mevcuttur. Bu kaynaklar; gemilerin satın alınması, bakımı, onarımı, tadilatı, bahsedilen tersanede yapılan inşaat faaliyetleri, tersanede görev yapan işçilerin ve askerlerin maaşları, tayinleri gibi farklı başlıklar altında ele alınabilir. Bu kaynakların her biri ayrı bir öneme haiz olmakla birlikte, çalışmamızın kapsam alanı Tersane-i Amire'deki inşaat faaliyetleri ile sınırlı tutulmuştur. Böylece Tersane-i Amire'nin aksayan ve ihtiyacı karşılayamayan bölümlerine odaklanılmış, yapılan inşaat faaliyetleri monografik olarak ele alınmıştır. Çalışmamızda büyük bir alanı kapsayan mezkûr tersane sahasındaki inşa, onarım ve bakım faaliyetlerinin mali tablosu net bir şekilde ortaya konulmuştur. Çalışmanın, bu alanındaki eksikliğe bir ışık tuttuğu ve Tersane-i Amire ile ilgili yapılacak benzer çalışmalara da bir dayanak oluşturduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tersane-i Amire, İnşaat Faaliyetleri, Bakım, Onarım

ABSTRACT

Main shipyard is the main naval base of the state, the foundation of which was laid in Gallipoli with the establishment of the Ottoman State, and later moved to Istanbul in parallel with the expansion of the state. With the conquest of Istanbul, this navy shipyard, the first core of which was created by Fatih in the Golden Horn, developed over time and reached an enormous size and continued its existence until the end of the state. The number of working areas of the main shipyard, which maintained its importance in every period, could increase or decrease according to the needs. The large dock at the main shipyard, which allows ships to be repaired easily, was completed during the reign of Selim III, and the number of docks was increased in the following period. The second dock was put into use during the reign of Mahmud II, and the construction of the third dock was started during the reign of Abdülmecid. With the third dock completed during the reign of Abdülaziz, the ship's maintenance and repair works were accelerated in main shipyard.

It is clear that the Ottoman State, which had a long coastline, was an important maritime country. For this reason, a lot of research has been done about main shipyard. However, these studies did not focus on a specific area or field, and the aforementioned shipyard was evaluated in outline. Our study is first

of all the product of an effort to eliminate the deficiency in this area. There are many archival sources about the shipyard, which is mentioned that main shipyard is the main naval base of the state. These resources are can be discussed under different headings such as the purchase, maintenance, repair, modification of ships, the construction activities carried out in the said shipyard, the salaries and appointments of the workers and soldiers working in the shipyard. Although each of these resources has a separate importance, the scope of our study is limited to the construction activities in the main shipyard. Thus, the focus was on the parts of main shipyard that failed and could not meet the needs, and the construction activities were handled monographically. In our study, the financial table of the construction, repair and maintenance activities in the said shipyard area, which covers a large area, has been clearly revealed. It is thought that the study sheds light on the deficiency in this field and forms a basis for similar studies to be conducted on main shipyard.

Keywords: Main Shipyard, Construction Activities, Maintenance, Repair

1. GİRİŞ

Tersane-i Amire için kısaca "Osmanlı Devleti'nin ana donanma ve yönetim üssü" ifadesi kullanılabilir. Fatih tarafından kurulan bu tersane, devletin son dönemlerine kadar mevcudiyetini korumuştur. (Bostan, 2011, s. 513-516). Bununla beraber, Tersane-i Amire'nin ihtiyaca göre göz sayıları artıp azalabilmiştir. Nitekim Rodos'un fethedildiği tarih olan 1522'de tersanede 114 göz var iken, 1534'te 92, 1557'de 123, 1655'te 120, 1668'te 137, 1684'te ise 110 gözü mevcuttur (Bostan, 1992, s. 8).

Büyük dönüşümün yaşandığı II. Mahmud döneminde hemen her kurumda yapılan düzenlemelerden Tersane-i Amire de etkilenmiştir. 1804'te kaldırılan Tersane Eminliği yerine Umur-ı Bahriye Nezareti kurulmuş, 1805'te ise denizcilik alanındaki yenilikleri hayata geçirebilmek için Tersane Defterdarlığı ihdas edilmiştir. Böylece bahsedilen tersanenin masraflarını karşılayabilmek için ilave bir sermaye ortaya çıkarılmıştır. Nihayet 1845'te de Tersane-i Amire Nezareti kurulmuş, devletin ana donanma üssü müstakil bir nezaret halini almıştır. Devletin en önemli askeri ve sivil eğitim kurumları olan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve Tıp Mektebi de bahsedilen tersanenin bünyesi içinde teşekkül etmiştir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Tersane-i Amire'de gemilerin kolayca tamir edilmesine olanak sağlayan üç büyük havuz bulunmaktadır (Bostan, 2011, s. 515).

İstisnai durumlar olmakla birlikte, Fatih döneminden itibaren Tersane-i Amire'nin genellikle faaliyet sahası genişlemiştir. Ancak 18. yüzyıldan itibaren mezkûr tersanenin faaliyet sahası fazla değişmemiş, bununla birlikte donanmanın ve tersanenin etkisi önceki dönemlere oranla azalmıştır (Bostan, 1992, s. 253-255; Bostan, 2011, s. 221-246).

2. TERSANE-İ AMİRE'NİN TEŞEKKÜLÜ ve 19. YÜZYIL SONUNA KADAR YAŞANAN GELİŞMELER

Dünya siyasetine egemen olan devletlerin genellikle denizlere ve donanmaya önem verdikleri bilinmektedir. Tarihsel süreç dikkate alındığında bunun birçok örneğiyle karşılaşmak mümkündür. Türkler de Avrupa'ya ayak basar basmaz karşılarında Ceneviz ve Venedik gibi iki önemli deniz gücünü bulmuşlardır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Çanakkale Boğazı ve Marmara sahillerini bu güçler karşısında koruyabilmek için güçlü bir donanma ve bir tersane varlığını zaruri görmüştür. Tersane için en uygun yer de o dönemde Gelibolu'dur (Bostan, 2017, s. 31-32). 1390 yılında başlanan inşaat, nihayet 1401 yılında tamamlanmış ve Gelibolu'da büyük bir donanma ve tersane tesis edilmiştir (Tezel, 1973, s. 64).

Fatih dönemine gelinceye kadar denizcilik alanında tedrici bir ilerleme kaydeden Osmanlı donanması, İstanbul'un fethi ile beraber iyi bir seviye yakalamıştır (Bostan, 2009, s. 121-124). Bununla beraber Fatih, İstanbul'un fethini hazmedemeyen batı dünyasının İstanbul üzerine bir Haçlı donanması gönderebileceğini düşünmüştür. Bu nedenle donanmanın miktar ve niteliğini devamlı suretle arttırmaya çalışmıştır (Bostan, 2011, s. 19). Gelibolu'ya ek olarak İstanbul Tersanesi'nin de kurulmasını isteyen Fatih, böylece Haliç'te Tersane-i Amire'nin ilk oluşum sürecini başlatmıştır (Gencer, 1985, s. 8). Osmanlı Devleti bir taraftan tersanelerini geliştirirken

diğer taraftan hummalı bir şekilde gemi inşa etmektedir. Fatih döneminde İstanbul'da oluşturulan Tersane-i Amire'nin, Yavuz döneminde saha alanı daha da genişletilmiştir (Gencer, 1985, s. 11-12; Tengüz, 1995, s. 2).

Barbaros, Turgut Reis ve Kılıç Ali Reis gibi büyük denizcilerden sonra Osmanlı donanması denizcilik konusunda yetersiz kaptanpaşaların elinde kalmıştır. Uzun yıllar devam eden Girit Seferi bunun en açık göstergesidir. Osmanlı donanmasının tekrar güçlenmesi, ancak Mezemorta Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle gerçekleşmiştir (Bostan, 1992, s. 253-255). Böylece Osmanlı donanması Çeşme bozgununa kadar 70 yıl kadar daha Akdeniz'de en önemli gücü oluşturmuştur. Çeşme'de Osmanlı donanmasının imhasından sonra tahta çıkan III. Selim, gemi inşa faaliyetlerine hız vererek Osmanlı donanmasını tekrar eski gücüne çıkarmaya çalışmıştır (Uzunçarşılı, 1984, s. 502). Bu faaliyetler sonucunda 1790'da irili ufaklı 90 gemiden ibaret bir donanma teşkil edilmiştir (Gencer, 1985, s. 22-25, 88).

III. Selim'in Tersane-i Amire'yi ve donanmayı yenileme gayretleri, II. Mahmud dönemindeki büyük dönüşüme zemin hazırlamıştır. 1811 yılı itibariyle Osmanlı donanmasının kalyon, fırkateyn ve korvet olarak 42 parçadan oluştuğu görülmektedir. Ancak bu sayıyı yeterli görmeyen II. Mahmud, Tersane-i Amire'de III. Selim döneminde yapılan havuzu tamir ettirdiği gibi, 1822 yılında ikinci bir havuz da inşa ettirmiştir. Bu çalışmalara rağmen Mora'da patlak veren Yunan isyanında Osmanlı donanmasının yetersiz kaldığı, Osmanlı Devleti'nin bu isyanı bastırmak için Mısır donanmasından yardım istediği görülmektedir. Bu durum Osmanlı donanmasının acizliğini gösterir niteliktedir. Buna ek olarak zaten yetersiz durumda bulunan Osmanlı donanması, isyanın bastırıldığı sırada Navarin'de yok edilmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı bahriyesini tamamen yok ettiği gibi, 1829 yılında bağımsız bir Yunan Devleti'nin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Donanması yakılan ve tüm deniz gücünü kaybeden Osmanlı Devleti, 1830 yılında Cezayir'in Fransa tarafından işgal edilmesine de seyirci kalmak zorunda kalmıştır (Gencer, 1991, s. 506-508).

Tanzimat dönemiyle birlikte yelkenli gemilerin yerlerini buharlı gemiler almaya başlamış, bu tip gemilere daha fazla önem verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar sonunda Osmanlı donanması 1848 yılı itibariyle toplam 74 parçaya ulaşmıştır (Gencer, 1985, s. 177). Ancak İngiliz seyyah Charles Mac Farlane'nin ifadelerinden, Tersane-i Amire'nin fiziki kapasitesinin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. 1846'da geldiği Osmanlı topraklarında iki yıl kalan Charles Mac Farlane, Tersane-i Amire başta olmak üzere birçok Osmanlı tersanesini gezmiştir. Bahsi geçen seyyah tersanelerin durumunu beğenmediği gibi, tersanelerde yapılan buharlı gemileri de kusurlu bulmuştur (Gencer, 1985, s. 181-183).

Sultan Abdülaziz 14 yıl süren iktidarında İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan korvet ve fırkateynler satın almıştır. Öyle ki 1863-1864 yıllarında Osmanlı bütçesinin yarısından fazlası donanmaya ayrılmıştır. Tersane-i Amire'yi yeniden düzenleyen Sultan Abdülaziz, tersaneye bir hayli önem vermiştir. Bu nedenle Abdülmecid döneminde yapımına başlanan ancak bir türlü bitirilemeyen üçüncü havuz, Sultan Abdülaziz'in isteğiyle tamamlanmıştır. Üçüncü havuz ile birlikte Tersane-i Amire'de gemilerin bakım ve onarım işlerinde önemli ölçüde hızlanma sağlanmıştır. (Bostan, 2011, s. 515). Bu dönemde toplam Osmanlı donanması 30 zırhlı ve 76 ahşap olmak üzere 106 gemilik bir güce ulaşmıştır. Abdülaziz döneminde Osmanlı donanması dünyanın üçüncü, Akdeniz'in ikinci donanması durumuna gelmiştir (Gülen, 1998, s. 131-132; Sancar, 2006, s. 246).

II. Abdülhamid'e Sultan Abdülaziz'den miras kalan donanma nicelik bakımından çok büyük olmasına rağmen, nitelik olarak iyi seviyede değildi. Bu durum II. Abdülhamid için esasen büyük bir sorun teşkil ediyordu (İpek, 2002, s. 173). Donanmanın yetersizliğini girişilen savaşlarda acı bir şekilde tecrübe eden Osmanlı Devleti, donanmanın etkin kullanılamaması nedeniyle büyük toprak kayıpları yaşamıştı. Yabancı ülkelerden gemi sipariş etmeyle bir başarı elde edilemeyeceğini gören II. Abdülhamid, bunun gemi sayısını arttırmaktan başka bir işe yaramayacağını görmüştür. Bu satın almalar faydanın yanında, devlete büyük zarar da vermektedir. Tersane-i Amire'nin etkin bir şekilde çalışması ve burada Avrupa tarzında büyük gemilerin inşa edilmesini isteyen II. Abdülhamid, tersanenin yeni sisteme göre dizayn edilmesi için bazı yabancı uzmanlar da getirmiştir (Beşirli, 2004, s. 253-257; BOA, Y. PRK. ASK. 42/88).

1885-1896 yılları arasında Tersane-i Amire'deki yeni modelleme sonucu bahsedilen tersanede 7 adet istimbot, 1 fırkateyn ve 2 gambot tamamlanıp hizmete sunulmuştur. Ancak bu çalışmalarda en büyük sorun gemilerin belirlenen tarihlerde bitirilememesidir ki, bunun temel nedeni devletin içinde bulunduğu ekonomik şartlardır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yetersizliğine rağmen, 1904 yılına gelindiğinde Tersane-i Amire'de önemli çalışmalar yapıldığı da söylenebilir. Yurt dışından satın alınan gemiler haricinde Hamidiye, Abdülkadir, Mukaddime-i Hayr, Hizber, Lütf-ü Hümayun, Feyz-i Bahri, Hüdavendigar ve Selimiye isimli buharlı gemiler bahsedilen tersanede vücuda getirilmiştir (Güleryüz ve Langensiepen, 2007, s. 75-114; Düzcü, 2004, s. 134).

Görüldüğü gibi II. Abdülhamid döneminde donanma üzerinde büyük bir dönüşüme gidilememiş, ancak dönemin teknolojisi takip edilmeye çalışılmıştır. Ekonomik sorunlar, yetişmiş personel eksikliği gibi etkenler istenilen sonucun elde edilmesine engel olsa da, iyi niyetli çabalar kayda değerdir. Bu dönemde elde edilen en büyük tecrübe ise her değişimde dışarıdan alım yapmanın manasızlığının fark edilmesidir. (Akar, 2022, s. 50). II. Abdülhamid'in bu tutumunu farklı algılayanlar da olmuştur. II. Abdülhamid'in donanmaya Abdülaziz kadar önem vermediği iddiaları yanında, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde etkili olduğu gerekçesiyle donanmaya sıcak bakmadığı iddiaları da mevcuttur.

Bu iddiaların gerçeği yansıttığını söylemek zorlama bir çıkarım olacaktır. II. Abdülhamid Tersane-i Amire'nin daha etkili kullanmasını istemekle birlikte, dışarıdan gemi satın alınmasına da karşı çıkmamıştır. Nitekim II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca farklı ülkelerden gemiler satın alınmış, siparişler verilmiştir. II. Abdülhamid'in dışarıdan gemi satın alınmasına mesafeli oluşuna karşı yapılabilecek en makul çıkarım, devletin maddi imkânlarının kısıtlı olmasıdır. II. Abdülhamid devlet hazinesinin büyük bir kısmını eriten gemi satın alma işi yerine, devletin kendi imkânlarıyla gemi yapmasını arzulamıştır. Bu amaç doğrultusunda Tersane-i Amire'yi yeniden dizayn etmeye çalışmıştır.

3. TERSANE-İ AMİRE'DE YAPILAN İNŞAAT, BAKIM VE ONARIM FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin en mühim kurumlarından biri olan Tersane-i Amire, özellikle 19. yüzyılda birçok değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Tersane-i Amire'nin yüzölçüm olarak kapsadığı alan hakkında net bilgiler vermek mümkün değilse de, ihtiyaca göre bazı dönemlerde tersanenin küçültüldüğü veya büyütüldüğü anlaşılmaktadır (Bostan, 1992, s. 7-8). İncelenen kaynaklar ışığında bahsedilen tersanenin 19. yüzyılın sonlarında Kasımpaşa, Haliç ve Yenikapı civarlarını kapsadığı söylenebilir. Bu bağlamda çok büyük bir sahada faaliyet gösterdiği anlaşılan tersane içinde her daim inşaat çalışmalarıyla karşılaşmak olasıdır. Mezkûr tersanenin bünyesinde fabrikalardan havuzlara, marangozhaneden mescide, kütüphaneden kışlaya, asker koğuşlarından ambara, hastaneden polis merkezine kadar birçok yapı mevcuttur. Bu durum her dönem inşaat ve yenileme çalışmalarını zorunlu kılmaktadır.

Osmanlı donanmasının merkez üssü olan Tersane-i Amire, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde eski gücünden uzak ve fiziki anlamda yetersiz bir haldeydi. Bu durum tersanenin aksayan kısımlarının birçok kez onarılmasına, ihtiyacı karşılayamayan sorunlu bölgelerin yeniden ele alınmasına veya revize edilmesine zemin hazırlamıştır. Revize edilen sahalardan biri de havuzlar dairesidir ki, bu alan tersanenin en önemli kısımlarından birini teşkil etmektedir. Ancak gemilerin bakım, onarım ve tamiratının yapıldığı bu sahanın dönemin ihtiyacını gereği kadar karşılayamadığı anlaşılmaktadır. Tersane-i Amire'deki bu sorunların giderilmesi için ise 380.010 kuruş, 12 paraya ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir (BOA, İ. DH. 1006/79455). İlerleyen süreçte bahsedilen tersanenin orta havuzu genişletilmiş, havuzun arka tarafında bulunan mezarlığın etrafına da bir duvar çekilmiştir.

Bununla beraber yapılan bu inşa faaliyetin asgari düzeyde bir çalışma olduğu söylenebilir. İncelenen arşiv belgesinde "*şimdilik bu değişiklikle yetinileceği, ancak ilerleyen süreçte kabristanın da tersane arazisine ilhak edileceği*" belirtilmiştir (BOA, İ. BH. 1/1). Anlaşılan o ki tersane arazisi gemilerin bakım ve onarımı için yeterli büyüklükte olmamasına rağmen, maddi

imkânlar dâhilinde bu kadarı yapılabilmiştir. Donanmaya ait gemilerin onarım ve bakımının yapıldığı bu havuz dairesinin ihtiyacı karşılayamadığı, sorunlara cevap veremediği ortadadır. Ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik şartlar, problemlere geçici çözümler bulmayı zorunlu kılmaktadır. Havuzlar bölgesindeki ahşap havuzun tamiri için gerekli olan 790.700 kuruşun 1891 yılının bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bahsi geçen inşaat çalışmasının tamamlanabilmesi için kaleme alınan 5 Kasım 1890 tarihli yazıdan, uzun zamandır devam eden bu çalışmanın bitirilemediği anlaşılmaktadır (BOA, MV. 59/14; BOA, İ. MMS. 116/4975.

Tersanede çalışan askerlerin kaldıkları koğuşlar da yeterli konforda değildir. Atıl pozisyonda kaldığı tespit edilen koğuşların bakımsız ve eskimiş olduğu, gerekli tadilatın yapılarak koğuşun standart bir düzene sokulmasının gerektiği vurgulanmaktadır. Koğuşlardaki sorunlardan birinin de hamam olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin Bahriye Nazırı tarafından kaleme alınan 3 Kasım 1886 tarihli yazıda, 630 Osmanlı lirasını geçmemek şartıyla koğuşlarda bir de hamam inşa edilmesinin elzem olduğu ifade edilmiştir. Askerlerin hamam eksikliği sebebiyle müşkülat çektiği, bu sorunun ivedilikle giderilmesinin gerekli olduğu vurgulanmaktadır. (BOA, İ. DH. 1009/79711). Nitekim incelenen arşiv belgesinde "*fabrika-i hümâyûnlarda müstahdem atesci asâkir-i şahanenin beytûtet etmekte oldukları koğuşun haribiyeti cihetiyle müceddeden bir koğuş inşâsı lâzım gelmiş*" ifadeleri yer almıştır (BOA, İ. BH. 1/8).

Görüldüğü gibi Tersane-i Amire'deki asker koğuşları zamanla yıpranmış ve yeniden inşa edilmesi gerekmiştir. Tersane-i Amire gibi devletin ana donanma üssündeki koğuşların harap durumu, devletin içinde bulunduğu vaziyeti gösterir niteliktedir. Bu şartlarda donanma üssünde görev yapan askerlerin sağlıklı bir şekilde görev yapmaları mümkün değildir. Bu nedenle bahsedilen tersanede 51.700 kuruş bedelle yeni bir koğuş yapılması gerekli görülmüştür. Ancak yapılacak koğuşun, gelecek senenin bütçesinden karşılanmasına karar verilmiştir. Bu durum incelenen belgelerde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Devletin ekonomik durumu çoğu zaman aynı yılın bütçesiyle inşa faaliyetini yapmaya izin vermemiş, çalışmalarda genellikle bu yol izlenmiştir.

Tersane içinde faaliyet gösteren bazı fabrikaların çatı kısımlarında da problemler mevcuttur. Tüfenk ve top dökümhanesinin ahşap çatılarının zamanla harap olduğu, bu binaların onarımı için 283.560 kuruşa ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. İlaveten 41.350 kuruş daha talep edilmiştir ki, bu bedel tersanedeki diğer onarım faaliyetleri için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır (BOA, İ. MMS. 102/4333). Tersane-i Amire'de bulunan Çekiç Fabrikası'nın da genişletilip sağlamlaştırılması gerekli görülmüştür. Çekiç Fabrikası'nın her an yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan ahşap çatısının demir çatı ile değiştirilmesi için yapılan ön çalışmada, bu işin 18.220 kuruş ile tamamlanabileceği ifade edilmiştir (BOA, İ. BH. 1/9). Benzer bir çalışma da tersanedeki arpa ambarının çatısı için gerçekleştirilmiştir. Arpaların depolandığı tersane ambarının çatısının da tıpkı Çekiç Fabrikası gibi tehlike arz ettiği ve bir an önce yenilenmesinin gerektiği bildirilmiştir. Yapılan ön incelemede 169.200 kuruş masrafla bahsedilen inşaatın demir çatıyla örtülebileceği tespit edilmiştir (BOA, İ. BH. 1/19). Anlaşılan o ki ambarlar üzerinde yapılan keşif çalışmaları bu dönemde yoğunlaştırılmıştır. Çünkü yapılan araştırmalarda ambarların sadece çatılarının değil, duvarlarının harap bir durumda olduğu vurgulanmıştır. Duvarların ise 13.806 kuruş ile tamir edilebileceği ifade edilmiştir (BOA, İ. BH. 1/20).

Tersane bünyesinde bulunan hastanenin de onarım gerektiren bazı bölümleri mevcuttur. İnceleme sonucu bu tadilat için 39.167 buçuk kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir (BOA, İ. BH. 1/23). Bahriye Mühimmat-ı Harbiye Ambarı ile Nakkaşhane ve elbise deposunun çatılarının da onarıma ihtiyaç duyulmaktadır. Bu binaların onarımı için gereken meblağ ise 104.271 kuruştur (BOA, İ. BH. 1/26). Çatı kısmında problem olan yapılardan biri de makine onarımı için yapılan fabrikadır. Onarım fabrikasının çatısındaki saçların yerinden oynadığı, bu sorunun giderilmesinin gerektiği ifade edilmiştir. Tadilat için 7.410 kuruşa ihtiyaç duyulduğu yapılan keşif çalışmasından anlaşılmaktadır. Ancak çoğu inşa faaliyetinde olduğu gibi, ilgili bütçenin gelecek senenin sermayesinden alınacağı bildirilmiştir (BOA, İ. BH. 2/2). Bahsi geçen yapılardaki çatı problemlerinin nedeni ise bir muammadır. Zamanla yıpranmış olabilecekleri gibi, kuvvetli bir rüzgarla zarar görmüş olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Tersane-i Amire'ye bağlı mağazalardan birinin de yıkılmaya yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. Yapılan keşif çalışması neticesinde bu yapının tamirinin mümkün olmadığı, onarım işinin de

tehlikeli olabileceği öngörülmüştür. Üstelik yeni yapılacak inşa faaliyeti, onarım faaliyetinden çok daha uygun bir meblağ ile tamamlanabilecektir. Bu kanaat üzerine tamirat işinden vazgeçilmiş, bahsi geçen yapının yıkılması kararlaştırılmıştır. Bununla beraber bu dükkanın tekrar aynı yerde yapılması uygun görülmemiş, farklı bir bölgede inşa edilmesi istenilmiştir. Dükkanın yeniden yapılacağı yer, Tersane-i Amire'nin içindeki un değirmeninin yanıdır. Bu bölgenin daha uygun olduğu ve bu inşaatın 6.220 kuruş gibi bir meblağ ile tamamlanabileceği ifade edilmiştir (BOA, İ. BH. 1/24). Görüldüğü gibi tersane içinde çeşitli sebeplerle zarar gören veya yıkılan bazı yapıların tekrar aynı yerde inşa edilmesine müsaade edilmemiştir. Bunun nedeni konusunda ise ayrıntılı bir açıklama yapılmamış, sadece bu değişikliğin daha uygun olacağı belirtilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki tersanenin fiziki yapısı, bu değişikliği zorunlu kılmıştır.

Tersane-i Amire dâhilinde bir boru fabrikası da inşa edilmektedir. Boru fabrikasına gelecek âlet ve edevat siparişinin önceden verildiği, yurtdışından gelecek bu malzemeler için 14.500 İngiliz lirası ödendiği ifade edilmektedir. Bina inşaatı için yapılan keşif çalışmasında ise fabrikanın tamamlanabilmesi için 1.209.416 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir (BOA, İ. DH. 1184/92626). Dönemin Sadrazam'ı Mehmed Kamil Paşa'nın imzasıyla kaleme alınan bir yazıda ise tersane içindeki imalat dökümhanesi ve hemen bitişiğindeki bir dükkanın onarımının gerektiği bildirilmektedir. İmalat dökümhanesinin ahşap olan çatışının ihtiyacı karşılayamadığı, tehlike arz eden bu çatının demire dönüştürülmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Aynı durumun dökümhane bitişiğindeki dükkanda da mevcut olduğu, bu dükkanın da kargir olarak yeniden inşasının elzem olduğu ifade edilmiştir. Bu inşaat faaliyetleri için 24.120 kuruş gerektiği, bu paranın ise gelecek senenin bütçesinden karşılanacağı vurgulanmıştır (BOA, İ. DH. 1199/93888). Tersane bünyesinde hizmet veren elbise ambarı ve bitişiğindeki muhafaza duvarının da onarımına ihtiyaç duyulmuştur (BOA, BEO. 240/17942).Benzer onarım faaliyetinin Valide Destgahı üzerinde de olduğu görülmektedir. Bahsi geçen onarım işlerinin 194.000 kuruş civarında bir harcama gerektirdiği yapılan ön incelemede anlaşılmıştır (BOA, BEO, 68/5049).

Olağanüstü durumlar veya beklenmedik gelişmeler de inşa faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Nitekim 1885 yılının sonlarında tersanenin havuzlar bölgesinde çıkan yangın büyük hasara neden olmuştur. Ahşap havuzda çıkan yangın nedeniyle bazı barakaların da zarar gördüğü tespit edilmiştir. Bundan dolayı bu yapıların ahşaptan yapılmasından kaçınılması, barakaların mümkün mertebe kargir ve demirden yapılarak yangınlar hususunda tedbirli olunması tavsiye edilmiştir (BOA, Y. PRK. ASK. 30/18). Bununla beraber yangınlara karşı pek de dikkatli olunmadığı söylenebilir. Temmuz 1893'te aynı sahada bir yangının daha çıkmış olması, bunun açık bir göstergesidir. Bir müddet kontrol altına alınamayan yangın tersanede büyük bir korku ve paniğe neden olmuştur. Yapılan ön incelemede havuzun yakınında bulunan barakanın alev aldığı, çıkan yangının barakanın yanında bulunan ahşap çatıya da sirayet ederek büyüdüğü ifade edilmiştir. Tersanedeki işçi ve askerlerin gayretleriyle yangının daha fazla büyümeden kontrol altına alındığı, bu nedenle zararın 40 liradan fazla olmadığı bildirilmiştir (BOA, Y. PRK. TKM. 29/25; BOA, Y. PRK. MYD. 13/32). Bahriye Baruthanesi'ndeki büyük cephaneliğin de zarar görmesi nedeniyle yeniden inşa edilmesi gerekmiştir ki, yapılan keşif çalışmasında bu inşaatın 31.046 kuruş ile yapılabileceği tespit edilmiştir. (BOA, İ. BH. 1/30).

Tersane-i Amire'nin içinde bulunan bazı yapılar da 10 Temmuz 1894'te meydana gelen depremde zarar görmüştür. Bunlardan biri de tersanenin bünyesindeki camidir. Büyük zarara uğrayan caminin tamirat masrafının karşılanması istenilmektedir (BOA, İ. BH. 1/57; BOA, İ. ML. 13/17). Tersane-i Amire'nin yetki sahası içinde faaliyet gösteren Bahriye Mektebi de bu depremden fazlasıyla etkilenmiştir. Eğitim işlerinin aksamaması için bahsi geçen mektebin de bir an önce tamir edilmesi gerekmektedir. Gerek onarımı yapılacak caminin ve gerekse Bahriye Mektebi'nin masraflarını karşılamak amacıyla 2.500 liralık bir bütçeye ihtiyaç duyulmuştur (BOA, İ. BH. 1/58). Bahriye Merkez Hastanesi içindeki hamam da benzer durumdadır. Zamanla eskiyerek yıkılma tehlikesi ile karsı karsıya kalan hamamın, depremin etkisiyle durumu daha da sorunlu bir hale gelmiştir. Yapılan keşif çalışmaları sonucunda, inşaatın 14.360 kuruşla bitirilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, İ. BH. 2/1). Görüldüğü gibi 1894 yılında meydana gelen deprem, Tersane-i Amire'nin belli bölümlerinde önemli ölçüde tahribat yaratmıştır. İncelenen arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen tersane sahasında özellikle cami, okul ve hastanenin bir bölümü ciddi oranda hasar almıştır.

Tersane-i Amire bünyesindeki cami, hastane ve okul dışında, farklı yapıların da depremin etkisiyle zarar gördüğü anlaşılmaktadır. İncelenen belgelerde depremden açıkça bahsedilmese de, tarihler dikkate alındığında bu binaların depremden dolayı yıkıldığı veya hasar aldığı ortaya çıkmaktadır. Depremin etkisiyle zarar gören diğer yapılar ise kundura dikimhanesi ve farklı amaçlarla kullanılan birkaç ambardır. 25 Kasım 1894 tarihli iradeye göre yapılacak yeni ambarlar için 35.341 buçuk kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ambarların bazı binaların yıkılmasıyla açıkça kalan malzemelerin güvenli bir şekilde muhafaza edilmesine imkan sunacağı ifade edilmiştir. (BOA, İ. BH. 1/52). Tersane-i Amire içinde Parmak Kapı'da bulunan Kundura Dikimhanesi depremde yıkılmamış, ancak harap duruma düşmüştür. Bundan dolayı herhangi bir kazaya meydan vermemek için bu binanın kontrollü bir şekilde yıkılması istenilmiştir. Anlaşılan o ki bahsi geçen dikimhanenin mevcut şekliyle onarımı mümkün değildir. Bu nedenle bu yapının onarımı yerine yeniden inşası uygun görülmüş ve bu iş için 99.173 kuruş talep edilmiştir (BOA, İ. BH. 1/53; BOA, BEO. 531/39782).

Tersane-i Amire'de yapılan inşaat çalışmalarından biri de ibadethane yapımıdır. Tersanenin havuz kısmında çalışan işçi ve askerler, çalışma bölgelerinde bir ibadethane olmadığını belirterek şikayette bulunmuşlardır. Bu eksiklik nedeniyle ibadetlerini yapamadıklarını ve namazlarını kılacak yer bulma konusunda sıkıntı çektiklerini ifade etmişlerdir. Asker ve işçilerin bu talebine kayıtsız kalınmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim yapılan keşif çalışmaları neticesinde 33.971 buçuk kuruş masrafla tersane içinde küçük bir mescid yapılması kararlaştırılmıştır (BOA, İ. BH. 1/25). Ancak bu çalışmalarda bu meblağı kesinlikle aşmamak gerektiği vurgulanmıştır. Yapılacak ibadethanenin keşif bedelini geçmemesi, hatta mümkün mertebe daha düşük bütçeyle bitirilmesi tavsiye edilmiştir. Bu durumun özellikle vurgulanması dikkat çekicidir. Anlaşılan o ki mezkûr tersanede yapılacak her inşa faaliyeti bir program dâhilinde planlanmakta ve çalışmalar belirli bir miktarı aşmamak üzere belirlenmektedir.

Tersane-i Amire'de güvenlik amacıyla bir Polis Merkezi kurulması da istenilmiştir. Bu inşaat faaliyeti için lazım gelen meblağ ise henüz belirlenememiş, gerekli keşif çalışması yapılmamıştır (BOA, İ. BH. 2/6). Tersane içinde bir Polis Merkezi'ne gerek duyulması, bölgede bir güvenlik sorunu olduğunu göstermektedir. Nitekim havuzlar bölgesinde hırsızlık ve bunun gibi olayların önlenmesi amacıyla bu işe ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Tersane havuzlarında donanmaya ait gemilerin bazı onarım ve bakım çalışmaları yapılmakta, bu işlemler için birçok malzemeye ihtiyaç duyulmaktadır (Bostan, 1992, s. 102-178). Bu malzemelerin satın alınması da devlet bütçesinde önemli bir kalemi oluşturmaktadır. Anlaşılan odur ki, bu malzemelerin bazı kişilerce çalınmasından endişe edilmektedir. Bu durum maddi kayıp yaratmasının dışında, yapılan onarım ve bakım çalışmalarını da sekteye uğratacaktır. Yapılması istenen Polis Merkezi inşaatının, bu konudaki zaafiyeti ortadan kaldırmaya yönelik bir çalışma olduğu açıktır.

Tersane-i Amire'de bünyesindeki Donanma-yı Hümayun-u Mülükane'ye ait eşyaların saklandığı bazı mağazaların onarımına da ihtiyaç duyulmuştur. Anlaşılan o ki, Mevirgüverte Kışla-i Hümayun'a bağlı olan 8 adet mağazanın yaşam alanlarında tamir ve tadilat gerekmiştir. Nitekim bahsi geçen mağaza ve dükkanlarda cam, çerçeve, kapı, doğrama gibi farklı kalemlerde bakım ve yenileme çalışması yapılmıştır. Keşif çalışmaları neticesinde, bu işin devlete olan toplam maliyetinin 9.684 kuruşa ulaşacağı ifade edilmiştir (BOA, İ. BH. 2/13). Kasımpasa Kısla-i Hümayun'unun muhtelif kısımları da benzer şekilde onarım istemektedir. Tersane-i Amire'nin bünyesinde yer alan bu kışlanın tadilatı için ise 161.943 kuruş gerekmiştir (BOA, İ. BH. 2/25). Görüldüğü gibi Kasımpaşa Kışla-i Hümayun'unun onarımı, Mevirgüverte Kışla-i Hümayun'a göre çok daha yüksek bir bütçeyle gerçekleştirilmiştir. Ertesi yıl Kasımpaşa'daki kışla için ilaveten 24.000 kuruşa daha ihtiyaç duyulmuştur (BOA, İ. BH. 2/35; Örenç, 2017, s. 476). Kasımpaşa'daki kışla için 161.943 kuruş verilmişken, ertesi yıl tekrar 24.000 kuruş daha istenmesi yapılan çalışmanın ilk verilen bütçeyle bitirilemediğini göstermektedir. Anlaşılan o ki, yapılan keşif çalışmaları her zaman kesin bir bilgi vermemektedir.

Kasımpaşa Kışlası'nın iç ve dış kısımları da bir hayli harap durumdadır. Öyle ki, gerekli tedbirler alınmazsa mevcut binada asker barındırmanın artık tehlikeli olacağı ifade edilmiştir. Bunun için yapılan keşif çalışmaları neticesinde binanın ağır kısımlarının yıkılarak bina ağırlığının hafifletilmesi kanaati hasıl olmuştur. Bunun temel nedeni ise binanın temellerinin bu ağırlığa dayanamayacak durumda olmasıdır. Bina ağır olan kısımlar tamir edilmeden onarılırsa,

ilerleyen süreçte temelin bu ağırlığa dayanamayarak çökeceği tespit edilmiştir (BOA, İ. DH. 877/70014). Kasımpaşa Kışla-i Hümayun binasının 1884 yılından itibaren bir kısmı ise İtfaiye Taburu'nun kullanımına tahsis edilmiştir. Bunun için binada bazı değişiklikler yapılması gerekmiş, bu masrafların Şehremaneti bütçesinden karşılanması emredilmiştir (BOA, Y. PRK. ASK. 95/42, lef: 1-2). Bahsedilen kışlanın deniz seviyesinden yeterince yüksek olmayan bir mevkide olması ve dolgulu bir arazide inşa edilmesi gibi etkenlerin bazı dönemlerde onarım ve bakım çalışmalarını zorunlu kıldığı anlaşılmaktadır.

Kasımpaşa Kışlası'nın Sanayi-i Bahriye Alayı ile Sıbyan taburlarınındaki efradın kaldığı koğuşların da onarım istediği görülmektedir. Yapılan keşif sonucunda bahriye efradının ikametleri için yeterli gelmeyen bu eski yapıların onarımı yerine, tersane içinde yeni bir koğuşun yapılması daha uygun görülmüştür. 999.109 kuruşluk masrafın Tersane-i Amire'nin muaveneti halinde 401.785 kuruşa düşeceği tespit edilmiş, inşaat çalışmalarına ivedilikle başlanması istenilmiştir (BOA, İ. ŞD. 89/5270). Tersane-i Amire içinde onarımına gerek duyulan bir diğer kışla da Bahriye Silah Endaz Tabur-u Hümayun idaresindeki Merkez Karakolu yanındaki yeni kışladır. Bahsi geçen kışlanın 6.902 kuruş harcanarak onarılması istenilmiştir (BOA, İ. BH. 2/14). Yine Divanhane-i Amire'nin onarım gerektiren bazı bölümleri de 9.556 kuruş 10 para masrafla tamir ettirilmiştir (BOA, İ. BH. 2/17). Tersane-i Amire'de bulunan dökümhane ile kereste mahzeninin onarımı için ise 78.160 kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır (BOA, İ. BH. 2/40). Tersane-i Amire'de bulunan baruthane ile Tamirat Fabrikası arasında bulunan duvar da zamanla harap duruma gelmiştir. Bahsedilen fabrikanın onarımı ve duvarın tekrar inşası için gerekli meblağın ise 10.460 kuruş olduğu ifade edilmiştir (BOA, İ. BH. 2/44; BOA, BEO. 1102/82582). Tersane-i Amire'de bulunan kazanhane ve Yalı Köşkü Fabrikası'nın da tamirine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun yanında Makine Demirhanesi'nin de onarılmasının gerektiği, bu işler için gereken miktarın ise 119.349 buçuk kuruşa ulaşacağı vurgulanmıştır (BOA, İ. BH. 2/36).

Bahriye Merkez Hastanesi'nin bünyesindeki barakaların da tamirine ihtiyaç duyulmuştur. İncelenen belgeden anlaşıldığına göre bahsi geçen hastanenin içindeki barakalar askeri koğuş olarak kullanılmaktadır. Bu baraka koğuşlarının bir kısmı yeni iken, kalan kısımları ise eskidir. Bununla beraber eski ve yeni olmak üzere tüm koğuşların onarımının elzem olduğu ifade edilmiştir. Hastanenin tamir gerektiren diğer bölümleriyle birlikte bu işler için toplamda 13.174 kuruş 30 paraya ihtiyaç duyulmaktadır (BOA, İ. BH. 2/24). Bahriye İtfaiye Taburu hayvanlarının kaldıkları ve arpalık olarak geçen yerin genişletilmesi ve üzerine bir koğuş yapılabilmesi için de 27.877 kuruşluk bir harcama yapılmıştır (BOA, İ. BH. 3/6). Tersane-i Amire'deki onarımları gösteren tamirat cetveli, tersanede ne gibi çalışmalar yapıldığı hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir. 13 Nisan 1896 tarihli tamirat cetvelinde dökümhane ve fabrikalarda yapılan işlemler hakkında ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır (BOA, Y. PRK. ASK. 110/91).

Tersane-i Amire'de bulunan arabacı, iskeleci ve kürekçi mağazalarının çatıları ile duvarlarının çökmesinden dolayı da tadilat gerekmiştir. Bahsi geçen mağazaların onarımı için 100.472 kuruşun harcandığı anlaşılmaktadır (BOA, İ. BH. 3/13; BOA, BEO. 1279/95885). Bahriye Fişenkhanesi dâhilindeki Kasr-ı Hümayun ile patlayıcı madde konulması için önceden yapılan ambarların tamiri için ise 56.852 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur (BOA, İ. BH. 3/8). Bahsi geçen Kasr-ı Hümayun'un tamiri için ilerleyen süreçte bir miktar daha ödeme yapılmıştır. Bu yapının onarımı için ilk etapta ayrılan bütçe yetmemiş, inşaatın tamamlanabilmesi için 8.970 kuruş 10 para daha istenilmiştir. Yine Bahriye Fişenkhanesi'nden Tersane-i Amire'ye kadar olan yolun 21.527 kuruş ile tamir ve inşası istenilmektedir (BOA, İ. BH. 3/24; BOA, BEO. 1328/99589). İnşa edilen bahriye kütüphanesi ve matbaasının yapımı için de büyük bir bütçe ayrıldığı anlaşılmaktadır. İlk etapta bu inşaatlar için 245.600 kuruşa gerek duyulmuş, ancak bu meblağın yeterli gelmemesinden dolayı 117.019 kuruşluk ek ödeme yapılmıştır. Bu iki meblağı topladığımızda inşaat masrafları 362.019 kuruş gibi bir rakama ulaşmıştır ki, diğer inşa faaliyetleriyle kıyaslandığında bu tutar oldukça yüksek bir rakamdır (BOA, İ. BH. 3/32).

Tersane-i Amire İdaresi ise kendilerine ayrılan bütçeden pek memnun değildir. Nitekim tersanede iş görülebilmesi için daha fazla tahsisat yapılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Yapılan açıklamada daha önce Padişah iradesiyle tersane içindeki fabrikaların önemli çalışmalar yaptıkları ve sanayi alanında çeşitli malların üretildiği hatırlatılmıştır. Üretim yapan

bu fabrikaların inşaatı kısmen vücuda getirilmiş olsa da halen eksik kalan inşaatlar mevcuttur. Bu bağlamda 550.000 liradan ibaret olan Tersane-i Amire tahsisatının yeterli düzeyde olmadığı, bu paranın işçilerin maaş, elbise ve tayin masraflarını ancak karşıladığı belirtilmiştir. Hazine-i Maliye'den ilaveten gelen 100.000 liranın da diğer ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve tersanede yarım kalan birçok inşaat faaliyetinin olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle zaten her sene ilaveten verilecek olan 100.000 liraya, 20.000 lira daha eklenmesi ve toplamda 120.000 lira ödenmesi hususunda yardım beklenmektedir (BOA, Y. PRK. ASK. 147/85).

Hazineden yeterli yardım alamayan ve ihtiyaçlarını karşılama konusunda sorunlar yaşayan Tersane-i Amire, farklı yollarla problemlerini gidermeye çalışmıştır. Bu çözümlerden biri Tersane-i Amire'de işe yaramayan bazı malzemelerin paraya dönüştürülmesidir. Böylelikle masraflar alternatif tedbirlerle giderilmeye veya en azından bir miktar azaltılmaya çalışılmıştır. Nitekim tersane yönetimi, bünyesindeki hurda demirlerin uygun bir bedelle satılmasını ve elde edilen parayla çelik saç alınmasını kararlaştırmıştır. Yapılan ön incelemede tersanenin muhtelif bölgelerinde toplam 5.000 ton civarında hurda demir olduğu tespit edilmiş, bu malzemelerin 5 tonunun 2 Osmanlı lirasına satılabileceği ifade edilmiştir (BOA, Y. MTV. 142/8). Bu noktada tersane yönetiminin aldığı bu tedbir pratik bir çözüm olarak göze çarpmaktadır. 5.000 ton hurda satıldığı takdirde 2.000 Osmanlı lirası elde edilecek, böylece bazı masraflar bu parayla karşılanabilecektir.

Tersane-i Amire'nin daha etkin çalışması ve işlerin hızlandırılması için farklı düşünceler de gündeme gelmiştir. Nitekim Tersane-i Amire ambarından Hasköy kapısına ve oradan da fabrikalar bölgesine kadar uzanan bir demiryolu yapımı planlanmıştır. Böylece işlerin daha hızlı bir şekilde yürüyeceği öngörülmüştür (BOA, Y. PRK. ASK. 42/88). Görüldüğü gibi, eski gücü ve etkisi kalmamakla birlikte Tersane-i Amire'nin 19. yüzyılın sonlarında da büyük bir iş sahasına sahip olduğu açıktır. Mezkûr tersanede çalışan işçiler, görevli askerler ve memurlar dikkate alındığında bu sahanın her daim hareketli ve dinamik bir yapıda olduğu görülmektedir. Tamir, onarım ve bakım işleri dolayısıyla Tersane-i Amire'nin Osmanlı donanmasına hizmet veren, büyük yoğunlukta iş görülen önemli bir kurum olduğu söylenebilir.

Tablo 1. Tersane-i Amire'de Yapılan İnşaat, Bakım ve Onarım Harcamaları

1892	**1893**	**1894**	**1895**	**1896**	**1897**	**1898**	**1899**
194.000	169.200	99.173	14.360	13.174,30	24.000	10.460	100.472
790.700	13.806	35.341	7.410	161.943	119.349,5	27.877	8.970,10
18.220	6.220	250.000	9.684	39.167	78.160	56.852	21.527
	33.971		6.902				362.019
	104.271		9.556,10				
	31.046						
Toplam							
1.002.920 kuruş	**358.514 kuruş**	**384.514 kuruş**	**47.912 kuruş 10 para**	**214.284 kuruş 30 para**	**221.509 buçuk kuruş**	**95.189 kuruş**	**492.988 kuruş 10 para**

Tersanedeki inşaat faaliyetlerini bir tablo halinde verecek olursak, bahsi geçen tersanedeki inşaat, bakım ve onarım faaliyetlerinin yıllar içinde gösterdiği değişkenliği daha net görmek mümkün olacaktır. 20. yüzyılın son yıllarını gösteren (1892-1899) aşağıdaki tablodan tersanenin dinamik yapısı daha net anlaşılmaktadır (Tablo 1).

Tablodan da anlaşılacağı gibi Tersane-i Amire bünyesinde yapılan inşa faaliyetleri yıllara göre değişkenlik göstermiştir. Harcama kalemlerinin bazen azaldığı, bazen de arttığı malumdur. Bunun özel bir sebebinin olmadığı, ihtiyaca göre tersane sahasında yeni inşaat veya onarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği söylenebilir. Tersane-i Amire'nin senelik tahsisatının 1899 yılı itibariyle 550.000 lira olduğu dikkate alındığında, mezkûr tersanedeki inşa faaliyetlerinin esasen çok küçük bir miktar tuttuğu açıktır. Ancak Tersane-i Amire çok geniş bir sahaya yayılan, gemi bakım, onarım, memur maaşları gibi çok farklı kalemlerde paraya ihtiyaç duyan büyük bir kurumdur. Bu nedenle yapılacak küçük inşaat faaliyetleri için dahi eldeki bütçe çok defa yeterli gelmemiştir. Gelecek senenin bütçesinden veya ilave bütçe tedarikiyle sorunlar çözülmüştür. Anlaşılan odur ki eldeki kısıtlı imkanlardan akıllı bir şekilde istifade edilmiş, tersanenin ihtiyaçları bu yolla giderilmiştir.

4. SONUÇ

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde üç kıtada kıyı şeridi olan önemli bir deniz gücüdür. Bu durum devletin ana deniz üssü olan Tersane-i Amire'deki her çalışmanın hassasiyetle yapılmasını gerektirmektedir. Bununla beraber, devletin içinde bulunduğu iktisadi vaziyet nedeniyle Tersane-i Amire'ye yeterince önem verilememiştir. Tersanedeki inşa çalışmalarında bütçe genellikle yetersiz kalmış, yapılan harcamalar gelecek yılın bütçesinden karşılanmıştır. Bu durum zaten bozuk olan Osmanlı ekonomisini daha da zor duruma sokmuştur. Nitekim farklı kaynak arayışlarına gidilmiş, masraflar alternatif yollarla çözülmüştür.

Tersane-i Amire'de yapılan her inşaat çalışması küçük veya büyük bir harcama gerektirmiştir. Birçok binanın bulunduğu kurum bünyesinde, sıfırdan yapılan inşaat faaliyetleri genellikle daha büyük bütçelerle yapılmıştır. Sıfırdan yapılan binaların aksine onarım, bakım ve yenileme çalışmaları ise nispeten daha düşük bütçelerle tamamlanabilmiştir. Ancak istisnai durumlar da söz konusudur. Bazı yenileme ve onarım çalışmaları için önemli bir bütçe ayırmak gerekmiştir. Örneğin tersane bünyesindeki kütüphane ve matbaanın onarımı için oldukça yüksek bir meblağ harcandığı göze çarpmaktadır. Devletin her anlamda çöküşe geçtiği bu dönemde bahsedilen tersanedeki bu inşaat çalışmalarının önemli bir sorun teşkil ettiği açıktır. Önemli bir kalem tutan bu harcamalar, zaten bozuk olan Osmanlı ekonomisini daha da zorlamıştır.

Tersane bünyesinde yapılacak çalışmaların bir hesaba göre planlandığı ve bir takvim dâhilinde ele alındığı görülmektedir. Bununla birlikte hesapta olmayan masrafların veya olağanüstü durumların yarattığı tahribat da söz konusudur. Örneğin mezkûr tersanede 1885 ve 1893 yıllarında ortaya çıkan yangınlar önemli bir masrafa neden olmuştur. 1885'teki yangın ciddi boyutlarda masrafa neden olsa da, 1893 yılının Temmuz ayında yaşanan yangın nispeten daha az zararla atlatılmıştır. Gayretli çalışmalar neticesinde bu yangın kontrol altına alınmış, bu afet maddi kayıp dışında başka bir soruna yol açmamıştır. Bu yangından tam bir yıl sonra, yani Temmuz 1894'de meydana gelen depremin etkisi ise çok daha büyük olmuştur. İstanbul'da önemli bir yıkıma sebep olan deprem, bahsi geçen tersanedeki bazı yapıları da etkilemiştir. Depremden sonra yıkılan binalar tekrar yapılmaya başlanmış, onarım isteyen binalarda ise tadilat başlatılmıştır.

Dikkat çeken gelişmelerden biri de ahşap yapıların kargire veya demire dönüştürülmesi sürecidir. Tersane-i Amire dâhilindeki birçok yapının ahşap bölümleri, daha uzun ömürlü olan demirle değiştirilmiştir. Binaların özellikle yıpranmış olan çatılarının tekrar ahşaptan yapılmadığı, bu kısımların demirle yenilendiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde dükkan, fabrika, cami, kışla, koğuş ve havuz gibi yapıların da dış kapılarının demirden yapılmasına gayret edilmiştir. Ahşap yapıların demire dönüştürülmesinin tek gerekçesi ise uzun ömürlü olmaları değildir. Asıl önemli sebeplerden biri de tersanede yaşanan 1885 ve 1893 yangınlarıdır. Demirin olası yangınlara karşı daha dayanıklı bir malzeme olduğu, bu nedenle yapılan inşa faaliyetlerinde ahşaptan ziyade demirin tercih edilmesinin gerektiği sıklıkla vurgulanmıştır.

İncelenen arşiv kaynakları ışığında Tersane-i Amire'de geniş çaplı faaliyetler yapılarak eksikliklerin giderilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu inşa faaliyetleri bizlere Tersane-i Amire'deki çalışmalar hakkında oldukça geniş bir malzeme yelpazesi sunmaktadır. Bu dönemde bahsi geçen tersane sahasındaki çalışmalar, bir düzen içinde ve sistematik bir programla ele

alınmıştır. Ancak acil ve hesapta olmayan işlerin ortaya çıkmasıyla yapılacak çalışmaların aksadığı tespit edilmiştir. Bahsi geçen tersanedeki çalışmaların maddi boyutu da açık bir şekilde ortaya konulabilmektedir. İncelenen tüm belgelerde bu durumu net olarak görmek mümkündür. Zaten çalışmamızın esas gayesi ve odak noktası Tersane-i Amire'deki inşa faaliyetleridir. Çalışmaların maddi boyutu ise bu işlerin doğal bir sonucudur. Bu kaynaklar vesilesiyle Tersane-i Amire'deki inşa faaliyetlerinin nasıl ve hangi alanlarda yapıldığı tespit edilmiş, mezkûr tersanedeki mali çalışmalar monografik olarak tetkik edilmiştir.

Tersane-i Amire'deki inşa faaliyetlerinin genel karakterine bakıldığında hemen hepsinin farklı alanlarda olduğu ve çalışmaların mali yapısını ortaya koyduğu görülmektedir. İnşa faaliyetleri bir sıralamaya tabi tutulduğunda daha çok hastane, koğuş ve fabrikalar bölgesinde çalışmalar yapıldığı göze çarpmaktadır. Havuzlar bölgesi de bu çalışmaların kapsam alanı içinde kalmaktadır. Yine Tersane-i Amire bünyesinde bulunan Kasımpaşa Kışlası'nda da farklı yıllarda onarım faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

19. yüzyılın sonları her alanda olduğu gibi, denizcilik alanında da tasarrufa gidildiği bir dönemdir. Devletin bütçesi Tersane-i Amire'deki inşa faaliyetlerinin tümünü karşılayabilecek durumda değildir. Dolayısıyla birtakım tedbirlerle bu süreç yürütülmüş, köklü ve büyük inşa faaliyetlerinden kaçınılmıştır. Çalışmaların uzun soluklu değil, günü kurtaracak şekilde yapıldığı görülmektedir. Bu çalışma aynı zamanda Tersane-i Amire'nin masraf kalemlerine ait önemli bilgiler de sunmaktadır. Bu sayede tersane sahasında yapılan bakım, onarım ve inşa faaliyetlerinin bütçeye verdiği yük hakkında bir fikir edinilebilmektedir. Bu bakımdan Tersane-i Amire'nin bu sahasında inceleme yapacaklar için çalışmamızın önemli bir kaynak oluşturduğu düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Akar, K. (2022). II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Donanmasında Yabancı Uzmanların Faaliyetleri, *Anadolu Mecmuası, 1* (1), 23-37.

Beşirli, M. (2004). Sultan Abdülaziz'den Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı Donanması, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 11 (25), 243-274.

BOA, BEO. 68/5049, 240/17942, 531/39782, 1102/82582, 1279/95885, 1328/99589.

BOA, İ. BH. 1/1, 1/8, 1/9, 1/19, 1/20, 1/23, 1/24, 1/25, 1/26, 1/30, 1/52, 1/53, 1/57, 1/58, 2/1, 2/2, 2/6, 2/13, 2/14, 2/17, 2/24, 2/25, 2/35, 2/36, 2/40, 2/44, 3/6, 3/8, 3/13, 3/24, 3/32.

BOA, İ. DH. 877/70014, 1006/79455, 1009/79711, 1184/92626, 1199/93888.

BOA, İ. ML. 13/17.

BOA, İ. MMS. 102/4333, 116/4975.

BOA, İ. ŞD. 89/5270.

BOA, MV. 59/14.

BOA, Y. MTV. 142/8.

BOA, Y. PRK. ASK. 30/18, 42/88, 95/42, 110/91, 147/85.

BOA, Y. PRK. MYD. 13/32.

BOA, Y. PRK. TKM. 29/25.

Bostan, İ. (2011). "Tersane-i Amire", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* c. 40, s. 513-516.

Bostan, İ. (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bostan, İ. (2017). *Osmanlı Akdenizi,* İstanbul: Küre Yayınları.

Bostan, İ. (2011). *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Bostan, İ. (2009). Türk Denizcilik Tarihi, İdris Bostan & Rasim Özbaran (Ed.), İmparatorluk Donanmasına Doğru: Tersane-i Amire'nin Kuruluşu ve Denizlerde Açılım, (s. 121-132). İstanbul: Deniz Basımevi.

Düzcü, L. (2004). Osmanlı Deniz Kuvvetleri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye.

Gencer, A.I. (1985). *Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kurulusu (1789-1867)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gencer, A.I. (1991). "Bahriye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* c. 4, s. 495-509.

Gülen, N. (1998). *Dünden Bugüne Bahriyemiz*, İstanbul: Kastaş Yayınları.

Güleryüz, A. & Langensiepen, B. (2007). *1823-1923 Osmanlı Donanması*, İstanbul: Denizler Kitabevi.

İpek, N. (2002). *II. Abdülhamid Döneminde Ordunun ve Donanmanın Modernizasyonu,* Sözel Bildiri. XIV. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara.

Örenç, A.F. (2017). *Kasımpaşa Kalyoncu Kışlası.* Sözel Bildiri. Osmanlı İstanbulu: V. Uluslararası Osmanlı Sempozyumu Bildirileri, İstanbul.

Tengüz, H. (1995). *Osmanlı Bahriyesinin Mazisi*, İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yay.

Tezel, H. (1973). *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*, İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yay.

Sancar, E. (2006). *21.Yüzyıl Stratejilerinde Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

OSMANLI MEDENİYETİ'NİN SUDAN SUAKİN'DEKİ İZLERİ

HERITAGE OF OTTOMAN CIVILIZATION IN SUDAN SAWAKIN

Gülhan Benli[1],
[1] İstanbul Medipol Üniversitesi, GSTM Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye
[1] gbenli@medipol.edu.tr

ÖZET

Suakin Adası, Sudan'ın Kızıldeniz kıyısında Portsudan kentine bağlı dünyaca ünlü mercan kayalıkları üzerine kurulmuş bir adadır. Kızıldeniz ve Hint Okyanusu ticaret yolu üzerinde çok uzun yıllar liman kenti olma özelliğine sahip Suakin, yaklaşık 400 sene Osmanlı idaresinde kalmıştır.1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi ile Türk topraklarına katılmasının ardından, 1555'de Habeş eyalet merkezi olmuştur. 19. yüzyıla kadar bugünkü Eritre, Cibuti ve kuzey Somali'yi kapsayan Osmanlı İmparatorluğu Habeş Eyalet sınırları içinde kalan Suakin üzerinde Osmanlı Dönemi eserleri bulunmaktadır. Bu yapıların hemen hepsi ada civarından temin edilen mercan resifleri ile inşa edilmiştir.

Bildirinin amacı, Afrika'nın içlerine açılan bir kapı işlevi gören ve bir zamanlar üzerinde konut, cami, banka, hastane, atölye, gümrük binası ve liman gibi birçok yapının bulunduğu Suakin adasının mimarlık tarihimiz açısından öneminin açıklanmasıdır. Suakin adası üzerinde bulunan Osmanlı dönemi eserleri bildirinin özgün veri kaynağını teşkil etmektedir. Ada üzerinde Osmanlı döneminden kalan birçok yapının olduğu bilinmekle birlikte bunlardan iki adet cami, gümrük binası ve liman, 2014 yılında Türkiye Cumhuriyeti Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) tarafından restorasyonu yapılıp teslim edilmiştir. Bildiri sonuçları kapsamında ada üzerinde Osmanlı medeniyetinden kalan yapılar, mimari özellikleri ve günümüzdeki durumuna ait değerlendirmeler ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İzleri, Sudan, Suakin

ABSTRACT

Sawakin Island is an island situated on the Red Sea coast of Sudan, connected to the city of Portsudan. It is renowned for being built on world-famous coral reefs. Sawakin has served as a significant port city on the trade route between the Red Sea and the Indian Ocean for many centuries and remained under Ottoman rule for approximately 400 years. Following Yavuz Sultan Selim's conquest of Egypt in 1517, Sawakin became part of Turkish territory and later served as the center of the Habesh State in 1555. Until the 19th century, Sawakin was located within the borders of the Ottoman Empire's Habesh State, which encompassed present-day Eritrea, Djibouti, and northern Somalia. The island of Sawakin houses Ottoman-era artifacts, with most of these structures constructed using coral reefs obtained from the vicinity of the island.

The Ottoman period structures on the island of Sawakin constitute the original data source of the paper. The island has been home to various buildings over time, including residences, mosques, a bank, a hospital, stores, a customs building, and a harbor. The Ottoman-era buildings on Sawakin Island constitute the original data sources for this article. Although numerous structures from the Ottoman era are known to exist on the island, two mosques, a customs building, and a port were restored in 2014 by the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) of the Republic of Türkiye. Within the scope of the results of the paper, the structures remaining from the Ottoman civilization on the island, their architectural features and evaluations of their current situation will be expressed.

Keywords: Ottoman Heritage, Sudan, Sawakin

1. GİRİŞ

Suakin Sudan'ın Kızıldeniz'e açılan doğu kıyısında, Portsudan Limanına 50 km. uzaklıkta bulunan kıyıya kısa bir köprü ile bağlı olan bir adadır. Yazılı kaynaklarda IX. yüzyılda bölgede Hadendoa, Bisharin, Amarar olarak adlandırılan kabilelerin yaşadığı ve Suakin halkının bu kabilelerden oluştuğu ve zaman içinde bir liman şehri haline gelen adanın öneminin Kızıldeniz'de denizciliğin başlamasıyla arttığı öğrenilmektedir (Hale, 1976).

Suakin'in Osmanlı idari yapısında yer aldığına dair ilk kayıtlar 1517 yılında başlar (Mohammed ve Welsby, 2012). Suakin doğrudan Osmanlı tarafından fethedilmemiş, yerel beylerin Mısır'ı fetheden Osmanlının hâkimiyetini kabul etmesiyle Osmanlıya bağlanmıştır. Suakin Limanı Osmanlı döneminde genişletilmiş ve bunun ardından adadaki ev ve binaların sayısı artmıştır. Yavuz Sultan Selim zamanında Suakin adasının su probleminin çözümü için İmparatorluk tarafından 10 adet su kuyusu ve su deposu inşa edilmiştir. 18 yüzyılda Osmanlı'nın Habeşistan'a verdiği önemin azalması ve bu eyaletin Cidde'ye bağlanmasıyla birlikte Suakin'in önemi de azalmaya başlar. 1865'de Osmanlı Paşası Hidiv (Khedive) İsmail Bey'in buraya atanmasıyla, evler onarılmış, yeni bir cami, değirmen ve okul yapılmıştır (Greenlaw, 1976). Bu dönemde Süveyş kanalının açılmasıyla birlikte Hindistan'a giden yolun üzerinde bulunan Suakin'in önemi de yeniden artmaya başlamıştır. Bu dönemde ada üzerinde ilk çırçır (pamuk ipliği) fabrikası açılır, ilk hastane (saglik ocağı), telgraf ofisi ve gümrük binası inşaa edilir (Resim 1). 365 yıl Osmanlı hakimiyetinde kalan Suakin adası, 1882 yılında İngiltere'nin adaya hakim olmasıyla Osmanlı denetiminden çıkar. 1899 yılında Sudan'da İngiliz - Mısır ortak yönetimi kurulur ve İngilizler tarafından Suakin'in 50 km ilerisinde Portsudan'da yeni bir liman şehri kurulmasına karar verilir. Portsudan limanı açıldıktan sonra Suakin limanı atıl kalır ve sadece küçük yolcu gemilerinin ulaşımı için kullanılmaya başlanır. 1940'lara kadar yaşam Suakin'de devam etse de, o tarihlerden sonra ticaretin bölgeden çekilmesiyle, adayı terk etmeler başlar ve ada üzerindeki yapıların yok olma süreci başlar.

Resim 1. Suakin Adasının 1930 Yılındaki Durumu (Suakin Ulusal Müze Sergisi, 2009)

Suakin adı yazılı kaynaklarda "Sevakin", "Savakin", "Sevvakin", "Sawakın" olarak karşımıza çıksa da, Sudan'ın başkenti Hartum'daki Ulusal Müzede (National Museum of Sudan, Khartoum) Suakin olarak adlandırıldığından bildiri kapsamında da Suakin olarak ifade edilmiştir (Benli, Yüksel ve Ayan, 2017). Suakin'deki Osmanlı Dönemi yapıları hakkında 2009 yılında Türkiye Cumhuriyeti Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) bir proje çalışması başlatmış ve ada üzerinde bulunan Hanefi Camii, Şafi Camii ve Gümrük Binasının Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projelerini hazırlatmıştır. İBB Bimtaş A.Ş. uhdesinde yürütülen proje çalışmaları nihayetinde ada üzerinde bulunan 3 adet yapının restorasyon uygulamaları gerçekleştirilmiş ve 2017 yılında kullanıma açılmıştır.

Bildiriye konu olan Suakin Adasında bulunan yapılar hakkındaki bilgiler, 2009-2010 yıllarında proje müellifi olarak görev yapılan zaman diliminde yapılmış araştırma ve çalışmalara dayanmaktadır. Araştırma sürecinde Suakin yerel müzesi, Hartum'daki Ulusal Müze, Kültür

Bakanlığı, Turizm Müdürlüğü ve Türkiye Elçiliği ziyaret edilerek arşiv çalışmalarından, bölge hakkında daha önce yapılmış projeler, uluslararası mimarlık ve sanat tarihi dökümanlarından faydalanılmıştır.

2. SUAKİN ADASI'NDAKİ OSMANLI DÖNEMİ YAPILARI

Suakin üzerindeki tüm yapılar adanın altı ve yakın çevresinden çıkartılan mercan taşı ile yapılmıştır. Mercan taşı içinde iri boşluklar barındıran, ıslak ve nemli iken işlenebilen, kuruyunca sertleşen ve hacmi bir miktar küçülen bir yapıdadır. Ada üzerinde 2009 yılındaki tespitlerde çok az sayıdaki yapı ayakta durmakta, büyük bir çoğunluğunun ya zemin katı kısmen ayakta ya da tümüyle yıkık vaziyette olduğu görülmüştür.

Ada üzerinde bulunan evlerin büyük çoğunluğu 2-3 katlıdır. Yan yana bitişik konumlanmış evler, tipik Osmanlı kent dokusu gibi, dar sokaklara açılır. Bu şekilde güneşin yakıcı sıcaklığından sokaklar korunmuş olur. Merkezde bulunan çarşı bölgesindeki birçok evin zemin katlarında dükkânların bulunduğu görülür. Ada üzerindeki evlerin biçimlenişleri incelendiğinde, İslam yaşantısına paralellik gösteren plan tipi algılanır. Ev sahibinin erkek misafirlerini ağırladığı, diplomatik kabul ve görüşmelerin yapıldığı ve müslüman kadınların giremediği "Selamlık" bölümü ile ev sahibinin özel aile yaşamını sürdürdüğü, eş ve çocuklarının günlük yaşamlarını geçirdikleri "Haremlik" bölümleri birbirinden ayrılır. Selamlık bölümleri genellikle zemin katta Haremlik bölümleri ise üst katlarda düşünülmüştür.

Suakin adası üzerinde bulunan yapılar hakkında en kapsamlı bilgileri içeren yazılı kaynak, 1940'lı yıllarda adada görev yapmış İngiliz Subay Jean Pierre Greenlaw'ın hazırlamış olduğu çizimleri içeren "The Coral Buildings of Suakin" başlıklı çalışmadır (Greenlaw, 1976). Greenlaw'un çalışması incelendiğinde ada üzerinde bulunan diğer yapıların mimarisi hakkında bilgi edinilebilir. Bu bildiriye konu olan Osmanlı dönemi eserlerinin yapım tarihi hakkında yazılı bir kaynağa ulaşılamamıştır. Yapıların kendi üzerinde ise herhangi bir yazıt ya da kitabe bulunmamaktadır.

2. 1. Hanefi Camii ve Mimari Özellikleri

Adanın 2009 yılı tespitlerinde ayakta kalan ve o tarihlerde kullanılan Hanefi Camii dıştan bakıldığında yaklaşık kare planlı bir alana (20.00 x 22.30 metre) oturmaktadır (Şekil 1). Bu alanın içinde avlu, avludan girilen ibadet mahali, sıbyan mektebi ve minare yer almaktadır. Caminin üç yönden girişi bulunmaktadır. Avluya kemerli bir kapıdan girilir, avlu zemini doğal taş kaplıdır. Dikdörtgen planlı avlu 11.00 x 19.60 metre boyutlarındadır (Şekil 1). Avludan ibadet mahaline geçiş, payeleri birleştiren kemerler altından sağlanmıştır.

İbadet mahalini dörderli iki sıra halinde ve birbirine paralel olarak konumlanmış payeler biçimlendirir. Silindir formlu payeler birbirlerine geniş sivri kemerler ile bağlanmıştır, zemini düzgün dörtgen doğal taş kaplıdır. Avluya bakan payelerin orta noktasında birkaç basamakla yükselen ahşaptan müezzin mahfili yer alır. 75-80 cm. kalınlıkta avluyu çevreleyen bahçe duvarları 230 cm. ye kadar yükselir. Cephede düz lentolu ahşaptan pencere kapakları bulunur, başka bir doğrama yoktur. Bu kapaklar, adada sıkça rastlanan kum fırtınalarına karşı düşünülmüştür. Alt sıra pencere kapaklarının üst kısımlarında ahşap ızgaralı tepe pencereleri bulunmaktadır. Tek katlı caminin çatısı topraktan düz dam ile örtülüdür. Avlunun bir köşesine yerleşmiş sıbyan mektebi 2 katlı olup, üst katına dışarıdan dar bir merdiven ile ulaşılır. Avlunun diğer köşesinde çokgen planlı minare bulunur (Resim 2). Restorasyon uygulamasında rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerine uyularak yapıldığı görülmektedir (Resim 3).

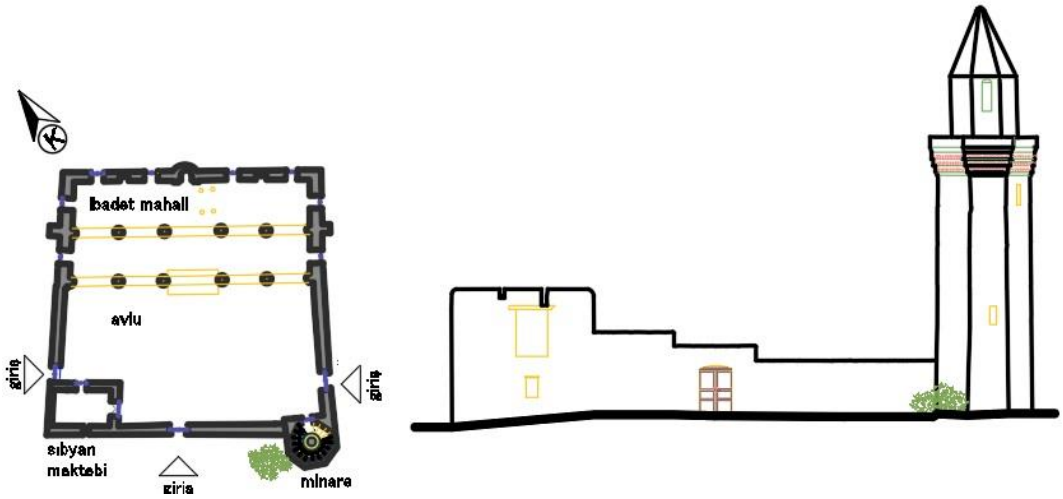

Şekil 1. Hanefi Camii Plan Rölövesi ve Güneybatı Cephe Rölövesi (Yazar Arşivi, 2010)

Resim 2. Hanefi Camii, minaresi ve Sıbyan Mektebi Onarım Öncesi Durumu (Yazar Arşivi, 2010)

Resim 3. Hanefi Camii ve Sıbyan Mektebi Onarım Sonrası Durumu (Anadolu Ajansı, 2017. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikanin-kapisi-sevakin-adasi/1015097)

2. 2. Şafi Camii ve Mimari Özellikleri

Adanın en büyük camisi olan Şafi Camii, 2009 yılı tespitlerinde yıkık durumdaydı ancak tüm mimari özellikleri tespit edilebilecek nitelikteydi. Tek katlı cami dıştan yaklaşık 36.00 x 22.50 metre boyutlarına sahiptir (Şekil 2). Caminin üç yönden girişi bulunmaktadır. Mihraba paralel üç sıra nef yer alır. Nefleri bölen sekizgen payeleri sivri kemerler birleştirir. Avlunun iç mekândan üç cephesine paralel tek sıra revak sırası tanımlar. Avlu boyutları yaklaşık 12.00 x 18.00 metredir ve zemin kaplaması amorf formlu doğal taş kaplıdır (Şekil 2). Şafi Camii ibadet mekânı üzeri ve avluyu saran revak çatısı ahşap kiriş üzeri toprak malzemeli düz dam ile örtülüdür.

Cephede ana girişi vurgulayan iç içe geçmiş kemerler, sıvada yapılmış yivler, çiçekli armalar ve gülbezek motifleri uygulanmıştır. Caminin güneybatı cephesine özellik katan en önemli öğe 17 metre yüksekliğindeki minaredir. Ancak tespitler esnasında minare tek tarafa doğru merkezinden kaymıştı. Şerefenin altındaki mukarnaslar sıva ile oluşturulmuş önemli detaylardır. Minarede taş külah ve taş alem kullanılmıştır (Resim 4). Caminin bitişiğinde bulunan ve temel duvarları ayakta duran sıbyan mektebinin, 1865 yılında Mısır'dan Hidiv İsmail Paşa'nın bölgeye

atandığı dönemde eklendiği düşünülmektedir. Bu görüş, yapı hakkında yerel ve ulusal müzeden temin edilen eski fotoğraf ve restitüsyon projesine dayanmaktadır. Restorasyon uygulamasında sıbyan mektebinin ayağa kaldırıldığı görülmektedir (Resim 5).

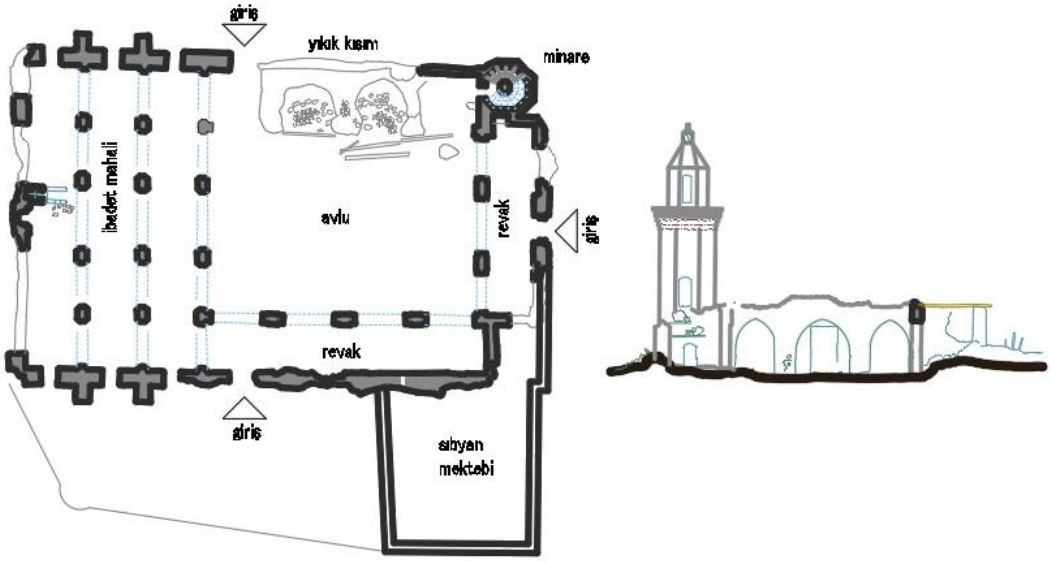

Şekil 2. Şafi Camii Plan Rölövesi ve Avludan Minareye Bakış Iç Cephe Rölövesi (Yazar Arşivi, 2010)

Resim 4. Şafi Camii, Minaresi ve Sıbyan Mektebi Onarım Öncesi Durumu (Yazar Arşivi, 2009)

Resim 5. Şafi Camii Onarım Sonrası Durumu (Anadolu Ajansı, 2017.
https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikanin-kapisi-sevakin-adasi/1015097)

2. 3. Gümrük Binası ve Mimari Özellikleri

Suakin'de ticaret, deve kervanları ve yelkenli gemiler ile sağlanırken ticaret ağının doğuda Çin ve Hindistan'dan güneyde Mombassa'ya kadar uzandığı öğrenilmektedir (Mohammed ve Welsby, 2012). Güneyden tütsü ve baharat gelirken, çay, kahve, zencefil, seramik, ipek gibi ürünlerin yanısıra köle ticaretinin de yapıldığı, Suakin üzerinden de fildişi ve altın tozunun gittiği bilgisine ulaşılmaktadır (Salim, 1997). Çok çeşitli ürünlerin depolandığı ve değiş-tokuşunun yapıldığı Gümrük Binası toplamda 5980 m2 ile ada üzerindeki en büyük oturum alanına sahip yapılar grubunu ifade eder.

Gümrük Binası dikdörtgen planlı iki adet tek katlı yapı ve iki adet avlu bölümlerinden oluşmaktadır. Bina (1) ofis ve depo, Bina (2) gümrük çalışanlarının yaşadığı odalar olarak planlanmıştır. Bina (1) 49.25 x 24.15 metre boyutlarında olup, Avlu (A) ya bakan cephede ofis odaları, Avlu (B) ye bakan cephede ise yaklaşık 5.00 metre yüksekliğinde develerin de içinde kalabileceği büyük bir depoya sahiptir (Şekil 3). Bina 1 ve 2'ye yoldan doğrudan giriş yoktur, girişler avlu içinden sağlanmaktadır.

Gümrük Binasının avlularına yoldan iki noktadan ayrı giriş verilmiştir. İşlevleri farklı olduğundan mimari form ve boyutları da birbirinden farklıdır (Resim 6). Avlu (A) da gemilerden gelen malların boşaltılıp, tasniflendiği, Avlu (B) de ise develer ile karadan gelen malların boşaltılıp depolandığı bilinmektedir. Gümrük binasında iskele olmadığı dikkat çekicidir. Adanın deniz kıyısındaki deniz derinliği 30-35 metre olduğundan, ticaret gemilerinin avlu kenarına kadar yanaşabildiği ve malların seyyar bir iskele üzerinden taşındığı düşünülmektedir. Restorasyon uygulamasında da restitüsyon projesine uygun olarak iskele eklenmemiştir (Resim 7)

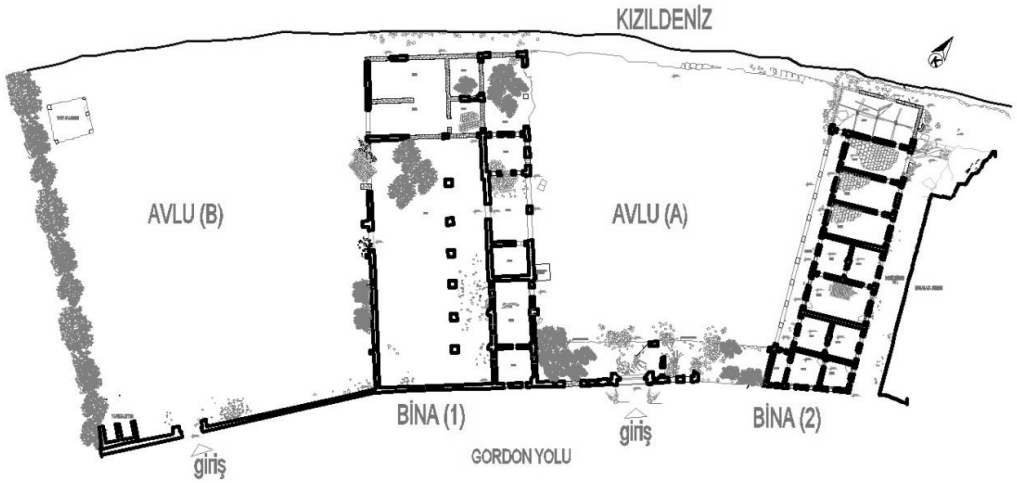

Şekil 3. Gümrük Binası Plan Rölövesi (Yazar Arşivi, 2010)

Resim 6. Gümrük Binası Onarım Öncesi Durumu, sol baştan Avlu (B), Bina (1), Avlu (A), Bina (2) (Yazar Arşivi, 2009)

Resim 7. Gümrük Binası Onarım Sonrası Durumu, Kızıl denizden avluya bakış (Anadolu Ajansı, 2017. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikanin-kapisi-sevakin-adasi/1015097)

2. 4. Şinafi Bey Evi ve Mimari Özellikleri

Suakin adasında 2009 yılı tespitlerinde temel üst kotu duvar parçaları bulunan Şinafi Bey evi (kaynaklarda Şennavi Bey, Shennawy Bey olarak da adı geçmektedir) adanın ana alışveriş aksı üzerindedir. O tarihlerde oldukça yıkık olduğu için plan şemasının çıkartılması ve mimari özelliklerin tespit edilmesi güçtür. Bu nedenle J.P. Greenlaw'un kitabındaki kara kalem çizimler

Osmanlı Dönemi evi hakkında oldukça anlaşılır bilgiler sağlamaktadır. Greenlaw kitabında Şinafi Bey evinin kat planlarını, kesit ve görünüşlerini vermiştir (Şekil 4). Çizimlerden anlaşıldığı üzere birbiri ile ilişkili üç adet evden bahsetmek mümkündür. Ana yapının zemin kat sokağa bakan cephesinde yedi adet dükkân sırası bulunmaktadır. Bunlardan üçü diğerlerinden daha büyüktür. Şinafi beyin, evin alt katında bulunan dükkânlardan kendisinin de ticaret ile uğraştığı, üst kat konutunu ise selamlık olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Dükkânların sırtına bitişik konumlanmış konutun zemin katında Greenlaw, taş kaplamalı yer döşemesi olan ve mekâna girilince mastaba olarak adlandırılan taş sedir bulunduğundan bahseder. Mimari plan şeması incelendiğinde, girişin sağında küçük bir misafir odası ve buradan geçilen divan mekânına geçmek için önünde divan avlusunun yer aldığı görülür. Geniş bir kemerle divan avlusundan ayrılan ana divan (Osmanlı mimari literatüründeki eyvan) yerden yükseltilmiştir (Şekil 5). Nişlerin bulunduğu divanın tavanı, ahşap kirişli düz dam ile örtülüdür. Zemin katta avluda bir sarnıcın olduğu da görülmektedir.

Planda bulunan soldaki merdivenden evin üst katı, Harem bölümüne ulaşıldığı yazılıdır. Şekil 6'da Şinafi Bey evinin cephesi, eyvanı ve ahşap cumbaları görülmektedir. Üst katta, caddeye cepheli olarak yapılmış ahşap pencereli cumbalar, bölgede "roshan" olarak adlandırılmaktadır. Cephe çizimde evin en üstünün düz çatı ile örtülü olduğu, geceleri uyumak için kullanılan çatının farklı yükseklikte ve duvarlar ile ayrılmış teraslara sahiptir olduğu görülmektedir. Bu ev ve adadaki diğer Osmanlı usulü evler hakkındaki daha detaylı bilgiye J.P. Greenlaw'ın kitabından ulaşılabilir.

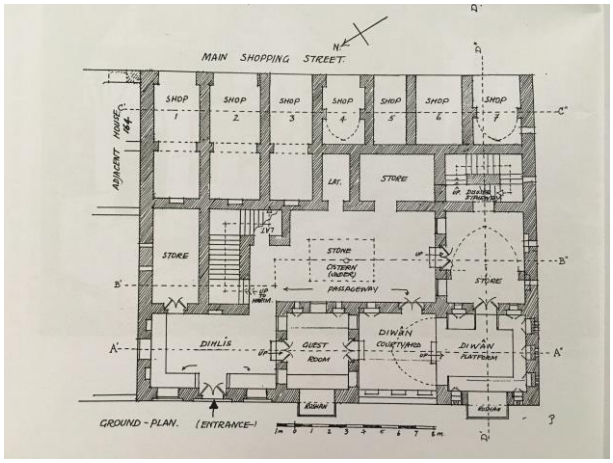

Şekil 4. Şinafi Bey Evi Zemin Kat Plan Şeması (Greenlaw, 1976)

Şekil 5. Şinafi Bey Evi Divan ve Önündeki Avlu (Greenlaw, 1976)

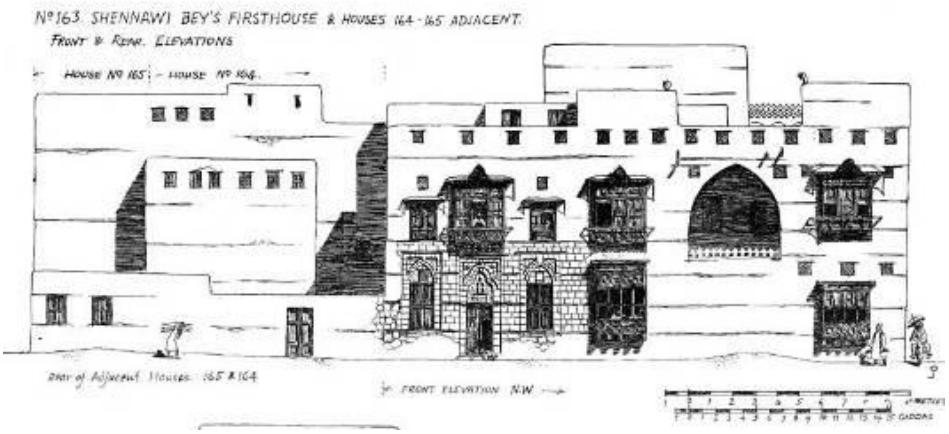

Şekil 6. Şinafi Bey Evinin Giriş Cephesini Gösteren Çizim (Greenlaw, 1976)

2. 5. Kürşid Efendi Evi ve Mimari Özellikleri

Adanın en ünlü ve en büyük evlerinden biri, bir dönem vali olduğu bilinen Kürşid (Suakin yerel müze görevlisi tarafından yapılan tercümeye dayanmaktadır) Efendi (Khorshid Effendi) evidir. Alan tespiti yapıldığı dönemde, evin üst katı yıkık olsa da zemin kat mekânları ve zemin kat ön cephesi, ahşap cumba (roshan) saçağı hakkında bilgi edinilebilmekteydi (Resim 8). Evin arka kısmı tek kat, denize bakan cephesinin döşemeyi oluşturan ahşap kiriş yerlerinin varlığına ve merdiven yerine dayanarak iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak plan şeması ve cephe düzenini daha sağlıklı anlayabilmek için Greenlaw'ın çizimlerine başvurulmuştur (Şekil 7, 8). Kürşid Efendi evinin 4 cepheden girişi bulunmaktadır. Arka cepheden harem girişi olarak bilinen kapıdan girince avluya ulaşılmaktadır. Bu bölümde evin hizmetlilerinin kaldığı odalar, depo, mutfak gibi servis mekânları bulunur (Şekil 7, 8).

Ön cephede bulunan esas ana girişten, divan mekânına ve misafir odasına geçilir. Divan bölümünü, diğer mekânlardan 3-4 basamakla yukarıya çıkarak ulaşılır ve geniş bir kemer ile diğerlerinden ayrılır. Greenlaw kitabında bu yapıyı tanımlarken, divan mekânının genişliği yaklaşık 6 metreyi bulan kare bir mekân olduğu, yüksekliğinin ise 4-5 metreye ulaştığından bahseder (Greenlaw, 1976). Üç cephesinde mastaba (duvara dayalı, oturma amaçlı yükselti, sedir) bulunan divan duvarları, Türk Evi örneklerindeki gibi oldukça süslüdür. Divanı tanımlayan kemer üzerinde ve iç duvarlarda Şinafi Beyin evindeki gibi, bitkisel motif ve dekoratif kabartmalar bulunur. Alt pencerelerin üzerinde tepe pencereleri bulunur. Ayakkabı ile girilmeyen divan mekânında halı bulunur. Oldukça yüksek tavanlı bu mekânın üzeri ahşap düz kirişler ile örtülüdür, onunda üzerinde düz dam vardır. Greenlaw'ın bu mekâna yönelik çok tanımlayıcı çizimi şekil 9'da görülebilir. Divan mekânına resim 9'de fotoğrafçı Fritz HINKLE tarafından 1978 yılında çekilen bir resim bulunmaktadır. Buradan da görülebileceği gibi, duvarlardaki bitkisel motifler, yıldız ve çiçek bezemeleri oldukça yoğun olarak işlenmiştir. Duvar adeta 3'e bölünerek, her bölüm kendine ait farklı bir kemerli bezemeye sahiptir. Her bölmede, içlerinde ahşap raflı ve gömmeli dolabı bulunan niş vardır. Nişlerin en üst hizasında kemerlerin ortasında evin havalandırması için açılmış dikdörtgen formda boşluklar (tepe pencereleri) dikkati çeker (Şekil 8). Divan mekânı evin beyinin aynı zamanda ofis gibi kullandığı işyeridir. Önemli misafirlerin ağırlandığı, iş görüşmelerinin, pazarlıkların yapıldığı bir mekândır. Zemin katta bulunan merdivenlerden üst kat odalarına evin esas yaşama bölümüne, hareme çıkıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı mimarisinin plan şeması ve süsleme ögelerinin sergilendiği çok önemli bu evde, 1884-85 yılında seferberlik döneminde görev yapan Britanyalı komutan 1. Kont H.H. Kitchener geçici olarak kalmıştır. Kitchener'in, Mısır ve İngiliz ordusunda görevli askerler ile Kürşid Efendi Evi önünde çektirdiği fotoğrafta, arka fonda evin cumbası görülmektedir (Resim 10). Divan mekânın orta aksında ve dışarıya doğru çıkan cumbanın üstü, süslemeli ahşap çatılıdır ve ahşap işçiliğin güzelliği ile evin en dikkat çekici yeridir.

Resim 8. Banka Binası, Kürşid Efendi Evi ve Sağlık Ocağı (Yazar Arşivi, 2009)

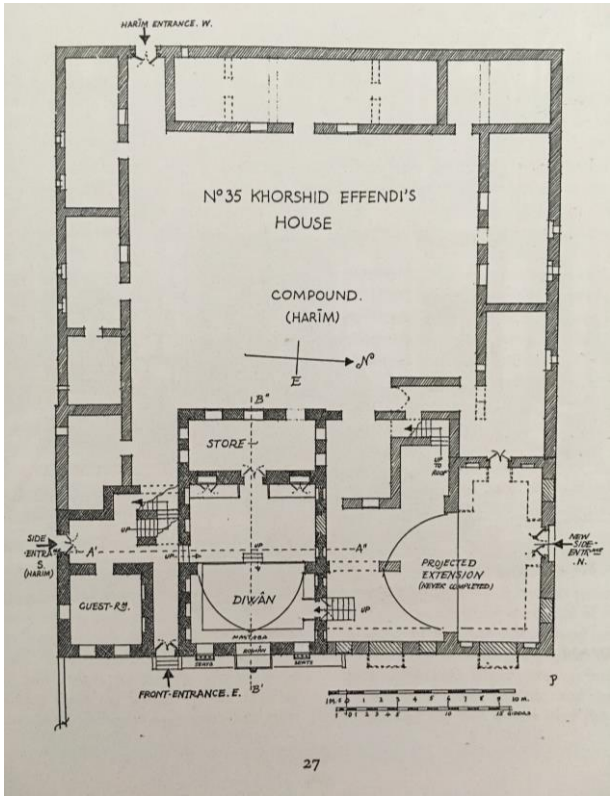

Şekil 7. Kürşid Efendi Evi Plan Şeması (Greenlaw, 1976)

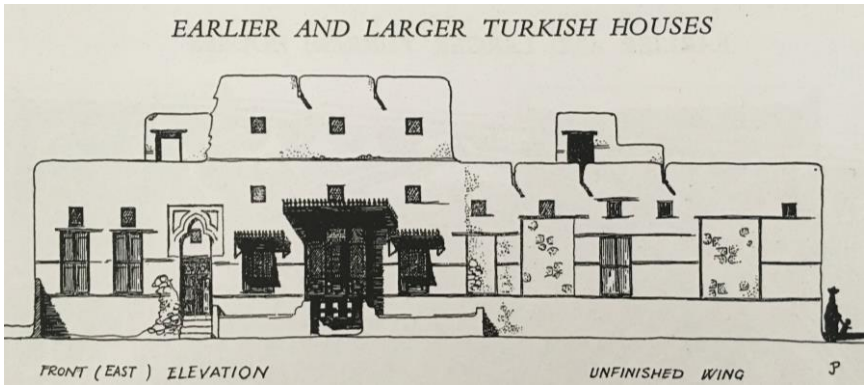

Şekil 8. Kürşid Efendi Evi ön cephe çizimi (Greenlaw, 1976)

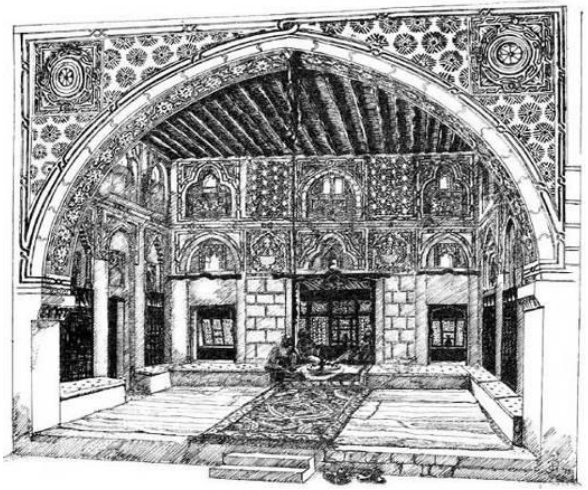

Şekil 9. Kürşid Efendi Evi Divan Mekan Yerleşimi ve Bezemeleri (Greenlaw, 1976)

Resim 9. Fotoğrafçı Fritz Hinkle Tarafından 1978 Yılında Fotoğraflanan Kürşid Efendi Evinin Kemerli Eyvanı (Suakin Yerel Müze Arşivi, 2009)

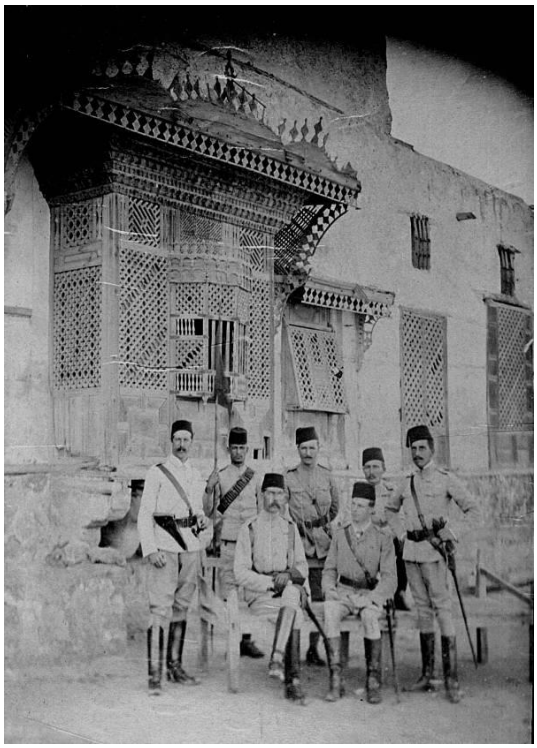

Resim 10. 1884'lü Yıllarda Bölgede Görev Yapan H. H. Kitchener, Mısır ve İngiliz Ordusunda Görevli Askerlerin Kürşid Efendi Evi Önünde Çektirdikleri Fotoğraf (Suakin Yerel Müze Arşivi, 2009)

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Suakin adasında Osmanlı Dönemi sonrasında İngilizler ve Mısırlılar döneminde çeşitli değişiklikler yaşanmış olsa da adadaki özgün kentsel yerleşim, büyük oranda muhafaza edilmiştir. Ancak son dönemlerde Sudan'ın içinde bulunduğu iç sıkıntılardan dolayı devletin buraya sahip çıkması zorlaşmış ve zamanla tahrip olan yapılar halk tarafından da terk edilmiştir. Ada üzerindeki yapılaşmaya ait resim ve çizimlerde şehrin eski halinin çok görkemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu görkemli yerleşim maalesef yaşanan olumsuzluklar sonucunda günümüzde artık tamamen bir harabeye dönüşmüştür.

Bu yazı kapsamında aktarılan yapılar dışındaki diğer konutların, ticaret, eğitim ve sağlık yapıları için envanter çalışmasının yapılması, mevcut durumlarının tespiti ve rölövelerinin elde edilmesi

çok gerekli ve elzemdir. 1973 ve 1993 yıllarında Unesco'dan gelen heyetler, miras listesine alınması ve alanın korunması konusunda bazı gereklilikler istemişler, ancak Sudan Hükümeti'nin bu konudaki çalışmaları yeterli olamamıştır.

Adadaki Osmanlı eserlerine sahip çıkılması ve korunması yönelik, 2009 yılında Türkiye hükümeti bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmayı Türkiye Başbakanlığına bağlı "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)" yürütmüştür ülkemizin kaynaklarıyla 3 adet Osmanlı Dönemi eserinin restorasyonunu yapıp geleceğe bırakılmasını sağlamıştır. Kültürel varlıklar, ülke kimliğinin oluşmasında önemli roller üstenirler. Bu değerlerin korunması, ülke kimliğinin korunması ve ulusal kimlik birlikteliğinin sağlanması ile eşdeğer düşünülmelidir.

Tarihi kent dokularında koruma, eserleri değerlendirerek, onlara doğru işlevler vererek, kullanarak, yaşayarak ve yaşatarak mümkün olmaktadır. Ören yerleri gibi, yaşanmayan kent dokuları ancak çok özel koruma kanun ve yöntemler ile korunabilmekte aksi takdirde yok olmaya maruz kalmaktadır. Suakin'de bulunan yapıların korunmasında, mülkiyet sahiplerinin, bölge halkının katılımcı olarak koruma ve yaşatmaya doğrudan katılması ve burada hükümetin öncü olması gereklidir. Suakin'deki merkezi ve yerel yönetimler, tarihi kent dokusu içindeki yapılara gerekli uygunluk şartları vererek, yeni kullanımlar için teşvik edici olmalıdır. Bölgede yaşayan halkın tarihi eserleri koruma konusunda bilinçlendirilmeye çok ihtiyaçları vardır. Geçmişteki yaşam biçiminin bugün ne oranda değiştiğini doğru algılayarak tarihsel mesajı doğru yorumlamak, ülkenin kendi sosyal niteliğini de daha doğru bir kültürel çerçeveye oturtacaktır. Dolayısıyla geleneksel yaşam biçimi ile çağdaş gereksinimlerin doğru kurulan birlikteliği, bu yapıların koruma kararlarında, doğru kurumsallaşmaların temeli olacaktır.

Ada üzerindeki yapılarda gerekli onarım, restorasyon ve düzenlemelerin yapılarak amaçlandıkları biçimde kullanım sağlanabileceğine, mülk sahiplerinin inanmaları gereklidir. Bunu sağlanması için öncelikle ülkenin kendi sosyal adalet ve hukuki sisteminin güvence vermesi sağlanmalıdır. Bu konuda ülkede bulunan yasal ve hukuki eksikliklerin çok gecikmeden giderilmesi gereklidir. Her gerçekçi koruma eyleminin arkasında ekonomik bir güç olmalıdır. Gerekli kaynakların yaratılmasında Sudan Hükümeti bugüne kadar yeterince etkin olmamıştır. Finans kaynaklarının yaratılmasında ve organizasyon şeması kurmasında, hükümetin kendi kamu kurumlarınca bizzat yatırımcı olması ile sağlanabilir. Suakin'in bütüncül olarak kentsel mekân haline gelebilmesinde, kamu (merkezi ya da yerel yönetimler) kurumlarının uygulamayı yönlendirici, teşvik edici rolü son derece önemlidir. Koruma altına alınacak yapıların mülk sahiplerinin, birçok nedenle uğradıkları kaybı en aza indirecek önlemlerin alınması gereklidir. Kamu eliyle yapılacak onarımlar ile örnek teşkil edilmesi, ada üzerindeki ekonomik döngünün başlangıcı olacaktır.

Kentlerin var olan zengin tarih ve kültür dokusunun, o kentin ekonomik ve sosyal gelişmesine büyük katkısı bulunduğu bir gerçektir. Kentin tanınır olması, özellikle kültür turizmine olan katkısı nedeniyle, zenginleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Açık ve canlı müze-kent görünümündeki Suakin'de, yapılara yeniden özgün ve evrensel fonksiyonlar kazandırılarak korunması, onarılması ve yaşatılması, bölgeye has özgün mercan taşı mimarisinin dünyada bilinmesini de sağlayacaktır. Kültürel varlıklar aslında tüm insanlığın ortak malıdır. Koruma ve yaşatma sorumluluğu ise tüm insanlığın ortak sorumluluğudur. Dünyanın neresinde olursa olsun, geçmiş uygarlıklardan günümüze ulaşan tüm kültürel, sosyal, tarihi ve fiziki mirasın, gelecek kuşaklara aktarılması, bugün yaşan bizler tarafından sağlanmalıdır. Bir ülkenin tarih, kültür ve sanatını yansıtan tarihi eserlerin korunması, onarılması ve yaşatılması, geçmişte yaşamış toplumlardan hepimize devredilen evrensel bir görev olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKLAR

Arpa, A. (2009). *Sevakin Adası ve Osmanlı Yapıları Hakkında Rapor*. Türkiye Ankara: TİKA Koordinatörlüğü.

Benli G. (2010). *Suakin Hanefi Cami, Şafi Cami ve Gümrük Binası Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Proje Raporları*, Türkiye İstanbul: İ.B.B. Bimtaş. A.Ş.

Benli G., Yüksel D. Y., Ayan S. (2017). Sudan Suakin Adasındaki Osmanlı Eserleri Mimari Özellikleri ve 3 Boyutlu Belgeleme Süreci. *Mimarlık ve Yaşam Dergisi*, 2 (2), 73-88.

Greenlaw, J. P. (1976). *The Coral Buildings of Suakin*. İngiltere Stocksfield: Oriel Press.

Greenlaw, J. P. (2009). The Island of Suakin: The History. Peter Gwynvay Hopkinks (Ed.). The Kenana Handbook of Sudan (s.209-221). ABD: Routledge Pub.

Hale, S. (1977). Review of The Coral Buildings of Suakin. *African Arts*, 10 (4), 05-08.

Hamadai, A. H. (1973). *Suakin, the Port of Good Tidings.* Sudan Khartoum: Sudan Ministry of Information and Culture.

Hansen, E. (1972). *Preservation of Sudan*. Unesco serial no:2970/RMOÇRD/CLP, Fransa Paris.

Sudan Hükümeti. (2002). Mallinson Architects and Engineers Ltd., Kalkınma Planı / Master Plan Özeti, Sudan.

Kently, E. G. (1988). *Suakin and its Fishermen: A study of Economic Activities and Ethnic Groupings in a Sudanese Port*. Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, The University of Hull, Kingston, England.

Mohammed, A. A., Welsby D. (2012). Early States on the Nile: The Coming of Islam. John Ryle, Justin Willis, Suliman Baldo, Jok Madut Jok (Ed.). The Sudan Handbook. (s.69-72). İngiltere: Rift Valley Institude.

Rhodes, D. (2011). The Nineteenth-Century Colonial Archaeology of Suakin, Sudan. *International Journal of Historical Archaeology*, 15, 162-189.

Salim, A. R. (1997). Suakin: On Reviving an Ancient Red Sea Port City Field Report. *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 8 (2), 63-74.

Uluyurt A., Abakar A. Y. (2017, Aralık 27). Afrika'nın kapısı: Sevakin Adası, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/afrikanin-kapisi-sevakin-adasi/1015097 adresinden 06 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.

BULGARİSTAN POMORİE'DE (AHYOLU) KENTSEL DOKUNUN 1906 YANGINI SONRASI GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİMİN DEĞERLENDİRİLMESİ

INTERPRETATION OF THE ALTERATION OF URBAN SITE IN POMORIE (AHYOLU), BULGARIA AFTER THE 1906 FIRE

Hatice Memnun

Koruma Uzm. Y. Mimar, İstanbul, Türkiye
haticememnun@gmail.com

ÖZET

Pomorie, ulaşılan kaynaklara göre kuruluşu M.Ö. 5.-4. yüzyıllara kadar giden, Bulgaristan'da, Batı Karadeniz kıyısında konumlanmış bir yarımada yerleşimidir. Günümüzdeki fiziksel durumu ve mimari mirası, tarih boyunca farklı kültürlerin etkisinde taşıdığı sürekli önemi yansıtmaktan uzaktır. Bununla birlikte, Pomorie'de önemli sayıda ve değerde tescilli arkeolojik ve mimari eser de bulunmaktadır. M.Ö. 5.-4.yüzyıllarda bölgedeki Yunan topluluklarından birinin (Sozopol) kolonisi olarak kurulan yerleşimin o dönemlerdeki adı ''Anchialos''tur. Zamanla Roma, Bizans, Bulgar ve Osmanlı yönetiminde kalmıştır. Bu kültürlerin, yerleşimin fiziksel dokusuna yansımasıyla oluşan mimari zenginliğin neredeyse tümü, 1906'da çıkan büyük yangında önemli ölçüde yok olmuştur. Yangın sonrasına ilişkin ulaşılabilen belgelerden edinilen bilgiler ile günümüzdeki kent karşılaştırıldığında, yangından sonraki süreçte korumaya yönelik bir yapılaşma yöntemi izlenmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Pomorie'nin, kendisiyle yakın dönemlerde kurulan, günümüzde varlığını sürdüren birçok kültür mirası değere sahip, kuzeyindeki Nesebar ve güneyindeki Sozopol adlı, karakteristik kıyı yerleşimlerinden farklı olarak Bulgaristan Müze Kentler listesinde yer alamadığı söylenebilir. 1878'de Rus-Osmanlı Savaşı sonrası Osmanlı yönetiminden ayrılan yerleşim, o dönemden bu yana Bulgar idaresindedir. Kentin çok katmanlı geçmişi boyunca tarihi dokusunun geçirdiği tüm değişim ancak kapsamlı bir arkeolojik ve mimari çalışma sonucu ortaya konabilir. Bu çalışma kapsamında; 19.yy sonu, 20.yy başına ait arşiv bilgilerinden hareketle ve bunların günümüzdekilerle karşılaştırılmasıyla, 1906 yangını sonrası tarihi kent dokusunun değişimine ilişkin tespitler ortaya konmuştur. Bunlardan hareketle, kentte varlığını sürdüren az sayıdaki kültürel miras öğesinin hem yerel halkın hem de turizm nedeniyle kentin sahip olduğu potansiyel ziyaretçilerin algısında daha güçlü yer edinmeleri ve kent yaşamına dahil edilmeleri adına öneriler geliştirmek amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pomorie, Ahyolu, Kentsel Doku, Kentsel Değişim

ABSTRACT

Pomorie is located in Bulgaria, on a peninsula at west coast of Black Sea whose foundation goes back to 5.-4. century BC according to the reached clues. The current physical condition and architectural heritage of the town is however far away from reflecting the permanent importance the town had in the era of several civilizations in the past. Nevertheless, Pomorie still has an important quantity of listed archeological and architectural heritage. It was founded as a Greek colony of the area in 5.-4. century BC and was called ''Anchialos'' that time. Anchialos had been directed under Roman, Byzantian, Bulgarian and Ottoman rules chronologically. Almost the whole of the architectural heritage which was created by those civilizations in time was disappeared during the big fire in 1906. It would not be wrong to claim that a building policy on architectural conservation was not carried out by comparing the data revealed from the documents regarding after fire and current town. Perhaps that is why Pomorie is not now in the list of Bulgarian Museum Cities such as Nessebar at north and Sozopol at south which were founded at the same time with Pomorie and have several cultural heritage assets surviving. The Ottomans left the town after the 1878 Russian-Ottoman War and it has been directed by Bulgarian administration since then. The all alteration that took place throughout the life of the town may be explained by detailed archeological and architectural research. This essay is much more focused on alteration of the historical part of Pomorie after the fire in 1906 depending on documents from late 19th century, early 20th century and by comparing them with current situation of the town. Consequently, setting proposals for the few cultural heritage value surviving in the town in order to make them perceived in an effective way by both

the local society and by potential visitors of the town due to tourism and in order to get them involved into the life of town.

Keywords: Pomorie, Ahyolu, Urban Site, Urban Alteration

1. GİRİŞ

Pomorie, Balkan Yarımadası ülkelerinden Bulgaristan'ın Batı Karadeniz kıyısındaki Burgaz kentine bağlı, ilçe statüsünde bir yerleşimdir. Güneyindeki Burgaz'a 20 km uzaklıktadır. Kent merkezi, Burgaz Körfezi'nin kuzey ucunda yaklaşık 3,5 km uzunluğunda ve 1 km genişliğindeki, dar ve kayalık, kentin adını taşıyan bir yarımada üzerine konumlanmıştır. Körfez'in güney ucunda ise Bulgaristan'ın 19. yüzyıl ahşap konut mirasına sahip tarihi yerleşimlerinden Sozopol bulunur, benzer bir tarihi yerleşim olan Nesebar da, Pomorie'nin kuzeyinde yer alır. Kent Nesebar'a yaklaşık 20 km, Sozopol'a ise yaklaşık 50 km uzaklıktadır. Kuzeyinde ise tuz ve çamur bakımından zengin Pomorie Gölü yer alır. Ayrıca gölün güneyinde faaliyeti devam eden küçük bir tuzla ile Tuz Müzesi bulunmaktadır (Şekil 1, Şekil 2).

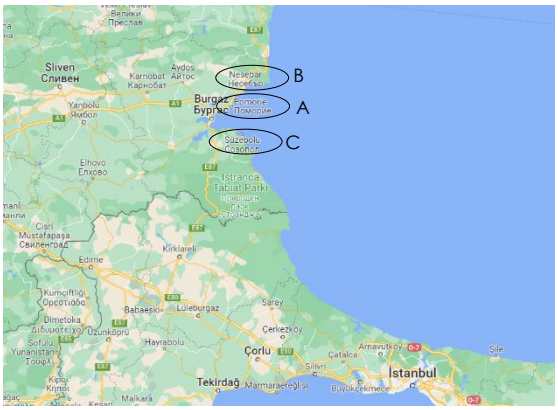

Şekil 1. Pomorie(A), Nesebar(B) ve Sozopol'un (C) konumları (Google Maps, 2023)

Şekil 2. Kentin kuşbakışı görüntüsü (Google Earth, 2023)

Deniz kıyısında kurulmuş bir liman yerleşimi olması nedeniyle Pomorie, deniz ulaşımında tarih boyunca her zaman önemli bir durak noktası olagelmiştir; ancak Burgaz Limanı'nın 1903'te faaliyete geçmesiyle birlikte 'liman kenti' olarak önemini zaman içinde yitirmiştir (Nonev, 2009). 2020 nüfus sayımına göre, kent merkezinin nüfusu 12.829'dur (URL-1). Günümüzde, kıstağın doğusunda konumlanan 'Eski Pomorie'deki yerleşik halkın hemen hemen tamamı Bulgar'dır. Batıdaki 'Yeni Pomorie'de ise Bulgarlar ile birlikte Türkler ve Romanlar da yaşamakta, geçmişteki çok kültürlü yapısını bir anlamda devam ettirmektedir. Şüphesiz ki kentin mimarisi, ev sahipliği yaptığı farklı kültürlerin izleriyle şekillenip zenginleşmiştir. Ne var ki, özellikle 1906'da kentin geçirdiği yangın, söz konusu izlerin çoğunu silmiştir. Ardından başlatılan yapılaşma faaliyetleri ise yangınla yitirilen ağırlıklı ahşap yapıların oluşturduğu karakteristik dokunun yeniden yaşatılmasına yardımcı olamamış, kentte kagir konutların yoğunluk kazandığı farklı; ancak kendi aralarında uyumlu olan; malzeme, gabari, konumlanma gibi özellikleriyle kente özgü yeni bir doku oluşmaya başlamıştır. Devam eden süreçte, giderek artan turizm talebi ile bu dokuda da birtakım değişiklikler kaçınılmaz hale gelmiş ve kent, özgün kimliğinden gittikçe uzaklaşmıştır. Bu çalışma, 1906'dan sonra kentin değişimini, ulaşılan yazılı ve ağırlığını fotoğrafların oluşturduğu görsel belgeler ışığında kayıt altına alma yoluyla, sözü edilen değişimlerin koruma bağlamında değerlendirilmesini ve kentin sahip olduğu kültürel miras değerlerinin vurgulanmasını amaçlamaktadır.

2. TARİHÇE VE KENTSEL GELİŞİM

1935'te Pomorie adının verilmesinden önce kent, 1913'e kadar Achioli olarak anılmış, Osmanlı kaynaklarında ise kentin adı Ahyolu olarak geçmiştir (Sezen, 2017, s.15). Yunanca'da yakın anlamına gelen ''*anchi*'' ile tuz anlamına gelen ''*als*'' sözcüklerinden türemiş olan Anchiallos

adı böylelikle, ''tuz üretimi yapılan ocakların yakınındaki yerleşim'' anlamını yüklenmiş olmaktadır (Lazarov, 2005, s. 3).

Günümüze gelene kadar, Pomorie yirmi beş yüzyıllık tarihi boyunca farklı yönetimlerin egemenliği altında varlığını sürdürmüştür. Kronolojik sırayla Yunan Kolonileri, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Birinci Bulgar Krallığı, Bizans İmparatorluğu, İkinci Bulgar Krallığı, Osmanlılar, Üçüncü Bulgar Krallığı ve Bulgaristan Cumhuriyeti Pomorie topraklarına hükmetmişlerdir (Leodinov ve Shipkov, 2001).

M.Ö. 400 dolaylarında Yunan kolonileri döneminde kurulmuş olan kent, denizde bir ada-kent iken, Roma egemenliği döneminde karadaki alan önem kazanmıştır. Zamanla meydana gelen jeomorfolojik değişimler sonucu ada parçası kara ile birleşerek bir yarımada oluşmuş ve bundan sonraki dönemlerde kent merkezinin konumu da bu yarımada üzerinde olacak şekilde yer değiştirmiştir (Şekil 3).

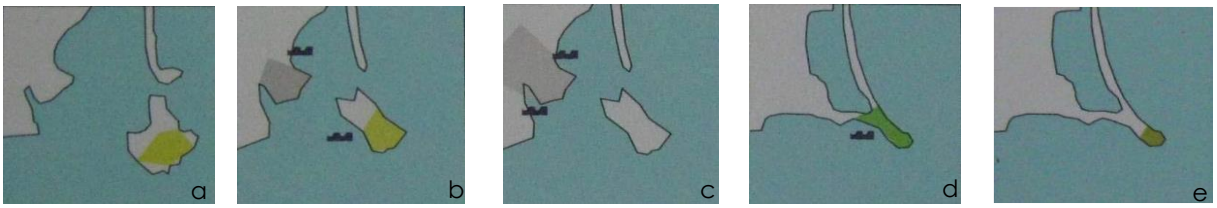

Şekil 1. Pomorie kıyısındaki kara ve deniz topoğrafyasında jeomorfolojik değişimler ile bu değişimler sırasında alanda hüküm sürmüş devletler (Leodinov ve Shipkov, 2001). a) Adadaki Yunan kolonisi yerleşimi b) Karada Roma yerleşimi ve adada kısmen korunmuş Yunan yerleşimi c) Sınırları genişlemiş Roma yerleşimi d) Bizans İmparatorluğu ve Bulgar Krallığı dönemi yerleşimi e) Türk/Osmanlı yerleşimi

Batı Karadeniz kıyısındaki tüm yerleşimler arasında Anchiallo, hakkında kısıtlı miktarda bilgi sahibi olunan kentlerdendir. Kent hakkındaki ilk bilgi verenlerden biri Romalı coğrafyacı Strabon olmuş ve kent için Geographika adlı eserinde ''Ardından (Messembria'dan[1] sonra) Anchiallo gelir, Apollonialılar'ın[2] küçük kenti.''şeklinde bir tanımlamada bulunmuştur (Strabon, Vol III., 7. Cilt, 6 Bölüm).

M.S. 45'te Roma egemenliğindeyken özerklik kazanmasıyla birlikte kent, diğer Roma kentleri gibi Hippodamos sistemine uygun olarak inşa edilmiştir (Lazarov, 2005, s.7, 8). Genişlemiş topraklarıyla Anchiallo, 120 ha'dan fazla bir alana yayılmış ve eski Trakya'daki Roma Dönemi'nin en büyük kentlerinden olmuştur. Romalılar'ın yönetimine geçtikten sonra kent, yapısal durumundan dolayı *"Civitas Magna"* (büyük kent) olarak betimlenmiştir (Ştarlopov,1973, s.23, 24).

M.S.400-681 arasında Bizans İmparatorluğu egemenliğinde kalan kent, 1396'da ilk Osmanlı güçlerinin bölgeye gelmesine kadar Bizans ve Bulgar egemenlikleri arasında, Bizans başkenti Konstantinopolis'in Osmanlılar'ın eline geçmesine kadar ise Bizans ve Osmanlı egemenlikleri arasında el değiştirmiştir. 1453'te ise Konstantinopolis ile birlikte Anchiallo da Osmanlı egemenliğine girmiştir.

1518-1542 arasında bir nahiye iken (Sezen, 2017, s.15) sonraları, bir kaza merkezi (Sozopol ve Ahtopol nahiyelerini içine alan bir idari bölge) olan kent, Osmanlı'nın güneydoğu Bulgaristan'daki en büyük yerleşimlerinden biri haline gelmiştir (Kiel, 1990). 15.-16 yüzyıllar boyunca Anchialo Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük iki tuz üretim merkezinden biri olmuştur.[3] Osmanlı idaresindeki Ahyolu, önce Silistre sonraları İslimye Sancağı'na bağlı, Osmanlı'nın Balkanlar'da önemli düzeyde toprak geliri elde ettiği, gelirinin Sultan'a ait olduğu kazalarından biri olmuştur (Pitcher, 2001; Sezen, 2017, s.15).

Ayverdi, ''*Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*'' adlı eserinde ''Ahyolu (Pomerie) Kazâsı'' başlığı altında kente şu şekilde değinmiştir: (Ayverdi, 2000, s.11).

[1] Günümüzdeki Nesebar adlı yerleşim.
[2] Günümüzdeki Sozopol adlı yerleşim.
[3] Diğeri Solon idi.

> Kırklareli hudûdundan sonra Karadeniz sâhilleri boyunca ilk kazâ olarak görülüyor; arada başkası bulunmamıştır. Evliyâ Çelebi (5.c.,81.s.) kalesinin sâhilde sarp bir yamaçta olduğunu, 2 hamamı, 200 dükkânı bulunduğunu yazdığı halde hâne adedini göstermemiş, câmiinden de bahsetmemiştir. 200 dükkân büyücek bir kasabada bulunabilir; ev sayısı daha fazla olmalıdır. Her şeyden ziyade Evliyâ hiç cami zikretmemiştir. Acaba Rumlarla meskûn bir iskele olduğundan câmi yok muydu? Cevâbını vermek mümkün olamıyor.

Evliya Çelebi de Batı Karadeniz kıyıları seyahatinde sırasıyla Kırklareli, Ereğli Köyü, Fakılar Köyü, Karapınar Köyü, Süzebolu[4] ve Burgaz'dan sonra Ahyolu'na uğradığını yazmaktadır. Seyahatnamesinde Ahyolu'nu şöyle anlatmaktadır: (Parmaksızoğlu, 1984, s.94)

> Oradan[5] kalkarak yine üç saat kuzeye gidilince Ahyolu'na varılır. Kuşsevici vezir yaptırmıştır. Adı Rahapoli'den bozmadır. 814 (1411) yılında Musa Çelebi burasını Rum ve Cenevizlilerden almıştır. Deniz kıyısında, taştan yapılma, beşgen biçiminde bir kaledir. Yüz elli akçelik kadılıktır. Gümrük emini, dizdarı, kethüda yeri ve yeniçeri serdarı vardır. Evleri kiremit örtülü ve bakımlıdır. İki hamamı, iki yüz de dükkânı bulunmaktadır. Bağ ve tuzlaları çoktur. Limanı da pek güzeldir.

Anchiallo sonraları Tsarigrad[6] Patrikhanesi'ne bağlı büyük bir piskoposluk statüsü elde etmiştir. Anchiallo'nun bu dini, ekonomik, idari ve aynı zamanda kültürel önemi, 19. yüzyılın sonuna kadar değişmeden kalmıştır (Lazarov, 2005, s.17).

3. POMORİE'DEKİ SİT ALANLARI VE TARİHİ KENTİN SINIRLARI

Bir yerleşim alanı olarak kuruluşu milattan önceye tarihlenen Pomorie'de yerleşim alanının sınırları zaman içinde farklılıklar göstermiştir. Günümüzde halen devam eden arkeolojik çalışmaların verilerine göre yarımada üzerinde dahi farklı noktalarda farklı dönemlere ait arkeolojik kalıntılara rastlanmaktadır. Örneğin, yarımadanın karaya bağlandığı noktanın batısı ve kuzeybatısında kalan alanda Roma dönemi ve erken Ortaçağ dönemine ait mezar ve pek çok taşınabilir kalıntıya rastlanmış ve günümüzde yeni kentin geç dönem yapıları ile tarım arazilerinin bulunduğu iki alan, Kültürel Anıtlar Ulusal Enstitüsü (KAE) tarafından 1956'da Arkeolojik Sit Alanı ilan edilmiştir (Şekil 4). Bu sit alanının nekropol olan bölgesinde; 1888'de gün ışığına çıkarılan, 1959'da restore edilerek ziyarete açılan, Roma devrine tarihlenen bir Trak mezarı bulunmaktadır. Öte yandan arkeolojik çalışmalar sırasında yarımadanın güneydoğu ucunda, 13.-14. yüzyıllara ait sur kalıntıları da bulunmuştur. Ayrıca Pomorie Gölü de, barındırdığı kuş çeşitliliği nedeniyle 2001 yılından bu yana Doğal Sit Alanı olarak koruma altındadır (Şekil 4).

Günümüzdeki konut yerleşimleri, yarımadanın güneydoğusunda ve kuzeybatısında olmak üzere, iki alanda yoğunlaşmıştır. Kuzeybatıdaki yerleşim alanı, 1960'lı yıllarda oluşmaya başlamış, modüler plan dokusuna sahip yeni kent alanıdır.

Yarımadanın güneydoğusunda, eski yapıların da yer aldığı yerleşim alanının ise daha organik bir dokusu vardır. 12.-13. yüzyıllardan günümüze kadar kentin bu alanda varlığını sürdürmesinden dolayı, günümüzde ''Eski Kent'' ya da ''Eski Pomorie'' olarak anılan 'tarihi kent' bu alanı kapsamaktadır. Bu alanda, birbirinden farklı nitelikte pek çok tescilli yapı yer almakta, aynı zamanda da iki Kentsel Sit Alanı bulunmaktadır. Bunlardan biri, günümüze kadar ayakta kalabilmiş iki kiliseden biri olan ve 2007'de sit alanı ilan edilen Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi'nin çevresindeki kamusal alandır (Resim 1). Diğeri ise, yarımadanın güneydoğu kıyısında, kentin en eski yapısı olan Preobrajenie Gospodne Kilisesi'ni ve çevresindeki ahşap konutları kapsayan alandır (Resim 2). Bu alan ise 1979'da KAE tarafından Kentsel Sit Alanı ilan edilmiştir.

3. 1. Eski Pomorie'nin Kentsel ve Mimari Doku Özellikleri

Rakımın neredeyse sıfır olduğu bir alanda ve deniz kıyısında konumlanmış olan tarihi kentte bu iki özellik, yapılaşma ve ulaşım için elverişli olmuş ve bu da mimariyi etkilemiştir. İklimin ılıman

[4] Bugünkü Sozopol'un Türkçe adı.
[5] ''*Oradan*''' sözcüğü ile, Evliya Çelebi Burgaz'ı ifade etmektedir.
[6] Tsarigrad, Slavlar'ın İstanbul için kullandıkları addır.

olması nedeniyle de, yapıların çoğu ayrık nizamda inşa edilebilmiştir; böylelikle hemen her yapının parselinde, bahçe gibi yapıya özel ayrı bir alan düzenleme olanağı elde edilmiştir.

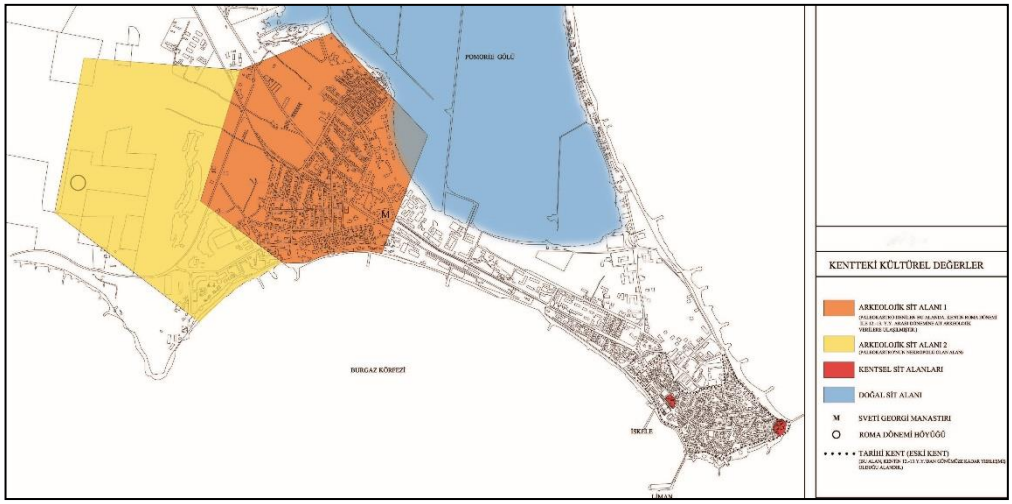

Şekil 2: Kentteki sit alanları ve kültürel miras değerleri (2010)

Resim 1. Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi çevresi kentsel sit alanı(Google Earth, 2023)

Resim 2. Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi çevresi kentsel sit alanı(Google Earth, 2023)

Tarihi kentteki yollara bakıldığında, iç kısımları kıyıya bağlayan bir yol düzeninin varlığı gözlenir. Alandaki en önemli ulaşım aksı olan Knyaz Boris I Caddesi'dir. Bu caddeyi önemli kılan bir diğer özellik, kentsel sit alanlarındaki yapılar da dahil olmak üzere, kentteki kültür varlıklarının, caddenin tarihi kent içinde başladığı ve son bulduğu noktalarda yoğunlaşmış olmasıdır. Diğer iki önemli ulaşım aksı, güneydeki P.K. Yavorov (ünlü Bulgar şairi) Caddesi ile kuzeydeki Aheloy Caddesi'dir (Şekil 5).

Sözü edilen üç büyük caddenin arasında kalan dokunun denize açılan sokaklarında pek çok noktada doğal vistalar yakalamak mümkündür (Resim 3).

Sahilin yapı inşa edilmemiş alanları, dinlenme, yürüme ve plaj işlevi gören kamusal alanlar olarak kullanılmaktadır. Tarihi kentteki yeşil dokunun ise; kentsel sit alanlarında, sahil aksında ve konutların bahçelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

3. 2. Tarihi Kentteki Kültür Varlıkları

Kültürel Anıtlar Ulusal Enstitüsü'nden (KAE) elde edilen Temmuz 2009 tarihli Pomorie Tescilli Anıtlar Listesi'nde (PTAL) tarihi kentte yer alan iki kilise ile birlikte 12 kamu yapısı ve 23 konutun tescilli olduğu görülmektedir.

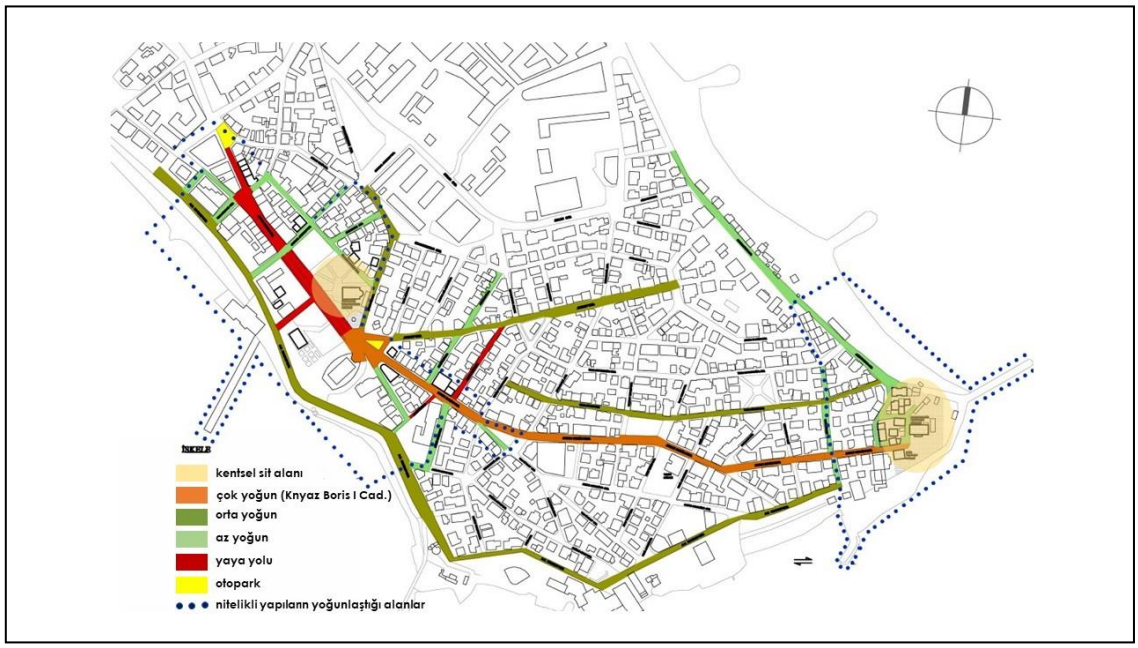

Şekil 5: Eski Kent'teki kentsel sit alanları, nitelikli yapı alanları ve önemli ulaşım aksları (2010)

Resim 3. Şair Yavorov heykeli ve etkinlik meydanı (solda), güneydeki sahil yolu (ortada), doğudaki kilise bahçesinden plaj yönüne bakış (sağda) (2023)

3. 2. 1. Dini Yapılar

Tarih Müzesi Arşivi (TMA), 19. yüzyıl sonunda kentte beş kilise ile bir cami olduğunu; Stefanov ise, tarih belirtmeden kentte beş kilisenin olduğunu ve bunların dördünün Yunan, birinin de Bulgar kilisesi olduğunu yazmaktadır (TMA, 2010; Stefanov, 1971, s. 64).

Preobrajenie Gospodne Kilisesi (1765) ile Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi (1890) tarihi kentte varlığını sürdüren en önemli iki anıtsal dini yapıdır (Resim 4 ve 5). Her iki kilise de 1977'de KAE tarafından tescil edilmiştir. Kente ait eski bir fotoğrafta, bugün artık yerinde olmayan bir cami, Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi ile birlikte görülmektedir (Resim6). Günümüzde mevcut olmayan bir diğer dini yapı da Azize Bogoroditsa (Azize Bakire Meryem) (1858) Kilisesi'dir (Resim 7).

3. 2. 2. Kamusal Yapılar

Şair Yavorov Müzesi, Tarih Müzesi, yerel mahkeme binası, Polis Karakolu, eski hastane, çocuk polikliniği, Ulusal Banka Şubesi, Eski Gazino binası, gibi yapılar, günümüzde farklı işlevlerle varlığını sürdüren başlıca kamusal yapılardır (Resim 8). Bu yapılardan yerel mahkeme binası ile çocuk polikliniği harap durumdadır ve kullanılmamaktadır (Resim 9).

Resim 4. Preobrajenie Gospodne Kilisesi (2008 -solda-, 2023)

Resim 5. Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi (2023)

Resim 6. Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi ile birlikte kentteki bir cami, 1908 (KMKA, 2009)

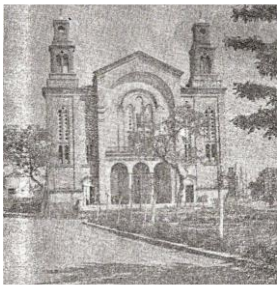

Resim 7. AzizeBogoroditsa Kilisesi (Stefanov, 1971)

Resim 8. Soldan sağa sırayla Tarih Müzesi, Ulusal Banka Şubesi, Eski Hastane, Polis Karakolu (2009)

Resim 9. Soldan sağa sırayla yerel mahkeme binası, çocuk polikliniği (2009), çocuk polikliniği (2023) (2009, 2023)

3. 2. 3. Konutlar

Tarihi kentte bulunan, kültürel değerleri tescillenen konutlar cephe malzemeleri açısından farklı iki sınıfa ayrılmaktadırlar. Kentin güneydoğusunda, Preobrajenie Gospodne Kilisesi çevresindeki kentsel sit alanında bulunan ahşap kaplamalı konutlar (Resim 10) ile tarihi kentin diğer noktalarında bulunan, cepheleri sıva ile sonlandırılmış kagir konutlar (Resim 11). 19. yüzyıla tarihlenen, 1906'daki yangında yok olmaktan kurtulmuş, Preobrajenie Gospodne Kilisesi çevresindeki konutların, yaşatılması adına kent sakinlerinden Dr. Andrei Prodromov'un girişimi ve KAE kararı ile 1960'lı ve 1980'li yıllar arasında tuğla ve betonarme taşıyıcılı, ahşap kaplamalı olarak yeniden inşa edildikleri öğrenilmiştir (Alikova, 2010). Tarihi kentte, tescilli yapılar listesinde yer alan; ancak bugün yerinde yeni yapıların yer aldığı, günümüze ulaşmamış az sayıda konut da mevcuttur.

Resim 10. Yangınlardan kurtulan ve sonraları yeniden yapılan ahşap cepheli konut grubu (2023)

Resim 11. Kargir cepheli tescilli konutlardan bazıları. En solda 2009 yılından bir görüntüsü yer alan bir konutun günümüzde restorasyonda olduğu soldan ikinci resimde görülmekte.
(2023)

4. KENTSEL VE MİMARİ DOKUDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER

Eski Kent, 1960'lara kadar yerleşimin odak noktasını oluşturmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren ise yeni kent alanında başlayan yapılaşmayla, yerleşim karanın içlerine doğru genişlemiştir Bununla beraber, Eski Kent de çeşitli değişikliklerle günümüze kadar önemini korumuştur.

Resim 12. Ahşap evleri ile dar bir Pomorie sokağı, tarihsiz (George Dimitrov arşivi, 2010)

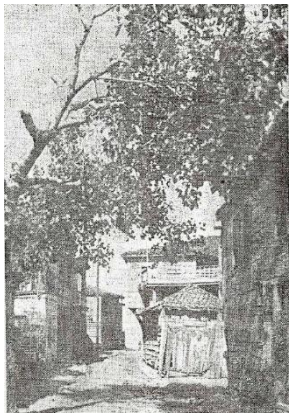

Resim 13. Ahşap evleri ile dar bir Pomorie sokağı, tarihsiz (George Dimitrov arşivi, 2010)

Eski Kent dokusundaki değişimin en önemli etkeni, ardarda yaşanan yangınlar olmuştur. Kentin yaşadığı yangınlar, bugün ayakta kalmış birkaç ahşap ve kagir yapı hariç tüm yapıların yok olmasına neden olmuştur (Stefanov, s.76). 15 Mart 1858'deki yangın, kentin kuzey kısmında çıkmış ve 200 ev yanmıştır. 1 Ekim 1874'te yaşanmış olan yangında, bu kez 550 bina kaybedilmiştir. Stefanov, bu yangında kaybedilen yapılar arasında pek çok kilisenin de bulunduğunu yazmaktadır (Stefanov,1971 s.75; Ştarlopov, 1973, s.25; Lazarov, 2005, s.22). Kent, bir önceki yangının etkisinden henüz kurtulamamışken, 30 Temmuz 1906'da Sveti Georgi Manastırı yakınındaki bir çatışma nedeniyle çıkan yangın ise 747 binanın yanarak yok olmasına, 53 kişi yaşamını kaybetmesine neden olmuştur (Dimitrov, 2007). Rüzgarın yön değiştirmesi sayesinde, Preobrazhenie Gospodne Kilisesi ile çevresindeki az sayıda ahşap ev bu yangından kurtulmuştur (TMA, 2009). Stefanov,'un ''Kısa sürede ateş her yanı sardı. Birbirine çok yakın olan evler meşale gibi yandılar.'' şeklindeki bildirimi, kentteki yapıların bitişik nizamda, dar yollar üzerinde konumlandığını ve yapı yoğunluğunun yüksek olduğunu anlatmaktadır (Stefanov, 1971, s.64, 76). Nitekim kentin doku özelliklerine ilişkin bu bilgileri destekleyen fotoğraflar da bulunmaktadır (Resim 12, Resim13).

Pomorie gibi 1906 yangınıyla neredeyse tüm yapılarını kaybetmiş bir kentte değişim yapı ölçeğini aşarak kentin neredeyse tümünün yeniden inşası şeklinde olmuştur (Resim14). Resim 15'teki fotoğraf, olasılıkla yangın sonrası, kentte başlayan yapılaşma dönemine aittir. Bulgar yazar Anton Strashimirov'un, olasılıkla 1906 yangınından sonraki yapılaşmış çevre için yaptığı yorum şöyledir: ''Yerleşim güçlükle de olsa yeniden inşa edildi; ancak ağaçsız bir tepede inşa edilmiş ahşap evleri ile değil.'' (URL-2). Ne var ki, 1909'da kent için yeni bir masterplan hazırlanır ve bu kapsamda birçoğu Toscani adlı İtalyan bir mimar tarafından tasarlanan yeni konutların yapımına başlanır (TMA, 2009). Konutla; iki katlı, kargir ve ülkenin çoğu yerleşimindeki konut planlarına benzer olarak yapılmıştır (Resim 16, Resim 17, Resim 18, Resim 19).

Resim 14. Kentin 20. yy başı uydu fotoğrafı (Tuz Müzesi Arşivi, 2010)

Resim 15. 1906 yangınından sonra kentin bir bölümü, ön planda Tarih Müzesi (URL-2, 2009)

Resim 16. Solda Rojdestvo Bogorodicno Kilisesi ve kuzeydoğusundaki alanın, yeni inşa edilen konutlarla birlikte yangın sonrası durumu, 1925 (Atanasov, 2007)

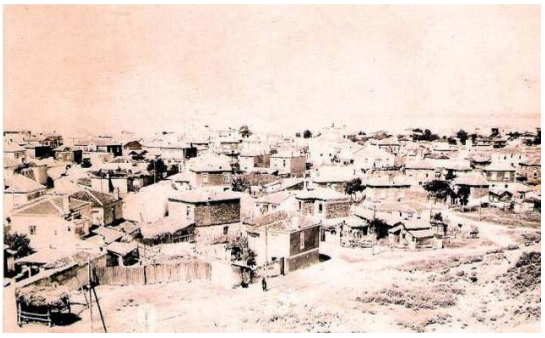

Resim 17. 1940'lı yıllarda kente dair bir görünüm (Geprge Dimitrov Arşivi, 2010)

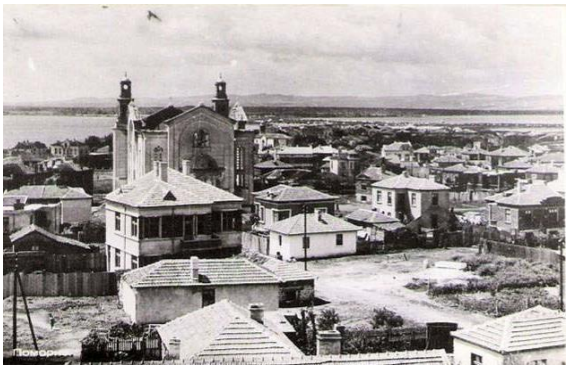

Resim 18. Azize Bogoroditsa Kilisesi çevresnde yeni yapılaşma (Geprge Dimitrov Arşivi, 2010)

Resim 19.Azize Bogoroditsa Kilisesi ve çevresindeki kagir konutları gösteren bir kartpostal, tarihsiz (KMKA, 2009)

Şekil 6'daki kent planı, tarihi kentin yangından sonraki 45 yıl içinde yeniden oluşturulmuş kentsel dokusuna ışık tutmaktadır. Tarihi kentteki yapı yoğunluğu günümüze göre az olmasına karşın, ada ve parsel düzeni günümüzdeki dokuya oldukça yakındır.

Yukarıda sözü edilen konut odaklı kentsel doku değişimlerinin yanı sıra, tek yapı ölçeğinde ya da belirli bir alana ait proje geliştirme anlamında zamanla ortaya çıkan pek çok değişim de gözlenmektedir (Resim 20, 21). Ayrıca, kentin turizm potansiyelinin ortaya çıkmasıyla birlikte, Pomorie'de turizm kökenli bir ticari yaşam egemen olmaya başlamış ve bunun fiziki çevreye yansıması da kaçınılmaz olmuştur. Gerek kıyıda gerekse kent içindeki çok sayıda otel ezici kütleleriyle varlıklarını sürdürmektedir. En son izlenen önemli bir değişim ise, güney sahilinde inşa edilmiş yat limanı olmuştur (Resim 22).

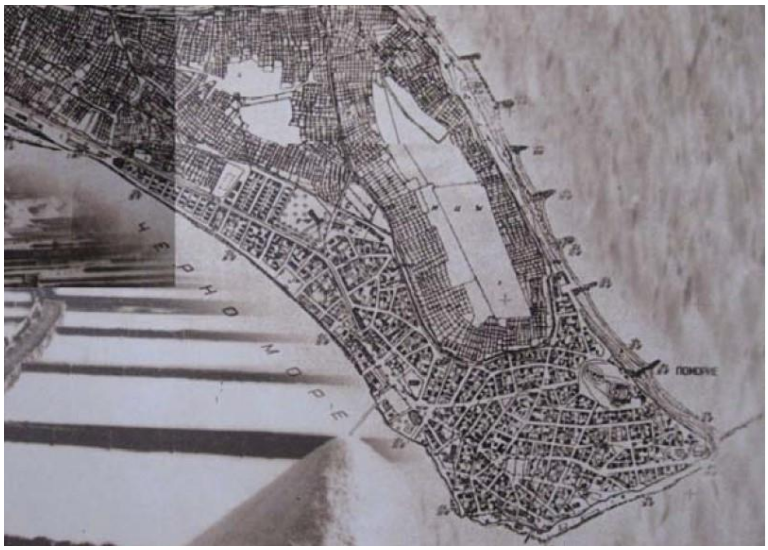

Şekil 6: 1950-1970'li yıllar arasında hazırlandığı düşünülen halihazır kent planı (Tuz Müzesi Arşivi, 2010).

Resim 20. Eski Gazino (1912) çevresinde zaman içinde gözlenen yapısal değişimler 1950'li yıllar(solda), 2009 (ortada) ve 2023 (sağda) (URL-3, 2009, 2023)

Resim 21. İskele'nin yenileme öncesi ve sonrası görünüşü ve yenileme sırasında yerleştirilen, tarihi iskele hakkında bilgilerin yer aldığı pano (2010, 2023)

Resim 22. Güney sahilinde ezici kütleleriyle otel binaları, 2006 (solda) ve aynı bölgede inşa edilmiş yat limanı (2023) (URL-4, URL-5, 2023)

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kentin yaşadığı yangınlar, kentteki fiziksel izlerin yok olmasına neden olmuş, kenti geçmişinden uzaklaştırmıştır. Yok olan yapıların yerini kagir ve betonarme yapılar almış, böylelikle kentin mimari kimliği çok büyük ölçüde özgünlüğünü yitirmiştir. Son dönemlerde inşa edilmiş yapılar da kentin gerek eski ahşap konut dokusu, gerekse yangın sonrası inşa edilen iki katlı kagir konut dokusundan yoğunluk, gabari, yapım tekniği açısından oldukça farklı olup, kentin özgün kimliğinden uzaktır. Öte yandan kentte mevcut tescilli yapılar dışında, yangınlar sonrası inşa edilmiş, 20. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilecek; kat yüksekliği, cephe oranları, saçak altı ve kat silmeleri, cephe pilastırları, söveleri ile özel bir mimari karakter taşıyan, koruma önerisi getirilebilecek pek çok özgün yapı da bulunmaktadır. 1906'daki yangın kentin çoğunun yok olmasına neden olmasaydı, Pomorie sahip olduğu karakteristik sivil mimarlık örnekleri ve kent dokusu ile bugün belki de Nesebar ve Sozopol ile eşdeğer konumda bir kent olabilirdi (Resim 23, 24).

Pomorie'nin özgün dokusundan günümüze ulaşabilen nitelikli yapı stoğunun, kentsel dokusunun ve korunan tarihsel izlerin hak ettiği şekilde algılanmasını sağlamak, bunun için de artan turizm talebini doğru yönetebilmek önemli bir gerekliliktir. Örneğin, yeni yapıların kentin geleneksel yapı ölçeği referans alınarak planlanması, özellikle yazın kurulan geçici strüktürlerin tarihi doku dikkate alınarak tasarlanması, araç trafiğinin sınırlanması ve park alanlarının planlanması bu kapsamda öncelikle ele alınması gereken konular arasında yer alıyor. Bununla birlikte, 2010-2023 yılları arasında kentte gerçekleşmiş ve hala devam eden restorasyon uygulamaları, iskelenin yenilenmesi gibi duyarlı çalışmaların varlığından söz etmek de mümkündür. Örneğin, bir AB projesi olan 'Traditions-yesterday, today and tomorrow' kapsamında Pomorie Belediyesi ile Kırklareli İli İnece Belediyesi tarafından ortak yürütülen, bir sivil mimarlık örneği yapının restorasyon projesi gibi örneklerin çoğalması önem taşımaktadır (Resim 25). Benzer şekilde, Preobrajenie Gospodne Kilisesi'nin muhdes eklerden arındırılması, eski hastane binasının sanat galerisi olarak, Ulusal Banka Şubesi'nin eleştirilebilecek bazı noktaların varlığı ile birlikte, otel olarak kullanıma açılması, kültür varlığı yapıların kullanılarak yaşatılması adına atılmış örnek adımlar olarak değerlendirilebilir. Yangınla birlikte kent adeta tarihini yitirmenin eşiğine gelmiş, bu yitim kentle ilgili kaynakların yitirilişini de beraberinde getirmiştir. Kent; sahip olduğu az sayıdaki tescilli ve tescile önerilebilecek çok sayıda yapısı ile geçmişte sahip olduğu önemi tekrar kazanmayı, üzerinde çalışılmayı, yapı ölçeğinde ve kent ölçeğinde kültürel miras yönetimi çerçevesinde ele alınmayı beklemektedir. Sahip olduğu tuzlaları, sağlık turizmi, deniz turizmi, bağcılık gibi diğer potansiyelleri ile beraber ele alınarak bütüncül bir koruma yaklaşımı kente önemini yeniden kazandıracaktır.

Resim 23. Nesebar'dan sivil mimarlık örneği konutlar (Beril Alpagut, Emre Kishalı, 2022)

Resim 24. Sozopol'dan sivil mimarlık örneği konutlar (2019)

Resim 25. Sivil toplum örgütü binasının (1912) restorasyon öncesi ve sanat merkezi olarak işlevlendirildiği restorasyon sonrası görünüşleri (2009, 2023)

KAYNAKLAR

Air Group. (2009, Temmuz 03). http://www.airgroup2000.com adresinden 03 Temmuz 2009 tarihinde elde edildi.
Alikova, S. N. (2010) Kişisel Görüşme
Atanasov, K. (2007). Pomorie Eski Fotoğraf ve Harita Albümü, Издателство Зеним (Zenim Yayın).
Ayverdi, E. H. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk IV (4.,5.,6. kitap).* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu katkılarıyla, 2.bs.
Deposit Photos. (2023, Eylül 27). https://depositphotos.com/pl/photos/pomorie.html adresinden 27 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.Dimitrov, B. (2007). *Pomorie, A Guidebook of History,* Sofya:Pomorie Belediyesi desteği ile Akshaena Yayını, St. Kliment Ohridski Üniversitesi baskısı,
Kiel, M. (1990). *Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in Process, The Turks of Bulgaria : the History, Culture and Political Fate of a Minority.* Ed: K.H. Karpat. İstanbul: Isis Baskı.
KMKA-Kiril ve Metodi Ulusal Kütüphanesi Arşivi (2009)
Kültürel Anıtlar Ulusal Enstitüsü Arşivi(2009)
Lazarov, M. (2005). *The Black Sea Coast, The Ancient Pomorie*. Varna: Slavena Baskı Evi.Leodinov, L. & Shipkov, K. (2001). *Comprehensive Study of the Increadible Ancient History of Pomorie, Bulgaria in the World History and Civilization-Spirit and Culture*. Varna: National Conference.
Nonev, V. (2009, 2010) Kişisel Görüşme
NSI, Bulgaria (2022, Aralık 31). *Pomorie*. https://nsi.bg/en/content/2981/population-towns-and-sex adresinden 26 Ekim 2023 tarihinde elde edildi.
Parmaksızoğlu, İ. (1984). *Evliya Çelebi, Seyahatnâme (Rumeli-Solkol ve Edirne).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
Pitcher, D. E. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası.* Çeviren B. Tırnakçı. İstanbul: YKY, 2.bs.
Pomorie Tarih Müzesi Arşivi (2009)
Pomorie Tuz Müzesi Arşivi (2009)
Pomorie-The Ancient Anhialo. (2023, Ekim 26). https://pomorietown.wordpress.com/adresinden 26 Ekim 2023 tarihinde elde edildi.Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları.* Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yayın No:26
Şţarlopov, H. (1973). *Поморийские Лозари (Pomorie'nin Bağcıları).* Sofya:Sofya Basımı.Strabon, *Geographika,* Vol III., *7. Cilt, 6. Bölüm.* Çev. Horace Leonard Jones. Cambridge, Leob Classical Library Edition 182. 1924 Harvard University Press.
Stefanov, D. (1971). *Поморие (Pomorie).* Sofya: Издателство Отечествения на Фронт (İleri Anavatan Yayınları).
Wikipedia. (2006, Ağustos 25). Pomorie. https://bg.wikipedia.org/wiki/Town of Pomorie aerial Boby Dimitrov.jpg adresinden 27 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.

OSMANLI DİPLOMASİSİNİN ÇİN'DEKİ İZLERİ: PEKİN HAMİDİYE MEDRESESİ

OTTOMAN DIPLOMACY'S TRACES IN CHINA: HAMIDIYE MADRASA IN BEIJING

Tolga Bilener
Galatasaray Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü
tbilener@gsu.edu.tr

ÖZET

Klasik güçler dengesi sistemi şeklinde özetlenebilecek 19. yüzyıl uluslararası siyaset ortamında Osmanlı Devleti bir yandan bekasını ve bütünlüğünü koruma çabasına yoğunlaşırken, diğer yandan uluslararası güç unsurlarının kendisine sağladığı tüm araçları da etkin olarak kullanmaya çaba göstermiştir. Bu araçlardan en önemlisi, sömürge imparatorluklarının altın çağını yaşadığı o dönemde İslam dünyasındaki en eski ve saygın hanedanlardan birinin yönetimde olması ve devlet başkanı olan padişahın aynı zamanda halife unvanını taşıyor olmasıdır. Bu unvan, özellikle Osmanlı Devleti'nin güçten düştüğü ve Kırım başta olmak üzere Müslüman ahalinin yaşadığı toprakları kaybetmeye başlamasıyla önem kazanmış, 19. yüzyıl sonlarında İstanbul'un büyük güçlerle olan ilişkilerinde de bir diplomasi aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Üstelik bu aracın kullanılması sadece Osmanlı Devleti'nin inisiyatifiyle olmamış, 1880'lerden itibaren ülkenin en önemli müttefiki haline gelen Alman İmparatorluğu da bu konuda teşvik ve destek kaynağı olmuştur.

Her ne kadar Osmanlı padişahının halife unvanına yapılan vurgu, hâkim oldukları topraklarda kalabalık Müslüman toplulukların yaşadığı Büyük Britanya, Fransa, Rusya gibi ülkeleri tedirgin etmenin bir aracına dönüşmüşse de bu siyasetin etkisi başka coğrafyalarda da kendisini göstermiştir. 1860'lı yıllardan itibaren Çin yönetimine karşı isyan bayrağı açan ve bu sırada Osmanlı padişahına biat ettiğini açıklayan Kaşgar Emiri Yakup Bey önderliğindeki Uygurlar bunun bir örneğidir. 1900 yılındaki Boksör isyanı sırasında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in girişimiyle Sultan II. Abdülhamit'in Çinli Müslümanlar nezdinde bir "nasihat heyeti" yollaması ilişkileri farklı bir boyuta taşımış, bu ortamda 1908 yılında Pekin'de ülkedeki Müslümanların din alimi ihtiyacını karşılamak amacıyla padişahın adını taşıyan bir medrese açılmasına ön ayak olunmuştur.

Bu çalışma kapsamında Osmanlı diplomasisi için sıra dışı sayılabilecek bir coğrafyada, hem II. Abdülhamit dönemi Osmanlı Devleti'nin diplomasi araçlarının, hem de Birinci Dünya Savaşı öncesi uluslararası güç dengelerinin farklı bir perspektiften okunmasını sağlayan Hamidiye Medresesi'nin kuruluş süreci, faaliyetleri ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin başkenti Pekin'de halen ayakta olan bir kısım binasıyla bugüne kalan izdüşümleri irdelenecektir. Aralarında hiçbir zaman resmi diplomatik ilişki bulunmamasına rağmen, Avrasya'nın iki ucundaki - o zamanki adlandırmayla - Avrupa'nın ve Asya'nın bu iki "hasta adamı" arasındaki ilişkiler, insan boyutu üzerinden arşiv belgeleri üzerinden değerlendirilmesi de amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi Tarihi, Kültürel Diplomasi, Din Diplomasisi II. Abdülhamit, Osmanlı-Çin İlişkileri

ABSTRACT

In the 19th century's international political environment, which can be described as the classical balance of powers system, the Ottoman Empire, on the one hand, concentrated on protecting its survival and integrity, and on the other, made tremendous efforts to effectively use all the international power tools it possessed. One of the most important of these was the fact that one of the oldest and most respected dynasties in the Islamic world was in power in the Ottoman Empire at a time when colonial empires were experiencing their golden age. Moreover, the sultan, who was the head of state, also held the title of caliph. This honorific title became especially important as the Ottoman Empire began to weaken and lose territories inhabited by Muslims, like the Crimean Peninsula. In the late 19th century, the title was used as a diplomatic tool in Istanbul's relations with the great Powers, too. Moreover, the instrumentalization of this title was not done only on the initiative of the Ottoman government; but also thanks to the encouragement of the German Empire, which became the most important ally of the country from the 1880s onwards.

Although the emphasis on the title of caliph of the Ottoman sultan turned into a tool of unsettling countries such as Great Britain, France and Russia which had large Muslim populations in their territories, the impact

of this policy also manifested itself in other geographies. An example of this is the Uighurs led by Yakup Bey, the Emir of Kashgar, who raised the flag of rebellion against the Chinese rule in the 1860s and declared his allegiance to the Ottoman sultan. In 1900, during the Boxer revolt, Sultan Abdulhamid II sent a "counseling delegation" to the Chinese Muslims with the initiative of German Emperor Wilhelm II, and in this context, a madrasah named after the sultan was opened in Beijing in 1908, in order to meet the religious scholar needs of the Muslims in the country.

In this study, the establishment process and activities of the Hamidiye Madrasa, which provides a different perspective of both the diplomatic tools of the Ottoman Empire during the reign of Abdul Hamid II and the international balance of power before the First World War will be studied. The geography in question can be considered unusual for Ottoman diplomacy, besides, this initiative has left tangible remains to this day - as some of its buildings are still standing in Beijing, capital of the People's Republic of China. Although there never was official diplomatic relations between them, the relations between the two "sick men" of Europe and Asia, as they were then called, at the two ends of Eurasia, will be evaluated through archival documents and the human dimension.

Keywords: Diplomatic History, Cultural Diplomacy, Religious Diplomacy, Abdulhamid II, Sino-Ottoman relations.

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti bir zamanlar hâkim olduğu topraklarda bıraktığı maddi olan ve olmayan kültürel izler yanında, bilfiil yönetmediği uzak coğrafyalarda da diplomasi tarihi ile ilgili bir takım izler bırakmıştır. Bu izlerin bir kısmı, yabancı ülkelere gönderilen ve ülkeler arasındaki dostluğun nişanesi olarak diplomatik jest mahiyeti taşıyan ve bir kısmı bugüne kadar ulaşmış olan hediyelerdir. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin bir dizi siyasal ve diplomatik amacın gerçekleştirilmesi için de yurtdışında bıraktığı izler bulunmaktadır. Bunlar arasında en az bilinen örneklerinden biri Çin'in başkenti Pekin'de 1908 yılında kurulmuş olan kısa ömürlü *Dâr'ül Ulûmi'l Hamidiyye*, başka bir deyişle Hamidiye Medresesi'dir. Çin'deki Müslüman toplumu yararına İslami ilimlerin öğretildiği bu yüksekokul, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki diplomasi araçlarının gözden geçirilmesini sağlayan, aynı zamanda bu dönemdeki uluslararası siyasal konjonktürü de okumamızı kolaylaştıran bir girişimin sonucudur. Çok farklı boyutlardan incelenmesi mümkün olan bu girişimin sebeplerini ve sonuçlarını tartışabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun bu uzak diyardaki eserine farklı analiz düzeylerinden yaklaşmak gereklidir. Bu çalışma kapsamında öncelikle dönemin uluslararası siyasal koşullarını anlamak için Çin İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumuna değinilecek, ardından hem Çin hem de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde büyük bir paylaşım ve etki mücadelesine girişmiş olan düvel-i muazzama arasındaki ilişkiler incelenecek, son olarak da Sultan II. Abdülhamit döneminde ülkenin dış politikasındaki tercihleri de yansıtan bir din diplomasisi örneği olarak Pekin'de padişahın adını taşıyan bir medrese kuruluşuna katkıda bulunma kararı, uluslararası politika ve diplomasi tarihi perspektifinden ele alınacaktır.

2. 20. YY. BAŞINDA ÇİN'DEKİ DURUM

Uzun dönem uluslararası sistemin en önemli oyuncularından biri olan ve özellikle teknik keşiflerin yanı sıra İpek Yolu üzerinden gerçekleştirdiği ticaretle küresel siyaset ve ekonomide önemli rol oynayan Çin İmparatorluğu, Batılı büyük güçlerin Asya kıtasındaki sömürgeleştirme politikaları nedeniyle yakın coğrafyasındaki etki alanlarını kaybetmiştir. Çin, 18. yy. sonlarına gelindiğinde sanayi devrimini ıskalamış, bilim ve teknikte geri kalmış, siyasal yapısı köhnemiş ve toplumsal yapısı da kaos içinde bir oyuncu görünümündedir. 19. yy. boyunca bu güçten düşme durumu devam etmiş ve 1839'da başlayan Birinci Afyon Savaşı'yla artık büyük güçler Çin'in kendi topraklarında da etki alanları kurmaya başlamışlardır. Başka bir deyişle, artık kendi toprak bütünlüğünü, idari ve mali egemenliğini koruyamayan bir devlet durumuna düşen Çin, ilk etapta Büyük Britanya, Fransa, Hollanda ve Rusya'nın üzerinde çeşitli idari, mali ve hukuki imtiyazlar elde ettiği bir ülkeye dönüşmüştür. Yüzyıl sonlarına doğru bu rakip büyük güçler arasına Almanya ve Japonya da katılmıştır (Gülboy, 2001, s. 24-27). Çin, öz kaynakları üzerindeki denetimini giderek kaybetmiş; geçmişi yüzyıllara dayanan devlet yapısının artık çağdaş dönemin ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kaldığı ortada olmasına rağmen kapsamlı bir

reform programı da ortaya koyamamıştır. Bu durumun Çin'e özgü ya da küresel sistemin niteliklerinden kaynaklanan sebeplerini ayrıntılarıyla incelemek bu çalışmanın kapsamı dışında kalmakla beraber, Çin'in 19. yy sonlarında artık "Asya'nın hasta adamı" diye anıldığını hatırlatmak gerekmektedir. Bu tanımlama, aynı dönemde "Avrupa'nın hasta adamı" sayılan Osmanlı Devleti'nin çöküş süreciyle Çin'in çöküş süreci arasındaki paralelliğe işaret etmemizi de olanaklı kılmaktadır. Çin resmi tarih yazımında 1839 Afyon savaşıyla başlayan ve 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sona eren döneme, Çin'in o sırada içinde bulunduğu zorlu şartları vurgulamak için "*utanç* (yahut "*aşağılanma*") *yüzyılı*" adı verilmektedir (Kaufman, 2010, s. 1).

Emperyalist güçlerin Çin üzerindeki baskıyı arttırmaları, Japonya örneğinde olduğu gibi ülkenin bazı kısımlarını işgal girişimlerinde bulunmaları ülkede ciddi toplumsal tepkiye yol açmış, birtakım gruplar örgütlenerek ülkedeki yabancılara ve yabancı ülkelere ait ticarethane ya da konsolosluk gibi temsilciliklere, aynı zamanda ülkedeki yerli Hıristiyanlara yönelik saldırılara girişmişlerdir. Bu saldırılardaki şiddetin giderek artması ve Çin devletinin de bunları el altından destekleyerek en azından varlıklarına göz yumması, yüzyıl dönümünde Boksör İsyanı olarak bilinen genel bir ayaklanmayla sonuçlanmıştır (Jung, 2015, s. 296). Özellikle Batılı ülkelere ve Çin'de bu ülkelerin uzantısı olarak görülen kişi ve kurumlara karşı genel bir saldırı havasında cereyan eden Boksör İsyanının doruk noktası, Pekin'de görev yapan Alman büyükelçi Klemens von Ketteler'in 20 Haziran 1900'de öldürülmesidir. Bu cinayet üzerine ABD, Almanya, Avusturya-Macaristan, Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Japonya ve Rusya'dan oluşan "Sekiz Devlet İttifakı" bu isyanı bastırmak için Pekin'i 55 gün süren bir kuşatma sonucu ele geçirmiş ve Çin'i son derece ağır koşulları olan bir anlaşma imzalamaya mecbur etmiştir (Jung, 2015, s. 339). Bu yenilgi Çin'deki monarşi rejiminin çöküş sürecini hızlandırmış ve 1911'de Xinhai İsyanıyla Çin Cumhuriyeti kurulmuştur (Gülboy, 2001, s. 41).

Özetle, 1900'lü yılların başında Çin ciddi bir kargaşa içindedir ve imparatorluk yönetiminin sona ermesiyle sonuçlanacak bir süreç yaşanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Çin'deki gelişmelerle bağlantısı, bu çöküş sürecinin dönüm noktalarından biri olan Boksör İsyanının dolaylı sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda Osmanlıları harekete geçiren güç ise 19. yy'ın sonlarından itibaren ülkenin müttefikine dönüşen Almanya olmuştur.

3. OSMANLI-ÇİN İLİŞKİLERİNİN 20. YY BAŞINDAKİ GÖRÜNÜMÜ VE ÇİNLİ MÜSLÜMANLARLA İLK TEMASLAR

Her ne kadar iki ülke arasında diplomatik ilişkiler resmen hiç kurulmamış olsa da Osmanlı ve Çin devletleri birbirinden tamamen habersiz yaşayan ülkeler olmamıştır (Fidan, 2013, s. 11-12). Topkapı Sarayı'nda sergilenmekte olan geniş Çin porseleni koleksiyonu, iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin zengin bir geçmişe sahip olduğunun kanıtıdır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasındaki Müslüman toplumlarla (çok yoğun ve sürekli olmasa da) var olan ilişkileri, Çin'i dolaylı olarak gündeme getirmiştir. Bu olgunun en belirgin örneklerinden biri olarak 1860'lı yıllarda bağımsızlık için bayrak açan Kaşgar emiri Yakup Bey'in isyanı sırasında İstanbul'dan Uygurlara yardım çağrısında bulunması sayılabilir (Kuzuoğlu, 2013, s. 121-122). Hem aradaki mesafe hem de Osmanlı Devleti'nin bu yıllarda içinde bulunduğu şartlar nedeniyle Yakup Bey'e sınırlı bir mühimmat dışında kayda değer bir yardım göndermek mümkün olmamış, ancak Osmanlıların bu bölgeye ilgisi devam etmiştir (Karpat, 2019, s. 99). Aslına bakılırsa bu ilginin esas nedeni Çin değil, Kafkasya ve Orta Asya'daki varlığını giderek perçinleyen Rusya olmuş, Osmanlılar özellikle Rusya'ya yönelik siyasetleri çerçevesinde Avrasya coğrafyasındaki Müslüman ve/veya Türk dilli topluluklarla bağlarını geliştirme arayışına girmiştir. Bu topluluklar arasında elbette Uygurlar da yer almaktadır. Bu faaliyetlerin bir neticesi olarak 1890'larda Pekin'deki camilerde hutbenin Sultan Abdülhamit adına okunduğu ve onun sağlığı için dua edildiği kaydedilmiştir (Aykurt, 2013, s. 39).

Aynı dönemde Osmanlı Devleti Doğu Asya'daki ülkelerle bağlarını geliştirme yoluna gitmiş ve bu çerçevede Japonya ile de ilişkiler geliştirilmiştir. 1890 yılında bir dostluk ziyareti için Japonya'ya giden ancak dönüş yolunda geçirdiği bir kaza nedeniyle batan Ertuğrul Zırhlısı bu dönemi hatırlatmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı Devleti için bir öncelik olarak kabul

edilemese de Osmanlılar Doğu Asya'daki gelişmelerden tamamen kopuk olmamışlardır. Bu noktada Japonya'nın tıpkı Almanya gibi Rusya'nın rakibi olması da Babıali'nin bu ülkeye yönelik sıcak bakışını desteklemiştir (Esenbel, 2015, s. 271-273). II. Abdülhamit dönemi, Osmanlı Devleti'nin dış politikasında Alman İmparatorluğu ile ciddi bir yakınlaşmanın yaşandığı ve iki ülke arasında ilişkilerin siyasal, ekonomik ve askeri başta olmak üzere her alanda geliştiği bir dönem olmuştur (Çorlu, 2015, s. 362-365). Alman İmparatoru II. Wilhelm bu dönemde iki kez İstanbul'u ziyaret etmiş (adı geçenin üçüncü ziyareti 1916'da Sultan Reşat döneminde gerçekleştirilmiştir) ve diplomatik ziyaretlerin nadir olduğu o devrin dünyasında bu ikili ilişkinin taşıdığı önemin bir göstergesi olmuştur (Demirel, 2007, s. 17-48). Alman dış politikasının temeli bu dönemde Büyük Britanya, Fransa ve Rusya'yla rekabet ekseninde kurgulanmış ve Berlin'in Osmanlı Devleti'ne bakışı da bu çerçevede şekillenmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı öncesi güçler dengesi sisteminin tipik bir özelliği olarak rekabet halindeki bu güçler zaman zaman ortak çıkarları için birlikte hareket etmekten kaçınmamışlardır. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri yukarıda değindiğimiz Boksör İsyanı hadisesidir (Jung, 2015, s. 296). Bu isyan vesilesiyle konuyla aslında doğrudan ilgisi olmayan Osmanlı Devleti'ni denklemin içine katma fikri de Almanya'dan gelmiştir.

Osmanlı ile ittifak içindeki Almanya, bu isyanın bir an önce bastırılması ve yaygınlaşmasının önlenmesi için Çin'de isyana destek veren halk kesimlerini bölme stratejisi geliştirmiş, bu kapsamda Çinli Müslümanların bu isyana katılmamalarını temin etmek bir amaç olarak ortaya çıkmıştır. O dönemde Britanya, Fransa, Rusya ve Hollanda'nın aksine ne kendi ülkesinin topraklarında ne de sömürgelerinde kayda değer bir Müslüman nüfus barındırmayan Almanya, Osmanlı yönetimiyle olan ittifakı sayesinde Çinli Müslümanlar üzerinde etkili olmak istemiş ve Osmanlı padişahının elindeki halife unvanını gündeme getirmiştir. Bir başka deyişle, Almanya'nın gözünde Osmanlı Devleti'ni değerli kılan unsurlardan biri, bu ülkenin hükümdarının aynı zamanda İslami bir liderlik iddiası taşıyan manevi bir unvanı haiz olmasıdır (Osmanoğlu, 2007, s. 56). Nitekim 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığında da Almanya'nın bir beklentisi Padişah-Halife'nin cihad-ı ekber çağrısı yaparak kendi rakibi olan ülkelerin sömürgelerinde karışıklık çıkması olacaktır.

Sonuç olarak Sultan II. Abdülhamit'in de dış politikasıyla uyumlu olan bu talep kabul görmüş, Osmanlı hükümeti 1900 yılı Aralık ayında Çinli Müslümanlar nezdinde faaliyette bulunmak üzere din âlimlerinden oluşan bir Heyet-i Nasiha'nın (Nasihat Heyeti) bu ülkeye gönderilmesine karar vermiştir. İlmiyeden müderris Tahir Efendi ile Mustafa Şükrü'nün yanı sıra askeriyede Mirliva Enver Bey ve Kolağası Nazım Bey heyetin önde gelen isimleri olmuştur. 28 Nisan 1901'de İstanbul'dan hareket eden heyet bir Alman gemisiyle uzun bir yolculuğun ardından Çin'e ulaşmış, ancak ülkeye varana kadar isyan büyük ölçüde bastırılmış olduğundan kendisinden beklenen siyasal rolü oynayamamıştır (Mutlu, 2019, s. 313). Ayrıca heyet üyelerinin Çin hakkında pek bir bilgi sahibi olmamaları ve ülkeye vardıklarında Alman diplomatik misyonunun artık heyete ihtiyaç kalmadığı düşüncesiyle lojistik destekten büyük ölçüde mahrum bırakması nedeniyle ülkenin iç kesimlerine planladıkları seyahatleri gerçekleştirememişlerdir (Altan, 2013, s. 97-98). Her durumda büyük güçlerin Şanghay'daki temsilcileri bu heyeti ilgiyle karşılamış, onunla temaslar kurup onurlarına davetler vermiş, Çince ve Batı dillerinde yayın yapan yerel gazeteler bu konuda yazılar yayınlamıştır. Heyet birkaç Çince broşür bastırıp dağıtmak, şehirdeki Müslümanların mezarlıklarıyla ilgili bir sorununu Fransız konsolosu nezdinde yaptığı girişimlerle çözmek; ayrıca burada yerleşik olarak yaşayan ve Bağdatlı birkaç Yahudi aileden ibaret olan Osmanlı tebaasının karşılaştığı bir dizi idari pürüzü gidermek dışında kayda değer bir sonuç elde etmeden ülkeye geri dönmüştür (Kuzuoğlu, 2013, s.128).

4. HAMİDİYE MEDRESESİ'NİN AÇILIŞI (1908) VE FAALİYETLERİ

Osmanlı'nın Nasihat Heyeti her ne kadar birincil görevini yerine getirememiş olsa da Çinli Müslümanlara Osmanlı Devleti'nin ilgisi bu olayla sona ermemiş, hatta Sultan Abdülhamit 1902 yılında Muhammed Ali isminde bir görevliyi Çin'e yollayarak Çinli din alimleriyle temasını sağlamıştır. 1905'te de yine padişah tarafından görevlendirilen Süleyman Şükrü Bey de Şanghay ve Pekin'deki Müslümanların durumu hakkında bir rapor yazmıştır (Aykurt, 2013, s. 42). Ayrıca 1906 yılında hac yolundaki Pekin Müftüsü İstanbul'a uğradığında padişahın huzuruna kabul

edilmiş ve kendisi halifeden Çin'e birkaç müderris göndermesini dilemiştir (Kuzuoğlu, 2013, s. 128). Tam da bu talebin karşılığı olarak 1908 yılında Çin Müslümanlarının dinî eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için hükümet tarafından İstanbul - Fatih Camii görevlilerinden İmam Ahmet Ramiz Efendi, Dağıstanlı Hafız Ali Rıza Efendi, Hafız Tayyib Efendi ve Bursalı Hafız Hasan Efendi ismindeki dört din adamından oluşan yeni bir heyet meydana getirilmiştir. Pekin'deki Müslüman alimlerle görüşmek ve burada dinî eğitim vermenin yollarını araştırmakla vazifelendirilen ve kendilerine üç bin kuruşluk bir bütçe tahsis edilen heyet Çin'e yollanmıştır (Aykurt, 2013, s. 42). Hamidiye Medresesi'nin kuruluşu işte bu heyetin eseridir.

Söz konusu heyet Çin'e ulaştığında bu şehrin en eski ve en büyük camii olan Niujie Camii'nin etrafında bulunan baraka tarzı iki binayı tadil etmiş ve bunlara iki ayrı bina daha ekleyerek dershane haline getirmişlerdir. Niujie Camii (牛街礼拜寺) M.S. 996 yılında Liao Hanedanı döneminde imparatorun maiyetinde yer alan Nasreddin isminde bir Arap din alimi tarafından inşa edilmiş, 6.000 m2'lik bir alana yayılan camii 1215'te Cengiz Han'ın istilası sırasında yıkılmış ve yeniden inşa edildikten sonra Yuang, Ming ve Qing hanedanları döneminde onarımlar geçirmiştir. 1000 kişilik bir cemaatin sığabileceği ve Pekin'in "Tatar Mahallesi" olarak da bilinen tarihi bir bölgesinde yer alan ibadet mekanının etrafında zamanla bir külliye de oluşmuş, rasat kulesi, hamam, kütüphane gibi amaçlarla kullanılan yapılar da buraya eklenmiştir (Tripadvisor, 2016). Camii son olarak 1996'da kapsamlı bir onarımdan geçmiştir (Pang, 2023) (Resim 1).

)

Resim 1. Niujie Camii (Tripadvisor, 2017)

Tercüman-ı Hakikat gazetesinin 5 Mart 1908 (H. 2 Safer 1326) tarihli nüshasındaki habere göre, Dâr'ül Ulûmi'l Hamidiyye adı verilen bu medresenin açılışı Pekin'deki Müslüman toplum nezdinde büyük heyecan yaratmış, açılış törenine binlerce kişi katılmış ve Çin hükümeti de bu törene temsilciler yollamıştır (Resim 2). Gazetedeki haberin özellikle vurguladığı detay, medresenin kapısına Osmanlı bayrağı çekilmiş olmasıdır (Adıbelli, 2007, s.118). Medresenin amacı, aynı gazete haberinin belirttiği üzere, o tarihte 38 camiinin bulunduğu Pekin'de İslam alimi yetiştirmek olarak belirlenmiş ve o tarihte Pekin'de Arapça bilen din alimi bulunmadığı vurgulanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı medrese geleneğinden gelen, Arapçaya ve İslami ilimlere hâkim bu heyetin Pekin'deki varlığının (o dönemdeki kaynaklara göre sayıları 40 ile 70 milyon arasında olduğu düşünülen) yerel Müslüman halk için fark yaratan bir olgu olduğu ortadadır. Oradaki alimler ve cemaat önderleriyle yakın ve dostane temaslar kuran Osmanlı müderrislerin varlığı gerek kendi ülkelerindeki gerekse Çin'deki siyasal koşulların etkisiyle çok uzun sürememiş ve medreseyi kurmalarının üzerinden fazla süre geçmeden bu görevden ayrılmışlardır.

Resim 2. Pekin Hamidiye Üniversitesi Açılış Töreni (Lost Islamic History, 2013)

Hamidiye Medresesi'nin kurulmasından sadece birkaç ay sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin ilanı, ardından 31 Mart isyanı ve Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ile ülkede hem yönetim yapısı hem de yönetici sınıflar değişmiş, ülkenin diplomatik öncelikleri de yeniden kurgulanmıştır. Ardından Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilanı ile ülke tarihinde yepyeni bir dönem başlamıştır. Çin'de de Xinhai devrimiyle monarşi rejimi yıkılmış, iç savaştan Japon istilasına ve 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar giden çalkantılı bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla bu medrese son derece olumsuz koşullar altında varlığını bir süre daha sürdürmeye çalışmış, ancak çok da uzun soluklu bir girişim olarak tarihteki yerini alamamıştır. Medreseyi kurmakla görevlendirilen heyet, Pekin'e gelmelerinden sadece bir yıl sonra, yanlarında bulunan para tükenip ve merkezden yeni bir maddi yardım gelmeyeceği de ortaya çıkınca bu şehirden ayrılmışlardır. Hamidiye Medresesi'nin bu tarihten sonra tam olarak ne zaman faaliyetlerine son verdiği yahut Hamidiye ismini kaç yıl boyunca koruduğu ise bilinmemektedir. Fakat 1912 tarihli bir nüshasında kendi dergilerine abone olduklarını haber veren Sebilürreşad dergisi sayesinde en azından o yıl medresenin halen faal olduğunu tespit etmek mümkün olmuştur (Kuzuoğlu, 2013, s. 131). Ocaklı'nın aktardığına göre, Abdürreşid İbrahim'in Alêm-i İslam adlı eserinde Hamidiye Medresesi'nin Osmanlı müderrislerin ayrılmasından sonra da bir süre faaliyetine devam ettiği anlaşılmakta, ancak Arapça bilen kalmadığı için derslerin yine Çince okutulduğu vurgulanmaktadır (Ocaklı, 1999, s. 592). Yine medrese binalarının bir dönem yine Müslüman toplumu için ilkokul olarak kullanıldığına dair izler mevcuttur. Her durumda 1949'dan sonra burada medresenin faaliyetine devam etmesi için gerekli koşullar zaten ortadan kalkmıştır.

Resim 3. Niujie Camii avlusundaki binalar (Tripadvisor, 2016)

Günümüzde Niujie Camii halen ayaktadır ve Pekinli Müslümanların özellikle Cuma ve bayram namazlarında yoğun olarak kullandıkları bir camiidir. Tarihi ve mimari değeri nedeniyle başkenti ziyaret eden yerli ve yabancı Müslüman turistlerin uğrak yeri olan, ayrıca ülkeye Müslüman ülkelerden gelen resmi heyetlerin ziyaret programlarına dahil edilen camiinin etrafında medresenin faaliyet gösterdiği binaların bir kısmı ayaktadır (Resim 3). Bu binalardan biri müzeye dönüştürülmüş, medresenin açılış törenine ait bir fotoğraf da burada sergiye konulmuştur. Kendisi çok kısa ömürlü olduğu için sonuçlarını değerlendirme imkânı bulamadığımız bu çarpıcı

girişimin varlığının ve kısa süreli de olsa faaliyetlerinin bilim camiasında etraflıca bilindiğini iddia etmek mümkün olmamakta, bu açıdan Osmanlı-Çin ilişkileri üzerine çalışan araştırmacılara önemli bir rol düşmektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Pekin Hamidiye Medresesi'nin açılması ve bu girişimin gerçekleştiği ortamın koşulları farklı boyutlardan diplomasi tarihi okumalarına imkân veren bir nitelik taşımaktadır. Uluslararası İlişkiler disiplinindeki analiz düzeyleri üzerinden hareket edilirse, konuyu öncelikle küresel siyaset boyutuyla incelemek mümkündür. Böylelikle dönemin büyük güçleri arasındaki rekabet bir yandan Doğu Asya coğrafyası üzerinden okunarak Hint-Pasifik etütleri konusuna bir katkıda bulunulmakta, diğer yandan bu rekabette kullanılan üçüncü oyuncular ve araçlar hakkında yeni bir bakış açısı kazanılmaktadır. Ülkelerin dış politikaları esas alınarak yapılacak bir analizde, Hamidiye Medresesi'nin kuruluşuna giden yolda Britanya'nın 1914'te "*Jihad made in Germany*" olarak adlandırdıkları politikaya dair, başka bir deyişle Almanya'nın dünyanın farklı yerlerindeki Müslüman toplumları temel rakibi olan Britanya, Fransa ve Rusya aleyhinde nasıl kullandığı ya da kullanmaya çalıştığına dair ipuçları yakalanabilmektedir (Uçan, 2023, s. 28). Bu sayede dini hislerin ve dinsel toplulukların jeopolitik rekabet ortamlarında farklı güçler tarafından nasıl kullanılabileceği üzerinde yeniden düşünme fırsatı da doğmaktadır. Aynı şekilde bu tarihsel olay, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki diplomatik girişimciliğinin ve büyük güçler arasında uyguladığı dengeleme (*balancing*) ile riskleri azaltma (*hedging*) politikalarının araçlarını daha iyi kavrama imkânı sunmaktadır. Sultan II. Abdülhamit döneminde halifelik unvanının ülke tarafından uluslararası siyasette nasıl bir güç arttırıcı unsur olarak öne çıkarıldığı ve Osmanlı'nın son dönemindeki Panislamizm politikası da bu çerçevede ele alınabilmektedir. Bu politikanın başarısı ya da başarısızlığı bir yana, varlığı bir vakıa olarak Osmanlı'nın son dönem diplomasisi üzerine yapılan çalışmaları zenginleştirici bir katkı sunmaktadır. Özellikle Osmanlı ve Çin İmparatorlukları arasında diplomatik ilişkilerin bulunmadığı ve söz konusu örnekte bir devletin desteğiyle bir başka devletin ülkesindeki belirli bir toplumsal kesimle doğrudan ilişki kurulduğu düşünüldüğünde ele alınan konunun – o dönemde böyle bir kavram bulunmamakla birlikte – bir kamu diplomasisi ve bu alanın bir alt kolu olarak bir din diplomasisinin alanına giren bir girişim olduğu ortadadır. Osmanlı Devleti'nin bu girişimi uzun vadeli olamadığı için tam olarak hedeflediği diplomatik ya da siyasi faydanın ne olabileceğini tüm boyutlarıyla tartışma imkânı bulunmamaktadır. Toplumlar düzeyinde bir analiz yapıldığında ise, Hamidiye Medresesi'nin kuruluşu, geçmişleri 8. yy'a kadar giden Çinli Müslümanların tarihi üzerine yapılacak çalışmalara katkıda bulunacak niteliktedir. Böylelikle bir yandan bu toplumun ne kadar farklı etnik ve dilsel bir yapı içinde olduğunu ortaya konulurken, diğer yandan da bu toplumun yirminci yüzyıl başındaki durumuna dair bir fotoğraf ortaya konulabilecektir.

KAYNAKLAR

Adıbelli, B. (2007). *Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Altan, S. (2013). Osmanlı'ya Doğudan Bakmak: 20. Yüzyıl Dönümünde Çin'de Osmanlı Algısı ve Milliyetçilik. Selçuk Esenbel & İsenbike Togan & Altay Atlı (Ed.), Türkiye'de Çin'i Düşünmek içinde (s. 90-114). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Aykurt, Ç. (2013). Bir Büyük Düşünce: Pekin Hamidiyye Üniversitesi. *Tarih İncelemeleri Dergisi,* XXVIII/1. 37-49.

Çorlu, S. M. (2015). *Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamit Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*. Yayına hazırlayanlar Birinci, A. ve Günaydın, S. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Demirel, F. (2007). *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*. İstanbul: Doğan Kitap.

Esenbel, S. (2015). *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı: Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları.* İstanbul: İletişim.

Fidan, G. (2013). *Çin'den Görünen Osmanlı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Gülboy, B. S. (2001). 19. Yüzyılda Uzakdoğu Asya'daki Güç Dengesinin Evrimi. Deniz Ülke Arıboğan (Ed.), Çin'in Gölgesinde Uzakdoğu Asya içinde (s. 15-44). İstanbul: Bağlam.

Jung C. (2015). *L'impératrice Cixi: La concubine qui fit entrer la Chine dans la modernité*. Paris: Editions JCLattès.

Karpat, K. (2019). *İslam'ın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kaufman, A. (2010). The "Century of Humiliation", Then and Now: Chinese Perceptions of the International Order. *Pacific Focus: INHA Journal of International Studies*, 25/1. 1-33.

Kuzuoğlu, U. (2013). Osmanlı'nın Şincan'ı "Türkistan-ı Çini": Karşılıklı Algı ve Tesir. Selçuk Esenbel & İsenbike Togan & Altay

Osmanoğlu, A. (2007). *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Selis Kitaplar.

Lost Islamic History. (2013). *Pekin Hamidiye Üniversitesi Açılış Töreni. https://m.facebook.com/LostIslamicHistory/photos/a.306409299466790.72224.294891850294891/507457119362006/?type=1* adresinden 6 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.

Mutlu. C. (2019). Boksör Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid'in Nasihat Heyeti. *Türk Dünyası Araştırmaları,* 123/243. 313-330

Ocaklı, A. (1999). XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başında Çin Müslümanları ve Osmanlı İlişkileri. *Osmanlı Ansiklopedisi.* Cilt 1. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 588-593.

Pang, K. (2023). Beijing Niujie Mosque. *China Highlights*, https://www.chinahighlights.com/beijing/attraction/the-niujie-mosque.htm adresinden 7 Ekim 2023 tarihinde elde edildi.

Tripadvisor. (2016, 2017). *Pekin Niujie Camii. https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-g294212-d1979771-Reviews-Niujie_Mosque-Beijing.html adresinden 6 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.*

Uçan, C. (2023). Mobilizing The Muslims: Ottoman-German Propaganda in World War I. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı IX/1. 25-35.

BULGARİSTAN ŞUMNU'DAKİ (SHUMEN) OSMANLI DÖNEMİ MİMARİ ESERLERİNİN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

CURRENT STATUS OF THE OTTOMAN PERIOD ARCHITECTURAL WORKS IN SHUMEN BULGARIA

Mesut Küçük
Trakya Üniversitesi Sanat Tarihi Yüksek Lisans, Edirne, Türkiye
mesutkucuk1@gmail.com

ÖZET

Şumnu, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan tarihi öneme sahip bir şehirdir. Şehir, Bizans döneminde olduğu gibi 14. Yüzyılın sonunda Çandarlı Halil Paşa tarafından fethedildiğinde de tarihsel ve stratejik olarak önemli bir yerleşim yeridir. İlk Bulgar krallıklarının bu şehre bağlı Pliska ve Preslav'da kurulmuş olması da farklı dönemlere ait tarihi eser zenginliği kazandırmaktadır. Şehir farklı dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır. ''Misiyonos, Simeonis, Şumnu, Kolarovgrad'' ve günümüzde de Shumen (Şumen) olarak adlandırılmaktadır.

Şumnu şehrinin tarihi milattan önce bu bölgede de yaşamış olan Traklar'a dayandığı bilinmektedir. Traklar' dan sonra bölgede Roma, Bizans, Bulgar ve Osmanlı devletleri hüküm sürmüştür. Osmanlı Rus savaşı sonrası şehir Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak önce Bulgaristan Prensliği 'ne sonra Bulgaristan Krallığı sınırlarında kalmıştır. Şehir her dönemde önemli bir kale vazifesi görmüştür. Şehirde ilk Bulgar Krallığı'na ait izler şehir merkezinden uzaktadır. Ancak Osmanlı Dönemi'nde şehir merkezinde pek çok eser karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde şehir merkezi meydanda bulunan ve Osmanlı dönemi sonrası inşa edilen tiyatro ve belediye binasının olduğu alandır. Osmanlı döneminde şehir merkezinin Şerif Halil Paşa (Tombul) Camii civarında olduğu bilinmektedir.

Şumnu şehir merkezinde ve köylerinde Osmanlı döneminde pek çok mimari yapı inşa edilmiş ama bunların sadece bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Şehir merkezinde günümüzde yaklaşık üç cami, bedesten, hamam, saat kulesi ve çeşme bulunmaktadır. Camiler dışındaki yapılar oldukça âtıl durumdadır. Bu çalışmanın amacı Şumnu şehir merkezinde bulunan Osmanlı döneminde inşa edilmiş mimari yapıların günümüz durumları incelemek ve mevcut kullanımlarına ilişkin bilgiler vermektir. Aynı zamanda şehirdeki yıkılan Osmanlı mimari yapıları ve mevcut yapıların eski fotoğraflarıyla yeni hallerini karşılaştırmak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şumnu, Shumen, Osmanlı Dönemi, Bulgaristan, Tombul Cami

ABSTRACT

Shumen is a city of historical importance located in the northeast of Bulgaria. The city is a historically and strategically important settlement both in the Byzantine Period and when it was conquered by Çandarlı Halil Pasha at the end of the 14th century. The fact that the first Bulgarian kingdoms were established in Pliska and Preslav, which are connected to this city, provides a wealth of historical artifacts from different periods. The city was known by different names in different periods. It is called "Misiyonos, Simeonis, Shumen, Kolarovgrad" and today Shumen (Shumen).

It is known that the history of the city of Shumen dates back to the Thracians who lived in this region B.C. After the Thracians, Roman, Byzantine, Bulgarian and Ottoman states ruled in the region. After the Ottoman-Russian war, the city left the Ottoman Empire and remained within the borders of the Principality of Bulgaria and then the Kingdom of Bulgaria. The city has served as an important castle in every period. Traces of the first Bulgarian Kingdom in the city are far from the city center. However, we see many works in the city center from the Ottoman Period. Today, it is the area where the theater and the town hall, located in the city center square and built after the Ottoman period, are located. It is known that during the Ottoman period, the city center was around Şerif Halil Pasha (Tombul) Mosque.

Many architectural structures were built in the city center and villages of Shumen during the Ottoman period, but only some of them have survived to the present day. Today, there are approximately three

mosques, bazaars, baths, clock towers and fountains in the city center. Buildings other than mosques are in a very idle state. The aim of this study is to examine the current situation of the architectural structures built during the Ottoman period in the city center of Shumen and to give information about their current use. At the same time, it is aimed to compare the old photographs of the destroyed Ottoman architectural structures and existing buildings in the city with their new state.

Keywords: Shumen, Ottoman Period, Bulgaria, Tombul Mosque

1. GİRİŞ

Balkanlar yaklaşık 550 yıl Osmanlı İmparatorluğu altında kalmış geniş bir coğrafyadır. Günümüzde Shumen olarak adlandırılan ve Bulgaristan sınırları içinde yer alan Şumnu'da Ayastefanos Anlaşması ve Berlin Anlaşması'na kadar Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir şehirdi. Adı zaman zaman değişmiş olsa da her dönemde şehir önemini korumaya devam etmiştir. Traklar, Roma, Bizans, 1.Bulgar Krallığı, Osmanlı dönemlerinde şehir stratejik konumuyla özellikle Tuna Nehri ve Varna'ya yakınlığından ötürü önemli bir merkezdir. Osmanlı döneminde de Türk ve Müslüman nüfusun yoğunluğu sebebiyle de birçok mimari eser inşa edilmiştir. Ancak bu eserlerden bazıları günümüze ulaşamamıştır. Bu çalışmada günümüze ulaşan eserlerin en güncel halleri ele alınarak incelenmesi amaçlanmıştır.

2. ŞUMNU TARİHÇESİ

Şumnu, kuzeydoğu Bulgaristan'da yer alan oldukça eski ve önemli bir şehirdir. Günümüzde il olan şehir ilçelere ayrılmıştır. Bu ilçe belediyeleri şöyledir: Shumen (Şumnu), Hitrino (Şeytancık), Kaolinova (Bohçalar-Şarvı), Kaspiçan, Nikola Kozlevo, Smyadovo, Vırbitsa (Urbusa), Veliki Preslav (Eski İstanbulluk), Venets (Köklüce) ve Novi Pazar (Yeni Pazar) (Kurt, 2011, s.287).

Şumnu şehrinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Şehirde ilk yerleşimlerin günümüzde Şumnu platosunda yer alan Şumnu Kalesi'nde olduğu yapılan kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilmiştir. Bu bölgede yapılan kazılarda M.Ö. V. yüzyıla tarihlenen Trak yerleşimi ve M.Ö. II. yüzyıl Bronz Çağ'a ait yerleşim izlerinin varlığı saptanmıştır. Kale ve çevresinde yerleşime Roma ve Bizans İmparatorlukları, Bulgar Krallığı dönemlerinde de devam edildiği kazılarda ortaya çıkarılan buluntularla açıkça görülmektedir (Ertürk,2014, s.285). Günümüzde Şumnu'da bulunan Pliska (Ağa Baba) Kavimler Göçü sonrasında Türk soylu ve kökenleri Orta Asya'ya dayandırılan pagan bir Proto Bulgar Hanlığı'na başkentlik yapmıştır. M.S.681 yılında I. Bulgar Çarlığı kurulmuş ve başkent Pliska olmuştur (Ertürk, 2014, s.285). Bu bölge yakınlarında Bulgar hanlığı veya çarlığı dönemi olarak bilinen dönemde yapılmış Madara Atlısı kaya kabartması yer almaktadır. Bu kabartma Unesco dünya kültür mirası listesinde yer almaktadır. Şumnu'ya yaklaşık 20 km mesafede yer alan Preslav M.S. 893-971 yıllarında Hıristiyanlığı kabul eden I. Bulgar Çarlığı'nın ikinci başkenti olmuştur. Bu yerleşim erken Osmanlı döneminde ''Eski İstanbulluk'' olarak adlandırılmıştır ve günümüzde ''Veliki Preslav'' olarak bilinmektedir. Preslav 'ın tarihi ve kültürel önemi sebebiyle Bulgarca 'da büyük, haşmetli anlamına gelen ''Veliki'' sıfatı eklenerek adı Veliki Preslav olmuştur (Ertürk, 2014, S.286). Şumnu, 1388-1389 kış seferinde Veziriazam Çandarlı Ali Paşa komutasında hiç savaşılmadan alınmıştır.1393 yılında da Yıldırım Beyazıt döneminde tüm Bulgaristan Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır. 1444 yılında Haçlılar ile yapılan Varna Savaşı sonrası oldukça tahrip olan şehirlere ve köylere Türk boyları getirilerek yerleştirilmiştir. Niğbolu tahrir kayıtlarından hareketle 1479, 1485, 1516, 1525, 1555, 1580 yıllarında Anadolu'dan getirilen Türkmen ailelerin Bulgaristan ve Şumnu'da iskân edildiği görülmektedir. Yaklaşık iki yüzyıl süresince Şumnu'da kale dışında ve köylerde yerleşim yerlerinin ortaya çıktığı görülmektedir (Kıel, 2010, s.227). Bu yerleşim yeri Bokluca çayının etrafındadır. 1479 tarihli tahrir defterinde Şumnu nüfusu yaklaşık 400-450 civarındadır. 1651'de Şumnu'ya gelen Evliya Çelebi şehirde 10 cami, 7 mektep, birçok mescit, 1 han, 1 hamam, 300 dükkân ve 10 mahallenin, 700 evin varlığından söz etmektedir (Resim 1). 1669 yılında Bulgar Katolik Episkopos Philipp Stanislavov şehirde 2 kiliseye sahip yaklaşık 1200 Ortodoks Hıristiyan Bulgar cemaatin varlığından söz eder ve Türkler yaklaşık 4500 kişi olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık 120 kişilik bir Katolik Romen cemaatinden de söz edilmektedir (Kiel,2010, s.227-228) Şumnu ve Bulgaristan'ın büyük bir

bölümü 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Anlaşması ve Berlin Anlaşması ile kurulan Bulgar Prensliği 'ne bırakılmıştır. Geri kalan kısım yani Bulgaristan'ın güney kısmı da Şarkı Rumeli Eyaleti olarak ayrılmıştır (Keskinoğlu, 1988, s.389).

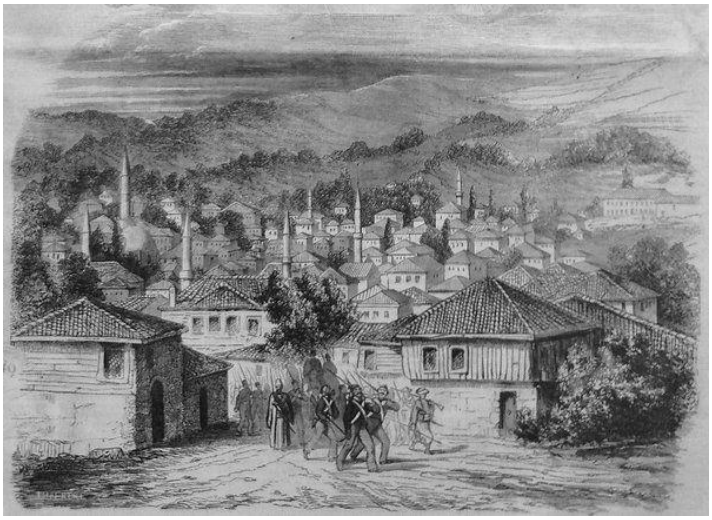

Resim 1. 19.Yüzyılın sonunda Şumnu'nun genel görünümü

(https://br.pinterest.com/pin/434104851576208875/)

Çandarlı Ali Paşa 20 bin kişilik oldukça kalabalık bir ordu ile çıktığı sefer sırasında Şumnu Kalesi'nin alınmasının zorluğu sebebiyle şehri Bulgarca "zorluğu bol" anlamına gelen "Şumla" olarak adlandırmıştır (Bilecik, 2004, s.56). XI ve XII. yüzyıl Bizans döneminde şehir "Simeonis" olarak adlandırılmıştır (Kıel,2010, s.227). Çar Simeon dönemi Bulgar Çarlığı döneminde altın çağ olarak bilindiği için bu adlandırmanın bu sebeple yapılmış olması muhtemeldir. 1153 yılında Şumnu'yu ziyaret eden Arap coğrafyacı Şerif El-İdrisi şehirden "Simeonis-Misiyonis" olarak bahsetmektedir (Ertürk, 2013, s.286). Şumen adı yapılan kazı ve araştırmalarda 1270'li yıllarda Tatar işgali döneminde bir dua metninde ortaya çıkarılan Bulgarca bir metinde görülmektedir (Kıel,2010, s.227). Şumen adının nereden geldiğine dair pek çok varsayım ortaya konulmaktadır. Çar Simeon'dan geldiği veya Şumnu'nun ağaçlık bir bölge olmasından ötürü bu ağaçların rüzgâr yoluyla çıkarttığı seslere istinaden bu adın verilmiş olması muhtemeldir. Aynı zamanda Bulgarca "Şuma" yaprak, "Şum" gürültü anlamına gelmektedir. Yaklaşık 1934 yılına kadar şehrin adı "Şumnu" olarak bilinmektedir ancak bu tarihten sonra şehirlerin ve diğer yerleşim yerlerinin adlarını Bulgarca 'ya çevrilmesiyle "Shumen" adı verilmiştir. 1950-1965 yılları arasında Shumen'e Bulgaristan Komünist Partisi ikinci lideri Vasil Kolorov'un burada doğmasından dolayı "Kolorovgrad" adı verilmiştir. Ancak 1965'te tekrar şehir "Shumen" olarak değiştirilmiştir (Kurt,2011, s.288). Slav ülkelerince dönemin sosyalist rejimle yönetilen ülkelerin politikaları sebebince şehirlere şair, asker, komutan, devlet adamı gibi kişilerin isimleri verildiği görülmektedir. "Grad" Slav dillerinde şehir anlamına gelmektedir. Günümüzde de şehir Shumen olarak bilinse de Türkler tarafından Şumnu olarak adlandırılmaktadır.

3. ŞUMNU'DAKİ OSMANLI YAPILARI

Şumnu, Osmanlı Devleti himayesine girdiği zaman şehirde zamanla birçok cami, medrese, mektep, çeşme, han, hamam, saat kulesi, hastane yapılar inşa edilmiştir. Evliya Çelebi 1651 yılında Şumnu'yu ziyaret ettiğinde şehirde 10 cami, 7 sıbyan mektebi, 1 han, 1 hamam, 1 tekke, 300 dükkân, 10 mahalle ve 700 evin bulunduğundan söz etmektedir. 1669 yılında Katolik Bulgar Episkopos Philipp Stanislavov ise Şumnu'da 1200 Ortodoks Bulgar olduğundan ve 2 kiliselerinin olduğundan söz eder. Türkler 'in sayısını 4500 olduğundan ve 7 caminin varlığından söz etmektedir. Son olarak 120 kişilik Romen Katolik cemaatinden söz eder (Kıel, 2010, s.228).1872-73 tarihli Tuna Vilayeti Salnamesi 'ne göre Şumnu'da yaklaşık 40 cami, 22 sıbyan mektebi, 6 medrese ve 10 tekkenin varlığından söz edilmektedir (Bilecik, 2004, s.57). Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri üzerine yazdığı kitapta Şumnu'da 63 şehir

merkezinde olmak üzere toplam 229 mimari yapının varlığını görmekteyiz (Ayverdi, 1982). Şumnu'da XIX. yüzyılda yaklaşık 47 cami kalmıştır (Şekil 1). Bu sayı 1920'lerde 25, 1959'da 15, 1972'de 9'a kadar düşmüştür (Kıel, 2010, s.229).

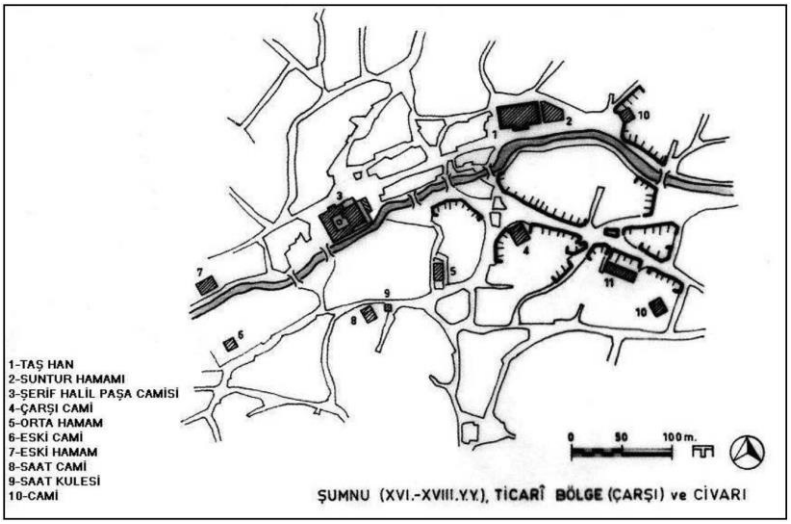

Şekil 1. XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Şumnu'da Bulunan Yapıları Gösteren Şehir Planı (Tunçel,2001)

Şumnu'da günümüzde 3 cami, 1 han, 1 hamam, 1 saat kulesi, 2 çeşme, birkaç ev ve askeri hastane bulunmaktadır. Özellikle komünizm döneminde birçok Osmanlı esere tahrip edilmiştir ve 1984-1989 yılları arasında Türk ve Müslüman azınlığa uygulanan asimilasyon politikası sonucunda birçok yapı yıkılmıştır.

3. 1. Hacı Ahmed Camii (Kılak Camii)

Yapının ne zaman ve kim tarafından inşa ettirildiğiyle alakalı kesin bilgiler yoktur. İnşa tarihi üç kaynakta farklı olarak verilmiştir. Kaynaklarda inşa tarihi 1718, 1719, 1729-30 tarihleri görülmektedir (Bilecik, 2004, s.57), (Kıel, 2010, s.228), (Ayverdi,1982, s.105). Kılak Camii, Hacı Ahmed el-Acem adı ile kurulan mahallenin merkezini oluşturmaktadır. (Kıel, 2010, s.228). Ayverdi'ye göre cami 1719(Hicri 1131) yılında inşa edilmiştir. Daha sonra aynı yüzyılda 1785-86(Hicri 1200) yılında da bir onarım geçirmiştir. Yapının duvarlarını kalınlığı yaklaşık 90 cm. olarak ölçülür ve ibadet mekânı ölçüsü 9x9.80 m'dir (Ayverdi,1982, s.105).

Yapının girişinde günümüzde eklenmiş kitabe levhasında 1729 yılında inşa edildiği yazmaktadır. Cami kareye yakın dikdörtgen bir alan üzerine oturulmuş, moloz taş malzeme ile inşa edilmiştir. Dış duvarlarında çift kat pencere kurgusu görülmektedir. Üst kat pencereleri sivri kemerli, alt kat pencereleri dikdörtgendir (Resim 2). Yapının hariminde ahşap bir kadınlar mahfili bulunmaktadır. Yapının iç mekânında pencere kenarları, mihrap etrafı ve duvarlarda kalemişi süslemeler bulunmaktadır (Resim 3). Yapıda ilginç ve en güzel olan süsleme detayı ise mihrapta bulunan Kâbe'yi tasvir eden çok renkli çini karodur. Caminin minberi ahşaptır, aynı zamanda duvarlar alt kat pencere hizasına kadar, tavan ve kadınlar mahfilinin üst kat ve alt kat trabzanları da ahşaptır. Son olarak yakın tarihte yapıya dış avlu duvarı eklenmiştir. Cami günümüzde ibadete açıktır. Yapı hem ibadet için hem de cenazelerin yıkanma işlemi için kullanılmaktadır.

Resim 2. Hacı Ahmed Cami (Kılak) Güney Cepheden Genel Görünüm (2023)

Resim 3. Hacı Ahmed Cami (Kılak) İbadet Mekanı (2023)

3. 2. Şerif Halil Paşa Camii (Tombul Cami)

Yapı eskiden Çömlekçiler Mahallesi olarak bilinen semtte yer alan bir külliyedir. Bu külliyede medrese, kütüphane, mektep, hazire ve şadırvandan oluşmaktadır. Caminin giriş kapısı üzerinde bulunan mermer kitabesinden hareketle Rebiyülevvel 1157 yılında Şerif Halil Paşa'nın dedesi Şaban Bey tarafından yaptırılan eski caminin yerine bu yeni caminin miladi 1744 yılında inşa edildiği söylenebilmektedir (Konuk,2010, s.583). Cami bu sebepten halk arasında "Yeni Cami" ve kubbesinin yuvarlaklığından dolayı da "Tombul Cami" olarak bilinmektedir. Külliyenin mimarının kim olduğu tam olarak belli değildir. Ancak farklı araştırmacılar farklı varsayımlar ortaya koymuştur. Bu araştırmacılardan Osman Keskinoğlu caminin mimari tarzını Nevşehir Damat İbrahim Paşa Camii'ne benzettiği için mimarlarının aynı olabileceğini iddia etmektedir. Ali Saim Ülgen ise dönemin mimar başı El-Hac Mehmet Emin Ağa'nın talebelerinden birisinin bu yapıyı inşa ettiğini iddia etmektedir (Kahraman, 2005, s.15)

Cami kare planlı olarak inşa edilmiştir ve kubbe ile örtülüdür. Cami yaklaşık 15x15 m. ölçülerindedir (Konuk, 2010, s.583). Kubbenin çevresinde 8 tane küçük kubbeli payanda kuleleri bulunmaktadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak dilimli tromp kullanılmıştır. Caminin kuzeyinde 4 adet mermer sütun üzerine oturan 5 kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Caminin kuzey batı köşesine inşa edilmiş tek şerefeli minare yaklaşık 40 m yüksekliktedir (Hasanova, 2019, s.77).

Caminin harimi merkezi planlı yapılardandır. Mihrap nişi Barok özellikleri yansıtan bitkisel motifler ile süslenmiştir. Mihrap altı sıra mukarnaslıdır. Mukarnasın ilk sırası gül bezek motifi, üçüncü sırasında aşağıya sarkan lale motifleri kullanılmıştır. Mihrabın sağ ve sol tarafında Mekke ve Medine tasvirli iki resim bulunmaktadır (Mete Kay, 2021, s.27) Minber ve mahfil ahşaptandır (Resim 4). Caminin ibadet mekânında oldukça natüralist üslupta yapılmış kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Bu süslemeler Barok dönem ve Lale Devri özellikleriyle yapılmış çiçek, kıvrık dal, yaprak, stilize palmet ve rumilerden oluşan motifler mavi, kırmızı, lacivert, kahverengi, yeşil, turuncu, sarı, kobalt mavi, kiremit kırmızısı ile yapılmıştır. Kalem işi süslemeler dışında mermer kabartma süslemelerde kullanılmıştır (Konuk,2010, s.583). Ayrıca mahfil altında ve merdivenlerde ahşap oyma sanatını görmekteyiz. Merdiven altlarında ahşaptan yapılmış ve üzeri boyanmış dolaplar bulunmaktadır.

Külliyenin medresesi caminin batı cephesinde taş ve tuğla ile inşa edilmiştir. Medrese bölümü 14 hücreden oluşmaktadır. Medrese hücrelerinin üzerleri kurşun kubbelerle kaplıdır. Yapının arazi darlığı sebebiyle şadırvan medrese avlusundadır. Şadırvan 8 mermer sütun üzerine oturtulmuş saçaklı ve kurşun bir kubbe ile örtülüdür (Ayverdi, 1982, s.112). Şadırvanın kubbe altı saçak kısmı ahşaptandır ve yeşil, kırmızı, sarı renklerle boyanmıştır. Şadırvanın sütunları sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır (Resim 5).

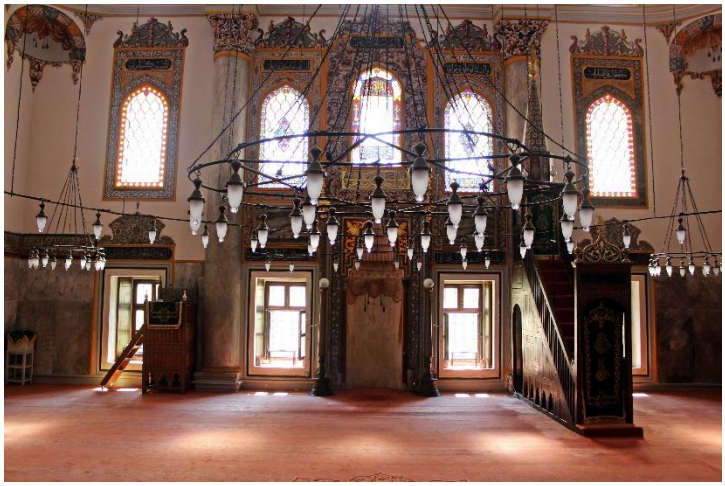

Resim 4.Şerif Halil Paşa(Tombul) Camii Mihrap ve Minberi (2023)

Külliyenin kütüphane bölümü medrese avlusundan ahşap tek kanatlı bir kapıdan girilen iki katlı olarak inşa edilmiştir. Kütüphanenin içerisindeki sütun başlıkları alçıdandır (Mete Kay, 2021, s.43). Yapının üzeri tonoz ile örtülüdür. Kütüphanede toplam 7 pencere açıklığı bulunmaktadır. Kütüphanede yaklaşık 5 bin cilt kitap, çeşitli belge ve haritalar bulunmaktaydı. Ancak şu an bu eserlerin birçoğu Sofya Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir (Kahraman, 2005, s.36). Külliyede bir caminin diğer cephesinde bulunan birçok mezar taşı ve mimari plastik içeren hazire kısmı bulunmaktadır. Şu an bu bölüm il müftülüğü binası içerisinde kalmıştır.

Yapı 1970'li yıllarda bir onarım geçirmiştir ve o dönemlerde müze gibi kullanılmıştır. Cami genellikle cuma namazları dışında ibadet amaçlı kullanılmamıştır. 1984-1989 yılları arası Türk ve Müslüman azınlığa yapılan asimilasyon sebebiyle külliye zarar görmüştür (Konuk, 2010, s.584). Külliyenin dış duvarlarında yaklaşık 23 kuş evi ve suluğu bulunmaktadır. Cami Edirne'deki Selimiye Camii'nden sonra Balkanların en büyük ikinci camisi olma özelliğindedir. 2004 yılında başlayan geniş kapsamlı restorasyon projesi 15 yıl sürmüştür ve 2019 yılında tamamlanmıştır. Cami günümüzde ibadete açıktır ve cenaze gibi işlemler içindeki şehirde Müslüman halk tarafından kullanılmaktadır. Yapı Şumnu'daki Osmanlı dönemi yapıları arasında en sağlam olan yapıdır.

Resim 5. Şerif Halil Paşa (Tombul) Camii Medrese Avlusundan Cami, Minare, Şadırvan ve Kütüphane (2023)

3. 3. Rifat Paşa Camii (Tatar Camii)

Şumnu'da günümüze ulaşan üçüncü camidir. Bu yapı Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kırım'dan gelen Müslüman Tatarların buraya yerleşmesi sonucu yapılmıştır. Mahalleden dolayı adına Tatar Camii denmektedir (Kurt, 2011, s.296). Cami, 1869 yılında Rıfat Paşa tarafından yaptırılmıştır (Bilecik,2004, s.57). Caminin Rıfat Paşa'nın üç kızı için yapıldığı rivayet edilmektedir. Hatta rivayetlerden birisinde kızlarından büyük olan vefat etmiştir ve caminin inşası için Rıfat Paşa kızının çeyizini satar. Bunu duyan diğer iki kızları da çeyizlerini satarlar ve paşanın da desteğiyle cami inşasını tamamlarlar. Bu yüzden halk arasında cami "Üç Kızlar" olarak da bilinmektedir. Bu rivayeti destekleyen en önemli unsurda mermer üzerine talik hat ile 3 sıra 3 beyit halinde yazılmış kitabedir. Kitabenin okunuşu bir dönem bazı hatalar ile yayınlanmıştır (Hasan, 2018, s.16). Kitabenin okunuşu şöyledir:

> "Üç ciğer köşesi için etti bu hayrı icra
> Birisi Saniye ikisi Atiyye [vu] Zehra
> Bağ-ı cennette salındıkça bu üç duhter-i pak
> Valideyni olalar mazhar-ı lütf-ı mevla
> Deh düşüldükte bu hayrata denildi tarih
> Yaptı dilcu bu yeni camiyi Rifat Paşa
> Ketebehu Sami gufira leh Sene 1286" (Hasan, 2018, s.16).

Caminin kitabesinden hareketle Rıfat Paşa'nın 1869 yılında camiyi kızları Saniye, Atiye ve Zehra için yaptırdığı açıkça görülmektedir.

Resim 6. Rifat Paşa Camii (Tatar Camii) (2023)

Resim 7. Rifat Paşa Camii (Tatar Camii) Mihrap, Minber Kürsüsü (2023)

Yapı, kareye yakın dikdörtgen bir alan üzerine düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Üst örtüsü iki yana kırma çatılı kagir bir yapıdır (Resim 6). Cami duvarları oldukça kalındır ve yaklaşık 70 cm'dir. Yapıya sonradan son cemaat yeri ilave dilmiştir. Caminin ibadet mekânı tamamen yenilenmiştir. Günümüzde ahşap minber, taştan bir kürsü ve yağlı boya ile boyanmış bir mihrap, ikinci katta camekanlı tamamen değiştirilmiş kadınlar mahfili bulunmaktadır. Caminin toplam 10 tane penceresi bulunmaktadır. Şumnu Bölge Arşivinde yapıyla alakalı 1871-72 (Hicri 1288)yılında bir yazmada Rifat Paşa Camisi Kütüphanesi'ne bağışlanan kitaptan ve bu kitapta Rifat Paşa'nın mührüyle birlikte "Üç Kızlar Cami-i Şerifi Vakfı" karşımıza çıkmaktadır (Deliorman, 2018, s.16). Yapı günümüzde yakın bir tarihte bağışçıların desteğiyle orijinal unsurlara dikkat etmeden yenilenerek ibadete açılmıştır.

3. 4. Bedesten (Taşhan)

Bedesten, Farsça 'da kapalı çarşı anlamına gelmektedir (Kurt,2011, s.297). Osmanlıca 'da ise değerli mücevherlerin satıldığı yer anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde bedesten; kapalı çarşı, pazar, han, kervansaray gibi yapılar için kullanılır. Bu yapıların tümü genellikle alışveriş ve ticaret yapılan yerler olmasıyla işlevsel olarak bedestenle aynıdır. Bedesten, Şumnu'da Osmanlı döneminde düzgün kesme taş ile inşa edilmiş en eski yapılardan birisidir. Bu bölgede Dubrovnikli (Ragusa) tüccarların isteğiyle Taşhan'ın yerine bu Bedesten 1529 yılında Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde inşa edilmiştir. Bedesten yaklaşık 200 yıl Dubrovnikli tüccarların ticaret merkezi olmuştur. Bulgar tarihçi D. Georgieva yaptığı araştırmada bedestenin doğu duvarında taşa oyularak yazılmış bir kitabeye rastlamıştır. 1745-1771 yıllarına denk gelen bu tarih muhtemelen yapıda yapılan onarımları göstermektedir (Resim 8). Yapıda bulunan bir kitabe günümüzde Şumnu Ulusal Tarih Müzesi'ndedir. Bu kitabede "Bindebir düşer Naîmâ böyle târîh-i sedîd/ Mevkiinde dil-küşâ oldu bezistân-ı cedîd. Sene 1221" yazısı karşımıza çıkmaktadır. Kitabede yapının miladi takvime göre 1806-07 yılında restore edildiği görülmektedir. Sultan II. Mahmud'un Şumnu'yu ziyareti anısına bedestenin arka kapısının üst kısmına bir tuğra eklenmiştir. Bu tuğra günümüzde Şumnu Ulusal Tarih Müzesi'nde bulunmaktadır (Hasan, 2018, s.14-15).

Resim 8. Bedesten (Taş Han) Genel Görünümü (2023)

Yapı yaklaşık 41,48 metre uzunluğunda, 22,90 metre genişliğindedir ve düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. (Kurt,2011, s.297). Bedestenin 3 kapısı bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında silah deposu olarak kullanışmıştır. Daha sonra 1920'lerde Yahudiler tarafından ticaret amaçlı çalıştırılmıştır.1922 yılında ciddi bir restorasyona giren yapı 1945 yılında sosyalist rejim döneminde kamulaştırılmıştır. Bu dönemden sonra yapı çarşı, pazar, lokanta, gece kulübü işlevlerinde kullanıldığı görülmektedir. Bedestende farklı ülkelerden gelen malların dövizle satıldığı "Korekom" mağazası 1990'lı yıllara kadar varlığını sürdürmüştür (Hasan, 2018, s.15). Yapı günümüzde kısmen iyi durumda ve kapalıdır. Bu binanın satılığa çıkartıldığına dair rivayetler vardır. Yapının yakınında 17. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Suntur Hamam'ı bulunmaktadır (Bilecik, 2004, s.57). Hamam 1984 yılına kadar kullanılmıştır. Günümüzde kullanılmayan haman oldukça metruk bir vaziyettedir. Bedesten hamama göre nispeten daha iyi korunmuş durumdadır.

3. 5. Saat Kulesi

Şumnu saat kulesi Orta Mahalle'de bulunan ve günümüze ulaşamayan caminin hemen yanına inşa edilmiştir. Bu cami de daha sonra Saat Camii olarak adlandırılmıştır. Bu yapılar cami, saat kulesi ve çeşme ile üçlü yapı grubunu oluşturmuştur (Hasan, 2018, s.14). Kulenin inşa tarihi ve banisi kesin olarak bilinmese de bu konu ile alakalı iki farklı görüş vardır. Bir görüşe göre yapı 1604 yılında Tutıcızade Hacı Ömer tarafından 1604 yılında inşa edilmiştir (Bilecik, 2004, s.58). İkinci görüşe göre dönemin lonca kethüdası Mehmed Duducuoğlu tarafından 1740 yılında inşa ettirilmiştir. Evliya Çelebi 1651 yılında yaptığı Şumnu ziyaretinde Saat Kulesi'nden bahsetmemiştir. Bu sebeple kulenin XVIII. yüzyıl başlarında yapılmış olması daha muhtemeldir. Saat Kulesinde çeşme alınlığında bulunan kitabenin son satırında yazılandan hareketle 1740 (Hicri 1153) tarihi karşımıza çıkmaktadır (Hasan, 2018, s.14).

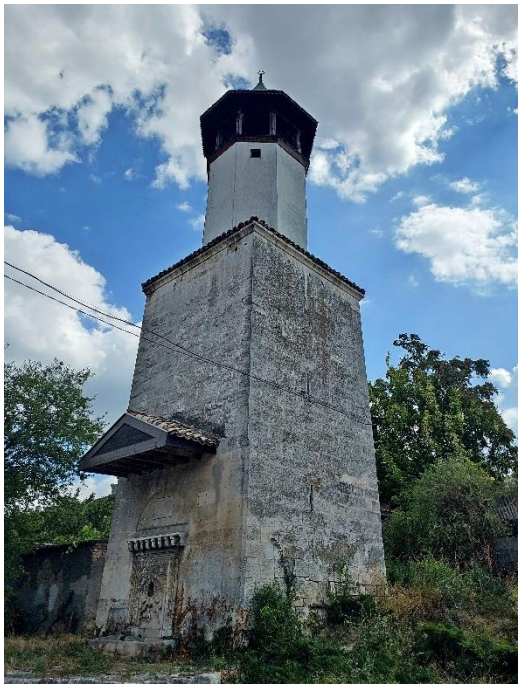

Resim 9. Saat Kulesi ve Çeşme (2023)

Saat kulesi Şerif Halil Paşa Camii'nin güneyindeki tepede yer almaktadır. Kule kare planlı bir alt gövde üzerinde yükselmekte ve çokgen üst gövde ile sonlanmaktadır. Kulenin ön cephesinde Barok üslupta inşa edilmiş küçük bir çeşme bulunmaktadır (Bilecik, 2004, s. 58). Kulenin yüksekliği yaklaşık 20 metredir ve tam tepede iki tane çan bulunmaktadır. Çanlardan birisi daha küçüktür ve 15 dakikada bir çalmaktadır. Diğer büyük olan çan ise 1 saat ara ile çalmaktadır. Bu sebeple halk arasında "Çalar Saat" veya "Koca Saat" olarak bilinmektedir. Çeşmenin üzerinde bulunan beyaz mermerden yapılmış kitabeyi Yetimi yazmıştır. Kitabe 12 beyit ve 24 mısradan

oluşmaktadır. Beyit ve mısra sayısının 24 saatlik zaman dilimini simgelediği düşünülmektedir. Ayrıca kitabenin bazı bölümlerinde "Gün be gün şevk ile Yusuf deyu etmekte nida" kullanılan Yusuf kelimesinin ebced hesabına göre sayısal karşılığı 156'dır. Bu sayı da saatin toplam çalış sayısına eşdeğerdir (Hasan, 2018, s.15). Son olarak saat kulesinin saati günümüzde çalışmamaktadır. Kulede bulunan çeşmeden su akmamaktadır (Resim 9).

3. 6. Kurşunlu Çeşme

Şumnu'da günümüze ulaşan iki çeşmeden birisidir. Çatısının inşa edildiğinde kurşun kaplı olmasından ötürü halk arasında kurşunlu çeşme olarak adlandırılmıştır. Çeşme, iki caddenin birleştiği eğimli ve ağaçların arasında yüksek bir sette inşa edildiği için iki yanında merdiven bulunmaktadır. Yapı Yeğen Hacı Mehmed Ağa Paşa tarafından 1744 yılında Ağa Kapısı'nın karşısında inşa edilmiştir (Bilecik, 2004, s.58). Çeşmenin süslemeleri Barok üslupta yapılmış, ön cephesi üç bölümlüdür. Üç dilimli kemer, dikdörtgen başlıklara oturan, uçları volütlü c kıvrımlı kemerler şeklindedir. Alt kısımlarda ise her bölümün tam orta ekseninde birer musluk ve önlerinde de yalak bulunur. Çeşmenin ön cephesinin orta bölümünde kemerin altında inşa kitabesi bulunmaktadır (Resim10). Yan bölümlerde ise kitabelikler boş olarak kalmıştır. Bunun sebebi de çeşmenin inşa edildiği tarihte çıkan Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Yedi satır, dört beyitten oluşan talik hatla yazılmış kitabesi bulunmaktadır. Çeşme kitabesinde I. Abdülhamid döneminde Yeğen Hacı Mehmed Ağa Paşa tarafından yapıldığı yazılıdır. Son olarak kitabenin metni Ebûbekir Kâni Efendi'ye aittir ve ünlü hattat Mehmed Esad Yesari tarafından yazılmıştır (Bilecik, 2014, s.143). Kurşunlu çeşme düzgün kesme taştan inşa edilmiştir ve üst örtüsü günümüzde kiremittir ve musluklardan su akmamaktadır. Kurşun örtü kiremit ile değiştirilmiştir. Yapı kurşun çatısı dışında fazla tahrip olmadan günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Resim 10. Kurşunlu Çeşme Günümüz Durumu (2023)

3. 7. Ravna Çeşmesi (Koca Çeşme-Papaz Çeşmesi)

Çeşme günümüzde Ravna Mahallesi'nde yer almaktadır. Çeşmenin kesin bir inşa kitabesi olmamakla birlikte çeşitli kaynaklarda 1654- 1688 yılında yapıldığı tahmin edilmektedir. "L" şeklinde uzunlamasına düzgün kesme taş ile inşa edilmiş çeşmenin solunda soğanvari kubbeli ana çeşme bölümü vardır. Çeşmenin uzun bir yalağı bulunmaktadır ve hazneli kır çeşmeleri tipindedir. Bu çeşme muhtemelen hayvanların su ihtiyacını gidermesi amacıyla kullanılmıştır. Oluk ve künkleri tahrip olmuştur (Bilecik,2004, s.58). Günümüzde çeşmeden su akmamaktadır (Resim 11).

Resim 11.Ravna Çeşmesi Günümüz Durumu
(http://bulgaristanalperenleri.blogspot.com/2020/02/sumnuda-koca-cesme.html)

4. SONUÇ

Balkanlar çok çeşitli halkların ve kültürlerin bir arada yaşadığı oldukça kozmopolit bir coğrafyadır. Sınır komşumuz olan Bulgaristan'da Balkanlarda bulundan Osmanlı döneminden kalma mimari eserlerin fazla olduğu, Türk ve Müslüman nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir ülkedir. Kuzeydoğu Bulgaristan'da bulunan Şumnu, günümüzdeki adı ile Shumen geçmişten bugüne birçok farklı medeniyetin hakimiyeti altında sürekli bir yaşam merkezi olmuş önemli bir şehirdir. Osmanlı Dönemi'nde şehir adeta yeniden şekillenmiş ve o dönemin merkezi günümüzde Grivitsa Mahallesi olarak geçen Tombul Camii ve çevresindedir. Son Bulgaristan Çarlığı Dönemi'nde şehir merkezi günümüzde tiyatro, adliye ve karakol binalarının olduğu geniş meydan olmuştur. Şumnu Bulgaristan'ın diğer şehirleri gibi göçler yüzünden tamamen boşalmamış aksine her dönem nüfus stabil olarak kalabilmiştir. Günümüzde hem Bulgaristan tarihi hem de Osmanlı kültürel mirası için önemli mimari eserleri barındıran şehirde turizm potansiyeli de giderek artmaktadır.

Şumnu merkezinde Osmanlı döneminden kalan 3 cami, 1 han, 1 saat kulesi, 2 çeşme dışında II. Murad devrinden kalma oldukça harap durumda bir askeri hastane ve birkaç ev günümüze ulaşmıştır. Bu yapılardan başka şehir merkezi dışında birçok köyde ve ilçede de camiler bulunmaktadır. Aynı zamanda Şumnu'da Osmanlı Dönemi'nde Bulgar halkın yaptırdığı kilise, çeşme gibi yapılarda mevcuttur. Şumnu Osmanlı Dönemi'nde Türk, Bulgar, Ermeni, Pomak, Roman, Yahudi vatandaşların bir arada yaşadığı çok kültürlü bir şehirdir. Günümüzde de hala bu halklar bir arada yaşamlarını sürdürmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada görüldüğü üzere Osmanlı döneminden kalan birçok yapı Sosyalist döneme göre daha iyi durumda ve orijinal işlevinde kullanılmaktadır. Bazı yapıların özellikle saat kulesi, çeşmeler, bedesten ve askeri hastanenin onarılarak tekrar şehir belleğine kazandırılması hem turizm hem de kültürel miras açısından daha doğru olacaktır. Son olarak Şumnu'da Unesco Dünya Mirası listesine girebilecek hem Bulgar dönemi hem de Osmanlı dönemine ait birçok yapı vardır. Bu yapıların yeniden incelenip onarılması Osmanlı ve Bulgaristan kültürel mirası açısından doğru bir yaklaşım olacaktır.

KAYNAKLAR

Ayverdi, E.H. (1982). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. IV, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Bilecik, G. (2004). Şumnu'da Osmanlı'dan Günümüze Kalan Mimari Eserler. *KADEM Musiki ve Edebiyat Dergisi*, 17, İstanbul, 56-59.

Bilecik, G. (2014). Şumnu'da Bitirilememiş Bir Osmanlı Eseri: Kurşunlu Çeşme. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 59, 141-166.

Deliorman, S. (2019). Şumnu'da Üç Kızlar Camisi, *Müslümanlar Dergisi*, 10(298),16.

Ertürk, S. A. (2013). *Şumnu Şehri,* İçinde, Bayartan, M. (Ed.). Prof. Dr. Süha Göney'e Armağan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 281-328.

Hasan, M. (2018). Şumnu'da Osmanlı Bakiyesi Bedesten, Müslümanlar Dergisi, 11(287), 14-15

Hasan, M. (2018). Şumnu'da Osmanlı Bakiyesi Saat Kulesi, *Müslümanlar Dergisi*, 14(290), 14-15.

Hasanova, S. V. (2019). Şumnu Şerif Halil Paşa Cami Duvarlarına Nakşedilen Hadisler. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11) ,75-88.

Kahraman, N. (2005). Şumnu Şerif Halil Paşa Camisi (Tombul Cami), (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Keskinoğlu, O. (1988). Şumnu'da Türk İslâm Eserleri. *Vakıflar Dergisi*, 20, 389-393.

Kıel, M. (2010). Şumnu. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.39, 227-230.

Konuk, N. (2010). Şerif Halil Paşa Külliyesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, 583-84.

Kurt, N. (2011). Bulgaristan'da Osmanlı Şehirleri, Bursa.

Mete Kay, H. B. (2021). Şumnu Hat Mektebi ve Şumnulu Hattatlar, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Tunçel, M. (2001). Türk Mimarisi'nde Bulgaristan'daki Bedesten Binaları, *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 17-19 Mayıs 2000 Şumnu,* 2, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 725-762,

BURSA BEDESTENİ

COVERED BAZAAR OF BURSA

Fikret ALKAN,
Bursa Büyükşehir Belediyesi, Müzeler Şube Müdürlüğü, Bursa, Türkiye
[1] fikretalkan@gmail.com

ÖZET

Bedesten, İslam coğrafyasında farklı şekilleri ile de yer alan, 13. yüzyılda Anadolu'da ilk örnekleri ile görülmeye başlanan bir ticaret yapısıdır. Bedestenler inşa edildikleri dönemden günümüze ticaretin döndüğü çarşıların merkezindeki en önemli yapılar olarak ortaya çıkmışlardır. Çarşının mali açıdan en kıymetli mal ve eşyalarının saklandığı bu yapılar içinde kıymetli evrak ve anlaşmalar da yer almaktaydı. Bu açıdan günümüzdeki borsa ve banka işlevlerini yerine getirmektedirler. Bir anlamda da çarşısında bedesten yer alan kentin uluslararası ticarete açıldığı kabul edilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa'da ticari organizasyonu güçlendirmek, tacirlerin yapısal ihtiyaçlarını karşılamak ve güven içinde alışverişin devam etmesini sağlamak amacıyla inşa edilen, Bursa Çarşısı'nın merkezinde yer alan Bursa Bedesteni, Osmanlı ticaret tarihinin ilk bedesten örneği olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, günümüzde halen ticari fonksiyonunu devam ettiren Bursa Bedesteni'nin kökleri, tarihteki yeri ve önemi ve günümüzdeki durumu hakkında bir değerlendirme yapmaktır. Çalışmanın gerçekleşmesi için literatür taraması yapılmış, bedesten yönetimi ve esnafı ile görüşmeler sağlanmış ve yapı fotoğrafları ile metin kısmı desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Bedesten, Ticaret

ABSTRACT

Covered Bazaar (Bedesten) is a commercial structure that started to be seen with its first examples in Anatolia in the 13th century and also takes place in different forms in the Islamic geography. Covered bazaars have emerged as the most important structures in the center of the bazaars where trade is carried out from the time they were built to the present day. There were also valuable documents and agreements in these structures where the most financially valuable goods and belongings of the bazaar were kept. In this respect, they fulfill the functions of today's stock market and bank. In a sense, it is accepted that the city, which has a covered bazaar in its bazaar, opened to international trade.

Bursa covered bazaar, located in the center of Bursa Bazaar, which was built to strengthen the commercial organization, to meet the structural needs of the traders and to ensure the continuation of safe shopping in Bursa, the first capital of the Ottoman Empire, is considered the first covered bazaar in the Ottoman commercial history.

The aim of this study is to make an evaluation about the roots of Bursa covered bazaar, its place in history and importance of Bursa covered bazaar, which still continues its commercial function, and also its current situation. For the realization of the study, a literature review was made and interviews were made with the covered bazaar's management and tradesmen and the text part are supported by building photos.

Keywords: Bursa, Covered Bazaar, trade

1. GİRİŞ

"Orta Çağ'da ticaretin örgütlenmesi, kendilerine dayandığı gezgin tüccarları ya da 'tüccar serüvencileri', sabit noktalarda yerleşmeye zorluyordu." Henri Pirenne

Osmanlı şehirlerinde külliye yapıları bünyesinde büyüyen çarşının merkezinde bedesten yer alıyordu. Bedesten kelimesi, genel kabul gördüğü biçimde "bezzazistan"ın tahrif olmuş şeklidir. (Pakalın, 1983, s.187). Arapça ve Farsça bezz kökünden türeyen bezzâz, kumaşçı; yine Farsça *'istan'* yer bildiren takı edatının birleşmesiyle oluşturulmuştur (Nişanyan Sözlük, 2023).

Araştırmacıların genel kanısı bedestenin pahalı kumaş, kıymetli maden eşya, antika satılan yer olduğudur (Pakalın, 1983, s.187; Ödekan, 1997a, s. 209; Ergenç, 2013, s. 40). Önceleri kıymetli kumaşların satıldığı bedesten yapıları, ileriki satırlarda bahsedilen korunaklı mimari planlarının uygun olmalarıyla, zaman içinde kıymetli diğer mamullerin de satışının yapıldığı merkezlere dönüşmüşlerdir (Ödekan, 1997, s. 209; Ergenç, 2013, s. 40). Cezar, Orta Çağ ticaret ürünleri içinde önemli bir yeri olduğundan hareketle, kumaş satışının diğer eşyaya nazaran daha ilgi gördüğünü, bu nedenle kumaş çarşılarının da daha hareketli ve dikkate değer olduklarını belirtir. Bu nedenle Selçuklu egemenlik alanı içindeki önemli şehirlerde ve Mısır gibi yakın coğrafyalarda kumaş çarşıları gelişim göstermeye en müsait alanlardır (Cezar, 1985, s.211-212). Ancak Özbek, bedestenlerin sağlam mimari ve fark edilir kütlesel yapılarından yola çıkarak, sadece kumaş satılan mekânlar için fazla korunaklı olduğunu söylemektedir. Bu nedenle bedestenleri çok kıymetli mal ve eşyanın saklandığı, büyük mahzen ya da emperyal kasa olarak tanımlar (Özbek, 2021, s. 263).

2. OSMANLI ŞEHİRLERİNDE TİCARET MERKEZİNİN KALBİ: BEDESTEN

Bedestenin doğuşu ile ilgili farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ödekan, bedestene ait ilk verilerin arkeolojik bulgularla Suriye ve Mısır coğrafyasına uzandığını; (Ödekan, 1997, s. 209), Ergenç, bedestenin köklerinin Doğu coğrafyasında olduğunu (Ergenç, 2014, s.40) Eyice (1992) ise Anadolu'nun güney doğusunda ve daha çok Arap şehirlerinde görülen kaysâriyye ile işlev bakımından aynı, ancak mimari bakımdan farklı yapılar olduğunu ifade eder. İnalcık ise bedesten mimarisi için bazilika ve kayserion yapılarını örnek göstermektedir (İnalcık, 1997, s.120-121). Özbek, kayserionlar ile ilgili bu görüşe karşı çıkarak Abouseif'e katılır ve kayserionlar ticaret amacından çok ham maddenin ürüne dönüştürüldüğü üretim (kârhâneler) atölyeler olarak tanımlar (Özbek, 2021 s. 264-265).

Bu konuya geniş yer ayıran Cezar, İnalcık'ın görüşüne benzer şekilde, kayseriyenin Batı kökenli bir sözcükten gelerek (Latince: Ceasar, Kayser), Kuzey Afrika, Suriye, Filistin, İran ve Irak'ta yayıldığını ifade eder. Kayseriyeler üstü kapalı sokaklardan oluşan antrepolardır. (Cezar, 1985, s.101). Bununla birlikte yukarıda ifade ettiğimiz alıntıya ek olarak kumaş; çarşı ve hanlarının Selçuklu ve hâkim oldukları coğrafyadaki önemli şehirlerde bulunduğunu, Anadolu'daki örneklerinin 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra görülmeye başlandığını bazı yapıların vakfiye ve kitabelerine dayanarak söylemektedir (Cezar, 1985, s.212). Anadolu'daki bedesten sayısı 14. ve 15. yüzyıllarda az iken, Osmanlı hâkimiyetindeki 16. ve 17. yüzyıllarda artış gösterir (Öney, 2007, s.27). Ayakta kalan örneklere ise Alanya'daki Selçuklu Dönemi yapısını ve Beyşehir'deki Eşrefoğlu yapısı örnek verilmektedir (Cezar, 1985, s.215-217). Ceylan, Alanya'daki yapının bir arasta/çarşı kalıntısı; Beyşehir Eşrefoğlu yapısını da bedesten olarak kabul eder. (Ceylan, 1989, s. 123). Özbek ise sadece Beyşehir'deki yapıyla yetinir, ancak bu yapının da tam bir Osmanlı bedesten tipine örnek sayılamayacağından, bir kumaşçılar çarşısı veya arasta olabileceği, bu nedenle bedestenlerin erken bir çeşidi sayılmasında belirsizlik görmektedir (Özbek, 2021, s.263).

Bedestenin dış kısmında alışveriş amacıyla ticari bölgeyi şekillendiren yapı topluluğu, çarşılar, arastalar, kapalı çarşılar ve hanlardır. Bu yapı stokunun tamamı Osmanlı ticaret alanının çerçevesini oluşturur.

Osmanlı kentinde dini merkezi cami (Cuma Camii - Ulucami), ticari merkezi ise bedesten oluşturmaktadır (Ceylan, 1989, s.82). Kentin ticari bölgesi de bu iki yapı arasında oluşan sokaklar ve farklı fonksiyondaki ticari yapılar arasında gelişmiştir. Satılan mal, bedestene yakınlığına göre değer bulur (Akar, 2009, s.268). Bedesten yapıları kâgir, sağlam ve korunaklı yapılardır. Kütlesel yapısıyla çarşının ortasında fark edilmektedir. Çevresinde hafif, ahşap malzemeden kolaylıkla kurulabilen dükkân sıraları bulunur. Bedestenin kâgir ve sağlam oluşu, onu çevreleyen dükkân ve diğer ticari çarşıların olası afetlerde zarar görmesi ihtimaline karşı, bedestenin, dolayısıyla barındırdığı mühim evrak ve malın korunmasıyla ilgilidir (Eyice, 1992, s.304). Bedestenden başlayan çarşı dokusu ile dini merkez cami arasında birleşen yapı stoku, şehrin en hareketli yerini oluşturmaktadır.

Bedestenler genellikle dikdörtgen planlıdır ve üstü kurşun kaplı kubbelerle örtülmüştür. Kubbeler dikdörtgeni simetrik olarak ayırır ve kapalı iç mekân oluştururlar. Kubbe sayısı bedestenin büyüklüğünü gösterir. Kapalı mekâna giriş her kenarın ortasında yer alan kapıdan sağlanır. İç mekânda Öney'in medrese hücrelerine benzettiği bölmeler günümüzde yapı içindeki dükkân dizisini oluştururlar. Eyice'ye göre bedesten bir Türk mimari yapı tipidir ve çok kubbeli ulu cami plan şemasının ticari fonksiyonlu şeklidir (Eyice,1992:304). Kubbe sayısı en az dört, en çok (İstanbul) ise yirmidir. Trabzon Bedesteni ise kendine özgü bir plan şeması ile karşımıza çıkar (Ödekan, 1997, s.210). Kesme taş kubbeyi taşıyan ayaklarda, tuğla ise tonoz ve kubbelerde kullanılmıştır. Kemerler ise kesme taş ya da tuğla inşa edilebilir. Işık almak amacıyla yapılan az sayıdaki pencere güvenlik amacıyla küçük boyutlu yapılmış olmalıdır (Ödekan, 1997, s.209).

İşlevsel olarak bedestenin çok sayıda görevi vardı. Bedesten, üzeri kapalı çarşıda mal değiş tokuşu yapılan yer olmaktan daha büyük görevler ediniyordu. Bugünkü bankalarda yer alan kıymetli eşyaların saklandığı kiralık kasalar bedestende yer almaktaydı. Devlete ait mahkeme kayıtları gibi önemli evraklar da burada tutulurdu (Ceylan, 1989:82). Kiralık kasalar için emanete bırakma ücreti ödenirdi. Bu kasaların korunması biri kasa sahibinde, biri bedesten güvenliğinde olmak üzere iki kilitle sağlanırdı (Ceylan, 1989:8). Saklanan değerli mal, para ya da evrak sahibine iade edilir, ölüm halinde varislerine teslim edilir, varisi olmadığı hallerde ise hazineye devredilirdi (Ödekan, 1997, s.209). Günümüzde alım satımda dolaşan malların fiyatlarının belirlendiği günümüzdeki Ticaret Borsasının görevi de bedestende yapılmaktaydı. Ayrıca devlete ödenecek vergi miktarları ve ödemeleri burada tespit edilerek tahsil edilmekteydi. Devletle esnafın ilişkilerinin düzenlendiği yer de bedestendi (Cezar, 1985, s.318-319; Ceylan, 1989, s.82).

Bedesten esnafı güvenilir, itibarlı kişilerden oluşmakta, ticari davalarda bilirkişilik de yapabilmekteydi (Cezar, 1985, s. 317-318). Bedesteni devlet karşısında temsil eden bedesten kethüdası, bedestenin en yetkili kişisiydi. Bu kişi aynı zamanda bedestenin düzeninden sorumluydu. Bedestenin güvenliğinden bölükbaşı denilen 12 kişi sorumluydu (Ergenç, 2013, s.41; Ergün ve Halaç, 2020, s.34). Bunlar birbirine kefildiler (Ödekan, 1997, s.209). Ayrıca bedestenin her kapısında bir kapıcı görev yapıyordu (Ergenç, 2013, s.41).

Cezar, bedestenleri içerdikleri fonksiyonlar bakımından; mahzenli bedestenler, dıştan dükkânlı bedestenler, arasta bedestenler, arastalı bedestenler, kat bedestenleri ve sade tek hacimli bedestenler olmak üzere altıya ayırmıştır (Cezar, 1985, s.221). Özbek, günümüze ulaşmış örneklerden yola çıkarak, yapıları kubbeli modülü tekrar ederek oluşanlar ve tonozla örtülü dikdörtgen planlılar olarak iki grupta toplar (Özbek, 2021, s.269), (Şekil 1, Resim 3-4).

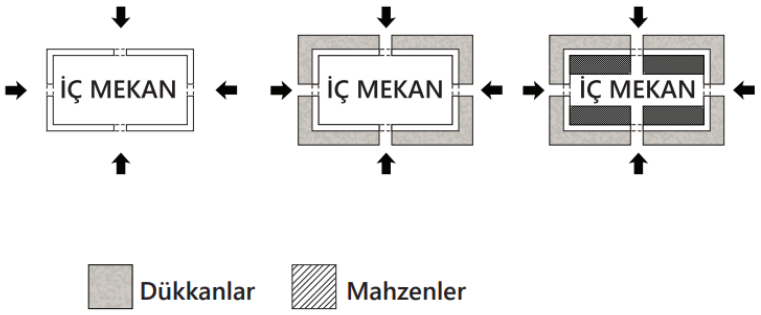

Şekil 1: Bedesten tipleri (Oğuz Ceylan, 1989)

İnalcık, bedesteni kentte uluslararası ticaretin kapısı olarak gösterir. Bu nedenle bedesten yalnızca ticari hacmi yüksek ve önemli kentlerde bulunur. Evliya Çelebi ise kentleri bedestenli ve bedestensiz olarak ayırmaktadır. Bedestenli kentler nüfus yoğunluğu fazla, zengin tüccarların ve çok çeşitli malların bulunduğu ticari yerleşimlerdir. Eğer bedestensiz bir kente bir bedesten inşa ediliyorsa, o kent uluslararası ticarete adım atıyor demektir (İnalcık, 1997, s.120-121). İstanbul hariç her kentte bir bedesten bulunurken, han ve çarşı sayıları düzinelerle sayılabilirdi. Ceylan, Anadolu ve Balkan coğrafyasında 100 tane bedesten tespit etmiştir (Ceylan, 1989, s.123), (Tablo 1).

Tablo 1: Bedestenler, yapım yılları ve özellikleri (Oğuz Ceylan, 1989)

YÜZYIL	BEDESTEN	YAPIM TARİHİ	DÜKKAN		MAHZEN
			DIŞ	İÇ	
XV	BURSA	1400	X		X
	TİRE	1402	X		X
	EDİRNE	1421-1451	X		X
	GELİBOLU	1436			
	BERGAMA	1450	X		
	ANKARA	1458	X		
	İSTANBUL I	1460	X		X
	KÜTAHYA	1461-1482		X	
	TRABZON	1461-1515			
	MANİSA	1471	X		
	İSTANBUL II	1472	X		
	NİĞDE	1476		X	
	AMASYA	1483			
	SEREZ	1494	X		
XVI	İSTANBUL III	1500	X		
	KAYSERİ	1500			
	MARDİN	1503	X	X	
	TOKAT	1522	X		
	KONYA	1538			
	TEKİRDAĞ	1552	X		
XVII	BAYBURT	1600			
	EREĞLİ	1605			
	VEZİRKÖPRÜ	XVII	X		

19. yüzyılda yaşanan Batılılaşma hareketleri, dokumanın makineleşmesi, bankaların açılarak emanet kasa görevini üstlenmeleri, tekellerin kaldırılması gibi nedenler bedestenlerin görev yükünü azaltmış; bedestenler kıymetli maden ve değerli halı ticaretinin yapıldığı kapalı çarşılara dönüşmüştür (Ödekan, 1997b, s.209).

3. BURSA YILDIRIM BEDESTENİ

Yıldırım Bayezid tarafından 1400 (H 802) yılında yaptırılan Bursa Bedesteni, Osmanlı şehirciliğinde ilk defa kullanılan bir yapı türüdür. Yıldırım Bedesteni, Bezzazistan-i Cedid (Yeni Bedesten) ismiyle de anılır. Bayezid vakfiyesinde, külliyesine gelir getirmek amacıyla yaptırıldığı bilinmektedir (Eyice, 1992, s.305). Bu bilgi Yıldırım Külliyesi vakfiyesinde: "*Bursa'da kale altında Yeni Bedesten ki, dört tarafı dükkânlarla çevrilidir. Kıble kapısından doğu duvarına kadar olan dükkânlar Orhan Gazi Vakfı'na aittir*" (Öcalan vd., 2013, s.212) şeklinde ifade edilmiştir.

Bursa Bedesteninin yapılış amacı yukarıdaki satırlarda da anlatmaya çalıştığımız gibi ticari amaçlıdır. Ancak, Yıldırım Dönemi'ndeki devletin siyasi ve ekonomik yapısı da Bedestenin inşa edilmesini bir bakıma zorunlu kılmıştır.

Coğrafi avantajları ile 13. yüzyıldan başlayarak Doğu-Batı ticaretinin en önemli kavşak noktalarından biri haline gelen Bursa, 14. yüzyılda Doğu'da İlhanlı baskısının bitmesi, ticari ve siyasi ağırlığın Batı Anadolu'ya kayması nedenleriyle değişen ticaret yolları üzerinde önemli bir ticari merkez olma hakkını kazanmıştır (Kaygalak, 2008, s.86).

Orhan Bey'in Hisar içinden ibaret teslim aldığı kenti, kuzey yönünde geliştirmek için yaptırdığı külliyeye gelir getirmek amacıyla inşa ettirdiği ilk ticari yapı, Emir (Bey) Hanı'dır. Emir Hanı aynı zamanda Anadolu Türk mimarisinin şehir içi hanları olarak bilinen yapı tipinin ilk örneğidir (Tanman 1995, s.134). Kayıtlarda edindiğimiz bilgiler, Emir Hanı'nın, Yıldırım Bedesteni yapılmadan önce Han-ı Bezzaziye ve Eski Bedesten olarak adlandırıldığını söyler (Ergenç, 2006, s.32). Orhan Gazi daha sonra ipek satışı için buraya bir mizan yaptırmıştır (İnalcık, 2020, s.363).

Kuban'a göre Bedesten ve Ulucami'nin yapımı, Bursa'nın bir fetih merkezi olmaktan çıkarak başkent olması demektir (Kuban, 2007, s.70). Eyice ve Kuban'ın yorumlarına göre başkent olduğunu anıtsal mimari ile ispat eden yeni yerleşim Bursa'nın dini merkezi Ulucami iken, ticari merkezi ve göstergesi de Bedesteni olmuştur. Bedestenin inşasıyla başlayan hareketlenme, Bursa çarşısında da kendini göstermiş, çarşısının inşa düzeni oluşmuş, dükkânlar bedesten kapılarına paralel şekilde inşa edilmiştir (Şekil 2). Bu biçim Bursa'dan sonra Osmanlı kenti olan şehirlerde de uygulanmıştır (Cezar, 1985, s. 221-233). 1417-18 yıllarında yapımını Musa Çelebi'nin başlattığı söylenen Edirne Bedesteni, Bursa Bedestenine çok benzemektedir (Eyice, 1992, s.305). Fatih'in bedestenleri de geçmiş tipoloji ile inşa edilmiştir (Kuban, 2007, s.173).

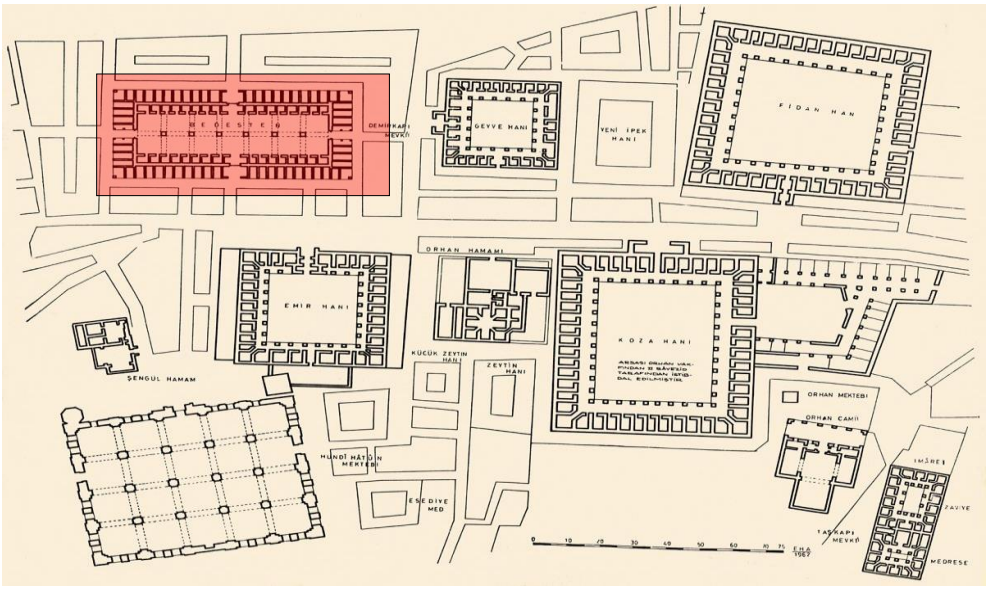

Şekil 2: Bursa Çarşısı (Semavi Eyice, TDV İslam Ansiklopedisi, 1992)

Evliya Çelebi, 9000 dükkândan oluşan Bursa Çarşısı'nı tarif ederken, Bedesteni de 300 dolaplı ve her birinde Mısır hazinelerine sahip kadar zengin tüccarların iş yaptığı yer olarak betimler. Tabi bu kadar büyük ölçekli iş hacmine sahip bir bedestenin Evliya'nın tabiriyle kale gibi dört demir kapılı ve demir zincir ile bağlanarak korunması da güvenlik sebebiyledir. Evliya'nın anlatımında Bedesten dört yönden Kuyumcular Çarşısı ile çevrilmiştir. Dükkânlarda mücevher, hediyelik eşya ve kap-kacak gibi üretimlerin başka bir yerde bulunması da mümkün değildir (Dağlı & Kahraman, 2008, s. 26-27).

Bursa Bedesteninin mimari yapısı 6 paye 14 kubbe ile orta bölüm tonoz örtülüdür ve üç sıra tuğla, bir sıra taş almaşık düzenine sahiptir (Şekil 3). 32 depo, 4 kapı ve dışa bakan tonozlu 68 dükkânla çevrilmiştir (Aslanapa, 2004, s.90). Ayverdi bu 68 dükkânın 12'sinin Orhan Vakfı'ndan, 56'sının da Yıldırım'ın kendi vakfından geldiğini söyler (Ayverdi, 1989, s.469). Eyice'ye göre Bedestenin çok kubbeli yapısı, çok kubbeli ulu cami tipinin ticari şekle dönüştürülmüş halidir (Eyice, 1992, s.304). Baykal, Bedesten güney kapısı üzerinde taşa kabartma olarak kırık kufi-nesih yazı ile Kelime-i Tevhid ile batı kapısı üzerinde ise boya ile Arap harfleriyle "Bezzazistan" yazılı olduğunu söylemekte (Baykal, 1993, s.105), Ayverdi ise Baykal'dan aldığı bu bilgilere ilaveten yazıların kaybolduğunu belirtmektedir (Ayverdi, 1989, s.469) (Resim 1-2-5-6).

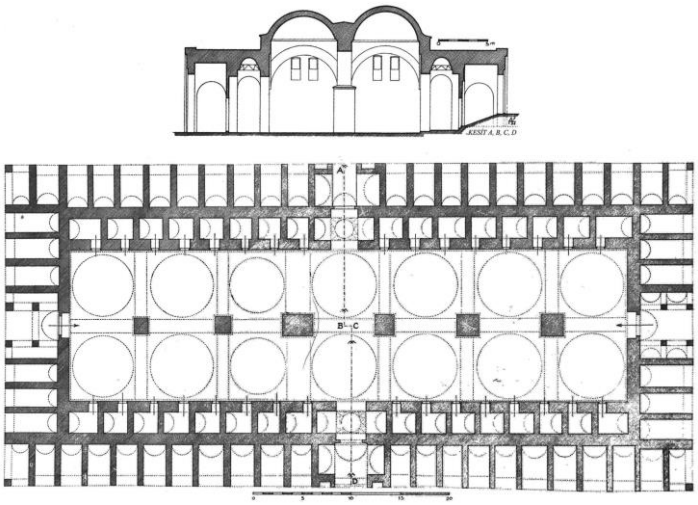

Şekil 3: Bursa Bedesteni (A. Gabriel'den aktaran K. Kepecioğlu, 1992)

Resim 1. Bursa Bedesteni Giriş Kapısı

Resim 2. Bursa Bedesteni Şadırvanı

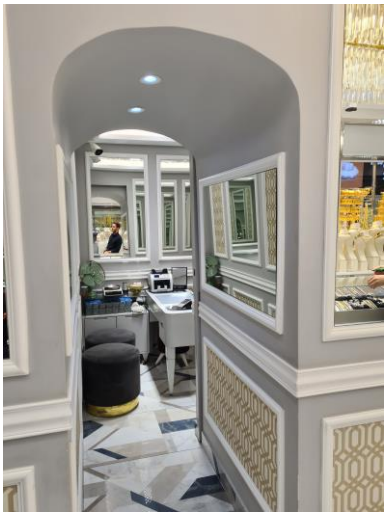

Resim 3-4. Bursa Bedesteni Dükkân İç Görünüm ve Mahzen Kısmı

Resim 5. Bursa Bedesteni İç Görünüm (Alkan, 2023)

Resim 6. Bursa Bedesteni Tanıtım Levhası (Alkan, 2023)

Ayverdi, Bedestenin geçirdiği tamirlerle ilgili yeterli bilgi bulunmadığını, ancak tamirlerin yapı üzerinden okunabildiğini ifade eder (Ayverdi, 1989, s.469). 1513 yılında Yavuz Selim ile Şehzade Ahmet arasındaki taht kavgasında, Bursa Bedesteninde saklanan ve Haymana Kadılığından gelen avarız akçesinin bazı çapulcular tarafından çıkan yağma sonucunda çalındığını Kepecioğlu'ndan öğrenmekteyiz. Bu yağmada 12.664 akçelik devlet zararı, bedestenin güvenliğinden sorumlu dört memurdan, kişi başı 3.160 akçe olarak tahsil edilmiştir. Bu olaya "*Bezzaziye Hadisesi*" denilmiştir. Olayda birçok kişi zindana atılmış, iki kişinin ölümüne neden olmuştur (Kepecioğlu, 2009, s.200).

Bedesten esnafı ticaretin yüzyıllar içindeki ihtiyaç mallarının farklılaşmasına ayak uydurmuştur. Kazzaz (ipekli kumaş satanlar), bezzaz (pamuklu kumaş satanlar), hallaçlar (pamuklu veya yünlü giysi satanlar), kavukçu, takkeci iplikçi ve kuyumcular kayıtlarda bedesten esnafından sayılmaktadır. Ayrıca bedesten civarında bir de Basmacılar Çarşısının oluştuğu bilinmektedir. 1561 tarihli belgelerde bedesten esnafı içerisinde kazzazlar çoğunluktayken, 17. yüzyıl başlarında pûdçu denilen ipek iplik tüccarları ağırlık kazanmıştır.

Yakın tarihte meydana gelen yangın tüm kapalı çarşıyı etkilediğinden Bedesten de nasibini almıştır. 24 Ağustos 1958 Pazar günü saat 14.45'te, Sahaflar Çarşısı esnafından Ciltçi Cavit Çemrek'in mücellithanesinde bulunan gazocağının devrilmesi sonucu çıkan yangın kapalı çarşıyı tamamen kül etmiş, Pirinç Hanı'na kadar büyümüş ve İstanbul İtfaiyesi'nin desteği ile sabah 04.30'da tamamen söndürülmüştür. Görgü tanıkları şehrin farklı yerlerinden Bursa'ya bakıldığında kıpkırmızı bir şehir gördüklerini anı kitaplarında anlatmaktadırlar (Resim 7).

Yangından sonra acil önlem paketleri ile esnafın yaraları sarılmaya başlamış, bugünkü Setbaşı Şehir Kütüphanesi'nin bulunduğu yerde dükkânlar tahsis edilmiştir (Budakoğlu, 2003, s.94-97).

Günümüzde Bursa Bedesteni, 100 dükkânıyla halen aslına uygun biçimde ayaktadır. Bedesten içi halen kıymetli madenlerin satışının yapıldığı kuyumcular çarşısı olarak kullanılmakta ve geleneksel yapısını değişmeden sürdürmektedir.

Resim 7: 1958 Kapalı Çarşı Yangınından Sonra Bursa (Petek, 2023).

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bedesten, kelime anlamıyla bez/kumaş satılan yer olarak tanımlanırken, her türlü kıymetli malın satıldığı, sağlam ve güvenilir yapılar olarak kullanılmışlardır. Yapı adının bez/kumaş ile anılması, erken dönemlerde ağırlıklı olarak kumaş satışının yapılmış olmasından gelmektedir. Ticari anlamda bedesten yapısı ortaya çıkmadan önce Anadolu ve Yakın Doğu coğrafyasında benzer örnekleri görülmüştür.

Bedestenler çarşının merkezinde, dikdörtgen planlı, sağlam ayaklara oturan, kubbeli yapılardır. Osmanlı Dönemi'nde en kıymetli ürün ve önemli evraklar burada muhafaza edilmiş, bedesten özel bir yönetim ve koruma sistemi ile idare edilmiştir. Mimari açıdan bu kadar sağlam ve yönetim bakımından da korunaklı olması ticarete verilen önemden kaynaklanmalıdır. Ayrıca dışarıdan gelebilecek yangın, deprem, hırsızlık gibi her türlü müdahaleye karşı da sağlam ve korunaklı yapılmıştır.

Bedesten içinde yer alan küçük odalar kişilere özeldir ve rahatlıkla ticaretin yapılmasını sağlar. Tek sermayesi taşıdığı ürün olan tüccarların korunması, aynı zamanda paranın piyasadaki dolaşımını sağlamaktadır ve paranın piyasada çok olması toplumsal refah ile ilgilidir. Aynı zamanda devletin ticareti bir yapı içinde kontrol etmesini de sağlamaktadır. Ticaretin devlet kontrolü ve garantisi ile güvenilir bir biçimde yapılması tüccarların şehre daha fazla rağbet etmesine, daha fazla dolaşım oluşmasına ve vergi alınmasına, yani devlet gelirinin artmasına temel oluşturur. Bu durumda katma değeri yüksek ürünlerin ve anlaşmaların devlet kontrolü ve güvencesinde bulunması ekonominin de kontrolünü sağlamaktadır.

Bursa'nın yeni kurulduğu dönemde Orhan Gazi Emir Hanı'na benzer bir işlev yükleyerek bu kontrolü yapmaya çalışmıştır. Ancak bir şehir içi hanı, yolcuların ve tüccarların yoğunlukla giriş çıkış yaptığı bir alandır ve günümüzdeki banka-borsa yapılarını da muhteva eden bedestenden farklı bir işlev taşımaktadır. Dolayısıyla ticaret için bedesten gibi daha özel bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur.

Yıldırım Dönemi'nde Bursa'da yapılan Bursa Bedesteni sonraki yıllarda özellikle uluslararası ticaretin var olduğu şehirlere de örnek olmuştur. Bugün kuyumcu esnafına hizmet veren yapı Bursa'nın en pahalı ürün grubuna alışveriş imkânı tanımaktadır. Cumhuriyet Dönemi'nde dahi geçirdiği felaketlere rağmen yenilenerek varlığını devam ettiren Bursa Bedesteni, günümüzün AVM gibi çoklu çeşitli ihtiyacı karşılayan yapılarına rağmen varlığını sorunsuzca devam ettirmekte ve rağbet görmektedir.

KAYNAKLAR

Akar, T. (2009). Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (13), 267-292.

Aslanapa, O. (2004). *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılap Yayınları.

Ayverdi, E. H. (1989). *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, Cilt 1, (2.baskı). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Baykal, K. (1993). *Bursa ve Anıtları*, (3. baskı). Bursa: Hâkimiyet Matbaası.

Budakoğlu, S. (2003). Bursa Kapalı Çarşı Yangını (1958). *Atatürkçü Bakış*, 2 (3), Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.

Ceylan, O. (1989). *Geleneksel Türk- Osmanlı Çarşı Yapılarının Oluşumu, Gelişimi ve Yakın Doğu Kültürleri İle Olan Etkileşimler,* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Cezar, M. (1985). *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Dağlı, Y.&Kahraman, S. A. (2008). *Evliyâ Çelebi Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa- Bolu-Trabzon- Erzurum -Azerbaycan- Kafkasya- Kırım-Girit* 2. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ergenç, Ö. (2013). *Doğu İle Batıyı Birleştiren Bir Mekân: Bursa Bedesteni*, Sadettin Eğri (Ed.) Yıldırım Bayezid Han ve Dönemi içinde, (s. 33-42).Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayınları,

Ergenç, Ö, (2014). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Ankara: TTK Yayınları.

Ergün, R. & Halaç, H. H. (2020). Anadolu Bedestenlerinin Mevcut Durumları Üzerine Bir İnceleme. *Kesit Akademi Dergisi*, (23), 130-148.

Eyice, S. (1992). Bedesten, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, s.302-311) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İnalcık, H. (1997). İstanbul'un İncisi: Bedesten, Mustafa Özel (Ed.), *İktisat ve Din* içinde (s. 119-136).İstanbul: İz Yayıncılık.

İnalcık, H. (2020). İpek, *TDV İslam Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 22, s.362-365) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekânsal Değişim*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yem Yayınları.

Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kütüğü*, Cilt 1, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ Kentleri*, (13. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1, (3. baskı), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Öcalan, H. B., Yavaş, D. & Sevim S. (2013). *Bursa Vakfiyeleri I*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Ödekan, A. (1997a). Bedesten, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, içinde (Cilt 1, s.209-210) İstanbul: Yem Yayınları.

Ödekan, A. (1997b). Kapalı çarşı, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, içinde (Cilt 2, s.943-944) İstanbul: Yem Yayınları.

Öney, G. (2007). *Beylikler Devri Sanatı 14.- 15. Yüzyıl 1300-1453*, Ankara: TTK Yayınları.

Özbek, Y. (2021). Osmanlı Şehiriçi Hanları ve Bedestenleri, Yıldıray Özbek& Ayşe Budak (Ed.), *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi* içinde (s.247-284). İstanbul: Literatürk Academia,.

Petek, F. (2023). Ateşle Büyüyen Şehir, *Dergi Bursa*, ISSN: 2146 – 1457. https://www.dergibursa.com.tr/atesle-buyuyen-sehir/ adresinden 01.09.2023 tarihinde elde edildi.

Tanman, B. (1995). Emir Hanı, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 11, s.133-134) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Nişanyan Sözlük (2023, 09 01), *Bedesten*, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/bedesten adresinden 01.09.2023 tarihinde elde edildi.

OSMANLI İZMİRİ'NİN İZİNDE

TRACING OTTOMAN İZMİR

Nil Nadire Gelişkan[1]
[1] İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü İzmir, Türkiye
[1] nilgeliskan@iyte.edu.tr

ÖZET

19. yy Osmanlı liman kentleri arasında hatırı sayılır bir yere sahip İzmir, ticaret dinamikleri sebebiyle öteki Osmanlı-Akdeniz liman kentleriyle benzeştiği kadar ticaret üzerinde söz sahibi aktörlerin çeşitliliği ve politik gelişimi ile de ayrışır. Bu bağlamda dönemin cazibe merkezi İzmir'e yapılan mimari ve kentsel tasarım ölçeğindeki düzenlemeler kentin kozmopolit yapısı ölçeğinde karşılığını bulur. Geç Osmanlı döneminin tüm yeniliklerini özellikle ticaret bölgesinde, hükümet yapıları, konsolosluk binaları, önemli kiliseler ve hastaneler ve önemli konaklar aracılığıyla izlemek mümkündür. Bununla beraber kartografik takibi her ölçekte yapmak eldeki kaynaklar sebebiyle sınırlıdır. Bu çalışmada liman inşaatının tamamlanması sonrası çizildiği düşünülen mülkiyet haritaları üzerinden kozmopolit dağılımın çeşitliliği ve geçiciliği zamanın fotoğraf ve haritaları ile bu Osmanlı şehri görselleştirmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İzmir'i, İzmir Liman Bölgesi Mülkiyet Haritaları, 19. yy İzmir Kordon Bölgesi

ABSTRACT

İzmir, which has a considerable place among the Ottoman Mediterranean port cities of the 19th century, is not only similar to others due to its trade dynamics, but also difters with the diversity and political development of the actors who have a say in commerce. In this context, the architectural and urban arrengements made in İzmir which is the attraction center of the period, find their equivalents in the scale of the cosmopolitan structure of the city. It is possible to follow all the innovations of the late Ottoman period, especially in the commercial district, through governmental buildings, consulate buildings, important churches and hospitals including special mansions. However, cartographic follow-up at any scale is limited due to available resources. In this study, this Ottoman city will be tried to visualized with photgraphs and maps of the time, the diversity and temporality of the cosmpolitan distribution, through the property maps that are thought to have been drawn after the completion of the port construction.

Keywords: Ottoman İzmir, Property Maps of İzmir Port Region, 19th century Kordon Region of İzmir

1. GİRİŞ

İzmir Doğu Akdeniz'in önde gelen liman kentlerinden biridir. Özellikle 18. yy'dan itibaren Osmanlı ve Avrupa arasındaki deniz ticaretinde hayati rol oynamaya başlar. Üstlendiği rol sebebiyle hem devletin hem Avrupalıların İzmir özelinde kentsel yatırımları ve projeleri artar ve 1850'lerde ivmesi iyice yükselir. Geç Osmanlı döneminin tüm yeniliklerinin Avrupalıların da rekabet platosu haline gelen şehrin cazibe noktası ticaret bölgesinde, hükümet yapıları, konsolosluk binaları, kiliseler, cemaat hastaneleri, okulları ve önemli konaklar aracılığıyla izlemek mümkündür. Yansıra limana da komşuluk eden Kordon bölgesi ikamet eden kozmopolit nüfusun alışık olduğu kentsel doku ve yapı stoğu ile Avrupa liman şehirlerinin sunduğu tüm imkanları batılı manada sunar. Çağdaşı liman şehirlerinin sahip olduğu alt yapı olanaklarına (modern liman, ulaşım, demiryolu projeleri) sahip olmaya başlayan İzmir'in değişen ticaret hacmi çehresine de yansır.

Bu çalışma, 19. yy Osmanlı liman kentleri arasında hatırı sayılır bir yere sahip İzmir'in ticaret dinamikleri sebebiyle öteki Osmanlı-Akdeniz liman kentleriyle benzeştiği kadar ticaret üzerinde söz sahibi aktörlerin çeşitliliği ve politik gelişimi ile de ayrışan özellikle liman çevresinin, iman inşaatının tamamlanması sonrası çizildiği düşünülen mülkiyet haritaları üzerinden kozmopolit

dağılımın çeşitliliği ve geçiciliği zamanın fotoğraf ve haritaları ile bu Osmanlı şehri görselleştirmeye çalışılarak tartışacaktır.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Genel bağlamda yorumlayıcı tarih araştırması metodolojisi üzerine kurgulanan bu çalışma birincil, ikincil kaynakların ve görsel malzemenin yardımıyla Tekeli'nin de altını çizdiği gibi (Tekeli, 2007) geçmişi belgeler ve eserlerle yeni bir dille tekrar kurmayı amaçlar. Öteki bir deyişle belirli bir tarihsel dönem için bağlam sağlarken tanımlayıcı ve çıkarımsal olmayı hedefler. Bu çalışma için çalışılan dönem özellikle 19. Yüzyıldır ve mekânsal kapsam kordon bölgesi ile sınırlı tutulmuştur.

İlk aşamada, gerekli verinin toplanması amacıyla arşiv ve kütüphane ziyaretleri yapılmış, özel koleksiyonlar incelenmiştir. Bu ziyaretler sonucunda da yazılı ve basılı malzeme olarak haritalar, gravürler, kartpostallar, hükümet kayıtları ve fotoğraflar çalışma kapsamında değerlendirilerek, amaca hizmet edecek şekilde tasniflenmiştir. Tüm bu toplanan verinin tarihsel olarak mimari okumasının yapılması ve yorumlanması da kaynak taramasının da yardımıyla bütüncül bir yaklaşımla analiz ederek yapılacaktır.

2.1. İzmir Üzerine Arşiv Araştırması

İzmir'in mekânsal değişimlerini gözlemlemek; parsellerin, yolların, konut yoğunluğunun ve kent simgelerinin Gravier d'Ortieres (1685), Joseph Pitton de Tournefort (1717), J.D. Barbie du Bocage (1780), Thomas Graves (1836-7), Luigi Storari (1850), Lamec Saad (1876), Demetrius Georgiades (1885), Beadekers (1905) ve Charles Edward Goad'ın İzmir Sigorta haritaları (1905) üzerinden mümkündür. Yapılı çevrenin yüzyıllar süren değişimini izlerken özellikle yakın yüzyıllara doğru bölünmüş mahallelerin (Müslümanlar, Yahudiler, Ermeniler, Levantlar ve Rumlar) zamanla birleşmeye başlar ve geleneksel ticaret bölgesi yeni alanlara dağılır (Tablo 1).

Yazılı malzeme ise devlet kayıtları, ticaret yıllıkları, liman tutanakları ve özellikle *Şeriyye Sicilleri* ile izlenebilir. Özellikle Şeriyye Sicilleri'nde Aydın iline bağlı bir vilayet olarak görünse de İzmir'e ait çokça kayda rast gelmek mümkündür çünkü vilayetin kalbi İzmir'dir.

Resmi kayıtllara ek olarak çokça gezginin uğrak yeri olan İzmir ile alakalı seyahat kaynakları da bulunmaktadır. Buna bağlı olarak, İzmir diplomatlar, aydınlar, doğa. Bilimcileri, arkeologlar, roman yazarları, ressamlar, tüccarlar, denizciler, askerler, mühendisler ve hatta casus olarak adlandırılabilecek gezginler arasında da popüler hale gelir. Tüm bu bahsedilenlerin yanı sıra Montesquieu gibi, kendisi hiç görmemiş olmasına rağmen İzmir hakkında yazan müstesna yazarlar da vardır (Maeso, 2013). Her zaman Batılıları cezbeden Doğu imgesinin dışında batılı çağdaşlarından farklılaşmayan bir kentle karşılaşan gezginler için İzmir'i anlamak da anlatmak da görece zor olmaktadır. Bununla birlikte D'Arvieux (1653), Tavernier (1656), Spon (1675), De Combes (1686), Montraye (1699), Tournefort (1702), Tollot (1731), Thompson (1733), Couffier (1776), Sestini (1778) İzmir hakkında yazan önemli gezginler olarak sıralanabilir.

Dahası, yazılı ve görsel medya ve kartpostallar İzmir'in imparatorluğun ikinci büyük liman şehri olduğu o hareketli dönemin tanıklarıdır. Hemen hemen her anlatıda ve görselde gemilerle dolu liman arka planı eşliğinde dönemin mimarisinin kentin sosyal yapısına eşlik ederken izlemek mümkündür.

Nitekim, Küçük Asya'nın modern başkenti ve Levant'ın merkezi olarak bilinen İzmir, 19. yüzyılda 'Doğu'nun Batısı veya Batı'nın Doğusu' idi, dünyanın dört bir yanından pek çok insana ev sahipliği yapan bu şehrin bulunduğu çağ itibari ile yaşadığı hızlı değişimler liman kentini de etkiliyor ve her açıdan daha ayrıcalıklı kılıyordu (Zandi-Sayek, 2012). Bunu daha iyi anlamak için İzmir kent tarihine kısaca göz atmak gerekir.

Tablo 1. Kronolojik Sıralama ile İzmir Haritaları

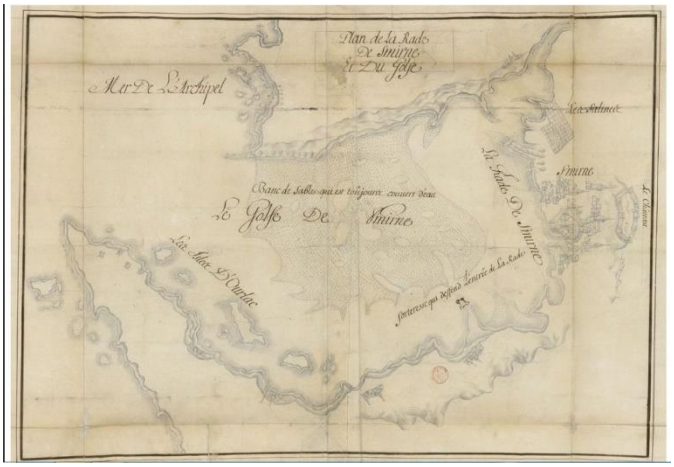	Gravier d'Ortieres (1685) (Poulimenos Koleksiyonu)
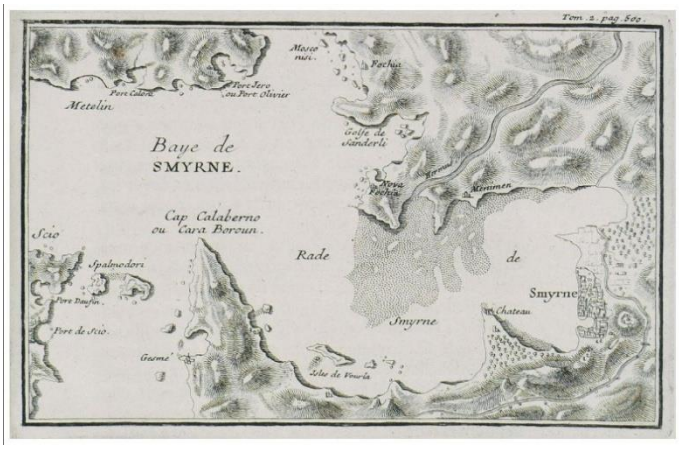	Joseph Pitton de Tournefort (1717) (APİKAM)
	J. D. Barbie du Bocage (1780) (Poulimenos Koleksiyonu)

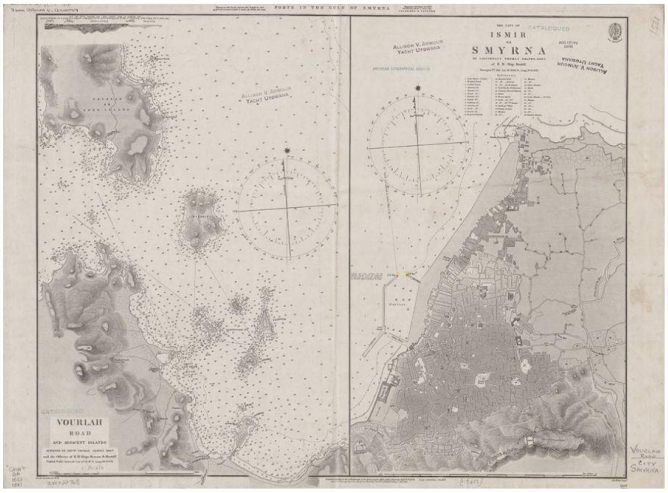	Thomas Graves (1836/7) (Atay, 1978)
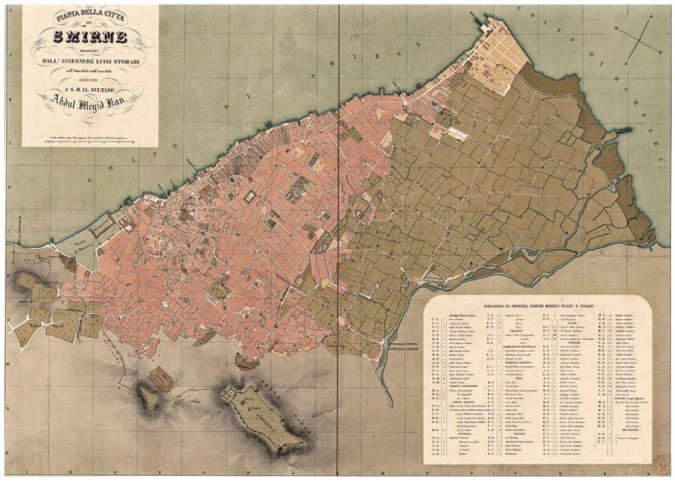	Luigi Storari (1850) (APİKAM)
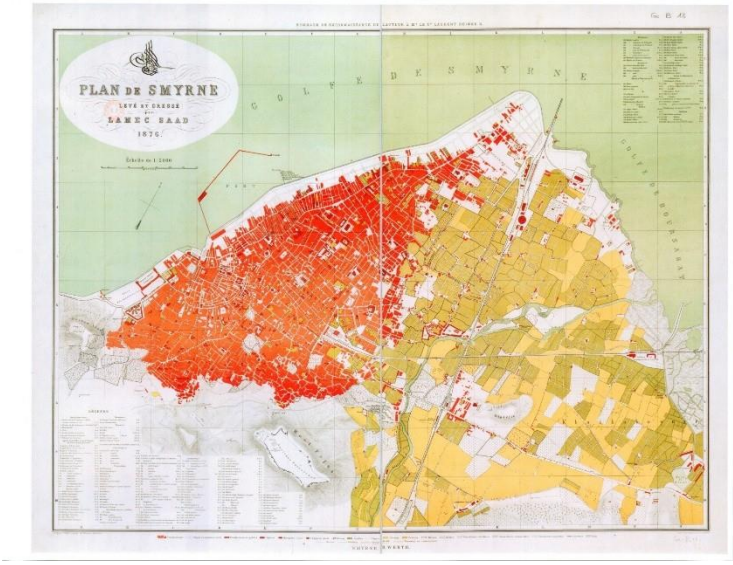	Lamec Saad (1876) (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi)

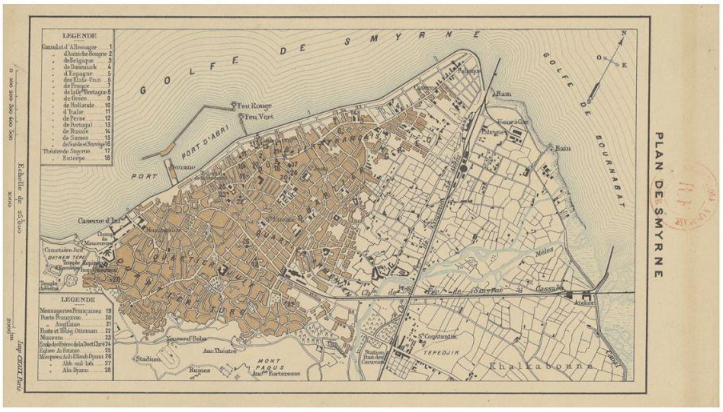	Demetrius Georgiades (1885) (SALT Araştıma)
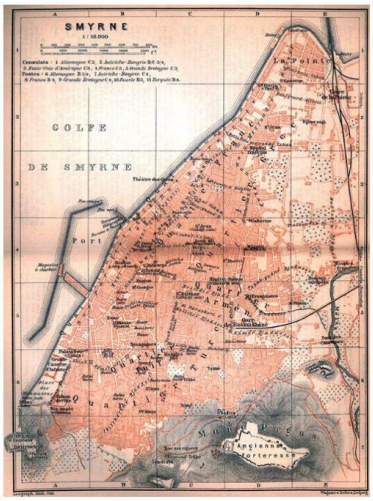	Baedeker (1905) (ARKAS)
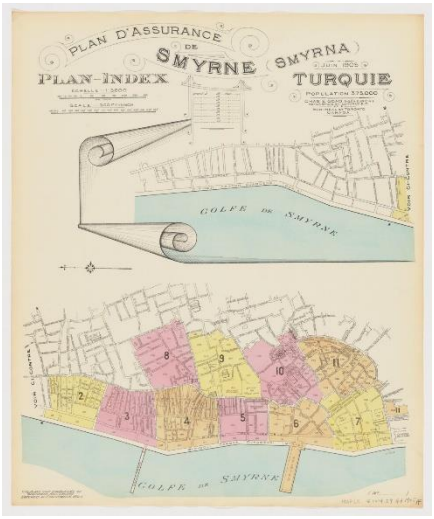	Charles Edward Goad (1905) (SALT Araştırma)

3. İZMİR KENT TARİHİ VE KAVRAMSAL DEĞERLENDİRMESİ

Ege Bölgesi kara ve denizin bir şekilde girift ilişki içerisinde olduğu bir bölgedir. Coğrafi olarak dağların denize dik olarak ulaşması, deniz ile kara arasında birçok girintiye yol açmaktadır. Bu girift kıyı şeridi, deniz kıyısında çok sayıda limanın bulunmasını sağlar. Dağların konumunun yanı sıra akarsular da bölge için hayati öneme sahiptir. Ege'nin nehir ovaları bolluğu ve dik dağlarla kara yönünde tek yönlü giriş çıkış vadisi sağlaması liman şehirlerinin kuruluş alanı olmuştur. İzmir ya da diğer adıyla Smyrna bu şehir devleti oluşumlarının klasik bir örneğidir.

Bu kadar avantajlı bir coğrafyada yer alması sebebi le belki de İzmir her zaman istilalarla ve üstünlük çatışmaları ile mücadele etmiştir. Aynı zamanda diğer liman şehirlerinin kaderi de İzmir için her zaman bir tehdit olmuştur.

1071 yılında Türklerin Anadolu'ya girmesinden önce İzmir şehri, M.S. 440 yıllarında Atilla ve Hunların eline geçmiştir. MS 695'ten sonra İzmir iki kez kısa süreli Arap egemenliği altına girmiştir. (Atay, 1978). Daha sonra İzmir birkaç kez sırasıyla Selçuklular ve Bizans İmparatorluğu'nun kontrolünde de olmuştur. Bu noktada Selçuklular ile Bizans arasındaki mücadele ve savaşların, 11. yüzyıldan itibaren uzun mesafeli transit ticaret yollarının Anadolu'dan Akdeniz'e taşınmasına neden olduğunu belirtmek önemlidir (Pamuk, 2015).

Sonraki yıllarda İzmir beylikler dönemine sahne oldu. Aydınoğulları Beyliği döneminde İzmir, 1402 yılında Timur'un gelişine kadar bir donanma şehri olmuştur. Bu dönemde İzmir önce Timur, daha sonra ise Venedikliler tarafından tahrip edilmiştir (Beyru, 2011). 1322 yılında Osmanoğulları'nın hakimiyetine girmesiyle şehrin el değiştiren kısmı deniz kenarındaki kale haline gelmiştir. Çünkü Kadifekale veya yukarı kale, 1344 yılından itibaren tam olarak Osmanoğulları'na ait olmuştur. Saint Pierre adı verilen bu deniz kenarındaki kale veya aşağı kale, 1261 yılında Cenevizliler tarafından inşa edilmiş ve bugünkü Hisarönü civarında yer almaktadır. Atay'a göre bu kale, ticaretin İstanbul yönüyle yarışıyordu (Atay, 1978). Timur'un İzmir'e geldiği 1402 yılına kadar Türkler bu kaleyi asla kontrol edemediler. Bu durum yerelleşmeye doğrudan yansıdı. Aşağı kale çevresinde gayrimüslimler yaşarken, üst kale çevresinde Türkler yerleşmişti. Timur, İzmir'i zapt ettikten sonra iç limanını doldurur ve sur duvarlarını yıktırır. Daha önceden Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu yeni kale çevresinde Hıristiyanların yerleşmesine ve ticari hakimiyetlerini sürdürmelerine izin verilir. Şehir Osmanlı İmpatorluğu'nun dönülmez hakimiyene girdikten sonra imparatorluk Akdeniz'in mutlak hâkimi de olmaya başlar.

Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Akdeniz'e hâkim olduktan sonra, başkent İstanbul'un birincil pozisyonda olması stratejisini sürdürmesine rağmen, İstanbul'un yerine İzmir'in merkezde yer aldığı alternatif ticaret ağı hızla gelişti. Goffman'a göre bu yükseliş öncesinde İzmir'in köyden farkı yoktu, öyle ki 1640'lı yıllarda İzmir'in nüfusunun 35000-40000 civarına ulaştığı demografik durumunu çizer (Goffman, 2012). Ayrıca Goffman gelir kaynağı bölgesel ve uluslararası ticaret olan şehrin kalkınma sürecini tetikleyen bir diğer durumun da bilinçsizlik olduğunu ileri sürüyor. Bu iddia paralelinde kentin hayati konumu nedeniyle uluslararası ticaretin kontrolüne yönelik herhangi bir yönlendirme özelliği veya net bir yaklaşım bulunmamasına rağmen şehir gelişmiştir.

Frangakis Syrett ise Goffman'ın aksine 17. yüzyılda İzmir'in gelişmesinde rol oynayan önemli faktörlerden birinin imparatorluğun bilinçli politikaları olduğunu iddia eder (Frangakis-Syrett, 2006). Devlet, 17. yüzyılın ortalarına kadar İzmir'in uluslararası pazar ve ticarette Batı Anadolu'nun tek limanı haline getirilmesi politikasını benimsedi. Ülker, bu politikayı hayata geçirmek amacıyla yapısal dönüşümleri bu şekilde sıralıyor; limana demirleyen gemilerin güvenliğini sağlamak amacıyla Sancak Kalesi, gerekli altyapıyı oluşturmak amacıyla ise hanlar, kervansaraylar, gümrük evleri, depolar ve tersaneler inşa edildi (Ülker, 1974). 1670'li yıllarda Köprülü Fazıl Ahmed, yüzyılın diğer Osmanlı şehirlerine yönelik topografik birliği sağlayacak bir programı uygulamaya koydu. Şehrin en önemli caddelerine kaldırım taşı yaptırdı, Buca ve Halkapınar'dan şehir merkezine su sağlayacak su kemerleri yaptırdı. Tekeli'ye göre 17. yüzyıl, Doğu Akdeniz'de yeni bir depo kenti gibi yükselen ve giderek Akdeniz'in yeni yıldızı haline gelen İzmir için bir eşiktir (Tekeli, 2016).

Avrupa'da genişlemeye başlayan ticaret hacmi kendine hammadde arayışına girmeye başlar ve bu durumunda tetiklemesiyle beraber 1750'li yıllardan sonra İzmir Akdeniz ticaret zincirindeki aracı rolüne son verir. Yani İzmir artık İran'dan ipek, Anadolu'dan pamuk ve yün ipliği aktaran tam anlamıyla bir geçiş limanı değildi. Kuru üzüm, haşhaş, kuru incir, palamut, zeytinyağı ve sabun gibi yerel ürünlerin ihracatı değer kazanmaya başladı. İzmir ihracatçı olarak rolünü daha geniş hinterlanda yaymıştır. Aynı zamanda ithalatçı olarak yeniden dağıtıcı rolünü sürdürmekte ve daha büyük iç pazara genişletmektedir (Frangakis-Syrett, 2006). 18. yüzyıldaki bu ekonomik büyüme, şehrin hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa ile ticaretinin artmasına yol açar ve özellikle Fransa, Avrupa'dan en önemli ticaret ortağı haline geldi.

Bu anlamda İzmir'in yerel limanları ve coğrafi özellikleri değer kazanmaya başlar. Batı dünyasındaki büyüme ve ticaret hacminin hızına paralel olarak İzmir'in ticareti de değişir. Dünya ekonomisinin kurallarını değiştiren İngiltere olurken, limanı sayesinde dünya ekonomisine entegre olan İzmir de İngiltere gibi önemli bir baş rol ile ticari ortağını değiştirir (Pamuk, 2008). Bu bağlamda 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması bu ilişkiyi güçlendirmektedir. İmparatorluğun ekonomik hayatını yeniden şekillendirecek benzer anlaşmalar, ileriki tarihlerde Fransa, İngiltere, Hollanda, Belçika ve Portekiz gibi diğer Avrupalı güçlerle de imzalanacaktır. Bu gelişmelerin yanı sıra, bu anlaşmanın hemen ardından 1839 tarihli Gülhane Tanzimat Fermanı ile yabancıların arazi mülkiyeti otorite tarafından korunduğundan, yabancı yatırımcıların girişimleri kentsel morfolojide önemli bir rol oynamaya başlamış ve neredeyse kenti şekillendirir.

Genişleyen ticaret ağı, ulaşım (özellikle deniz) ve iletişim (telgraf ağları) gibi yüzyılın yeni gereksinimlerini de beraberinde getirir. 1860'lı yılların ortalarında İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının inşa edilmesi, tarımsal ve maden hammaddelerinin hinterlandından ticari akışını hızlandırmıştır. Bu arada Zandi-Sayek, günlerce süren kervan ticaretinin ulaşım ağının gelişmesi nedeniyle neredeyse saatlere düştüğünü belirtiyor (Zandi-Sayek, 2012). Ayrıca demiryolu hatları ile coğrafyanın mevsimsel engelleyici rolü de neredeyse sona erer. Şehirlerarası taşımacılık sadece hammadde için yapılmayor, günlük olarak buharlı gemi hatları da Londra, Liverpool, İskenderiye ve diğer Akdeniz limanları ile düzenli olarak insan taşımacılığına hizmet veriyor. Şehirlerarası ulaşımla birlikte şehir içi tramvay hatları da neredeyse on yıl sonra bu hatlara eklemlenerek kenti çağdaşları kadar modern hale getirir (Politis, 1992).

4. 19. YY OSMANLI İZMİR'İ

Osmanlı'nın ilk yüzyıllarında İstanbul için hasat edilen meyve ve tahılların temini ve muhafazası tüm Batı Anadolu kıyılarının sorumluluğundaydı. Bu nedenle hükümet İzmir'de ticareti teşvik etmediği gibi böyle bir deponun getireceği paraya da sıcak bakmadı (Goffman, 2012). Fakat ilerleyen yüzyıllarda kentin belki de devletin de öngöremediği şekilde aldığı önemli pozisyonu öncelikle geniş perspektiften değerlendirmek gerekir.

Osmanlı devletinin 1768'den 19. yüzyılın başlarına kadar uzun, maliyetli ve ağır yenilgilerle sonuçlanan bir dizi savaşın içine sürüklenmişti. Eş zamanlı süregelen Avusturya, Rusya, Fransa, Yunanistan ve Mısır'a karşı savaşların yanında devletteki emperyal gücün azalmasıyla birlikte isyanlar başladı. Pamuk, savaşların ve siyasi krizlerin ekonomiyi zor durumda bıraktığını belirtiyor (Pamuk, 2017). Bu nedenle 19. yüzyıl hem Osmanlı toplumları hem de imparatorluk ekonomisi açısından farklıydı çünkü muhafazakar devlet anlayışı 17. ve 18. yüzyılda bir şekilde yerleşmeyi başarmıştı. Ancak Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'nın askeri, siyasi ve mali gücüyle doğrudan karşı karşıya olduğu yüzyılın 19. Yüzyıl olduğunun altını çiziyor. Devlet ekonomisi yeni bir düzene, kapitalizme, kapılarını açmaya başlar.

Yeni düzen ilk yansımalarını mimaride gösterir. Batur'a göre geç dönem Osmanlı mimarisinin gelişme (batılılaşma) isteği ve 19. yüzyılın sonlarında transit ticaretin İstanbul, İzmir ve diğer liman kentlerinde birikmesi belli bir yatırım potansiyeli yaratmaktadır. Buna bağlı olarak hemen hemen her ilde devlet daireleri inşa edilir (Batur, 1996). Ayrıca 19. yüzyılda düzenli ordu ve liseler için kışlalar, yeni eğitim kurumları (rüştiye ve idadi) kurulmuştur. Nihayetinde bu yüzyıl, özel sektör yatırımlarıyla birlikte en büyük konut yatırımının yapıldığı dönem olacaktır.

Batılılaşma hareketleri olarak bilinen reformların veya modernleşme yönünde atılan adımların ilki II. Mahmud (1830-1839) döneminde atılır. Bu hareketler özellikle askeriye ve eğitim gibi kurumlar düzeyindeydi (Akyıldız, 1993). Ancak Sultan I. Abdülmecit döneminde 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, batılılaşmanın en somut hareket olarak görülüyor. Bu bağlamda Davison'a göre tüm tebaanın eşitliği, yeni bir işe alım sistemi ve herkesin geliri oranında vergilendirilmesi, can ve mal eşitliğini vurgular ve korur (Davison, 2016).

Islahat Fermanı (1856) ise tüm tebaa için adalet ve vergilendirme konusunda Müslümanlarla eşitlik ve mevkilere serbestçe gelebilmeyi içerir ve Tanzimat'ın getirdiği reformların devamı ya da ikinci aşamasıdır diyebiliriz. Bütün bu reformların zirve noktası, temelde parlamenter rejimi ilan eden Osmanlı Anayasası (1876) Kanun-i Esasi'dir. Davison, istisnasız bütün milletlerin Osmanlı

tebaası sayılmasının Tanzimat'ta yakalanan eşitlik rüzgârının devamı olduğunu belirtir (Davison, 2016). Tüm bu yeniliklerin imparatorluğu tüm tebaasıyla etkilemesi elbette vatandaşların ve yabancıların şehir yatırımlarını da olumlu yönde etkiledi. Koşulları liberalleşen yatırımcılar, başta İzmir olmak üzere liman kentlerindeki faaliyetlerini artırdı.

Bu yatırımlar kendini sigorta ve bankacılık faaliyetlerinde göstermeye başladı. Bunlardan beslenerek demiryolları ve rıhtım inşaatları da birer altyapı yatırımı niteliğindeydi (Kaya, 2010). Üstelik bu demiryolları şehirdeki kurumsallaşmayı da çok kolaylaştırdı. İzmir, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın Batı ile ticarette en önemli limanı ve imparatorluğun İstanbul'dan sonra ikinci banka merkezi olmayı da liman etiketinin yanına ekledi (Frangakis-Syrett, 2016).

Bu bağlamda Tanzimat Fermanı ile şehirlerin yeniden inşası için tüm imparatorlukta olduğu gibi İzmir'de de kurallara dayalı hükümler ve fermanlar çıkarılmıştır. İzmir örneği özelinde; bu süreçte yeni bir kentsel altyapı ve kanun ihtiyacı ve ihtiyaca cevap olarak geliştirilen hukuki çözümler ve idari organizasyonlar sonucunda şehir ölçeğinde çok büyük değişimler görülmektedir.

Örneğin, Hastaoglu-Matinidis, yeni İzmir iskelesini teknik, mali ve kentsel açıdan üçlü bir başarı olarak yorumluyor (Hastaoglu-Matinidis, 2015). 1922 yılında çizilen aşağıdaki İzmir körfezi haritasında yeni rıhtım alanını, Mordoğan'dan Foça'ya kadar şehrin tüm ilçelerini ve bu ilçelerin kıyı bölgeleri de dahil olmak üzere kabaca kentsel dokusunu görebiliyoruz (Şekil 1). Demiryollarının da yer aldığı bu haritaya liman bölgesi odaklı yaklaştığımızda; bitmiş olan yeni iskele, doldurulacak alanlardaki şık rezidanslar, elçilikler, oteller, sinemalar, tiyatrolar ve kulüplerle doldurulacak yeni şehir parselleri, şehrin yeni yüzünü oluşturacak Avrupa ekonomisinin yapısal ölçekteki yansımalarını görüyoruz.

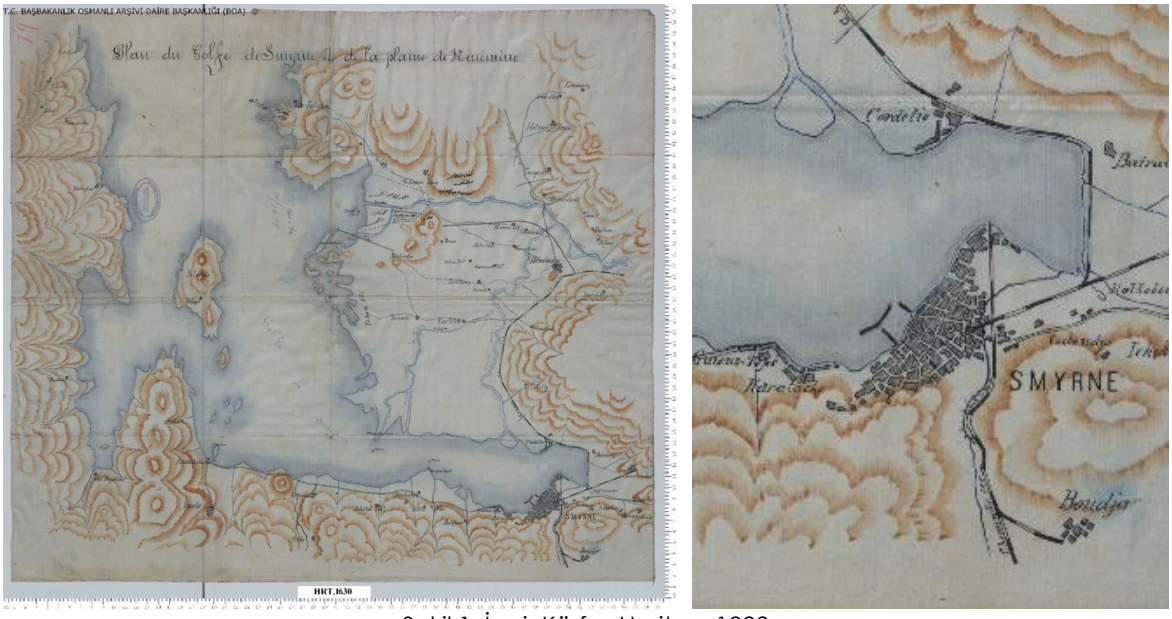

Şekil 1. İzmir Körfez Haritası, 1922
Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, 18.02.2020 tarihinde erişilmiştir.

4.1. 19. Yüzyıl İzmir Kordon Özelinde Bir Değerlendirme

Kozmopolit ticaret yapısının en yakından gözlenebildiği bölge ticaretin de en yoğun olduğu liman yanı Kordon bölgesidir. Mülk dağıtımına ilişkin bilgilere erişim, hala süregelen çatışmalar nedeniyle sorun teşkil etmektedir. Bu çalışmada, Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan tarihe değin ulaşılan tek belge aşağıdaki haritadır (Şekil 2).

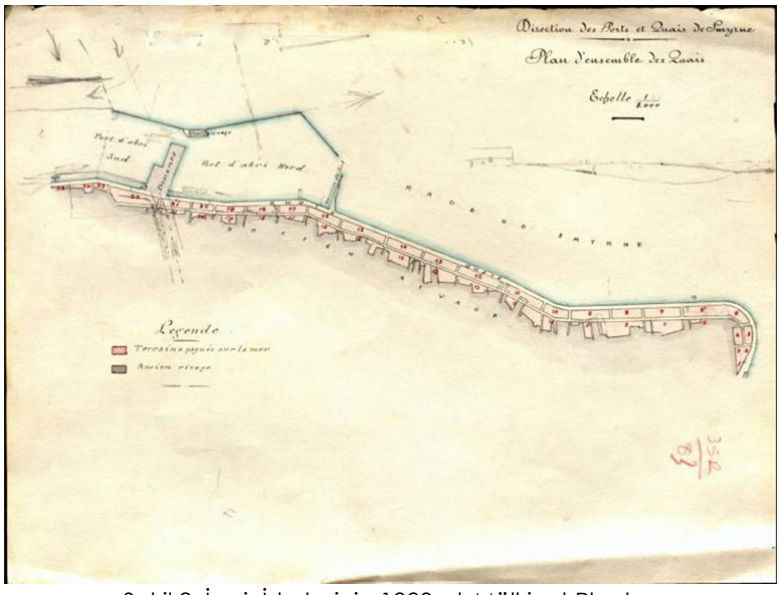

Şekil 2. İzmir İskelesinin 1880 yılı Mülkiyet Planları
Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, 10.12.2022 tarihinde erişilmiştir.

Arşiv kayıtlarında basım tarihi 1920 civarı gibi görünse de çizim üslubu İzmir Rıhtım Şirketi'nin çizimlerine oldukça benzemektedir ve 1880'li yıllara tarihlenmelidir. Bu haritaya göre inşaat öncesi ve inşaat sonrasının altı renk kodlaması ile çizilmiştir. Üzerinde sayı bulunan pembemsi parseller, yeni iskele inşa edilirken deniz doldurulduktan sonrasını temsil ediyor. Ayrıca adaların numaralandırılması, kozmopolit İzmir'in etnik dağılımıyla karşı karşıya kalabileceğimiz isimlerinden, arazi sahipleri hakkında da bilgi vermiştir.

Pafta 16'da bu karmaşık dağılım uyumlu bir şekilde örneklenmektedir (Şekil 3). Bu tablodan da anlaşılacağı üzere parsellerin arazi sahipleri Wilkinson'lardan Sadık Bey'e, Van der Lee'den Yahya Paşa'ya kadar çeşitlilik göstermektedir. Bu kadastro planına göre dikkat çeken bir diğer husus ise Avrupalı yatırımcıların yanı sıra imparatorluğun Türk tebaasıdır. Eski Vali Mithat Paşa'nın şehrin önemli isimlerini (Türk ya da Avrupalı yatırımcı) teşvik etmek amacıyla küçük bir arsaya sahip olduğu söylenebilir. Haritada devlet binaları olduğu gibi gösteriliyor; örneğin Posta ve Telgraf Binası da haritanın sağ tarafında pembe renkte görünüyor.

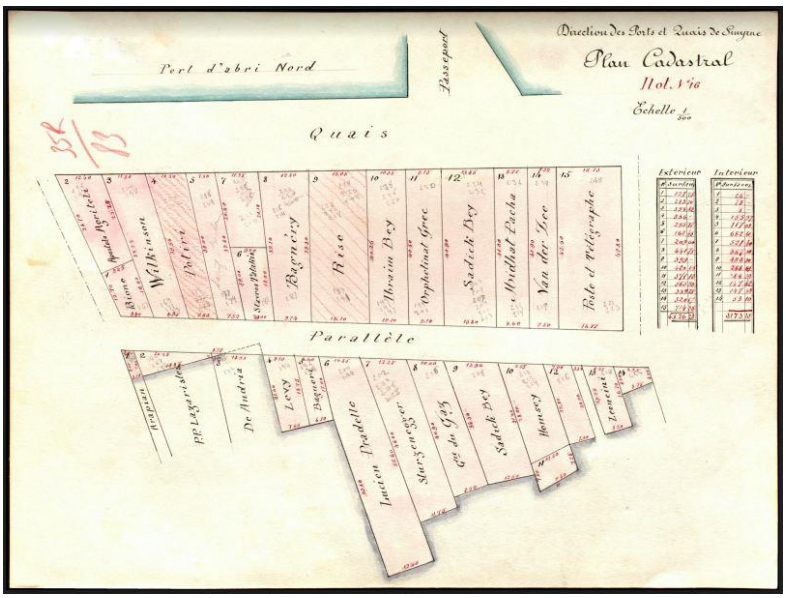

Şekil 3. İzmir İskelesinin 1880 yılı Mülkiyet Planları
Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, 10.12.2022 tarihinde erişilmiştir.

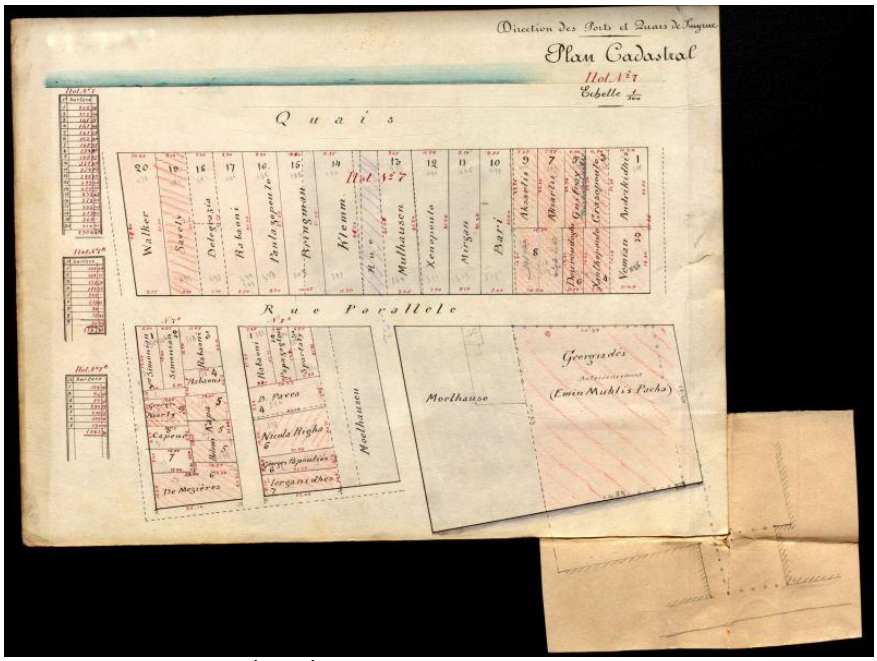

Şekil 3. İzmir İskelesinin 1880 yılı Mülkiyet Planları
Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, 10.12.2022 tarihinde erişilmiştir.

Ulaşılan bu harita yığını 22 paftadan oluşuyor. Haritalar incelendiğinde mülkiyet oldukça geçici ve değişken olduğundan dağılıma göre somut çıkarımlarda bulunmak mümkün değildir. Ancak Goad haritasındaki çizimler ile parsel büyüklüklerine dayalı bu kadastral harita birbirine benzemektedir. Erken tarihli bu harita, ekleriyle birlikte eklektik bir üslup sergilemesine rağmen türetilebilir bir karşılaştırma yapmak mümkündür. Rıhtım çizimlerini takip etmek için, önceki haritada da görüldüğü gibi bazı tablolarda sürekli eklemeler bulunmaktadır (Şekil 3).

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kenti şekillendiren (değiştiren ve dönüştüren) dinamikler ve yapısal müdahaleler, kırılma noktaları ve süreklilikler açısından kent özellikle 19. yüzyıla odaklanılarak incelenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modernleştirici ve öncü kozmopolit şehirlerinden biri olan İzmir, uluslararası bir liman haline geldikten sonra ticaret anlaşmaları ve batılı girişimlerle birlikte merkezi hükümet müdahaleleriyle dönüşüme uğramıştır. Bu bakımdan bu çalışmanın kavramsal ve teorik perspektifine göre, kentte yaşayan devlet, Avrupalı girişimciler ve tüm imparatorluk tebaası, modern çağın getirdiği tüm yenilikleri yaşayan bu yarı çevre kentin liman alanının şekillendirilmesinde hak sahibidir.

Bu araştırmanın ana argümanı Osmanlı İzmir liman kentinin 19. Yüzyıl mega dönüşümünü tartışmaktır. Bu bakımdan liman, denizle doğrudan ilişki kuran fiziki bir mekan olmasının yanı sıra toplumsal bir mekan olup, düzenlemeleri, kurumları, yatırımları ve İzmir'in kozmopolit toplumu aracılığıyla kıyıları düzene sokan güç grupları arasındaki rekabetin dışında inşa edilen kentin önemli bir girdisidir. Liman çevresinin de bu denli imparatorluğun her üyesi tarafından sahiplenmesi mülkiyet haritaları aracılığıyla okunmaya çalışılmıştır.

Avrupa ile kurduğu direkt ticari ilişkiden ötürü taşıdığı modern özelliklerinin yanında Geç Osmanlı döneminin mimari yatırımlarını da kent vitrini olan Kordon bölgesinde sergiler. Bununla beraber kozmopolit mülkiyet dağılımı kentin en hareketli kısmı olan liman bölgesinde de yoğun gözlenir. Böylece yüzyıllardır surlar ve doğal sınırlar içerisinde kapalı kalan İzmir gibi Doğu Akdeniz kentlerinin özellikle 19. yüzyılda surların ve doğal sınırların ötesine geçerek geleneksel çekirdeklerinin ötesine yayıldıkları ve bu yayılımın en belirleyici odak noktasının liman olduğu çıkarımı da yapılabilir.

KAYNAKLAR

Akyıldız, A. (1993) Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşliklatında Reform (1836-1865), İstanbul: Eren Yayıncılık

Atay, Ç. (1978) Tarih İçinde İzmir, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları

Atay, Ç. (2012) İzmir Rıhtımında Ticaret, Kordon Boyunda Yaşam 1610-1940, İzmir: İzmir Ticaret Odası.

Batur, A. (1996) "Geç Osmanlı İstanbul'u" in Dünya Kenti İstanbul, edited by Afife Batur, İstanbul : Türkiye Ekonomik Top Toplumsal Tarih Vakfı

Beyru, R. (2011) 19. yy'da İzmir Kenti, İstanbul: Literatür Yayıncılık

Beyru, R. (2000) 19. yy'da İzmir'de Yaşam, İstanbul: Literatür Yayıncılık

Davison, R. H. (2016) Reform in the Ottoman Empire, Princeton: Princeton Legacy Library

Frangakis-Syrett, E. (2009) "The coastal trade of the Ottoman Empire, from the mid- eightteenth century to the early nineteenth century" in Coastal Shipping and the Eurepean Economy 1750-1980 ed. John Amstrong, Andreas Kunz, Vandenhoeck&Ruprecht

Frangakis-Syrett, E. (2006) 18. yy'da İzmir'de Ticaret (1700-1820), translated by Çiğdem Diken, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

Goffman, D. (2012) "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine" in Doğu ile Osmanlı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir, İstanbul by Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters translated by SermetYalçın, İş Bankası Kültür Yayınları

Goffman, D. (2014) Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700, translated by Ülkün Tansel, İstanbul: Kitap Yayınevi

Hastaoglu-Martinidis, V. (2015) "Doğu Akdeniz Kentlerinde Liman İnşaatının Kartografyası: 19. Yüzyıl Sonunda Teknik ve Kentsel Modernleşme" in Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri by Biray Kolluoğlu, Meltem Toksöz, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Kaya, A. Y. (2010) "19. yy'dan 21. yy'a İzmir Ekonomisinde Süreklilik ve Kırılmalar" in Değişen İzmir'i Anlamak by DenizYıldırım and Evren Haspolat, Ankara: Phoenix Yayınevi

Kütükoğlu, M. (1979) "İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı" in Tarih Dergisi, v.32, 1979: 495-558

Maeso, J. L. (2013) "Echoes of a City: an Invitation to a Journey", in Smyrna in the 18th and 19th Centuries: A Western Perspective, İzmir: Arkas Sanat Merkezi

Pamuk, Ş. (2015) Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim Yayınları

Pamuk, Ş. (2017) Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Pamuk, Ş. (2008) Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Politis, K. (1992) Yitik Kentin Kırk Yılı, İstanbul: Belge Yayınları

Tekeli, İlhan. (2007) "Toplumsal Tarih Yazımı Metodolojisi Üzerine" in Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Tarihe Doğru, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Tekeli, İ. (1992) "Ege Bölgesi'nde Yerleşme Sisteminin 19. Yüzyıldaki Dönüşümü", in Ege Mimarlık, III/4

Tekeli, İ. (2016) "İzmir Tarihi'nin İçine yerleştirilebileceği Bir Akdeniz Üst Anlatısı üzerine", Alp Yücel Kaya, vd. (Edit):Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, Haziran

Ülker, N. (1974) "The Rise of İzmir 1688-1740", Unpublished Ph.D. Thesis, Michigan University

Zandi-Sayek, S. (2012) Ottoman İzmir: The Rise of Cosmopolitan Port 1840-1880, London: University of Minesota Press

Zandi-Sayek, S. (2009) "Bayramlar ve Tören Alayları: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Ritüel ve Politika", in İzmir 1830-1930

Unutulmuş Bir Kent mi? Bir Osmanlı limanından Hatıralar, translated by Işık Ergüden İstanbul: İletişim Yayınları

19.YÜZYIL İZMİR TİYATROLARI ÜZERİNE SOSYAL VE MEKÂNSAL BİR İNCELEME*

A SOCIAL AND SPATIAL EXAMINATION ON 19TH CENTURY İZMİR THEATERS

Merve Aras[1], Çağla Caner Yüksel[2]
[1] Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
[1] mrv.aras@yandex.com
[2] Başkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
[2] caglacaneryuksel@gmail.com

ÖZET

Tarih boyunca Akdeniz'in önemli limanlarından biri olan İzmir, özellikle 19. yüzyılda hem Osmanlı kentleri hem de Akdeniz liman kentleri arasında sosyal ve mekânsal gelişimiyle öne çıkmaktadır. Uluslararası bir ticaret merkezi olan İzmir denizden ve karadan insan hareketindeki yoğunluğunun yansıra Frenk, Rum, Türk, Yahudi ve Ermeni gibi farklı etnik ve dini grupların bir aradalığıyla da kozmopolit bir yapıya sahiptir. Bu kozmopolit yapıdaki farklı grupların günlük yaşam pratikleri ve sosyal ihtiyaçları doğrultusunda tiyatrolar, birahaneler, kafeler, balo salonları, spor kulüpleri gibi işlevler ile çeşitlenen mekânlar ve etkileşim alanları ortaya çıkmıştır. Bunlardan gösteri ve eğlence mekânları içerisinde yer alan tiyatro yapıları farklı din, dil, ırk ve kültürlere dair piyeslerin, oyunların sergilendiği kent ve kentliyle ilişki kuran sosyal mekânlar olarak görülmektedir. İzmir tiyatro sanatını Antik Çağlardan itibaren yüzyıllar boyunca yaşamış ve yaşatmış bir kenttir.17. yüzyıl ve sonrasında kentte var olan toplumsal yapının çok katmanlı ve renkli niteliğini tiyatro sanatı ve mekânlarında yansıtan İzmir, tiyatrolar kenti olarak ün yapmıştır. İzmir'de tiyatro sanatı ve yapılarının kurulması özellikle19. yüzyılla beraber sosyal yaşamda ön plana çıkarken II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında gelen süreçte etkinliğini arttırmıştır. Kent içerisinde günlük rutinler dışında tiyatrolar dönemin farklı gruplarının kutlama, dini ritüeller ve Osmanlı imparatorluk kutlamalarında halkı bir araya getiren bir konuma sahiptir. Bu araştırmanın amacı, 19. yüzyıldan Cumhuriyet'in ilanına kadar gelen süreçte gözde bir Osmanlı liman kenti olan İzmir'in sosyal yaşamında ve günlük rutinlerinde gösteri ve etkinlik alanı olan tiyatroların sosyo-mekânsal bir irdelemesini sunmaktır. Çalışmada, bu kapsamda döneme ait afişler, gazete haberleri, İzmir'i ziyarete gelen gezginlerin seyahatnameleri, anı yazıları, dönem haritaları, fotoğrafları ve kartpostalları ve 19. yüzyılda İzmir'in sosyal ve mekânsal tarihine odaklanan ve tiyatrolarına değinen araştırmalar yararlanılan kaynaklardır. Araştırmanın sonucunda 19. yüzyılda İzmir'in gündelik ve sosyal yaşamında dikkate değer yeri olan tiyatrolar, kent içindeki konumları, mimari özellikleri, mekânsal kullanımları gibi nitelikleri bakımından karşılaştırılıp değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: 19.yüzyıl, İzmir, Tiyatro, Sosyal yaşam, Gösteri mekânı

ABSTRACT

İzmir, which has been one of the important ports of the Mediterranean throughout history, stands out with its social and spatial development both between the Ottoman cities and the Mediterranean port cities in the 19th century. İzmir, an international trade center, has a cosmopolitan structure with the coexistence of different ethnic and religious groups such as Franks, Greeks, Turks, Jews and Armenians, apart from the intensity of human movement from sea and land. In line with the daily life practices and social needs of different groups in this cosmopolitan structure, spaces and interaction areas have emerged that are diversified with functions such as theaters, beer houses, cafes, ballrooms, sports clubs. Theater buildings, which are among the performance and entertainment venues, are seen as social spaces that establish a relationship with the city and its inhabitants, where plays of different religious and ethnic groups, hence of various cultures are performed. İzmir is a city that has lived and sustained the art of theater for centuries since Ancient times. İzmir, which reflects the multi-layered and cultural diversity of the social structure that existed in the city in the 17th century and after, to the art of theater and its venues, has made a reputation as the city of theatres. The establishment of theater art and buildings in İzmir came to the fore especially in the social life with the 19th century. It increased its effectiveness subsequent to the declaration of the

*Bildiri, Başkent Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Yüksek Lisans Programı'nda Doç. Dr. Çağla Caner Yüksel danışmanlığında yürütülmekte olan yüksek lisans tezine dayandırılarak hazırlanmıştır.

Constitutional Monarchy. Apart from daily routines in the city, theaters have a position that brings people together during the celebrations, religious rituals, and Ottoman imperial festivities of different groups of the period. The aim of this study is to present a socio-spatial analysis of the theatres, which were the theatres of performance and activity in the social life and daily routines of İzmir, a popular Ottoman port city from the 19th century to the proclamation of the Republic. In this context, the sources used in the study include posters, newspapers, travelogues, memoirs, period maps, photographs, and postcards, and studies focusing on the social and spatial history of Izmir in the 19th century and mentioning its theatres. As a result of the research, the theaters, which had a remarkable place in the daily and social life of İzmir in the 19th century, are compared and evaluated in terms of their characteristics such as their location within the city, architectural features, and spatial uses.

Keywords: 19th century İzmir, Theatre, Social life, Performing place

1.GİRİŞ

18. yüzyılın ortası Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya açılma dönemi ve değişim sürecinin başlangıcı olarak bilinmektedir. Avrupalı devletlerin askeri, ekonomik, sosyal, mimari, teknik ve siyasi alanlarda ilerlemeleri karşısında Osmanlı Devleti'nin yöneticileri imparatorluğu güçlendirmek amacıyla bir değişim süreci içine girmişlerdir (Batur, 1985, s.1038). 19. yüzyılda askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda bütüncül bir Batılılaşma hareketine girmiş Osmanlı Devleti'nde, sanatın tüm kolları da bu hareketten nasibini almıştır. Bu dönemde batı formlarındaki müzik ve sahne sanatları ön plana çıkarken, sahne sanatlarının temsilde bulunabileceği sahnelerin yapımı önem kazanmıştır (Kutlay, 2011, s.149).

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan sonra önemli bir merkezi olan İzmir ise, Antik Çağlardan beri Akdeniz ve Anadolu'yu birleştiren kervan yolunun başlangıç noktasında yer almaktadır. Fırtınalara kapalı korunaklı bir limana sahip olan İzmir, verimli toprakların geniş bir alan oluşturduğu Batı Anadolu'nun, diğer kentler ve dış dünya ile olan ilişkilerini kuran kentlerden biridir. (Yorulmaz, 1993, s.133). Selânik, Beyrut ya da İskenderiye gibi Doğu Akdeniz'in diğer büyük limanları 19. yüzyıl boyunca Batılılaşmış bir çehreyle donanırken, İzmir (Smyrna) Avrupa'yla sıkı bağlar kurmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun son saatlerini beklememiştir (Zeoruali, 2016, s.168). 17. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun en canlı limanı olan kenti 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalı gezginler ziyaret etmişler ve kente dair izlenimlerini aktarmışlardır. İzmir, ticaret hareketinin yansıra insan hareketinin de etkili olduğu bir kent haline gelmiştir. Kentin karakteristik bir özelliği olan demografik çeşitlilik, kentsel doku ve mekânda karşılığını bulmuş, zamanla oluşan heterojen kent dokusu 19. yüzyılda belirgin bir biçimde ortaya çıkmıştır. Kent, Türk Mahallesi, Musevi Mahallesi, Ermeni Mahallesi, Rum Mahallesi, Frenk Mahallesi ve Ticaret alanı olarak ayrışmaktadır. 19. yüzyılda Avrupalı bir gezginin Smyrna'ya ayak bastığında hissettiği ve kentin sosyal yaşamı hakkında: ''Smyrna hiç tartışmasız Doğu'nun tek sosyal şehridir. Bir Avrupalının kendi vatanından ve ülkesini hatırlatan âdet ve alışkanlıklarından bir yanını bulabileceği tek yerdir.'' şeklinde ifade etmiştir (Zeoruali, 2016, s.168). Böylelikle kentte batılı yaşam tarzının yoğun bir şekilde yaşandığı söylenebilir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in sosyal yaşamı üzerinde farklı milletlerin kendi kültürlerini şehre yansıtmasıyla, kentte Batı etkisi yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Balolara ve davetlere katılmak, tiyatro ve gösteri izlemek, gazino, kafe, bar ve restoranlara gitmek, Marina'da Batı tarzı bir alışveriş imkânı sunan Frenk Sokağı'nda gezmek, Kervan Köprüsü veya Bornova, Buca gibi yerlere geziler düzenlemek, 19. yüzyıl kent yaşamında yaygın aktiviteler arasında yer alıyordu (Kayın, 2000, s.34).

Osmanlı eğlence hayatında Avrupai anlamda tiyatro kültürünün karşılığı olarak, meddah oyunları ve Hacivat-Karagöz oyunları örnek verilirse de bu temsiller kahvehane gibi mekânlarda ya da açık alanlarda yapılan, özel mekânı olmayan eğlence türleridir. İstanbul'da yabancılar ve Batılılaşma ile gelen ve kabul gören tiyatro ise kendine özgü mekânları olan bir yapı gerektirmektedir. Tiyatro, Tanzimat sonrası yaygınlaşan yeni bir eğlence türü olmuştur. İngiliz ve Fransız elçilik yapılarında özel misafirlere verilen temsillerle imparatorluğun sosyal yaşamında yer edinmeye başlamıştır. Hatta bu yüzden, Fransız elçiliğinde tiyatro salonunun inşa edildiği de bilinmektedir (Batur, 1985, s.1066). Osmanlı yöneticilerinde ise tiyatrolar, III. Selim Döneminde kurulan geçici gösteri mekânlarından sonra, padişahların İstanbul'un dört bir yanında ve sarayda Avrupa'daki çağdaşları aratmayacak donanıma sahip tiyatrolar kurduğu

bilinmektedir. Dönemin ünlü Avrupalı tiyatro ve opera sanatçıları tiyatrolarda gösteri sergilemeleri için davet edilmiştir. Batılı anlamda ilk tiyatro bazı kaynaklara göre İstanbul'da, II. Mahmud döneminde yapılmış "Pera'nın tam merkezinde" inşa edilen "Fransız Tiyatrosu"dur. Tanzimat sonrası bilinen ilk tiyatro yapısı 1840'ta kurulan "Naum Tiyatrosu"dur (Kutlay, 2011, s.149-159). Tiyatro yapıları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gündelik hayatında kentliyi bir araya getiren önemli sosyal mekânlar olarak değerlendirilebilir.

Sosyal yaşamın dinamikleri ve alışkanlığı, boş vakit geçirme alışkanlıkları ve eğlence tarzları ile bunların gerçekleştiği mekânların organizasyonu bir kültür ortamını anlama bakımından çok önemli göstergeleri bir arada sunabilmektedir (Binzet, 2003, s.205). 19. yüzyılda İzmir'in hem demografik çeşitliliği hem de gündelik sosyal hayattaki kültürel çeşitliliğinin izini sürebildiğimiz tiyatro yapıları kentte etkin bir yerde konumlanmaktadır. Bu çalışma, 19. yüzyıl kozmopolit bir Osmanlı liman kenti olan İzmir'in tiyatro yapılarını kentin sosyal hayatı ve mekânsal dönüşümüyle ilişkili bir şekilde irdelemektedir.

2.19. YÜZYIL İZMİR GÜNDELİK (SOSYAL) YAŞAMINDA TİYATROLAR

Antik Çağlardan itibaren yüzyıllar boyunca İzmir'de yaşatılmış olan tiyatro sanatı 19. yüzyılda İzmir'in gündelik sosyal yaşamında ön plana çıkmış, önemli bir sanat etkinliği haline gelmiştir. Özellikle 17. yüzyıldan sonra toplumsal yapısının renkliliğini tiyatro sanatına da yansıtan İzmir tiyatrolar kenti olarak ün yapmıştır. Ayrıca İzmir, 18. yüzyılda uluslararası bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra ''çok uluslu'' kimliği ile de öne çıkmıştır. Yüzyıl içerisinde Osmanlı ülkesini ziyaret eden gezginlerin seyahat yazıları incelediğinde hem İzmir kenti hem de kentin sanat yaşamında Fransız, İtalyan, Rum ve benzeri kesimlerine dair tiyatro sanatının etkinliği üzerine ilginç bilgiler verilmektedir (Sevinçli, 1994, s.9). 1838'de İzmir'i ziyaret etmiş, masallarıyla tanınan ve bir seyyah olan Andersen kentteki tiyatro sanatına ilişkin gözlemlerini şu şekilde ifade etmektedir: "Kıyıya çıkınca gözüme çarpan ilk şey Fransızca bir tiyatro afişi oldu. Bir Fransız tiyatro trupu şehirdeydi ve o akşam *Les Premiers Amours*'u (İlk Aşklar) oynuyorlardı." (Beyru, 1973, s.32). Kente ziyaret eden gezginlerin gözüne çarpan ilk etkinliğin gösterimde olan tiyatro oyununun olması, İzmir'in sosyal hayatında tiyatronun dikkate değer varlığı olduğunu göstermektedir.

Rauf Beyru'ya göre (2000, s.229), İzmir'de bugünkü anlamda, düzenli gösterilerin yapıldığı ilk tiyatronun 18. yüzyıl sonlarında, 1775 yılında kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu yönden İzmir'in tiyatroyla tanışmasının, diğer Osmanlı kentleriyle kıyaslandığında daha erken tarihte olduğu söylenebilir. Efdal Sevinçli'ye göre (1994, s.9), İzmir'in Avrupa'yla yakın temasta olması, Avrupa ticaret kolonisinin ve azınlık mensuplarının kentte önemli bir nüfusa sahip olmaları dolayısıyla İzmir'de tiyatro tarihinin geçmişi, İstanbul ile hemen hemen aynı tarihlere hatta daha eskiye uzanmaktadır.

İzmir'in ekonomik yaşamına egemen olan Levantenler ve azınlıklar kendi kültürlerini, sanat yaşamlarını, Avrupa burjuvazisini örnek alarak oluşturmayı başarmışlardır (Yorulmaz, 1988, s.161). Kentte tiyatro sanatı önce Levantenler arasında, özellikle Fransız ve İtalyanlar arasında kendini göstermektedir. Fransız ve Venedik Konsolosluklarının bahçelerinde veya Frenk Mahallesi'ndeki elverişli yerlerde tiyatro temsilleri verilmekteydi (And, 1978, s.14-16 akt; Şenocak, 2016, s.92). Bu temsillerin ilki 1657'de İzmir'de Fransız Konsolosluğu'nda oynanan Corneille'nin ''Nicoméde'' trajedisidir (Sevinçli, 1994, s.14). Rum azınlık tiyatro yapıları yapılıyor ve işletiliyordu ve bunlar daha çok İzmir'deydi (And, 1989, s.56).

Osmanlı kentleri içinde, İzmir'de kurulmuş olan tiyatronun uzun bir geçmişe sahip olduğu ve ilk olarak 1775 yılında Amatör Tiyatrolar Topluluğu tarafından oluşturulduğu ve yerinin kesin olarak saptanamamasına karşın, Frenk Mahallesi içinde bulunduğu sanılmaktadır. Kesin olarak bilinen şey ise, bu tiyatro binasının 1797 yılında kentte meydana gelmiş olan kargaşa sırasında yanmış olmasıdır (Beyru, 2000, s.230). ''Amatörler Tiyatro Topluluğu'' ya da ''Amatörler Tiyatrosu'' olarak anılan bu tiyatronun 1824'ün Şubat ayında yeniden açıldığından bununla ilgili haberin 20 Şubat 1824 tarihli ''Le Spectateur Oriental'' gazetesinde çıktığından söz edilmektedir (Beyru, 1992, s.150). Ancak, tiyatronun nerede kurulduğu bilinmemekte, Frenk Mahallesi'nde Madama Han olarak anılan bir mağazanın onarım görerek tiyatroya dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir (Beyru, 1992, s.152-153). Oğuz Makal (1999) da 1824 yılında ''Madame Han'' denilen yerde bir

tiyatro bulunduğuna, bu tiyatroyu açan kişinin Tobia Qugliardi adında bir yabancı olduğuna işaret etmekte ve İzmir'de halka ilk açılan ve sürekli temsiller veren bir Alman topluluğun, ''Frenk Gazinosu'' denilen yerde oynadığını belirtmektedir. Eğlence hayatının merkezlerinden biri olan İzmir Gazinosu ya da Frenk Gazinosu olarak anılan, İngiliz Konsolosluğu bitişiğindeki yapı, aslında bir Avrupalılar Kulübü (Cercle Européen) olması amacıyla 1785 yılında kurulmuştu (Beyru, 1992, s.348-352).

1824 yılında tekrar kurulan Amatör Tiyatrolar Topluluğu'nun bu dönemde, kentte Fransızca olarak yayınlanan bir gazetede, yanmış olan ilk tiyatro yapısı ve sergilediği oyunlara dair bazı bilgilere yer verilmiştir:

> *Bundan yani 1824 yılından 40 50 yıl öncesinde ticaret yaşamının parlak günlerinde İzmir çok çeşitli eğlence yerlerini barındıran bir kentti ve bu nedenle, Doğunun küçük Parisi diye anılıyordu. Kentin diğer sosyal ve kültürel kuruluşlarının yanında, tiyatro amatörlerinin parasal katkılarıyla inşa edilip işletilmekte olan güzel bir tiyatrosu mevcuttu. Bu amatörlerin bir kısmı yeteneklerini İzmir'in seçkin Avrupalı sosyetesi önünde bizzat sergilemekten de zevk alan kişilerdi.* (Beyru, 2000, s.230).

İzmir, açıkhava tiyatrolarının (café-consert/chantent vb.), konsolosluk binalarındaki küçük salonların dışında 1830 yılından başlayarak birbiri ardına tiyatro salonlarına kavuşmaktaydı. İtalya'dan Fransa'dan ve İstanbul'dan gelen opera ve tiyatro topluluklarına kucak açmakta, tiyatro topluluklarını yaşatan bir kent haline gelmekteydi (Sevinçli, 1992, s.369). Halit Ziya Uşaklıgil Kırk Yıl adlı anılarını derlediği kitabında İzmir'in tiyatro yaşamı hakkında şunları aktarmaktadır:

> *İzmir'in yaz ve kış, daha çok yazın bir tiyatro hayatı vardır ki İtalya ve Fransa ile denizden münasebeti sayesinde İstanbul'un hiç aşağısında değildi; hatta üstünde idi. Buna başlıca sebep olarak İstibdat hükümeti tarafından tiyatrolara karşı gösterilen zorlamadan İzmir'in bir dereceye kadar kurtulmuş olması gösterilebilir. Rıhtımda mutlaka bir İtalyan Operası yahut bir Fransız Operet Kumpanyası, vakit vakit her iki dilde dram ve komedi trupları bulunurdu ve biz üç beş dost bunların gedikli müşterileri idik. Bu sırada bende meydana gelen musiki merakı beni daha çok operalarla operetlere sürüklerdi, muhakkak haftada üç beş geceyi buralarda geçirmek için Yokuşbaşı'ndan rıhtıma kadar yürüyordum.* (Uşaklıgil, 1969, s.115-116).

1837 yılında yayınlanmış bir eserde, ''İzmirliler, içinde İtalyanca piyeslerin oynandığı, ancak oyuncu, seyirci, sahne düzeni ve yapı bakımından hayli sefil görünüşlü tiyatrolardan ötürü mahcubiyet duyarlar.'' şeklinde olan bu ifadeyle 1830'lu yıllarda kent içerisinde tiyatro sanatı için elverişli ve gösterişli bir tiyatro yapısı bulunmadığı aktarılmaktadır (Beyru, 2000, s.235). 19. yüzyılın başlarından itibaren Fransız, İtalyan ve Yunan toplulukları İzmir'e sık sık gelmeye başlıyor, geniş bir potansiyele sahip olan Avrupalılara ve azınlık halka çeşitli temsiller sunmaktadır (Huyugüzel, 1992, s.2 akt; Şenocak, 2016, s.94). İzmir, Levantenler ve azınlıkların Frenk Mahallesi'nde (Alsancak-Pasaport çevresi), Fasulya Mahallesi'nde (Talatpaşa Bulvarı ve çevresi) kurdukları açık hava tiyatrolarında gösteriler yapılmakta, gelen topluluklar izlenmekte, konsolosluklarda (Fransız-İngiliz) kendi dillerinde oyunlar oynamaktadır. Türklerin yapılan gösterilere ne kadar katıldıkları bilinmemektedir (Sevinçli, 1992, s.370). İzmir'de Türklerden sonra nüfus bakımından üstün olan Rumlar ise daha çok tiyatro binalarını yapmak ve işletmekle adlarını duyurmuşlardı (Huyugüzel, 1992, s.3 akt; Bulut, 2010, s.66).

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İzmir kenti modern tiyatro yapılarını inşa etmeye başlamıştır. 1841 yılında İzmir'in bilinen ilk tiyatrosu olan Euterpe (Efterpi-Öterp) Tiyatrosu ''Théâtre Euterpe'' (Şekil 1) kurulmuştur. Euterpe Tiyatrosu'nda özellikle İtalyan ve Fransız tiyatrolarının gösterileri ilgi çekmektedir. 13 Şubat 1892 günü İtalyan Melodram Kumpanyası gösterisinin etkisinden bahseden Solomonides, bu yıl ünlü yazar Moliére'in piyeslerinin de oynandığından bahsetmektedir (Sevinçli, 1992, s.371). 1856 Luigi Storari ve 1876 Lamec Saad İzmir Haritalarında Euterpe Tiyatrosu'nun var olduğu ve ''Gül Sokağı- Rue des Roses'' (Şekil 2) (Beyru, 2000, s.237) üzerinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Metin And'a göre (1972), Euterpe Tiyatrosu, daha sonra yapılan ve Rumların Theatron Smirnes dedikleri İzmir Tiyatrosu'nun yakınındaydı. Bu dönemde yayınlanan gazetelerde Euterpe Tiyatrosu'nun salonu hakkında bilgiler aktarılmıştır. Yayınlanan gazetede, tiyatro salonun yaklaşık 400 kişilik olduğu, iki sıra loca, amfiteatr biçimde bir galeri ve çoğu numaralandırılmış sıraların bulunduğu parterden oluştuğu söylenmektedir (Beyru, 2000, s.238).

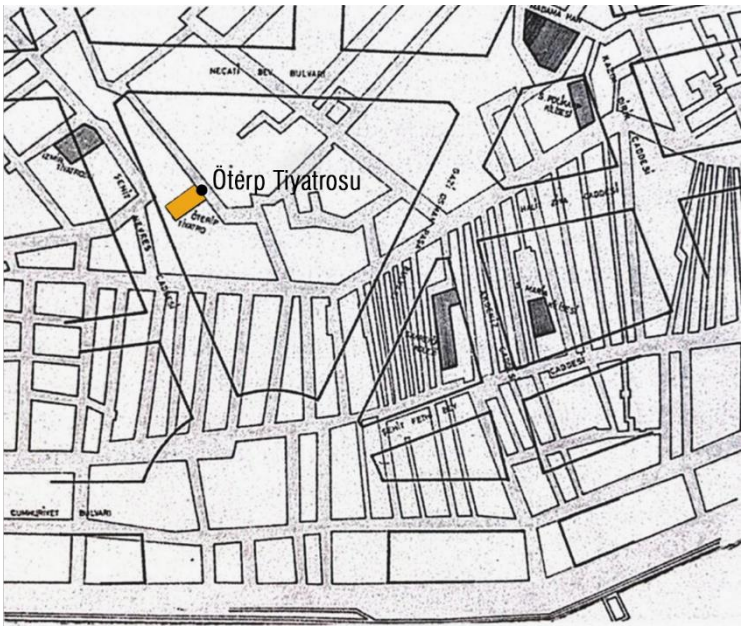

Şekil 1. 19.yüzyıl İzmir Haritası ve Günümüz Haritası üzerinde Théâtre Euterpe (Beyru, 2000 üzerinden Aras tarafından düzenlenmiştir.)

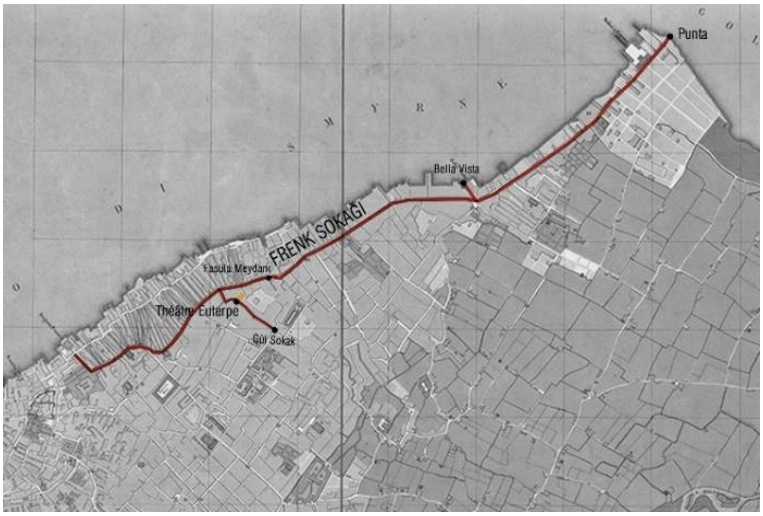

Şekil 2. 1856 Storari Haritasında Théâtre Euterpe (Poulimenos üzerinden Aras tarafından düzenlenmiştir.)

Euterpe Tiyatrosu'ndan sonra, İzmir'in tiyatro tarihi içerisinde en önemli merkez Cammarano Tiyatrosu (Şekil 3) olmuştur. 31 Kasım 1861'de açılışı yapılan, İngiliz Konsolosluğu'nun (Bugün, Efes Oteli arkasındaki yerde) hemen yanına inşa edilen üç katlı, on yedi localı bu gösterişli binanın yapımını İtalyan mimar J. Barbieri üstlenmiştir. Tiyatro binasının sahip olduğu iç donanım ve hava gazı lambaları ile aydınlatılması yapıyı ön plana çıkarmaktadır. Bu dönemde turneye gelen toplulukların gösterileri İzmir'e bir canlılık getirirken tiyatro tarihimiz açısından da önemli gösteriler Cammarano Tiyatrosu'da gerçekleştirilmektedir (Sevinçli, 1992, s.371). Beyru (2000), 1860'lı yıllarda inşa edilen Cammarano Tiyatrosu'nu ''İzmir Tiyatrosu-Théâtre de Smyrne'' olarak anmaktadır. Yeni İzmir (Cammarano) Tiyatrosu ile Euterpe (Öterp) Tiyatrosu birbirine çok yakın ve paralel iki sokak üzerinde yer almaktadır (Şekil 3). Yeni tiyatro binası, Gül Sokağına paralel olan Garbi Sokakta inşa edilmiştir. Bu yüzden de bu sokak, Fransızca adıyla ''Rue du Théâtre-Tiyatro Sokağı'' diye adlandırılmıştır (Beyru, 2000, s.240). Cammarano Tiyatrosu 1884 yılında bir gecede meydana gelen yangında yanmıştır (And, 1989, s.56).

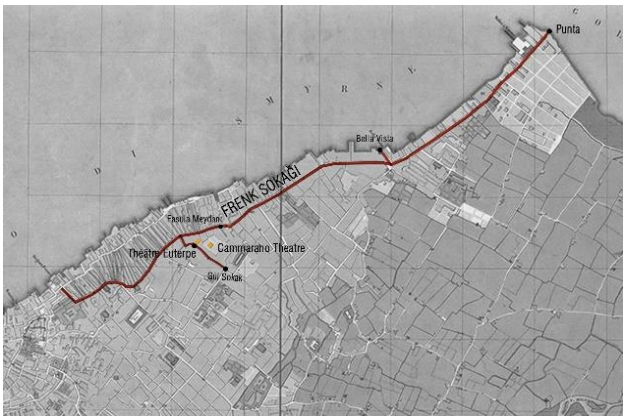

Şekil 3. 1856 Storari Haritasında Cammarano Tiyatrosu ve Euterpe Théâtre (Zandi-Sayek, 2012 ve Poulimenos kaynağı üzerinden Aras tarafından düzenlenmiştir.)

19. yüzyılda tiyatro yapılarının kurulmaya başlanmasının yansıra, İzmir'de büyük çoğunluğu sahilde yer alan kahvehane türü eğlence mekânlarında tiyatro, konser ve benzeri sanat etkinlikleri düzenlenmektedir. Kordon'un oluşumundan önce bu tür kahvehaneler kentte Marina diye adlandırılan küçük sahil parçası üzerinde ve direkler üzerinde inşa edilmiştir. Rıhtım inşasının tamamlanmasından önce bu tür kahvehanelerde meydana gelen kazalar sebebiyle bu tür mekânların kullanılması devlet tarafından yasaklanmıştır. Böylelikle Cammarano Tiyatrosu'nun zamansız bir şekilde yanmasının, tiyatro gösterilerinin ve etkinliklerinin devam etmesine engel olmadığı söylenebilir. Kentte o dönemde Apollon Tiyatrosu'nda temsiller verildiği, tiyatronun yanan yapıyla kıyaslandığında salaş bir yapı olduğu söylenmektedir. Bu dönemde Apollon Tiyatrosu'nun yansıra kentte var olan tiyatro-kafeşantan yapı tiplerinden biri olan Elhamra ya da ''Alhambra'' Tiyatrosu'nda temsiller verilmektedir (Beyru, 2000, s.241-s.245).

Kaynaklara göre Birinci Kordon'un inşası sırasında, yani 1870'lerin başlarında ilk Alhambra Birahanesi (Brasserie Alhambra) yıkılmış ve yerine Birinci Kordon'da yer almakta olan yeni Brasserie Alhambra (Resim 1, Resim 2) inşa edilmiştir. 1922 İzmir yangınında harap olan Alhambra Birahanesi iki katlı, zemin kat bira ve kahve gibi içeceklerin servis edildiği bir lokal iken, balkonlu üst kat ise konut olarak kullanılmaktaydı. Yapının Birinci Kordon'a bakan cephesinde dönemin Avrupa mimarisinden çok yaygın olarak kullanılan yuvarlak kemer ve üçgen alınlıklarla neo-klasik bir cephe düzeni oluşturulmuştur. Fransız Konsolosluğu ve Sporting Club arasında yer alan Brasserie Alhambra (Şekil 4) (Resim 3) kentin en şık ve prestijli mekânlarından biriydi. Sporting Club ve Sporting Club Tiyatrosu inşa edilmeden burası Elhamra Bahçesi olarak anılmakta ve bir açık hava gösteri mekânı olarak hizmet vermekteydi. İzmir'e turneye gelen tiyatro ve opera toplulukları burada temsiller vermekteydi. Ayrıca, İzmir'in kozmopolit yapısına uygun çeşitli toplulukların kutlamaları da burada yapılmaktaydı (Yavuz ve Güneş, 2022).

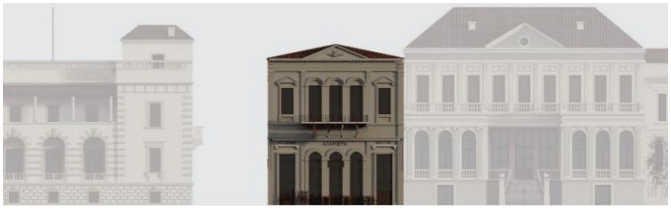

Resim 1 – Resim 2. Brasserie Alhambra (Levantineheritage) (Yavuz ve Güneş, 2022) (Resim 2'de Brasserie Alhambra sağında Sporting Club solunda Fransız Konsolosluğu yer almaktadır.)

1890'lı yıllarda rıhtımın oluşturulması kentin eğlence hayatının merkezini değiştirmiştir. Sosyal yaşamın merkezi olan Frenk Sokağı ve İngiliz İskelesi içerilerde kalmış, Kordon'da yönetim yapılarının dışında kulüpler, tiyatrolar, sinemalar, restoranlar, barlar, meyhaneler, gazinolar gibi İzmir'in günlük sosyal hayatını oluşturan mekânlar inşa edilmiştir. Kentin sanat yaşantısı

Kordon'da inşa edilen ve yapılan tiyatro, opera, konser etkinlikleriyle daima canlı ve renkli olmuştur (Makal, 1999, s.60). Bu yıllarda Kordon'un inşasının yanı sıra tiyatro, gazino, kulüp yapıları Frenk ve Rum Mahallelerinde de ortaya çıkmıştır. Böylelikle 19. yüzyıl sonuna doğru kent içerisinde birçok tiyatro yapısının inşa edildiği ve tiyatro etkinliğinin arttığı söylenilebilir. Daha önce de aktarılan, Euterpe ve Cammarono Tiyatrolarının dışında, Concordia, Kraemer (Theater Kraemer), Alhamra, Olimpia, Eksaristeron (daha sonra Cinema Pathé oldu), Kivotos kentin tanınmış tiyatrolarından bazılarıdır (Kayın, 2000 ve Sevinçli,1992, s.372). Ayrıca Sporting Club Tiyatrosu, Yeni Sahne (Nea Skene), Paradios (Makal, 1999, s.49) ve Fransız Konsolosluğu bitişiğindeki İzmir Tiyatrosu (Théâtron Smirnes), Lucas, Türk (Osmanlı), Paris Kahvehanesi ve Tiyatrosu (Café de Paris), Amerika Tiyatrosu (Concert America (Theater)) (Beyru,2000) gibi yapılar da dönemin önemli tiyatro yapılarıdır. İzmir'de Rıhtım (Kukuli) Tiyatrosu, Eden Bahçe Tiyatrosu (Cafe Eden), Monaco, Palais gibi açık hava ve kabare tiyatroları da bu dönemde bulunmaktadır (Sevinçli, 1992, s.372) (Şekil 4).

Şekil 4. 1905 İzmir Goad Haritası, Kordon'da tiyatro sanatı etkinlik mekânları (Beyru, 2000, s.137 ve Harvard Library Viewer üzerinden Aras tarafından düzenlenmiştir.)

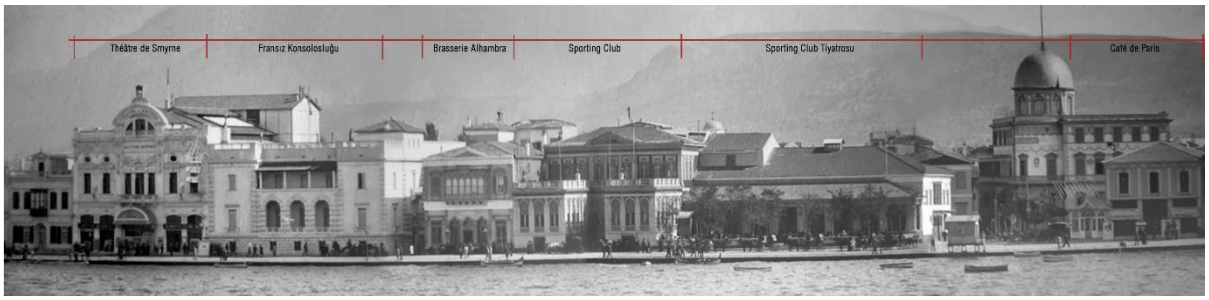

Resim 3. 19.Yüzyıl sonlarında Rıhtım'da tiyatro yapıları (Alanyalı, 2014 üzerinden Aras tarafından düzenlenmiştir.)

Concordia Tiyatrosu, Frenk Mahallesi'nde yer almaktaydı. Fransız gezgini Gaston Deschamps, ''Sur La Route d'Asie''adlı kitabında, Frenk Mahallesi'ndeki Concordia Tiyatrosu'ndan, Hristiyan aristokratlarının gittiği bir tiyatro olarak bahsetmekte ve İzmir'de bulunduğu sırada bu tiyatroda ''Le maitre de forges'' adlı bir eserin sahnelendiğinden söz etmektedir. Yazar yine aynı kitapta Alhambra Tiyatrosu'ndan çirkin bir yapı olarak bahsetmektedir (Deschamps, s.126 akt; Şenocak, 2016, s.94). Kordon üzerinde ve telgrafhanenin yanında bulunan Türk Tiyatrosu'nda ise opera ve komedi türü tiyatro etkinlikleri yapılmaktadır. Beyru (2000), s.134'te, 1905 İzmir Goad Haritasında yer almayan tiyatronun Birinci Kordon üzerinde yer aldığını belirtmektedir (Şekil 4).

Ayrıca günlük hayatta tiyatro kafeler de ilgi çekmekte ve kalabalık topluluklara hizmet vermekteydi. Rıhtım Tiyatrosu ve Cafe Eden (Resim 4) açık hava tiyatrolarında Fransız Operet Kumpanyası, İtalyan Opera Grupları, Yunan Kumpanyası ve Ermeni artistleri ile karışık Türk Operet grubunun temsilleri izlenirdi (Kayın, 2000). Sevinçli'ye göre (1992) Birinci Kordon üzerinde yer alan ve yakınında Café de Paris (Şekil 4) yapısı bulunan Rıhtım Tiyatrosu da dönemin gündelik sosyal hayatında öne çıkan tiyatrolardan biriydi.

Resim 4. Cafe Eden açık hava tiyatrosu (Levantineheritage)

1880'li yıllarda yazlık tiyatro olarak hizmet eden Theater Kreamer (Resim 5, Resim 6) Rıhtım'da iki katlı sahne binası, bir açık hava alanı ve cam malzemeden yapılmış büyük bir resepsiyon odası olarak inşa edilmiştir. Yazlık tiyatro olarak hizmet veren yapı, sahipleri Kraemer Kardeşler tarafından 3 yıllığına İtalyan bir film şirketine kiralanarak 1907 yılında sinemaya dönüştürülmüştür (Yavuz ve Güneş, 2022). Tiyatronun, iki katlı, sade bezemelerden arındırılırmış, simetrik ve düzenli cephe anlayışıyla tasarlandığı söylenebilir.

Resim 5 – Resim 6. Theater Kreamer (solda) ve Cinema Pathé (sağda) (Binzet,2003) (Yavuz ve Güneş, 2022)

19. yüzyıl sonlarına doğru İzmir'de bulunan Yahudi, Rum ve Ermeni cemaatlerinin kendi içlerinde yürüttükleri tiyatro faaliyetleri en az Avrupalılarınki kadar önemli olarak görülmüştür. Ermeniler tiyatro hayatında giderek Müslüman halkla daha yakından bir ilişki içine girmeleri ve kurdukları tiyatrolarda Türkçe temsiller vermeleri bakımından diğer topluluklardan farklıydılar. Yahudileri, daha çok kendilerine dönük ve dini bir karakter taşıyan tiyatro faaliyetleri gösterirken Rumlar ise tiyatro binaları yapmak ve işletmekle tanınıyorlardı (Huyugüzel, 1992, s.2 akt; Şenocak, 2016, s.95). Levantenler sık sık gösteriler tertipler, operalardan operetlerden sahneler sunarlardı. 1894 yılında ise Birinci Kordon üzerinde, yeni ve büyük bir tiyatro binası olan Sporting Kulüp (Sporting Club) (Resim 7, Resim 8, Resim 9) (Şekil 4) inşa edilmiştir. Sosyal bir kulüp olmasının yansıra düzenli bir gösteri salonuna da sahiptir. Kulüp içinde bulunan tiyatro salonunun tamamlanmasından sonra, İzmir'de çeşitli tiyatro, konser, müsamere ve benzeri etkinliklerin büyük çoğunluğu Sporting Club'ta yapılmaktadır (Beyru, 2000, s.250). Sporting Club (Resim 8), iki katlı ve iki blok olarak tasarlanmıştır. Blokların arasından dokuz basamaklı bir merdivenle içeriye girilmektedir. Yapının sağ tarafında yazlık bahçesi bulunurken, onun arkasında kulübün tiyatro salonu bulunmaktadır. Tiyatro ve kulübün girişi ayrı olarak planlanmıştır. Sporting Club, zamanla Levantenlerin ve İzmir'in sosyal hayatında etkili bir yere sahip olmuştur. 1894 yılında inşa edilen yapı, günümüzde İzmir Ticaret Odası Lokali yerinde bulunmaktaydı (Binzet, 2003, s.206-s.209). 1922 İzmir yangınında yok olan Sporting Club'ın, yangına kadar olan süreçte tiyatro, konser gösterileri gibi sanat gösterilerinin dışında spor aktivitelerine de etkin bir şekilde devam ettirdiği söylenebilir.

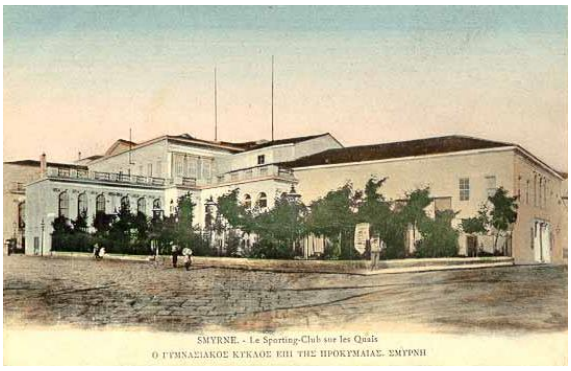

Resim 7 – Resim 8. Sporting Club ve Tiyatrosu (Binzet, 2003)

Resim 9. Sporting Club ve Tiyatrosu (Yavuz ve Güneş, 2022)

Tiyatro etkinlikleri 19. yüzyıl sonlarına doğru oldukça yoğunlaşmıştır. Programların, afişlerin ve diğer bilgiler ile tanıtma broşürlerinin Fransızca ve Rumca olmak üzere iki ayrı dilde yapıldığı eğlence yerlerinde Türkçe'nin, konukları şaşırtacak kadar az kullanıldığı söylenmektedir (Şenocak, 2016, s.94). Ayrıca 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında kentte zaman zaman kamu kuruluşları, okullar ve hastanelere yardım amacıyla çeşitli tiyatro gösterileri ve sanat etkinlikleri yapılmaktadır. 20. yüzyılın başında tiyatro, gösteri ve dinleti etkinliklerinin tümünün Kordon çevresinde yoğunlaştığı, burada yer alan tiyatro ve kulüplerde sanat etkinliklerinin aktif bir şekilde yapıldığı belirtilmektedir (Beyru, 2000, s.256).

1922 yılında, İzmir yangınıyla yok olan, salon, balkon ve gösterişli koltuklarıyla ünlenen 784 kişilik İzmir Tiyatrosu (Théâtre de Smyrne) (Fransız Konsolosluğu'nun bitişiğinde) (Resim 3) (Şekil 4) ise 1911 yılında İzmirli Levanten tüccar Charles Missir tarafından Kordon'da açılmıştır. Théâtre de Smyrne (Resim 10, Resim 11, Resim 12) görkemli salonu ve localarıyla döneminin modern ve lüks tiyatro salonu olarak anılmaktadır. Tiyatro binası, Paris Operası'nın küçük ölçekli bir kopyası olarak tasarlanmıştır. Üç katlı simetrik cephe anlayışına, bitkisel süslemelere sahip tiyatro yapısının mimarı, Ignatius Vafeiadis'tir. Avrupa'dan gelen ünlü tiyatro ve opera grupları 20. yüzılda Théâtre de Smyrne'de temsiller vermiştir (Yavuz ve Güneş, 2022).

Resim 10 – Resim 11. Théâtre de Smyrne (sağda Fransız Konsolosluğu) (Binzet, 2003) (Yavuz ve Güneş, 2022)

Resim 12. 1917'de Théâtre de Smyrne iç mekânı (Levantineheritage)

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nde akıl almaz bir hızla ortaya çıkan siyasal coşku ve bu coşkunun yansıması olan gösteriler kendisine tiyatro sahnesinde de yer bulmaktadır. Tiyatro güncel politikanın içinde yer almaya başlamıştır. Bu dönemde öfkesini dile getirmek için oyun yazmak en kolay yol olmuştur. Birbiri ardından Jön Türklerin sevenlerinden, II. Abdülhamit'in yaptıklarına, yaptırdıklarına kadar uzanan içerikleriyle yeni yeni piyesler sahnelenmektedir (Sevinçli, 1992, s.374). Özgürlük, hak, hukuk, adalet kavramları Osmanlı siyasal hayatında yerini almaya başlarken, bu kavramların getirmiş olduğu coşkunun yansımaları tiyatro sahnelerinde karşılık bulmuştur. İzmir'in tiyatro hayatındaki canlılığını bu dönemde zirveye taşıdığı söylenebilir. Kent İstanbul'dan sonra tiyatro hayatında ve etkinliğinde ikinci sırayı almıştır. Bu yıllarda Sporting Club'de farklı konularda temsiller, piyesler, Ramazan ayında dâhil oyunlar sergilendiği söylenilebilir.

> *Osmanlı Dram Kumpanyası, Osmanlı Komedi Kumpanyası, Milli Osmanlı Tiyatrosu, Heveskaran Kumpanyası, Sahne-i Milliye-yi Osmaniye, Milli Osmanlı Dram Komedi ve Operet Kumpanyası, Sahne-yi Bedayi, Milli Sahne, Osmanlı Donanma Cemiyeti, Türk Tiyatrosu, İstanbul Operet Heyeti, Sahir Opereti, Burhaneddin Bey ve Kumpanyası, Yeni Sahne, Edebi Tiyatro, Şark Dram Kumpanyası, Milli Operet Heyeti, Dar'ül Bedayi-i Osmanî II.Meşrutiyet döneminin bilinen sahne topluluklarıdır* (Güneş, 2005, s.156).

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ
La Renaissance
ΘΕΑΤΡΟΝ ΣΠΟΡΤΙΝ ΚΛΟΥΜΠ
ΔΙΑΤΟΣ
ΚΥΒΕΛΗΣ ΑΔΡΙΑΝΟΥ
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΜΑΤΙΝΕΕ
Η ΑΔΙΚΗΜΕΝΗ
LA SACRIFICE
ΤΙΜΑΙ
ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΙΣ

Resim 13- Resim 14. İzmir'de 12 Mayıs 1910 tarihli tiyatro programı ve İzmir'de bir tiyatro gösterisi (Şenocak, 2016)

Tiyatro etkinliklerinin artmasıyla beraber tiyatro yapılarında da artış gözlenmektedir. Resmi kayıtlara göre kentte 1886 yılında iki, 1895 yılında iki tiyatro binası varken II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında bu sayı yediye yükselmiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında ise 1918 yılında kentte ikisi Müslümanlara, üçü Rumlara, dördü de Ermenilere ait toplam dokuz tiyatro bulunmaktaydı (Serçe, 1996, s.169 akt; Güneş, 2005, s.160). 1909 yılında aynı parselde yer alan "Concert America Théatre" (Şekil 4) yapısının yıkılarak yerine tek katlı olarak inşa edilen İris Tiyatrosu (Gay Théater veya Iris Théater) (Resim 15, Resim 16) dönemin konser, tiyatro gibi sahne etkinliklerini 1922 İzmir yangınına kadar sürdürmüştür (Yavuz ve Güneş, 2022).

Resim 15 – Resim 16. Iris Théater (Poulimenos) (Yavuz ve Güneş, 2022)

I. Dünya Savaşı'nın kente getirdiği buhran, İzmir'in tiyatro hayatında da etkisini göstermiştir. II. Meşrutiyet dönemi ile canlanan İzmir tiyatro hayatı, 1916 yılından itibaren eski canlılığını kaybetmeye başlamıştır. Dönemin gazetelerinde savaşın sonlarına doğru tiyatro etkinliğine ilişkin haberler oldukça azalmıştır. İzmir'in çok uluslu kozmopolit yapısının meydana getirdiği bir durum olan farklı milletlerin sahne yaşantısını savaşın buhranı olumsuz yönde etkilemiştir. Her ne kadar savaş dönemi tiyatro etkinliklerini olumsuz etkilese de sanat etkinliklerinin az da olsa devam ettiği söylenebilir. 1914 yılında kentte bulunan Fransız hastanesinde bir tiyatro gösterisinin verildiği bilinmektedir (Şenocak, 2008 akt; Bulut, 2010, s.102). 1911 yılından itibaren İzmir'e bir kütüphane kazandırma çabasında olan İzmir Milli Kütüphane Cemiyeti ise, 1913'te Milli Sinema'nın sahnesini tiyatro topluluklarına açmıştır. Ayrıca bu dönemde Keçeciler semtinde, şimdiki Anafartalar Caddesi üstünde, Şark Tiyatrosu bulunmaktadır (Sevinçli,1992, s.380). Bu dönemde tiyatroda sergilenen gösteriler ile kentte yaşayanlara moral verilemeye çalışıldığı söylenebilir. Dönemin basınından yardım amaçlı çeşitli gösterilerin de yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı'nın savaş ekonomisine katkı sağlamak amacıyla, çok sayıda temsiller verilmektedir. Yunan, Yahudi, Fransızların, İtalyanların ve İngilizlerin, katıldıkları Smyrna Amatör Tiyatrosu gibi gruplar, İzmir'de ve civarında yardım amaçlı çok sayıda temsil vermişlerdir (Bulut, 2010, s.107).

I. Dünya Savaşı sonrasında, 1919 yılı İzmir'in işgalinden Cumhuriyet'e uzanan süreçte İzmir'de Türk tiyatro topluluklarının oyunları daha çok Türklerin çoğunluklu olarak bulunduğu semtlerde açılan tiyatro ve sinema binalarında sürdürülmektedir. İşgal döneminde gece sokağa çıkma yasağının olduğu İzmir'de olağanüstü duruma rağmen tiyatro sanatını yaşamaya devam etmiştir. Kurtuluş Savaşı, 1920/1921 yılında İzmir'de tiyatro gösterilerine ilgiyi azaltırken sinema sanatındaki yenilikler sinemalara seyircileri çekmektedir. 1922 yılında ise gösteriler, sayısal bir azınlık göstermiş olsa da döneme egemen olan tiyatro topluluklarından birkaçı kentte temsiller vermektedir. Bu yıllarda tiyatro topluluklarının kente gelmesinin güçleştiği, yasaklamalarla kentin denetlendiği olumsuzluklara rağmen, Milli Kütüphane Tiyatrosu, Şark Tiyatrosu ve kentte yer alan tiyatrolarda az da olsa temsiller verilmeye devam edilmiştir (Sevinçli, 1992, s.379-381).

9 Eylül 1922'de İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra, kentin var olan kozmopolit yapısından dolayı halk içinde huzursuzluklar ve çatışmalar söz konusu olmuştur. Kentte yaşanan bu kargaşalardan dolayı, 13 Eylül 1922 Çarşamba sabah saatlerinde Ermeni ve Rum teşkilatları tarafından Ermeni Mahallesi'nde başlayan ve 4 gün süren yangın kente büyük bir hasar vermiştir. 1922 İzmir yangınının kente verdiği hasara bakıldığında, Ermeni Mahallesi tamamen yanarken, Fasulya, Plavmina, Frenk Mahallesi, Birinci Kordon Ayavukla kısmen yanmıştır. Mehmet Coral'ın 'İzmir: 13 Eylül 1922 (2003, s.69-70)'adlı kitabında yangının etkileri ''Haberler geliyordu… Kordonboyu kül oldu, Frenk mahallesinden eser kalmadı, deniz bile yandı, diye!.. Ne ecnebi konsolosluklar kalmış ne sinemalar, tiyatrolar…Bankalar da, hanlar, hamamlar da…Ecnebi kulüpleri, gazinoları… Düyun'un, Reji'nin anlı şanlı binaları da… Hepsi, hepsi yanmış, bitmiş, kül olmuş…" şeklinde ifade edilmiştir. 19. yüzyıl önemli sokaklarından biri olan Bella Vista'da da yer alan konutlar yangından hasar görürken, kentin konut, sosyal, kültürel, ticari, dini yapılarının çoğu 13 Eylül yangınında çok büyük zarar görmüş ve yok olmuştur. Bu yüzyılın İzmir Kordon'unda kültürel ve sosyal mekânı olan, tiyatro sanatında da etkin bir yeri olan Sporting Club (Resim 17), Théatre de Smyrne (Resim 18), Café de Alhambra gibi tiyatro yapıların büyük çoğunluğu bu yangınla kül olmuştur (Dumantepe, 2017).

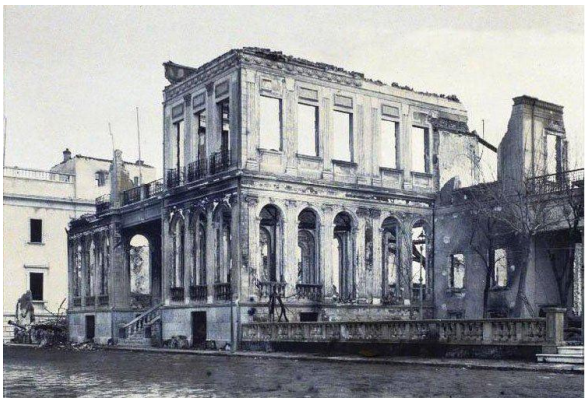

Resim 17. 1922 İzmir Yangını sonrası Sporting Club ve Tiyatrosu (Poulimenos)

Resim 18. 1922 İzmir Yangını sonrası Théatre de Smyrne (Poulimenos)

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

İzmir, kuruluşundan itibaren yüzyıllar boyunca önemli bir liman kenti olmuştur. Doğu Akdeniz'den Asya'ya açılan bir kapı olarak bahsedilen kentin sahip olduğu coğrafya, verimli toprakları ve limanı ekonomik gelişimini ve büyümesini etkilemiştir. 17. yüzyıldan itibaren ticarete bağlı olarak kent gelişmeye başlarken, sonraki yüzyıllarda ticaret ağının önemli bir merkezi haline gelmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında hem kent toplumu ve sosyal yaşamı hem de kentsel mekânın ve kent dokusunun gelişimi ile İzmir en parlak dönemini yaşamıştır. Ticaretin getirmiş olduğu yoğun hareket ve İzmir'in bir ekonomik merkez niteliğine sahip olması farklı coğrafyalara ait kültürlerin, topluluklarının bir arada yaşadığı bir ortam oluşturmaktadır. İzmir'in kozmopolit toplum yapısındaki bu çeşitliliğin kentsel yaşam ve mekâna ve kent dokusuna yansıdığı söylenebilir. Kentte Müslüman Türk, Rum, Ermeni, Yahudi ve Levanten gruplar kendi mahallelerinde, bölgelerinde günlük yaşamlarını sürdürmekte, aynı zamanda ortak kullandıkları kentsel mekânlar aracılığıyla bir arada yaşamaktadırlar. Bu topluluklar kendi kültürlerinin, gündelik ve sosyal yaşam pratiklerinin sosyal yaşamda ve mekânsal olarak kentte ve mimaride izlenebildiğinden söz edilebilir. Oldukça dinamik ve renkli bir kent yaşamına ev sahipliği yapan İzmir'de, batılı tarzda tiyatro, komedi ve gösteriler gibi sanat etkinlikleri canlılık gösterirken, kent içerisinde sanat aktivitelerinin düzenlenmesi için çok sayıda yapı inşa edilmiştir.

İzmir'de tiyatro geçmiş yüzyıllara dayanırken 19. yüzyıl ve sonrasında Rıhtımın inşa edilişiyle beraber yoğun bir şekilde etkinliğini arttırmaktadır. Farklı kültürleri bir araya getiren sosyal hayatın çeşitliliğini okuyabildiğimiz tiyatro sanatı kentte ilk olarak azınlıklar, Levantenler arasında gerçekleştirilen tiyatro gösterileri, siyasi açıdan önemli olan konsolosluklardaki salonlarda, kendi mahallelerinde yer alan açık alanlarda, kutlamalarda bir araya gelmek amacıyla düzenlenmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Ermeni, Rum ve Yahudiler kendi aralarında tiyatro

etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Rumlar tiyatro yapılarının inşasında etkili bir konumda yer almışlardır. Yahudi halkı kendi içlerine dönük daha çok dini nitelikli gösteriler düzenlemiştir. Türk halkının bu süreçte gösterilerdeki konumu tam olarak bilinmese de ilerleyen yıllarda kendi tiyatrolarını kurmuşlar, kendi dillerinde gösterilerini icra etmişlerdir. Bu durum farklı kültürlerin birlikte kurduğu sosyal mekânlar üzerinden bir aradalığının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. 18. yüzyılından başlayarak 19. yüzyıl ve sonrasında tiyatro toplulukları, kumpanyaları yurt dışından İzmir'e gelerek gösteriler düzenlenmiş ve kent ticaretin dışında tiyatro sanatının da bir uğrak yeri olmuştur. Tiyatro, İzmir kenti içerisinde canlanmaya ve öne çıkan bir sosyal etkinlik olmaya başlamış, işlevinin gerektirdiği kendine ait mekânlarda, yapılarda karşılık bulmuş ve dönemin gazete, roman, seyahat yazılarında da konu edilmiştir. Kentte var olan demografik çeşitliliğin farklı dillerde tiyatro gösterilerinin sergilenmesini de etkilediği söylenebilir. 19. yüzyıl sonlarına doğru farklı kültürlere sahip topluluklar bir araya gelerek karma gösteriler yapmıştır. 19. yüzyıl başlarında inşa edilmeye başlayan küçük çaplı tiyatro yapıları yüzyıl ortası ve özellikle kentin gündelik hayatının merkezi olan Kordon'un inşasından sonra artış göstermiştir. Kordon'da ya da mahallelerde inşa edilen tiyatro yapıları dışında, gösteri etkinlikleri farklı yapı tiplerinde (cafe, birahane, açıkhava tiyatroları...vb.) yaşatılmaya canlı bir şekilde devam etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında siyasi etkinin yansıtıldığı tiyatro sanatında, Türkler temsiller yazmış ve düzenlemişlerdir. 1922 İzmir yangınına kadar olan süreçte kent, her ne kadar savaşlar, küçük yangınlar geçirse de sosyal hayatın içerisinde tiyatro gösterilerini canlı tutmaya çalışmıştır. Sonuç olarak denilebilir ki, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İzmir'in gündelik ve sosyal hayatının etkili bir mekânı olan batılı tarzdaki tiyatrolar hem yurt içinden hem de yurt dışındaki farklı kültürleri bir araya getiren dönemin politik ve sosyal eğilimlerini ve İzmir'in kendine özgü kozmopolit kentsel yapısını yansıtan kurumlar olmuşlardır.

KAYNAKLAR

And, M. (1972). *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

And, M. (1989). *Türkiye'de İtalyan Sahnesi, İtalyan Sahnesinde Türkiye*. İstanbul: Metis Yayınları.

Batur, A. (1985). *Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı*. İstanbul: Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi.

Batur, A. (1985). *Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarisi*. Cilt (4). İstanbul: Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi.

Beyru, R. (1973). *18. ve 19.Yüzyıllarda İZMİR*. İzmir.

Beyru, R. (1992). *İzmir'in Gezi ve Eğlence Yaşamı*. Enis Batur (Haz.), Üç İzmir içinde (s.341-361). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Beyru, R. (2000). *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Binzet, S. (2003). *İzmir Kartpostalları 1900*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını.

Bulut, F. (2010). *I.Dünya Savaşı Yıllarında İzmir'de Eğlence Kültürü ve Toplumsal Yaşama Etkileri*. (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye.

Coral, M. (2003). *İzmir: 13 Eylül 1922*. İstanbul: Doğan Kitap.

Dumantepe, S. (2017). *Üç İzmirli Yazarın Üç Güncel Romanından İzmir'e ve İzmir Yangınına Bakış*. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, 18 (18), 103-126.

Huyugüzel, Ö. F. (1992). *İzmir'de İlk Tiyatro Faaliyetleri ve Sultan 2.Abdülhamit Devrinde Tiyatro Hayatı*. (Lisans tezi). İzmir, Türkiye.

Güneş, G. (2005). *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir'de Tiyatro Yaşamı*. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi OTAM, sayı 18, 151-170.

Kayın, E. (2000). *İzmir Oteller Tarihi*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Makal, O. (1999). *Tarih İçinde İzmir Sinemaları (1896-1950)*. İzmir: Güsev Yayınları.

Kutlay, E. B. (2011). *19. Yüzyıl Osmanlısında Avrupai tarzda Müzik ve Sahne Sanatları İcra ve Temsil Mekânlarına Analitik Bir Bakış*. İTÜ, 149-159.

Uşaklıgil, H.Z. (1969). *Kırk Yıl*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.

Serçe, E. (1996). *İstatistiklerle İzmir (1917 – 1918)*. İstanbul: Kebikeç.

Sevinçli, E. (1992). *İzmir Tiyatroları*. Enis Batur (Haz.), Üç İzmir içinde (s.369-386). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sevinçli, E. (1994). *İzmir'de Tiyatro*. İzmir: Ege Yayıncılık.

Şenocak, B. (2016). *Levant'ın Yıldızı İzmir Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler* (5.basım). İzmir: Yakın Kitabevi.

Şenocak, B. (2008). *Levant'ın Yıldızı İzmir Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler* (3.basım). İzmir: Şenocak Yayınları.

Yorulmaz, Ş. (1988). *İzmir Basınında Levantenler (XIX Yüzyıl İkinci Yarısı)*. (Yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye.

Yorulmaz, Ş. (1993). *XIX. Yüzyıl'da Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir*. İzmir: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi.

Zandi-Sayek, S. (2012). *Ottoman İzmir: The Rise of A Cosmopolitan Port, 1840-1880*. London: University of Minnesota Press.

Zeoruali, B. (2016). Sanat ve Eğlence Kavşağı. (Çev. I. Ergüden), İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatırlar içinde (s.161-182). İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

Alanyalı, A. (2014, Şubat 11). *Eski İzmir Tiyatroları*. https://gezginmimar-merze.blogspot.com/2014/02/eski-izmir-tiyatrolar.html adresinden 08 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Harvard Library Viewer. *Goad, Charles E. Plan d'assurance de Smyrne (Smyrna): Turquie: plan, index. Londres: C. E. Goad, 1905.* https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:15525295$1i adresinden 10 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Levantineheritage. *Bellevu*. http://www.levantineheritage.com/bellevu.htm adresinden 08 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Levantineheritage. *Punta*. http://www.levantineheritage.com/punta.htm adresinden 08 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Levantineheritage. *Opera*. http://levantineheritage.com/opera.htm adresinden 08 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Poulimenos, G. *Eski mekanların, günümüz İzmir Haritasındaki Yeri*. http://gpoulimenos.info/tr/kaynaklar/etkilesimli-harita 08 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Poulimenos, G. *Rıhtım- Bloklar, Günümüz İzmir Haritasındaki Yeri*. http://gpoulimenos.info/en/resources/photos/quay/category/11-blocks 08 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Yavuz, M. ve Güneş, Ç. (2022). *İzmir Time Machine*. izmirtimemachine.com adresinden 07 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.

OSMANLI MİMARİSİNDE STRÜKTÜREL SİSTEM YORUMLARININ SAYISAL ANALİZ YÖNTEMİYLE DOĞRULANMASI

AUTHENTICATION OF STRUCTURAL SYSTEM INTERPRETATIONS WITH NUMERICAL ANALYSIS METHOD IN OTTOMAN ARCHITECTURE

İlhan Okan Yazgan[1]
[1]NEO Danışmanlık Mimarlık, İlkadım Mahallesi, Dikmen Caddesi No: 145/57, Çankaya, Ankara, Türkiye
[1]ilhanokanyazgan@hotmail.com

ÖZET

Mimarlık tarihi anlatılarında ve yazılarında, Osmanlı cami mimarlığı estetik, tasarım ve işlev, taşıyıcı sistem ve yapım teknikleri, sosyal ve politik etkileriyle tartışılmıştır. Osmanlı cami mimarisinin çarpıcı etkisi, çoğunlukla Mimar Sinan tarafından tasarlanan ve inşa edilen camilerin etkileyici varlığı ve yapısal düzeni ile tanımlanmaktadır. Bu durum mimaride yapısal sistemin tanımı için teknoloji ve mühendislikten ayrılan, sanat ve mimarlık tarihi anlatım ve yazımında kendine özgü bir terminolojinin oluşmasına yol açmıştır. Günümüzde hızlı iletişim ve kolay veri aktarımı sayesinde sanat ve bilimde disiplinler arası bilgi paylaşımı ve bilimsel temellere dayalı ortak bir dil kullanımı yaygınlaşmıştır. Dijital bilgi teknolojisi ve bilgisayara dayalı hesap yöntemleri, tarihi yapılarda deneyim ve önseziyle tanımlanabilen strüktürel kuvvetlerin aktarım şemasının yapısal mekaniğin temel ilkelerine göre tarif edilmesini oldukça kolaylaştırmıştır.

Bu kapsamda Mimar Sinan'ın eserlerinin taşıyıcı sistemleri dikkate alınarak, Osmanlı cami mimarisinin strüktürel özelliklerini yapı mekaniğinin temel ilkelerine göre betimlemek amacıyla kubbe, yarım kubbeler, pandantifler, kemerler ve sütunların dizilişine göre iki ayrı tipte sayısal model düzenlenerek, seçilen yapı tiplerinin strüktürel davranışını belirlemek amacıyla hesaplar yapılmıştır. Yapısal analizlerle elde edilen gerilme dağılımları ile yer değiştirmeleri gösteren şekil ve grafiklerle, mimarlık tarihi anlatıları ve yazılarında tanımlanan yapısal düzen ve davranış yorumlarının anlamı karşılaştırmalı açıklamalarla tartışılmıştır. Bilgisayar ortamında gerçekleştirilen sayısal analizlerle, matematiğin ve yapı mekaniğinin temel ilkeleri yalın ve anlaşılır bir şekilde özetlenerek, tarihi yapılarla ilgili farklı disiplinlerdeki araştırmacıların ve diğer paydaşların strüktürel analizin yeni nesil dijital uygulamalarını tanıması ve algılaması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Cami Mimarisi, Yapısal Davranış, Sayısal Modelleme, Sonlu Elemanlar Analizi

ABSTRACT

In architectural history narratives and writings, Ottoman mosque architecture has been discussed in terms of aesthetics, design and function, structural systems and construction techniques, and social and political influences. The striking influence of Ottoman mosque architecture is defined by the impressive presence and structural layout of mosques, mostly designed and built by Sinan. This state has led to the formation of a special terminology for the definition of the structural system in architecture, separated from technology and engineering, in the narration and writing of art and architectural history. Today, due to fast communication and easy data transfer, interdisciplinary information sharing and the use of a common language based on scientific foundations have become widespread in art and science. Digital information technology and computer-based structural analysis methods have made it much easier to describe the force and stress transmission in historical buildings, which can be defined by experience and intuition, according to the basic principles of structural mechanics.

In this context, considering the structural systems of Sinan's works, in order to describe the structural properties of Ottoman mosque architecture according to the basic principles of structural mechanics, two different types of numerical models were created according to the assembly of domes, half domes, pendentives, arches and columns. Structural analysis were carried out to determine the structural behavior of the selected building types. The significance of interpretations of structural order and behavior described in narratives and writings on architectural history is discussed with comparative

explanations using diagrams showing stress distributions and displacements identified through structural analysis. By means of numerical analysis, the basic principles of mathematics and structural mechanics are summarized in a simple and comprehensible way, so that researchers and other stakeholders in different disciplines related to historical buildings can recognize and perceive the digital applications of structural analysis.

Keywords: Ottoman Mosque Architecture, Structural Behavior, Numerical Modeling, Finite Element Analysis

1. GİRİŞ

Gösterişli ve öne çıkan bir yapı elemanı olarak bilinen kubbe, geniş açıklıklı yapılarda kullanılan ana taşıyıcı sistemlerden biridir ve tarih boyunca çeşitli uygarlıkların kültürel mirasını oluşturan bazı yapılarda sıklıkla kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılında, yapı sanatına ve özellikle kubbe yapımının gelişimine olağanüstü katkılarda bulunan Mimar Sinan tarafından inşa edilen birçok mimari eserde kubbe anlamlı bir şekilde ustaca kullanılmıştır (Kuran, 1986). Kubbeli yapıların gelişimine ilişkin yorumlarda, genellikle yapısal yönlerinin bir şekilde mimari özellikleriyle ilişkili ve bağlantılı olduğu dikkate alınır. Öte yandan, bazen yapısal çözümler o kadar başarılıdır ki, işlevsellik ve estetik açısından öne çıkan mimari değerler yapısal kurgularıyla yorumlanabilir (Kuban, 1997).

Tarihi yığma yapıların çok karmaşık strüktürel sistemini tanımlamak için, çeşitli strüktürel formlar öncelikle temel gruplara ayrılmalıdır. Yapısal düzen açısından bu gruplar kubbeler, tonozlar, kemerler, pandantifler, duvarlar ve sütunlar olarak düşünülebilir. Bireysel yapısal davranışları iyi bilinen bu temel formlar, 16. yüzyıldan önce yapılan binaların yıkılma biçimlerine ilişkin gözlemlerden çıkarılan derslerle geliştirilmiştir. 16. yüzyılın sonunda matematik ve mekanik alanındaki gelişmeler bu sezgisel bilginin doğruluğunu kanıtlamıştır (Ünay, 2006).

Binaların yapısal formu, en basit şekliyle binanın kapladığı alanın geometrik düzenlemesi olarak tanımlanabilir. Ancak, dış görünüşleri benzer olmasına karşın, aynı tip yükler altında farklı yapısal tepkiler sergileyebilirler. Yapıların geometrik formları ve boyutları aynı olsa dahi, farklı malzemelerin değişen dayanım kapasiteleri, kesitlerin iç detayları, yapım tarzı ve düzeni tamamen farklı bir yapısal davranışa neden olabilir. Tarihi yığma yapıların yapısal davranışını belirlerken, dış geometrik görünüm taşıyıcı sistemin tanımlanmasında ana etken olmasına karşın, yapısal olmayan bazı elemanlar ve eklentiler gerçek yapısal eylemin belirlenmesinde zorluklara neden olmaktadır (Ünay, 2007).

Tarihi yığma yapılara etki eden kuvvetler; kendi ağırlıklarından kaynaklanan düşey yükler ile deprem ve rüzgârın neden olduğu yatay yüklerdir. Yapısal direnç temel olarak yapının geometrisi ile kullanılan malzemenin karakteristik dayanımı ve sertliğine bağlıdır (Beeson, Kubin & Ünay, 2015). Öte yandan, yapısal ve yapısal olmayan bileşenlerin öz ağırlığı o elemanın boyutuna göre değişir ve daha büyük boyut her zaman daha fazla dayanım anlamına gelmez. Bu nedenle, tarihi binaların yapısal davranışına ilişkin tek ve kesin bir sınıflandırma yapmak kolay değildir.

2. TARİHİ YAPILARIN STÜKTÜREL DAVRANIŞINI YORUMLAMAK İÇİN SAYISAL ANALİZ YÖNTEMİ

Tarihi yapı ve anıtların taşıyıcı sistemlerinin incelenmesi amacıyla yapılan strüktürel hesapların sonuçlarının anlaşılabilir şekilde yorumlanabilmesi, sadece mühendis, mimar ve diğer teknik elemanlar için değil, sanat tarihi ve arkeoloji gibi alanlarda çalışan uzmanlar için de oldukça önemlidir. Tarihi yapıların strüktürel davranışı ve özellikleri çağdaş yapılardan oldukça farklıdır. Betonarme veya çelik yapıların tasarımında dikkate alınan yapısal mekanik teorileri tarihi yapıların strüktürel özelliklerini anlamak için yeterli değildir (Lourenço, 2002). Eski çağlarda yapıların strüktürel sistemi herhangi bir bilimsel teoriye göre değil, yalnızca önceki yapılardan edinilen tecrübe ve bilgi birikimine göre gelişim göstermiştir. Bu alandaki ilk bilimsel teoriler on yedinci yüz yılın sonlarıyla 18. yüzyılda başlamıştır. Ancak yeni malzemeler ve inşaat yöntemlerindeki gelişmeler, klasik yığma yapım sistemlerinin ve bu alandaki bilimsel çalışmaların daha fazla gelişemeden terkedilmesine neden olmuştur. 20. yüzyılın ortalarında,

Jacques Heyman, Robert Mark ve Rowland J. Mainstone'un da çalışmalarında olduğu gibi, yığma yapıların strüktürel davranışı çağdaş mühendislik hesaplarına uygun bir anlayışla yeniden incelenmeye başlandı ve tarihi yapıların strüktürel davranışını anlamak için temel yapısal teorilerin en uygun yöntem olduğu görüşü yaygınlaştı (Heyman, 1981; Heyman, 1995; Mark, 1982; Mainstone, 1998). 1980'li yıllarda bilgisayar yazılımlarının gelişmesiyle sonlu elemanlar analiz yönteminin tarihi yapıların strüktürel analizine daha kolay uygulanabilmesi, bu alandaki klasik hesap yöntemlerinin kullanımının azalmasına neden olmuştur.

Bilgisayarlarla yapılan hesaplar tarihi yapıların strüktürel analizi ile ilgili bilimsel çalışmaların sayısının büyük bir hızla artmasına neden olmuştur. Eskiden sadece tarihi yapıların korunması ile ilgili çalışan araştırmacıların ve bu alanda uygulama yapan mimar ve mühendislerin ilgi alanında olan konular, bilgisayar analizleri sayesinde kolay ulaşılabilirliği ve uygulanabilirliğinden dolayı birden bire çok sayıda bilimsel ve akademik çalışmaya, araştırma projelerine konu olmuştur. Ancak bu yaygın kullanım, tarihi yapıların koruma amaçlı ya da davranışını keşfetmeye dayalı çalışmaların asıl hedefinden uzaklaşılmasına, malzeme modellemesi ve sayısal çözümleme yöntemlerinin geliştirilmesine doğru yön değiştirmiştir (Roca, Cervera, Gariup, & Pela, 2010).

Sonlu elemanlar yöntemi, bir yapının sonlu sayıda elemanın iki boyutlu veya üç boyutlu biçimde bir araya getirilmesiyle ifade edilmesinden oluşur. Tarihi yapıların strüktürel analizi için genellikle sonlu elemanlar analizi yöntemi kullanılır. Sonlu elemanlar analizi, yapının belirli sayıda elemanının bir araya getirilmesiyle oluşturulan sayısal modelinin hazırlanmasıyla başlar. Tarihi yapıların sayısal modellerinin oluşturulmasındaki en önemli unsur yapının geometrik özelliklerinin hesap yöntemine doğru bir şekilde yansıtılmasıdır (Ünay, 2012). Hesaplamalarda kullanılacak sayısal model, mekaniğin temel ilkelerine göre gerçekçi malzeme özellikleri, taşıyıcı sistem elemanlarının birleşim detayları, sürekliliği ve geometrik şekli dikkate alınarak kabul edilebilir doğrulukta tahmin edilerek hazırlanır. Sayısal modellemenin amacı, yapının tamamının, belli bir bölümünün ya da seçilmiş taşıyıcı sistem elemanlarının çeşitli yükler veya diğer çevresel etkiler altındaki davranışını belirlemektir (Romera, Hernández, & Reinosa, 2008). Tarihi yapıların ve anıtların taşıyıcı sistemi, çağdaş yapı sistemlerine göre oldukça karmaşıktır. Bu nedenle yapının sayısal modeli oluşturulurken bazı sadeleştirmelerin yapılması kaçınılmazdır (Shabani, Kioumarsi & Zucconi, 2012). Sayısal modelleme ve yapısal analiz için taşıyıcı sistem unsurlarını net bir şekilde tanımlayan çizimler sağlanmalıdır. Ancak bu çizimler sadece mimari detayları ve dekoratif parçaları değil, aynı zamanda taşıyıcı sistem elemanlarının kesit boyutlarını ve malzeme niteliklerini de içermelidir. Örneğin, bir sütunun içinde gevşek dolgu malzemesinin bulunup bulunmadığı ya da bazı elemanların içinde metal bağlantı çubuklarının olup olmadığı, yapının strüktürel kapasitesinin doğru bir şekilde değerlendirilmesi için oldukça önemlidir (Özmen, Beeson & Ünay, 2011).

Gerçekleştirilen analizlerin sonuçlarına göre öncelikle yapının çeşitli yükler altında sergilediği deformasyonlara göre binanın yapısal davranışını açıklayan yorumlar yapılabilir. Özellikle yığma taş veya tuğla örgü sistemiyle yapılan binaların sınır gerilme değerleri, sayısal model üzerinde renk konturlarıyla gösterilir. Şekil değiştirme diyagramları, kırılma ve çatlamaya sebep olabilecek sınır değerlerin yerlerini gösteren gerilme dağılımı diyagramları, tarihi binaların ve anıtların korunması ile ilgili çalışan uzmanların kendi uzmanlık alanlarıyla ilgili sorunların çözümü için de yol gösterici olacaktır (Binda, Saisi & Tiraboschi, 2000).

Strüktürel analiz, temel fizik teorisinde İngiliz fizikçi Robert Hook'un geliştirdiği, bir maddenin şekil değiştirmesinin buna neden olan kuvvetle doğru orantılı olduğunu açıklayan Hook kanunu ile tanımlanabilir. En basit anlatımıyla, bir yayın ucuna asılan yükün neden olduğu kuvvetin yayda meydana getirdiği uzama miktarının yayın fiziksel özelliklerine bağlı olduğunu açıklayan Robert Hook'un bu gözlemi, matematiksel anlatımla aşağıda gösterildiği gibi yazılır (Timoshenko ve Gere, 1972).

$F=k\,\Delta$

Bu denklemde; "F" kuvvet, "Δ" yayda meydana gelen uzama miktarı, "k" ise yay sabiti olarak da bilinen yayın fiziksel özellikleriyle tanımlanabilen rijitlik değeridir. Yukarıda anlatılan sayısal modelleme en yalın haliyle gerçek yapının fiziksel özelliklerinin bu matematiksel denkleme

yansıtılmasından başka bir şey değildir. Sayısal modelde yapının geometrik şeklini belirleyen her bir nokta dikkate alınarak bu denklemlerin uygulanmasıyla, yapıya etkiyen dış yükler ve kendi ağırlığından kaynaklanan yükler sonucunda taşıyıcı sistem elemanlarında meydana gelen gerilmeler ve yer değiştirmeler yapının strüktürel davranışını en doğru şekilde açıklamaktadır.

Tarihi yapıların matematiksel dönüşümü, başka bir değişle sayısal modelleri genellikle üç değişik eleman tipi kullanılarak sağlanır. Yapıların ana taşıyıcı sistemini oluşturan kemer, payanda ve sütun gibi, geometrik şekil ve boyutlarıyla kolaylıkla tanımlanabilen taşıyıcı sistem elemanları çubuk elemanlarla modellenir. Çubuk elemanlar, yapının geometrisine bağlı olarak tercih edilen hassasiyete göre belirlenen sayıda nokta kullanılarak her bir elemanın iki nokta ile birleştirilmesiyle oluşturulur. Gerçekleştirilen strüktürel analizler sonucunda her bir noktada "F=k Δ" denkleminde belirtilen kuvvetler ve yer değiştirmeler hesaplanır. Çubuk elemanının rijitlik değeri "k", diğer bir deyişle yay sabiti, daha önce sayısal modelleme sırasında tanımlanan, ilgili taşıyıcı sistem elemanının kesit boyutları ve malzeme özelliklerine göre belirlenir.

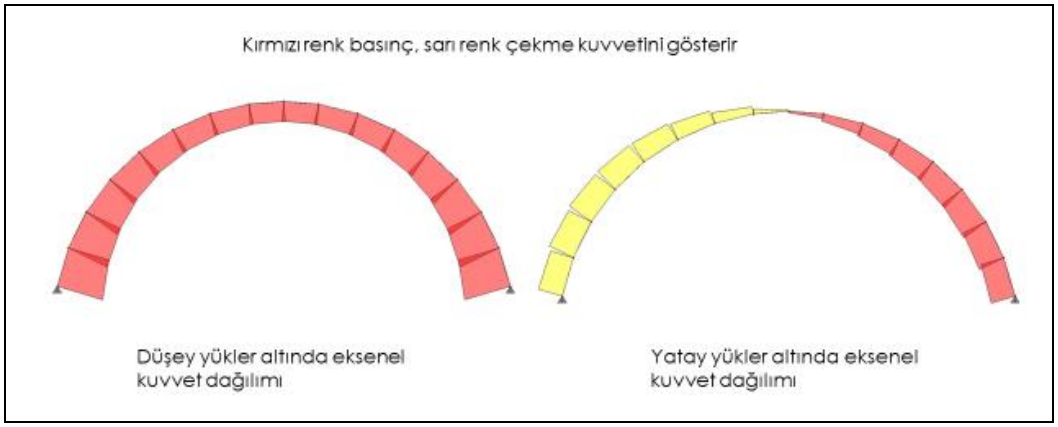

Şekil 1. Uygulanan Düşey ve Yatay Yükler Altında Kemerde Oluşan Eksenel Kuvvetler

Şekil 1, çubuk elemanlar ile modellenmiş 100 cm genişliğinde, 50 cm derinliğinde bir taş kemerin, kemer düzleminde uygulanan düşey yükler ve yatay kuvvetler altında kemerde oluşan eksenel kuvvet dağılımını göstermektedir (CSI SAP2000, 2005). Kullanılan yazılıma bağlı olarak, deforme olmuş şeklin herhangi bir noktasındaki yer değiştirmeler okunabilir. Kuvvet dağılımını gösteren grafiklerde, kemerin herhangi bir noktasında oluşan iç kuvvetlerin sayısal değeri görüntülenebilir. Yukarıdaki şekillerde basınç kuvvetleri kırmızı, çekme kuvvetleri ise sarı renkle ifade edilmiştir. Düşey yükler altında kemerin tamamı basınç kuvvetine (gerilmesine) maruz kalırken, yatay yükler altında şekil değiştirmiş haline uygun olarak yükün uygulandığı tarafta çekme kuvveti, diğer tarafta ise basınç kuvveti oluşmaktadır. Kemerin mesnetlerinde meydana gelen tepki kuvvetlerinin yönü ise, kemerin bağlantılı olduğu diğer taşıyıcı sistem elemanlarının uyguladığı kuvvetlerin yönünü göstermektedir (Kucukdogan, Kubin & Ünay, 2010].

Kubbeler, tonozlar, pandantifler ve kalınlığı değişmeyen duvarlar gibi yapısal elemanlar, Şekil 4'te gösterildiği gibi çoğunlukla kabuk veya plak elemanlarla modellenmektedir. Genellikle üç veya dört düğüm noktasından oluşan genel kabuk elemanlarının bir sonlu elemanlar ağında birleştirilmesiyle, yapının belirli bir kısmı veya tamamı tüm geometrik özellikleriyle birlikte tercih edilen hassaslık düzeyine göre sayısal modelde tanımlanabilir. Çubuk elemanlarda olduğu gibi tüm noktalardaki yer değiştirmeler, iç kuvvetler ve gerilmeler hesaplanır. Hesap sonuçlarını kolayca yorumlayabilmek için yapının üç boyutlu şekil değiştirmiş grafiği ve renk konturlarıyla gösterilen gerilme dağılım haritaları kullanılır.

Tarihi yapıların yapısal performansını araştırmak, koruma ve restorasyon çalışmalarına yön vermek amacıyla gerçekleştirilen, malzeme dayanımını ve özelliklerini detaylı olarak dikkate alan sayısal analizlerin sonuçlarını yorumlamak doğal olarak temel mühendislik bilgisi gerektirmektedir. Öte yandan, binanın yapısal davranışına ilişkin sayısal analiz sonuçlarını,

yapının estetik ve geometrik özelliklerine bağlı olarak grafik gösterimler aracılığıyla mimarlık ve sanat tarihi açısından yorumlamak zor değildir.

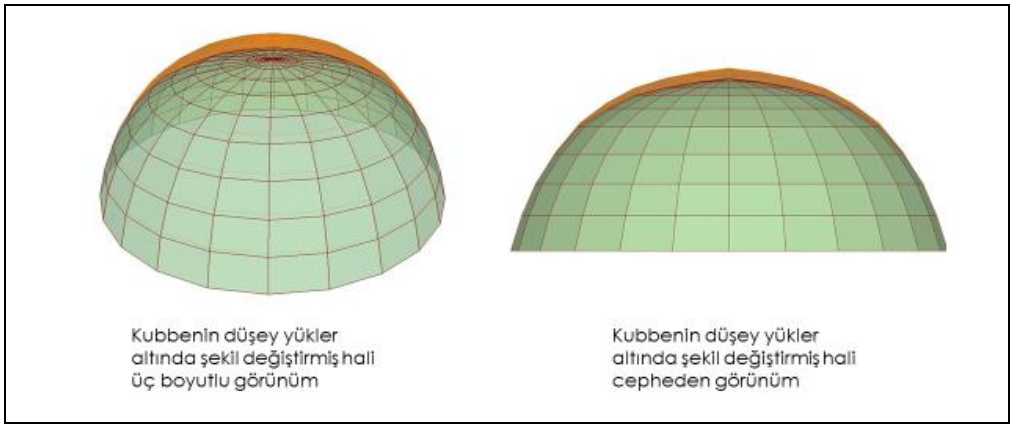

Şekil 2. Kabuk Elemanlarla Modellenmiş Tipik Bir Kubbenin Düşey Yükler Altında Şekil Değiştirmiş Görünümü

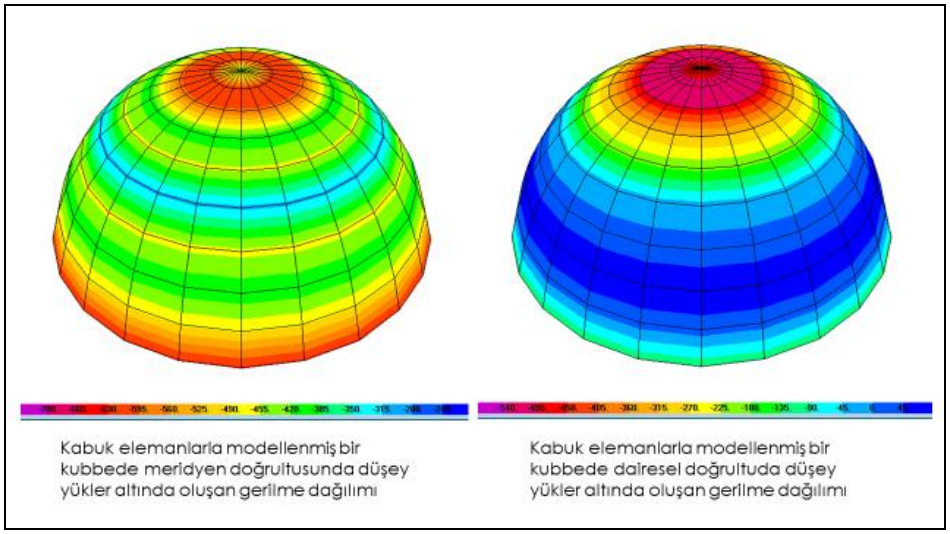

Şekil 3. Kabuk Elemanlarla Modellenmiş Tipik Bir Kubbede Düşey Yükler Altında Meridyen Ve Dairesel Yünde Oluşan Gerilme Dağılımı

Şekil 2 ve Şekil 3'de sırasıyla tipik bir kubbenin düşey yükler altındaki deformasyonu ve kubbedeki gerilme dağılımı gösterilmektedir. Şekil 3'ün sol tarafında kubbenin tepesinden tabanına doğru, başka bir deyişle, meridyen doğrultusunda düşey yükler altında oluşan gerilme dağılımı görülmektedir. Kubbelerin yapısal davranışı ile özdeşleşen, mükemmel geometrisi nedeniyle tüm kubbenin düşey yükler altında basınç gerilmesine maruz kaldığı şeklindeki iyi bilinen ifade, renk konturlarının dağılımı ile net bir biçimde doğrulanmaktadır. Gerilme dağılımı haritasının altında yer alan renk skalasında gerilmelerin tamamımın basınç gerilmesi olduğu değerlerin önündeki eksi işaretiyle gösterilmektedir. Basınç gerilmelerinin yoğunluğunun soğuk renklerden sıcak renklere doğru arttığını gösteren bu dağılım, kubbenin yapısal davranışını açıklayabilmektedir. Kubbenin tepe noktasında ve tabanında basınç gerilmeleri daha fazlayken, orta bölümlerde azalmaktadır. Bu da Şekil 2'deki kubbenin deforme olmuş şekliyle eşleşmektedir. Öte yandan, kubbenin dairesel doğrultusundaki gerilme dağılımı Şekil 3'ün sağ tarafında gösterilmiştir. Renk haritasındaki mavi renkler sıfırdan büyük, pozitif değerleriyle çekme gerilmelerini ifade etmektedir. Şekil değiştirmiş görünümüyle tutarlı olarak, bu kez kubbenin orta kısmında çekme gerilmeleri oluşmuştur. Daha basit bir ifadeyle, genişleme nedeniyle kubbenin bu kısmında doğal olarak çekme gerilmelerinin meydana gelmesi kaçınılmazdır (Şekil 2, Şekil 3).

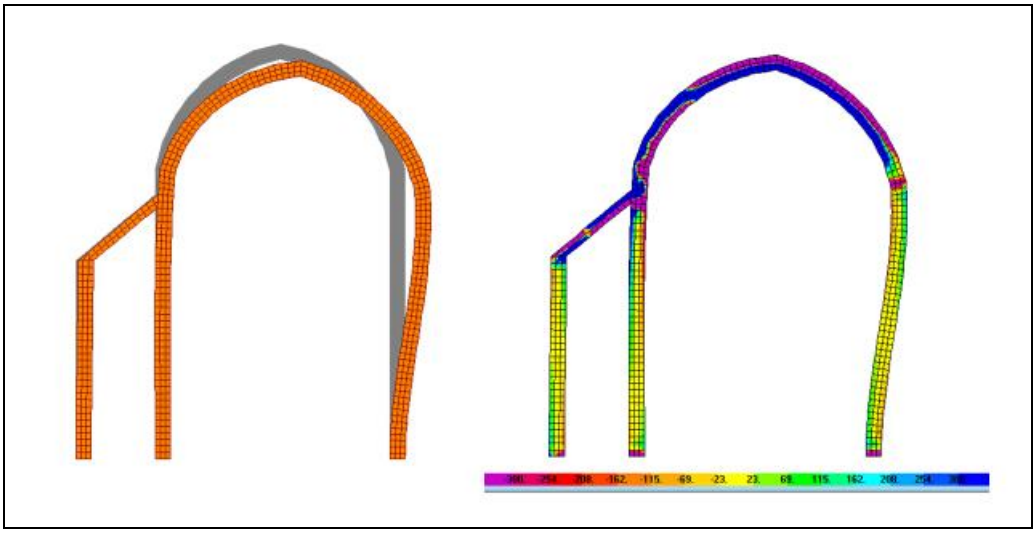

Şekil 4. Kabuk Elemanlarla Modellenmiş Tipik Bir Kubbenin Düşey Yükler Altında Şekil Değiştirmiş Görünümü

Sayısal analiz yöntemiyle tarihi yapıların davranışlarının gerçekçi bir şekilde belirlenebilmesi için taşıyıcı sistem elemanlarının geometrik boyut ve şekillerinin, malzeme özelliklerinin ve maruz kaldıkları yüklerin eksiksiz tanımlanmasının yanı sıra mesnet koşullarının ve elemanların birbirlerine bağlantı detaylarının da doğru tanımlanması oldukça önemlidir. Şekil 4'te, düşey yükler altında deforme olmuş formundan da açıkça görülebileceği gibi, sol tarafından payandayla desteklenen bir kemer sağa doğru ötelenmiştir. Yapının geometrisinden kaynaklanan bu davranış, aslında herhangi bir yapısal hesaplama olmaksızın, deneyimlere ve yapısal sezgilere dayalı olarak açıklanabilir. Bir tarafından payanda ile desteklenen kemerin bu yapısal davranışı, Şekil 4'teki gerilme dağılımını gösteren grafikte kemerin deforme olmuş şekline göre gerilmelerin basınç veya çekme gerilmesi olmasına bağlı olarak da ifade edilmektedir. Mimarlık ve sanat tarihi anlatıları ve yazılarında tarihi yapıların strüktürel özelliklerini tanımlamak için sıklıkla kullanılan "basmak", "yaslanmak", "desteklemek", "yaymak", "karşı koymak" ve" kuvvet aktarmak" gibi ifadeleri sayısal analizlerin grafik ve görsel sonuçları ile doğrulamak ve onaylamak mümkündür.

3. MİMARLIKTA STRÜKTÜREL SİSTEM TANIMLAMASININ SAYISAL ANALİZ YÖNTEMİYLE DOĞRULANMASI

Osmanlı mimarisinin en önemli unsurlarından biri olan kubbe, bir tasarım ölçütü olarak kabul edilmiş ve aynı zamanda yapının şekillenmesine yön veren bir başlangıç noktası olmuştur. Osmanlı cami mimarisinde strüktürel sistemi mimarlık tarihi anlatım diline uygun olarak yorumlamak amacıyla, Mimar Sinan'ın camilerinin temel özelliklerinden bazılarını temsil eden ve yapısal kurgusuna örnek oluşturan iki farklı sayısal analiz modeli geliştirilmiştir. Bu simgesel modellerle temsil edilen yapısal formun davranışını incelemek ve yorumlamak için genel boyutları, ana açıklığı, etki eden yükler, malzeme dayanımları, mesnet ve zemin koşulları dikkate alınarak bazı yapısal analizler gerçekleştirilmiştir (CSI SAP2000, 2005).

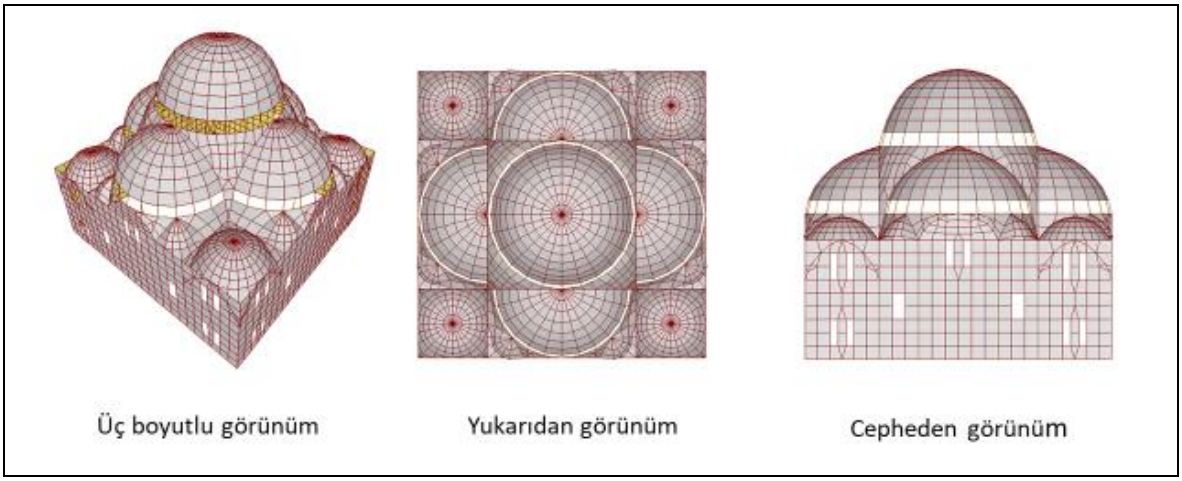

Şekil 5. Birinci Tip Sayısal Analiz Modeli

Şekil 5'te gösterilen birinci tip model, kubbeyi destekleyen dört ana kemerden oluşmaktadır. Dört adet sütun tarafından taşınan ana kemerler, iç mekanı pandantiflerle çevreleyen dört yarım kubbe tarafından desteklenmektedir. Yarım kubbelere ve tüm diğer taşıyıcı elemanlara cephe duvarları ve diğer sütunlar dayanak olmaktadır. Birinci tip modelde öne çıkan eleman 20 metrelik çapıyla ana kubbedir. Osmanlı coğrafyasındaki camilerinin çoğu yaklaşık 20 metre çapındadır, bu nedenle simgesel yapı tiplerinin kubbe çapı 20 metre olarak kabul edilmiştir. Birinci tip analiz modeli Şehzade Mehmet Camisinin yapısal formundan örnek alınmıştır. Şehzade Mehmet Camisinin genel geometrisi ve yapısal bileşenlerinin özellikleri, Osmanlı kubbeli yapılarının geleneksel klasik sistemine uygundur (Şekil 5) (Kuran, 1986).

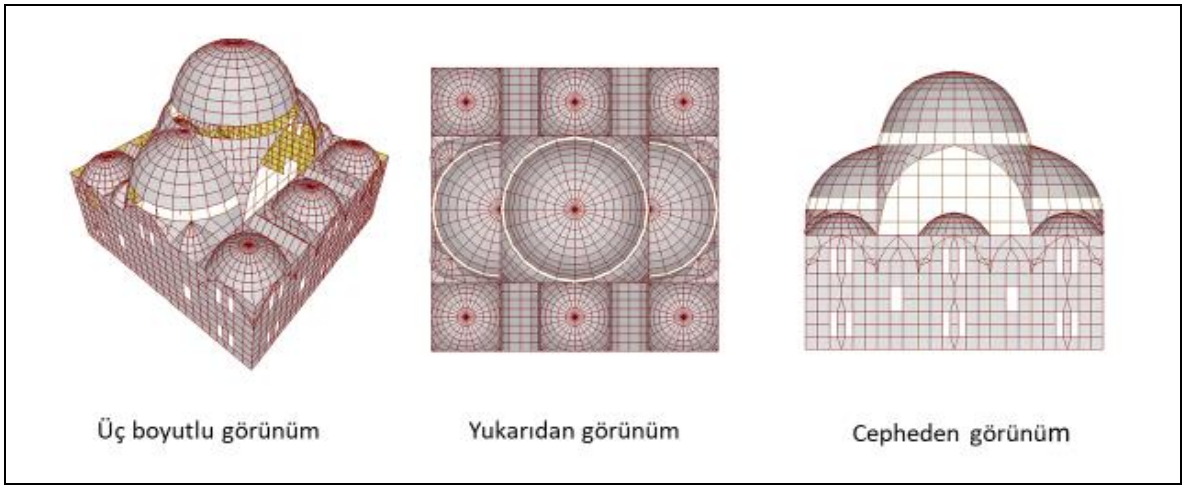

Şekil 6. İkinci Tip Sayısal Analiz Modeli

Şekil 6'daki ikinci tip modelde ise Süleymaniye Camisi örnek alınmıştır. Kubbe dört ana kemerle taşınmakta ve bu kemerler iki yarım kubbe ve dört sütun tarafından desteklenmektedir. Planda tek eksenli simetriye sahip bu model daha yüksek bir yapısal zorluk seviyesini temsil eder ve yük aktarım mekanizması daha karmaşık ve zorludur. Bu iki tip model aynı yük ve zemin koşulları altında analiz edilmiştir. Bu analizlerden elde edilen yer değiştirmeler ve kuvvetler, denk malzeme özelliklerine ve benzer boyutlara sahip olmalarına rağmen çok farklı sonuçlar göstermektedir. Analiz sonuçlarının değerlendirilmesi ve bina davranışının yorumlanması grafiksel görseller ile son derece kolay hale gelmiştir.

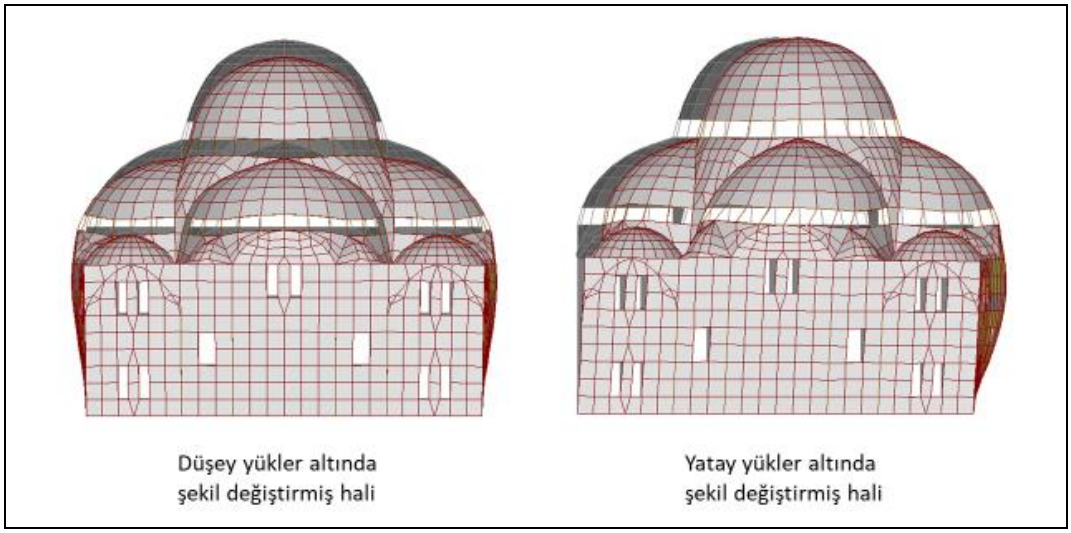

Şekil 7. Birinci Tip Modelin (Şekil 5) Düşey ve Yatay Yükler Altında Şekil Değiştirmiş Hali

Şekil 7, birinci tip analiz modelinin solda düşey yükler ve sağda yatay yükler altındaki şekil değiştirmiş halini göstermektedir. Şekil 8, sırasıyla düşey yükler ve yatay yükler altındaki eksenel gerilme dağılımını göstermektedir.

Sarı renkten mora değişen sıcak tonlar basınç gerilmelerini, yeşilden maviye değişen soğuk tonlar ise çekme gerilmelerini temsil eder. Düşey yükler altında yapının deformasyonu ile tutarlı olarak, kubbe, pandantifler, yarım kubbeler ve duvarlarda alt seviyelere doğru artan bir basınç gerilmesi dağılımı gözlenmektedir. Yatay yükler altında, sağdaki grafikte görüldüğü gibi, yapının ötelendiği tarafta basınç gerilmeleri yoğunlaşırken, diğer tarafta çekme gerilmeleri artmaktadır. Dikey duran bir konsol kiriş olduğu varsayılan yapının şekil değiştirmiş görünümüne göre, bu gerilme dağılımı konsol kirişin üst tarafındaki çekme gerilmesi ve alt tarafındaki basınç gerilmesi benzetimi ile de açıklanabilir (Şekil 8).

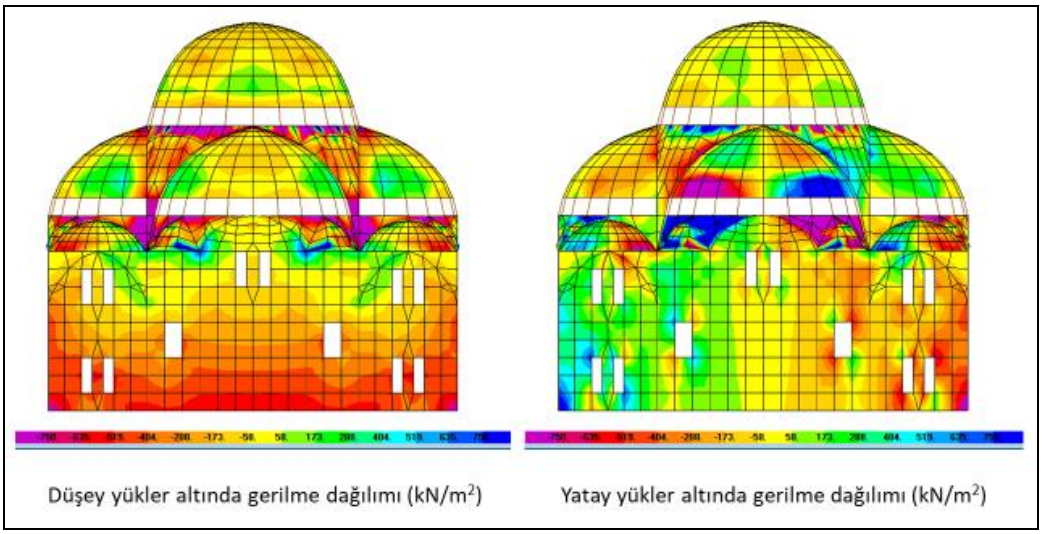

Şekil 8. Birinci Tip Modelde Düşey ve Yatay Yükler Altında Oluşan Gerilme Dağılımı

Benzer yorumlar, Şekil 9'dan Şekil 12'ye kadar gösterildiği gibi, ikinci tip analiz modelinin (Şekil 6) deforme olmuş görünümü ve gerilme dağılımları için de yapılabilir. İkinci tip modelde kubbe ve kemerlerin sadece iki taraftan yarım kubbelerle desteklendiği düşünüldüğünde, yarım kubbeler doğrultusunda ve yarım kubbelere dik yönde ilk modele kıyasla oldukça farklı deformasyon ve gerilme dağılımı gözlenmektedir. Bu analizlerde sembolik yapılar dikkate alındığından, hesap sonuçlarına göre elde edilen gerilme ve yer değiştirmelerin sayısal değeri anlamsızdır. Ancak, analiz modellerinin benzer yükler, aynı tür malzeme özellikleri ve eşit kesit

boyutlarına göre oluşturulduğu göz önüne alındığında, yapısal davranış yorumlarında hesaplanan yer değiştirmeler arasındaki fark anlamlı olabilir.

Buna göre, kubbe ve kemerlerin iki taraftan yarım kubbelerle desteklendiği ikinci tip analiz modelinde, yatay kuvvetlere karşı daha dayanıklı olduğu düşünülen yarım kubbeler doğrultusunda, kubbenin tepe noktasında 10 mm yer değiştirme hesaplanmışken, yarım kubbelere dik doğrultuda 15 mm yer değiştirme hesaplanmıştır (Şekil 9, Şekil 10). Elde edilen bu sonuç, yarım kubbelerin yatay kuvvetlere karşı yapının dayanımını artırdığı yönündeki yorumları doğrulamaktadır.

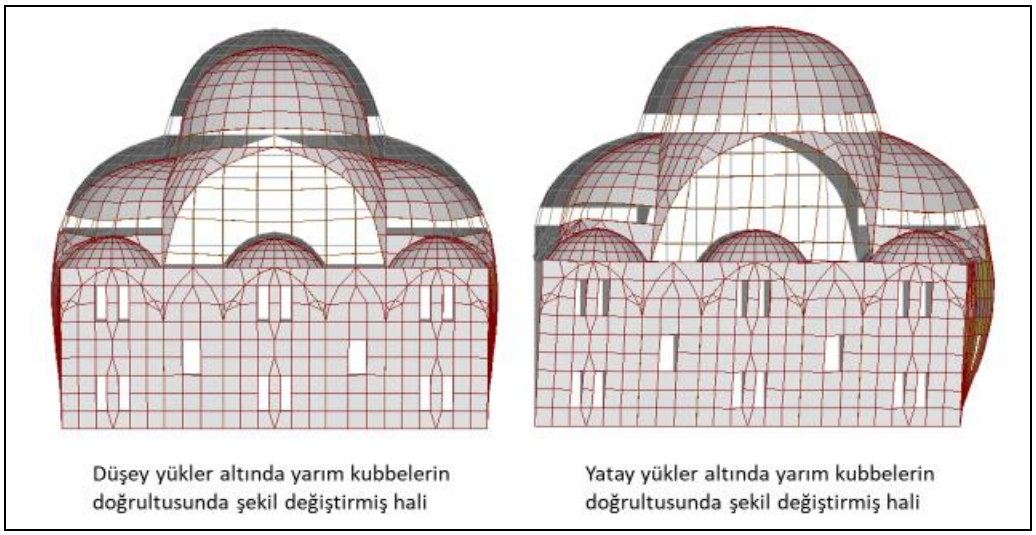

Şekil 9. İkinci Tip Modelin (Şekil 6) Düşey ve Yatay Yükler Altında Yarım Kubbeler Doğrultusunda Şekil Değiştirmiş Görünümü

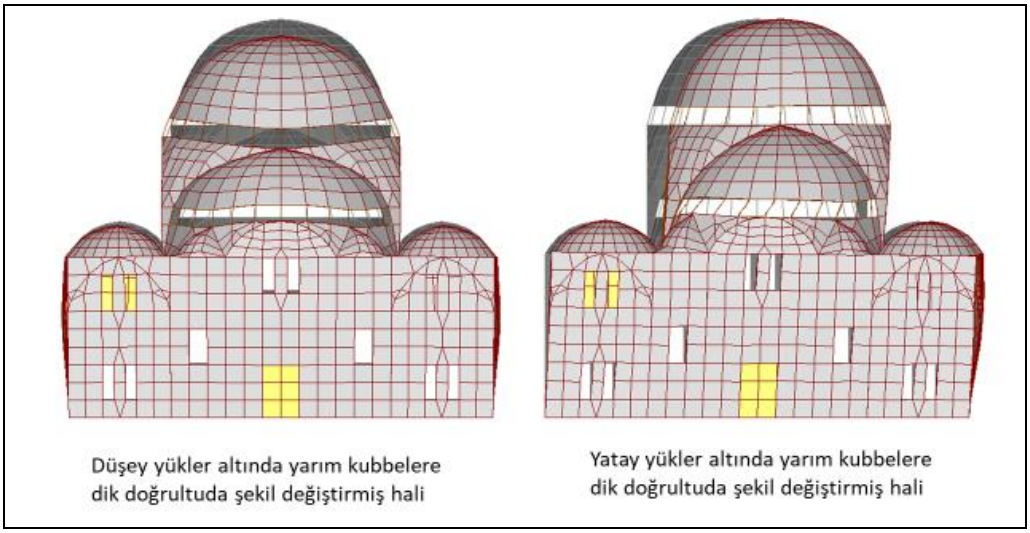

Şekil 10. İkinci Tip Modelin Düşey ve Yatay Yükler Altında Yarım Kubbelere Dik Doğrultuda Şekil Değiştirmiş Görünümü

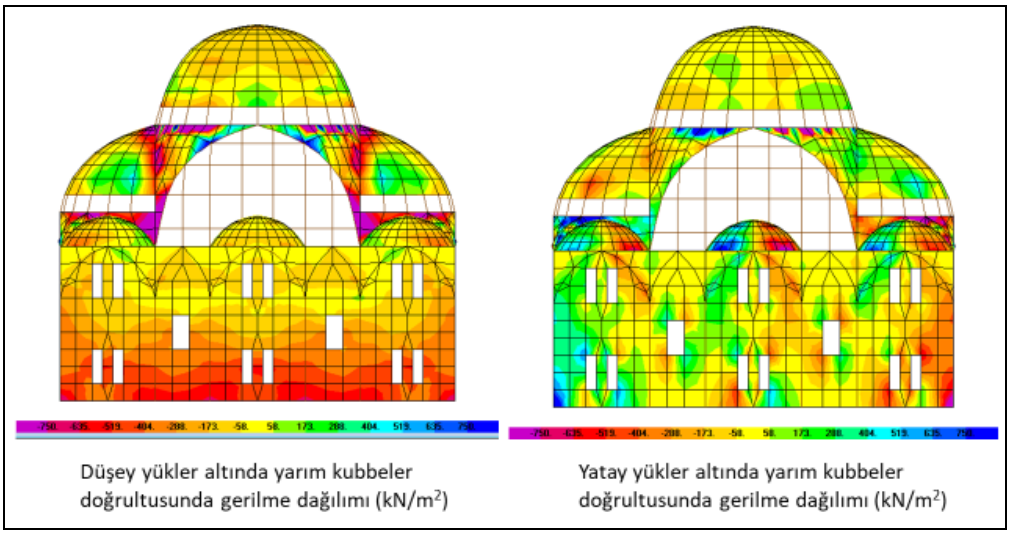

Şekil 11. İkinci Tip Modelde Düşey Yükler ve Yarım Kubbeler Doğrultusunda Uygulanan Yatay Yükler Altında Oluşan Gerilme Dağılımı

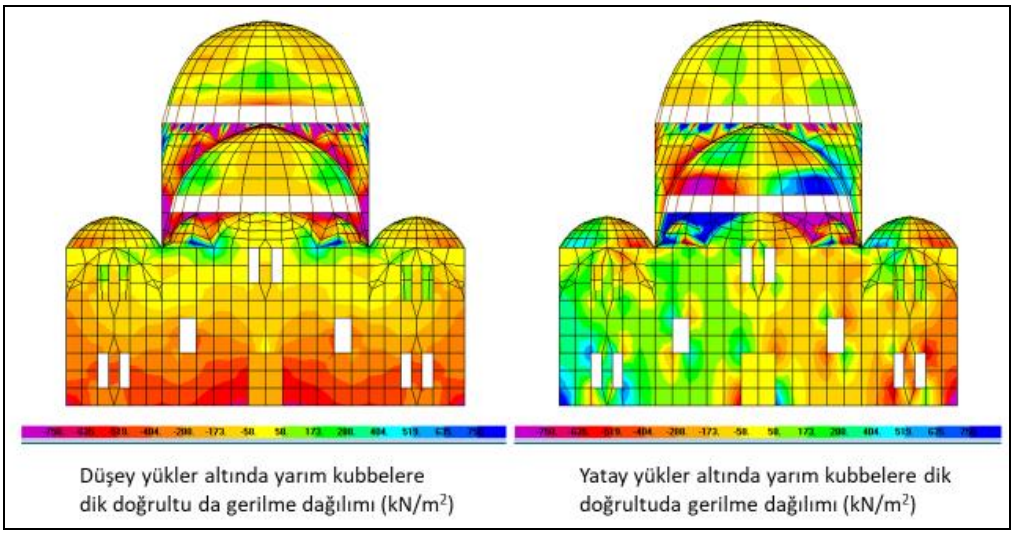

Şekil 12. İkinci Tip Modelde Düşey Yükler ve Yarım Kubbelere Dik Doğrultuda Uygulanan Yatay Yükler Altında Oluşan Gerilme Dağılımı

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarihi eserlerin mimari ve sanatsal değerinin yorumlanması sırasında binanın yapısal özelliklerinin bilinmesi, ulaşılan sonuçların güvenilirliği açısından özellikle önemlidir. Geçmişte yaşanan doğal afetlerin, savaşların ve diğer çevresel felaketlerin neden olduğu hasarlar sadece söz konusu yapı hakkında değil aynı zamanda o bölgenin ve dönemin tarihi ve mimari değerleri hakkında da bilgi vermektedir. Kültürel mirasın korunması, gelecek nesillere aktarılması için temel adımdır. Kültürel mirası korumanın temel ilkelerinden biri, tarihi binaların yapısal davranışını anlamak ve yapısal dayanımın temel ilkelerini uygulamaktır.

Antik çağlardan bu yana, gözlem ve deneyime dayalı yaklaşımlar ve yapısal sezgiler, tarihi yapıların yük aktarım mekanizmasının yorumlanmasında temel oluşturmaktadır. Ancak günümüzde bilgisayarlarla elde edilen ileri hesaplama yöntemleri, tarihi yapıların yapısal davranışlarının tanımlanmasında yeni ufuklar açmaktadır. Sayısal analiz, tarihi binaların yapısal davranışını incelemek için en uygun yöntemdir ve gelecekteki olası tehditler sırasında tarihi binaların yapısal performansını tahmin etmenin en iyi yoludur.

Tarihi bir binanın mevcut yapısal kapasitesini belirlemek için yapılan sayısal analizin başlıca iki amacı vardır. Birincisi, farklı yükleme koşulları altında binanın yapısal davranışını öngörmek, ikincisi ise elde edilen yer değiştirmeleri, ötelenmeleri ve taşıyıcı sistem elemanlarında ortaya çıkan kuvvetleri inceleyerek binanın yapısal dayanımını belirlemektir. Tarihi yapılarda kemer, kolon ve sütun gibi narin yapı elemanlarının etki eden yüklere karşı daha hassas olduğu bilinirken, kubbe, tonoz ve masif duvar gibi elemanlar geometrik özellikleri sayesinde daha güçlüdür.

Tarihi yapılar genellikle yapısal formları açısından son derece karmaşık geometrilere sahip olduklarından, yük aktarım mekanizmalarının gerçekçi bir şekilde anlaşılabilmesi için sayısal modelin yapı mekaniğinin temel ilkelerine uygun olarak hazırlanması büyük önem taşımaktadır. Bilgisayar destekli hesaplama yöntemleri ile elde edilen sonuçlar tamamen gerçekçi kabul edilemese de, grafiksel olarak gösterilen deforme olmuş şekiller, gerilme ve kuvvet dağılımları, binanın gerçek yapısal davranışını anlatmaktadır. Bu gelişmiş grafiksel sunum araçları, yapısal mekanik ve sayısal analiz konusunda uzman olmayan araştırmacıların, temel ilkeleri göz önünde bulundurarak kültürel mirasın yapısal değerlendirmesine katılmalarına olanak tanır.

KAYNAKLAR

Beeson, S. T., Kubin, J., Ünay, A. İ. (2015). Seismic Vulnerability of Historical Masonry Structures With Irregular Geometry. *Gredavinar,* 67, (2), 151-158.

Binda, L., Saisi, A., Tiraboschi, C. (2000). Investigation Procedures for the Diagnosis of Historic Masonries. *Construction and Building Materials*, 14, 199-233.

CSI, SAP2000, (2005). *Integrated Software for Structural Analysis and Design*. Computers and Structures Inc. Berkeley, California.

Heyman, J. (1981). *The Masonry Arch*. New York: Ellis Horwood Limited Publishers, Halsted Press: a Division of John Wiley & Sons.

Heyman, J. (1995). *The Stone Skeleton: Structural Engineering of Masonry Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kuban, D. (1997). *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Kucukdogan, B., Kubin, J., Ünay, A. I. (2010). Seismic Assessment of Monastery of Stoudios (Imrahor Mosque) in Istanbul. *Advanced Materials Research*, 133-134, 721-726.

Kuran, A. (1986). *Mimar Sinan*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Lourenço, P. B. (2002). Computations on Historic Masonry Structures. *Progress in Structural Engineering and Materials*, 4, 301-331.

Mainstone, R. (1998). *Developments in Structural Form*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Mark, R. (1982). *Experiments in Gothic Structure*. Cambridge, MA: MIT Press.

Özmen, C., Beeson, S., T., Ünay, A. I. (2011, Nisan). *Assessment of seismic resistance of Surp Nigoyas Church Under Earthquake,* Sözel bildiri, Structural Engineers World Congress 211, Milan, Italy.

Roca, P., Cervera, M., Gariup, G., Pela, L. (2010). Structural Analysis of Masonry Historical Constructions, Classical and Advanced Approaches. *Archives of Computational Methods in Engineering,* 17, 299-325.

Romera, L. E., Hernández, S., Reinosa, J. M. (2008). Numerical Characterization of the Structural Behaviour of the Basilica of Pilar in Zaragoza (Spain). Part 1: Global and Local Models. *Advances in Engineering Software,* 39, 301–314.

Shabani, A., Kioumarsi, M., Zucconi, M. (2021). State of the Art of Simplified Analytical Methods for Seismic Vulnerability Assessment of Unreinforced Masonry Buildings. *Engineering Structures,* 239.

Timoshenko, S., Gere, J. M. (1972). *Mechanics of Materials.* New York: Van Nostrant Reinhold Co.

Ünay, A. İ. (2002). *Tarihi Yapıların Depreme Dayanımı*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Ünay, A. İ. (2006, Mart-Nisan). *The Structural Characterization of Domes of Sinan's Mosques*, Sözel Bildiri, AEI 2006, Omaha, NE, United States Of America.

Ünay, A. İ. (2007). Evaluation of The Structural Safety of Historical Masonry Buildings. *Architectural Science Review,* 50, (1).

OSMANLI KONUT MİMARİSİNDE MEKÂN ORGANİZASYONUNUN GELENEKSEL CUMALIKIZIK EVLERİ ÖRNEĞİNDE İNCELENMESİ

EXAMINATION OF SPACE ORGANIZATION IN OTTOMAN HOUSING ARCHITECTURE IN THE CASE OF TRADITIONAL CUMALIKIZIK HOUSES

Aslı Zencirkıran[1], Onur Şuta[2]
[1] Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Edirne, Türkiye
[1] aslimeral@trakya.edu.tr
[2] Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Edirne, Türkiye
[2] onursuta@trakya.edu.tr

ÖZET

Kentlerin kimliklerinin oluşumunda önemli rolü olan mimari yapılar arasında yer alan geleneksel konutlar, geçmişten günümüze yapısal, tarihsel ve kültürel mirasın en önemli fiziki çevre unsurlarıdır. Yapıldıkları dönemin yaşam biçiminin, sosyo ekonomik özelliklerinin, sosyo kültürel değerlerinin, inançlarının, alışkanlıklarının, aile yapısının, iklimsel ve topoğrafik özelliklerinin ve yapım tekniğinin birleşimi sonucu oluşan geleneksel konutlar, geçmişi günümüze aktarmaya ve kentlerin tarihsel kimliklerini sürdürmeye olanak sağlarlar. Bu çalışmada, konutların mekânsal organizasyonu, biçimlenişi, konumlanışı, birbirleri ve konutta yaşayan kullanıcılar ile ilişkileri tespit edilerek, konut ile sosyo kültürel yapı arasındaki etkileşimi belirlemek amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Bursa'nın Cumalıkızık Köyü çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Çalışma alanının seçilmesinde, ülkemizdeki ilk Osmanlı konut mimarisi örneklerinin, 700 yıl boyunca var olmayı başaran Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa'da bulunması ve Cumalıkızık Köyü konutlarının da, Osmanlı konut mimarisinin genel özelliklerini, büyük ölçüde yansıtması etkili bir faktör olmuştur. Araştırmanın yanıt arayan temel sorusu, Cumalıkızık konutlarının mekân organizasyonu üzerinden konutların sosyo kültürel arka perdesini ve kullanıcıların yaşam biçimini okumanın mümkün olup olmadığıdır. Bu bağlamda, araştırmanın yöntemi iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Öncelikle, Osmanlı konut mimarisi ve Cumalıkızık'ta bulunan Osmanlı konutları hakkında ilgili literatür taranarak, yerinde gözlem ve mimari tespitler yapılmıştır. Bir sonraki aşamada, çalışmanın amacına uygun olduğu tespit edilen ve planları Yıldırım Belediyesi ile Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'ndan elde edilen 7 adet Osmanlı konut örneklerinin plan şeması mekânsal dizim yöntemi (space syntax) ile analiz edilmiştir. Analizlerden elde edilen sayısal ve görsel veriler ışığında, "derinlik", "bağlantısallık" ve "bütünleşme" değerleri üzerinden Cumalıkızık konutlarının, mekânsal organizasyonu ve sosyo kültürel yapı arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Çalışmanın sonuçları yaşam biçiminin ve sosyal yapının, konutların mekân organizasyonunu ve mekânlar arasındaki ilişkileri doğrudan etkilediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mekânsal Organizasyon, Mekânsal Analiz, Space Syntax, Osmanlı Konut Mimarisi, Cumalıkızık

ABSTRACT

Traditional houses, which are among the architectural structures that play an important role in the formation of the identities of cities, are the most important physical environmental elements of historical structural, regional and cultural formations. Traditional houses, which are formed as a result of the combination of the lifestyle, socio-economic characteristics, socio-cultural values, beliefs, habits, family structure, climatic and topographic characteristics and construction techniques of the period in which they were built, enable us to transfer the past to the present and to maintain the historical identities of cities. In this study, it is aimed to determine the interaction between the house and the socio-cultural structure by determining the spatial organization, formation, positioning of the houses, their relationships with each other and with the users living in the house. For this purpose, Cumalıkızık Village of Bursa was determined as the study area. An effective factor in choosing the study area was that the first examples of Ottoman residential architecture in our country are located in Bursa, the first capital of the Ottoman Empire, which managed to exist for 700 years, and that the residences of Cumalıkızık Village largely reflect the general characteristics of Ottoman residential architecture. The main question of the research that

seeks an answer is whether it is possible to read the socio-cultural background of the houses and the lifestyle of the users through the spatial organization of Cumalıkızık houses. In this context, the research method was carried out in two stages.

First of all, by scanning the relevant literature about Ottoman residential architecture and Ottoman residences in Cumalıkızık, on-site observations and architectural determinations were made. In the next stage, the plan schemes of 7 Ottoman housing examples, which were determined to be suitable for the purpose of the study and whose plans were obtained from Yıldırım Municipality and Bursa Cultural Heritage Preservation Regional Board, were analyzed with the spatial syntax method. In the light of the numerical and visual data obtained from the analyses, the relationship between the spatial organization of Cumalıkızık traditional houses and the socio-cultural structure was revealed through the "depth", "connectivity" and "integration" values of the houses. The results of the study show that lifestyle and social structure directly affect the spatial organization of houses and the relationships between spaces.

Keywords: Spatial Organization, Spatial Analysis, Space Syntax, Ottoman Housing Architecture, Cumalıkızık

1. GİRİŞ ve KURAMSAL ÇERÇEVE

Sivil mimari kodlardan biri olan geleneksel konutlar, hangi coğrafyada ve ne zaman inşa edilirse edilsin, yapıldıkları dönemin sosyo kültürel özelliklerini, yaşam biçimini günümüze aktaran belge niteliğine sahip yapılardır. Geleneksel konut mimarisinde önemli bir yeri olan Osmanlı konutu, Türk toplumunun yıllar boyunca edindiği kültürün, değer yargılarının, geleneklerinin, inançlarının yansıması sonucu ortaya çıkmıştır (Bozkurt, 2013). Arel (1982),Osmanlı konutunu kapalı bir zemin kat duvarı üzerinde yükselen, karşıtlıklara bağlı mekânsal bir hiyerarşiden doğan ahşap bir köşk olarak tanımlayarak, mekânsal örgütlenişini de kültürel verilerle açıklamıştır. Eldem (1968)'e göre Osmanlı konutu varlığını 500 yıl boyunca sürdürmeyi başaran Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki tüm Anadolu ve Rumeli kentlerinde, kendine has özelliklerini koruyarak yerleşim ve gelişim gösteren bir konut tipidir. Kuban(1976), Osmanlı konutunu geleneksel Türk aile yapısını ve geleneklerini en iyi biçimde yansıtan ve yıllar boyunca Türk ailesinin tüm ihtiyaçlarına yanıt veren bir konut tipi olarak tanımlamıştır. Günümüze kadar ulaşan ve kültürel mirasımızın önemli bir parçası olan bu yapıların, mekânsal organizasyonu hakkında bilgi sahibi olmak, mekânla kullanıcı arasındaki etkileşimi ve ilişkiyi anlayabilmek açısından oldukça önemlidir. Osmanlı konutunun mekânsal organizasyonunu okuyabilmek, o mekânın sosyal yapısı hakkında bilgi edinmek anlamına gelmektedir.

Mekândaki sosyal yaşam ve mekân arasındaki etkileşim bilimsel araştırmalarda genellikle morfolojik analiz yöntemlerinden biri olan mekânsal dizim (space syntax) analizi yöntemiyle ortaya konmaktadır (Çil, 2006). Mekânsal dizim analizi, sosyo kültürel yapının mekânsal kurgu üzerindeki etkisini tespit edebilen sentaktik bir kuram olarak karşımıza çıkmıştır. Bu kurama göre, mekân ile sosyal yapı arasında güçlü bir ilişki ve etkileşim söz konusudur (Atak, 2009). Kullanıcının sahip olduğu sosyo kültürel deneyim ve davranışlar, mekânsal yapılaşma üzerinde doğrudan etkili olduğu gibi, aynı zamanda mekân da kullanıcının davranışlarını ve ilişkilerini belirleyen bir etkendir (Hanson,1998). Hillier ve Hanson (1984), fonksiyonu olan her alanın sosyal birlikteliğin bir formu olarak oluştuğunu ifade etmiştir. Bu durumda aynı bölgede yaşayan insanlar, aynı kültüre sahip olduklarından konutlarının da aynı fonksiyonlara sahip konutlar olması beklenir. Mekânların fonksiyon ve biçimlerinin, sadece kullanıcının ihtiyacından kaynaklandığını düşünmek yeterli değildir (Şimşek, 2013). Toplumsal bir ürünün faaliyeti sonucu tasarlanan mekân, yapıda fonksiyon ve sosyal anlam arasındaki etkileşimi ifade eder (Özbek, 2010). Mekânların biçimlenişi ve bir araya geliş biçimleri, o mekândaki insanların gerek mekân gerekse birbirleri ile olan ilişkisini gösterir (Hillier ve Hanson,1984). Aynı şekilde bir yerleşimin aldığı biçim de o bölgenin sahip olduğu sosyal yaşamı kanıtlamaktadır (Rapaport, 1990). Bu anlamda geleneksel konutlar bulundukları bölgenin çevresel ve coğrafi özellikleri ile sosyal yapının etkisi sonucu ortaya çıkan en önemli yapılardır (Şimşek, 2013).

Çalışmanın amacı, geleneksel konutlardaki sosyal yaşamın mekânsal organizasyon üzerindeki etkisini tespit etmek olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, 700 yıllık bir tarihe sahip, geçmişten günümüze kadar özgünlüğünü koruyarak ayakta kalmayı başarmış, Osmanlı konut mimarisinin kırsal geleneksel konutlarını en iyi şekilde temsil eden, 7 adet farklı plan tipinde Bursa Cumalıkızık

konutları çalışma konusu olarak seçilmiştir. Yıldırım Belediyesi ve Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'ndan mimari planları elde edilebilen konutlar çalışmaya dâhil edilmiştir. Araştırmada yöntem olarak, sosyal yapıyı anlayabilmenin ve okuyabilmenin en bilimsel araçlarından biri olan mekân dizimi (space syntax) kullanılmıştır. Geleneksel konut dokusuyla oldukça özgün ve önemli bir yere sahip Cumalıkızık Osmanlı konutlarının, mekânsal kurgusunun tespit edildiği bu çalışma, konut ve sosyal yapı arasındaki ilişkiyi mekânsal analizler yardımıyla ortaya koyarak literatüre önemli katkı sağlamıştır.

2. YÖNTEM

Bursa Cumalıkızık Osmanlı konut örneklerinin mekan organizasyonunun değerlendirildiği bu çalışmada, öncelikle çalışma alanı ile ilgili literatür detaylı bir biçimde taranmış, sonrasında yerinde gözlem ve mimari tespitler yapılmıştır. Günümüzde işlevini konut olarak sürdüren veya avlularının kafe, restoran gibi işlevlere dönüştüğü konutların plan şemaları, morfolojik analiz yöntemlerinden biri olan mekansal dizim (space syntax) ile analiz edilmiştir. Mekansal dizim de amaç sadece mekanların biçimlenişi, birbirleriyle olan ilişkileri, bütün içindeki konumlarını belirlemek değil, sosyal yapı ile mekan arasındaki ilişkiyi kurarak soyut olan mekanın somut bir dille karakterini ortaya koymaktır. Bunun için yöntemin araçlarından biri olan Michighan Üniversitesi' nin geliştirdiği Syntax 2D yazılımı ile analiz edilmiştir. Bunun için öncesinde Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu ve Yıldırım Belediyesi'nden elde edilen planlar autocad programında çizilerek dxf formatında kaydedilmiştir. Analizlerden elde edilen ve programın sayısal çıktısı olan derinlik, bağlantısallık ve bütünleşme değerleri çalışma için önemli bir veri tabanı oluşturmuştur. Ayrıca grafiklerin sunduğu görsel verileri oluşturan mavi ve kırmızı renk geçişleri, haritalarda kırmızı rengin koyuluğu arttıkça bütünleşme değerinin yükseldiğini göstermiştir. Mavi rengin baskın olduğu kısımlarda ise derinlik değerindeki artışı ifade etmiştir.

3. CUMALIKIZIK OSMANLI KONUT MİMARİSİ

Zengin tarihi, kültürel birikimi ve eşsiz sivil mimarisiyle Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti ve Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri olan Bursa, Marmara'nın güney kısmında konumlanmıştır. Türkiye'nin dördüncü büyük kenti olan Bursa'nın, sanayi ve tarım alanında gelişim göstermesi, son yıllarda dışarıdan göç alarak nüfusunun artmasına yol açmıştır. Cumalıkızık Köyü ise Bursa'nın Yıldırım ilçesine bağlı 3 mahalleden biridir. Merkeze 12 km uzaklıkta konumlanmış, 700 yıllık geçmişe sahip olan bir yerleşimdir (Bozkurt, 2019). Ulusal ve uluslararası platformda, doğal güzellikleri, tarihi yapıları ve organik sokak dokusuyla kültürel mirasımızın önemli bir parçası olan, 600 kişilik nüfusa sahip ve eğimli bir arazi üzerinde yer alan köy, Kızıklar tarafından kurulan 7 köyden biridir (Yıldırım Belediyesi 2009) (Şekil 1, Şekil 2).

1981 yılında Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararıyla koruma altına alınmış, kentsel ve doğal sit alanı olarak ilan edilmiştir. 14 yıl boyunca süren uzun çalışmalardan sonra 2013 yılında Unesco Dünya Mirası Listesi'ne alınmıştır (URL 2). Özgün kırsal mimarisi ve geleneksel yaşam şekli köyün cazibesini arttırmaktadır (Özen, 2019).Cumalıkızık, Anadolu'da eski Osmanlı ahşap konutları ve kendine has doğal yerleşim dokusu ile Osmanlı'dan bu yana özgün kimliğini günümüze kadar korumayı başarmıştır. Bölgede, geçmişi 300 yıla dayanan köy evleri dışında 2 adet cami, hamam,2 adet tescilli çınar ağacı bulunmaktadır (Ötüken, Durukan, Acun & Pekak, 1986). Osmanlı konut mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtan ve toplamda 270 adet olan evlerden günümüzde 180 tanesi ayakta kalmayı başarmış ve bunlar arasında da 176 tanesi tescillenmiştir (Perker, 2004). Konutlardan bazıları kafeterya restoran gibi yeni işlevler kazandırılarak ayakta kalmayı başarırken, bazıları ise atıl durumda bırakılmıştır (Şekil 3).

Şekil 1.Cumalıkızık kent içi konumu(URL 1,2023)

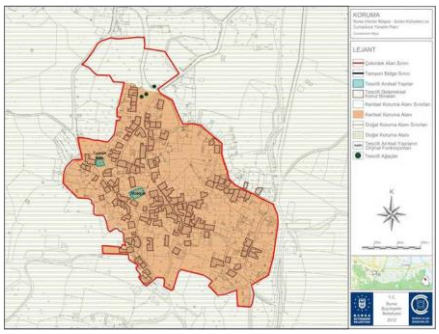

Şekil 2.Kentsel koruma alanı (Bozkurt,2019)

Şekil 3. Cumalıkızık konutlarından örnekler (Yazar Arşivi, 2023)

3.1. Cumalıkızık Konutlarının Mekânsal Özellikleri

Cumalıkızık konutlarının bazılarında etrafı moloz taşlarla örülmüş yüksek duvarlarla çevrili bir avlu bulunmaktadır ve konuta giriş bu dış avludan sağlanmaktadır. Bazı konut örneklerinde ise, avlu bulunmayıp konuta direk sokaktan açılan çift kanatlı kapılar ile girilerek, Cumalıkızık konutlarının en çok kullanılan mekânı olan "hayat" adı verilen mekâna geçilmektedir. Cumalıkızık konutlarında "hayat" mekânı adı üzerinde günlük hayatın en çok yaşandığı, düğün nişan gibi önemli kutlamaların yapıldığı, kışlık yiyeceklerin hazırlanıp depolandığı, çamaşırların yıkanıp kurutulduğu en önemli mekândır. Zemin döşeme malzemesi taş olan hayat, üst katı taşıyan ahşap direklerle çevrelenmiştir. Osmanlı konut mimarisine ait karakteristik özelliklerini gösteren, genellikle 2 veya 3 katlı olan Cumalıkızık konutları dış sofalı plan tipindedir ve zemin katında, ahır, depo, samanlık, wc, mutfak gibi servis mekânlarına yer verilmiştir. En önemli geçim kaynağı tarım olan ev halkının yetiştirdiği ürünler zemin kattaki depolarda saklanmaktadır. Zemin katta bulunan mekânlar, arazi formuna uygun ve organik olarak biçimlenirken, ana katta bulunan odalar arasında özellikle de başoda sokağa doğru çıkma yaparak genellikle dikdörtgen veya kare formunda planlanmışlardır (Perker ve Akıncıtürk, 2011) (Şekil 4).

Şekil 4. Normal katta sokak yönünde çıkma yapan konutlardan örnekler (Yazar Arşivi, 2023)

3 katlı olan konutların ara katında, yatak odası, oturma odası, banyo ve ocak bulunur ve bu ara katın tavan yüksekliği daha iyi ısınabilmesi için, ana kata göre daha düşüktür. Genellikle kış aylarında kullanıldığı için "kışlık" ismini, kat yüksekliği en fazla olan ve odalar, sofa, eyvan, seki ve sedirlerin bulunduğu ana kat ise yazın kullanıldığı için "yazlık" ismini almıştır. Sofanın büyüklüğü,

odaların sayısı ve biçimlenişine, yönü ise iklim ve manzaraya bağlı olarak değişkenlik gösterir. Odalar arası geçişi sağlayan ve planlamada oldukça önemli bir yeri olan sofada mutfak nişi ve sedir gibi alanlara yer verilmiştir. İçerisinde ocak, sedir, yüklük ve gusülhane bulunan odalar da, sadece yatma amaçlı kullanılmayıp, oturma, yemek yeme, eve gelen konukları ağırlama, yatma-dinlenme gibi birden çok işleve sahiptir (Bozkurt, 2019).

3.2. Cumalıkızık Konutlarının Yapısal Özellikleri

Cumalıkızık konutlarının yapı malzemesi moloz taş, ahşap ve kerpiçtir. Zemin katları ahşap hatıllı moloz taş duvar, oda ve sofa birimlerinden oluşan üst katlar ahşap iskelet sistem ile oluşturulmuştur. Zemin kat duvarlarında sıvaya rastlanmaz. Üst kat duvarları ise, toprak, saman ve kireçten oluşan sıva ile kaplanmıştır (Köşklük, 2016). Zemin kat döşemesinde malzeme olarak kayrak taşı, ara ve ana katlarda ise ahşap kullanılmıştır. Çatılar beşik ve kırma çatı olarak iki tipte tasarlanmış, üst örtüsü alaturka kiremitle kaplanmıştır (Perker ve Akıncıtürk, 2011) (Şekil 5).

Şekil 5. Cumalıkızık konutlarının çatı örtüsü (Yazar Arşivi, 2023)

3.3. Cumalıkızık Konutlarının Cephe Özellikleri

Genellikle çivit mavisi, yeşil, sarı, beyaz, mor gibi renklerin kullanıldığı cepheler de zemin kat ve üst katlar dışarıdan bakıldığında mimari karakter tezatlığı göstermektedir. Servis mekânlarına ayrılan zemin kat, Osmanlı konut mimarisinin etkisi olarak İslamiyet'in gereği olan mahremiyet olgusundan dolayı, yüksek sağır duvarlarla sokağa tamamen kapalıdır. Zemin katta pencerelere yer verilmediği için içerideki yaşam dışarıdan algılanmaz. Cephe düzeni bakımından üst kata göre oldukça hareketsiz ve sade bir görünüme sahiptir. Üst kata nazaran daha küçük ebatlarda ve sayıda olsa da pencereler ara kat ve ana katta yer alır (Perker, 2010). Pencereler genellikle kafesli ve cumbalıdır. Çıkma ve cumbalara da ara katlarda yer verilmez. Çıkmalar genellikle ana katta, manzaraya hâkim konumda ve gün ışığından en verimli derecede faydalanabilecek biçimde konumlanmaktadır.

4. ÖRNEKLEM ALANI BULGULARI

Cumalıkızık, coğrafi konumundan dolayı yeryüzü şekilleri bakımından engebeli olup, konutlar kuzey-güney yönünde eğimli bir arazi üzerinde konumlandırılmıştır. Bu doğrultuda yerleşimi ikiye bölen iki ana yol aksı bulunmaktadır. Seçilen konutların çalışma alanındaki dağılımı Şekil 6'daki gibidir.

Şekil 6. Plan analizi yapılan konutların çalışma alanındaki dağılımı

4.1. Çalışma Alanı İçerisinde Seçilen Konutlara Ait Bilgiler

Sıramkaya, Yaldız & Aydın (2018)'ın Bursa evleri üzerinde gerçekleştirdiği araştırmaya göre konutlar, Sedat Hakkı Eldem'in Osmanlı konutu plan tipolojisi üzerine yaptığı sınıflandırma ile benzer şekilde zemin katlarında açık ve kapalı taşlıklı, üst katlarında ise açık ve kapalı sofalı plan tipi olarak ayrımlandırılmıştır (Eldem, 1984). Çalışma alanında araştırma için seçilen geleneksel Cumalıkızık konutları da açık taşlıklı - açık sofalı evler ve kapalı taşlıklı - kapalı sofalı evler olmak üzere iki ayrı plan tipine ayrılarak incelenmiştir. Seçilen konutlar Tablo 1' de gösterilmektedir.

Tablo 1. Seçilen Konutlara ait Bilgiler

Ada/Parsel		**Zemin kat**	**Birinci kat**
2794/42		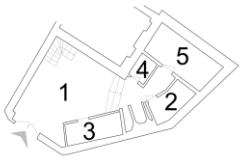	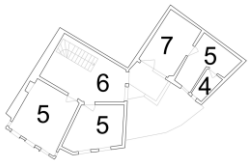
	İki katlı olarak inşa edilen yapı köşe parselde bulunmaktadır. Zemin katında taşlıktan normal kata çıkılan ahşap merdiven, tuvalet, fırın ve ahır olup, birinci katında sofaya bağlanan iki oda ve hol ile bu hole açılan bir oda bulunmaktadır.		
2806/10			
	Zemin katında dam, mutfak, tuvalet ve taşlık bulunan kapalı taşlıklı bu konutun asma katında bir oda ve normal katında sofaya bağlanan üç oda ile ıslak hacimler mevcuttur.		
2419/8		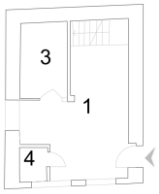	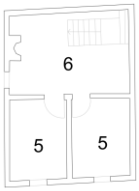
	Zemin katında kapalı taşlığa bakan kümes ve tuvalet bulunan konutun, ahşap merdivenlerinden normal katına çıkıldığında, sofaya açılan bir ocak ve iki ayrı oda bulunur.		

2808/2		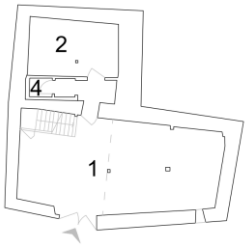	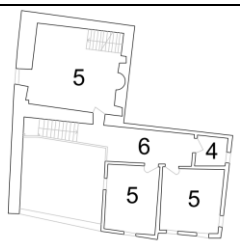
	Eğimli arazide yer alan yapının zemin katında, taşlığa bir ahşap kapı ile girildikten sonra merdiven altından ulaşılan bir ıslak hacim yer alır. Üst katta merdiven sahanlığına bağlanan bir odanın yanı sıra, sofaya açılan iki oda, zeminde taşlığın bir kısmını örterek yarı açık bir yaşama mekânı oluşturur.		
2816/4	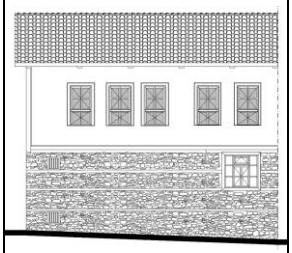	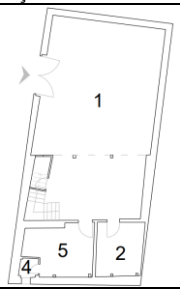	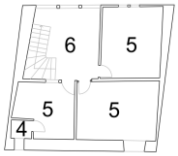
	Zemin üzeri iki normal kattan oluşan konutun sokağa bakan cephesinde, ilk katta yalnızca bir ıslak hacim penceresi vardır. Bahçeden girişli konutun giriş katında taşlığa açılan iki oda, 1. Normal katında ise sofaya açılan biri ocaklı ve gömme dolaplı iki oda yer almaktadır.		
2817/1	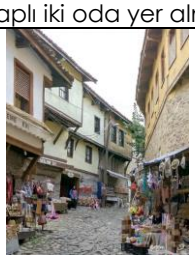	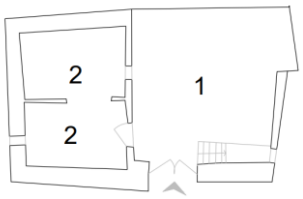	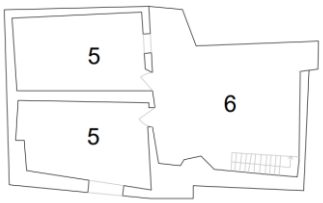
	Zemin üzeri iki normal kattan oluşan konuta girildiğinde bahçeye açılan taşlık bölümüne erişilir. Taşlığa açılan birbirine geçişli iki kapalı mekânın karşısında yer alan merdiven ile normal katta sofaya ulaşılmakta olup, bu katta sofadan girilen biri sokak cephesine biri arka cepheye bakan iki oda yer almaktadır.		
2812/14		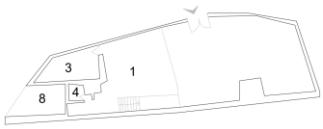	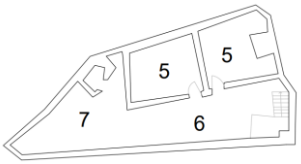
	Bahçeden girildiğinde bir ocak ve taşlıkla karşılaşılan konutun zemin katında, taşlığa açılan ve sokağa cephesi olmayan iki kapalı mekân ile üst kattaki sofaya çıkan merdivenler bulunur. Normal katta ise sofaya açılan biri ocaklı iki ayrı odanın yanı sıra eyvan bulunmaktadır.		
** 1- Taşlık, 2- Mutfak, 3- Ahır, 4-Banyo/Wc, 5- Oda, 6- Sofa, 7- Eyvan, 8- Dükkân*			

4.2. Konutların Mekânsal Dizim Analizleri

Mekânsal analizlerden 3 temel dizimsel ölçüm elde edilir (Klarqvist,1993). Bunlardan biri olan derinlik değeri konut içerisindeki mekânlar arası erişimi gösteren bir değerdir (Atak, 2009). Bu değer ne kadar yüksek ise, mekânların algılanması ve anlaşılması o kadar güç olmakta ve aynı zamanda sosyal etkileşim de azalmaktadır. Bütünleşme değeri yükseldikçe ise konuttaki sosyal etkileşim ve mekânların sistemle bütünleşme derecesi artar. Bağlantısallık değeri de sistem içerisindeki birimlerin birbirleri ile olan bağlantı sayısından elde edilir ve bu değer arttıkça bütünleşme değeri de artmaktadır (Tablo 2, Tablo 3).

Tablo 2. Seçilen Konutların Zemin Kat Mekansal Analizleri

Kapalı taşlıklı plan tipi	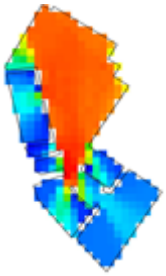	**Büt.**	27581	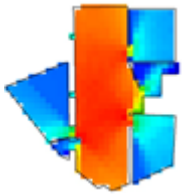	**Büt.**	12850	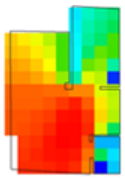	**Büt.**	8621
		Bağ.	125		**Bağ.**	87		**Bağ.**	42
		Deri.	1.6453		**Deri.**	1.4589		**Deri.**	1.7117
	2794/42			**2806/10**			**2419/8**		
Açık taşlıklı plan tipi	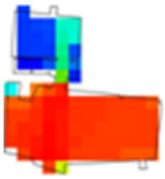	**Büt.**	85182	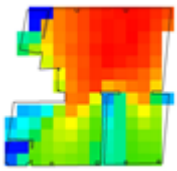	**Büt.**	77583	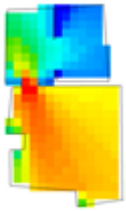	**Büt.**	65326
		Bağ.	220		**Bağ.**	192		**Bağ.**	174
		Der.	1.2361		**Deri.**	1.3094		**Deri.**	1.4355
	2808/2			**2816/4**			**2817/1**		
				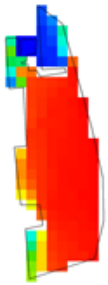	**Büt.**	47367			
					Bağ.	128			
					Deri.	1.1883			
				2812/14					

Tablo 3. Seçilen Konutların 1.Kat Mekansal Analizleri

Kapalı sofalı plan tipi	Evvansız	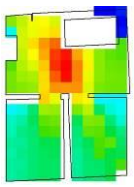	Büt.	12952	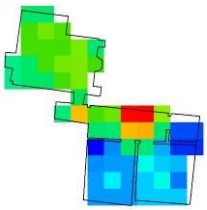	Büt.	11528
			Bağ.	90		Bağ.	105
			Der.	1.2478		Der.	1.7130
		2419/8			2808/2		
	Evvanlı	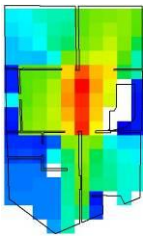	Büt.	47377	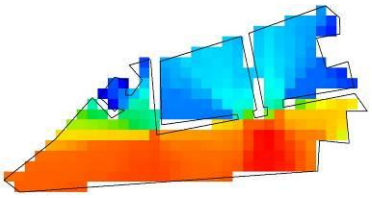	Büt.	47307
			Bağ.	77		Bağ.	146
			Der.	1.4955		Der.	1.6326
		2806/10			2812/14		
Açık sofalı plan tipi	Evvansız	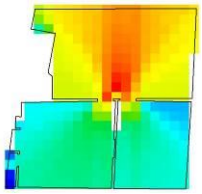	Büt.	74007	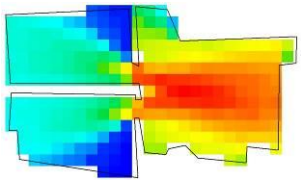	Büt.	59991
			Bağ.	943		Bağ.	200
			Der.	1.9184		Der.	1.2593
		2816/4			2817/1		
	Evvanlı	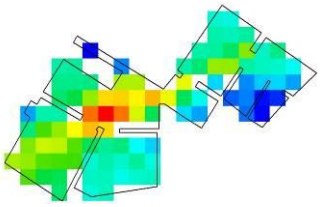	Büt.	19.735			
			Bağ.	109			
			Der.	1.5874			
		2794/42					

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Örneklem alanında çalışmanın amacına uygun olarak seçilen ve mimari planlarına ulaşılabilen konutların mekânsal analizleri zemin kat ve üst kat olmak üzere ayrı ayrı analiz edilmiştir. Cumalıkızık konutlarının zemin katlarında görülen taşlık mekânı ve üst katlarında yer alan sofa mekânı, plan tipolojilerinin belirlenmesinde belirleyici bir parametre olmuştur. Bu bağlamda konutlar zemin katlarında açık taşlıklı ve kapalı taşlıklı plan tipolojisi, üst katlarında da açık sofalı ve kapalı sofalı plan tipolojisi olarak analiz edilmiştir. Çok az olmakla birlikte bazı konutların üst katlarında eyvanın da olması nedeniyle, planlar eyvanlı ve eyvansız olarak da ayrı ayrı analizlere dâhil edilmiştir.

Konutların zemin kat mekânsal analizlerinden elde edilen sonuçlara göre;

- ✓ Kapalı taşlıklı plan şemasına sahip konutların derinlik değerlerinin 1.45-1.71 arasında olduğu gözlemlenirken, zemin katı açık taşlıklı olan konutların derinlik değerinin 1.18-1.39 değerleri arasında olduğu tespit edilmiştir.

- ✓ Konutların bağlantısallık değerleri incelendiğinde, kapalı taşlık plan şemasındaki konutların değeri 42-125 değerleri arasında, açık taşlıklı plan şemasındaki konutların ise 128-220 değerleri arasında olduğu bulunmuştur.

- ✓ Her iki plan tipolojisine ait konutların bütünleşme değerleri karşılaştırıldığında da, kapalı taşlıklı plan tipi konutların aldığı değerlerin 8.621-27.581 aralığında, açık taşlıklı konutların ise 47.367-85.182 değerleri arasında olduğu tespit edilmiştir.

Konutların 1. kat mekânsal analizlerinden elde edilen sonuçlara göre;

- ✓ 1. katında kapalı dış sofaya sahip plan şemasında olan konutların derinlik değerlerinin 1.34-1.71 değerleri arasında olduğu, dış sofası açık olan evlerin derinlik değerinin ise,1.21-1.58 arasında olduğu görülmüştür.

- ✓ Konutların bağlantısallık değerleri karşılaştırıldığında, kapalı dış sofaya sahip plan şemasındaki konutların 77-146 değerleri arasında olduğu, açık dış sofalı konutların da bağlantısallık değerlerinin 109-243 arasında olduğu görülmüştür.

- ✓ Konutların 1. kat bütünleşme değerleri karşılaştırıldığında kapalı dış sofalı konutların bütünleşme değerlerinin 6.777-47.307 arasında olduğu, açık dış sofalı konutların da 19.735-74.207 değerleri arasında olduğu tespit edilmiştir.

Analizlerden elde edilen sayısal değerlere göre zemin katında açık taşlık olan konutların, kapalı taşlıklı plan şemasındaki konutlara göre derinlik değerinin daha düşük olduğu görülmüştür. En yüksek bütünleşme değeri olan konutun açık taşlıklı (2808/2) konut olduğu saptanmıştır. Bu sonuç açık taşlıklı konutlarda sosyal etkileşimin ve kullanıcıların birbirleriyle geçirdikleri vakitlerin daha fazla olduğunu göstermiştir. Konutlarda en fazla kullanılan ve sirkülasyonun en yoğun olduğu mekân olan taşlık kapalı olduğunda, açık olan taşlığa göre konuta olan hâkimiyeti azalmakta ve konuttan daha fazla ayrışmaktadır. Derinlik değerinin daha yüksek değerlerde olduğu kapalı taşlıklı konutlarda, açık taşlıklı konutlara göre mahremiyetin ve içe dönük bir yaşam biçiminin, daha hâkim olduğu saptanmıştır. osmalı konutlarında olduğu gibi zemin katın yüksek sağır duvarlar ile sokağa ve dış yaşama kapalı olması mahremiyetin bir göstergesi olduğu için, tespit edilen bu sonuç kapalı taşlıklı konutlarda da kendini göstermiştir. Space Syntax ile yapılan analizlerde, bütünleşme değerleri ile derinlik değerleri ters orantılı değişim göstermektedir. Konutların bağlantısallık ve bütünleşme değerleri yükseldikçe, derinlik değerlerinin düştüğü görülmüştür ve bu sentaktik analizlerde beklenilen bir sonuç olarak karşımıza çıkmıştır. Sokaktan ana giriş kapısıyla taşlık mekânına geçilerek konuta ulaşılan planlarda, bütünleşme değerlerinin taşlık kısmında yüksek olduğu görülmüştür. Tüm açık ve kapalı taşlığa sahip planların analiz sonuçları incelendiğinde, taşlığın konutun bütünleşiklik derecesinin belirlenmesinde önemli rol oynadığı tespit edilmiştir.

Üst kat planların analiz sonuçları değerlendirildiğinde; açık sofalı konutların kapalı sofalı konutlara göre derinlik değerlerinin daha düşük olduğu görülmüştür. Tıpkı zemin kattaki taşlıkta olduğu gibi, üst katlarda da açık sofalı konutların kapalı sofalı konutlara göre daha bütünleşik konutlar olduğu, kullanıcıların ve konuta gelen ziyaretçilerin sosyal etkileşim ve iletişimlerinin

daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Kullanıcıların gitmek istedikleri mekânların her birine erişimi sağlayan ve sirkülasyonun en yoğun olduğu açık sofanın, konutun merkezi konumunda olduğu bulunmuştur. Bu mekânda kullanıcılar birbirleriyle sıklıkla karşılaşarak, daha fazla vakit geçirebilmektedir. Sofa kapalı bir mekân olduğunda ise bu durum değişmekte, derinlik değeri yüksek olduğu için, konuta olan hâkimiyeti azalarak konuttan ayrışmaktadır. Aynı zamanda derinlik değerinin açık sofalı konutlara göre daha yüksek olması, mahremiyetin de yüksek olduğunu ve kullanıcıların bireysel olarak daha fazla vakit geçirdiklerini göstermiştir. Kapalı sofalı plan şemasına sahip konutların üst katında, derinlik ve bütünleşme değerleri arasında bir anlamlılık bulunamamıştır. Bunun mekanların sofayla olan bağlantı sayısı ile, sofaya bağlanan odaların bağlantı noktalarıyla veya kapının açıldığı yer ile ilgisi olabilir. Fakat bağlantısallık ve bütünleşme değerlerindeki doğru orantılı artış bu katta da gözlemlenmiş, bağlantısallık değerleri arttıkça bütünleşme değerlerinin de arttığı görülmüştür. Açık sofaya sahip konutlarda ise, derinlik değerleri arttıkça bütünleşme değerlerinin düştüğü ve bağlantısallık değerleri ile bütünleşme değerlerinin aynı yönde değişim gösterdiği görülmüştür. Sentaktik analizlerde genellikle karşılaşılan ve beklenen sonucun yerine geldiği tespit edilmiştir. Konutların eyvanlı ve eyvansız olmalarının etkisi olarak analizlerde, en yüksek bütünleşme değeri olan konutun açık sofalı ve eyvansız konut olduğu (2816/14),en düşük bütünleşme değerine sahip konutun da, kapalı sofalı ve eyvanlı konut olduğu (2806/10) bulunmuştur. Genel olarak haritalarda kırmızı ile gösterilen ve konutlarda bütünleşme değerlerinin en yüksek olduğu mekânların zemin katta taşlık, üst katta sofa olması bu mekânların kullanımdaki yoğunluğu ile örtüşmektedir.

Cumalıkızık Osmanlı konut mimarisi örnekleri özelinde yapılan bu araştırmada, taşlık ve sofa mekânlarının konutun mekânsal organizasyonunda en önemli mekânları olduğu ortaya konulmuştur. Bu anlamda farklı coğrafyalarda bulunan Osmanlı konutlarının da bu çalışmada olduğu gibi mekânsal organizasyonları analiz edilerek elde edilen sonuçlar değerlendirilebilir veya daha önce bulunmuş sonuçlar ile karşılaştırılma yapılabilir. Yapıldıkları dönemin kültürel özelliklerini, aile yapısını, sosyal durumunu gösteren bir belge niteliği taşıyan geleneksel konutların mekânsal organizasyonlarının tespit edilmesi ve kullanıcının yaşam biçimi ve ilişkileri üzerindeki etkisini belirlemek oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle onların korunarak ve restore edilerek hayatta kalmasını sağlamak ülkemiz adına önemli bir sorumluluktur.

KAYNAKLAR

Atak, Ö. (2009). Mekân Dizim ve Görünür Alan Bağlamında Geleneksel Kayseri Evleri. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Bozkurt, G.S. (2013). Cumalikizik'da Geleneksel Ahşap Konutlarin Avlularinda Görülen Değişimler, 5. Uluslararası Mühendislik Mimarlık ve Tasarım Kongresi Bildiri Kitabı, (s. 1151-1160). İstanbul.

Cil, E. (2006). Bir Kent Okuma Aracı Olarak Mekân Dizim Analizinin Kuramsal ve Yontemsel Tartışması. Megaron,1(4), 218-233.

Dergibursa. (2023).*700 -senenin -mirasi –cumalikizik,* https://www.dergibursa.com.tr/ adresinden 27 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Earth. Google (2023). https://earth.google.com/web/@40.18437313,29.15038039,408.3418631a,5177.02164879d,35y,1.36448363h,24.2138801 6t,359.9952r?utm_source=earth7&utm_campaign=vine&hl=tr adresinden 13 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.

Eldem, S. H. (1968). Türk Evi Plan Tipleri. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.

Eldem, S. H. (1984). Türk Evi Osmanlı Dönem. İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı yayınları.

Arel, A. (1982). Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar. İzmir: Ege Üniveristesi Güzel Sanatlar Fakültesi yayınları.

Hanson J. (1989). Order and Structure in Urban Space; A Morfological History of the City of London. (PHD Theses). University College Of London, London.

Hillier, B. & Hanson, J. (1984). The Social Logic of Space. New York: Cambridge University Press.

Klarqvist, B. (1993). A Space Syntax Glossar. Nordic Journal of Architectural Research, 2, 11-12.

Köşklük K, N. (2012). Şirince Köyü Örneğinde Kırsal Mimari Mirasın Kırsal Turizmin Gelişmesine Katkısının Tartışılması. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14 (22), 119-123.

Kuban, D. (1976). Sanat Tarihimizin Sorunları. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Ötüken, Y., Durukan, A., Acun, H., Pekak, S. (1986). Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler. Ankara: IV. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özbek, M. (2010). Kent, Kültür ve Konut. Network Kültür ve Mekân Toplantıları Bildiri Kitabı. İstanbul

Özen, M. A. (2019). Küreselleşme Sürecinde Kırsalın Dönüşümü ve Tüketim: Bursa Cumalıkızık Örneği. (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye.

Perker, Z.S. (2002). Halk Mimarisi ve Cumalıkızık Örneği, 1. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu Bildiri Kitabı,(s.273 – 284). Bursa

Perker, Z. S. (2004). Geleneksel Ahşap Yapılarımızda Kullanım Sürecinde Oluşan Yapı Elemanı Bozulmalarının Cumalıkızık Örneğinde İncelenmesi. (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Bursa, Türkiye.

Perker, Z. S. (2010). Geleneksel Anadolu Konutunun Güne Uyarlanmasında Yapısal Bir Model. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye.

Perker, Z.S., Akıncıtürk, N,(2011). Geleneksel Konutlarda Fiziksel Değişim: Bursa'da Üç Örnek Yapi. Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 16, (1), 29-39.

Rapoport, A. (1990). History and Precedent in Environmental Design. New York: Plenium Press.

Sıramkaya,B.S.,Yaldız,E.,Aydın,D.(2018). 17. Ve 18. Yüzyıl Geleneksel Bursa Evleri Mekânsal Konfigürasyonunun Tipolojiler Üzerinden Analizi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11(61), 444-451.

Şimşek, N.(2013). Mardin Geleneksel Konutlarında Değişimin Mekân Dizimi Yöntemiyle İrdelenmesi. (Yüksek lisans tezi). Istanbul Teknik Üniversitesi , İstanbul,Türkiye.

Yıldırım Belediyesi, (2009). 3. Bin Yılda yaşayan Osmanlı Köyü-Cumalıkızık Mimarlar Odası Bursa Şubesi Proje Metni. Bursa.

KÜLTÜR VARLIKLARINDA İŞLEVSEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞE BİR ÖRNEK: BİR OSMANLI EĞİTİM KURUMU OLARAK EDİRNE ERMENİ MEKTEPLERİNDEN ŞEHİT ASIM İLKOKULU'NA DOĞRU DEĞİŞİMİN DEĞERLENDİRİLMESİ

AN EXAMPLE OF FUNCTIONAL SUSTAINABILITY FOR CULTURAL PROPERTIES: THE EVALUATIONS OF CHANGES FROM EDIRNE ARMENIAN SCHOOLS INTO SEHIT ASIM PRIMARY SCHOOL AS AN OTTOMAN EDUCATIONAL INSTITUTION

Merve ARSLAN ÇİNKO[1]
[1] İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/ TÜRKİYE
[1] mervearslan_09@hotmail.com

ÖZET

Kültür varlıkları, geçmişten günümüze taşıdıkları bütün değerleri ile birer belge niteliğindedir. Kültür varlıklarının devamlılığı, yapıların sürekli bakımının ve kullanımının sağlanması ile mümkündür. Günümüzde tarihi yapıların önemli bir bölümü hala özgün işlevleri ile kullanılıyorken, bir bölümü ise değişen çağın ihtiyaçları doğrultusunda özgün işlevini sürdürememektedir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti eğitim sisteminde gerçekleşen çağdaşlaşma hareketleriyle birlikte inşa edilen eğitim yapıları ise döneminin modern nitelikli yapıları olmasının yanı sıra günümüzde çeşitli değişimlerle birlikte eğitim işlevlerini sürdürebilmekte, taşıdıkları değerleri ve bilgileri günümüze aktarabilmektedirler. Geç Osmanlı Dönemi eğitimde çağdaşlaşma sürecinin somut birer kanıtı olarak günümüze ulaşan bu yapılardan eğitim unsurunu almak, yapının özgünlük ve bütünlüğünü zedelemektedir. 19. yüzyıl çağdaş eğitim sistemine göre inşa edilmiş bir yapıda yapılacak doğru müdahalelerle eğitim işlevinin sürdürülmesi sağlanabilir. Eğer eğitim işleviyle kullanımı mümkün değilse o zaman toplumsal fayda sağlayacak bir işlev ile kullanımına devam edilebilir. Nitekim 19. yüzyıl Edirne vilayeti sınırları ile günümüz Türkiye sınırları içerisindeki Trakya coğrafi alanının kesiştiği bölgede kalan Edirne, Kırklareli, Tekirdağ illeri ile Gelibolu Yarımadası'nda inşa edilen eğitim yapılarının %57'sinin hala özgün işlevini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Bu yapılardan ikisi de 19. yüzyıl sonunda Edirne vilayet merkezinde aynı yapı adası içerisinde inşa edilen Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi ve Ermeni Herismiyan Kız Mektebi'dir. Günümüzde hala eğitim işlevini sürdüren bu yapı grubu, bugün Şehit Asım İlkokulu olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda bir eğitim kurumu olarak Edirne kent merkezinde faaliyete geçen Ermeni Arşagonyan ve Herismiyan mektepleri, kültür varlıklarının korunması ve işlevsel sürdürülebilirliğin önemini vurgulamak amacıyla incelenmiştir. Yapı grubunun inşa edilme ve mimari gelişim süreci Osmanlı Arşivi belgeleriyle ortaya çıkarılmıştır. Yapıların hem eğitim tarihi hem de mimarlık tarihi bağlamında öneminin ortaya koyulması ve korunması gerekliliğinin vurgulanması çalışmanın hedefleri arasında yer almıştır. Günümüzde hala eğitim işlevini sürdüren bu yapı grubunun 19. yüzyıldan günümüze yüklendiği farklı düzeyde eğitim programları çerçevesinde geçirdiği değişimler ayrıntılı olarak ele alınmış, bu bağlamda değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çalışma ile Geç Osmanlı Dönemi'nin izlerini taşıyan modern nitelikli bir eğitim yapı grubunun tarihi, kültürel ve işlevsel değerleriyle birlikte bütüncül olarak korunmasının mümkün olduğunu göstermek ve önemini vurgulamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Koruma, Edirne, Değişim, İşlevsel Sürdürülebilirlik, Eğitim Yapıları.

ABSTRACT

Cultural assets are documents; thanks to the values they carry from past to present. The continuity of cultural properties is possible with the maintenance and usage of them. Today, while a significant part of the historic buildings is still used with their original functions, some of them cannot maintain their original functions because of the needs of this age. Structures that were built according to the modernization movements in the 19th century are modern educational institutions of that period. Some of them can continue their educational functions with various changes today. Thus, they can transfer their values and information to the present. Changing the function of the Late Ottoman Period educational buildings, which have survived to the present day, damages the authenticity and integrity of these buildings. The

original function of a structure built according to the modern education system of the 19th century can be maintained if the right interventions are applied. If it is not possible to use it with an educational function, it can be used for social benefit. As a matter of fact, it has been determined that 57% of the educational structures built in the provinces of Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, and the Gallipoli Peninsula still maintain their original function. Two of these structures are the Armenian Arşagonyan Boys School and the Armenian Herismiyan Girls School, which were built in the same block in the city centre of Edirne in the 19th century. These buildings still maintain their original function and are used for Sehit Asım Primary School today.

In this study, Armenian Arşagonyan and Herismiyan schools, which were established in the city centre of Edirne as a modern educational institution in the 19th century in the Ottoman Empire, were examined in order to emphasize the importance of the conservation of cultural properties and functional sustainability. The construction and architectural development process of these buildings have been revealed with the Ottoman Archive documents. The objectives of this study are to reveal the importance of the buildings regarding educational and architectural history and to emphasize the conservation of these buildings. The changes that these buildings have undergone since the 19th century have been discussed in detail, and evaluations have been made in this context. This study aims to show that it is possible to conserve a modern educational building, that has traces of the Late Ottoman Period, together with its historical, cultural, and functional values, and to emphasize the importance of this.

Keywords: Conservation, Edirne, Change, Functional Sustainability, Educational Buildings.

1. GİRİŞ

Kültür varlıkları, geçmişten günümüze taşıdıkları sosyal, kültürel, tarihi ve mimari değerleriyle korunması gereken birer bilgi kaynağıdır. Kültür varlıklarının devamlılığı, sadece fiziki varlıklarının değil taşıdıkları değerlerin bütüncül olarak korunması ile sağlanabilir. Tarihi nitelikli yapılarda mimari ve estetik değerlerin yanı sıra taşıdıkları işlev de korunması gereken unsurlar arasında yer almaktadır. Nitekim yapıların mimari biçimlenişlerinin ortaya çıkmasındaki önemli faktörlerden birisi aldıkları işlevlerdir. Örneğin, bir hanın inşasında birden çok oda yan yana sıralanırken bir hamam da sıcaklık, ılıklık ve soğukluk mekânlarının bağlantılarının kurulması amaçlanır. Tek bir derslikte eğitimin verildiği sıbyan mekteplerindeki mimari ona göre şekillenirken medreselerde dersliklerin yanı sıra konaklamanın da sağlandığı mekânlara ihtiyaç vardır. 19. yüzyılda çağdaşlaşma hareketlerinin bir sonucu olarak inşa edilmiş eğitim kurumları da modern eğitim sisteminin gereklilikleri doğrultusunda tasarlanmıştır. Bu eğitim yapıları çağının modern yapıları olmasının yanı sıra günümüzdeki eğitim ortamında da çeşitli değişimlerle birlikte özgün işlevlerini sürdürebilmektedir.

Bu çalışma kapsamında, modern nitelikte eğitim vermek üzere inşa edilmiş yapıların işlevsel sürdürülebilirliğinin mümkün olup olmadığı örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda 19. yüzyılda çok sayıda eğitim yapısının inşa edildiği Edirne vilayeti üzerinde durulmuş, vilayet merkezinde inşa edilmiş Ermeni mektepleri incelenmiştir. 19. yüzyılda eğitime başladığı bilinen bu kurumlar, 1908 itibariyle eğitim vermek üzere inşa edilen yeni yapılarda varlığını devam ettirmiştir. Ermeni Arşagonyan ve Herismiyan mektepleri olarak inşa edilen yapılar, günümüzde Şehit Asım İlkokulu'nun birimleri olarak kullanılmaktadır. Bu çalışma ile yaklaşık 120 yıldır varlığını sürdüren bu yapıların ilk inşa ediliş süreçleri Osmanlı Arşivi belgeleriyle ortaya çıkarılmış, geçmişten günümüze geçirdikleri değişimler irdelenmiş, koruma sorunları tespit edilmiştir. İlk işlevi olan eğitimin günümüzde hala sürdürebiliyor olmasının korumada bütünselliğe sağlayacağı katkı üzerinde durulmuş, yapı grubunun geçirdiği değişimler üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

2. BİRER KÜLTÜR VARLIĞI OLARAK EĞİTİM YAPILARINDA İŞLEVSEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE ÖNEMİ

Günümüzde tarihi yapıların bir bölümü, değişen çağın ihtiyaçları ve yaşam biçimi nedeniyle özgün işlevini sürdürememektedir. Sıbyan mektepleri, medreseler, tekkeler, askeri yapılar veya döneminin endüstri yapılarının günümüzde işlevsel olarak bir karşılığı yoktur. Ancak, bu yapıların korunabilmesi için kullanımının sağlanması gereklidir. Bu bağlamda başvurulması gereken yöntem yeniden işlevlendirme olmalıdır. Ahunbay (2014, s.97), kültür varlıklarının yıkımdan kurtarılabilmesi için yeniden işlevlendirmenin bir araç olarak kullanılabileceğini belirtmektedir.

Bu bağlamda yapılara büyük zorlamalar getirmeyecek, mekansal ve cephe kurgusunda ciddi değişimlere yol açmayacak işlevler tercih edilmelidir. Yapılacak uygulamalarda yapıların mimari, tarihi ve toplumsal değerlerine uygun kullanımların seçilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Nitekim Venedik Tüzüğü[1] (1964), eğer bir yapı özgün işleviyle kullanılamıyor ise toplumsal amaç için kullanılması gerektiğini belirtir. Ancak, kullanım değişikliğinden kaynaklı olarak yapının plan, cephe ya da bezemelerinde herhangi bir değişiklik yapılmamasını şart koşar (Madde 5). Ancak, eğer bir yapıda özgün işlevin devamlılığı mümkünse bu bağlamda değerlendirmeler yapılmalı ve çalışmalar yürütülmelidir.

Osmanlı Devleti'nin temel eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreselerin günümüz eğitim sisteminde bir karşılığı olmasa da 19. yüzyılda inşa edilen rüşdiye, idadi, sultani gibi yeni eğitim kurumlarından bazılarının günümüzde hala eğitim amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu Yarımadası'nı kapsayacak şekilde yapılan araştırma sonucunda 19. yüzyılda inşa edilen eğitim yapıların yaklaşık %60'ının hala özgün işlevini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Kasım 2021'de yapılan son alan çalışmalarına göre, incelenen 37 eğitim yapısından 21'i eğitim işlevini hala sürdürmektedir. 7 tanesi ise eğitim işlevi dışında kullanılmaktadır. Bu yapılar, günümüzde kamusal kullanıma yönelik yeni işlevler kazanmış, özellikle kültürel aktivitelerin yapıldığı merkezlere dönüştürülmesi tercih edilmiştir (Arslan Çinko, 2023, s.314).

Yukarıda bahsedilen araştırmalar dikkate alındığında, 19. yüzyılda inşa edilen bir eğitim yapısının özgün işlevini sürdürmesinin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Savaş, afet vb. nedenlerle özgün işlevin kullanımında kesintiler yaşansa da bu yapıların günümüzde hala eğitim işlevi ile kullanılıyor olması önemlidir. Nitekim, ICOMOS[2] Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi'nde kültür varlıklarının özgün işlevlerinin olabildiğince sürdürülmesi, bu bağlamda politikalar geliştirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aynı zamanda bildirge özgünlük ve bütünlük kavramları üzerinde durmaktadır. Özgünlük; "*bir mimari kültür varlığının anlam kazanabilmesi için gereken ve onun gerçekliğini, değerini ve bütünlüğünü kanıtlayan tüm özellikler*"; bütünlük ise "*mimari mirasın yapısal ve mimari olarak bir bütün tanımlaması ve miras olma durumunu belgeleyen tüm unsurları ile var olması durumu*" olarak tanımlanmaktadır (ICOMOS, 2013). Tarihi bir eğitim yapısının miras olarak değer kazanmasındaki önemli faktörlerden birisi barındırdığı işlevidir. Yapıya değer katan eğitim unsurunu tarihi yapıdan almak, yapının özgünlük ve bütünlüğünü de zedelemektedir. 19. yüzyılda inşa edilen bir eğitim yapısında önemli bir sorun bulunmuyorsa eğitim işlevini sürdürülmesi sağlanabilir.

Sıbyan mekteplerinde tek bir derslikte verilen eğitimden 19. yüzyılda birden fazla seviyede ve farklı sınıflarda verilen eğitim sistemine doğru geçişte inşa edilen yeni yapıların planı, modern eğitim sisteminin gerekliliklerine göre şekillenmiştir. 19. yüzyılda Edirne vilayeti içerisinde inşa edilen eğitim yapılarında görülüyor ki, plan düzeni genel olarak bir giriş holü veya koridor, bu dolaşım alanının etrafına yerleştirilmiş mekanlardan oluşmaktadır. Okul çok katlıysa giriş holünün karşısında ya da koridorun bir ucunda merdiven yer alır. Büyük ölçekli yapılarda yemekhane, yatakhane, teneffüshane gibi özelleşmiş mekanlar yer almaktadır. Geniş, ferah ve bol pencereli mekanlarda güneş ışığı yüksek düzeyde içeri alınarak çocukların aydınlık derskliklerde eğitim görmesi sağlanmıştır. Geniş olmasının yanı sıra tavanı da yüksek olan mekanların hacmi, sağlık koşullarına uygun eğitim verilmesini sağlamıştır (Arslan Çinko, 2023, s.341). Ancak ilk inşa edildiği dönemdeki ihtiyaçlar ile günümüz kullanım ihtiyaçlarının değişiklik gösterdiği bir gerçektir. İşlevsel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için kültür varlıklarında çeşitli değişimler, restorasyon çalışmaları veya kısmi müdahaleler gerekebilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, yapılacak müdahalelerin niteliğidir. Evrensel koruma ilkeleri ve ulusal koruma yasası dikkate alınarak kullanım programlarının yeniden şekillenmesi sağlanabilir.

[1] Venedik Tüzüğü, kültür varlıklarının korunması konusunda, çağdaş yaklaşımların ortaya koyulduğu, uluslararası alanda geliştirilmiş ve kabul görmüş bir anlaşmadır.
[2] ICOMOS, tarihi anıtlar ve sitlerin korunması ve değerlendirilmesine yönelik ilkler, teknikler ve siyasetler geliştirmek, ilgili araştırmaları desteklemek üzere kurulmuş uluslararası ve hükümetlerdışı bir kuruluştur (Url-1).

3. GEÇ OSMANLI DÖNEMİ'NDE EDİRNE VİLAYETİNDE EĞİTİM VE ERMENİ OKULLARI

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda eğitimde çağdaşlaşma çalışmaları ile birlikte pek çok yeni eğitim kurumu açılmıştır. Geleneksel eğitimin verildiği sıbyan mektepleri ve medreselerin yanı sıra iptidai, rüşdiye, idadi, sultani, meslek okulları, öğretmen okulları gibi özelleşmiş yeni eğitim kurumları faaliyete geçmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla (1839) hızlanmaya başlayan yenilik hareketleri, özellikle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) ülke genelinde eğitimin yaygınlaştırılması için çok sayıda eğitim yapısının inşa edilmesiyle devam etmiştir. İlk uygulama sahası başkent İstanbul olsa da başkentin komşuluğunda yer alan Edirne vilayetinde de çok sayıda modern nitelikli eğitim veren okul açılmıştır.

19. yüzyıl Edirne'sinde Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Bulgarlar bir arada yaşamıştır. Edirne'deki etnik ve dini topluluk çeşitliliği okulların kimliğine de yansımış, farklı topluluklar kendi okullarını açarak eğitimlerini buralarda vermiştir. 1856 tarihli Islahat Fermanı ile birlikte kendi okullarını açma ve geliştirme hakkına sahip olan gayrimüslimler ve yabancılar, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde çok sayıda okulu faaliyete geçirmişlerdir (Ergin, 1977, ss.728-729). 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de gayrimüslimlerin ve yabancıların okul açmasına yönelik çeşitli hükümlere yer verilmiştir (Kayaoğlu, 2001, s.445). Tanınan haklar ve Nizamname'nin gerekliliklerinin yerine getirilmesiyle birlikte Edirne vilayetinde gayrimüslim ve yabancılara ait çok sayıda okul açılmıştır. Nitekim kentte yaşayan önemli bir grup olan Ermeniler'de Edirne vilayet merkezi ve vilayete bağlı diğer yerleşimlerde de okullar açmışlardır. Döneminin Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın 1893-94 yıllarına tarihlenen ayrıntılı raporu incelendiğinde Edirne vilayetinde toplam 15 Ermeni okulunun olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan 5'i Edirne sancağında bulunmaktaydı (BOA. *Y. PRK. MF.* 3/31)[3]. Kayıcı'nın 1895-96 Edirne Vilayet Salnameleri'nden yararlanarak aktardığı bilgilere göre ise Edirne'de 6 Ermeni Okulu bulunmaktaydı. Bunlar Kaleiçi bölgesinde bulunan Arşagonyan Erkek Mektebi, Herismiyan Kız Mektebi, Okanaser ve Hadika-i Sıbyan isimleri ile ifade edilen sıbyan mektebi; Süpürgeciler mahallesinde bulunan kız ve erkek ilkokulları; Karaağaç'taki tren istasyonu yakınlarındaki Lusavoriçyan ilkokuludur (Kayıcı, 2013, ss.165-166). Bu yapılar içerisinden günümüze ulaşan Arşagonyan Erkek Mektebi ile Herismiyan Kız Mektebi, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

4. ERMENİ ARŞAGONYAN ERKEK VE HERİSMİYAN KIZ MEKTEPLERİNDEN ŞEHİT ASIM İLKOKULU'NA DOĞRU DEĞİŞİM

1890'lı yıllarda Kaleiçi bölgesinde eğitim verdiği bilinen Arşagonyan Erkek Mektebi ve Herismiyan Kız Mektebi olarak kullanılan yapıların ilk inşa tarihi bilinmemektedir (Kayıcı, 2013, ss.165-166; Onur, 1998, s.11). Osmanlı Arşivi belgeleri incelendiğinde Kaleiçi'ndeki Surp Toros Kilisesi'nin avlusunda bulundukları, 1905'teki büyük Kaleiçi yangını sırasında ciddi zarar gördükleri anlaşılmaktadır (BOA. *İ. AZN.* 81/21). Yangın sonrası, kilise ve okulların yeniden yapımına yönelik projeler hazırlanmış, inşa çalışmaları başlamıştır. Okullar, hazırlanan bu projelere göre inşa edilirken kilisenin yeniden inşası gerçekleşmemiştir.

1908 yılında Surp Toros Kilisesi, Arşagonyan Erkek Mektebi ve Herismiyan Kız Mektebi'nin durumunu gösteren vaziyet planı incelendiğinde, bulundukları yapı adası üzerindeki yapılar ile ilgili çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır. Buna göre Surp Toros Kilisesi'nin yanmış olduğu ancak bazı beden duvarlarının mevcut olduğu, eskisi üzerine yeniden inşasının planlandığı anlaşılmaktadır. Yapı adasının kuzeybatı ucunda kiliseye ait Murahhashane yani görevli kişilerin kullanımına verilmiş bir evin inşa edildiği, kuzeydoğu ucunda ise Kirgor Avadisyan Efendi'ye ait bir hanenin olduğu görülmektedir (BOA. *İ. AZN.* 81/21)(Resim 1).

[3] Bu çalışma kapsamında ele alınan Osmanlıca belgelerin transkripsiyon sürecinde yardımcı olan Fuat Recep'e teşekkür ederiz.

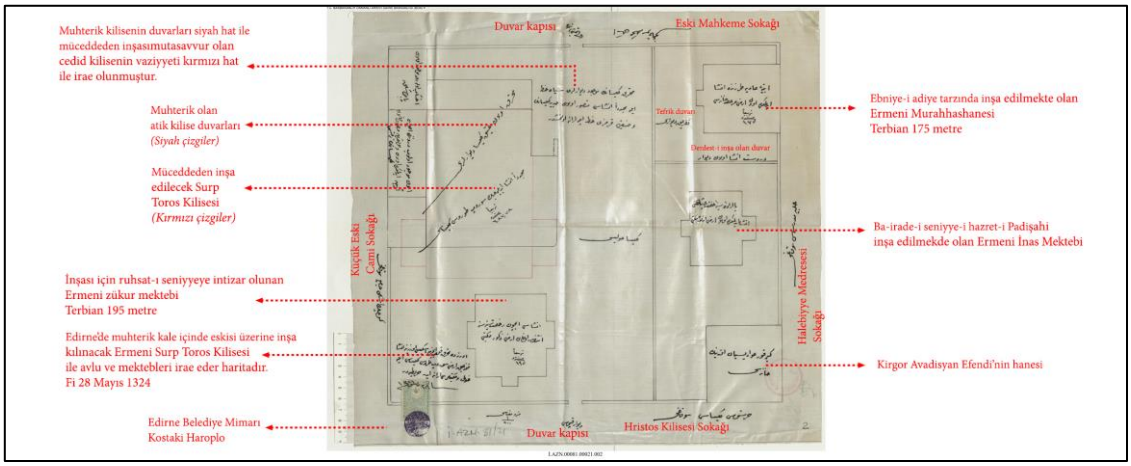

Resim 1. Ermeni Arşagonyan Erkek ve Herismiyan Kız Mekteplerini gösteren 1908 tarihli vaziyet planı (BOA. *İ. AZN.* 81/21).

4.1. Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi (Şehit Asım İlkokulu-B Blok)

Günümüzde Şehit Asım İlkokulu'nun B bloğu olarak kullanılan eski Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi binası, 1905 yangını sonrası inşa edilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde yer alan bilgilere göre yeni mektebin projesi Mimar George Spiros tarafından hazırlanmıştır. Okul 15 metre uzunluğunda, 13 metre genişliğinde ve 10 metre yüksekliğinde bodrum katı kagir, üzeri ahşap olarak tasarlanmıştır. Zemin katında sekiz kapı ve 23 pencere ile beş derslik ve bir salon; birinci katında ise dört kapı ve 26 pencere ile dört derslik ve bir salon yapılmak üzere ruhsat verilmiştir. Yapının inşa masraflarının bir bölümünün yanan eski okul binasından kalan taş ile tuğla malzemelerden ve sigorta bedelinden karşılanacağı belirtilmiştir. 1908 tarihli projeye göre, yapıya iki kollu merdivenden ulaşılmaktadır. Giriş kapısının yanında ve üzerinde yuvarlak kemerli pencereler var iken cephenin diğer bölümlerinde düz atkılı pencereler tercih edilmiştir. Girişin devamında ortada bir hol yer almaktadır ve holden mekanlara ulaşılmaktadır (BOA. Y.A.RES. 152/110) (Resim 2). Yapı, bu proje doğrultusunda inşa edilmiştir.

Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi, I. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda asker Asım Bey tarafından bağışlanan paralar ile öksüz ve yetim çocuklar için darüleytama çevrilmiş, okul Asım Bey Darüleytamı olarak anılmaya başlanmıştır (Resim 3). 1952 yılında Şehit Asım İlkokulu adını almıştır. Günümüzde de hala bu isimle kullanılmaktadır (Url-2) (Resim 4).

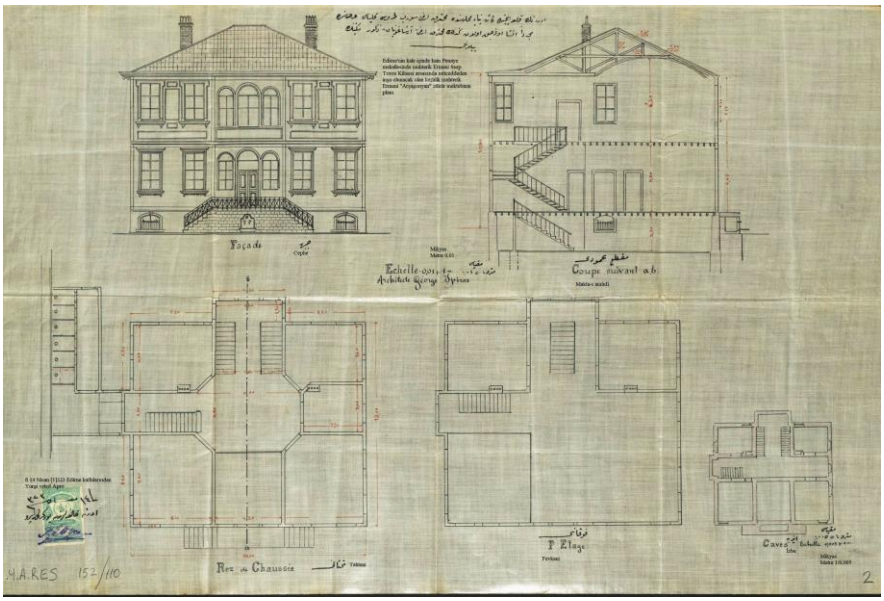

Resim 2. Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi cephe ve plan çizimi (BOA. *Y.A.RES.* 152/110).

Resim 3. Eski Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi (EKVKBK Arşivi).

Resim 4. Şehit Asım İlkokulu'nun B bloğu olarak kullanılan eski Ermeni Arşagonyan Erkek Mektebi[4] (2019).

4.2. Ermeni Herismiyan Kız Mektebi (Şehit Asım İlkokulu-D Blok)

Günümüzde Şehit Asım İlkokulu'nun D bloğu olan ve Anaokulu olarak kullanılan eski Ermeni Herismiyan Kız Mektebi, 1905 Kaleiçi yangın sırasında zarar görmüş ve yeniden inşa edilmiştir. Arşagonyan Erkek Mektebi ile benzer bir yapım tekniği, plan ve cephe düzenine sahip olan yapının projesi de Mimar George Spiros tarafından hazırlanmıştır. Kagir üzerine ahşap olarak inşa edilen yapı, 13 metre uzunluğunda, 9.40 metre genişliğinde ve 10 metre yüksekliğinde tasarlanmıştır. Zemin katı altı kapı ve 18 pencere ile dört derslik ve bir salon; birinci katı ise üç kapı ve 19 pencere ile üç derslik ve bir salondan oluşmaktadır (BOA. *İ. AZN.* 77/18) (Resim 5). 1908 tarihli projeye göre çift kollu merdivenle ulaşılan giriş bölümü, cephenin orta aksında yer almaktadır. Zemin katta yuvarlak kemerli pencereler varken birinci katta düz atkılı pencereler tasarlanmıştır. Plan şemasına göre, giriş bölümünün devamında bir hol ve holden dağılınan mekanlar bulunmaktadır. Günümüze ulaşan yapı, bu proje doğrultusunda inşa edilmiştir. Yapı, 2003 yılında Şehit Asım İlkokulu'nun kullanımına verilmiş olup, günümüzde okula ait okul öncesi eğitim birimi olarak kullanılmaktadır (Url-2) (Resim 6).

[4] Kaynak belirtilmeyen görseller, yazara aittir.

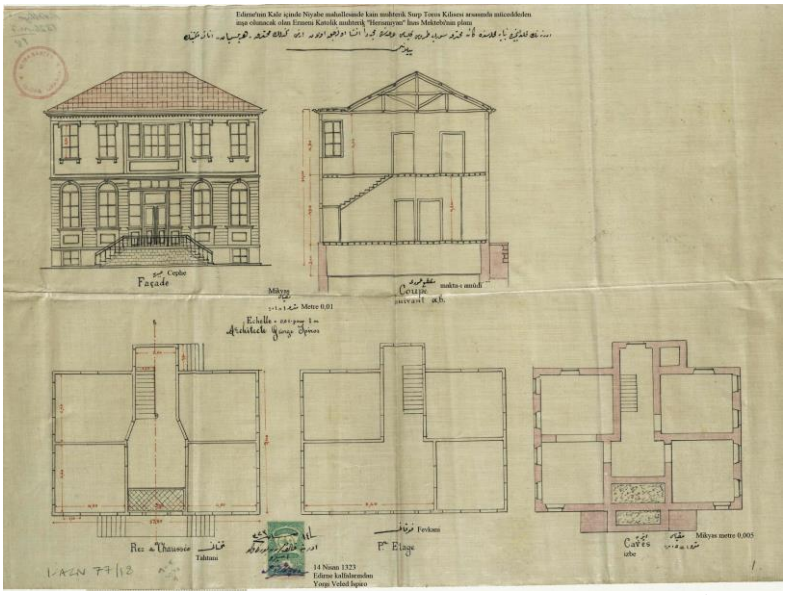

Resim 5. Ermeni Herismiyan Kız Mektebi cephe ve plan çizimi (BOA. *İ. AZN.* 77/18).

Resim 6. Şehit Asım İlkokulu'nun B bloğu olarak kullanılan eski Ermeni Herismiyan Kız Mektebi (2019).

4.3. Eski Ermeni Surp Toros Kilisesi (Şehit Asım İlkokulu- C Blok)

Eski Ermeni okulları ile aynı yapı adası içerisinde yer alan ve günümüzde Şehit Asım İlkokulu'nun C bloğu olarak kullanılan yapı, eski Surp Toros Kilisesi'nin beden duvarları üzerine inşa edilmiştir. Eski Ermeni Arşagonyan ve Herismiyan Mektepleri, ilk olarak Surp Toros Kilisesi avlusundaki yapılarda eğitime başlamış, 1905 yangınında mekteplerle beraber kilise de zarar görmüştür. 1908 tarihli vaziyet planında yangın sonrası kiliseden geriye kalan beden duvarları ve bölümleri gösterilmiş olup, günümüzdeki C blok yapısının oturum alanı, kütle ve yapı formuyla karşılatırıldığında birebir aynı olduğu görülmektedir. Aynı Osmanlı Arşivi belgesi içerisinde yeniden inşa edilmesi planlanan kilisenin cephe ve plan çizimine de yer verilmiştir (BOA. *İ. AZN.* 81/2) (Resim 7). Ancak, oldukça görkemli bir yapı tasarımının önerildiği kilisenin yeniden inşası gerçekleşmemiştir. Bunun yerine geriye kalan beden duvarlarının tamamlandığı ve tek katlı bir yapıya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, bugün Şehit Asım İlkokulu'nun C bloğu olarak kullanılan yapı, tam olarak kilisenin bulunduğu alanda ve vaziyet planında gösterilen beden duvarları üzerindedir. Buna göre, kilisenin yeniden inşa edilmek yerine mevcut beden duvarlarının tutulduğu, kısmi olarak tamamlandığı ve yeni bir işlevle kullanıma sunulduğu tahmin edilmektedir.

Çiftçi'nin (2003,122) aktardıklarına göre, yapıda 1935 yılında Akşam Sanat Okulu açılmış, 1936-37 eğitim-öğretim yılında ise Trakya Umumi Müfettişi Kazım Dirik'in girişimleriyle Cumhuriyet Kız Sanat Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Yapı, uzun yıllar Kız Sanat Okulu olarak kullanılmış ve 2003 yılı itibariyle Şehit Asım İlkokulu'nun kullanımına verilmiştir (Url-2) (Resim 8).

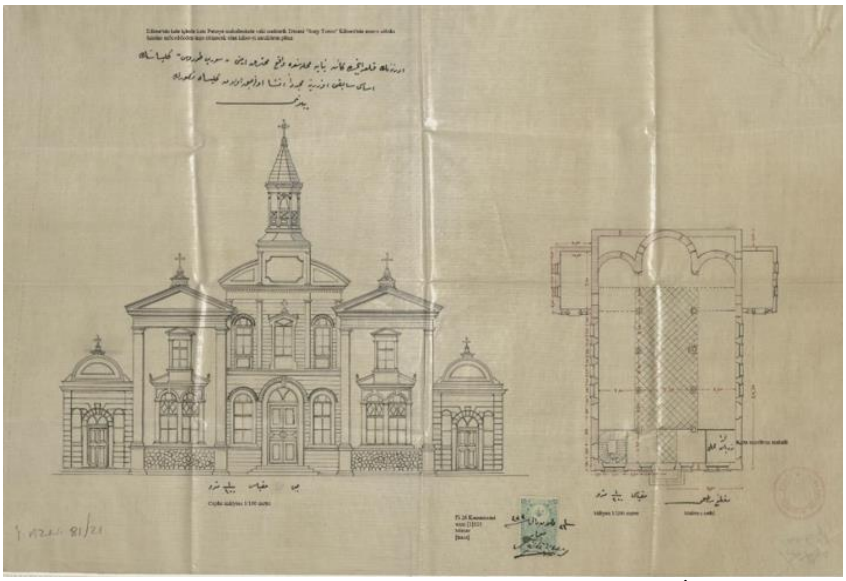

Resim 7. Surp Toros Kilisesi'nin cephe ve plan çizimi (BOA. *İ. AZN.* 81/2).

Resim 8. Eski Surp Toros Kilisesi'nin kalıntıları üzerine inşa edilmiş olan ve günümüzde Şehit Asım İlkokulu C bloğu olarak kullanılan yapı (2019).

5. ŞEHİT ASIM İLKOKULU YAPI GRUBUNUN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU VE KORUMA SORUNLARI

Eski Ermeni yapılarının oluşturduğu, Şehit Asım İlkokulu yapı grubu, Kaleiçi bölgesindeki Dilaverbey Mahallesi'nde Türk Ocağı Caddesi, Gazi Paşa Caddesi, Küçük Cami Sokak ve Halabiye Medrese Sokaklarının çevrelediği yapı adası üzerinde yer almaktadır. Yapı adasının güneydoğu kanadında B blok (Eski Arşagonyan Ermeni Mektebi) ile hemen arkasında betonarme olarak inşa edilmiş A blok, güneybatı kanadında C blok (Eski Surp Toros Kilisesi kalıntıları), kuzeyinde ise D blok (Eski Herismiyan Kız Mektebi) bulunmaktadır. Yapı adasının kuzeybatı ucunda okulun kullanımında olmayan tarihi bir ahşap yapı daha vardır. Ermeniler tarafından Murahhasahane olarak inşa edilen bu yapı, günümüzde Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı bir araştırma merkezi olarak kullanılmaktadır. Yapı adasının Küçük Cami Sokak ile Gazi Paşa Caddesi sınırında tarihi nitelikli kâgir bahçe duvarı bulunmaktadır.

Şehit Asım İlkokulu'nun bulunduğu alana giriş, yapı adasının doğu sınırında yer alan Türk Ocağı Caddesi'nden yapılmaktadır. Yapı adasının batısındaki Gazi Paşa Caddesi sınırında yer alan tarihi nitelikli bahçe duvarında özgün olduğu düşünülen bir giriş kapısı bulunsa da bu kapı aktif olarak kullanılmamaktadır (Resim 9-10).

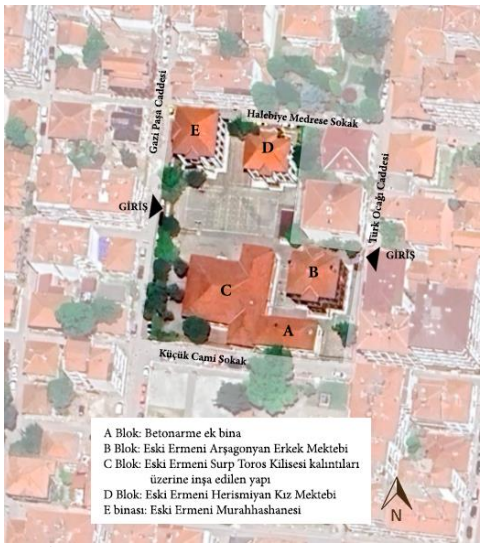

Resim 9. Şehit Asım İlkokulu yapı komleksinin plan düzlemindeki durumu[5].

Resim 10. Murahhashane ve tarihi nitelikli bahçe duvarı ile üzerindeki giriş kapısı (2019).

5.1. Mimari Özellikleri

Şehit Asım İlkokulu'nun B bloğu olarak kullanılan yapı bodrum katı kagir, üstü ahşap karkas olarak inşa edilmiştir. Dörtgen formlu yapı, bodrum üzerine 2 katlıdır. Yapının özgün ana girişi, kuzey cephesinde yer almakta iken günümüzde güney cephesindeki giriş kapısı kullanılmaktadır. Yapı simetrik bir cephe düzenine sahiptir. Kuzey cephesindeki ana giriş bölümü zemin katta sütunlu olup, yapı kütlesinden öne çıkartılmıştır. Dış cephede ahşap kaplama görülmektedir. Bodrum katta, basık kemerli yarım pencereler, zemin ve birinci katta düz atkılı pencereler uygulanmıştır (Resim 4). Plan şemasında da simetrik bir düzen görülmektedir. Yapının orta aksında yer alan bir hol, holün ucunda üç kollu bir merdiven, holün iki tarafına yerleştirilmiş mekânlar bulunmaktadır. Zemin ve birinci katta derslikler varken, bodrum katında çeşitli faaliyet odaları, depo ve idari birimler yer almaktadır (Resim 11).

Şehit Asım İlkokulu'nun D bloğu olarak kullanılan yapı da B blok ile benzer bir yapım tekniğine sahiptir. Bodrum katı kâgir, üzeri ahşap karkas olarak inşa edilen yapı bodrum üzerine 2 katlı olarak inşa edilmiştir. Dörtgen formlu yapının özgün ana giriş kapısı kuzey cephesi üzerinde yer almaktadır. Zemin katta ahşap sütunlu ana giriş bölümü, yapı kütlesinden öne çıkartılmıştır. Yapının güney cephesinde orta aksta bir giriş bölümü daha vardır. Simetrik cephe düzeninin uygulandığı yapıda bodrum katta basık kemerli yarım pencereler, zemin ve birinci katta düz atkılı pencereler görülmektedir. Yapının cephesi boyanmıştır (Resim 6).

Şehit Asım İlkokulu'nun C bloğu olarak kullanılan yapı kâgir olarak inşa edilmiştir. T biçimli yapı, tek katlıdır. Yapının doğu cephesinde bir, batı cephesinde ise üç ayrı girişi vardır. Dört cephesinde de yuvarlak kemerli pencereler uygulanmıştır (Resim 8). Yapının orta aksında yapı boyunca devam eden bir hol, holün iki tarafında da mekânlar bulunmaktadır (Resim 12).

[5] Googleearth haritası kullanılmıştır.

Resim 11. B bloğun holü ve dersliğinden görünümler (2019).

Resim 12. C bloğu holü ve dersliğinden görünümler (2019).

5.2. Koruma Sorunları

Kentsel ve 3.derece arkeolojik sit alanı içerisinde kalan yapı adası üzerindeki tarihi nitelikli okul yapıları, 1976 yılında tescil edilerek koruma altına alınmıştır[6]. Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (EKVKBK) Arşivi incelendiğinde yapı grubu ile ilgili günümüze kadar geçen süreçte çeşitli yıkım taleplerinin olduğu, bunun yanı sıra basit onarım ve kapsamlı onarım kararlarının alındığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1978 yılında Edirne Müze Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu raporda, yapının eski eser olarak bir öneminin olmadığı, sanat tarihi bakımından özellik arz eden elemanlarının olmadığı ve bu nedenle yıkımının yapılabileceği belirtilmiştir. 1979 yılında Edirne Kültür Müdürlüğü'nün yazmış olduğu bir başka yazı da ise yapının harap olduğu o nedenle yıkılması gerektiği ifade edilmiştir. Şehit Asım İlkokulu B bloğu ve C bloğunun durumlarının içler acısı olduğu, iki yapının da yıkılarak yerine çağın gereksinimlerine uygun bir okul yapısının yapılması gerektiği ifade edilen bir başka yazı daha bulunmaktadır. Ancak 1979 yılında EKVKBK'nun aldığı bir karar ile yapının yıkılması yönündeki teklifin uygun olmadığına karar verilerek, yapının yıkımının önüne geçilmiştir[7].

1990'lı yıllarda ise yapının dış cephe düzeni korunsa da yapının taşıyıcı sisteminde değişiklikler veya çeşitli destekler yapılabileceği, dış beden duvarları içine yerleştirilecek yeni taşıyıcı sistemin betonarme olarak hazırlanabileceği yönünde kararlar alınmış[8], bu bağlamda rölövesi ve restorasyon projesi hazırlanmıştır. Ancak, yapılan alan çalışmaları sonucunda yapılarda B blok ve D bloğun ahşap strüktürünü koruduğu, C bloğun ise kâgir olarak kullanımının devam ettiği görülmüştür.

2003 yılında B blokta, 2005 yılında ise C blokta restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca, 2006 yılında onaylanan restorasyon projesi doğrultusunda, 2006-2007 yıllarında B ve D bloklarda onarım çalışmaları uygulanmıştır. 2020 yılında ise B blokta yağmur oluklarının yenilenmesi, dış

[6] Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu (EKVKBK), 9514 sayılı karar.
[7] EKVKBK, 14.07.1979 gün ve 11274 sayılı karar.
[8] EKVKBK, 24.05.1996 gün ve 3161 sayılı karar.

cephe ve iç mekânda boya çalışmaları, cephe kaplamalarındaki tamiratları da içeren basit onarım kararlar alınmıştır[9].

Kasım 2021'de yapılan son alan çalışması sırasında, yapı grubunun hala özgün işlevini sürdürdüğü görülmektedir. Üç tarihi yapı ve bir betonarme yapı içerisine yerleştirilmiş eğitim işlevi için mekânsal olarak yetersizlik olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, yapıların çeşitli koruma problemlerinin olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin B bloğun iç mekân duvar boyalarında dökülmeler, bazı duvarlarında çimento esaslı malzemeler ile müdahaleler, ahşap zemin kaplamalarında deformasyonlar, nem kaynaklı bozulmalar meydana gelmiştir. C blokta da benzer sorunlar görülmektedir. D bloğun batı cephesinde görülen çimento esaslı malzeme ile yapılan müdahale ise büyüklüğü ile dikkate çekmektedir. EKVKBK Arşivi'nde yer alan bilgilere göre, 2013 yılında çıkan büyük bir fırtına sonrası D bloğun cephesinde büyük sıva dökülmelerinin olduğu ve basit onarım talebinde bulunulduğu belirtilmektedir. Yapılan çimento esaslı müdahalenin bu afet sonrasında yapılmış olabileceği ve günümüzde hala bu şekilde kullanıldığı tahmin edilmektedir.

6. DEĞERLENDİRME

Geç Osmanlı Dönemi Edirne Vilayeti sınırları içerisinde kalan Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu Yarımadası'nı içeren araştırmalara göre (Arslan Çinko, 2023), 19. yüzyılda modern nitelikli eğitim vermek üzere inşa edilmiş eğitim yapılarından günümüze ulaşanların önemli bir bölümü bugün hala eğitim işlevi ile kullanılmaktadır. Ancak, özellikle son 50 yıl içerisinde işlevlerinde bir değişim olduğu tespit edilmiştir. Buna yol açan önemli nedenlerin birisi eğitim sisteminde yaşanan sık değişimlerdir. Eğitimin kırsaldan alınarak kente taşınması beraberinde göçü de getirmiştir. Bu durum, kent merkezlerindeki eğitim yapılarında yoğunluğun artmasına ve yetersiz kalmasına yol açmıştır. 1970-80'lerde artan yeni ve betonarme yapı inşa etme isteği, yeni okulların yapımını da hızlandırmıştır. Kültür varlığının korunması gerekliliği bilincinin ise henüz oturmadığı bu yıllarda tarihi bir eğitim yapısının kullanımının devamlılığının sağlanması önemsenmemiştir.

İşlev değişikliği sürecinde etkili olan diğer bir faktör ise kullanıcıların, özellikle okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin isteksizlikleridir. Okullara yapılan ziyaretler ve yapılan sözlü görüşmeler doğrultusunda yöneticilerin tarihi bir yapıda olmaktan pek memnun olmadığı anlaşılmıştır. Kültür varlığı niteliğindeki bir yapı içerisinde eğitim işlevini sürdürmenin kolay olmadığı açıktır. Ancak kişilerin bilgilendirilmesi ve doğru planlama çerçevesinde ilerlenmesi ile işlevi devam ettirme yönündeki isteksizliklerin giderileceği öngörülmektedir. Yerel ölçekte yapılacak bilgilendirme toplantıları, paneller ve seminerler ile başta yapı kullanıcıları olmak üzere halkın bilinçlendirilmesi yönünde çalışmalar gerçekleştirilmelidir.

19. yüzyılda modern eğitim sisteminin gerekliliklerine göre inşa edilen geniş, aydınlık ve ferah mekânlara sahip eğitim yapıları, günümüz eğitim sistemi içerisinde hala kullanılabilmektedir. Bu yapılar, Milli Eğitim Bakanlığı'nın günümüzde tanımlamış olduğu sınıf kriterleri ile uyumluluk göstermektedir. Yapılacak kısmi müdahaleler ve uygun yönlendirmeler ile birer eğitim mirası olan bu yapıların hem fiziksel hem de işlevsel sürdürülebilirliği sağlanmış olacaktır. Bu bağlamda, tarihi eğitim yapılarında kalabalık öğrenci gruplarına eğitim vermek yerine az sayıda öğrenci grubuna hizmet eden eğitim kurumları tercih edilebilir. Böylece okuldaki öğrenci sayısının azaltılmasıyla birlikte derslik sayısı azaltılabilir, dersliklerin bir bölümü ihtiyaç duyulan laboratuvar, kütüphane vb. diğer hizmetler için dönüştürülebilir. Bu yönde verilecek kararlar ile birlikte bir eğitim yapısının mekânsal ihtiyaçları karşılanmasının yanı sıra az sayıdaki öğrencisiyle tarihi yapının yükü de azaltılmış olacaktır. Ayrıca, gerekli durumlarda ek yapı yapma yoluna gidilebilir. Ancak, tarihi yapı ile uyumlu ve tarihi kimliğinin önüne geçmeyecek bir yapı tasarımının olması gerektiği unutulmamalıdır.

[9] EKVKBK Arşivi.

Edirne kent merkezinde yer alan eski Ermeni mekteplerinin günümüzde hala eğitim işlevi ile Şehit Asım İlkokulu olarak kullanılıyor olması ise işlevsel sürdürülebilirliğin mümkün olduğunu göstermek açısından önemli bir örnek oluşturmaktadır. Ermeniler tarafından bir yapı adası içerisinde Surp Toros Kilisesi'nin komşuluğunda inşa edilen okullar, günümüze kadar geçen süreç içerisinde çeşitli değişimlere maruz kalmış olsa da biçimleniş, plan ve cephe düzenlerini büyük oranda korumuşlardır. 19.yüzyıldaki modern eğitim sisteminin gerekliliklerine göre inşa edilen bu yapılar, günümüz çağdaş eğitim sistemine de ayak uydurabilmişlerdir. Buradan da anlaşılıyor ki yapılacak doğru müdahaleler ile yapıların özgün değerlerini yitirmeden eğitim işlevi ile kullanımının devam ettirebilmesi mümkündür. Ancak yapıların kapasiteleri düşünülerek müdahale kararları ve işlevsel devamlılığın sağlanabileceği durumlar düşünülmelidir. Nitekim aynı yapı adası içerisindeki eski kilise binasının da okulun kullanımına verilmesi ile iki tarihi eğitim yapısındaki yük dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra, okula ek olarak inşa edilen betonarme yapının tarihi yapılar ile ilişkisi ve yapısal büyüklüğü tartışmalı bir konu olsa da işlevsel sürdürülebilirliğe katkı sağlamıştır.

Bir yapının bütüncül korunması, kütle, gabari, plan, cephe, malzeme, bezeme gibi unsurlarının korunmasının yanı sıra tarihi, kültürel ve işlevsel değerlerinin de korunması ile sağlanabilir. Bazı kültür varlıklarında, işlevsel sürdürülebilirliğin sağlanması mümkün olmayabilir ki bu durumlarda başvurulması gereken yöntem yeniden işlevlendirmedir. Uygun koşullar sağlanarak kültürel mirasın devamlılığı sağlanabilir. Ancak görülüyor ki, 19. yüzyılda inşa edilen modern nitelikli eğitim yapılarında çeşitli önlemler alınarak işlevin devamlılığını sağlamak mümkündür. Unutulmamalıdır ki tarihi bir yapıda eğitim gören birisi hem yapının tarihsel sürecini yerinde deneyimleyerek öğrenecek hem de kültürel mirası koruma konusunda farkındalık kazanacaktır. Ayrıca, Geç Osmanlı Dönemi'nin somut izleri günümüze bütün değerleri ile aktarılmış olacaktır.

KAYNAKLAR

Ahunbay, Z. (2014). *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon (7.baskı)*. İstanbul: YEM Yayınları.

Arslan Çinko, M. (2023). *Kültürel Mirasın Bir Bileşeni Olarak Eğitim Mirası: Trakya Eğitim Yapıları (1839-1923) ve Korunmalarına Yönelik Öneriler.* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

BOA. *İ. AZN. 77/18*, H. 7.12.1325- M. 11.01.1908.

BOA. *İ. AZN. 81/21*, H. 13.10.1326- M. 8.11.1908.

BOA. *Y. A. RES. 152/110*, H. 28.12.1325- M. 1.02.1908.

BOA. *Y. PRK. MF.* 3/31, H. 29.12.1311- M. 3.07.1894.

Çiftçi, H. (2003). *Edirne'de Azınlık Eğitim Yapıları (1839-1920) ve Mimari Özellikleri.* (Yayımlanmamış yüksek Lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye.

Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi, Cilt:1-2 (2. baskı).* İstanbul: Eser Matbaası.

ICOMOS. (2013). *Türkiye Mimari Mirası Koruma Bildirgesi.*

http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_tr0784192001542192602.pdf adresinden 10.09.2023 tarihinde elde edildi.

Kayaoğlu, T. (Ed.) (2001). *Mahmud Cevad İbnü'Ş Şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kayıcı, H. (2013). *Salnamelere göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı.* İstanbul: Deffter Kültür ve Turizm Hizm. Kitap Kırtasiye Basım Yayın Dağıtım Tic.

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü (EKVKBK) Arşivi.

Onur, O. (1998). *Edirne Ermeni Kolonisi.* Edirne: Trakya Ofset.

Url-1: http://www.icomos.org.tr/?Sayfa=Icomos&dil=tr adresinden 10.09.2023 tarihinde elde edildi.

Url-2:
https://sehitasimilkokulu.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/22/01/706879/dosyalar/2021_01/02202232_OKULUMUZUN_TARYHCESY.pdf?CHK=84f191365a8149a9bb6401387730e317 adresinden 10.09.2023 tarihinde elde edildi.

İZNİK'TEN GLASGOW'A OSMANLI'NIN İZLERİ: BURRELL KOLEKSİYONU

TRACES OF THE OTTOMAN FROM IZNIK TO GLASGOW: THE BURRELL COLLECTION

Tuğba Diri Apaydın[1]
[1]İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye
[1]tugba.diri@medeniyet.edu.tr

ÖZET

Osmanlı imparatorluğunda Saray Nakkaşhanesinin kurulmasının ardından el sanatları alanında üst düzey eserler üretilmiştir. Özellikle 16. yüzyıl, Osmanlı el sanatlarının yaşadığı en parlak dönemlerin başında gelmektedir. Bu dönemde seramik, çini, minyatürlü el yazmaları, halı ve ahşap gibi farklı malzemelerden estetik yönü yüksek eserler üretilmiştir. İznik seramikleri ise hem Osmanlı Sarayı'nın hem de Batı'nın ilgisini çekmeyi başaran göze hitap eden eserler arasında yer almaktadır. Bu eserler yüzyıllar boyunca ihraç, hediye, ganimet, satın alma ve kaçakçılık yoluyla Avrupa'ya yayılmıştır.

İngiltere ise erken dönemlerden itibaren, sosyal, kültürel, ekonomik ve sanatsal olarak Osmanlı ile yakın ilişkiler kurmuştur. Osmanlı'nın izlerini özellikle sanatsal açıdan Büyük Britanya'nın sayılı müzelerinde görmek mümkündür. Özellikle 19. yüzyılda müzeler ve koleksiyonerler empresyonizm ve oryantalizm akımın da etkisiyle Osmanlıya ait pek çok eseri koleksiyonuna katmıştır. Glasgow'da bulunan Burrell Koleksiyonu da bu müzelerden bir tanesidir. 1944 yılında Sir William ve eşi Lady Burrell kendi koleksiyonlarını müzeye dönüştürerek şehre kazandırmıştır. Koleksiyonda Osmanlı Dönemine ait halı, kumaş, kostüm gibi tekstil ürünleri; sikke, silah ve zırh gibi metal eserler; ahşap malzemelerden üretilen çeşitli günlük kullanım eşyaları ve seramik kaplar bulunmaktadır.

Aslen deniz tüccarı olan Sir William Burrell 1890'lı yıllardan 1957 yılına kadar Osmanlı Dönemi'nin nadir eserlerini Glasgow'a taşımış ve burada Osmanlı'nın temsil alanını oluşturmuştur. Koleksiyonun hatırı sayılır bir kısmını oluşturan Osmanlı seramikleri ise William Burrell'ın koleksiyonunda önemli bir yer tutmaktadır. Bildirinin ana amacı Osmanlı'nın Glasgow'daki izlerini Burrell Koleksiyonundaki seramikler üzerinden ortaya çıkarmaktır. Çalışma kapsamında toplamda kırk altı adet farklı formlardaki İznik üretimi seramik kap ele alınmıştır. Ayrıca Sir William Burrell'ın Glasgow'a satın alma ya da hediye yoluyla getirdiği Osmanlı seramiklerini edinme süreci ve seramiklerin bugünkü temsil durumu da bildirinin temel konularından birisi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Büyük Britanya, Burrell Koleksiyonu, Sir William Burrell, Osmanlı Seramikleri, İznik

ABSTRACT

After the establishment of the Palace Nakkaşhane in the Ottoman Empire, high-level works were produced in the field of handicrafts. Especially the 16th century is one of the most brilliant periods of Ottoman handicrafts. In this period, high aesthetic works were produced from different materials such as ceramics, tiles, miniature manuscripts, carpets and wood. Iznik ceramics attracted the attention of both the Ottoman Court and the West. These artefacts spread to Europe through exports, gifts, booty, acquisitions and smuggling over the centuries.

Britain has had close social, cultural, economic and artistic relations with the Ottoman Empire since early times. It is possible to see the traces of the Ottoman Empire, especially from an artistic point of view, in a number of museums in Great Britain. Especially in the 19th century, museums and collectors added many Ottoman artefacts to their collections under the influence of impressionism and orientalism. The Burrell Collection in Glasgow is one of these museums. In 1944, Sir William and his wife Lady Burrell turned their collection into a museum and brought it to the city. The collection includes textiles such as carpets, fabrics and costumes; metal artefacts such as coins, weapons and armour; various daily use items made of wooden materials and ceramic pottery.

Sir William Burrell, originally a sea merchant, transported rare artefacts of the Ottoman period to Glasgow from the 1890s until 1957. In this way, he created the representation area of the Ottoman Empire here. Ottoman ceramics have an important place in William Burrell's collection. The main aim of the paper is to reveal the traces of the Ottoman Empire in Glasgow through the ceramics in the Burrell Collection. Within the scope of the study, forty-seven Iznik ceramics produced in different forms will be discussed. In addition, the process of acquiring the Ottoman ceramics that Sir William Burrell brought to Glasgow through purchase or gift and the current representation of the ceramics will be one of the main topics of the paper.

Keywords: Great Britain, Burrell Collection, Sir William Burrell, Ottoman Ceramic, İznik

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu uzun yıllar boyunca farklı coğrafyalarda hüküm sürmüş ve çeşitli kültürleri sanatsal açıdan etkilemiştir. Bu etkileşimin oluşmasında ise kurumsal bir kimlik oluşturmak adına saraya bağlı olarak çalışan Ehl-i Hiref Örgütü gelmektedir. Nakkaşhanede sanatçılar İstanbul'dan tüm dünyayı etkisi altına alacak motif ve bezemelerde sanat eserleri üretmiştir. Kendine özgü bir üslup yaratan sanatkârlar maden, seramik, çini, ahşap, halı ve tasvir sanatlarında eserler üretmiş ve hatta saray yerel ustaları eğitmek için belli başlı merkezlere öğrenciler göndermiştir(Kırımtayıf, 2000, s.52-53). Saray destekli İznik üretimi seramikler ise başta Avrupa olmak üzere tüm dünyaya ihraç, hediye, ganimet ya da satın alma yoluyla yayılan eserlerin başında gelmektedir.

İngiltere ve Osmanlı arasındaki ilk ilişkiler 16. yüzyıla dayanmaktadır (1583). Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden sanatsal ve kültürel ilişkiler özellikle 19. yüzyılda üst seviyeye ulaşmıştır. Bu etkileşimin artmasının temel sebebi, Oryantalizm akımın etkisiyle iyice artış gösteren Batının Doğuya olan ilgisidir. Bu dönemde demiryolu ağının genişlemesi, buharlı gemilerin bulunması sonucunda Doğu'ya seyahat olanakları artmış, İstanbul Asya ve Avrupa'yı bağlayan önemli bir konumda olduğundan uğrak noktalardan birisi olmuştur. Avrupa'dan gelen seyyahlar anı defterleri tutmuş, gravürler çizmiş ve fotoğraflar çekerek yurtlarına dönmüştür. Bunun neticesinde İstanbul ve Anadolu'yu görenler, abartılı anlatımları ve görsellerin de etkisiyle diğer gezginleri de etkilemiş ve İstanbul ziyaret merkezlerinden birisi olmuştur. Aynı zamanda bu kişiler ziyaretleri bittiğinde elleri boş dönmemiş, yanlarında Osmanlı kültürüne ait çok sayıda taşınabilir sanat eserlerini de götürmüştür (Diri Apaydın, 2020, s. 49-54; Çelik,2005).

19. yüzyılda tüm bunların yanı sıra dünya ve İslam sergileriyle Osmanlı, Avrupa'da kendine daha fazla temsil alanı yaratma fırsatı bulmuştur. Osmanlı'nın izlerini başta İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere pek çok Avrupa ülkesinde görmek mümkündür. Sanayi devrimini tamamlayan bu ülkeler uluslararası çapta düzenledikleri sergilerle güçlerini ispat etmeye çalışmıştır. Osmanlı devleti ise bu sergilere el sanatları gibi pek çok eser göndererek kendi kültürünü tanıtmıştır. Özellikle İngiltere'de 1851 ve 1862 Sergisi İngiltere'nin Osmanlı eserlerini yakından tanımalarına fırsat vermiştir (Işıklı ve Balkan, 2007). Bu uluslararası sergilerin yanı sıra İngiltere'de İslam Sergileri de yine Türk sanatının temsil edilmesinde önemli adımlardan bir tanesidir. 1876'da South Kensington Müzesi İran Sanatları Sergisi (Persian Art Exhibition); 1885 Burlington Güzel Sanatlar Kulübü İran ve Arap Sanatı Sergisi (Burlington Fine Arts Club Persian and Art Exhibition) ve 1907'de düzenlenen Burlington Güzel Sanatlar Kulübü İran ve Yakın Doğu Çinileri Sergisi (Burlington Fine Arts Club Exhibition of the Faience of Persia and the Nearer East) İngiltere'nin özellikle Türk sanatının özgün eserlerini tanımasında etken olmuştur. Bu sergilerden sonra başta Londra merkezli olan British Müzesi ve Victoria ve Albert Müzesi koleksiyonunu İznik seramiklerinin en nadir örnekleriyle doldurmuştur. İskoçya'nın Glasgow Bölgesinde isen Sir William Burrell 20. yüzyılın başında bu akıma kayıtsız kalmayarak koleksiyonunda İznik üretimi eserlere yer vermiştir. Bu makalede Sir William Burrell'in koleksiyonunu oluşturma süreci ve İznik seramikleri üzerinden Glasgow'da oluşturduğu temsil alanı ile Osmanlı'nın Büyük Britanya'daki kültürel izleri anlatılacaktır.

2. SIR WILLIAM BURRELL'IN HAYATI VE BURRELL KOLEKSİYONU

Sir William Burrell (9 Temmuz 1861 – 29 Mart 1958)ve ailesi Glasgow'da deniz ticareti (armatör) yapmalarıyla bilinmektedir. Sir William Burrell'in büyük babası George'nin 1830'ların başında Glasgow'a taşınmasıyla aile bu sektörle tanışmıştır. George, 1856-1857'de Forth ve Clyde Kanalı'nın Glasgow'daki terminali olan Port Dundas'ta gemi taşımacılığı ve nakliye acenteliği yapmaya başlamıştır. Sir William'ın babasının da bu aile şirketine katılmasıyla birlikte şirket "*Burrell and Son*" (Burrell ve Oğlu) adı altında ticaret yapmaya başlamıştır. Deniz ticaretinin hızlı bir şekilde geliştiği dönemde şirket kolayca büyümeyi başarmış ve 1876 yılında Sir William Burrell de henüz 15 yaşındayken burada çalışmaya başlamıştır. Sir William'ın babasının 1885 yılında ölmesi sonucunda aile şirketi William ve abisi George tarafından yönetilmeye başlanmıştır ve bu olay onun için bir milat olmuştur(Norwich, 2014,s.10)

Bu dönemde iki kardeşin yönetimi devralması ve şirketin yüksek fiyatlı gemi satışları nedeniyle servetleri ölçülemez bir hale gelmiştir. Burrell kardeşler Avrupa ve Amerika'yı saran Buhran Döneminde gemileri ucuz yollu alıp stoklamış, çöküş sona erdiğinde ise düşük ücretten aldıkları gemileri çok daha yüksek fiyatlara satmıştır (Pearce, 2004). Aslında bu hamle William Burrell'in koleksiyoncu olmada attığı önemli adımlardan bir tanesidir. Buradan elde ettiği gelirle ömrünün son anına kadar sürdürdüğü koleksiyonuna yüksek bütçeli yatırımlar yapabilmesini ve İskoçya'nın en büyük özel koleksiyonuna sahip isimlerinin başında gelmesini sağlamıştır.

Sir William Burrell'in sanata olan sevgisi çocukluk yıllarına kadar uzanmaktadır. William gençlik yıllarında armatörlükten kazandığı parayı çok da bilinçli olmadan kendi zevklerine göre satın alımlar yaparak ilerlemiştir. Ancak 19. Yüzyılın sonlarında özellikle İskoçya coğrafyasında Alexander Young, Arthur Kay, W. A. Coats, T.G. Arthur ve Sir Thomas Gibson Carmichael gibi dönemin önemli koleksiyoncuları ile birlikte vakit geçirmesi William Burrell'in koleksiyon oluşturmasında diğer önemli adımlardan birisi olmuştur. Bu dönemde sanat camiasında yaptığı eser satışlarıyla tanınan Alexander Reid önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sir Burrell'e, Fransız resim sanatının ünlü isimlerinden oluşan bir koleksiyon oluşturmasında 1890'lardan 1920'lere kadar yardımcı olmuştur(Pearce, 2004; Marks, 1988, s. 75-76).

William Burrell'in erken dönemlerde Osmanlı sanatına ilgisi olmadığı edindiği eserlerden ve uluslararası sergilere gönderdiği örneklerden anlaşılmaktadır. 1901 Glasgow Uluslararası Sergisi'ne 200'den fazla eser gönderdiği ve eserlerin ağırlıklı olarak Ortaçağ duvar halıları, İran halıları, Roma camları, Alman ve Venedik mobilyaları ve fildişi heykeller gibi eserler olduğu görülmektedir (Marks, 1988, s. 75-76). Burrell bu dönemde halen şirketin başında armatürlük yaptığı için bazen sanat eserlerini satışa çıkarmak zorunda kalmıştır. Bu sebepten dolayı bu dönemdeki eserlerinin tam kaydı bilinmemektedir. Ancak 1911 yılından 1957'ye kadar 28 adet defterde harcamalarının ayrıntılı kaydı bulunmaktadır (Norwich, 2014,s.11-12). Günümüzde müzede korunan defterlerde görüleceği üzere başlangıcından son yıllarına doğru daha ayrıntılı bir şekilde eserleri kayıt altına aldığı görülmektedir. Burrell tarafından doldurulan defterlerde ilk yıllarda eser ve fiyatı yazarken, ilerleyen yıllarda satın alma tarihi, kimden satın alındığı, ne kadara aldığı, eserin teslim tarihi, sigorta ücretleri ve siyah beyaz fotoğrafları gibi ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür (Marks, 1988, s. 88-89).

Sir William Burrell'in ilk alımlarından İslam sanatına olan ilgisini İran ve Türk halılarından takip etmek mümkündür. Ancak 19. Yüzyılda "İran" olarak adlandırılan çoğu eserin Türker'e ait olduğu da bilinmektedir. William Burrell'in envanter kayıtlarında İznik üretimi bazı tabakların da "Persian (İran)" olarak kayıt altına aldığı tespit edilmiştir. Sir Burrell'in seramik alımlarındaki yönelimi ağırlıklı olarak Çin seramiklerindedir. Satın alma defterlerinin tutulmaya başlanmasından sonraki ilk beş ya da altı yıl boyunca satın almalarını neredeyse sadece Çin seramikleriyle sınırlandırmıştır. Defterinde kayıtlı 33.67 envanter numaralı İznik mavi-beyaz üzüm salkımlı Çin taklidi tabağın bu etkileşim ile alındığı tahmin edilmektedir.

Sir Burrell'in bu dönemki harcama kayıtlarına bakıldığında (yaklaşık olarak 1915 yılına kadar) yıllık ortalama 500 sterlin harcadığı görülmektedir. 1915 tarihinden sonra ise armatörlük mesleğinden elde ettiği yüksek satışlar neticesinde harcama grafiği hızlı bir şekilde yükselmiştir. 1911 ve 1957 yılları arasında yeni satın almalar için yaptığı harcama yılda ortalama 20.000

sterline kadar çıkmıştır. William Burrell'in satın alımlarda iki zirve noktası olmuştur. Birincisi harcamalarının yaklaşık 80.000 £'a ulaştığı 1936 yılıdır. İkincisi ise 60.000 £'un üzerinde harcama yaptığı 1948 yılıdır(Norwich, 2014,s.13).

1930'lardan sonra kalıcı bir koleksiyon oluşturmaya başlayan Burrell'in koleksiyonunu kamu yararına aktarma fikri de aynı dönemlere rastlamaktadır. 1944'de kendisi ve eşi adına 6000 eserden oluşan koleksiyonunu Glasgow şehrine armağan etmeye karar vermiştir. 1967'de ise koleksiyon Pollok Evi'nde hayat bulmaya başlamıştır. 1958 yılında vefat eden William Burrell 1944 ve 1957 yılları arasında koleksiyonuna 2.000 kadar eser daha eklemiştir. Tam olarak bu dönemde, koleksiyonunu kamu kullanımına açtığı zaman, koleksiyonunda eksiklikleri görerek Osmanlı dönemi eserlerine ağırlık vermiştir (Gordon ve Cannon-Brookes, 1984, s. 33).

Sir William Burrell'ın eşi Lady Constance Burrell tarafından şehre kazandırılan bu koleksiyon 9. Yüzyıldan 20. Yüzyıla kadar farklı kültürlere sahip eserlere ev sahipliği yapmaktadır. Müze'de yaklaşık 9000 eser bulunmaktadır. Türk dönemine ait yaklaşık 200'den fazla eser bulunmaktadır. Koleksiyonda sikke, askeri silah ve zırh gibi metal eserler; halı, kumaş, kaftan, ceket, yastık gibi dokuma ürünleri; tabak, bardak, maşrapa ve kase gibi seramik kaplar yer almaktadır. Eserler ağırlıklı olarak 16. ve 19. Yüzyıl Osmanlı Dönemi'ne aittir. Koleksiyonda yer alan İznik seramikleri ise "*Near Eastern Ceramics*" (Yakın Doğu Seramikleri) bölümü altındadır. Burrell koleksiyonda toplamda 53 adet Osmanlı seramiği bulunmaktadır. Bunlardan 46 tanesi İznik, 3 tanesi Kütahya ve 4 tanesi de Çanakkale üretimi seramikleridir.

Sir William Burrell, 29 Mart 1958 tarihinde vefat etmiştir. Hayatı boyunca hayalini kurduğu müze ise günümüzde Glasgow'da onun hatırasını yaşatmaktadır.

3. KOLEKSİYONDA YER ALAN İZNİK SERAMİKLERİ

Avrupa'da oryantal ya da doğulu olarak tabir edilen Osmanlı, Çin ve İran eserlerine sahip olmak 1850'li yıllardan sonra popüler hale gelmiştir. Osmanlı imparatorluğu'nun son dönemlerde ekonomik, siyasi ve toplumsal bozulmanın da etkisiyle eserler yurt dışına kaçırılmış, yerli halk tarafından satılmış ya da üst yetkililer tarafından hediye olarak verilmiştir. 1850'lere kadar normal sayılarda yurt dışına çıkarılan ya da ithal edilen bu seramikler, özellikle 1870 ve 1880'lerde büyük miktarlara ulaşmıştır. 1900'lü yılların başlarına gelindiğinde ise sanat tacirleri tarafından aranılan eserlerin başında gelmiştir. Büyük Britanya'da başta Londra merkezli İslam eserleri koleksiyonu yapan George Salting, Charles Drury Fortnum ve Charles Retlinger gibi koleksiyoncular bu pazarın daha da büyümesine sebep olmuştur. Sir William Burrell de bu ortamda İznik seramiklerine kayıtsız kalamamış ve Glasgow'da kurduğu koleksiyonunda İznik üretimi eserlere yer vermiştir.

Sir Burrell'in İznik seramikleri koleksiyonları açısından en büyük satın alma dönemi 1940'lı yıllara denk gelmektedir. Bu dönemin öncesinde yer alan 1920'li ve 1930'lu yıllar ise koleksiyoncular ve müze kurumları arasında yoğun bir rekabetin yaşandığı dönemlerin başında gelmektedir. William Burrell, Türk topraklarına hiç ziyarette bulunmamıştır. Ancak bunun yerine yakın ve güvenilir danışman ya da şirketlerle çalışmıştır. Düzenli olarak alım yaptığı Copper ve Adams, Gerald Karin ve Alfred Spero gibi isimlerle özellikle bahsi geçen dönemde uzun süreli sanat ilişkisinde bulunmuştur.

Burrell'in satın alma faaliyetlerini 1944 yılında koleksiyonunu Glasgow Belediyesi'ne hediye etme kararı değiştirmiştir. Burrell'in ilerleyen yaşı ve gelecek nesillere yönelik düşünceleri bu kararı almasında etkili olmuştur. Burrell'in koleksiyonculuk anlayışını bu tarihten sonra yön değiştirdiği görülmektedir. Ancak Burrell sadece nicelikle ilgilenmemiş, koleksiyonunun nitelik açısından birbirine uyumlu parçalarla tamamlamaya çalışmıştır.

Burrell Koleksiyonunda beş adet İznik seramiği hediye (original gift) olarak kaydedilmiştir. Bu tabakların kimden, ne zaman ve ne kadar ücret ödendiğine dair bilgi bulunmamaktadır(BC.33.67, BC.41.1, BC. 41.2, BC. 41.3 ve BC. 41.6) . Bu tabakların haricinde 1895.48.r, 1895.48.s ve 1919.84.fc envanter numaralı İznik seramikleri hakkında da ayrıntılı envanter kayıtları bulunmamaktadır. İki adet seramiğin 1895 yılında (1895.48.r, 1895.48.s) birinin

ise 1919 (1919.84.fc) yılında alındığı görülmektedir. Bu dönemlerde ayrıntılı envanter kaydı tutmadığı için bilgiler eksiktir.

Sir William Burrell'ın defter kayıtlarına bakıldığında İkinci Dünya Savaşı'nın (1939-1945) alımlarını etkilediği görülmektedir. 1946 yılında ise BC. 41.4 ve BC. 41.5 envanter kayıtlı seramikleri koleksiyonuna katmış ve bu alandaki önemli adımlarından birini atmıştır. Koleksiyonun asıl alımlarını ise 1947'de yapmıştır. Bu yıl içerisinde 26 adet İznik seramiği (BC 41.7-BC.41.31 arası ve BC.41.42) satın alan Burrell1947 yılının Mart ayında Hannah'a yazdığı mektupta İznik seramikleri hakkında : "*Bu küçük program gerçekleştirilebilirse, koleksiyonun bu bölümü daha eksiksiz ve daha eğitici hale gelecektir*" diye isteğini belirtmiştir. Yine Sir Burrell "*Sanırım şu anda bir kasayı doldurmaya yetecek kadar Rodoslu (İznik seramiklerinden bahsetmektedir) ve bir kasaya yetecek kadar da yeşim taşım (Jade) var*" diyerek o yıl koleksiyonunun gidişatı hakkında bilgi vermektedir (Marks, 1988, s.168). 1947'de seramik alımlarını ise güvendiği Gerald Karin, Alfred Spero ve Copper ve Adams gibi sanat simsarlarından yaptığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde her bir seramiğe 3 ₤ ile 350 ₤ aralığında geniş bir skalada para harcamıştır. 1948'de Burrell yine düşük ücretler ödeyerek koleksiyonunu geliştirmeye devam etmiştir. Bu dönemde 7 adet İznik seramiğini koleksiyonuna katmıştır (BC.41.32-BC.41.38). 1949, 1952 ve 1955 yılında Sothheby müzayede evinden seramik alımlarına devam etmiştir. Artık sağlığını yavaş yavaş kaybeden Burrell, koleksiyonuna en son alımı ise (BC. 41.41) 1955 yılında yapmıştır.

Günümüzde İznik seramiklerinin büyük bir kısmı müzede sergilenmektedir. Seramikler dört farklı dolapta izleyiciyi karşılamaktadır. Birinci dolapta seramikler Burrell'in hayatı boyunca toplamaktan zevk duyduğu Çin seramikleri ve onun etkisiyle üretilmiş farklı kültürlere ait eserlerle birlikte sergilenmektedir (Resim 1). İkinci dolapta ise sadece İznik seramikleri vurgusu ön plana çıkarılmıştır (Resim 3). Osmanlı'daki çiçek kültürü ve bu kültürün sanata yansıması üzerinde durulan konular arasındadır. Üçüncü dolapta (Resim 4)İslamiyet'teki hayvan ve insan tasvirleri; dördüncü dolapta ise (Resim 2)farklı medeniyetlerdeki 16. yüzyıla ait eserler teşhir edilerek kültürlerarası etkileşim üzerinde yoğunlaşılmıştır.

Resim 1. İznik Seramikleri ve Çin Etkileşimi

Resim 2. İznik Seramikleri ve 16. yüzyıl

Resim 3. İznik Seramikleri ve Çiçek Kültürü

Resim 4: İslam Sanatında İnsan ve Hayvan Tasvirleri

4. SONUÇ

Sir William Burrell 15 yaşında ailesinin şirketinde çalışmak için okulu bırakmış ancak yaşamı boyunca kendini geliştirmeye önem vermiştir. Kendisi eğitimli bir uzman olmamasına rağmen uzmanlarla çalışması, koleksiyonuna yıllar içerisinde yüksek meblağlar yatırması onu özellikle İskoçya Bölgesinde önde gelen kişilerden birisi olmasını sağlamıştır. Burrell'in sanat eserlerine bu kadar rahat para harcamasında Avrupa'daki Buhran Döneminde yüksek fiyatlı gemi satışları yapması belirleyici olmuştur. Böylece William hayatı boyunca armatörlük mesleğinden kazandığı büyük paraları koleksiyon oluşturmak için rahatça harcayabilmiştir.

Sir Burrell koleksiyonunu erken yaşlarda oluşturmaya başladığında kendi zevkine hitap eden eserleri satın almıştır. Koleksiyonu genel olarak farklı uygarlıklara ait Ortaçağ eserlerinden oluşmaktaydı. Bu uluslararası eserlere gönderdiği eserlerden ve ayrıntılı bir şekilde tuttuğu kayıt defterlerinden görülmektedir. Sir William Burrell'i Osmanlı seramiklerini toplamasına iten ilk faktörlerden birisi ise mavi beyaz Çin porselenlerinin İznik'in ilk dönem üretimlerindeki mavi beyaz seramiklere benzemesidir. Estetik olarak göze hitap eden İznik seramiklerini Burrell, Çin

seramiklerine benzediği için koleksiyona katmıştır. Burrell'in İznik seramiklerini koleksiyonuna eklemesinin asıl sebebi ise 1945 yılından sonra koleksiyonunu kamusal alana açma isteğidir. Sir William koleksiyonunun bu alanda bir eksikliği olduğunu tespit etmiş ve ona göre alımlar yapmıştır. Özellikle Rodos işi olarak tanımlanan İznik'in klasik mercan kırmızısı ile ünlenmiş çok renkli seramiklere bu dönemde ağırlık vermiştir. Sir William Burrell kayıt defterlerine aldığı eserlerin envanter kayıtlarını ayrıntılı bir şekilde tutmuştur. Defter kayıtlarında İznik seramiklerinin 1946 ve 1955 yılları arasında yapıldığı gözlenmektedir. 1947 ve 1948 yılları ise yüklü alımlarla ön plana çıkmaktadır. Önceleri sanat simsarları aracılığıyla alım yapan Burrell, hayatının son dönemlerinde dünyaca bilinen Sotheby's müzayede şirketinden alımlar yaparak koleksiyonunu sonlandırmıştır.

İznik seramiklerinin Glasgow'a kadar uzanmasının arkasında yatan sebeplerin başında Avrupalıların doğuya olan merakları gelmektedir. Bunun dışında Burrell'in Osmanlı seramiklerini tanımasında Burlington Güzel Sanatlar Kulübünde düzenlenen İslami Sergiler olduğu aşikardır. Burrell bu sergide seramikleri görmüş, sergi kapsamında düzenlenen seminer ve konferanslara katılarak bu alanda bilgi sahibi olmuştur. Bunun dışında başta Londra merkezde dünyaca tanınan uluslararası müzelerin ve önemli koleksiyonerlerin İznik seramikleri toplaması İskoçya bölgesinde de popüler olmuş ve William'ın bu yönde alımlar yapmasını sağlamıştır.

Sir Burrell, Glasgow'da Türk el sanatlarında ayrı bir yeri olan İznik seramikleri ile Osmanlı'nın uzak diyarlarda temsil alanı oluşturmasına katkı sağlamıştır. Bugün seramikler Burrell koleksiyonunda sergilenmekte ve binlerce ziyaretçinin Türk kültürüne ait eserleri tanımasına katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

Anonim, (1983) The Burrell Collection', *The Burlington Magazine*, Kasım, 1983, No. 969, S. 125, s.724-727.

Çelik, Z. (2005), Şarkın Sergilenişi: 19. Yüzyılda Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi, Tarih Vakfı Yayınları: İstanbul.

Diri Apaydın, T. (2020). Büyük Britanya Müzelerindeki Osmanlı Seramik Koleksiyonları, İstanbul: Kriter Yayınları.

Gordon,A. & Cannon-Brookes,P. (1984). "Housing the Burrell Collection", The International of Museum and Curatorship, s. 19-59.

Işıklı, A. & Balkan, M. (2007). *Türk Fuarcılık Tarihi*, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları: İstanbul.

Kırımtayıf,S. (2000). "Osmanlı Sarayı ve Sanatçılar", Semra Ögel'e Armağan Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları, İstanbul: Ege Yayınları, s.53-62.

Marks, R. (1998). Potrait of a Collector, Richard Drew Publishing: Glasgow.

Norwich, J.L. (2004). The Burrell Collection, Harper Collins Publication: Glasgow.

Pearce, N. (2004). "Sir William Burrell", http://carp.arts.gla.ac.uk/essay/ Erişim Tarihi: 10.08.2023.

Glasgow Müzesi Kaynak Merkezi'ndeki (GMRC) Burrell Arşivi (The Burrell Archive in the Glasgow Museum Resource Centre (GMRC))

Tablo 1. Sir William Burrell Koleksiyonun Envanter Dökümü

Katalog No.	Eser	Kimden Aldığı	Tarihi	Ücreti
BC.33.67	Tabak	Hediye	xxx	xxx
BC.41.1	Tabak	Hediye	xxx	xxx
BC. 41.2	Tabak	Hediye	xxx	xxx
BC. 41.3	Tabak	Hediye	xxx	xxx
BC. 41.4	Maşrapa	C. Carfrae	06.09.1946	35£
BC. 41.5	Tabak	Muray Adams Acton	23/10/1946	16£
BC. 41.6	Tabak	Hediye	xxx	xxx
BC. 41.7	Maşrapa	Whylock ve Reid	13.01.1947	15£
BC. 41.8	Bardak	W. Williams	19.05.1947	3£
BC. 41.9	Tabak	Gerald Karin	21.05.1947	16£

BC. 41.10	Tabak	Gerald Karin	21.05.1947	18£
BC. 41.11	Tabak	Gerald Karin	21.05.1947	16£
BC. 41.12	Bardak	Alfred Spero	17.05.1947	50£
BC. 41.13	Tabak	Alfred Spero	17.05.1947	50£
BC. 41.14	Tabak	Alfred Spero	17.05.1947	50£
BC. 41.15	Tabak	Alfred Spero	17.05.1947	50£
BC. 41.16	Tabak	Alfred Spero	17.05.1947	50£
BC. 41.17	Tabak	Copper ve Adams	12.06.1947	35£
BC. 41.18	Tabak	Copper ve Adams	12.06.1947	20£
BC. 41.19	Bardak	Copper ve Adams	12.06.1947	15£
BC. 41.20	Tabak	H. Baer	18.06.1947	22£
BC. 41.21	Maşrapa	H. Baer	18.06.1947	18£
BC. 41.22	Tabak	H. R. Hancock	10.06.1947	12£
BC. 41.23	Tabak	H. R. Hancock	10.06.1947	32£
BC. 41.24	Tabak	H. R. Hancock	10.06.1947	32£
BC. 41.25	Tabak	Copper ve Adams	27.06.1947	20£
BC. 41.26	Tabak	M. Hakim	21.06.1947	22£
BC. 41.27	Tabak	M. Hakim	21.06.1947	14£
BC. 41.28	Bardak	John Hunt	26.06.1947	350£
BC. 41.29	Maşrapa	M. Hakim	11.09.1947	35£
BC. 41.30	Tabak	W. Willering	25.11.1947	8£
BC. 41.31	Tabak	W. Willering	25.11.1947	12£
BC. 41.32	Bardak	Gerald Karin	01.03.1948	5£
BC. 41.33	Bardak	W. Williams	20.04.1948	9£
BC. 41.34	Bardak	Adam Acton	08.07.1948	35£
BC. 41.35	Tabak	W. Williams	08.07.1948	22£
BC. 41.36	Tabak	Muirhead Moffat	08.10.1948	11£
BC. 41.37	Tabak	Muirhead Moffat	08.10.1948	13£
BC. 41.38	Tabak	Gerald Karin	04.11.1948	22£
BC. 41.39	Bardak	Sothheby	16.12.1949	15£
BC. 41.40	Tabak	Sothheby	18.07.1952	6£
BC. 41.41	Bardak	Sothheby	03.05.1955	136£
BC. 41.42	Bardak	Gerald Karin	13.06.1947	90£
1895.48.r	Tabak	xxx	xxx	xxx
1895.48.s	Tabak	xxx	xxx	xxx
1919.84.fc	Fragman (dip)	xxx	xxx	xxx

Tablo 2. Sir William Burrell Koleksiyonu İznik Seramikleri

	Kat. No: 1 Env. No: 33.67 Tarih: 1530 Ölçü: 9.0 cm x 42.3 cm x 42.2 cm		Kat. No: 2 Env. No: 41.1 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.8 cm x 33.7 cm x 33.7 cm
	Kat. No: 3 Env. No: 41.2 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.8 cm x 29.4 cm x 29.4 cm		Kat. No: 4 Env. No: 41.3 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.5 cm x 25.5 cm x 25.7 cm
	Kat. No: 5 Env. No: 41.4 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 23.0 cm x 17.0 cm x 12.0 cm		Katalog No: 6 Envanter No: 41.5 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 6.1 cm x 30.5 cm x 30.9 cm
	Katalog No: 7 Envanter No: 41.6 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.8 cm x 29.2 cm x 29.3 cm		Katalog No: 8 Envanter No: 41.7 Tarih: 1575-1580 Ölçü: 4.3 cm x 26.0 cm x 26.0 cm
	Katalog No: 9 Envanter No: 41.8 Tarih: 1600-1650 Ölçü: 21.9 cm x 11.5 cm x 11.5 cm		Katalog No: 10 Envanter No: 41.9 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 4.3 cm x 26.0 cm x 26.0 cm
	Katalog No: 11 Envanter No: 41.10 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.0 cm x 29.6 cm x 29.6 cm		Katalog No: 12 Envanter No: 41.11 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.6 cm x 30.6 cm x 30.7 cm.

	Katalog No: 13 Envanter No: 41.12 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 24.3 cm x 14.9 cm x 14.9 cm		Katalog No: 14 Envanter No: 41.13 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.5 cm x 29.2 cm x 29.0 cm
	Katalog No: 15 Envanter No: 41.14 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.7 cm x 27.3 cm x 27.2 cm		Katalog No: 16 Envanter No: 41.15 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.5 cm x 31.1 cm x 31.4 cm
	Katalog No: 17 Envanter No: 41.16 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.5 cm x 27.3 cm x 27.4 cm		Katalog No: 18 Envanter No: 41.17 Tarih:1575-1580 Ölçü: 5.8 cm x 27.8 cm x 28.0 cm
	Katalog No: 19 Envanter No: 41.18 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 7.0 cm x 34.7 cm x 34.7 cm		Katalog No: 20 Envanter No: 41.19 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 24.4 cm x 14.2 cm x 14.2 cm
	Katalog No: 21 Envanter No: 41.20 Tarih: 1590-1600 Ölçü: 5.9 cm x 28.7 cm x 29.1 cm		Katalog No: 22 Envanter No: 41.21 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 15.6 cm x 10.8 cm x 8.4 cm
	Katalog No: 23 Envanter No: 41.22 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 4.7 cm x 27.0 cm x 27.0 cm		Katalog No: 24 Envanter No: 41.23 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 6.7 cm x 29.7 cm x 29.9 cm
	Katalog No: 25 Envanter No: 41.24 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.3 cm x 30.4 cm x 30.4 cm		Katalog No: 26 Envanter No: 41.25 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 4.9 cm x 25.7 cm x 25.7 cm

	Katalog No: 27 Envanter No: 41.26 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.5 cm x 31.1 cm x 31.1 cm		Katalog No: 28 Envanter No: 41.27 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 6.4 cm x 27.8 cm x 27.8 cm
	Katalog No: 29 Envanter No: 41.28 Tarih: 1580-1585 Ölçü: 27.0 cm x 20.0 cm x 20.0 cm		Katalog No: 30 Envanter No: 41.29 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 20.4 cm x 16.8 cm x 12.7 cm
	Katalog No: 31 Envanter No: 41.30 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.9 cm x 29.2 cm x 29.2 cm		Katalog No: 32 Envanter No: 41.31 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 4.4 cm x 31.8 cm x 31.8 cm
	Katalog No: 33 Envanter No: 41.32 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 12.5 cm x 11.9 cm x 12 cm		Katalog No: 34 Envanter No: 41.33 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 24.1 cm x 13.0 cm x 12.4 cm
	Katalog No: 35 Envanter No: 41.34 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 26.8 cm x 16.8 cm x 16.0 cm		Katalog No: 36 Envanter No: 41.35 Tarih: 1600-1650 Ölçü: 5.3 cm x 26.1 cm x 26.3 cm
	Katalog No: 37 Envanter No: 41.36 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.0 cm x 29.5 cm x 29.5 cm.		Katalog No: 38 Envanter No: 41.37 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.0 cm x 30.5 cm x 30.0 cm

	Katalog No: 39 Envanter No: 41.38 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.5 cm x 28.6 cm x 28.6 cm		Katalog No: 40 Envanter No: 41.39 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 24.1 cm x 13.8 cm x 13.8 cm
	Katalog No: 41 Envanter No: 41.40 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.2 cm x 29.5 cm x 30.1 cm		Katalog No: 42 Envanter No: 41.41 Tarih: 1580-1590 Ölçü: 26.6 cm x 16.1 cm x 16.1 cm
	Katalog No: 43 Envanter No:41.42 Tarih: 1570-1580 Ölçü: 6.9 cm x 33.9 cm x 34.0 cm		Katalog No: 44 Envanter No: 1895.48r. Tarih: 1570-1580 Ölçü: 5.8 cm x 28.2 cm x 28.2 cm
	Katalog No: 45 Envanter No: 1895.48.s Tarih: 1570 Ölçü: 6.0 cm x 29.0 cm x 29.0 cm		Katalog No: 46 Envanter No: 1919.84.fc Tarih: 1570-1580 Ölçü: 2.5 cm x 11.5 cm x 8.5 cm

EDİRNE MÜZESİ'NDE BULUNAN EDİRNE YENİ SARAYI'NA AİT 17. YÜZYIL DUVAR ÇİNİLERİ

17TH CENTURY WALL TILES FROM EDİRNE MUSEUM FOUND IN EDİRNE YENİ SARAYI

Bilal Sarıgül
Edirne Belediyesi Kent Müzesi, Edirne, Türkiye
bilalsarigul@yahoo.com

ÖZET

Saray-ı Cedide-i Amire (Edirne Yeni Sarayı), Selimiye Camii yakınında bulunan ve Edirne'nin ilk sarayı olan Saray-ı Atik'in (Edirne Eski Sarayı) ihtiyaçları karşılayamaması ve yapının zaman içerisinde şehir içinde kalmasından dolayı Tunca Nehri'nin batısında geniş bir alan üzerine kurulmuştur. Günümüzde Cihannüma Kasrı, Bab-üs Saade, Matbah-ı Amire, Su Maksemi, Kum Kasrı ve Hamamı, Adalet Kasrı, Namazgâhlı Çeşme, Av Köşkü, Şehabeddin, Fatih ve Kanuni köprüleri gibi yapıların bulunduğu sarayın ilk kazı çalışmaları 1956 yılında Tahsin Öz başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Daha sonra, Doğan Kuban (1970-1973), Gönül Cantay (1999-2003), Müze Müdürlüğü (2004-2006), Mustafa Özer (2009-2014), Müze Müdürlüğü (2016-2018) Gülay Apa Kurtişoğlu (2018-2023) başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda bulunan ve müze envanterine kayıtlı olan 17. yüzyıl sır altı duvar çinileri tespit edilerek buluntuların konumları, kompozisyon, malzeme, analoji ve teknik bilgileri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Edirne Yeni Sarayı, 17. yüzyıl Duvar Çinileri, Sır altı Çinileri

ABSTRACT

Saray-ı Cedide-i Amire (Edirne New Palace) is located on the west of the Tunca River because Saray-ı Atik (Edirne Old Palace), located near Selimiye Mosque and the first palace of Edirne, could not meet the needs and the building remained within the city over time. It was built on a large area. The first excavations of the palace, where structures such as Cihannüma Pavilion, Bab-üs Saade, Matbah-ı Amire, Su Maksemi, Kum Pavilion and Bath, Justice Pavilion, Namazgahlı Fountain, Hunting Mansion, Şehabeddin, Fatih and Kanuni Bridges are located, were carried out in 1956 under the direction of Tahsin Öz. Later, Doğan Kuban (1970-1973), Gönül Cantay (1999-2003), Museum Directorate (2004-2006), Mustafa Özer (2009-2014), Museum Directorate (2016-2018) Gülay Apa Kurtişoğlu (2018-2023) was chaired by. The 17th century underglaze wall tiles, which were found as a result of the archaeological excavations and registered in the museum inventory, were determined and the locations, composition, material, analogy and technical information of the finds were discussed.

Keywords: Edirne New Palace, 17th Century Wall Tiles, Underglaze Tiles

1. GİRİŞ

1450 yılında II. Murad'ın emriyle yapımına başlanan Edirne Yeni Sarayı, Tunca Nehri kenarına yaklaşık 3.000.000 metrekarelik geniş bir alan üzerine kurulmuştur (Kazancıgil 1999,8). II. Murad'ın vefatı üzerine tahta çıkan Sultan Mehmed sarayın inşasını devam ettirmiştir (Öz, 1967, s.217). Kanuni Sultan Süleyman, I. Ahmed, II. Selim, II. Ahmed, IV. Mehmed dönemlerinde saraya ilave yapılar eklenerek saray büyütülmüştür (Osman, 1989, 21). Saray, 5 ana avlu etrafında şekillenmiş olup köprüler, çeşmeler, su maksemleri, matbah, hamamlar, harem daireleri, kasır ve köşk gibi yaklaşık olarak 100 farklı işleve sahip yapıları barındırmaktadır (Özer, 2011, s.559-566: Özer, 2014, s.6). Etrafı 3 metre yüksekliğinde duvarlarla çevrili olan Edirne Yeni Sarayı, padişahların sadece gündelik hayatlarını geçirdiği yer olarak değil taht değişiklikleri, cülus törenleri, elçi kabulü gibi

idari ve siyasi merkezi olarak da kullanılması sebebiyle önemini korumuştur (Ayverdi, 1974, s.237: Yıldırım, 2012, s.80).

Tarih boyunca önemli bir merkez konumunda olan Edirne Yeni Sarayı, I. Süleyman, II. Selim ve IV. Mehmed gibi hükümdarların dönemlerinde çeşitli yapıların eklenmesinin yanı sıra önemli tadilatlar da geçirmiştir (Kocaaslan, M. & Arslantürk, A.,2014). 1758,1767, 1787, 1808, 1828 yıllarında III. Selim (1789-1807), II. Mahmud (1808-1839), III. Mustafa (1757-1774, 1775-1789), I. Abdülhamid (1774-1789) gibi padişahlar da sarayın onarımlarına katkıda bulunmuşlardır. Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Avrupa seyahati sonrasında Edirne Yeni Sarayı'nda kalma ihtimali üzerine Vali Hurşid Paşa'nın başlattığı tadilat 1873 yılına kadar devam etmiştir (Aslanapa, 2013, s.118: Eyice, 1994, s.432). Ayrıca sarayın duvar çinileri 1738 yılında Topkapı Sarayı'nın tadilatı için özel bir fermanla Edirne Yeni Sarayı'ndan sökülerek İstanbul'a taşınmıştır (Öney,1977, s.71). 18. ve 19. yüzyılda Edirne Yeni Sarayı geçirdiği depremler, yangınlar ve işgallerde geri dönüşü olmayan tahribata uğramıştır. Özellikle 1829 ilk Rus işgalinde saraya ait birçok eser yurt dışına kaçırılmış ardından ikinci Rus işgali olan 93 Harbi'nde (1877) saray, cephanelik olarak kullanılmıştır (Peremeci, 2011, s.50: Osman, 1994, s.90). 1877 yılında Rusların Edirne'ye yaklaşması üzerine cephanelik patlatılmış ve saray kullanılamaz hale gelmiştir. Kullanılamaz hale gelen Edirne Yeni Sarayı'na ait çiniler, bronz musluklar gibi eserlerin bir kısmı yurt dışına kaçırılırken bir kısmı da özel izin alınarak İngiltere'ye gönderilmiştir (Ölez, 1973, s.299-301). Edirne Yeni Sarayı'ndan günümüze ulaşabilen yapılar ise Fatih ve Şehabeddin (Saraçhane Köprüsü), Matbah-ı Amire, Bâb-üs Saâde, Kum Kasrı ve Hamamı, Cihannüma Kasrı (15. yüzyıl), Kanuni Köprüsü, Namazgahlı Çeşme, Adalet Kasrı (16. yüzyıl), Av Köşkü (17. yüzyıl) şeklindedir (Özer, 2014, s.9).

Edirne Yeni Saray'ın ilk kazı çalışmaları Tahsin Öz, Arkeolog Adnan Pekman ve Yüksek Mimar Fikret Yücel ile birlikte 1956 yılında başlamıştır. Kazı çalışmaları sırasıyla Prof. Dr. Doğan Kuban (1970-1973), Prof. Dr. Gönül Cantay (1999-2003), Edirne Müze Müdürlüğü (2004-2006), Prof. Dr. Mustafa Özer (2009-2014), Edirne Müze Müdürlüğü (2016-2018), Prof. Dr. Gülay Apa Kurtişoğlu (2018-2022) tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde kazı çalışmaları Milli Saraylar Başkanlığı (2023) tarafından devam etmektedir.

Edirne Müzesi'nde müze envanter defterine kayıtlı Edirne Yeni Sarayı'na ait 17. yüzyıl duvar çinileri, Prof. Dr. Doğan Kuban tarafından 1970-1973 yılları arasında harem bölümünde gerçekleştirilen kazı çalışmaları sonucunda bulunmuştur. Müze envanterine kayıtlı 103 adet duvar çinisinden 17. yüzyıl sır altı tekniğiyle yapılmış 64 adet duvar çinisi incelenmiştir. Müze envanterine kayıtlı olan 10 adet duvar çinisinin kompozisyon ve malzeme, konumları, analoji ve teknik bilgileri ele alınmıştır.[1]

2. EDİRNE MÜZESİ'NDE BULUNAN EDİRNE YENİ SARAYI'NA AİT 17. YÜZYIL DUVAR ÇİNİLERİ

Edirne Müzesi'nde bulunan Edirne Yeni Sarayı'na ait 17. yüzyıl duvar çinileri, sarayın ikinci kazı dönemi olan ve Doğan Kuban başkanlığında yapılan 1970-1973 yılları arası kazı çalışmalarını kapsamaktadır. 1970-1973 yılları arası yapılan kazı çalışmaları sırasında bulunan duvar çinileri müze envanterine alınmıştır. Müze envanterine alınan duvar çinileri Edirne Yeni Sarayı'nın duvar süslemeleri hakkında bilimsel verilere ulaşmak için son derece önemlidir.

Resim 1'de yer alan 4753 envanter numaralı 17. yüzyıl duvar çinisi, ulama kompozisyonuna sahip olup dikdörtgen formdadır. Duvar çinisi, gözenekli hamur, kalın astar ve ince sır altı tekniğiyle yapılmıştır. Süsleme alanında lale, penç, hatayi motifleri yer almaktadır. Birbirlerine dallar yardımıyla bağlanan motiflerin konturları kobalt mavisi ile belirginleştirilmiştir. Lale motifinin gövdesi, hatayi motifinin meşimesi, yaprak ve penç motifinin tohum kısmı firuze renkle süslenmiştir. Dallar, penç ve hatayi motifinin taç yaprakları ile lale motifinin gövdesi kobalt mavisiyle belirtilmiştir. İki kenarı pahlı olan çini parçasının yüzeyinde bulunan sırda çatlak

[1] Edirne Müzesi'nde teşhir ve deposunda bulunan Edirne Yeni Sarayı'na ait eserler, sarayın 2023 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar Başkanlığı'na devri sonrasında Milli Saraylar Başkanlığı koleksiyonuna eklenmiştir.

mevcuttur. Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü ve Üsküdar Çinili Camii'nde aynı süsleme özelliklerine sahip duvar çinilerini görmek mümkündür (Dönmez, 2021, görsel 3: Begeç, 2011, Resim 5, 53).

Resim 2'de yer alan 8218 envanter numaralı duvar çinisi merkezi kompozisyonludur. 17. yüzyıl İznik-Kütahya üretimi ve sır altı boyama tekniğiyle yapılan duvar çinisinin süsleme alanında hatayi ile rumi motifleri yer almaktadır. Kobalt mavisi ve zümrüt yeşili renklerin kullanıldığı görülen duvar çinisinde hatayi motifleri birbirlerine dallar yardımıyla bağlanırken yıldız formlu rumi süslemesi hatayi süslemesini içine almaktadır. Hatayi motifinin çanak ve meşime kısımları ile rumi motifi zümrüt yeşiliyle, motiflerin diğer bölümleri kobalt mavisiyle renklendirilmiştir. Yüzeyindeki sırda döküntüler ve sır altında siyah lekelerin mevcut olduğu çini parçası tümlenerek çerçeve içerisine alınmasından dolayı hamur, sır gibi teknik bilgileri alınamamıştır. Topkapı Sarayı Revan Köşkü, Mukaddes Emanetler Dairesi ve Sünnet Odası'nda aynı özelliklere sahip duvar çinilerini görmek mümkündür (Bozbaş, 2008, fotoğraf 91, 92, 93).

Resim 1. 4753 Envanter Numaralı Duvar Çinisi

Resim 2. 8218 Envanter Numaralı Duvar Çinisi

Resim 3'te yer alan 4743/2 envanter numaralı duvar çinisi simetrik kompozisyona sahiptir. 17. yüzyıl İznik üretimi olan duvar çinisinin süsleme alanında karanfil, lale, stilize motifler bulunmaktadır. Çininin yüzeyinde konturları kobalt mavisiyle belirtilen ve bu vazo içerisinden çıkan lale ile karanfil motifleri yer almaktadır. Merkezde yer alan vazonun ağız bölgesine yakın bölümde zemini kobalt mavisi ile belirtilmiş beyaz renkli lale ile vazonun gövde kısmında ½ ölçülerinde penç motifi mevcuttur. Vazodan çıkan lale motifinin yapraklarının yanı sıra karanfillerin çanak kısımları, dallardaki yapraklar ile çininin uzun kenarlarında bulunan selvi ağacı motifleri firuze renk ile belirtilmiştir. Vazodan simetrik şekilde dallar yardımıyla çıkan karanfilin taç yaprakları, lalelerin yaprakları ile dalları toplu şekilde tutan gerdanlık kobalt mavisiyle renklendirilmiştir. Sağ ve sol uzun kenarda yer alan selvi ağacı motifinin alt ve üst bölgesine yakın olan boşluklar ise yine firuze ve kobalt mavisiyle renklendirilerek bitkisel motiflerle süslenmiştir. Duvar çinisi tümlenerek çerçeve içerisine alınmasından dolayı astar ve hamur bilgileri alınamamıştır. Topkapı Sarayı Kutsal Emanetler Bölümü, Hasköy Handan Ağa Camii ve İstanbul Yeni Camii ve Hünkâr Kasrı'nda aynı örnekleri görmek mümkündür (Kılıçkaya, 1981,s. 62: Dönmez, 2001, resim 117, Serinöz, 2008, örnek no 14; Gündoğdu, 2008, fotoğraf no. 16: Bozbaş, 2008: resim 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 169).

Resim 4'te yer alan 4743/2 envanter numaralı 17. yüzyıl Kütahya üretimi olan duvar çinisinin süsleme alanında karanfil, lale ve stilize çiçek motifleri yer almaktadır. Simetrik kompozisyonlu çini parçasının üst ve alt uzun kenarlarında ½ boyutunda 5 adet lale süslemesi görülmektedir. Süsleme alanında görülen motifler birbirlerine dallar aracılığıyla bağlanmaktadır. Lalenin çanak kısmı, stilize çiçeğin gövdesi, karanfilin taç yaprakları, motifleri birbirine bağlayan dallar zümrüt yeşiliyle vurgulanırken süslemeyi oluşturan motiflerin konturları ve diğer kısımları kobalt mavisiyle renklendirilmiştir. Çini parçası tümlenip çerçeve içerisine alındığı için astar ve hamur bilgileri alınamamıştır. Topkapı Sarayı Kutsal Emanetler Bölümü, Hasköy Handan Ağa Camii ve İstanbul Yeni Camii ve Hünkâr Kasrı'nda aynı örnekleri görmek mümkündür (Ateş, 1983, s.160: Karadeniz, 2021, fotoğraf 50).

Resim 3. 4743/2 Envanter numaralı Duvar Çinisi

Resim 4. 8223 Envanter numaralı Duvar Çinisi

Resim 5'te yer alan 4747 envanter numaralı duvar çinisi 17. yüzyıl Kütahya üretimi olup simetrik kompozisyona sahiptir. Süsleme alanında beyaz zemin üzerine yapılmış iki adet şemse motifinin belirli bölümleri görülmektedir. Süsleme alanında bulunan ½ boyutundaki şemse motifinin dilimli yaprakları kobalt mavisiyle konturlanmış olup zemini zümrüt yeşiliyle belirtilmiştir. Yine bu motifin iç kısmında kobalt mavisi zemin üzerine beyaz renkli lale motifi yer almaktadır. Çini parçasının sağ alt köşesinde ise ¼ boyutlu şemse motifi bulunmaktadır. Şemse motifinin içerisinde zümrüt yeşili zemin ve bu zeminin üzerine beyaz renkle belirtilmiş lale motiflerinin belirli bir bölümü görülmektedir. Merkezde bulunan ilk süsleme zümrüt yeşilli dilimli yaprak süslemenin aksine burada kobalt mavisi renk kullanılmıştır. Aynı süsleme programına sahip olan duvar çinisinin diğer örneklerini Topkapı Sarayı Şadırvanlı Sofa, Darüssaade Ağası Dairesi, Kara Ağalar Mescidinde görmek mümkündür (Dumlupınar, 2015, fotoğraf 3, 5, 9, 10, 24).

Resim 6'da yer alan 8195 envanter numaralı 17. yüzyıl duvar çinisinin süsleme alanında rumi, penç, goncagül motifleri yer almaktadır. Gözenekli hamura sahip olan bordür çinisinin süsleme alanında motifler kobalt mavisi zemin üzerine beyaz renkle belirtilmiş olup penç motifinin meşimesi, goncagül motifinin tohum kısmı ile rumi motifinin gövdesinde yer alan süslemeler zümrüt yeşili ile renklendirilmiştir. Süsleme alanın merkezinde "S" şeklinde devam eden rumi motifi ile bu motifin sağında ve solunda ½ ölçülerinde penç motifi bulunmaktadır. Kenarlarda yer alan pençlerin dışında bulunan süslemelerin helezon şeklinde devam ettiği görülmektedir. Duvar çinisinin süslemeleri alt ve üst kenarda bulunan firuze renkli iki şerit arasında yer almaktadır. İstanbul Yeni Camii ve Topkapı Sarayı'nda aynı örnekleri görmek mümkündür (Güleç, 2016, resim 14: Yeşilyurt, fotoğraf, 2014, Kat. No. 19).

Resim 5. 4747 Envanter numaralı Duvar Çinisi

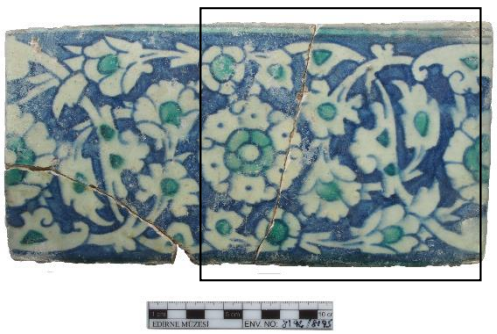

Resim 6. 8195 Envanter numaralı Duvar Çinisi

Resim 7'da yer alan 8200 envanter numaralı 17. yüzyıl duvar çinisi Kütahya üretimi olup süsleme alanında goncagül ve narçiçeği bulunmaktadır. Bordür çini parçasının uzun kenarlarında konturları kobalt mavili ve firuze renkli zemine sahip şerit yer almaktadır. Süsleme alanında bulunan motifler simetrik bir şekilde birbirlerini tekrar etmektedir. Motifler beyaz zemin üzerine soluk kobalt mavisiyle bu motiflerin tomurcuk ve dallarındaki yapraklar ise zümrüt yeşiliyle süslenmiştir. Süsleme alanındaki motiflerin konturları kobalt mavisiyle belirgin hale getirilmiştir. Yapılan araştırmalarda aynı kompozisyona benzer örnek Topkapı Sarayı Dijital Veri Tabanı Projesi envanter numarası 745a1'de görülmektedir (Sarıgül, 2021,s.62).

Resim 8'de yer alan 4733 envanter numaralı 17. yüzyıl duvar çinisi Kütahya üretimi olup çinin süsleme alanında palmet, lotus, penç ve goncagül motifi yer almaktadır. Bordür çinisinin süsleme alanında beyaz zemin üzerine zümrüt yeşiliyle oluşturulmuş lotus motifinin içerisinde goncagül yer alırken bir diğer ana süsleme olan ½ boyutundaki palmet motifinin içerisinde penç motifi görülmektedir. Lotus motifinin içerisinde yer alan goncagül motifinin tohum kısmı kobalt mavisiyle süslenirken diğer ana süsleme palmet motifini içerisindeki penç yaprakları beyaz renk ile belirtilmiştir. Konturları kobalt mavisiyle belirlenmiş olan çini parçası alçı malzemesiyle tümlenerek çerçeve içerisine alınmıştır. Yüzeyde bulunan motiflerin sırlarında yoğun bir deformasyon görülürken motif süslemelerinde boya akıntısı mevcuttur. İstanbul Yeni Camii, Rüstem Paşa Camii, Üsküdar Çinili Camii, Kahire Aksungur Camii'nde aynı örnekleri görmek mümkündür (Ateş, 1983, sayfa 165: Özdemir, 2016, fotoğraf 39, 172: Ilgaz, 2015, resim 603; Barışta, 2015, fotoğraf 383-384: Kocaaslan, 2010, resim 39).

Resim 7. 8200 Envanter numaralı Duvar Çinisi

Resim 8. 4733 Envanter numaralı Duvar Çinisi

Resim 9'da yer alan 8207 envanter numaralı duvar çinisi 17. yüzyıl Kütahya üretimi bordür çinisi olup süsleme alanında bahar çiçeği, hançer yaprağı, karanfil, goncagül motifi yer almaktadır. İnce astar ve gözenekli hamurlu olan çini parçasının süsleme alanın zemin rengi kobalt mavisi, motifler ise beyaz renkle oluşturulmuştur. Süsleme alanında bulunan motifler, dallar aracılığıyla birbirlerine bağlanmaktadır. Süsleme alanının merkezinde yer alan goncagül motifinin meşime kısmı, hançer yaprağı ile bahar çiçeğinin tohum kısmı firuze renkle işlenmiştir. Süsleme alanındaki motiflerin konturları ise kobalt mavisi ile belirginleştirilmiştir. Çini parçasının iki köşesi pahlanmış diğer iki köşesi ise kırık, yüzeyindeki sırda ise yoğun deformasyon ve dökülme görülmektedir. İstanbul Yeni Camii, Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi, Topkapı Sarayı Harem Dairesi ve Revan Köşkü'nde aynı örnekleri görmek mümkündür (Bozbaş, 2008, resim 67, 68, 69: Gündoğdu,2008, fotoğraf no. 20).

Resim 10'da yer alan 4755 envanter numaralı 17. yüzyıl duvar çinisi, İznik-Kütahya üretimi olup gözenekli hamurlu ve kalın astarlıdır. Süsleme alanın zemini firuze renkli olan duvar çinisinin rumi motifi beyaz renkle belirtilmiştir. İki kenarı pahlı ve diğer iki kenarı ise kırık olan çini parçasının yüzeyindeki sırda aşınma mevcuttur. Duvar çinisinin aynı örneğini Topkapı Sarayı Revan Köşkü'nde görmek mümkündür (Bozbaş, 2008, resim 146).

Resim 9. 8207 Envanter numaralı Duvar Çinisi

Resim 10. 4755 Envanter numaralı Duvar Çinisi

3. SONUÇ

Edirne Yeni Sarayı, II. Murad'ın Tunca Nehri'nin kenarına inşa ettirdiği kasırdan başlayarak, zaman içinde Osmanlı dönemi mimarlık sanatında önemli bir konuma sahip olmuş ve 19. yüzyıla kadar önemini sürdürmüştür. Geniş bir alana yayılan bu sarayın içerisinde yaklaşık olarak 100'e yakın yapının varlığı bilinmektedir. Bu yapıların iç mekânları dönemin en iyi süslemeleriyle donatıldığı arkeolojik kazılar ve kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Edirne Yeni Sarayı'nda 1970 yılında Doğan Kuban başkanlığında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar bir süre devam etmiştir. Bu dönemde yapılan kazı çalışmaları, sarayın belirli bölümlerinde sürdürülmüş ve çalışmalar esnasında mimari eserlerin yanı sıra sarayın süslemelerine ait duvar çinilerine de ulaşılmıştır. Kazı çalışmaları sonucunda Edirne Müze Müdürlüğü'ne teslim edilen duvar çinileri envanter defterine kaydedilip bir bölümü teşhirde bir bölümü de müze depolarında muhafaza edilmiştir. Müze envanter defterine kaydedilen 103 adet duvar çinisi incelendiğinde 64 adedinin 17. yüzyıla ait olduğu saptanmıştır. Bu makalede yer alan 10 adet çini parçası, bu duvar çinilerinin bir kısmını oluşturmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucu, 17. yüzyıl İznik-Kütahya üretimi olan duvar çinilerinin, Edirne Yeni Sarayı'nın Harem Bölümü'nde yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunduğu kazı raporlarından bilinmektedir. 1990'lı yıllarda müzenin teşhir alanlarında sergilenmesi amacıyla bazı çini parçaları alçı malzemesiyle tümlenerek çerçeve içerisine alınıp ziyaretçilere sunulmuştur (Resim 11).

Resim 11. Edirne Müzesi Teşhir Salonu (Edirne Müze Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi)

İncelenen çini parçaları sır altı tekniğiyle yapılmış olup, gözenekli hamur kullanıldığı tespit edilmiştir. Çinko oksitli kalın ve ince astar kullanılan çini parçalarında penç, hatayi, karanfil, lale, bahar çiçekleri, rumi gibi bitkisel motiflerin yanı sıra firuze, kobalt mavisi, beyaz, zümrüt yeşili sıklıkla görülmektedir.

Harem bölümünde yapılan kazı çalışmalarında bulunan duvar çinilerinin sadece harem bölümünde değil aynı örneklerin 15. yüzyıl yapısı olan Kum Kasrı'nda 18. yüzyıl tadilatları sonrasında kullanıldığı kazı çalışmaları sırasında bulunan duvar çinilerinden anlaşılmaktadır. 4743/2, 4755, 4747, 8207 envanter numaralı duvar çinileri Kum Kasrı'nın 19. yüzyıl fotoğraflarında da görüldüğü gibi pencere alınlıkları, süpürgelik ve duvar panolarında kullanılmıştır (Resim 12).

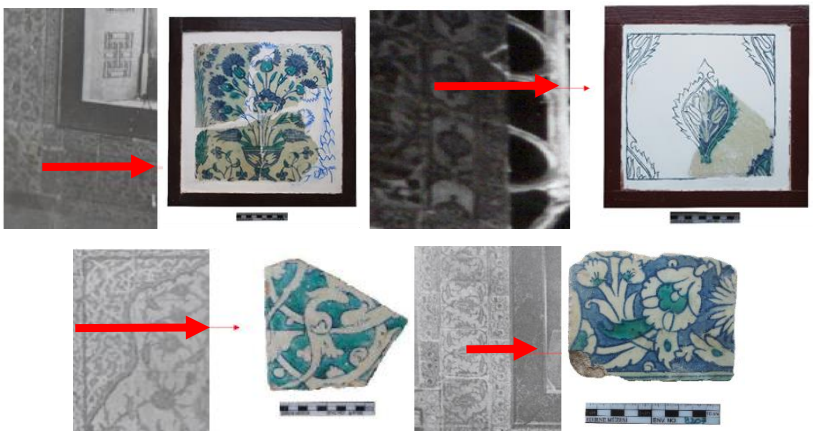

Resim 12. Kum Kasrı Duvar Çinileri ve Harem Bölümü Buluntuları (Edirne Müze Müdürlüğü Arşivi)

8200 envanter numaralı bordür duvar çinisi, nar motifleriyle bezeme alanında simetrik bir şekilde yer almaktadır. Bu çini örneğinin, 1738 yılında padişahın fermanı ile Edirne Yeni Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na nakil olarak gittiği düşünülmektedir. Yapılan analoji çalışmaları sırasında benzer süslemeye sahip duvar çinisinin bir örneği 745a1 Envanter numaralı Topkapı Sarayı Dijital Veri Tabanı Projesi çalışmaları sırasında rastlanılmıştır (Resim 13). Aynı süsleme özelliğine sahip duvar çinisi sadece Topkapı Sarayı'nda bulunması bu duvar çinisinin özel olarak Edirne Yeni Sarayı için üretildiği ihtimalini ortaya koymaktadır. (Sarıgül, 2021, s.62).

Resim 13. 745a1 envanter numaralı sır altı mavi beyaz desenli bordür çinisi

(Topkapı Sarayı Müzesi Deposu, Prof. Dr. Gülgün Yılmaz Arşivi))

Yapılan araştırmalar sonucunda müze envanterine kayıtlı duvar çinilerinin aynı örneklerini Topkapı Sarayı Şadırvanlı Sofa, Darüssaade Ağası Dairesi, Kara Ağalar Mescidi, Kutsal Emanetler Bölümü, Sünnet Odası, Bağdat Köşkü, Harem Dairesi, Topkapı Sarayı deposu, Hatice Turhan Valide Sultan Türbesi, Rüstem Paşa Camii, Üsküdar Çinili Camii, Kahire Aksungur Camii, Hasköy Handan Ağa Camii ve İstanbul Yeni Camii ve Hünkâr Kasrı gibi yapılarda görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Aslanapa, O. (2013). *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*, İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları 2. Baskı.

Ateş, İ. (1983). *İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı*, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Ayverdi, E,A. (1974). *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*. İstanbul: Baha Matbaası.

Barışta, H. Örcün. (2015). *Türk El Sanatları*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları I (3).

Begeç, N. (2011). *İstanbul Çinili Cami Çinileri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya. Türkiye.

Bozbaş, M. (2008). *Topkapı Sarayı Revan Köşkü'nde Bulunan Çiniler ve Karakteristik Özellikleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi. Sakarya, Türkiye.

Dumlupınar, F. (2015) *Topkapı Sarayı Harem Dairesi 17.yüzyıl Çini Pano Tasarımları.* (Yayınlanmamış doktora Tezi). Marmara Üniversitesi. İstanbul. Türkiye.

Demir, Ö. (1999). *Belgelerle Saray- Cedid-i Amire-i Edirne*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).İstanbul Üniversitesi. İstanbul. Türkiye.

Dönmez E. N. (2001). *Türk Çini Sanatının Sürekliliği İçinde XVII*. Yüzyıl Eserlerinin Yeri. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi. İstanbul. Türkiye.

Dönmez, E. N. (2021). *Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü Çinileri*. *Art-Sanat* 15. 203-227.

Eyice, S. (1994). Edirne. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 10.Cilt. 431-442.

Güleç, H. (2016). *Victoria and Albert Müzesi Deposunda Bulunan Onaltıncı Yüzyıl İznik Çinileri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta. Türkiye.

Gündoğdu, Ö. (2008). *İstanbul İlinde Bulunan Yeni Camii Duvar Camii Duvar Çinileri Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara. Türkiye.

Karadeniz, H. K. (2021). *Hasköy Handan Ağa (Kuşkonmaz) Camii Çinileri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. İstanbul. Türkiye.

Kazancıgil, R. (1999). *Edirne Sarayı ve Yerleşim Planı*. İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları No:5.

Kılıçkaya, A.(1981). *Nicaea- Nikaia İznik Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu*. Bursa: Eser Matbaası.

Kocaaslan, M. (2010). *Topkapı Sarayı IV. Mehmed Dönemi (1648-1687).* (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi. Ankara. Türkiye.

Kocaaslan, M. & Arslantürk, A. (2014). *Sultan II. Mustafa Saltanatında Edirne Sarayı: 1696-1698 Harem Tamiratları. Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 9/1. 271-312.

Koçer Yeşilyurt, Funda. (2014). *Topkapı Sarayı Dördüncü Avlu'daki Yapılarda Kullanılan Çiniler*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi. Erzurum. Türkiye.

Nazan, I. (2015). *İstanbul'a Ait Yapılardaki Kayıp Türk Çinileri.* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. İstanbul. Türkiye.

Osman, R. (1989). *Edirne Sarayı (2. Baskı).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Osman, R. (1994) *Edirne Rehnüması*. Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Şubesi Yayınları.

Ölez, T. (1973). *Edirne Saray Çinileri Üzerine*. *Vakıflar Dergisi Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, Cilt 10. 299-301

Öney, G. (1977). *Türk Çini Sanatı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.

Öz, T. (1965). *Edirne Yeni Sarayında Kazı ve Araştırmalar. Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 217-223.

Özer, M. (2011). *Edirne Yeni Saray'ın Avedis Benliyan Tarafından Hazırlanan 1905 Tarihli Vaziyet Planı Hakkında Düşünceler. 14th International Congress of Turkish Art Proceedings*. 559-566.

Özer,M. (2014). *Edirne Sarayı (Saray-ı Cedid-i Amire): Kısa Bir Değerlendirme*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.

Özdemir, Bahar. (2016). *Mimar Sinan'ın Çinili Bir Eseri: Eminönü Rüstem Paşa Camii.* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara. Türkiye.

Peremeci, O. (2011). *Edirne Tarihi*. Edirne: Bellek Yayınları. 2. Baskı.

Sarıgül, B. (2021). *Edirne Yeni Saray Kazılarında Bulunmuş Olan Duvar Çinileri.* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi. Edirne. Türkiye.

Serinöz, M. (2008) *Eyüp Sultan Türbesi Çinileri Üzerine Bir Araştırma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi. Ankara. Türkiye.

Yıldırım, İ. (2012). *Edirne Sarayı'nda ve Topkapı Sarayı'nda Minyatürlere Yansıyan Elçi Kabul Sahnelerindeki Osmanlı Devleti'nin Diplomatik Güç. Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt 1. Sayı: 1. 76- 87.

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE DOKUNAN SANAT: DİVE DOKUMALARI VE YAVAŞ MODA

WEAVING ART FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT: DIVE WEAVING AND SLOW FASHION

Sema Hatun Türker[1]
[1] İstanbul Ticaret Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü, İstanbul, Türkiye
[1] sgurcay@ticaret.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Devleti uzun yılar hüküm sürdüğü sınırlar içinde sosyo-kültürel yaşam, zanaat, sanat, mimari ve ticaret gibi alanlarda etkisini göstermiştir. Diğer ülkeler ile ticaretini Çin'den başlayıp Orta Asya'dan Anadolu'yu geçerek, Trakya üzerinden Avrupa'ya uzanan ipek yolu ile sağlamıştır. Anadolu'da ipek yolu kuzeyde; Tokat, Amasya, Kastamonu, Adapazarı, İzmit, İstanbul, Edirne illerini takip ederek Avrupa'ya ulaşır. Bu güzergahta yer alan illerden biri olan Tokat sahip olduğu konum gereğince bölgede var olan ticarette önemli bir yer edinmiştir. Bu bağlamda Tokat'ın ipek yolu üzerinde olması, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altındaki kültürlerden etkilenmesine neden olmuştur. Bu tarihsel süreç içerisinde Tokat ipekçilik, çömlekçilik yazmacılık gibi alanların yanı sıra dokuma alnında büyük üretim kapasitesine sahip olmuştur. Günümüze kadar bu alanda varlığını sürdürmüştür. Araştırmada Tokat merkeze bağlı olan Dive (Günevi) köyündeki üretimi devam eden ve coğrafi işareti almış olan Dive dokumaları incelenmiştir. Bu kapsamda yörede "Dive bezi" olarak adlandırılan dokumanın sürdürülebilirliği konusunda çalışmalar yapan Tokat Olgunlaşma Enstitüsü'ndeki dokumacılarla görüşülmüştür. Daha önce dokunmuş ve halen yapılan dokumalar tespit edilmiş, belgelenmiştir. Böylece bu özel dokumanın yavaş moda olarak adlandırılan kavramın içerisinde yer alması, sürdürülebilirliği ve bilinirlik kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Dokuma Sanatı, Dive Dokuma, Yavaş Moda, Sürdürülebilirlik

ABSTRACT

The Ottoman Empire ruled for a long time, it serves purposes in areas such as socio-cultural life, craft, art, architecture and trade within the ruled borders. It manufactures its trade with other countries by directing its trade from China, from Central Asia to Anatolia by examination, and by the Silk road extending to Europe via Thrace. In Anatolia, the silk road is in the north; It reaches Europe by following the provinces of Tokat, Amasya, Kastamonu, Adapazarı, Izmit, Istanbul, Edirne. Due to the location of Tokat, which is one of the important provinces in this region, the region has gained an important place in the existing trade. In this context, the fact that Tokat is on the silk road caused it to be influenced by the cultures under the rule of the Ottoman Empire. In this historical process, Tokat had a great production in silk making, pottery, writing, and weaving. It has continued its existence in the field of weaving until today. The research reflects the Dive weavings that are still produced in the Dive village, which is connected to the center of Tokat, and that have received geographical indication. Interviews were made with the weavers at the Tokat Maturation Institute, which carries out activities on the sustainability of weaving, which is used as "Dive cloth" in the region. Previously woven and still woven fabrics have been identified and documented. Thus, it will not be possible for this special fabric to be included in the concept of provision in slow fashion, and to gain sustainability and awareness.

Keywords: Weaving Art, Dive Weaving, Slow Fashion, Sustainability

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun yıllar süren hakimiyetinde özellikle tekstil sanayii açısından bakıldığı zaman her alanda olduğu gibi en önemli ürünlerini 16.yy'da vermiş ve bu konuda zirveye ulaşmış ve Avrupa'da da önemli bir yer edinmiştir.

17.yy sonlarına kadar ipek dokumacılığında Osmanlı, Avrupa, Hindistan ve Çin arasında ipek yolu ile ticaret yapılmıştır (Broudy,1979). Tarihin ilk uzun ve büyük karayolu olarak adlandırılan ipek yolu, Çin'in ipekli kumaşlarını Avrupa'ya ulaştırdığı önemli yollardan biridir. Bu yolun ana güzergâhı Çin, Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya, oradan da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve sur limanlarındaki kara yolu olduğu bilinmektedir (Bozkurt, 2010. s. 369).

Bununla birlikte yolun Anadolu üzerinden geçen önemli uzantıları da bulunmaktadır. Bu yol batı Anadolu kıyılarından başlayıp, Anadolu'yu batıdan doğuya baştanbaşa katederek, İran içlerine uzanır. İran'dan gelen ipek yolu Tokat'a erişmekte oradan Karadeniz limanlarına, batıya Bursa'ya İstanbul ve İzmir'e gider. Suriye ve Bağdat'tan kuzeye giden yolların hepsi Tokat'tan geçiyordu (İnalcık, 2008, s.132).

Tournefort'a göre Tokat küçük Asya ticaretinin merkezlerinden biri sayılmalıdır (Genç, 1987). Evliya Çelebi seyahatnamesinde Tokat şehrini, Halep ve Bursa gibi önemli şehirler arasında 'sevad-i azim' olarak tanımlamıştır. Burada üretilen dokumaları ise "Beyaz pembe bezi... diyar-ı Lahor'da (Hindistan) yapılmaz, güya altın gibi mücelladır. Kalemkâr basma, yorgan yüzü, münakkaş perdeleri... gayet memduhdur." şeklinde anlatmıştır (Evliya Çelebi, 1315).

16.yy ve 18.yy'larda şehir Anadolu'nun sayılı sanayi merkezlerinden biri olmuş, 18.yy'da da bu alanda en yüksek noktasına ulaşmıştır (Genç, 1987, s.145). Tokat bu gelişimini, doğu-batı-güney-kuzey kervan yollarının kavşağı olmasıyla beraber, şehirde yapılmış pamuklu sanayi ticaretine borçludur. Ayrıca dericilik, bakırcılık önemli sanayi kollarını arasında bulunmakla birlikte, Tokat'taki tekstil sanayinde dokumacılık, basmacılık, boyacılık yapılmıştır.

Tokat, 17 ve 18. yy.'da özellikle basma üretimi konusunda ileri durumdaydı ve şehirde çok çeşitli pamuklu dokumalar da üretilmekteydi. Günümüzdeki Almus'un bulunduğu Kafirni'de büyük bir boyahane de bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ipek böcekçiliği ve ipekli dokuma merkezlerinden olan, valide sultanlar başta olmak üzere saray mensuplarının giyisilerinin yapıldığı kumaşların önemli kısmı Tokat dokuma atölyelerinde üretilmiştir (Ülkü ve diğerleri, 2020).

Osmanlı'da 1847 yılına kadar Tokat, kara gümrüklerinin merkezi olmuş bir sınır vilayetidir (Resim 1). Şehrin bu coğrafi konumu, ülkeler arası ulaşım yollarının birleştiği noktada olması Tokat'a tekstil sanayisinin ilerlemesine yardımcı olmuştur. Bu bağlamda, ticaret için Tokat'a (Uzak Doğu, Afrika ve Avrupa vb.) çeşitli toplumlardan, farklı kültürden gelenlerin giyim kuşamlarından etkilenilmiş, tekstil sanayisinde yeni ürün ve modeller ortaya çıkarılmıştır. Üretilen bu yeni ürünler diğer ülkelere gönderilerek şehrin tekstil sanayisinin gelişmesine önemli katkı sağlanmıştır (Tokat il Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023).

Çalışmanın amacı doğrultusunda Tokat'ın tekstil sanayisinde yer alan dokumacılığın tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Araştırmanın konu başlığı göz önüne alınarak Osmanlı'nın son döneminden günümüze belli aralıklarla üretimi az sayıda da olsa yapılmış, Tokat merkeze bağlı Dive (Günevi) Köyü dokumaları incelenmiştir. Böylece bu özel dokumanın yavaş moda olarak adlandırılan kavramın içerisinde sürdürülebilirliği ve bilinirlik kazandırılması amaçlanmıştır.

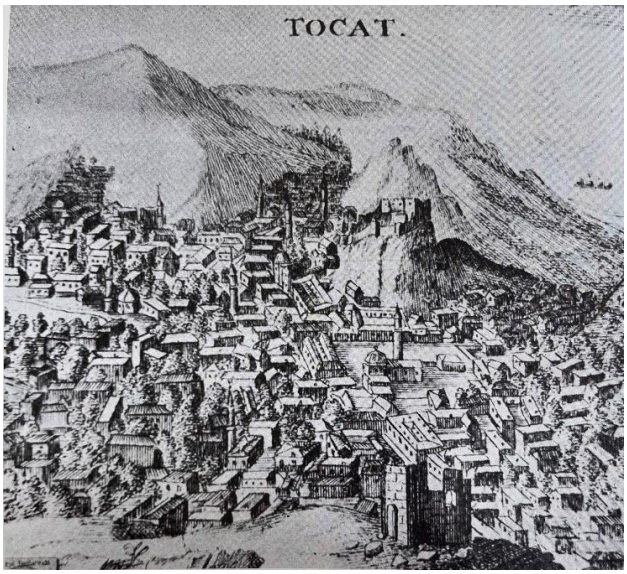

Resim 1. 19.yy'da Tokat Gravürü (Yavi,1986)

2. DİVE (GÜNEVİ) DOKUMALARI TARİHSEL GELİŞİMİ

Tokat ilinin merkez ilçesine bağlı eski deyimiyle Dive günümüz ise Günevi olarak adlandırılan köy Tokat merkezine 6 km uzaklıktadır (Şekil 1). 1772'lerde köy Difye olarak bilinirken, 1928'den sonra Dive adını almıştır (Memleketim Tokat, 2023). "Dive" Farsçadaki "*Diwa*" kelimesinden gelmektedir. Diwa ise Farsça 'da ipek böceğine verilen isimdir (Farsça sözlük, 2023). Dive (Günevi) aynı zamanda Oğuz boyundan gelen Türklerin yaşadığı Türkmen köyüdür (Resim 2) (Tokat Günevi Köyü, 2023).

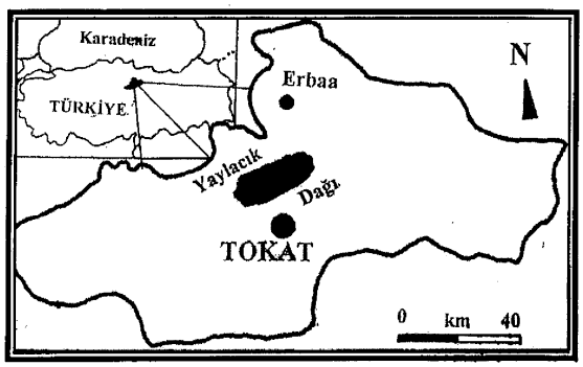

Şekil 1. Tokat şehir haritası (Yürüdür, 2011)

Resim 2. Tokat Dive (Günevi) Köyü, (Tokat Dive Köyü, 2023)

Resim 3. Osmanlı dönemi Dive Dokuma tezgâh temsili, Tokat Şehir müzesi, (2023)

Günevi Köyü'nde Osmanlı'dan günümüze belli aralıklarla da olsa yapılmış ve halen yapılmaya çalışılan dokumalar neredeyse yok olmaya karşı karşıyadır (Resim 3). Köyde sayıları az da olsa yaşamını sürdüren usta dokuyucu kadınlar halen evlerinde bulunan geleneksel tezgâhlarında Dive dokumalarını dokumaktadırlar. Bununla birlikte 2017 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak açılan Tokat Olgunlaşma Enstitüsü bu dokumaları günümüzde yaşatarak sürdürülebilirlik ve dokumaya katma değer kazandırmayı amaçlamıştır. Enstitüde "Geleneksel dokuma atölyesi" adı altında bulunan bölümde "Dive dokuma" başlığıyla yeni bir atölye kurulmuş, köyde yaşayan ve ninelerinden öğrendikleriyle bu dokumaları yapan kadınlar enstitüye usta öğretici unvanı ile alınmıştır. Usta öğreticilerden Şerife Aydın ve Satı Soy 'kara tezgâhlar' adı verilen geleneksel tezgâhlarını da enstitüye getirerek, Dive dokumalarını günümüzde yaşatmaya çalışmaktadırlar (Resim 4, Resim 5, Resim 6, Resim 7).

Günümüzde dokumaların yapıldığı köyün adı Günevi olarak bilinmekte birlikte, bu köyde hala üretimi devam eden dokumaların adı 'Dive Dokumaları' olarak belirtilmiştir. Bundan dolayı araştırmada 'Dive köyü' olarak belirtilecektir.

Resim 4.- 5. Tokat Olgunlaşma Enstitüsü 'Dive dokumaları' atölyesinde bulunan tezgâhlar

Resim 6.- 7. Tokat Olgunlaşma Enstitüsü 'Dive dokumaları' atölyesinden genel görünüm

2.1. Dive Dokumaları Çeşitleri ve Özellikleri

Dive dokumalarının kullanım yerleri; giyimde şalvar, iç gömlek ve don, ev tekstilinde ise koltuk örtüsü, çarşaf, minder, sofra örtüsü, önlük olarak bilinmektedir. Teknik olarak incelendiğinde bezayağı örgüsü ile dokunan Dive dokumalarının, kareli (ekose), çizgili ve düz (desensiz)olarak çeşitleri bulunmaktadır. Kareli (ekose) Dive dokumaları ev tekstilinde ve giyimde; çizgili olanlar çarşaflarda, düz olarak dokunmuş olanlar ise her ikisinde de (ev tekstili ve giyimde) kullanılmaktadır.

Günümüzde düz olarak dokunan kumaşlar dokuma sırasında ya da sonradan nakışla süslenmektedir. Kareli ve çizgili dokunan kumaşlar ise birkaç renk iplikle dokunduğu için "Alaca" adını almışlardır. Bu dokumalar, çeşitli ev tekstilinde ve kadın-erkek giyiminde kullanılmaktadır. 'Dive dokumaları' Kızılköy alacası, Zengin alacası, Pencere topuzu dokuması ve Bilezikli kadın dokuması şeklinde sınıflandırılmaktadır (Resim 8, Resim 9, Resim 10, Resim11).

Resim 8. Zengin Alaca dokuma (Tokat Olgunlaşma Enstitüsü), (2023)

Resim 9. Zengin Alaca dokuma (Dokuma Atlası Sergi Kataloğu, Mimar Sinan Üniversitesi Tophane-i Amire), (2023)

Resim 10. Bilezikli Kadın Yollu dokuma (Tokat Olgunlaşma Enstitü) (2023)

Resim 11. Kızılköy Alacası (Tokat Olgunlaşma Enstitü), (2023)

'Dive dokumaları' dört çerçeveli tezgâhta dokunmakta, yörede bu çerçeveleri yöneten ayak pedalına "Ayakçak" denilmektedir. Tezgahlarda genellikle iki sıra olarak ip gücü kullanılmakta, tek gücü kullanılan tezgâha "Han tezgahı" ismi verilmektedir (Resim 12). Usta dokuyucuların belirttiğine göre; önceleri tezgahlarda ahşap taraklarla dokuma yapılırken, günümüzde demir taraklar da kullanılmaktadır. Tezgahlarda kullanılan dokumaların eni genellikle 70 cm olmakla birlikte 50-60 cm eninde de dokunmaktadır. Dokuma enini sabitlemek (daralmasını önlemek için) kullanılan alete yörede "Mikit" denilmektedir (Soy ve Kaplan, kişisel görüşme, 24 Temmuz 2023).

Günümüzde Tokat Olgunlaşma Enstitüsü'nden ayrı olarak, Dive Köyü'nde eğitim öğretime kapatılan ilkokulu binasında 'Dive dokumaları' yapılan bir atölye bulunmaktadır. Yapılan alan araştırmasında bu atölyede halen Dive dokumaları üretilen 4 dokuma tezgah tespit edilmiştir (Resim 13). Bu konuda yeni bir proje çalışması içerisinde yer alan bu atölye, Halk eğitim merkezine bağlı olup, atölyede iki usta öğretici bulunmaktadır (Resim 14, Resim 15). Atölyede usta öğreticilerin yardımıyla Dive dokumalarının geleneksel özelliklerine bağlı kalınarak, öğrenci olarak gelen gönüllü dokumacılarla birlikte kumaş üretimi devam etmektedir (Resim 16).

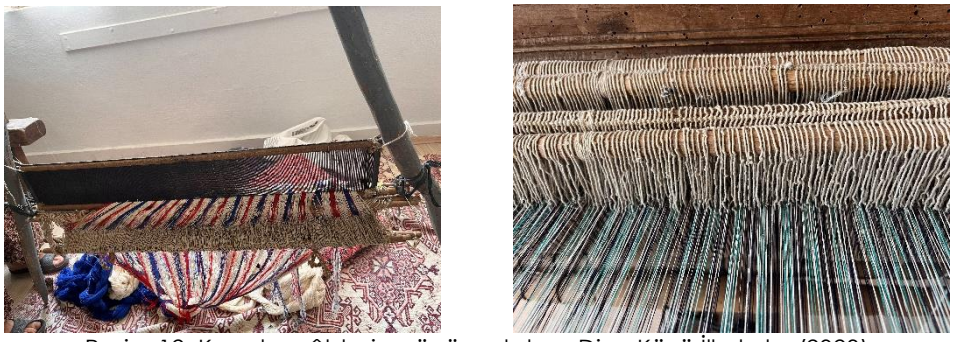

Resim 12. Kara tezgâhta ip gücü ve tahar, Dive Köyü İlkokulu, (2023)

Resim 13. Yörede 'Kara tezgah' olarak adlandırılan dokuma tezgahı, Dive Köyü ilkokulu (2023)

Resim 14. Çıkrık, Dive Köyü ilkokulu (2023)

Resim 15. Usta dokuyucu Hayriye Soy, Dive Köyü ilkokulu dokuma atölyesi, (2023)

Resim 16. 'Dive dokumaları', Dive Köyü ilkokulu dokuma atölyesi, (2023)

3. YAVAŞ MODA

Endüstri devrimi ile gelişen sosyo-kültürel olaylar sayısız pozitif değişime yol açmış, geçim standartlarının yükselmesine ve yaşam beklentilerinin de artmasına neden olmuştur. Endüstriyel toplumlardaki bireyler günlük yaşamlarındaki bu beklentileri karşılamak için beyaz ya da mavi yaka olarak çalışırken zamandan tasarruf etmeye ihtiyaç duyarlar.

Gelişen yoğun çalışma temposu, kişilerin günlük yaşamını kolaylaştıran nesneleri endüstrileştirerek hazır, hızlı tüketim ürünleri olarak onlara geri sunar. Bu doğrultuda hızlı üretim ve tüketim olarak adlandırılan kavramlar; ihtiyaç duyulan kaynağın üretimi için gereken zaman kısaltılarak, tüketimi de kısa sürede yapılan ya da yapılmadan bir sonrakini alma veya ihtiyaç fazlasını da edinme isteği olarak açıklanabilir.

Hızlı tüketim için hızlı üretim şartı bilinmekle ile; buna eleştirel bir bakış açısıyla karşı çıkan yavaş hareket terimi (slow movement) günümüz modern yaşamında önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Bu değişim, hız ve ekolojik bir dünya yaratma konusunu önemseyen ve bu bilince sahip bireyler toplumlarda artmaya başlamıştır. Bu bilinçle bireyler, günümüz çevre şartlarını iyileştirmek, aynı zamanda gelecek kuşaklara yaşanabilir, temiz bir doğa bırakarak, var olan kaynakları da iyileştirmede farkındalık oluşturmayı hedeflerler.

Yavaş hareket, ilk olarak 1986 yılında İtalya'da yavaş yemek (Slow Food) hareketinin kurucusu Carlo Petrini tarafından Roma'da açılan hızlı yemek (fastfood) zinciri Mc Donald's restoranının açılışını protesto etmesiyle başlamıştır (Alpat,2012). Daha sonraları 2000'li yılların başında İtalya'da dört büyük belediye başkanı 'yavaş yemek' hareketini kentsel boyuta taşımak amacıyla "sakin şehir (Cittaslow)" veya "yavaşkent" kavramını ortaya çıkarırlar. Günümüzde şehirlerin bu unvanı alması için insana ve doğaya saygılı yavaş hareket felsefesine uygun koşulları yerine getirmeleri gerekmektedir (Cittaslow, 2023).

Tekstil ve moda endüstrinin lokomotifi olarak adlandırılmasıyla birlikte, dünya kaynaklarını en kötü kullanan alanlardandır. Tekstil ve moda üretimi için gerekli tüm kaynaklar, üretim, kullanım ve tüketim aşamalarında ortaya çıkan atıklar, tekstil ürünlerinin yaşam döngüsünü oluştururlar (Türkmen, 2012). Böylece üretim ve tüketimdeki hızlanma moda ürünlerinin yaşam döngüsünü kısaltırken, ekoloji için büyük bir tehlike oluştururlar. Bu bakış açısıyla yavaş moda kavramını, literatüre girmesini sağlayan Profesör Kate Fletcher "hızlı ücretsiz değildir" söylemi ile hızlı moda ürünlerini eleştirerek insan emeğinin ve doğal kaynakların sömürüldüğü bir alan olarak belirtir (Fletcher, 2007).

Yavaş moda anlayışı; üretimde geleneksel teknikleri öne çıkarmayı amaçlarken endüstride seri üretim ile üretilen ürünleri onaylamadığı gibi bu ürünlerin tasarım ve üretimlerini zanaat temelli, hızlı moda anlayışının tersine küçük çaplı atölyelerde yaptırmaktadırlar (Resim 17, Resim 18, Resim 19, Resim 20) (Türkmen, 2012).

Resim 17. 'Ekose desenli Dive dokuması, (2023)

Resim 18. Resim 17'deki Ekose desenli Dive dokuma kumaş ile tasarlanmış giysi, (2023)

Resim 19. Resim 9'daki Zengin Alacası Dive dokuma kumaş ile tasarlanmış giysi, (2023)

Resim 20. Resim 10'daki Bilezikli Kadın Dive dokuma kumaş ile tasarlanmış giysi, (2023)

SONUÇ

Konu başlığı bağlamında Dive Dokumaları'nın tarihsel süreçte incelendiğinde toplumsal, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmeler sonucunda dokumaların üretimin sonlandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda Dive (Günevi) Köyü ve Tokat Olgunlaşma Enstitüsü'nde görüşülen kişiler çalışmaya kaynak olmuşlardır.

Tokat Dive (Günevi) Köyü'nde dokumacılık kültürü ile yetişen, şu anda orta yaşın üzerinde ve sayıları az olan usta dokuyucu kadınlar bulunmaktadır. Tokat Olgunlaşma Enstitüsü 'Dive Dokuma Atölyesi'nin açılması ile tekrar gündeme gelmesi köyde yaşayan yöre insanını heyecanlandırmış ve evlerinin bir köşesine attıkları tezgâhları gün yüzüne çıkartırmıştır. Tokat Halk eğitim merkezi ve köy muhtarlığı iş birliğinde bu tezgâhlar köyün ilkokulunda bir sınıfa toplanmış ve gelen gönüllü kursiyerler ile çalışmalara başlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda köyde üretilmesi planlanan 'Dive Dokumaları' günümüz hızlı tüketim pazarının içerisinde, geleneksel üretim yöntemleri ve teknikleri ile tekstil ve hazır giyim endüstrisinde 'yavaş moda' kavramıyla kültürel belleğini geri kazanarak geleceğe aktarılması sağlanması hedef alınmıştır.

'Osmanlı'dan günümüze dokunan sanat: Dive dokumaları ve yavaş moda' başlığı ile yapılan bu çalışmada: öncelikle Dive dokumalarının geçmişten günümüze geleneksel özellikleri incelenmiş üretim aşamaları, alanda yapılan çalışma ile belirlenerek tespit edilmiştir. Araştırmanın metninde vurgulandığı üzere Osmanlı'nın son dönemindeki coğrafi sınırları arasında bulunan ve ipek yolu üzerinde önemli bir konuma sahip olan, Tokat ilinin Günevi köyünde dokunan bu dokumalar günümüze yavaş moda kavramı doğrultusunda çağdaş bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Böylece Dive dokumalarının günümüzde bilinirliği ve sürdürebilirliğinin sağlanmasının yanı sıra "yavaş moda" kavramının içerisinde yer alması hedeflenmiştir. Böylelikle coğrafi işarete de sahip olan ve geleneksel üretim yöntemleriyle dokunan bu dokumalar, bu

konuda tasarım yapan tasarımcıların dikkatini çekerek yavaş moda kavramını özümseyen bilinçli tüketicilere hakkaniyet, otantiklik, işlevsellik, yerellik ve özel olma boyutlarını kazandıracaktır.

KAYNAKLAR

Alpat, F. E. (2011). Yavaş Moda Nedir? Akdeniz Sanat, 4 (8), 44-47.
Aydın Şerife, Kişisel görüşme, 24 Temmuz 2023.

Broudy, E. (1979). *The Book of Looms: A History of the Handloom from Ancient Time and Present*. London: Cassell Ltd. [Google Scholar].

Bozkurt, N. (2010). İpek Yolu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Cittaslow. (2016). Cittaslow. https://www.cittaslow.org/content/association adresinden 05 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (1315). Cilt V, İstanbul.

Farsça Sözlük. (2023). Dive anlamı. https://pauctle.com/fatr/index.php adresinden 18 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Fletcher, K. (2007). The Ecologist. Slow Fashion. http://www.theecologist.org/green_green_living/clothing/269245/slow_fashion.html adresinden 22 Temmuz 2023 tarihinde elde edildi.

Genç, M. (1987). *17-19.yy'larda sanayi ve ticaret Merkezi olarak Tokat.* Türk Tarihinde ve kültüründe Tokat Sempozyumu, Ankara 1987.

İnalcık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kaplan Gülsade, Kişisel görüşme, 26 Temmuz 2023.

Köylerim. (2020, Kasım 26). Tokat Günevi Köyü**.** https://www.koylerim.com/tokat-gunevi-koyu-333863h.htm adresinden 24 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Memleketim Tokat. (2014). Dive. https://memleketimtokat.webnode.com.tr/tokat/ adresinden 02 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Soy Hayriye, Kişisel görüşme, 26 Temmuz 2023.

Soy Satı, Kişisel görüşme, 24 Temmuz 2023.

Tokat il Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2023). Dokuma Sanatı. https://tokat.ktb.gov.tr adresinden 04 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

Türkmen, N. (2012). *Tekstil ve Moda Tasarımı Açısından Sürdürülebilirlik ve Dönüşüm. (*Yayımlanmamış *sanatta* yeterlik tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Ülkü, M. & Mutlu, Ö. & Bayram, İ. & Özden, N. &Çetinkaya, F. (2020). *Şehrimiz Tokat. Ankara:* Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları:

Yavi, E. (1986). Tokat (Komana). İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş.

Yürüdür, E. (2011). Yakın Mesafeli Yaylacılık Faaliyetlerine Bir Örnek: Yaylacık Dağında (Tokat) Yaylacılık. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 11(16), 247-272.

OSMANLININ SON DÖNEM DOKUMA SANATININ TÜRKİYE MÜZELERİNDEKİ ÖRNEKLERİYLE İNCELENMESİ

EXAMINATION OF THE LATEST WEAVING ART OF THE OTTOMAN WITH EXAMPLES OF TURKISH MUSEUMS

Yasemin Masaracı[1]
[1]İstanbul Ticaret Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi
Tekstil ve Moda Tasarımı Bölümü, İstanbul, Türkiye
[1]ymasaraci@gmail.com

ÖZET

Osmanlı devleti çok zengin bir dokuma ve dokumacılık kültürüne sahiptir. Uzun yıllar dünyanın değişik yerlerinde hüküm sürmüş olan Osmanlı, dokumacılık konusunda özgün nitelikli ürünlerini üretmeden önce, bulunduğu topraklarda daha önce yaşam sürmüş olan Bizans ve Anadolu Selçuklu dokumalarından etkilenerek iyi bir mirasçı olmuş ve bu alanda çok özel bir yer edinmiştir. Dokumacılık bir saray sanatı olarak da nitelenirken Osmanlı devletinin hazinesine büyük gelir kazandırmış, ticari hayatın yansıra devletin siyasi ve sosyal hayatına da ciddi katkıda bulunmuştur.

Osmanlının son dönemlerinde batılılaşmayla yaşanan hızlı değişimden doğal olarak dokumacılık da olumsuz olarak etkilenmiştir. Bu olumsuzluklara rağmen dönemin padişahları tarafından dokumacılığın canlandırılması, eski ihtişamına kavuşması için önemli çalışmalar yapılmıştır. Çeşitli dokuma atölyeleri açtırılmış, buralarda döneme özgü kumaşlar dokutulmuştur.

Bu çalışmada son dönem Osmanlı dokumacılığının Türkiye müzeleri koleksiyonlarında bulunan 'çatma' kumaşlar tespit edilmiş, bunların desen, kompozisyon özellikleri incelenmiştir. Böylece bu özel dokumaların toplumun kültürel belleğinde yer alması sağlanmasıyla birlikte, bu konudaki literatüre yazılı kaynak olarak kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dokuma Sanatı, Türkiye Müzeleri, Çatma Kumaş

ABSTRACT

The Ottoman Empire has a very rich weaving and weaving culture. The Ottoman Empire, which ruled in different parts of the world for many years, became a good inheritor by being influenced by the weavings of the Byzantine and Anatolian Seljuks, who lived in the lands where it was located, before producing its unique products in weaving. It has a very special place in the field. While weaving is also described as a palace art, it brought great income to the treasury of the Ottoman state and contributed significantly to the political and social life of the state as well as to commercial life.

Naturally, weaving was also negatively affected by the rapid change experienced with westernization in the last periods of the Ottoman Empire. Despite these negativities, important works were carried out by the sultans of the period to revive weaving and restore it to its former glory. Various weaving workshops were opened and fabrics specific to the period were woven in these places.

In this study, 'çatma' fabrics of the late Ottoman weaving in the collections of Turkish museums were identified and their pattern and composition features were examined. Thus, it is aimed to ensure that these special textiles are included in the cultural memory of the society and to be included in the literature on this subject as a written source.

Keywords: Weaving Art, Museums of Turkey, Çatma Fabric

1. GİRİŞ

Osmanlı çok zengin bir dokuma ve dokumacılık kültürüne sahiptir. Osmanlı İmparatorluğunun 18.yy'dan Cumhuriyetin ilanına kadar iki yüzyıl gibi bir süreci kapsayan son döneminde dokumacılık, imparatorluğun sosyo-ekonomisinde önemli bir yer edinmiştir. Dokuma bir saray sanatı olarak devletin hazinesine gelir getirmiş, buna bağlı olarak da devletin kontrolünde gelişmesini sürdürmüştür

Geniş bir coğrafyada uzun yıllar hüküm sürmüş olan Osmanlı, dokumacılık konusunda özgün, nitelikli ürünlerini üretmeden önce, bu bölgelerde daha önce yaşamış olan Bizans, Anadolu Selçuklularının dokuma sanatının iyi bir mirasçısı da olmuş, bu alanda çok özel bir yer edinmiştir.

16.yy ve 17.yy'ın ilk yarısı her alanda en parlak dönemini yaşamış olan Osmanlı'da dokuma sanatında da ayni gelişme süreçleri gözlenir. Osmanlı devleti 18.yy'da Avrupa'da gerçekleşmiş olan sanayi devrimiyle birlikte siyasi ve ekonomik olarak etkilenmiş bununla birlikte bozulan ekonomisinin de sonucu olarak dokumacılık da hızlı bir değişime girmiştir. Bu çerçevede doğal olarak olumsuz etkilenmiş, eski parlak dönemini kaybetmiştir. Kaynaklara göre bu olumsuzlukların göstergelerinden birisi de dönemin mahkeme kayıtlarında belirtilen dokumalarda kullanılan ipliklerin kalitelerinin düşmesidir.

18.yy'da Sanayi Devrimi ile birlikte büyük değişim yaşanmış, söz konusu yüzyılın sonlarında ve 19.yy başlarında geleneksel üretim tarzının devam etmesinin en önemli sebebi; teknolojik koşullarda ve makineleşmede henüz çok ileri düzeye gelinmemiş olması olarak değerlendirilebilir. Osmanlı devleti gelişen sanayi ve endüstriyel hareketliliğe, bu alanda ilerlemiş Avrupa devletlerine karşı 19. yy başlarına kadar belli ölçüde cevap verebilmiştir (Kırlı, 2015: 4-5).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen dönemin padişahları tarafından dokumacılığın canlandırılması, eski görkemine kavuşması için önemli çalışmalar yapılmış, birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bunun sonucunda çeşitli dokuma atölyeleri ve fabrikalar açtırılmış, buralarda döneme özgü kumaşlar dokutulmuştur.

Sultan III. Mustafa'nın Üsküdar Ayazma Camii'nde 1758'de yaptırdığı kumaş atölyeleri Osmanlının son döneminde dokumayı canlandırma amacıyla yapılan bu çalışmaların başında gelmektedir. Bu dönemde ilk olarak bir caminin planında kumaş atölyeleri yer aldığı, ayrıca 40 yastıkçı karhanesi, bir lonca odası ve bir harir bükücü karhanesi bulunmaktadır (Uzunçarşılı, 1995).

Daha sonraları bu çalışmaların devamı olarak söyleyebileceğimiz İstanbul Üsküdar'daki Selimiye Camii külliyesinde Sultan III.Selim (1789-1807) tarafından kurdurulan atölyeler görülmektedir. Fransa'dan özel olarak getirtilen uzman dokumacıların da içlerinde olduğu bu kumaş atölyeleri ise yeniçeri ayaklanmasında çıkarılan yangın sonucu yok olmuşlardır. Sultan III. Mustafa ve Sultan III. Selim'in girişimleri sonucu açılmış atölyeler ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır (Demirli, 2016).

Osmanlının son dönem dokumacılığını canlandırma çalışmalarındaki diğer önemli bir merkez ise1843 yılında açılan bu dönem dokumacılığının son temsilcisi olarak da nitelendirebileceğimiz Hereke Fabrika-i Hümayun 'dur. Hereke fabrikası eskiyi batının yenilikleriyle harmanlayarak farklı bir bakış açısıyla, ürettiği nitelikli ve çok çeşitli kumaşları Osmanlı dokumacılığına kazandırmıştır. Böylece bu konuda önemli bir katkı sağlamış ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Fabrika tarafından üretilen perdelik ve döşemelik kumaşlar arasında önemli gruplardan biri çatma kadifelerdir. Burada üretilmiş yedi değişik çatma kadife saptanmıştır (Kaya, 1999).

Günümüzde de fabrika da ayni kalitede üretimi devam eden çalışmanın konusunu oluşturan çatma dokumalarının bir kısmı fabrika atölyelerindeki tezgahların restorasyonlarının yaptırılması ve usta-çırak ilişkisiyle usta dokuyucuların yetiştirilmesi doğrultusunda özelliklerini yitirmeden dokunmaya devam etmektedir. Bu noktada çatmaları fabrikada dokunan diğer kumaşlar arasında en zor dokunan ve ayrı bir özen gerektiren bir kumaş türü olarak belirtmek doğru bir tespit olur (Demirli, Kişisel Görüşme, 01 Eylül 2023).

Resim1. Hereke Fabrikası 7 No'lu Çatma Kumaş Dokuyan Usta

Osmanlı'da Avrupa'ya gönderilen elçilerin, yabancı devlet başkanlarına hediye olarak götürdükleri çatma kumaşlar, imparatorluk içinde ve dış pazarlarda çok ilgi görmüş, aynı zamanda ihracatı da yapılmıştır (Tezcan, 1989).

Bu çalışmada son dönem Osmanlı dokumacılığının Türkiye müzeleri koleksiyonlarında bulunan çatma kumaşlardan seçilenler incelenmiştir. Yapılan çalışmanın merkezini oluşturan çatma kumaşlar Osmanlının son dönem dokuma sanatı içerisinde değerlendirilmiş, kumaşlar kullanım alanları, bulundukları müze, üretildikleri tarih ve desen, kompozisyon özellikleri ele alınmıştır. Böylece geçmişte çoğunlukla sarayların gereksinimi için üretilmiş olan bu özel dokumaların toplumun kültürel belleğinde yer alması sağlanmasıyla birlikte, gelecek kuşaklara tanıtılması, bu konudaki literatüre yazılı kaynak olarak kazandırılması amaçlanmıştır.

2. ÇATMA

Sanat ansiklopedisinde Arseven çatmayı şu şekilde tanımlamıştır; **"**İpek ve keten ipliklerle dokunmuş bir kumaş çeşidi olan çatma, teknik özellikleri bakımından kadifenin bir çeşididir. Çatmayı kadifeden ayıran özelliği ise kumaştaki süsleme havlarının kumaş zemininden yüksek olmasıdır" (Arseven 1975, s.380).

Çatmalar, sarı, somon rengi gibi açık renk ipek ipliklerin kullanıldığı takviye atkısı ile dokunmuşsa "Münakkaş çatma kadife", kılaptanlı, sim iplik takviye atkısı kullanılarak dokunmuşsa da "Müzehhep altınlı çatma kadife "adı verilmiştir (Demirli, 2004, s.75).

Çatmalarda: Kumaşın havsız olan kısımlarında genellikle kalın pamuk ipliği, zemin atkısı dışında yüzeyi örtmek amacıyla takviye atkısı olarak ipek, kılaptan, sim vb. değerli ipliklerin kullanıldığı da görülür (Gürsu, 1988).

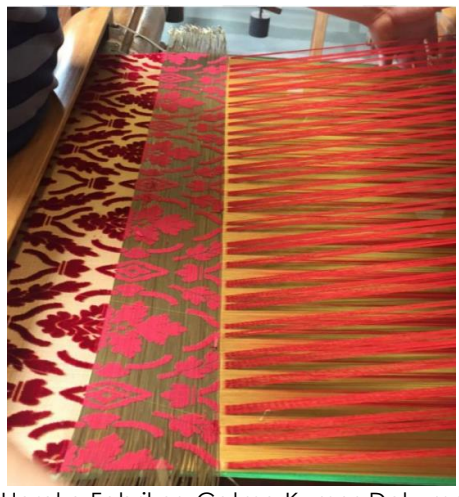

Resim 2. Hereke Fabrikası Çatma Kumaş Dokuma Tezgâhı

Altay'ın "Kaftanlar" ile ilgili yazısında; "Fransızlar bu tür kumaşlara 'Valours a Double Hauteur' adını verirler. Eski kayıtlarda ala, evsad, edna cinsleri ve kadIfe-i çatma isimleriyle geçerdi. 15.yy sonlarında sancağa çıkan şehzadelere verilen eşyalardan arşiv kayıtlarına göre "Miraharf kaftan Bursa'nin çatma kadifesindendir ki altun/udur" şeklindeki ibare önemlidir" olarak açıklamıştır (Altay, 1979).

Çeşitli yörelerde (Bursa, Bilecik, Üsküdar, Karaman, Göynük (Bolu), Eski Aydos) dokunan çatma kadifeler arasında en beğenilenleri Üsküdar çatması ve Bilecik çatmasıydı. Ayrıca İstanbul ve Bursa'da dokunmuş Ahmediye adı verilen kumaşlar (çatmalar)daha çok döşemelik olarak kullanılmıştır (Büyük Larousse, 1991).

Çatmaların desenlerinin en önemli özelliği figür kullanılmamış olmalarıdır. Desen kompozisyonlarında en çok yer alan motifler arasında çiçekler (karanfil, lale, çınar yaprağı), çiçek buketleri, girlantlar, üzüm dalları olmakla birlikte ay-yıldız motifleri de görülmektedir. Çeşitli büyüklüklerde kullanılan ayni ve sınırlı sayıdaki motifler bazen kaydırmalı eksen üzerinde sıralanırken, bazen de bordürü oluşturmuşlardır. Ayrıca dikey dalgalı dal sistemlerinin yanı sıra ana zeminlerde ise oval madalyonların değişik varyasyonları ile farklı kompozisyonlar yapılmıştır.

18.yy'ın ikinci yarısından itibaren motiflerde diğer sanat kollarını da etkileyen batı formları görülmekle birlikte,19.yy'da üretilen çatma yastık yüzlerinde bu yeni desen anlayışı ile beraber gelenekler yine de devam etmiştir. Osmanlı'da 16.yy'da üretimi başlamış, son dönemlerde de İstanbul-Üsküdar atölyelerinde ve Hereke fabrikasında dokunmuş çatmalar böylece kendine özgü özellikleri ile uluslararası düzeyde haklı bir üne sahip olmuşlardır.

Çatmalar motiflerine göre değişik isimler alırlar. 'Çubuklu çatma kadife' olarak adlandırılan çatmaların motifleri yol yol ve dönüşümlü olarak havlıdır. Bu yollardan biri havlı, diğeri havsız olarak dokunur. Çubuklu çatmalarda havlı yol içindeki motifler havsız, havsız yol içindeki motifler havlı olarak dokunmuşlardır (Koçu, 1967)

Çatmalarda kullanılan renkler incelendiğinde ise; çoğunlukla dokumaların zeminlerinin krem ve açık sarı olduğu görülmektedir. Motiflerde sıklıkla kırmızı ya da bordonun tonları kullanılırken siyah ve yeşil renklere de rastlanmaktadır. Motif konturlarında mavi, yeşil ve sarı renkler tercih edilmiştir.

Çatmaların desenlerinde genellikle zemin düz, motifler daha kabarıktır. Bunun yanı sıra bazı çatmalarda tam dersi durum görülür, motifler düz, zemin ise havlıdır. Aynı kumaş üzerinde her iki tekniğin uygulandığı örneklerden biri 15.yy'ın sonlarına tarihlenen Bursa çatması Washington Textile Museum'da sergilenmektedir. (Salman, 2010, s.24).

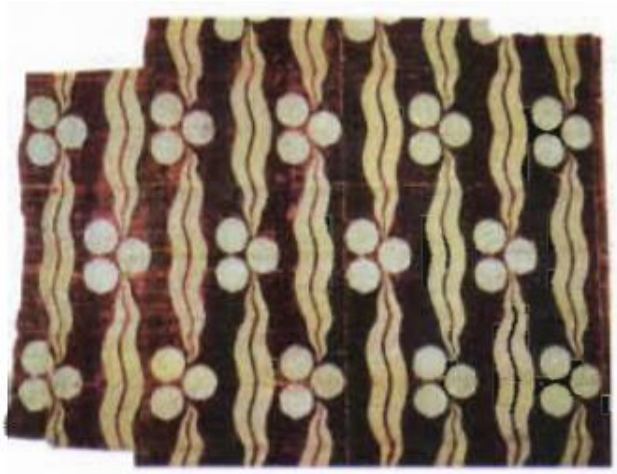

Resim 3. Osmanlı Bursa çatması, Washington Tekstil Müzesi (Salman,2010)

Çatmaların kullanım yerleri incelendiğinde, ilk zamanlarda giyimde kaftan olarak kullanılmış olmasına rağmen, daha sonraları giyimde kullanımı yok denecek kadar azalmıştır. Bunun yanı sıra çatma iç mekânda döşemelik, perdelik ve çok sayıda yastık yüzü olarak kullanılmıştır.

2.1. Çatma yastıklar

Çatma dokumalar arasında yastık yüzü olarak yapılmış örnekler saraylardaki ve evlerde ki sedirlerde ikili veya dörtlü gruplar halinde kullanılmıştır. Çatma yastıkların Türk gelenek ve yaşam biçiminde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir (Bilgili, 2007, s.14).

3.TÜRKİYE MÜZELERİNDE BULUNAN SON DÖNEM ÇATMA KUMAŞLARDAN SEÇİLEN ÖRNEKLER

Osmanlının son dönem dokumacılığını tanımamıza ışık tutarak yol gösterecek, dokumalar arasında sıralamada öne çıkan çatma'nın, yurt içi ve yurt dışındaki müze koleksiyonlarında çeşitli örnekleri bulunmaktadır.

Dokumalar doğal malzemelerden yapılmış olmaları, sürekli kullanılmalarından kaynaklı, çabuk yıpranmalarının yan ısıra bulundukları yerlerde uygun ortam koşullarının sağlanamamasıyla da birçok bozulmayla karşı karşıya kalırlar. Böylece geçmişten günümüze kadar pek çok kumaş çeşidi, zamanla yok olmuş, adı unutulmuş, bir kısmının adı ise sadece yazılı belgelerde kalmıştır. Günümüze kadar gelen dokuma örnekleri ise ancak müzelerde ve de özel koleksiyonlarda bulunarak korunmuş olanlardır.

Çalışmanın konusunu Türkiye müzelerinde bulunan son dönem Osmanlı dokumacılığındaki kumaşlardan olan ve dönemin bu konudaki son temsilcilerinden sayılabilen çatma kumaşlar oluşturduğundan bu kapsamda ulaşılabilen müze koleksiyonlarındaki kaynaklar dikkate alınmıştır.

Bu doğrultuda günümüze az sayıda ulaşan örneklerin, özellikle saray dokumaları olmaları göz önüne alınınca büyük bölümünün İstanbul müzeleri koleksiyonlarında yer aldığı tespit edilmiş, bu nedenle örnekler çoğunlukla İstanbul müzelerinden seçilmiştir. Bu örnekler araştırmanın konusu doğrultusunda 18.y.y sonları, 19.y.y ve 20.y.y başlarına tarihlendirilen çatmalardan oluşmaktadır.

Resim 4. Osmanlı, Hereke, 19.yy'ın Sonu, Çatma Döşemelik Dokuma, Boyutları: 45x117cm, (Bilgi, 2007)

Sadberk Hanım müzesinde bulunan 14196-D. 198 envanter numaralı çatma döşemelik dokuma krem rengi zemin üzerine, bordo renkte dokunmuştur. Desen kompozisyonunu ise eşkenar dörtgen motifleri birbirini takip ederek sıralanmış ve bunları birbirine bağlayan içleri kafes taramalı küçük eşkenar dörtgenler oluşturmaktadır.

Resim 5. Osmanlı, Hereke, 19.Yy'ın Sonu, Çatma Döşemelik Dokuma, Boyutları: 52x297cm, (Bilgi, 2007)

Sadberk Hanım müzesinde bulunan 9418-D. 117 envanter numaralı çatma döşemelik dokuma krem rengi zemin üzerine, koyu kırmızı, kenarları dilimli eşkenar dörtgen motifleri birbirini takip eden desenler işlenmiştir. Bu motifleri içleri minik çiçek motifli bordürler çevrelemektedir.

Resim 6. Osmanlı, Üsküdar, Çatma Yastık Yüzü 19.Yy'ın Başı, Boyutları 119/240 cm, (Arça, 2009)

Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan 13/1434 envanter numaralı, krem rengi klaptanlı zemin üzerinde çoğunlukla koyu yeşil ve bordo ve rengin kullanılmış olduğu yastık yüzünde, geleneksel Üsküdar çatma yastık yüzlerinin desen ve kompozisyon özelliklerinden değişik bir düzen yapılmıştır. Batı etkisinin görüldüğü bu desenlerde, ,yastık yüzünün kenarlarını çepeçevre çeviren dalgalı bir çiçek suyu klasik bordürün yerini almıştır.Merkezde bir rozet onun etrafında çiçeklerin oluşturduğu oval madalyon bulunmaktadır. Dört köşede ise birer çiçek buketi yer alır.

Bu yastık yüzleri Üsküdar'da 18.yüzyılın ikinci yarısından itibaren 'Türk Rokokosu 'adıyla anılan bir uslupta dokunmuşlardır. Ayni desen ve kompozisyon özellikleri görülen yastık yüzünün bulunduğu diğer bir müze de Sadberk Hanım müzesidir.

Resim 7. Çatma Yastık Yüzü Ve Detay 19.Yy, Boyutları: 100 x 53 cm, (Masaracı, 2007)

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Müze koleksiyonunda bulunan 738 envanter nolu çatma yastık yüzü krem rengi zemin üzerine kahverengi, nefti renklerle desenlendirilmiştir. Yastığı çevreleyen ince bordür konturlü olup, stilize çiçek motiflidir. Ortada yer alan oval madalyon ise yaprak, çiçek motifli ve kontursüzdür. Dört köşede bulunan çiçekler Zeminde ise stilize çiçek motifleri serpme olarak yerleştirilmiştir.

Resim 8. Çatma Yastık Yüzü ve Detay, 19.yy, Boyutları: 123 x 65 cm, (Masaracı, 2022)

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Müze koleksiyonunda bulunan 737 envanter numarayla kayıtlı diğer bir çatma yastık yüzünün koyu krem rengi zemini, kılaptanla dokunmuştur. Merkezde bulunan madalyon çevresinde çiçek ve yaprak motifleri bulunmaktadır. Bu yastık yüzü klasik yastıkların desenlendirme şemasından farklı bir şekilde olup, genelde iki uçta bulunan nişli bordür yerine, biri geniş diğeri ise ince ve konturlü, içleri çiçek ve dal motifli bordürlerle desenlendirilmiştir. Uzun iki kenarda bulunan ince bordürler ise stilize çiçek motiflerinden oluşurlar (Masaracı, 2022, s.311).

Resim 9. Çatma (Ahmediye çatma)19. yy, Boyutları: 78 x 86 cm, (Masaracı, 2022)

Ahmediye adı verilen çoğunlukla döşemelik olarak kullanılan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Müze koleksiyonunda bulunan envanter numarası 8917 olan çatma kumaş krem rengi zemin üzerine kırmızı renk ile dokunmuştur. Desenlendirmesi ise birinden diğerine açılan ve sonsuza giden iri oval, konturlü madalyonlardan oluşmaktadır. Madalyonların her birinin ortasında stilize edilmiş içleri küçük karanfil ve laleli birer büyük karanfil motifi yer alır. Madalyonların kontürlerinde ise küçük sümbül motifleri bulunan bir su dolaşır.

Resim 10. Çatma Kumaş 19.yy. Boyutları: 49,5 x 258 cm, (Masaracı, 2022)

Envanter numarası 8891 olan İstanbul Büyükşehir Belediyesi Müze koleksiyonunda bulunan çatma döşemelik kumaş krem rengi zemin üzerine, bordo rengi birbirini takip eden kenarları dilimli eşkenar dörtgen ve dörtgenlerin içleri stilize çiçek motifleriyle desenlendirilmiştir (Masaracı, 2022, s.312)

Resim 11. Hereke Çatma Kumaş 19.yy Sonu, (Demirli, 2016)

Envanter numarası 4/166.3-4/169 olan Beylerbeyi Sarayı 5 no'lu odada bulunan perde farbelası açık sarı zeminde kırmızı desenli çatma, ağ dokusu oluşturacak şekilde kaydırılmalı eksenle yerleştirilmiş kartuşlardan oluşan bir desen şemasına sahiptir. Farbelanın mavi kadife olan orta bölümünde "AH" inisyali Osmanlıca olarak işlenmiştir. Hereke çatma'nın işlemeli bir perde kompozisyonunda kullanılması ayrıca perde de Osmanlıca inisiyal kullanılmış olması perdeyi genel Hereke koleksiyonu içerisinde özellikli bir konuma getirmiştir (Demirli, 2011).

Resim 12. Hereke Çatma Kumaş Kaplı Paravan ve Detay, (Bilgin, 2019)

Dolmabahçe Sarayı 345 no'lu odada bulunan çatma kumaş kaplı paravan krem rengi zemin üzerine bordo rengi boyuna yollar oluşturacak şekilde sıralanmış, stilize çiçek motifleriyle desenlendirilmiştir.

Resim 13. Hereke Çatma Kumaş Kaplı Koltuk ve Detay, (Bilgin, 2019)

Sultan II.Abdülhamid dönemi Yıldız Şale Kasrı salonunda bulunan koltuk, 7 no'lu desenle dokunmuş çatma kumaş ile kaplıdır. Döşemelik olarak dokunan çatma kumaşların dönemindeki iyi örneklerinden olan Hereke çatma, krem zemin üstüne bordo renkli kaydırılmış eksende yakın aralıklarla yerleştirilmiş çiçek motifleri ile süslüdür.

Resim 14. Çatma Kumaş,18.yy

Konya Mevlâna Müzesi koleksiyonunda bulunan çatma kumaş müze koleksiyonunda yer alan 18-19.yy'lara tarihlenen beş adet kumaştan biridir (Bakırcı,1995). Krem zemin üzerine bordo renkle dokunmuş olan çatma kumaş birbirlerine köşelerden birleştirilerek sıralanmış, içleri minik çiçek motifli altıgenlerle desenlendirilmiştir.

SONUÇ

Osmanlının son dönem dokumacılığının çatma kumaşlar kapsamı doğrultusunda incelendiği bu çalışmada; Türkiye müzelerinden seçilen örnekler değerlendirilmiştir. Bu müzeler arasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Müze koleksiyonu, Dolmabahçe ve Beylerbeyi Sarayları, Sadberk Hanım Müzesi ve Konya Mevlâna Müzesi bulunmaktadır.

16. yy da en parlak örneklerini vermiş çatma kumaşların, Osmanlının son dönemi olarak ele alınan 18-19. yy.'larda üretilenlerinin, Osmanlının siyasi ve ekonomik olarak her konuda gerileme dönemine denk gelmesi ve bu süreçte Avrupa'daki sanayileşmeyle birlikte Osmanlı

dokumacılığının fabrika üretimine geçişinin oluşturduğu olumsuzluklar etkilemiştir. Bunlara rağmen, dönem dokumacılığını tanımamız ve hakkında bilgi sahibi olmamız açısından önemli örneklerdir.

Osmanlının son dönem dokuma sanatının izlerini sürmemizi sağlayan bu özel dokumaların Türkiye müzeleri koleksiyonlarından seçilenleri başlığı altında toplayabilmek amaçlardan biri olmasının yanı sıra çatmaların toplumun kültürel belleğinde yer alması sağlanmasıyla birlikte, bu konudaki literatüre yazılı kaynak olarak kazandırılması da amaçlanmıştır. Ayrıca geçmiş de sahip olduğu özellikleri yitirmeden günümüzde de az sayıda da olsa Hereke fabrikasında dokunarak sürdürülmeye çalışıldığı bilinir kılınmıştır.

Bu doğrultuda Osmanlı'nın son dönem dokuma sanatı içerisinde yer alan ve yukarıda özellikleri anlatılan çatma örnekleriyle bir anlamda bir toplumun ekonomik ve sosyal hayatı da dokuma sanatı üzerinden incelenmiştir.

KAYNAKLAR

Altay, F. (1979). Kaftanlar. İstanbul: Yapı Kredi Bankası Kültür ve Sanat.
Arça Alpaslan, S. (2009). *Bir Reformcu, Şair, Müzisyen Sultan III. Selim Han.* İstanbul: Promat Basım Yayın San. Ve Tic. A.Ş.
Arseven, C. E. (1975). *Sanat Ansiklopedisi (C.1)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Atasoy, N. (2001). *İpek*. İstanbul: TEB İletişim Yayıncılık.
Bakırcı, N. (1995). Konya Mevlâna Müzesinde Yer Alan Osmanlı Devri Türk Kumaşları. *Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, 0 (25), 49.
Bilgi, H. (Ed.) (2007). *Osmanlı İpekli Dokumaları Çatma ve Kemha.* İstanbul: MAS Matbaacılık A.Ş.
Bilgi, H. (2007). *Osmanlı İpekli Dokumaları Çatma ve Kemha***.** İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi.
Bilgin, B. R. (2019). *Milli Saraylara Bağlı Son Dönem Osmanlı Saray, Kasır ve Köşklerde Kullanılan Kumaşların Üslup, Desen ve Motiflerinde Batılılaşma Etkileri.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
Büyük Larousse. (1991). Çatma. İstanbul: Millet Yayınları.
Gürsu, N. (1988). *Türk Dokumacılık Sanatı/ Çağlar Boyu Desenler.* İstanbul: Redhouse Yayınevi.
Kaya, M. K. & Yılmaz, Y. & Boynak, S. & Gezgör, V. (1999). *Milli Saraylar Koleksiyonu" nda Hereke Dokumaları ve Halıları.* İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını.
Kırlı, E. (2015). Osmanlı tekstil sektöründe meydana gelen gelişmeler çerçevesinde basma fabrikası'nın kuruluşu ve faaliyetleri (*1846- 1876).* (Yayımlanmamış sanatta yeterlik tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul. Türkiye.
Koçu, R. E. (1967). Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü (1.Baskı). Ankara: Sümerbank kültür yayınları.
Özer Demirli, A. (2011). *Milli Saraylar Tekstil Koleksiyonundaki 19. Yüzyıl İşlemeli Eserlerin Değerlendirilmesi.* (Yayınlanmamış doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
Masaracı, Y. (2007). *Şehir Müzesindeki Üsküdar Çatmaları ve Selimiye Kumaşları.* Sözel bildiri, Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, İstanbul.
Masaracı, Y. (2022). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Müze Koleksiyonundaki Selimiye ve Çatma Dokumaları. Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi, Aydın Uğurlu Ve Geleneksel Sanatlar Özel Sayısı, 299-313.
Özer Demirli, A. (2004). Hereke Kumaş Motifleri ve Desen Araştırmaları. *MS, Tarih, Sanat, Mimarlık Dergisi,* 75.
Özer Demirli, A. (2016, Mart). *Hereke-i Fabrika-i Humayun Dokumaları ve Kullanıldığı Mekanlar.* Sözel bildiri, 7. Uluslararası İstanbul Tekstil Konferansı- Bezce Çalıştayı, İstanbul.
Özer Demirli, A. (2016). Sultan II.Abdülhamid Dönemi Dokuma ve İşleme Sanatına Örnekleri. *Sultan II.Abdülhamid Han Döneminden İzler (Sergi Kataloğu)*. İstanbul: TBMM basım evi.
Özer Demirli, A. (2023). Kişisel Görüşme
Salman, F. (2004). Türk Kumaş Sanatında Görülen Geleneksel Kumaş Çeşitlerimiz. *Sanat Dergisi*, 0 (6), 13-42.
Tezcan, H. (1989). *16. Yüzyıldan 20*. Yüzyıla Türk Kumaş Sanatı. *Türkiye'miz Kültür ve Sanat Dergisi*, 30-58.
Tezcan, H. (1993). *Atlaslar Atlası: Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

EL SANATLARINDAN DOKUMALARIN GİYSİ MODASINA ETKİSİ XVII. YÜZYILDAN CUMHURİYETE KADAR OLAN GELİŞİMİ

THE EFFECT OF HANDICRAFT WEAVINGS ON CLOTHING FASHION DEVELOPMENT FROM THE XVII. CENTURY TO THE REPUBLIC

Dilber YILDIZ[1]
Tekirdağ Namık Kemal Üniversite, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu,
Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Bölümü, Tekirdağ, Türkiye.
dyildiz@nku.edu.tr

ÖZET

El sanatları, kültür değerlerinin yaşatılması, korunmasında ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli rol üstlenmektedir. Toplumların yaşayışları, inançlarını anlatan milli değerlerimizdir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılamak giyinmek ve korunmak amacıyla başlamış, gelişerek şartlara göre değişimler göstererek devam ede gelmiştir.

El sanatlarında dokumacılığın gelişmesiyle kumaş sanatı çok yönlü gelişerek, modayı etkilemektedir. İşlemeler, parlak renkli zengin kumaşlar giysi modasını geliştirmektedir. Giysi modası yüzyıllar boyu yaşanan ekonomik, sosyal, politik birçok faktörden etkilenmektedir. Toplumsal tabular yıkılıp sanatın her dalında gelişmeler yaşanmaktadır. Osmanlı'da saray yaşamı, muhteşem dokuma kültürünü ortaya koymuştur. Osmanlı dokumacılığı, çok yönlü olmuş sanatı ile modayı etkilemiştir. Osmanlı saray kumaşlarında kullanılan malzemenin zenginliği ve motifleri sebebiyle diğer kumaşlardan teknik ve sanatsal olarak farklıdır. Bu kumaşlar, fantastik, büyüleyici ve egzotik bulunmuştur. Avrupa'nın Osmanlı'nın tekstil çeşitliliğinden etkilenmesi, oryantalist bakış açısı ve Osmanlı giysilerindeki egzotik etkidendir. Osmanlıya ait egzotik giysiler ve kumaşlar Avrupa modasında ilgi bulmuş, saraylarda ihtişamın ve gücün de bir göstergesi olmuştur. Osmanlı'da sultanların giysileri, kumaşlarının zenginliği, haremin gizemli dünyası gezginlerin ve Avrupalı sanatçıların ilgi odağı olmuştur.

17. yüzyıldan başlayarak Cumhuriyet Dönemine kadar el sanatlarından dokumaların giysi modasına etkisi örneklerle araştırmak amaçlanmıştır. 1931-1940 yılları arasında Mustafa Kemal Atatürk kıyafet inkılabını gerçekleştirmiştir. Böylece Türk Moda'sının temelleri atılmıştır. Türk kadın giyimi de, Cumhuriyetin kurulduğu günden günümüze kadar dünya modasına paralel bir çizgide gelişmektedir.

Araştırma içerik bakımından nitel araştırmadır. Tarama yöntemi kullanılmıştır. Betimsel olarak belirli konu üzerinden örneklerle ve görsellerle birlikte ele alınarak kavramsal düzeyde irdelenmiştir. Veri toplamada konu ile ilgili yazılı kaynaklar incelenmiştir. Yapılan araştırmalar, Türk giyim kuşamının geçmişi ile ilgili giysileri saklama alışkanlığının olmaması birçok giysinin kaybolması sebebiyle giysi albümleri ve giysileri resimlemiş sanatçıların portreleri sayesinde bilgi edinilmiştir. Çalışmanın evrenini, müze koleksiyonlarında yer alan dokuma kumaştan üretilmiş giysi örnekleri, minyatür sanatçılarının eserleri ve oryantalist ressamların tablolarında yansıttığı kadın giysi modası oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: El Sanatları, Osmanlı, Dokuma Kumaş, Giysi Modası

ABSTRACT

Handicrafts play an important role in keeping cultural values alive, protecting them, and passing them on to future generations. These are our national values that describe the lives and beliefs of societies. It started with the aim of meeting people's needs, dressing and protecting themselves, and has continued to develop and change according to conditions.

With the development of weaving in handicrafts, versatile fabric art is developing and influencing fashion. Embroidery and rich fabrics with bright colors improve clothing fashion. Clothing fashion is affected by many economic, social, and political factors that have been experienced throughout the centuries. Social taboos are being broken and developments are occurring in every art branch. Palace life in the Ottoman Empire revealed the magnificent weaving culture. Ottoman weaving was versatile with influenced art and fashion. Due to the richness of the material and motifs used in the Ottoman palace fabrics, it is technically and artistically different from other fabrics. These fabrics were found fantastic,

fascinating, and exotic. The influence of Europe by the textile diversity of the Ottoman Empire is due to the Orientalist perspective and the exotic effect of Ottoman clothing. Exotic clothes and fabrics belonging to the Ottoman Empire found interest in European fashion and became an indicator of magnificence and power in palaces. The clothes of the sultans, the richness of their fabrics, and the mysterious world of the harem were the focus of attention of travelers and European artists in the Ottoman Empire.

It aims to investigate, with examples, the influence of handicraft weavings on clothing fashion, from the 17th century until the Republican Period. Between 1931 and 1940, Mustafa Kemal Atatürk carried out the clothing reform. Thus, the foundations of Turkish Fashion were laid. Turkish women's clothing has been developing in parallel with world fashion since the founding of the Republic.

The research is qualitative research in terms of content. The screening method was used. It has been examined at a conceptual level by discussing a specific topic descriptively with examples and visuals. Written sources on the subject were examined in data collection. Research has provided information about the history of Turkish clothing through clothing albums and portraits of artists who illustrated the clothes, as many clothes were lost due to the lack of a habit of keeping clothes. The universe of the study consists of clothing samples made of woven fabric in museum collections, works of miniature artists, and women's clothing fashion reflected in the paintings of orientalist painters.

Keywords: Handicrafts, Ottoman, Woven Fabric, Clothing Fashion

1. GİRİŞ

Geçmişten günümüze Doğu'nun ipekli kumaşları, değerli taşlar ve mücevharat gibi lüks malları, önemli olmuştur. Versailles Sarayı'nda Türk kaftanlarına duyulan beğeni ile kaftanlara benzeyen ceketler tasarlanmış giyilmiştir. Geniş ipek kuşaklar takılmaya başlanmıştır. Türk kıyafetleri 17. yüzyılda Avrupa'da moda olmuştur. (Vassiliev, 2013, s. 305). Şarkın dokumacılığı kumaştaki şiirselliği Avrupa'da 1721 yılında kendini ilk kez göstermiştir. Bab-ı Ali elçisi Mehmet Efendi ve heyeti İstanbul'dan Paris'te düzenlenen defileye gönderilmiş, son derce gösterişli geçitleri olağanüstü ilgi görmüştür. Avrupa'nın şark dokumacılığıyla karşılaşmasının yankıları çok yönlü olmuş sanatı ve modayı etkilemiştir. Avrupa aristokratları Osmanlı kostümleri sipariş vermiş kaliteli kumaşlar ticaret yoluyla Avrupa'ya getirilmiş, kaftanlar, kürk yakalı paltolar hazırlatılmıştır. Aristokratların bu kıyafetlerle modellik yaptıkları resimler sanatçıların gelir kaynağı olmuştur (Phıllıp, 2007, s. 118). 19. yüzyıldan itibaren Oryantalist temalı resimler, birçok tasarımcıya kaynak teşkil ederek günümüz giysi modasına ilham kaynağı olmuştur.

18. yüzyılda, rokoko üslubunun her yanı sardığı dönemde, ünlü chinoiserie düşkünlüğünün yerini Turquerie düşkünlüğü almıştır. Türk sanatı ve kültürü çeşitli yönleri ile taklit edilmiştir. Batı Avrupa ülkeleri Osmanlının egzotik ve gizemli kültürüne hayran kalmıştır. Çiçek motifli parlak, zengin işlemeli kumaşlar Avrupa pazarı için Anadolu'da dokunmuş, taklitleri Venedik'te üretilmiştir. Modada Oryantalizm 1848-1860 arasında Avrupa'ya tekrar ve bütün gücüyle geri dönmüştür. Aplike örgü süsler, altın iplikle zengin işleme yapılmış Osmanlı tarzında el çantaları moda dünyasını vazgeçilmezi olmuştur (Vassiliev, 2013, s. 108-109). 18. yüzyıl Avrupa'sının şarka duyduğu özlemin ve beğeninin sanatta, modada ve edebiyatta Turquerie üslubunun yayılmasını sağlamıştır. Avrupa'da Osmanlı kıyafet ve kostümlerine bürünerek resimler yaptırmak prestij meselesi ve aristokrat modası olmuştur (Phıllıp, 2007, s.118-119).

19. yüzyılın Avrupa modasına ekletizim hakimdir. Osmanlı kostümleri sık sık maskeli balolarda görülmüştür. Hem yetişkinler hem çocuklar için Türk üslubunda kıyafet balosu kostümleri ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılda başlayan bu moda 20. yüzyılın ilk otuz yılına kadar sürmüştür (Vassiliev,2013, s.109).

Amaç

17. yüzyıldan başlayarak Cumhuriyet Dönemine kadar el sanatlarından dokumaların giysi modasına etkisi örneklerle araştırmak amaçlanmıştır. Osmanlı kadın kıyafetlerinin tarihsel gelişimi, kaynakları, minyatürler, ressamların tabloları, seyyahların görüşleri, Osmanlı'da kadın modası araştırılarak incelenmesi ve günümüze yansımaları araştırma konusu yapılmıştır.

Yöntem

Araştırma içerik bakımından nitel araştırmadır. Tarama yöntemi kullanılmıştır. Betimsel olarak belirli konu üzerinden örneklerle ve görsellerle birlikte ele alınarak kavramsal düzeyde irdelenmiştir. Veri toplamada konu ile ilgili yazılı kaynaklar incelenmiştir. Araştırmada, literatür verileri, kitap taraması, makale, tez ve dergilerdir. Kaynaklara Ulusal Tez Merkezi, Google Akademik, Researchate ve kütüphaneden tarama yapılarak ulaşım sağlanmıştır. Çalışmanın Evrenini Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi koleksiyonlarında yer alan dokuma kumaştan üretilmiş giysi örnekleri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi giysi örnekleri, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Abdullah Buhari minyatür sanatçısı eserleri ve oryantalist ressamların tablolarında yansıttığı kadın giysi modası, Rahmi Koç Koleksiyonu ve kıyafet albümleri oluşturmaktadır.

2. EL SANATLARI

El sanatları sözlükte (TDK 2022) "El tezgâhlarında bir yardımcı araç kullanarak yapılan işlerin hepsi." şeklinde tanımlanmaktadır. El sanatını meslek olarak icra eden kişiye "zanaatkâr" adı verilmektedir. El sanatları, babadan oğula, ustadan çırağa öğretilerek nesilden nesile aktarılmıştır. İnsanlığın varoluşundan bugüne dek varlığı devam ede gelmiştir. Geçmişten günümüze insanoğlu el sanatları ile birlikte yaşamıştır.

El sanatlarının, zanaatla birleşip bir yandan da çağdaş endüstriyel sanatlara giden yolu açtığı bir gerçektir. Tekstilin tüm alt alanları (kilim, halı, dokuma, boyama, baskı, işleme, keçe, aplike, örme, vb.) el sanatlarıyla, zanaatla başlamış olup bugün sanatçılar tarafından zanaat değil sanat yapıtı olarak üretilmektedir (Saçlıoğlu, Saçlıoğlu, Akbostancı & Çini, 2007, s. 40-47).

3. DOKUMA KUMAŞLARIN GİYSİ MODASINA ETKİSİ

Kuruluş dönemİ Osmanlı Devleti'nin saray giyimlerine ait çok fazla kaynak bulunmamaktadır. Sarayda ölen sultanların giysilerini bohçalayarak saklama geleneği Fatih Sultan Mehmet'in ölümünden sonra Osmanlı Dönemi giysilerini 15. yüzyılda oluşan kısa bir boşluktan sonra 16. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar görmemize neden olmaktadır (Muratoğlu, 1995, s.16). Fatih döneminden sonraki Türk giyimi kuşamı İstanbul'a gelen Türk ressamların minyatürlerinden, ressamların eserlerinden, yabancı gezginlerden öğrenilmektedir (Komşuoğlu, İmer, Seçkinöz, Alpaslan & Etike,1986, s. 214).

16. yüzyıldan itibaren Avrupa fetihlerinden sonra Türkler Kuzey Afrika'da ve Orta Doğu'da fetihler yapıp kültürlerini yaymışlardır. Doğunun insanlarını, Oryantalist ressamlar çok sevdiğinden dolayı 18. yüzyıldan itibaren giysiler ressamlar tarafından resmedilmiş ve belgelenmiştir (Scarce,1987, s.126).

Giysilerin bugün tanınmasında kıyafet albümlerinin önemli rolü olmuştur. Batılılar için albümler ve giysi resimleri üreten atölyeler 17. yüzyıldan sonra İstanbul'da görülmektedir. Levni ve Abdullah Buhari 18. yüzyıl Osmanlı nakkaşlarındandır. Albüm hazırlamış önemli sanatçılardandır. 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Döneminde kıyafetleri fazla değişiklik göstermeden benzer öğelerle sürmesi vakitle farklılaştığı görülmektedir (Görünür, 2010, s.15).

18. yüzyıl başkent kadınlarının ev içi giysilerini Levni ve Abdullah Buhari resimlerinde, görülmekte ve devrin kadın giyimi modasını anlatmaktadır. İstanbul'da, Adalar'da yaşayan Rum kadınların ve Türk, Ermeni hanımlarının bazı detaylarda birbirlerinden farklılaşan ev içi giyimleri hususunda bilgi sahibi olunmuştur. Bu açıdan Abdullah Buhari'ye ait giysi betimlemelerinde, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı kadınlarının giyim şeklini gösteren önemli görsel belgeler olduğuna şüphe yoktur (Mahir, 2007, s. 70-72).

1929 sonbaharında Wall Street'te borsanın çöküşü ve büyük buhran modada Oryantalist şaşaayı söndürmüştür. Avrupalıların Doğu ile özdeşleştirdiği altın gümüş işlemeler, parlak renkli zengin kumaşlar, sorguçlar, şalvarlar, kürkler, sarıklar geride kalmıştır (Vassiliev,2013, s.111). Charles Frederick Worth, Poul Poiret, Leon Bakst, Mariano

Fortuny gibi dönemin en ünlü tasarımcıları Osmanlı giyim kuşamına ilgi duymuşlardır. Erte, Redfern, Vitali Babani, Amy Linker, Collot Soerurs, Adair gibi modacılar giysi tasarımlarında geleneksel tekstil tekniklerini 18. yüzyılda uygulamışlardır**.**

Zamanla dokumacılık gelişerek, sınırsız desen yaratacak bir teknolojiye ulaşmıştır. Dokusuz tekstiler, dokuma kumaşlar ve ipliğin devinimiyle ortaya çıkan tekstiller bazen tek başına bazen de üstlerine yapılan, baskı, işleme, boyama, aplike vb tekniklerle zenginleştirilmektedir. Hazır giyimle sektörü ile birleşerek her geçen gün büyümektedir. Moda olgusu da bu sektörü hareketlendirmiştir. Bu durum tekstilin desen, renk ve dokularıyla ilgili olmuştur (Saçlıoğlu vd., 2007, s. 38)

4. EL DOKUMALARI VE GİYSİ MODASI

17.Yüzyıl Kadın Modası 17. yüzyıl kadın giysilerinin geleneksel özelliklerini korudukları, varlıklı hanımların süslü, gösterişili giysiler giydikleri yerli ve yabancı sanatçıların resimlerinden anlaşılmaktadır. Sokak giyiminde ferace ve yasmak egemen iken fes biçiminde altı dar üstü geniş hotozlarda kullanmışlardır. Çok bol olmayan şalvarların üstüne gömlekler üzerlerine uzun hırkalar giymişlerdir. Bellerinde kemer, taşlarla süslü sorguçlar, parmaklarında yüzükler giyim tarzını ve modayı yansıtmaktadır.

17. yüzyılın ikinci yarısı kağıt üzerine sulu boya, küpe ve bilezikleri ayakkabıları ve altın ve gümüş yaldız başlığı kemeri, ile dönemin modasını göstermektedir (Resim1). Türk Sultanı, kaynak Georges da La Chapelle, Recueil de divers portraits des principales dames de la Porte du Grand Turc Paris 1648 levha (Resim 2).

Resim 1. Başkentli Hanım İstanbul. TSMK H.2132/4. Kaynak:Tezcan,1998 (a), s.57

Resim 2. Türk Sultanı, Kaynak: Williams, 2015, s.36.

18. Yüzyıl Kadın Modası Saten veya altın işlemeli brokar kumaştan yapılan kadınların iç elbiseleri, önü açık, ilik ve düğmelidir (Hasarlı, Ocaklıoğlu & Kıcıroğlu 2010. s. 2). Osmanlı İmparatorluğu'nun kadın giysileri, Edirneli Türk kadını (Resim 3). Türk Kadını (Resim 4).

Hanımlar mesire yerlerinde feraceleri ve yaşmakları ile 18. yüzyılda Lale Devri'nde görülmektedir. Lale Devri'nde kadınlar dışa açılmaları Osmanlı geleneksel giyim kurallarının rahatlamasına yol açmıştır. Yabancıların gravürlerinde, Osmanlı Nakaşlarının minyatürlerinde Türk ressamların çizimlerinde hanımların ev içi kıyafetlerinde de alışılmış giyim şeklinin yanında yeni beğeniler ortaya çıkmıştır. Giysilerin yakalarında oldukça derin kesimler, eteklerde yırtmaçlar, önde V kesimli entariler belde taşlarla süslü büyük tokalı kemerler ve üste kaftanlar görülmektedir (Gürtuna, 1997, s. 63).

Osmanlı kadın giysi örnekleri, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Resim 5), Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu (Resim 6), Abdullah Buhari imzalı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Resim 7-8).

Resim 3. Edirneli Türk kadını. Nicolas Bonnartiy.1700

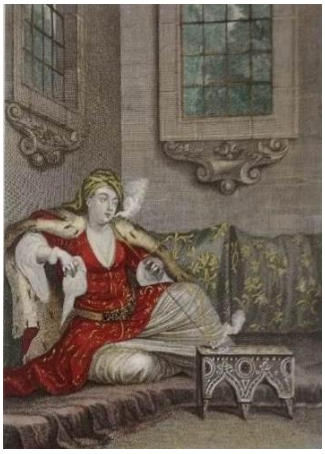

Resim 4 .Türk kadını 1707-1708 J.B.Vanmour, Ömer M Koç Koleksiyonu

Resim 3-4 Kaynak: Kadın giysileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi, Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, Görünür, 2010, s.14-15.

Resim 5. Yemenisini bağlayan hanım.Levni,1720-25 civarı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi,H.2164,y.12b. Kaynak: Görünür, 2010 s.16

Resim 6 Elinde gül tutan saraylı kadın. Anonim, Kuzey Avrupa,17.yüzyıl. Rahmi M. Koç Koleksiyonu Kaynak: Kadın giysileri Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, Görünür, 2010, s.18.

Resim7 Osmanlı Kadını Abdullah Buhari imzalı T.9364. y8b İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi.Kaynak: Mahir,1998, s. 77.

Resim8 Abdullah Buhari imzalı h.1156.1743 T.9364. y7b İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. Kaynak: Mahir,1998, s. 79.

Lady Mary Montagu , Elizabeth Craven, Julia Pardoe, Anma Grosser Rilke, İstanbul'a gelen batılı kadın seyyahlardır. Osmanlı hanımlarının, giyim kuşamlarını, ev hayatlarını, yaşam biçimlerini, kültürel yaşantılarını ve inanışlarını hakkında bilgiler sağlamışlardır (Özdemir ve Tezcan, 2022, s.1212-1213). 18. yüzyılda giyim kuşam da yaşanan gelişmeler toplumun her kesimini yayılmıştır. 18. yüzyılda geleneksel unsurlar korunmuştur. Fakat batı etkilerinin benimsenmeye çalışıldığı geçiş dönemi olmuştur.

1723-34 arasında Kırım'da Fransız konsolosu olan Xavier Glanvany'nın kızıydır. Kırım Tatar kıyafetiyle ve bir tambur çalarken tabloda görülmektedir. Türk elbiseleri giymiş bir İngiliz tüccar olan By levett çubuk içiyor (Resim 9).

1875 Jens Juel, tuval üzerine yağlıboyadır. Avrupa'da masanın üzerine serilmiş halı değer verilen bu ithal ürünü sergileme yönündeki köklü adettir. 18. yüzyılda prensesin elinde tuttuğu karnaval maskesi Türk maskeli balo kıyafetiyle birlikte kullanılışının başka biçimidir (Resim 10).

Resim 9. Helene Glavany (sonradan Madam Pellicot) Kaynak Williams, 2015, s.60.

Resim 10. Danimarka Prensesi ve Schleswing-Augustenburg Düşesi Louise (detey) Kaynak Williams, 2015, s.101.

19. Yüzyıl Modası 19. yüzyıl son çeyreğinde feracenin yanı sıra çarşaf kullanılmaya başlanmıştır. Resmi kaynaklarda ev giysileri gömlek, şalvar, üç veya dört etekli entariler, kenarları oyalarla süslenmiş kısa cepkenlerden oluşmaktadır. Batılılaşmanın yoğunlaştığı dönemde kenarları oyalı yemenileri kadınlar evde başlarına bağlar geleneksel giysileri gönüllerince uygulayarak giymişlerdir (Gürtuna, 1997, s. 83-85).

Oryantalist temalı resimler, 19. yüzyıldan itibaren birçok tasarımcıya kaynak oluşturmuş günümüz giysi modasına ilham kaynağı olmuştur (Resim 11-12-13-14-15).

Harem çalışmasında iç mekanda divanda otururken görülen kişiler kumaş yumağında gruplaşmışlardır. Bedensel çizgilerin kaybolduğu bir kişiden diğer kişiye akan bu kumaş yumağı desen ve renk değiştirerek hacmini koruyarak divan örtüsü ve halı ile bütünleşmiştir (Resim 11). (Phıllıp, 2007, s.121).

John Frederick Levis 1880, Kahire56 x116 cm Özel Koleksiyon. "Haremde Yaşam" çalışması (Resim 12). Osman Hamdi Bey 1881 Yağlıboya, 55 x 37 Özel Koleksiyon "Vazoya Çiçek Yerleştiren Kız" (Resim 13).

Resim 11. John Frederick Levis 1850, suluboya 47x 67,3 cm Victorya and Albert Museum.Londra
Kaynak: P Dünya Sanatı Dergisi 44, Oryantalist Ressamların Yapıtlarında Dokuma, Phıllıp,2007,s.121.

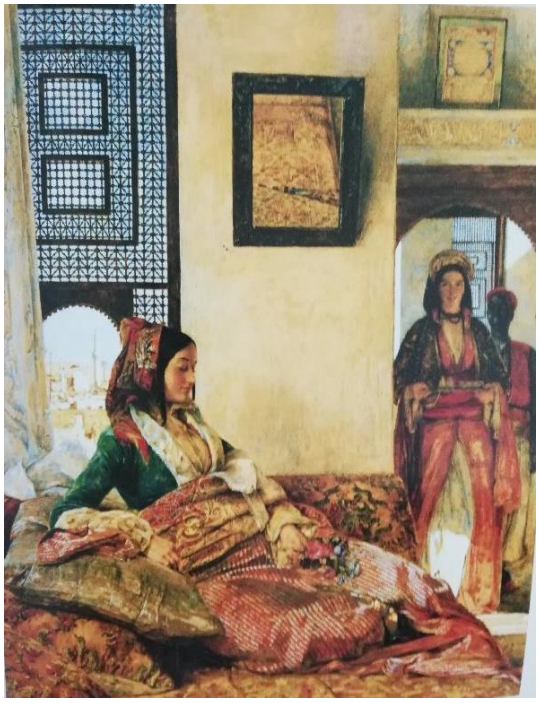

Resim 12. Haremde Yaşam isimli çalışması Phıllıp,2007,s.121.

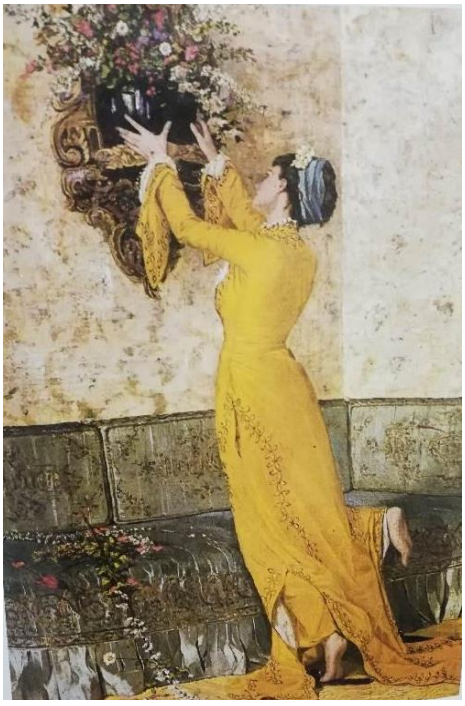

Resim 13. "Vazoya Çiçek Yerleştiren Kız" Kaynak: P Dünya Sanatı Dergisi 44, Oryantalist Ressamların Yapıtlarında Dokuma, Phıllıp,2007,s.121.

Resim 14. Kanepede Kitap Okuyan Hanım Kaynak : (Williams, 2015, s.100)

Resim 15. Maskeli Balodaki Türk Kıyafetli Hanım Kaynak: (Williams, 2015, s.96).

Osmanlının başkenti İstanbul saray modasını yönlendirmiştir. Gösterişli ve pahalı giysileri İstanbul'da yaşayan insanlar giyerlerdi. Kırsal bölgelerde yaşayan Anadolu insanları gösterişsiz giysileri kullandıkları şalvar, hırka ve entarilerden anlaşılmaktadır (Özdemir ve Tezcan, 2022, s.1205- 1206). Batılılaşma, altta şalvar, iç entarisi ve üç etekten oluşangeleneksel kadın kıyafetlerinde geçiş dönemi yaşanmış parlak yaldızlı, geniş harçlar, pileler, bele outran şalvarlar, korsajlı kısa ceketler yeni tarzı öğeleri olmuştur (Tezcan, 1999 (b), s.83).

Elbise-i Osmaniyye;Les Costumes Populaires de la Turquie en1873- Bin İkiyüz Doksan Senesinde Elbise-i Osmaniyye, Victor- Marie de Launay ve Osman Hamdi Bey, 1873, Constantinople Ömer. M. Koç Koleksiyonu (Resim 16).

Resim 16. Elbise-i Osmaniyye
Kaynak: Oryantalizm 1001 Yüzü, 2013, s.178-179.

Osmanlı giyim şeklini 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan sosyal olaylar önemli ölçüde değiştirmiştir. Osmanlı Saray giysilerinin güzelliği ve ihtişamı zenginliğin ve kudretin yansıması olmuştur. Hiyerarşik düzen içinde yaşayan, zamanını haremde geçiren saraylı kadınların giysileri, halkın kıyafetlerinden daha özenli olmuştur.

19. yüzyılda siyasi ve ekonomik bunalımlar, Rus Savaşı, Mısır isyanı gibi nedenlerle zayıflayan derileme devrini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nda işleme ve süsleme sanatlarında duraklama görülmemiş parlak dönem yaşanmıştır (Apak, Gündüz & Eray,1997, s. 51). 19. yüzyılda batılı sanatçıların doğuya bakış açısı değişmiştir. Yeniliği Doğuda aramaya başlamışlardır. Bunun sonucunda "Orientalizm" akımı doğmuştur. Türk kostümler içindeki kadınlar Batılı ressamları etkilemiştir (Altınay ve Yüceer,1992, s. 91).

Gelişen seyahat imkanları ve fotoğrafın yaygınlaşması ile 19. yüzyılın sonlarında oryantalist resimler gizemlerini kaybetmişler ve giderek azalmışlardır. 19. yüzyıla ait, en zengin iyi korunmuş kadın kıyafetleri koleksiyonu bugün Sadberk Hanım Müzesi bünyesinde bulunmaktadır. Üç etek ve dört etek denilen modeller 19. yüzyılın başlarında revaçtadır.

Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu; üç etek entari altı parmak adı verilen ipek kumaştan dikilmiştir. Tüm kenarlarına ve yırtmaçlarına ibrişim kordondan, kordon kıvırma tekniğinde yaprak şeklinde oya tutturulmuştur. 19.yüzyıl Kütahya Boy: 155 cm Env.12192/K.545 Gümüş kemer tokası Repouse tekniğinde bezemeli II.Mahmud (1808- 1839) tuğralı. Env 3730/H.K.667 (Resim 17). Üç etek entari Savai adı verilen ipek ve klabdanla dokunmuş kumaştan dikilmiştir. Tüm kenarları ve yırtmaçları palmet dizisi şeklinde oyularak hazırlanmış, balıksırtı sırma kaytan ile temizlenerek bezenmiş. 19.yüzyıl İstanbul. Boy: 169cm Env.12095/İ1185 (Resim 18). Üç etek entari top halinde iken biçilmeden önce renkli ipek iplikle işlenmiş ince pamuklu kumaştan (huseyni) dikilmiştir. Tüm kenarlarına ibrişim kordondan, kordon tutturma ve kordon kıvırma tekniğinde renkli çiçek buketleri ile kelebekler şeklinde, işleme motiflerine benzer harç tutturulmuştur. Kollar manşetli olup bileklerden iliklenmektedir.19.yüzyıl. İstanbul Boy:210cm (Resim 19).

Resim 17. Üç etek entari
Kaynak: P Sanat Kültür Antika Dergisi, Görünür,1998, s. 90

Resim 18. Üç etek entari
Kaynak: P Sanat Kültür Antika Dergisi, Görünür,1998, s. 91

Resim 19. Üç etek entari
Kaynak: P Sanat Kültür Antika Dergisi, Görünür,1998, s. 97.

Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu. Kadın giysileri Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden. Kırık beyaz pamuklu kumaş üzerine, çin iğnesi teknikleri, sap işi, verev sarma puan işi, çok renkli iplikle düz sarma yapılarak, çeşitli yapraklar ve çiçekler ile tamamı işlemeli üç etek entari. 20.yüzyıl İpekli dokuma etek ve bluz (Resim 20). 20.yüzyıl İpekli dokuma, etek ve bluz (Resim 21).

Resim 20. İpekli dokuma etek ve bluz, 20.yüzyıl
Kaynak: Görünür,2010, s. 240-241

Resim 21. İpekli dokuma, etek ve bluz, 20. yüzyıl
Kaynak: Görünür,2010, s. 228-229.

Osmanlı'da 18. ve 19. yüzyıllar arasında gerileyiş dönemi başlamıştır. Giyim kuşamda geleneksellik 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Osmanlı hanımlarının giyimlerinde, entariler feraceler, kaftanlar, şalvarlar önemli olmuştur. 19. yüzyılda batı tarzına yöneliş yaşanmış, geleneksel giyim kuşamı geride bıraktığı görülmüştür.

Abdülmecid Efendi uluslararası değeri olan ressamdır. 400'ün üzerinde eseri bulunduğu bilinmektedir. Abdülmecid Efendi'nin "Tarih Dersi/Nasihit" başlıklı resminde bir Rumeli haritası önünde kendi çocuklarını biri kız iki çocuğu resmetmiştir.

1912 yılı son halife Abdülmecid Efendi'nin kızı Dürrüşehvar Sultan geleneksel Osmanlı giysileri ile resmedilmiştir. Tuval üzerine yağlı boya (Milli Saraylar Resim Koleksiyonu)(Resim 22).

Resim 22. Dürrüşehvar Sultan.*(1912).*
Kaynak: https://www.fikriyat.com/gundem/2017/10/29/kosku-sanat-merkeziydi

Levni, gelenekselin dışında çalışmaları olan Fazıl Enderuni ve Abdullah Buhari devrin önde gelen nakkaşları yeniliklere uyum sağlayarak oluşturdukları eserleri ile geleneksel minyatür sanatındaki tasarımları ile farklılık yaratmışlardır(İnalcık ve Renda, 2004, s. 927). Buhari Osmanlı kadın ve erkeklerin kıyafetleri albüm niteliğinde resmetmiştir. Buhari'nin çalışmaları günümüze ulaşan çok önemli eserlerdir (Aktepe, 2013, s. 56). 15. ve 17. yüzyıllar arasına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda kadın giysi modası geleneksel çizgisini korumuş 18. Yüzyıldan batılılaşma döneminde canlılık kazanmış batılılaşmanın yoğun görüldüğü 19. yüzyılda hızla değişerek bu dönemden sonra farklılaşmıştır

(Aktepe, 2013, s.121). Osmanlı kıyafetlerine Avrupalı ressamlar ve gezginler özel bir ilgi gösrtermiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda gezginlerin notları ve tablolardaki Türk kıyafetleri Avrupa'da Türk modasını başlamasını sağlarken o dönemin giysi modası hakkında bilgilendirmektedir (Aktepe, 2013, s.136).

Avrupa'dan gelen seyyahlar, elçiler, araştırmacılar ve batılı kadınlar Osmanlı hanımlarına örnek olmuş ve Osmanlı kadınları Avrupalıların giyim-kuşamını, kültürel hayatlarında değişiklikler olmuştur. Bu değişkenlik ressamların eserlerinden, minyatürlerden giysi albümlerinde görülmektedir. Osmanlı kadınları önceden kullandığı alışılmış giyim anlayışından vazgeçmemiş, giyimleri batıya göre tekrardan düzenleme getirmiştir. Avrupa ise, Osmanlı'nın ihtişamlı giysilerinden, kumaşlarındaki desen ve renk özelliklerinden etkilenmiş, tekstillerindeki ince zevk karşısında kayıtsız kalamamıştır. Ömer M Koç Koleksiyonu kadın giysileri Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden örnekler. Vehbi Koç Vakfı, Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu Fehime ve Refia Sultan (Resim 23-24).

Resim 23. Fehime Sultan.1912,anonim

Resim 24. Refia Sultan. yaklaşık1910, anonim
Kaynak: Görünür,2010 ,s. 31-32.

20. yüzyıl sanat anlayışı, yaşanan ekonomik, sosyal, politik birçok faktörden etkilenmiştir. Sanatçılar yeni eserlerini resim, mimari, tekstil gibi uygulamalı sanatlarda üretmişlerdir. Üretirken farklı stiller aramışlardır (Öngen, 2016, s.1240).

1910'lu ve 1920'li yıllar moda tarihinin önemli aşamalarına tanıklık etmiş, bu dönemin modacıları, giyim kuşam konusunda devrimci bakış açısı getirmişlerdir (Müller,1998, s. 34).

Türk Moda'sının temelleri, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde 1931-1940 yılları arasında gerçekleşen kıyafet inkılabı sonrası gerçekleşmiştir. Kalpak, peçe, çarşaf ve fes giyilmesinin yasaklanması 25 Aralık 1925'tedir. Atatürk kıyafet inkılabını gerçekleştirmiştir Giyim tarzında batılı ülkeleri benimsetmiştir. Türk kadın ve erkek giyimlerini dünya modasına bağlı olarak değiştirmektedir. Cumhuriyetin kurulduğu günden günümüze değin Türk kadın giyiminde de dünya modasına paralel bir çizgide gelişme olmuştur.

Resim 25. Cumhuriyet ile Değişen Türk Kadının Modern Görüntüsü
Kaynak:https://santamariajewels.com/erken-cumhuriyet-donemi-giyim-modasi-ve-takilari/

5. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada, müze koleksiyonlarında yer alan dokuma kumaştan üretilmiş giysi örnekleri, minyatür sanatçılarının eserleri ve oryantalist ressamların tablolarında yansıttığı kadın giysi modası araştırılmıştır. Hanımların giysilerinin Türkiye'de değişikliğe uğraması Osmanlı İmparatorluğundan başlamıştır. Bu değişiklikler dünyada yaşanan, kültürel gelişmeler, dini inançlar, savaşlar ve teknolojik ilerlerlemelere paralel olarak devam etmektedir. Geçmişte yapılan fetihler ve göçler yolu ile uygarlıklar birbirlerini etkilemiştir. Türkler, fetihler yaparak kültürlerini yaydıkları ressamlar tarafından belgelenmiştir. 17. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa etkisine girilmiştir. Batılılaşma akımı ile giyim kuşamda değişim etkileri görülmüştür. Giyim kuşamı etkisi altına bu etki genel anlamda 20. yüzyıla kadar sürmüştür. Kıyafet albümleri kadınların ev içi giyimleri hakkında da bilgi vermiştir. Osmanlı saray kumaşları malzemenin zenginliği Avrupa'nın etkilenmesine sebep olmuştur.

Bu araştırmada XVII. yüzyıldan başlayarak Cumhuriyet Dönemine kadar el sanatlarından dokumaların giysi modasına etkisi müzelerdeki kıyafetlerde, Osmanlı Nakaşlarının minyatürlerinde, ressamların tabloları üzerinden incelenmek ve izlerini günümüze nasıl taşıdığı hakkında fikir edinmek, ileri zamanlarda araştırma yapacak olanlara deneyim kazandırması amaçlanmaktadır.

Çalışmada Osmanlı toplumunda kadın giysileri minyatür sanatçılarının eserleri ve oryantalist ressamların tablolarında yansıttığı kadın giysi modası değişimler olduğu vurgulanmak istenmiştir. Dönemlerin örnekleri görsellerle açıklanmıştır.

Osmanlı kumaşlarının, fantastik, büyüleyici yönüne kayıtsız kalamayan Avrupa kumaşların, renk ve desen özelliklerinden etkilenmiştir. Avrupalı sanatçıların yaptığı eserlerde dokuma kumaşların ihtişamı görülmektedir. Osmanlıya ait giysiler ve kumaşlar Avrupa modasında ilgi bulmuş, saraylarda ihtişamın ve gücün de bir göstergesi olmuştur.

Sonuç olarak değişen koşullar, kültürel etkileşimler, dünyada çıkan savaşlar, teknolojik gelişmeler, göçler kadın giyim kuşamında zamanla değişim gerçekleştirmiştir. Osmanlı kıyafetlerine Avrupalı ressamlar ve gezginler özel bir ilgi gösrtermiştir. Gezginlerin notları ve tablolardaki Türk kıyafetleri 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da Türk modasını başlatmıştır. Diğer

yandan Avrupa'dan gelen araştırmacılar, seyyahlar, elçiler ve batılı kadınlar Osmanlı hanımlarını etkilemiştir. Avrupalıların giyim kuşamını ve kültürlerini benimsemişler ve kıyafetlerinde değişikliklere gitmişlerdir.

KAYNAKLAR

Altınay, H. ve Yüceer, H. (1992). *Moda ve Tarihi*. Ankara: Kadıoğlu Matbaası

Aktepe, Ş. (2013). *Oksidentalist Bakış Açısı İçinde Oryantalizmin Tekstil ve Modaya Yansıması*, Sanatta Yeterlik Tezi İstanbul.

Apak, M., Gündüz, F.O., Eray, F. Ö.(1997). *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Kültür Yayınları, Sayfa 57-140, Ankara.

Fikriyat. 2017. https://www.fikriyat.com/gundem/2017/10/29/kosku-sanat-merkeziydi adresinden elde edildi

Görünür L. (1998-99). *Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu'nda 19.Yüzyıl Kadın Kıyafetleri Anıların Aynasında Moda.* P Sanat Kültür Antika Moda ve Sanat,(12): 88-101.

Görünür L. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Kadın Giysileri*. Vehbi Koç Vakfı,Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonu, Mas Matbaacılık A.Ş,İstanbul.

Gürtuna, S. (1997). *Osmanlı Kadın Giysisi,* Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Hasarlı, G. Ocaklıoğlu, N, Kıcıroğlu, B. (2010). *18. ve 19. Yüzyıl Sarayı Kadın Giyisileri Bir Modernizasyonu Çalışması.* Ulusal Meslek Yüksek Okulları Öğrenci Sempozyumu , (s. 1). Düzce.

İnalcık, H. Renda,G. (2004). *Osmanlı Uygarlığı* 2, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Komşuoğlu Ş., İmer A., Seçkinöz M., Alpaslan S., Etike S. (1986). *Resim II Moda Resmi ve Giyim Tarihi.* Türk Tarih Kurumu Basımevi Wep- Ofset Tesisleri, Ankara.

Mahir B. (1998). *Abdullah Buhari'nin Minyatürlerinde 18. Yüzyıl Osmanlı Kadın Modası.* P Sanat Kültür Antika Moda ve Sanat, (12):70-81.

Muratoğlu, Y. (1995). *Türk Giyim Tarihi.* Ankara.

Müller F. (1998). Modanın esin kaynağı sanat. P Sanat Kültür Antika Moda ve Sanat (12):34-53.

Oryantalizmin1001Yüzü (2013). Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, Mas Matbaacılık San. ve Tic.A.Ş, İstanbul.

Öngen, G.A.(2016).Geleneksel Tekstil Teknikleri Işığında Günümüzün Giyilebilir Sanat Algısı. İdil Dergisi, 2016, Cilt 5, Sayı 24, Volume 5, Issue 24

Özdemir, E. & Tezcan, H. (2022). *Osmanlı Toplumunda Kadın Giyiminin Seyyahlar Üzerinden İncelenmesi,* International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630- 631X) 8(61): 1203-1214

Phıllıp Çakır F. (2007*). Oryantalist Ressamların Yapıtlarında Dokuma Şarkın Gizemli Örtüleri.* P Dünya Sanatı Dergisi Tekstil ve Sanat, (44):116-127

P Sanat Kültür Antika Dergisi, Kış'98-99 Moda ve Sanat

Saçlıoğlu MZ., Saçlıoğlu BO., Akbostancı İ., Çini Ç. (2007). *Tekstilin Ördüğü Ağlar Endüstri, Zanaat Ve Sanat*. P Dünya Sanatı Dergisi Tekstil ve Sanat,(44):36-51.

Santamariajewels, 2023. https://santamariajewels.com/erken-cumhuriyet-donemi-giyim-modasi-ve-takilari/ adresinden elde edildi

Scarce J. (1987). *Women's Costume of the Near and Middle Eat*, London

Tezcan H. (1998). (a)*16.-17. Yüzyıl Osmanlı Sarayında Kadın Modası.* P Sanat Kültür Antika Dergisi Moda ve Sanat (12):56-69.

Tezcan, H. (1998*)* (b). *Batılılaşma Döneminde Saray Kadının Modası.* P Sanat Kültür Antika Dergisi Moda ve Sanat (12):82-87.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük (2022)

Vassiliev A.(2013). *Oryantalizm 1001 Yüzü. İçinde: Modada Oryantalizm. Eds*: Ölçer N, Naskali Gürsoy E, Eldem E, Çelik Z, Sanar T, İnankur Z, Germaner S, Özendes E, Ali F, Aracı E, Akçura G, Sabancı Üniversitesi, Sakıp Sabancı Müzesi, Mas Matbaacılık, İstanbul, s:108-111.

Williams, H.(2015).*18. Yüzyılda Avrupa'da Türk Modası Turquerie,* Çeviren Nurettin Elhüseyni ,Yapı Kredi Yayınları

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE TÜRK EBRU SANATININ KÜLTÜREL İZLERİ

CULTURAL TRACES OF TURKISH EBRU ART FROM THE OTTOMAN TO THE PRESENT

Tahsin Bozdağ[1], Ayşe Aslıhan Eroğlu[2]

[1] İnönü Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü Malatya, Türkiye
[1] tahsin.bozdag@inonu.edu.tr

[2] Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü, Erzurum, Türkiye
[2] aslıhanerguderi@atauni.edu.tr

ÖZET

Geleneksel Türk ebru sanatının başlangıç tarihine dair kesin bir belge veya bilgi bulunmamakla birlikte, çok eski kitap ciltlerinde ebru kullanımının izlerine rastlanmaktadır. Bu eski kitapların yan kâğıdı olarak ebru kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, eski bir Murakka'nın içindeki yazı kıtalarının çevresinde ebrû kâğıtları bulunmuştur. Ancak, bu bilgilere rağmen, ebru sanatının tarihsel kökenleri hakkında kesin bir belge bulunmamaktadır. Bu nedenle, bu eski yazma eserler zaman içinde onarılmış ve yenilenmiş olabilirler. Bu durumda, ebru kâğıtlarının da değiştirilmiş olma olasılığı vardır. Bu köklü sanatın tarihinde yer alan estetik öğelerin sayısı oldukça fazladır.

Geleneksel Türk ebru sanatı, bağımsızlığını kazanma fırsatı bulamamış ve yaygınlaşamamış gibi görünüyor, ta ki Özbekler tekkesi şeyhi İbrahim Edhem Efendi bu sanata katılana kadar. Üstelik İbrahim Edhem efendinin babası olan Şeyh Sadık Efendi, ebru sanatını İstanbul'da değil, Buhara'da öğrenmiştir. Bu nedenle, Türkistan kökenli bir teknik ve sanat olan ebru, Anadolu'da XIV. veya XV. yüzyılda başlayan serüvenine benzer bir şekilde XIX. yüzyılın sonlarında farklı bir yolda yeniden hayat bulur. Ebru sanatı, Türk ebrusu veya rüyası olarak adlandırılan bu sanat dalı, diğer birçok sanat dalı gibi Osmanlı döneminde yüksek bir değer kazanmıştır.

Bu çalışma, geleneksel Türk ebru sanatının daha önce belirlenmiş olan estetik yönlerinin daha iyi anlaşılmasını ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde en yüksek seviyeye ulaştığı bilinen bu dönemin sanatsal başarılarını günümüz plastik dil bağlamında değerlendirme amacı taşımaktadır. Bu dönemde üretilen eserlerin estetik açıdan hiçbir zaman eşsizliği yakalanmamıştır. Sanat alanında bu döneme ait olan bu başarıların ebru sanatındaki izleri ve evrim süreci, bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebru, Kültür, Sanat.

ABSTRACT

In the exploration of the origins of traditional Turkish marbling art, a precise inception date remains elusive, despite its status as a significant discipline within book decoration. Nevertheless, historical book bindings dating back many centuries reveal the integration of marbling as a component of side paper, connecting cover and pages. Within the pages of ancient murakkas (albums), Ebru papers adorning the periphery of the scripts are also encountered. Despite this wealth of information, it is crucial to acknowledge that these historical manuscripts underwent extensive repairs and rejuvenation over the years, raising the possibility that even the Ebru papers might have undergone alterations during these processes. The practice of an art form with such deep historical roots encompasses a multitude of aesthetic nuances.

It is worth noting that the traditional Turkish marbling art struggled to gain recognition and popularity until the arrival of Sheikh İbrahim Edhem Efendi, the leader of the Uzbeks lodge. Furthermore, Şeyh Sadık Efendi, the father of Ethem Efendi, acquired his Ebru skills not in Istanbul but in Bukhara. It is plausible to assert that Ebru, originating from Turkestan, found a parallel resurgence in Anatolia during the late nineteenth century, albeit charting an unconventional course. Meanwhile, Turkish marbling, often referred to as "Ebru"

or "dreams," attained its zenith during the Ottoman era, echoing the flourishing of various other artistic domains.

In the context of this research, we aim to illuminate the more recognized aesthetic dimensions of traditional Turkish marbling art, acknowledging its pinnacle during the era of the Ottoman Empire. The contemporary evaluation of works produced during the Ottoman period and beyond, within the framework of today's plastic language, presents an intriguing challenge, as the distinctive artistic essence remains elusive. Within the realm of art, our investigation delves into the vestiges of this period's zenith within the art of marbling and its evolutionary trajectory, serving as the cornerstone of this study.

Keywords: Marbiling, Culter, Art.

1. GİRİŞ

Geleneksel Türk ebru sanatı, derin bir anlama ve yüce bir iradenin ifadesi olarak kabul edilen sanat disiplinlerinden biridir. Toprak boyaların teknenin yüzeyine serpilmesi, yüzeyin iradesini yansıtırken, teknenin yüzeyinde belirsiz ve önceden kestirilemeyen desenlerin ortaya çıkması, derin iradeyi temsil eder. Ebru sanatı, kullanılan malzemeleri, araçları ve felsefesi bakımından diğer plastik sanat türlerinden farklıdır. Özgün prensiplere ve icra özelliklerine sahip olan Ebru sanatı, zorlu bir alan olarak kendini gösterir. Ebru yapımı sırasında, sanatçı tam kontrol sahibi olamaz ve iradenin kudreti büyük bir rol oynar, bu da sanatın benzersizliğini vurgular. Ebru yapılıp yapılmayacağına karar vermek, sanatçının yetkisi dışındadır. Genellikle kitre durumu ve bazen boya kalitesi ile hava koşulları, Ebru'nun başarısını etkiler. Ebru yapılırken, sanatçı gelecekteki olayları öngöremez ve her an sürprizlerle karşılaşma olasılığı vardır. Bu karmaşık ve sürprizlere açık yapısı nedeniyle, Ebru sanatı yalnızca usta-çırak ilişkisi içinde ustalıkla icra edilebilir.

Ebru sanatı, üretim biçimi, malzeme kullanımı ve araçları açısından çağdaş sanatlardan büyük ölçüde ayrılır. Resim, heykel, vitray gibi sanat dalları genellikle hazır malzemelerle icra edilirken, Ebru sanatçıları tüm malzemeleri ve araçları özenle hazırlarlar. Ebru boyaları, diğer resim boyalarından önemli ölçüde farklılık gösterir. Bu boyalar tamamen doğal yöntemlerle üretilir ve doğadan toplanır. Renklerinin zaman içinde en küçük bir değişiklik göstermediği gözlemlenir. Her renk, kendine özgü özelliklere sahiptir ve Ebru sanatının renk paletini zenginleştirir.

Ebru, bir sanat disiplini olarak yalnızca görsel sonuçlara odaklanmaz, aynı zamanda derin düşünsel ve duygusal katmanlara da işaret eder. Sanatçının bu süreçteki sınırlı kontrolü, insan iradesinin sınırları ve aidiyetinin rolünü düşünmeye yönlendirir. Ebru sanatı, sadece estetik bir deneyim sunmakla kalmaz, aynı zamanda insanın doğa ve kendiyle olan ilişkisini yansıtır.

2. EBRU KELİMESİNİN ANLAMI

Ebru, dalgalı veya damarlı kumaşın veya kâğıdın renklendirilerek cüz ve defter kapları yapmak için kullanıldığı bir sanat türüdür (Derman, 1977, s.16). Ebru kelimesinin aslında Farsça "âb-rû"dan türediğini ve su yüzü anlamına geldiğini söyleyen kaynaklar da bulunmaktadır (Sobacı, 2001, s.2).

Ebru kelimesinin kökeninin Farsça olduğu ve "bulutumsu" anlamını taşıdığı kesin olarak bilinmektedir. Ebru, renkli mermer ve sedef desenlerinin kâğıt üzerine uygulanmasıyla oluşan bir Türk süsleme sanatıdır. İranlılar bu sanata "ebribat" yani hava veya bulut anlamında, Araplar ise "Varak'ül mücezza" adını vermişlerdir. Avrupalılar ise bu sanata "mermer kâğıdı" veya "Türk kâğıdı" demişlerdir. Farsça'da "Ebri" olarak geçen ve bulut veya bulutumsu anlamına gelen kelime, Türkçede "Ebru" olarak evrilmiştir. Bu sanatı icra eden sanatçılara ise "ebrucu" denir ve tanınmışlardır (Sobacı, 2001, s.1).

2.1. Geleneksel Türk Ebru Sanatı Tanımı

Ebru sanatı, batı kaynaklı sanat formlarından farklılık gösterir, malzemeleri, kullanılan araçları ve felsefesi açısından benzersizdir. Kendine özgü kuralları ve üretim özellikleri nedeniyle bu sanat dalı oldukça meydan okuyucu bir yapıya sahiptir. Ebru, tesadüfi etkilerin belirgin olduğu bir süreç içinde oluşur ve sanatçının eser üzerinde tam kontrole sahip olamayışı, bu sanatın özgünlüğünü yansıtır. Ebru yapımında sanatçı, müdahale edemediği anların ve değişkenlerin

etkisi altında çalışır. Genellikle kitrenin durumu ve bazen de hava koşulları, Ebru'nun başarısını etkiler. Ebru yapılırken sanatçı, her an ne ile karşılaşacağını tahmin edemez ve beklenmedik sürprizlerle karşılaşma olasılığı her zaman vardır. Bu karmaşıklık ve sürprizlere açıklık, Ebru sanatının yalnızca usta-çırak ilişkisi içinde ustalıkla icra edilebildiği bir sanat haline getirir (Sobacı, 2001, s.1). Ebru, kıvamlı suyun yüzeyine gül dalı ve at kılı fırçalar kullanılarak uygulanan, sığır ödü ile ayarlanmış, suda erimeyen boyaların kâğıt üzerine serpilmesi ve bu şekilde kâğıdın süslenmesi işlemidir. Ebru, başlangıç noktası ve zamanı tam olarak belirlenemeyen, esrarengiz güzellikleri bizlere sunan çok eski bir sanat dalıdır. Ebru kelimesi, Çağatayca "ebre" kelimesinden türetilmiştir ve hareli veya damarlı anlamına gelir. Bu sanat İran'a geldiğinde "ebri" veya "abru" (su yüzü) gibi bulut veya bulutumsu anlamlara sahip kelimelerle anılmıştır (Barutçugil, 2003, s.2). Ebru, su üzerinde boyalarla oluşturulan şekil ve desenleri sabit ve kalıcı hale getirme işlemine odaklanan klasik bir Türk sanatıdır. Ebru sanatı, kitreli su yüzeyine serpilen boyalarla bezenmiş kâğıdı ve bunun hazırlanmasını içeren bir sanattır (Bektaşoğlu, 2009, s.42). Ebru, kitre veya benzeri maddelerle yoğunlaştırılmış su üzerine boyaların damlatılması ve fırçalar veya benzer araçlarla şekil verilerek yapılan bir çalışma türünü ifade eder. Bu çalışma kâğıt, kumaş, cam, tahta, seramik ve benzeri malzemeler üzerine aktarılabilir (Adıbelli, 2005, s. 44).

3. GELENEKSEL TÜRK EBRU SANATI TARİHCESİ

Tarihsel olarak, kâğıt ve kitap süsleme sanatı; cam, seramik, ahşap, kumaş ve hatta filmlerde ilginç görseller elde etmek için arka plan olarak kullanılmıştır (Barutçugil, 1999, s. 24). Bu sanatın kökenleri çok eski el yazma eserlerin cilt kapaklarına bağlantı sağlayan yan kapak bağlantılarına dayanır. Ayrıca yazı albümlerindeki şiirlerin kenarlarına Ebru desenleri de rastlanır. Ancak bu eski el yazmalarının tamir edilirken eklenmiş olabileceği göz önüne alındığında, bu Ebru desenleri el yazmasının yapım tarihini belirlemez (Sobacı, 2001, s.5).

Ebru kelimesinin kökeni Çağatayca'ya dayandırıldığında, bu sanatın Orta Asya'da doğduğu tezini destekleyen bazı ipuçları vardır. Örneğin, Özbekler tekkesinin ilk şeyhi olan Sâdık Efendi'nin bu sanatı Buhara'da öğrenmiş olması ve Çin'de "Liuşa-şien," Japonya'da "suminagaşi" ve "beninagaşi" olarak bilinen su üzerinde yapılan uygulamaların varlığı bunu göstermektedir (Arıtan, 1999, s.441).

Japonya'da Sumi ressamlarının fırçalarını temizlemek için suda oluşan şekilleri kâğıda aktardıkları suminagaşi tekniği, Ebru'ya çok benzemektedir. Bilinen en eski suminagaşi örneği, Sanjuroku-ninShu adlı el yazmasının iki sayfasında bulunmaktadır (Barutçugil, 1999, s. 33-34). XII. yüzyılda başladığı tahmin edilen Suminagashi, Japonya'da Heian Hanedanı yönetimi altında yapılmaya başlamıştır. Suminagashi ve Türk ebru arasında karakteristik benzerlikler bulunmasa da her iki sanat da özel olarak yapılan bir tür kâğıtta uygulanır. Başlangıçta, kâğıdın sağ üst köşesini süslemek için kullanılan Suminagashi, 400 yıl boyunca sadece saray yetkilileri ve soylular tarafından tercih edilmiştir (Arıtan, 1999, s.442-443).

4. OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE GELENEKSEL TÜRK EBRU SANATI

4.1. Hezarfen Şeyh İbrahim Ethem Efendi

1829 yılında Üsküdar Sultantepe'deki Nakşibendi'ye tarikatına bağlı Özbekler Dergâhında doğan Edhem Efendi, babası olan Sâdık Efendi'nin şeyhi olduğu dergâhta dünyaya geldi. İlk olarak mahalle mektebini bitirdi ve daha sonra babası, amcası ve dergâhın müdavimi olan Buharalı âlimlerden özel dersler aldı, bu sayede bilgi birikimini genişletti. Üstün yetenekleri sayesinde mimarî, hendese, kozmografya ve teknik konularda dönemin akademik seviyesine ulaşan İbrahim Edhem Efendi, bununla da yetinmeyip Çağatayca, Arapça, Farsça ve Ermenice gibi dilleri öğrendi. Ayrıca teknik kitapları anlayabilecek kadar Batı dillerini de öğrenme yolunda ilerledi.

1829 yılında Üsküdar Sultantepe'deki Nakşibendiyye tarikatına bağlı Özbekler Dergâhı'nda doğan Ethem Efendi, amcası Abdürrezzak Efendi'nin vefatının ardından 1855 yılında dergâhın şeyhlik görevine getirilir. Ancak, sanata olan ilgisi nedeniyle bu pozisyonu oğlu Sâdık Efendi'ye devreder ve kendi yeteneklerine odaklanmayı tercih eder. Ethem Efendi, "hazerfen" (bin fenli) olarak adlandırılmasına boşuna değildir. Kendisi, ince marangozluktan doğramacılığa,

oymacılıktan hakkâklığa, dökmecilikten tornacılığa, tesviyecilikten demirciliğe, makinecilikten dokumacılığa kadar birçok alanda uzmandır. Bu yetenekleri sayesinde Midhat Paşa tarafından kurulan Mekteb-i Sanâyi'nin imalât müdürlüğüne atanır ve burada birçok yetenekli öğrenciyi yetiştirir. Ancak, çok yönlü yetenekleri bazı kişilerin kıskançlığına yol açar ve bu nedenle görevinden alınarak Tâmirât-ı Âliyye Müdürlüğü'ne atanır ve Hicaz'a sürgün edilir. Bu sürgün Ethem Efendi için minnettarlıkla dolu bir deneyim olur ve günlerini Beytullah'ı güzelleştirmek için harcar. Kendi kullandığı malayı sadece bu iş için saklar ve ölümünün ardından bu malanın kendisiyle birlikte gömülmesini vasiyet eder, bu vasiyeti gerçekleştirilir. Ayrıca kutsal bir bölge olan bu yerde çalışırken, ziyaretçilerin düşmelerini önlemek amacıyla Zemzem Kuyusu'nun üstünü kafes şeklinde kurşunla kapatır. Birçok hayır işinin yanı sıra bu şanslı kişi, Ravza-i Mutahhara'nın restore edilmesiyle de ilgilenme fırsatını yakalar.

Hicaz'dan İstanbul'a döndüğünde resmi bir görev almayan Ethem Efendi, dergâh üyelerini ve Buharalı misafirlerini geçindirmek için kendi el sanatlarını icra ederek geçimini sağlar. Enerjisini ve öğrenme isteğini her zaman canlı tutmayı başaran bu çok yönlü kişi, ileri yaşta Çarşambalı Ârif Bey'in (1825-1892) önünde eğilir ve oldukça zorlu bir sanat olan hattatlık eğitimi alarak ta'lik hat sanatında ustalaşır ve icazet alır. Ayrıca babası Şeyh Sadık Efendi'den ebru sanatını öğrenen Edhem Efendi, özgün ebru çalışmalarıyla ün kazanır ve eserleri dönemin Padişahı Abdülaziz'i etkiler. Kendi tarzı olan "Edhem Efendi Battalı" adını taşıyan ve sarı gülbahar boyaları üzerine sarı-lacivert lahor kullanarak yapılan ebru tarzıyla tanınır (Resim 1-2). Aynı zamanda bu ebru ustası, son Osmanlı döneminin önde gelen ebru ustalarından biri olan Necmeddin Okyay'ın (1883-1976) da öğrencisidir. Sanatta geniş bir yeteneğe sahip olan Ethem Efendi, Türkiye'de ilk kurşun boruyu döken kişi olarak da bilinir. Aynı zamanda dergâh içinde derin bir kuyudan su çeken bir tulumba icat eder. Ayrıca, sahasında bir ilki gerçekleştirerek sünnet aletleri üretir ve bu başarı nedeniyle Almanya'dan takdirname alır.

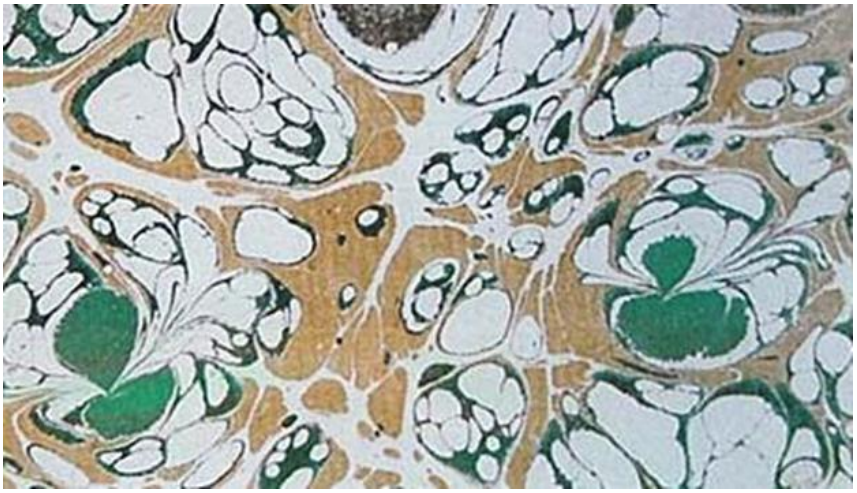

Resim 1. Ethem Efendi Battal Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

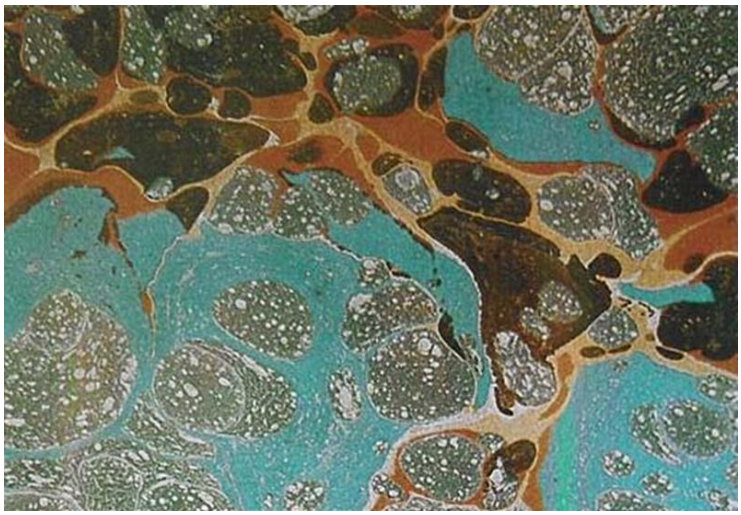

Resim 2. Ethem Efendi Battal Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

1867 yılında Paris sergisinde sergilenen ve madalya ile ödüllendirilen bazı eserleri bulunur. Üç at gücünde buharlı bir makineyi tasarlayan bu Özbekler tarikatı şeyhi, bunu Üsküdar Şemsipaşa'dan bir sandala monte eder ve pervane gücüyle Kuzguncuk'a yakın Paşalimanı'na taşır. Kendisine "Kami" mahlasını takan Edhem Efendi, bu eserleri dergâhın mescidinin altındaki çalışma odasında üretir. Ayrıca, dekoratif sanatlar ve teknik çizim konularında da bilgi sahibi olduğu için üreteceği aletlerin modellemesini, dökümünü, tornalamasını ve montajını kişisel olarak gerçekleştirir (Barutçugil,1999, s. 33-34).

4.2. Özbekler Sanat Akademisi

Son derece mütevazı ve samimi bir kişiliğe sahip olan Edhem Efendi'nin zamanında Özbekler Tekkesi, bir ilim ve sanat akademisi olarak büyük bir ün kazanmıştır. Bu dönemdeki bilim insanları ve sanatçılar, onun bilgeliğinden ilham almak için tekkeyi ziyaret etmekten çekinmemişlerdir. Gençliğinde okçuluğa ilgi göstermiş ve bu alanda da başarılı olmuş olan Edhem Efendi, 93 Harbi sırasında Üsküdar'da kurulan millî taburun (Mevkib-i Hümâyun) komutanlığını yapmıştır. Edhem Efendi'nin eserlerinin büyük bir kısmı günümüzde, torunlarının ve çocuklarının yaşadığı Özbekler Tekkesinde saklanmaktadır (Resim 3). Bu eserlerin korunduğu dolabın üstüne, metni kendi yazdığı Arapça bir beyit ekletmiş ve bu beyitte, "*Nakışlar dolapta saklıdır, onları yapan da toprakta gömülüdür*" anlamını dile getirmiştir. Bu özel vasiyeti, ebru sanatının öğrencilerinden biri olan hattat Aziz Rifâî Efendi tarafından yerine getirilmiştir. 8 Ocak 1904 Cuma gecesi, tekkenin mescidinde namaz kılarken vefat eden Hazerfen Edhem Efendi, ertesi gün tekkenin avlusuna defnedilmiş ve sonsuzluğa uğurlanmıştır. Kabir kitabesindeki şiir, Rıza Tevfik Bölükbaşı'na aittir (Barutçugil,1999, s. 33-34).

Resim3. Ethem Efendi Özbekler Tekkesi (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

4.3. Necmeddin Okyay

1883 yılının 29 Ocak'ında İstanbul Üsküdar'da doğmuştur. Babası, Üsküdar Yeni Camii'nde imamlık ve hatiplik yapmanın yanı sıra Mahkeme-i Şer'iyye başkâtipliği de yapmış olan Mehmed Abdünnebi Efendi'dir. Annesinin adı ise Binnaz Hanım'dır (Derman, 1977, s. 43). İlk eğitimini Karagazi Mahalle Mektebi'nde tamamladıktan sonra, eğitimine Ravza-i Terakkî Rüştiyesinde devam etmiştir. Hat sanatına olan ilgisinden dolayı Üsküdar İdadisini yarıda bırakmış, hafızlık eğitimini rüştiye okulunda tamamlamıştır. Hafızlık derecesini yükseltmek amacıyla Kaptanpaşa Camii'nin imamı Hafız Nazif Efendi'den aşere ve takrîb dersleri almıştır. Ayrıca, Çinili Camii'nin imamı Nuri Efendi'nin cami derslerine katılarak ilmiye icazeti elde etmiş ve "efendi" unvanını kullanmaya hak kazanmıştır (Arıtan, 1999, s.442-443).

Babasının 1907 yılında vefat etmesi sonrasında Üsküdar Yeni Valide Camii'nde, 1907-1947 yılları arasında tam kırk yıl boyunca imamlık görevini üstlenmiştir. Medresetü'l-Hattâtîn'de, medreselerin kapatılmasının ardından kurulan Hattat Mektebi'nde, harf inkılâbı nedeniyle Hattat Mektebi'nin yerini alan Şark Tezyinî Sanatlar Mektebi'nde ve bu okulun kapatılmasının ardından açılan Güzel Sanatlar Akademisi'nin Tezyinî Sanatlar Bölümü'nde ebru, âhar ve Türk ciltçiliği dersleri vermiştir. 5 Ocak 1976 Pazartesi günü, 93 yaşında yaşamını yitirmiş ve cenaze törenine Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay, Ord. Prof Dr. Süheyl Ünver, Abdülbaki Gölpınarlı, Prof. Dr. Bedrettin Tuncer, Necmi Rıza Ahıskan gibi seçkin bir topluluk katılarak Karacaahmet Mezarlığı'nda oğlu Sami Okyay'ın yanına defnedilmiştir (Barutçugil,1999, s. 33-34).

5. GELENEKSEL TÜRK EBRU SANATINDA ÇİÇEKLİ EBRULAR

Türk ebruculuğunu Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine taşıyan sanatçı Okyay, ebru ve kâğıt aharlamayı Özbek Şeyhi Edhem Efendi'den öğrenmiştir ki kendisi bu öğretiyi "veli-i ni'metim" olarak tanımlamıştır. Edhem Efendi ile sınırlı bir süre çalışmasına rağmen, eski ebru örneklerini inceleyerek bu sanattaki becerilerini geliştirmiştir (Resim 4). Okyay'ın çalıştığı eski ebru örnekleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Çiçek motiflerini Türk ebrusuna kazandıran kişi yine Okyay olmuştur (Barutçugil,1999, s. 74) (Resim 5). Medresetü'l Hattâtîn'de öğretmenlik yaptığı dönemde çiçek motiflerini içeren bir ebru yapması istenmiş, önceleri çiçek motiflerinin bu sanatta olmadığını belirtse de ısrarlar sonucunda denemeye karar vermiş ve Hattat Macid Ayral'ın rehberliğiyle lale ebrusu yapmayı başarmıştır. Yazılı ebru da ilk defa Okyay tarafından denenmiştir. Başlangıçta kalıp kesme yöntemiyle yazılı ebru yapmış, ancak Arap zamkının boya ile uyumsuz olduğunu fark ederek yazıyı Arap zamkıyla yazıp daha sonra ebrulama yöntemiyle akkâse ebru yapmayı başarmıştır. Renklerin uyumu konusunda, komşusu Üsküdarlı ressam Hoca Ali Rıza Bey'den büyük ölçüde ilham aldığını belirtmiştir. Okyay'dan önce sadece yan kâğıdı olarak kullanılan ebru, onun sayesinde bağımsız bir levha olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sanatını oğulları Sami Okyay ve Sacid Okyay ile yeğeni Mustafa Düzgünman'a öğretmiş ve Düzgünman aracılığıyla ebru sanatının günümüze ulaşmasını sağlamıştır (Derman, 2004, s. 183). Ravza-i Terakkî Rüşdiyesi'nin yazı öğretmeni Talât Bey'den rik'a, dîvanî ve celî dîvanî yazılarını öğrenmiş ve bu yazı türlerinden icazet almıştır. Hüsn-i hattaki yeteneğini fark eden Talât Bey, onu 18 Şubat 1902 tarihinde Nuruosmaniye Medresesi vakıf odasında sülüs ve nesih yazılarını öğreten Filibeli Hacı Arif Efendi'ye götürmüş ve onun öğrencisi olmasını sağlamıştır. Yazı sevgisi ağır basmış ve Üsküdar İdadîsi'nde devam ettiği Sami Efendi'nin salı günleri verdiği derslere katılabilmek için izin alamaması nedeniyle okulu terk etmiştir. Bir talik yazı örneği eline geçtiğinde, bu yazı türünü öğrenmek için devrin en büyük talik ustası Sami Efendi'nin talebesi olmak istemiştir. Sami Efendi'ye talebe olma hikayesini şu şekilde anlatır: "Biz ta'lik yazmak istediğimiz sırada, bu büyük hat üstadının biricik kızı vefat etmiş, üzüntüsünden yazı göstermiyordu. 'Sultan Hamit irade etse, göstermez, lakin bir reddedemeyeceği kimse, Özbek Şeyhi Edhem Efendi'dir' dediler." Sonrasında ise "Özbekler şeyhi Hezarfen Ethem Efendi ebru hocamdı. Kendisine açtım. 'Vermesin de göreyim onu!' dedi. Başına Nakşî tacını koyup eline asasını aldı ve beni alıp Sami Efendi'nin evine götürdü. Sami Efendi Şeyh Efendi'yi görünce hemen boynuna atıldı. Meğerse çok sevişirlermiş. İşim oldu." şeklinde devam eder (Arıtan, 1999, s.444).

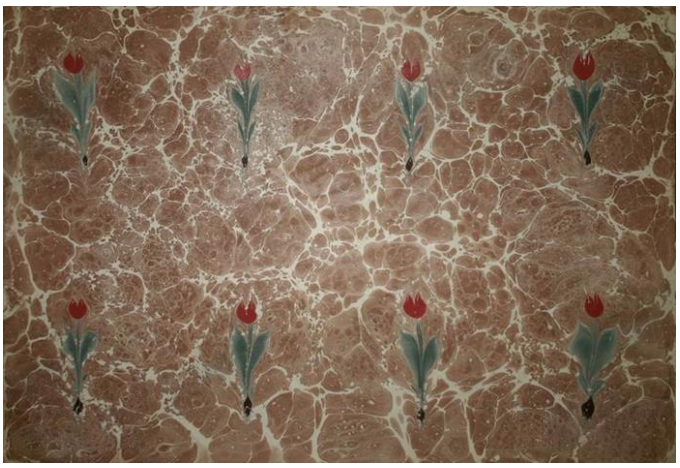

Resim 4. Necmeddin Okyay Çiçekli Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943).

Resim5. Necmeddin Okyay Çiçekli Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943).

6.GELENEKSEL TÜRK EBRU ÇEŞİTLERİ

6.1.Battal Ebru

Sözcük dağarcığında "çok büyük," "cesur" ve "kahraman" anlamlarına gelen "battal," ebruculuk alanında temel bir desenin adını taşır. Ebru sanatının bilinen en eski tarzıdır ve diğer tüm desenler bu battal deseninden türetilmiştir. Bu desen, diğer ebru türlerinin atası veya kökü olarak kabul edilebilir. Battal ebru, fırça darbeleriyle oluşturulan boyanın doğrudan yüzeye aktığı bir ebru türüdür ve genellikle ebru ustası tarafından ikinci bir müdahale gerektirmez. Burada, fırça darbelerinin özenle yapılmış olması çok önemlidir. Dökülen boyanın eşit ve dengeli bir şekilde yayılması, bu fırça darbelerinin ustalığına bağlıdır (Resim 6). Ebru sanatı, ilk bakışta basit gibi görünse de, aslında uzun süren çalışmaların ürünüdür. Fırça darbelerini ustalıkla yönlendirmek için uzun süreli çabalar gereklidir (Barutçugil, 1999, s. 66).

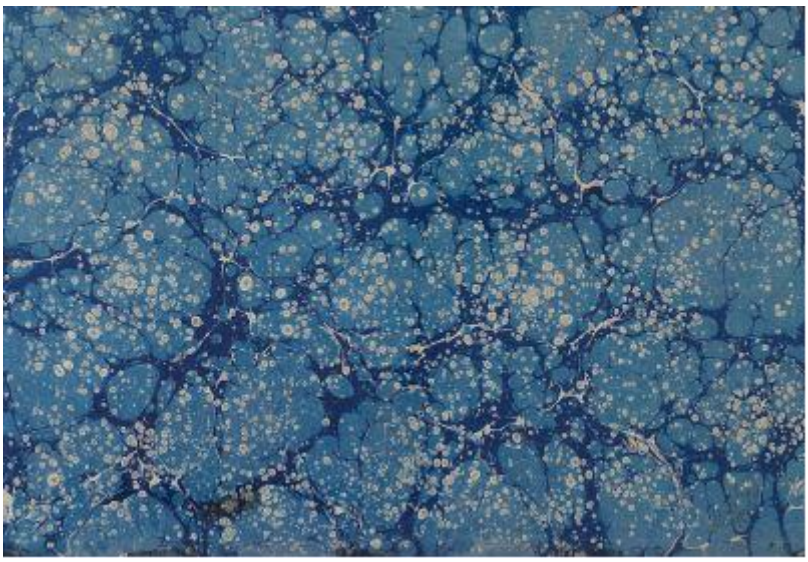

Resim 6. Mustafa Düzgünman Battal Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943).

6.2.Gelgit Ebru

Battal ebru tamamlandığında, teknenin içinde ileri-geri hareket ettirilerek yapılır. Eğer ebru teknenin uzun kenarı boyunca yapılıyorsa, sağa sola hareket ettirilir; kısa kenarı boyunca yapılıyorsa ise ileri geri hareketine göre şekil alır. Çizgilerin birbirine yakınlığı, istenen kalınlığa göre

ayarlanmalıdır, bu sayede çizgiler birbirine karışmaz. Çizgiler, dikey ya da paralel olabilirler (Kuşoğlu, 1985, s. 11) (Resim 7).

Resim7. Mustafa Düzgünman Gelgit Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

6.3. Bülbül Yuvası Ebru

Kademeli olarak küçülen damla şeklinde yayılan boya kullanılarak oluşturulan battal ebru üzerine, bir iğne yardımıyla dıştan içe doğru spiraller oluşturulur. Bu spirallerin sayısı, hatip ebrusunda olduğu gibi uzun kenar boyunca beş, kısa kenar boyunca ise dört tanedir. Bülbülyuvası, yan kâğıdı veya yazı çevresinde dış pervaz olarak kullanılır (Özçimi, 2010, s. 28). Biz, dıştan içe doğru spiral çizimler gerçekleştiririz. Gel-git ebru veya taraklı ebru üzerinde de bülbülyuvası desenleri oluşturulabilir (Barutçugil, 1999, s. 69) (Resim 8).

Resim 8. Mustafa Düzgünman Bülbül Yuvası Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

6.4.Şal Ebrusu

Gel-git ebru tamamlandıktan sonra, son yapılan gel-git işlemi ters istikamette "S" şeklinde çizilerek hareket dengeli bir biçimde dağıtılır ve bu süreç sonucunda ortaya çıkan ebru deseni şal ebrusu olarak adlandırılır. Şal ebru yapımı, zor olmayan ancak ritim, denge ve lirizmin üst düzeyde gerektiği bir ebru türüdür. Bu ebru, önce sırasıyla battal ve gel-git ebru işlemlerinden geçirilmiş kitre yüzeyine uygulanır. Son gel-git işlemi büyük önem taşır, çünkü tüm renk lekeleri sağlıklı bir şekilde dağıtılmış olmalıdır. Son gel-git işleminin ters yönde kitre yüzeyine şal deseni

oluşturacak şekilde yapılır. Bu işlem, birbirine karşıt "S" harfi veya zikzak deseni şeklinde gerçekleştirilir ve zikzaklar da birbirine ters yönde olmalıdır ki şal motifleri ortaya çıkabilsin. Ayrıca, teknenin köşelerine, teknenin merkezindeki dinamizme uyum sağlaması için şekiller eklenir. Şal deseni oluşturabilmek için çok ince bir fırça veya at kılı kullanılır. Şal ebru en iyi sonucu taze kitre üzerine uygulandığında verir (Sobacı, 2001, s. 28) (Resim 9).

Resim 9. Mustafa Düzgünman Şal Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

6.5. Necmeddin Ebru (Çiçekli Ebru)

Çiçekli ebru sanatının çok eski zamanlardan beri var olduğu bilinse de, bu tür ebrular denildiğinde akla genellikle "Necmettin Okyay" gelir. Necmettin Okyay, lale, karanfil, menekşe, gelincik, goncagül, gül, kasımpatı, sümbül gibi motiflerle bezeli ebrular yapmıştır. Kendisinin öğrencisi olan "Mustafa Düzgünman" ise papatya motifini eklemiştir. Çiçekli ebruları "Necmettin ebrusu" olarak tanınmasını isteyen Süheyl Ünver tarafından da desteklenmiştir. Bu tür ebrular aynı zamanda "imam ebrusu" olarak da adlandırılır (Sönmez, 1988, s. 101). Necmettin ebrularında, genellikle zeminde aynı renk tonlarının yakın değerleri tercih edilir. Ayrıca benzer tonlardaki renkler veya pastel renkler kullanılabilir. Çiçeklerin dalları, yaprakları ve çiçekleri için daha canlı boyalar tercih edilirken, pigmentler genellikle çiçeği oluşturan bölümlerde kullanılır. Bu ebrular, yeni ve temiz kitre yüzeyi üzerine yapılır (Sobacı, 2001, s. 38). Çiçekli ebruların yan kâğıdı olarak kullanılacaksa, cilt kapağı kaldırıldığında kapak üzerine biri ve karşıya gelecek şekilde diğeri olmak üzere iki aynı çiçek yapılır (Özçimi, 2010, s. 29) (Resim 10).

Resim10. Necmeddin Okyay Çiçekli Ebru (Baltacıoğlu, İ. H.1943)

7. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Ebru sanatı, kritik bir denge gerektiren bir sanattır. Boyaların özel kıvamları, teknenin yoğunluğu, yüzeyin doygunluğu, sıcaklık, nem gibi birçok değişkenin uyum içinde buluşması, etkileyici bir ebru deseninin meydana gelmesine olanak tanır. Ebru ustaları eskiden sıklıkla şunu ifade ederlerdi: "*Usta, teknedir*". Tekne, sanki kendi diliyle ebru sanatçısına yönergeler verir. Bu etkileşim iki yönlüdür, çünkü tekne aynı zamanda ebru sanatçısını da ustalaştırır. Bu ifadeyi daha doğru bir şekilde şu şekilde anlayabiliriz: "*Usta olanı, tekne yapar*". Özbekler Dergâhı Şeyhi Edhem Efendi, ebru sanatını bazen "*Ebru, sihir gibidir. Bazen başarılı, bazen başarısız olur*" şeklinde tanımlasa da sonuçta ebru, bilimsel ilkelerle şekillenen bir sanat dalıdır. Gerekli koşullar sağlandığında, her zaman aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Önemli olan, sorunun doğru bir şekilde tanımlanmasıdır. Sanatçı, teknesinden fırçasına, kitreli suyunun bileşiminden boyanın ve öd suyunun karışımına kadar, her adımda özenle planlanmış bir süreç yaşar. Bu süreç, kimyanın fizik kurallarıyla birlikte işler ve eskilerin dediği gibi "*zarif sanatın güzel bir uygulamasını*" oluşturur. Ebru, geçmişten günümüze taşınmış ve titizlikle korunan renklerin suda dansıdır. Kâğıda titiz bir hassasiyetle uygulanan bu sabır dolu sanat, içinde huzuru barındırır. Ebru sanatı, tarih boyunca değerli ustaların çabaları ve öğrencilerin özeni sayesinde gelecek kuşaklara aktarılan ve canlı tutulan bir sanattır. Ebru sanatı, bu özgün mirası sürdürmek ve gelecek nesillere aktarmakla yükümlü olduğumuzu vurgularken, aynı zamanda bu geleneğe kişisel katkılarla zenginlik katabileceğimizi gösterir. Ebru sanatı, geçmişten günümüze taşınan bir mirasın ve ustalığın ifadesidir ve gelecek nesillerin bu mirası yaşatma görevini taşıdığını hatırlatır.

KAYNAKLAR

Adıbelli, T. (2005). Dekoratif ürünlerde ebru. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Arıtan, A. S. (2002). Türk ebru sanatı. Türkler Ansiklopedisi içinde (c.12) Konya: Yeni Türkiye.

Arıtan, A.S. (1999). Türk ebru sanatı ve bugünkü durumu. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,

Barutçugil, H. (1999). Renklerin sonsuzluğu. İstanbul: Ebristan.

Barutçugil, H. (2003). Suyun rüyası ebru yaşayan gelenek. İstanbul: Ebristan

Bektaşoğlu, M. (2009). Anadolu'da Türk İslam sanatı. Ankara

Derman, U. (1977). Türk sanatında ebru. İstanbul: Ak.

Özçimi, S. (2010). Geleneksel Türk kitap sanatları bugünün ustaları. İstanbul: Kültür Sanat.

Sobacı, A.(2001). Klasik Türk ebru sanatı ve kompozisyon. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Sönmez, N. (1988). Türk kâğıdı. İstanbul: Antika.

TÜRK HALI SANATININ ORTA ASYADAN OSMANLI İMPARATORLUĞUNA UZANAN İZLERİ VE MALATYA HALI SANATI ÖRNEKLERİ

TRACES OF TURKISH CARPET ART FROM CENTRAL ASIAN TO THE OTTOMAN EMPIRE AND EXAMPLES OF MALATYA CARPET ART

Öğr. Gör. Tahsin BOZDAĞ[1], Prof. Dr. A. Aslıhan EROĞLU[2]
[1]İnönü Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Malatya, Türkiye
tahsin.bozdag@inonu.edu.tr
[2]Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Erzurum, Türkiye
aslihanerguder@atauni.edu.tr

ÖZET

Tarihi topraklar, farklı kültürlerin ve medeniyetlerin beşiği olmuş ve bu zenginlikleri bünyesinde barındırmıştır. Sibirya'da, Altay Dağları'nın eteklerindeki Pazırık kurganlarında bulunan eşyalar, Türk atlı kültürünün kökenine ışık tutarak, insanlığa bu kadim zenginliğin en eski örneklerini sunmuştur. Türk atlı kültürü, farklı coğrafi özellikler, yaşam biçimleri, inanç değerleri ve doğanın etkilerine dayalı olarak kendine özgü sanatsal gelişimler yaşamış ve bu gelişimler, günümüze kadar ulaşan eserlerde kendini göstermektedir. Anadolu, çeşitli atlı kültürlerin izlerini taşıyan insanların yaratıcı halı dokuma örneklerini barındırmaktadır. Halı sanatı, Türk kültürünün evrimini ve çeşitliliğini yansıtarak, Türk yaşam tarzının anlaşılmasına ve yeni nesillere aktarılmasına önemli bir katkı sunar. Türk halıları, geleneksel değerleri ve yaşam tarzını korumanın yanı sıra Türk halı kültürünün gelişimine katkıda bulunur. El dokuması halılar, doğal malzemelerle üretilen ve kişisel beceriye dayalı, işlevsel dokuma aletleri kullanılan eserlerdir. Bu halılar, toplumun kültürünü, geleneklerini ve duygularını her bir ilmekte yansıtan sanat ürünleridir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Türk halı sanatının zirvesine ulaştığı bilinir. Bu çalışma, Türk kültürünün etkisi altındaki topraklarda, geleneksel yaşam tarzını sürdürmek ve ihtiyaçları karşılamak için binlerce renk ve anlamlı motifin kullanıldığı halıların Orta Asya'dan başlayan yolculuğunu, Osmanlı dönemindeki yükselişini ve sonraki dönemlerdeki evrimini ele almaktadır. Bu izlerin Doğu Anadolu, özellikle Malatya bölgesindeki etkileri üzerine odaklanmaktadır. Unutulmaya yüz tutmuş olan halı sanatının bu izlerini koruma ve anlama amacı, bu çalışmanın önemini vurgular.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Halı, Sanat

ABSTRACT

Turkish In these territories, which symbolize the ancient civilization and accommodate diverse cultures, one can find numerous treasures. In the region of Siberia, where the Turks have dwelled, the possessions of our forebears, who were practitioners of the equestrian culture, uncovered within the Pazirik kurgans at the base of the Altai Mountains, have graciously bestowed upon humanity the most ancient known manifestations of this venerable cultural opulence. The development of the art of Turkish equestrian culture, which has thrived according to the geographical attributes, lifestyles, belief systems, and the manner in which nature's influence has manifested within each region where it holds sway, has been vividly brought to life in the enduring exemplars that have reached the present day. Within the Anatolian landscapes, where various facets of equestrian culture have found a home, one can discover an abundance of splendid carpets woven by individuals affiliated with this culture. The realm of carpet art, encompassing a vast array of themes, styles, and technical intricacies, as evident in the diverse array of surviving carpets, plays a pivotal role in comprehending and illustrating the developmental phases of Turkish culture. These carpets, serving as vital conduits in preserving tradition, customs, and the Turkish way of life for successive generations, in addition to the advancement of Turkish carpet culture, constitute a significant artistic legacy on behalf of Turkish culture. Handwoven masterpieces, which are often abundant in Turkish carpet art, are products of manual labour, fashioned through the knowledge, expertise, and skill of artisans, employing simple yet efficient weaving tools and making use of natural raw materials. These artworks serve as mirrors reflecting the culture, traditions, and social customs of the communities in which they originate, encapsulating the emotions, thoughts, and dexterity of the weaver in each stitch. The most monumental instances of these creations are undoubtedly witnessed during the

era of the Ottoman Empire, underscoring the pre-eminence of Turkish arts, including carpet weaving, and thus serving as a prime testament to the distinctive Ottoman artistic ethos. The objective of this study is to present the journey of carpets, commencing from Central Asia and ascending to its zenith during the Ottoman era, where a myriad of colors and motifs, each laden with meaning, were meticulously woven to fulfil the necessities of the people residing in regions influenced by Turkish culture, sustain their livelihoods, and perpetuate the traditions of their cultural heritage.

Keywords: Culter, Carpet, Art

1. GİRİŞ

Halı sanatı, insanlık tarihine ait bir unsur olarak ortaya çıkar ve zaman içinde etkilediği coğrafyanın sanatsal, kültürel ve geleneksel özelliklerini içselleştirir. Halı dokuma, o dönemin ekonomik, sosyal, kültürel ve sanatsal perspektiflerini yansıtır. Türk halı sanatının evrimini incelediğinizde, bu farklı bakış açılarının hepsini gözlemlemek mümkündür. Tarih boyunca, özellikle Orta Asya, Anadolu'nun kuzeydoğusu ve doğusu gibi Türklerin köken olarak kabul edildiği bölgelerde, Türk dokuma sanatı en yüksek düzeyde etkili olmuştur. Bu, Türklerin, Orta Asya'dan başlayarak Anadolu ve bu bölgelerin neredeyse tamamına dokuma sanatını taşıdığı anlamına gelir. İhtiyaçlara göre gelişen Türk dokuma sanatı, Türk kültürünün başlangıcından itibaren ilerlemiştir ve geçen yüzyıllarda dokuma tekniği, kullanılan iplerin renk paleti ve dokuma motiflerinin sembolik ve ikonografik anlamları, Türk kültürünün önemli yönlerini ifade etmektedir.

Türk halı sanatı, Türk topluluklarının Anadolu'ya ve batıya göç etmesiyle birlikte bu bölgelere kendi kültürlerini taşıdığı ve bu kadim kültürün, mevcut yerel kültürle etkileşime girerek daha da zenginleştiği bir süreçte gelişti. Büyük komutan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'ndaki zaferi ve Anadolu'nun kapılarının açılmasıyla birlikte göç eden Türkler, önce göçebe yaşam tarzını sürdürdü ve daha sonra yerleşik düzene geçti, ancak kültürlerine bağlılıklarını sürdürdüler. Anadolu'nun Türkleşmesi, büyük çaba ve özveri sonucu gerçekleşti ve Türk sanatının özellikle Türk halı sanatının değerli örnekleri bu topraklarda yaşatıldı ve hala yaşatılmaktadır. Orta Asya'da ortaya çıkan dokuma örnekleri ile Anadolu'da üretilen dokuma örneklerinin benzerlikleri, bu coğrafyada yaşayan Türklerin ortak kültüre sahip olmalarının ve aynı gelenekleri sürdürmelerinin bir kanıtı gibidir.

Türk sanatının izlerini Anadolu'nun birçok bölgesinde görmekteyiz. Türk sanatının önemli bir parçası olan geleneksel el sanatlarından biri olan düz dokumalar, kültürümüzün çeşitli yönlerini yansıtarak adeta bir kültürel zenginlik belgesi olma özelliğine sahiptir. İhtiyaçlar doğrultusunda gelişen halılar, en parlak dönemlerini Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşamıştır ve sanat eseri niteliği taşıyan bu eserlerin, gelecek nesillere aktarılma önemi giderek artmaktadır.

2. TÜRK HALI SANATI TARİHİ

Genellikle yerlere veya sedirlerin üstüne serilen, duvarları dekoratif amaçlarla süsleyen, namazlık, yastık, minder ve heybe gibi amaçlarla kullanılan, düğümlü ve üç iplik sistemiyle üretilen değişik büyüklükteki örtüler "Halı" olarak adlandırılır. Doğu toplumlarında, bu örtülere ayrıca "Kalı" denir. Türk geleneğinde, kadınların çeyizlerinde halının özel bir yeri olduğundan, "halı" kelimesinin kökeninin "kalın" çeyiz veya "kalınğ" çeyiz eşyası terimlerinden geldiği düşünülmektedir (Durul 1973, s.12). Türklerin yaşadığı bölgelerde göçebe bir yaşam sürmeleri ve hayvancılıkla uğraşmaları, dokuma sanatının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Araştırmacılar, Türkler tarafından dünyaya yayıldığı kabul edilen halı sanatının asıl vatanının, 30-45 kuzey enlemi arasında yer alan bütün Asya'yı çevreleyen bir bölge olduğunu ve gerçek düğümlü halının doğuş yerinin Batı Türkistan olduğunu belirtmektedir (Yetkin 1977, s.2). Bugüne kadar bilinen en eski halı örneği, Orta Asya Türk Halı Sanatı hakkında ilk önemli buluntu olan ve Rus arkeolog C. İ. Rudenko tarafından 1947-1949 yılları arasında Sibirya'daki Altay Dağları eteklerindeki 5 numaralı Pazarık Kurganından çıkarılan "Pazarık Halısı" olarak bilinen halıdır (Resim 1). Bu halının M.Ö. III-II. yy 'da Asya Hunları tarafından dokunduğu tahmin edilmektedir ve Gördes düğüm tekniğiyle yapılmıştır. Kurgan içinde, koşum takımlarında ve ağaç üzerinde Göktürk yazısı ile yazılmış Türkçe kelimelerin bulunması, halının Hun Türkleri ile bağlantısına işaret etmektedir. Halı,

kurganın içine su dolup buzlaşması sonucu bozulmadan günümüze ulaşabilmiştir ve bu önemli eser ilk kez 1953 yılında yayınlanarak büyük ilgi görmüştür (Aslanapa, 1972, s.55).

Resim1. Pazırık Halısı (Aslanapa, 1987)

3. ANADOLU SELÇUKLU DÖNEMİ HALILARI

Tarih boyunca göçebe bir yaşam tarzını benimseyen Türkler, çok geniş coğrafyalara dağılmış ve birçok farklı kültürle etkileşime girmişlerdir. Bu etkileşimler sonucunda kültürleri ve sanatları giderek zenginleşerek, bulundukları bölgelerde etkili olmuştur. Araştırmacılar, Türklerin varlığına dair izlerin bulunduğu bölgelerde ortaya çıktığını kabul ettiği halı sanatının da bu kültürel bağlam içinde gelişip Türkler tarafından farklı yerlere yayıldığını göstermektedir (Aslanapa 1973, s.55). Anadolu kapılarını Türklere açtığında, bu kültürün önemli bir parçası olan halı sanatı da bu coğrafyada hızla yayılmış ve gelişme göstermiştir. Halı sanatı XI. yy'da Selçuklu dönemi ile birlikte Orta Asya'dan batıya doğru yayılmıştır. Ancak, Büyük Selçuklular dönemine ait herhangi bir örnek ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Selçuklu halı sanatını tanımamızı sağlayan şey, Anadolu Selçukluları döneminden kalan orijinal halı parçalarının rastgele bulunmasıdır. Bu halılar genellikle 13. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir (Deniz 2000, s.25).

İlk sekiz Selçuklu halısı örneği, 1905 yılında İsveçli F.RM Martin tarafından Konya Alaeddin Camii'nde bulunmuştur. Bugün, bu halılar İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenmektedir (Resim 2). Bu büyük boyutlu halılar, genellikle Gördes düğüm tekniği kullanılarak dokunmuştur. Hatta bunlardan biri 15 metrekare ölçülerindedir. Halılarda, baklava şeklindeki geometrik desenler, çengelli sekizgenler ve sekiz köşeli yıldızlar gibi geometrik motifler yan yana ve üst üste sıralanarak süslemeler oluşturur. Ancak en dikkat çekici özellikleri geniş kufi yazılı bordürleridir. Renk paletinde yeşil, mavi, kırmızı, açık sarı ve koyu sarı kullanılmıştır (Aslanapa 1973, s.55).

Resim 2. Anadolu Selçuklu Halısı (Aslanapa, 1989)

4. OSMANLI DÖNEMİ HALILARI

Avrupalı ressamların tablolarında XV. yy'ın sonlarına doğru hayvan figürlü halılar yerine, farklı kompozisyonlarda işlenmiş geometrik desenlerle süslenmiş halılar görünmeye başlar (Resim 3). Bu dönemin Osmanlı halıları, özellikle İtalyan ressamların tablolarında belirgin bir şekilde yer alır ve daha sonra diğer Avrupa ressamlarının tablolarında da görülür. Bu tür halılar, özellikle Alman ressam Holbein'in tablolarında sıkça görüldüğü için "*Holbein Halıları*" olarak adlandırılır. Ancak Holbein, bu halı tiplerinin bazılarını hiç resmetmediği için, bu adlandırmaya eleştirel yaklaşılmıştır. Bu halılar dört farklı grupta incelenmiştir. Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunan ve Konya Mevlâna Müzesi'ne taşınan bir parça, Holbein tipi halıların ilk örneği olarak kabul edilir. I. Grup halıların genel özellikleri geometrik desenlerdir ve kenar bordürlerinde kufi yazıdan esinlenen motifler vardır ve zemin, eşit birimlere bölünmüştür. Bu grup halılar Selçuklu geleneğini sürdürmektedir (Yetkin 1974, s.5). II. Grup halılar da I. Grup halılarla benzer bir şemaya sahiptir. Bu halılarda, tamamen geometrik desenlerin yerini stilize bitki motifleri almıştır ve Alman ressam Holbein bu türü hiç resmetmemiştir. Ancak Venedikli ressam Lorenzo Lotto'nun tablolarında görüldüğü için bu tür, "*Lotto Halıları*" olarak anılmıştır. I. ve II. Grup halıların teknik, motif ve kompozisyon özellikleri, Uşak halılarına benzerlik gösterdiği için bu bölgede üretildikleri düşünülmektedir. III. Grup halılarda ise zemin, eşit büyüklükteki karelere bölünmeye devam eder, ancak bu kareler daha büyüktür ve bir kompozisyon oluşturmak için birbirine bindirilmiştir. Bu karelerin içleri, geometrik motifler ve stilize bitki motifleri ile doldurulmuştur. Bu tipin erken örneklerinde kufi yazı bordürde görülür. İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde, bu kufi yazılı tipe örnek olan bir halı bulunmaktadır (Aslanapa 1973, s.59). IV. Grup halılarda ise üçüncü grup halıların farklı bir versiyonu bulunur. Zemin, yine eşit büyüklükteki karelere bölünmüş ve içleri geometrik şekillerle çevrelenmiş bitki motifleri ile doldurulmuştur. Bu halılarda büyük kare bölümler etrafında daha küçük bölümler bulunur. Geometrik şekiller ve yine kufi yazıdan türetilen bordürler, Selçuklu geleneğini yansıtır. Bu grup, Türk halı sanatının evrimini açıkça gösterdiği için büyük öneme sahiptir. Bu halılardaki kompozisyon düzeninin Bergama halılarında devam etmesi, Holbein Halılarının Batı Anadolu'da üretildiği düşüncesini destekler. Holbein tipi halılara benzeyen ancak bu grup dışında incelenen bir başka halı türü de bulunmaktadır. Hans Memling'in tablolarında görülen bu tür, Holbein halılarına oldukça benzemekle birlikte, bazı küçük farklılıklar içerir. Halı zemini, küçük karelere bölünmüş ve içleri kenarları çengelli geometrik motiflerle doldurulmuştur. Ancak karelerin köşelerindeki baklavalar, ince şeritlerle birleştirilerek dik eksenler oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu tür halı, Hans Memling'in Viyana

Gemaldegaleri'nde bulunan "Meryemin Tahtı" tablosunda sergilendiği şekliyle tasvir edilmiştir (Deniz 2000, s.25).

Resim 3. Osmanlı Halısı (Aslanapa, 1989).

5. KLASİK DÖNEM OSMANLI HALILARI

5.1. Uşak Halıları

XV. yy'ın sonlarına gelindiğinde, geometrik desenli halıların gelişimi gözlemlenmiş ve bu desenler 16. yy'da da popülerliğini sürdürmüştür. 16. yy öncesi, Selçuklu halıları dönemi halı sanatı için önemli bir dönemdir. 16. yy'da ise özellikle Uşak ve çevresinde üretilen halılar büyük bir etki yaratır. 16. yy'ın başlarından itibaren hızla gelişen ve tanınan Uşak halıları, yurtdışına da ihraç edilmiş ve Avrupalı ressamların tablolarında sıkça betimlenmiştir. Bu halıların kökeninin, Holbein halılarının ilk iki türü olabileceği düşünülmektedir. Bu tür halılar bazen oldukça büyük boyutlarda olabilirler. Desenleri son derece zengindir ve genellikle bitki motifleri ile oluşturulan madalyonlar içerir. Renkler genellikle tuğla kırmızısı, koyu mavi ve parlak sarıdır. İkincil olarak yeşil ve açık mavi renkleri kullanılır ve bazen siyah konturlar bulunabilir. Beyaz zeminli Uşak halılarında ise renkler daha hafif tonlardadır (Resim 4). Uşak halıları iki temel grupta incelenir ve bu gruplar arasında küçük farklılıklar bulunur (Deniz 2000, s.25). Madalyonlu Uşak halılarında, büyük bir madalyon ortada yer alır ve yanlarda sivri dilimli madalyonlar sonsuzluğu simgeleyecek şekilde dizilir. Her madalyon, alt ve üst uçlarından çıkan motiflerle genişletilmiştir. Bu halılar genellikle büyük boyutlardadır. Renk paleti koyu mavi, koyu kırmızı, lacivert, yeşil, açık mavi ve sarıyı içerir ve bu renkler kontrast oluşturacak şekilde kullanılır. Sarı çiçeklerle doldurulmuş lacivert zemin üzerine koyu kırmızı ve mavi madalyonlar, bu türün en iyi örnekleridir. Kırmızı zeminli olanlar daha zengindir ve madalyonlar lacivert renkte olur (Çağman, 1983, s.11). Yıldızlı Uşak halıları, zaman içinde madalyon şekillerinin değişerek yıldız şeklini aldığı madalyonlu halıların evrimiyle ortaya çıkar. Bu halılarda kompozisyon, sekiz kollu yıldızlarla baklava dilimlerinin kaydırılmış eksende sıralanmasıyla oluşur. Üst sıradaki yıldız, alt sıradaki baklava dilimine denk gelir, bu da sonsuzluk etkisini artırır. Bu halılar genellikle orta boyuttadır (Deniz, 2010, s.15). Zemin genellikle kırmızıdır ve yıldızlar ile madalyonlarda koyu mavi kullanılır. Madalyonların içi sarı ve kırmızı bitki motifleriyle doldurulmuştur. Zaman zaman zemin maviyken madalyonlar kırmızı olabilir. XVI. yy'ın sonlarına doğru, Uşak halıları Avrupa'da daha fazla talep görmeye başlamış ve soylu aileler kendi armalarını taşıyan halılar sipariş etmiştir. En eski Uşak halıları, XVI. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir. Uşak halılarının bu ana tiplerine ek olarak, 17. yy'a tarihlenebilen ve madalyonlu ve sıralı şekillerle üretilen iki grup daha vardır. Bu gruplar, renk, desen ve bordür özellikleri bakımından Uşak halılarına benzerlik gösterdikleri için bu kategoriye dâhil edilmiştir. Bazıları, yıldız ve madalyonların sonsuz bir his uyandıracak şekilde sıralandığı bu grupta bulunur. Sekiz köşeli

yıldızların büyük palmet haline dönüştüğü dört köşe kesimli basitleştirilmiş madalyonlar içerirler. Uşak halılarının madalyon düzenine sahip başka bir grubu da Çin bulutu bordürlerin görüldüğü halılardır. Çin bulutu deseni zemin deseni olarak kullanılmıştır. Bu türden örnekler İstanbul İslam Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır (Kırgızoğlu 1998, s.60). Uşak halıları, Türk halı sanatının ikinci parlak dönemini oluşturarak XVI. yy'dan XVIII. yy'ın sonlarına kadar etkili olmuştur. XVIII. yy'ın sonlarına doğru bazı tipleri bozulmuş olsa da bu halıların bazı örnekleri günümüze kadar ulaşmıştır.

Resim 4. Uşak Halısı (Aslanapa, 1989)

5.2. Bergama Halıları

Bergama halıları, diğer halı gruplarına göre daha fazla tarihsel bağlılığı yansıtmaktadır. Bu halılarda, Selçuklu geleneğine dayalı olarak geometrik desenler, stilize bitki motifleri ve kufi yazıdan türetilmiş bordürler hala kullanılmaktadır (Resim 5). Bu halıların Holbein halılarının III. ve IV. tiplerinden etkilendiği düşünülmektedir. Ardışık eşit büyüklükteki kare bölmeleri içeren kompozisyonları, büyük sekizgenlerle ve ortada bir sekizgenin çevresinde daha küçük sekizgenlerin yer aldığı şemaları sürdürmeye devam etmektedir. Bu halılarda geometrik desenler, bitki motifleriyle iç içe geçmiştir (Balcı, 2012, s.83).

İlk Bergama halıları, üst üste dizilmiş büyük ve yassı sekizgenlerden oluşuyordu. Daha sonra, merkezde büyük bir sekizgenin bulunduğu, alt ve üst kenarlarda ikişer küçük madalyon içeren kompozisyonlar ortaya çıktı. En eski Bergama halıları, devetüyü, kirli beyaz, kırmızı, mavi, ceviz yeşili ve kahverengi gibi iki renk tonunun yan yana kullanılmasıyla Selçuklu geleneğini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu halılar, 15. yy'daki hayvan figürlü halılarla da yakından ilişkilidir. Bu, Türk halı sanatında iç içe gelişen tiplerin en belirgin özelliği olarak ön plana çıkar (Bilgin, 1997, s.8).

Resim 5. Bergama Halısı (Aslanapa, 1989)

6. OSMANLI SARAY HALILARI

16.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, genişlemesi ve zenginleşmesiyle sanat alanında da büyük bir gelişme yaşamıştır. Bu dönem, Türk halı sanatında yeni tekniklerin ve desen anlayışlarının doğmasına katkı sağlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan halılar "Osmanlı Saray Halıları" olarak bilinir (Resim 6 - 7). Osmanlı İmparatorluğu içinde Topkapı Sarayı'nda "Ehl-i Hiref" adı verilen sanatçılar çalışıyorlardı. Bu sanatçılar, İran kökenli ustalar ve Anadolu'dan gelen ustalar olarak iki gruba ayrılırdı. 16. ve 17. yüzyıllara ait Ehl-i Hiref kayıtlarında, halı dokuyanlar "Cemâat-i Kâliçebafân" olarak anılırdı (Deniz 2000, s.25).

Ancak, 18. yüzyıla ait kayıtlarda Cemâat-i Kâliçebafân adına rastlanmaz. Bu dönemde, saray için iş gerektiğinde, ihtiyaç diğer esnaflardan karşılanırdı. Örneğin, 1139/1727 tarihli bir belgeye göre Hırka-i Şerif odasının teşrifatı için Uşak'ta halı dokundurulmuştur. Bu halılarda, başlangıçta İran etkisi görülse de temel motif sonsuzluktur. Saray Halıları, diğer Türk halılarından farklı olarak İran düğümü kullanır. İran halılarının madalyon düzeni, Madalyonlu Uşak halıları gibi alınarak Türk halı üslubuna uyarlanmıştır (Yetkin 1974, s.41). Ayrıca, İran halılarının zemin dolgularındaki motifler, Türk üslubundaki natüralist lale, sümbül ve karanfil çiçekleriyle birleştirilerek yeni desenler oluşturulmuştur. Saray halıları, 18. yüzyıla kadar evrimini sürdürmüş ve sonrasında Uşak ve Konya bölgelerinde natüralist çiçek desenleriyle devam etmiştir. 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde farklı bölgelerde birçok halı dokunmuş olsa da dönemin bazı insanları konar-göçer yaşadığı için, dokunan halılar stilistik olarak bir veya birkaç bölgenin özelliklerini taşımaktadır (Kırgızoğlu 1998, s.62).

Resim 6. Osmanlı Saray Halısı (Aslanapa, 1989)

Bu sebeple birçok halının kökeni belirsizdir ve sıklıkla "Yörük halısı" veya "Anadolu halısı" olarak adlandırılır. 17. yüzyılda Batı Anadolu'da, Gördes, Kula, Bergama ve Milas; İç Anadolu'da ise Lâdik, Kırşehir ve Mucur gibi bölgelerde halı üretimi öne çıkmıştır. Gördes halıları, saray halılarına büyük benzerlik gösterir ve 17. yüzyıldan itibaren yaygınlaşarak günümüze kadar gelmiştir. Kula ise, 16. yüzyıl Osmanlı Saray halılarının geleneğini Batı Anadolu'da 18. ve 19. yüzyıllarda sürdüren önemli bir merkez olmuştur (Eroğlu 2020, s.25). Bergama halıları ise en eski örnekleriyle Selçuklu dönemi motiflerini günümüze taşımıştır. İç Anadolu Bölgesi'nde ise en büyük halı üretim merkezi Konya'dır. Konya bölgesi halıları, Karapınar, Sille, Obruk, İnlice Köyü, Lâdik, Sarayönü, Ereğli ve Karaman gibi yerleri içine alır ve genellikle bu bölgelerin adıyla anılırlar. Kırşehir ve Mucur halılarının tarihçesi hakkında çok az bilgi bulunsa da İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi, İstanbul Vakıflar Halı Galerisi, Konya Mevlâna Müzesi ve yurt dışındaki çeşitli müze ve koleksiyonlarda 17. ve özellikle 18. yüzyıllardan başlayarak 20. yüzyılın ortalarına kadar dokunmuş örnekler bulunmaktadır. Benzer dönemlerde Isparta, Burdur, Kayseri, Bor, Sivas, Simav gibi bölgelerde de halıcılık faaliyetleri yürütülmüştür. Bu şehirlerde halıcılık, "Halı Kumpanyası" adını taşıyan bir İngiliz şirketi tarafından da başlatılmış ve bu bölgelerdeki halı üretimi diğer merkezlere kıyasla daha yeni bir olgudur (Kırgızoğlu 1998, s.63). Türk halı sanatı 19. yüzyılın sonlarına kadar gelişimini sürdürmüştür. 19. yüzyılda, geleneksel yöntemlerle halı dokuyan eski merkezlerin yanı sıra, İç Anadolu Bölgesi'nde Karaman, Karapınar, Sille, Kavak (Konya), Yahyalı, İncesu, Tomarza, Bünyan (Kayseri), Bor, Çamardı, Maden (Niğde), Kırşehir, Yozgat, Sivas, Taşpınar, Aksaray gibi yeni merkezler de önem kazanmıştır. Batı Anadolu Bölgesi'nde ise Döşemealtı (Antalya), Yağcıbedir (Balıkesir), Kozak, Yunddağ (İzmir-Manisa), Ayvacık, Ezine (Çanakkale), Dazkırı (Afyon) gibi bölgelerde halı üretimi dikkat çekmeye başlamıştır (Deniz 2000, s.55).

Resim 7. Osmanlı Saray Halısı (Aslanapa, 1989)

7.MALATYA HALI ÖRNEKLERİ

Malatya yöresinde yapılan saha araştırması yörede kompozisyon, renk, yanış ve dokuma tekniği açısından Türk halı sanatının bir devamı olarak veriler sunmaktadır. Resim 8 ve 9 da kullanılan göbek, göl olarak da adlandırılan kompozisyonlar ve kullanılan kırmızı, sarı, siyah tonları karakteristik Türk halı sanatının en belirgin özelliklerini taşımaktadır.

Resim 8. Malatya Halısı (Bozdağ, 2021)

Resim 9. Malatya Halısı (Bozdağ, 2021)

Türk halı sanatında kullanılan yanışlar sadece halı örneklerinin dışında yastık ve diğer düz dokuma örneklerinde görülmektedir. Resim 10'da Malatya yöresinde dokunan yastık halısı üzerinde kullanılan yanışlar ve renkler bunun en güzel örneklerinden bir tanesidir.

Resim 10. Malatya Yastık Halısı (Bozdağ, 2021)

Türk halı sanatının örnekleri Malatya yöresinde artık az sayıda dokunmakta ve kullanılmaktadır.Yörede köylerde misafir odası veya konut odası olarak düzenlenen kısımlarda bu dokuma örnekleri ile süslenmektedir.Eve gelen misafir veya yörede geniş aile fertlerinin özel toplanma alanı olarak kullanılmaktadır.Önemli konuların veya güzel zamanların sohbetler eşliğinde vakit geçirildiği anıların paylaşıldığı dokuma eserlerin binbir motifle süslendiği mekanlar olarak yaşatılmaya garet gösterilen kültürel bir zenginlik olarak az sayıda örnegi sürdürülmektedir.

Resim 11. Malatya Halısı (Bozdağ, 2021)

Resim 12. Malatya Halısı (Bozdağ, 2021)

8. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Anadolu coğrafyasında çeyiz hazırlıkları için kullanılan halılar ve düz dokuma yaygılar, çadır ve evlerde yer sergileme, örtü, perde ve süs eşyaları olarak dokunmuş ve milletimizin geçmiş inançları ile yaşam felsefesini yansıtan önemli bir kültürel mirası temsil ederler. Her biri birer sanat eseri olan bu halılar, motifleri aracılığıyla geçmişten günümüze ışık tutarlar. Halı dokuma sanatı, kökenini Orta Asya'ya dayandırır ve zaman içinde Anadolu'ya yayılarak çeşitli desenler ve motiflerle zenginleşmiştir. Bu sanatın altın çağı, şüphesiz Osmanlı döneminde yaşanmıştır ve bu döneme ait izler Anadolu'nun dört bir yanında görülebilir. Malatya'da halı dokumacılığının tam olarak ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başladığı dönemden itibaren bu bölgede dokuma geleneğinin oluştuğu düşünülmektedir. Bu köklü sanatın Orta Asya'dan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde dünya çapında ün kazanması, Türk kültürünün ve sanatının derin köklerini yansıtan küçük bir parçadır. Özellikle Malatya ilinde, yanlış bir şekilde "holben" adıyla anılan, aslında Uşak ve Bergama halı gruplarına dayanan kompozisyonların yaygın bir şekilde kullanıldığı örnek halılarda bu etki açıkça görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Malatya yöresinde dokunan halıların renk, motif ve kompozisyon özelliklerinin, Orta Asya'dan Anadolu Selçuklu ve oradan Osmanlı İmparatorluğu dönemine kadar uzanan izlerini göstermektir. Bu izler, köklerin devamlılığı ve kültürel mirasın zenginliği açısından büyük önem taşımaktadır. Geçmişin bu değerli el sanatının günümüze ulaşması, Anadolu'nun zengin kültürel dokusunun bir parçasını oluşturmanın yanı sıra, tarih ve sanatseverler için de büyük birer kaynak teşkil etmektedir.

KAYNAKLAR

Aslanapa O. (1972). *Türk halı sanatı*. Yapı Kredi Yayınları.

Aslanapa, O. (1987). *Türk halı sanatı'nın bin yılı.* Eren Yayıncılık.

Balcı, N. (2012). Türk halı sanatında mitolojik kaynaklı bazı motifler. *Arış Dergisi,* 8(38), 38- 51. https://doi.org/10.34242/akmbaris.2019

Bilgin, Ü. (1977). Saf seccadeler*, Kültür ve Sanat Dergisi*, 3(6).

Çağman, F. (1983), Osmanlı türk sanatı sergisi, *Sanat Dünyamız*, 9(27)

Deniz, B. (2010). Azerbaycan ve Anadolu-Türk halılarının benzer özellikleri. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 0(18). https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2560/32982

Deniz, B. (2000). *Türk dünyasında halı ve düz dokuma yaygıları.* Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. Diyarbekirli, N. (1972). Hun sanatı. MEB Yayınevi

Durul, Y., & Aslanapa, O. (1973). Selçuklu halıları: başlangıcından onaltıncı yüzyıl ortalarına kadar Türk halı sanatı. Ak.

Eroğlu, A. (2020). 16. ve 17. yüzyıl Safavi dönemi seccâde örnekleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* 26(45), 710-721. https://doi.org/10.35247/ataunigsed.781803.

Kırgızoğlu G., N. (1998, 27-31 Mayıs). Altaylarda pazırık kurganından çıkan motiflerin anadolu ve Türk cumhuriyetlerinde yaşayan izlerinden bazı örnekler. *Türk soylu halkların halı, kilim ve cicim sanatı uluslararası bilgi şöleni bildirileri*. Varan Matbaacılık.

Yetkin, Ş. (1977). *Sanat Tarihi Yıllığı* VII, Sanat Tarihi Enstitüsü.

KAYNAK KİŞİLER

Alişan Hayırlı, (59), üniversite mezunu, gazeteci, yazar, görüşme tarihi ve yeri: 17 Nisan 2021 / Paracık/Gündüzbey/Malatya

Birol Bayram Güngör, (53), üniversite mezunu, uzman tarihçi, görüşme tarihi ve yeri: 18 Nisan 2021 /Temelli/Yeşilyurt/ Malatya

Burak Güngör, (25), üniversite mezunu, öğretmen, görüşme tarihi ve yeri: 18 Nisan 2021 / Temelli/Yeşilyurt/Malatya

Emre Bozdağ, (29), üniversite mezunu, öğretmen, görüşme tarihi ve yeri: 19 Nisan 2021 /Tecde/Yeşilyurt/ Malatya

Gülten Akyıldız, (30), lise, ev hanımı, görüşme tarihi ve yeri: 18 Nisan 2021 / Tataruşağı /Akçadağ/Malatya

Özgül Taş, (45), lise mezunu, dokuma usta öğretici, görüşme tarihi ve yeri: 7 Mayıs 2021 /Kepez/Akçadağ/ Malatya Süleyman Demir, (55), üniversite mezunu, öğretmen, yazar, görüşme tarihi ve yeri: 7 Mayıs 2021 /Merkez/Akçadağ/ Malatya

Zöhre Alkaş, (50), İlkokul, ev hanımı, görüşme tarihi ve yeri: 18 Nisan 2021 /Çakılpınar/Akçadağ/ Malatya

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MEKÂNSAL BİR İMGE OLARAK DEHLİZ

DEHLIZ (VESTIBULE) AS A SPATIAL IMAGE IN CLASSICAL TURKISH POETRY

Abdulkadir ERKAL[1]

[1] Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye

[1] abdulkadirerkal@anadolu.edu.tr

ÖZET

Mekân, toplumların belleğinde yer eden yaşanmışlıkları ve anıları içinde barındıran en önemli unsurlardan birisidir. Özellikle geleneğin sürdürülebilmesinde en önemli rolü oynamaktadır. Mekânlar, görünürlükleri itibariyle koruyuculuğu, sınırlılıkları, yalın ve çoğul anlamlarıyla daha çok bilinçle karşılaştırılabilir. Bir diğer taraftan tıpkı farklılaşmaların öne çıktığı bilinçte olduğu gibi mekânlarda da iç ve dış farklılıklar göze çarpar. Divan şairleri gündelik yaşamın içinde var olan mekânlar ve bu mekânların aktörlerini şiirlerinde betimleme yoluyla ustaca kullanırlar. Soyut alanda ürettikleri hayallerini, somut olanla sembolleştirerek oluşturdukları imgelerle sembolik hayal gücünün sınırlarını en üst perdeden sunmaya çalışırlar. Dehliz de bu tür mekânlardan bir tanesidir.

Kelime anlamı olarak 'kapı ile eşik arasındaki yer' anlamına gelen dehliz, ezoterik mekânsal kavram olarak iç ve dış arasındaki ana koridoru simgelemektedir. Klasik Türk şiirinde bu bağlamda ele alınan kavramla ayrıca daralma/genişleme paradoksu etrafında da imge olarak kullanılmıştır.

Şiir bize kelimelerin nasıl anlam ürettiğini anlatmakla kalmaz, aynı zamanda kelimelerin bilinçaltında hayal gücünün yapısıyla nasıl ilişkide olduğunu da anlatır. Bu çalışmada, dehlizin Klasik Türk şiirinde mekânsal imge olarak kullanım şekli ve bunun yanında metinlerin poetik yaklaşımları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Mekân, Dehliz, İmge

ABSTRACT

Space is one of the most important elements that contains the experiences and memories that remain in the memory of societies. It especially plays the most important role in sustaining the tradition. Spaces can be compared to consciousness in terms of their visibility, their protectiveness, their limitations, and their simple and plural meanings. On the other hand, just like in consciousness where differentiations come to the fore, internal and external differences are also noticeable in spaces. Divan poets skillfully use the spaces that exist in daily life and the actors of these spaces by describing them in their poems. They try to present the limits of symbolic imagination at the highest level with the images they create by symbolizing the dreams they produce in the abstract field with the concrete. The vestibule is one of such spaces.

The vestibule, which literally means 'the place between the door and the threshold', symbolizes the main corridor between the interior and exterior as an esoteric spatial concept. In classical Turkish poetry, the concepts discussed in this context were also used as images around the contraction/expansion paradox.

Poetry not only tells us how words produce meaning, but also how words relate subconsciously to the structure of the imagination. In this study, the use of the cloister as a spatial image in Classical Turkish poetry, as well as the poetic approaches of the texts, is emphasized.

Keywords: Classical Turkish Poetry, Space, Vestibule, Image

GİRİŞ

Zaman içerisinde dünyadaki değişiklikler mekân üzerine yeni yorumların yapılmasını sağlamıştır. Bu anlayışa göre mekân, insanın algısı, insan ile nesneler arası ya da nesnelerin birbirleriyle ilişkileri açısından ele alınarak bu ilişkiler içinde zamana bağlı olan bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu ilişki içinde mekân bir nesne olarak değil insana anlama ufku açan bir alan olarak görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında mekân kavramı içinde soyut ile somut arasında sürekli bir gidiş-geliş çeşitliliği bulunmaktadır.

Konumuzun esas kısmı olan dehlizin fenomenolojik açıdan ihtiva ettiği anlamı bulmak gerekmektedir. Bu amaçla fenomen konusundaki açıklamalara bakıldığında ise onun kelime olarak *görünen şey* ve *başka bir şey gibi görünme* anlamlara gelmektedir. Böylece fenomenin taşıdığı bu anlamları itibariyle görünenin ötesindekine işaret etme anlamına geldiği söylenebilmektedir. Fenomen *görünen şey* demek olduğuna göre fenomen olarak incelenmesi gereken de görünenin ötesindeki anlama durumu olmaktadır (Mert, 2017, 14). Dehliz, gölgelik ve tahtapuş, özellikle çok katlı evlerde odalar öncesi ara mekânlar olarak karşımıza çıkan bileşenlerdir. Yerasimos (2006, 312) ve Devellioğlu'nun (2013, 194) "hol, geçit, koridor", TDK'nın (2010, 612) "üstü kapalı dar ve uzun geçit", Şuuri'nin (Yılmaz, 2019, 1824) "kapı ile ev arasında uzun yer -üstü kapalı olsun ya da olmasın-, iki kapı aralığı yer" olarak tanımladığı dehliz, Tülay Artan'a göre sicillerde "hayat"a karşılık gelmektedir (Özkaya, 2019, 50). Cafer Efendi de *Risale-i Mimariyye*'de bu mekânı "iç kapı önü, iç hayat", Mehmet Efendi (Düzenli, 2015) de Tuhfe-i Se-Zebân'ında aynı şekilde "ev önü ve kapı arası" (Sâha vü pîş-i serâ ev önidür/Kapu arası dimekdür dehliz kt.25) olarak tarif eder.

Dehliz, gerçekten de odalar ve diğer mekânlar arasında onları bağlayıcı bir role sahip geçiş mekânıdır ve sofa gibi oturma mekânı özelliğinin olmadığı düşünülmektedir. On sekizinci yüzyılda evlerde daha sık karşılaşılan bir bileşen olması, odaların diğer bileşenlerle birlikte üst katlara doğru çıkması ve bunları bağlayıcı bir mekâna ihtiyaç duyulmasıyla açıklanabilir (Özkaya, 2019, 50). Dehliz, kişinin girmek ve çıkmak için geçmesi gereken eşik gibi ara bir yerdir. Bu dehlizsel mekân sınırlı bir alanı kapı ile ev arasındaki eşiği teşkil eder. Bu bakımdan birçok amaç için kullanılan bir mekândır. Dehliz, evin içinden bakınca dışarıda, dışarıdan bakınca da evin içinde konumlandırılmış gibi görünen iç ve dış paradoksunu birleştiren düalist bir mekândır. Dehlizi genel anlamda mekânlar arasında birleştirici ara mekân olarak açıklayabiliriz. Bu anlamın yanında bazı mimari yapıların -cami, kilise, hamam, medrese vb- altlarına kazılan gizli geçit, tünel ve bölme gibi karanlık, izbe gibi yerlere de dehliz anlamı verildiğini felsefi ve edebi metinlerde müşahede etmekteyiz.

1. KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE DEHLİZ

Edebi metinlerde mekânların algılanışı ve mekânların, kişilerin iç özelliklerini yansıtmaları, olgusal düzlemde sürekli devinim halindedir. Bir mekânın algılanışı aynı kişi için bile zıt yönlerde seyir eder. Belirli bir süre zarfında labirent olan bir mekân başka bir zaman diliminde açık mekâna dönüşebilmektedir (İçli, 2008, 351). Klasik Türk şiirinde dehliz, kapalı alandan açık alana geçişin bir sembolü olarak ele alındığı gibi, kapalı alanların felsefi metinlerdeki ezoterik anlamlarından hareketle özellikle tasavvufi metinlerde irşad mekânı olarak da ifade edilmektedir.

Edebi metinlerde dehlizle ilgili imgeler oluşturulurken özellikle kapalı ve karanlık alan özelliğine vurgu yapılır. Ev ve köşklerdeki kapalı kapı önü veya mahzen gibi kapalı olan bölmeleri divan şairinin hayal dünyasında yaşamdan ve hayattan kopuk alanlar olarak yer almıştır. Karanlık, divan şiirinin dünyasında hep olumsuz olarak görülmüştür. Bundan dolayı karanlığı aydınlığa, hakikate dönüştürme çabası olmuştur. Şairler özellikle kasidelerde memduhlarının köşk ve kasırlarını tasvir ederlerken dehlizin bu yönünü ön plana çıkararak, dehlizi aydınlığa çevirmenin yollarını aramışlardır. Nehcî (ö.1680), aşağıdaki beytinde İbrahim Paşa için yazdığı kasidesinde onun köşkünü anlatırken, onun yüce köşkünün dehlizini güneş ve ayın değil kudret eliyle asılmış nurlu bir kandilin o dehlize layık olduğunu ifade ederken, ışığın ilahi kudret yönünü ortaya koymuştur:

Degüldür mihr ü meh dehlîz-i kasr-ı kadrine el-hak
Yed-i kudretle asılmış iki kandîl-i nûrânî (Nehci k.5/30)

(Kudretinin kasrının dehlizine güneş ve ay değil kudret eliyle asılmış nurlu kandil layıktır.)

Sabir Parsa (ö.1679) da dünyayı sarayın kapısının dehlizi olarak tasvir ederken ay ile güneşi de o sarayın hizmetçileri olarak hayal eder. Ay ve güneşin o saraya hizmeti karanlık olan dehlizi aydınlatması dolasıyladır:

Dehlîz-i der-i bârgeh-i satvetidür çarh
Mihr ile meh ol bârgehe iki perestâr (Sabir Parsa k.2/32)

(Dünya/felek (onun) kudret sarayının kapısının dehlizidir. Güneş ve ay da o sarayın iki hizmetçisidir.)

Dehlizler kapı önü ve geçiş koridoru olduğundan ve ayakkabı ile üzerinden geçildiğinden dolayı bu alanlara sergi olarak daha basit olan hasırlar serilirdi. Hasır, divan şiirinin anlam dünyasında gösterişsizliği, sadeliği ve fakirliği simgeler. Otlardan örüldüğü için de kuru, serttir ve üzerinde herhangi bir nakış, süsleme yoktur. Hâzık (ö.1763) dehlize uygun hasırın çarh atlasının bile uygun olmayacağını, yüce insanların alınlarının nakışlarının dehlizin yüzüne yettiğini ifade eder:

Ferş-i dehlîzi yeter nakş-ı cibâh-ı a'yân
Atlas-ı çarh degil olmaga şâyeste hasir (Hazık k.6/45)

(Dehlizin yüzüne çarh atlası uygun değildir, a'yânın alınlarının nakşı yeter.)

Atlas gökyüzü, felek anlamına geldiği gibi bir tür kumaş çeşidi olarak da bilinmektedir. Atlas-ı çarh terkibini şairler atlas'ın iki anlamını da içinde barındıracak şekilde tevriyeli kullanarak hayallerini genişletmişlerdir. Şentürk'ün de ifade ettiği gibi bu ikili kullanım o derece fazladır ki çoğu zaman kumaş ve felek kavramları birbirine karışmış ve iki farklı boyuttaki bu nesneler sadece bir kumaş adıymış gibi şiir konu edilmiştir (Şentürk, 2016, 413). Hâzık, bir başka kasidesinde de atlas kumaşının dehlizin hasırı yapılsa, hâkimlerin alınlarının eserleri o hasırı nakışlarla donatacağını söylerken, hasırın nakışsız ve sade bir sergi olduğuna imada bulunur.

Eylese atlas-ı gerdûnı hasîr-i dehlîz
Pür eder nakş ile âsâr-ı cibâh-ı hükkâm (Hâzık k.2/33)

(Feleğin atlasını (kumaşını) dehlizin hasırı yapsa, hâkimlerin alınlarının eserleri o (hasırı) nakışlarla doldurur.)

Nâbi (ö.1712) de dehlize sarılan eski hasırın dehlize uygun bir sergi olsaydı feleklerin çoktan o yere yüzlerini süreceklerini ifade ederken, hasırın sade ve gösterişsiz olmadığından dem vurmaktadır:

Ferş iderdi yüzüni hâke felekler çokdan
Olsa şâyeste-i dehlîzi eger köhne ḥasîr (Nâbi k.8/33)

(O eski hasır o dehlize uygun olsaydı felekler çoktan o yere yüzlerini sürerlerdi.)

Hermetik metinlerde, ilim talibi olan kişi, yer altında karanlık, labirent şeklindeki dehlizlerden geçerek mürşidine kavuşur. Eğer talib, dehlizlerdeki aşamaları başarıyla geçemezse, dehlizdeki sırların ifşa olunmaması adına, ömür boyu dehlizde tutulur. Bu manayla dehliz sırlar mekânı olarak da adlandırılır. Celîlî (ö.1569), Leyla vü Mecnun mesnevisinde Mecnûn'un aşkının ifşa olması olayını anlatırken, bütün dünya dehlize çevrilse bile Mecnûnla ilgili dedikoduların yayılmasını engelleyemeyeceğini söylerken, dehlizin sırlar mekânı olduğuna da işaret eder:

Yapılsa cihânda cümle dehlîz
Turmaya dehân-ı fitne-engîz (Celîlî, Leyla vü Mecnun 381)

(Dünyanın her yerine dehliz yapılsa bile bu fitne saçan ağız durmaz)

Dehlizlerin yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı sözlüklerde *'iç hayat'* anlamının da bulunduğu belirtilmektedir. Özellikle hermetik metinlerde dünyaya alternatif bir mekân olarak yer aldığı görülmektedir. Dünyadan ve insanlardan soyutlanmış ve dünyevi unsurların geride bırakıldığı alternatif bir mekân olarak düşünülmesi[1], tasavvuftaki salikin seyr ü sülukuyla özdeşleşmektedir. Tasavvufta mürit dünyevi bütün istek ve arzulardan kendini soyutlayarak manevi olarak kendini tamamen karanlığa gark eder ve sülukunu tamamlayarak nihai makama ulaşır. Edebi metinlerde kendini dış dünyadan soyutlayan müridin mekânı sembolik olarak dehlize teşbih edilir. Hazık aşağıdaki şiirinde bu noktadan hareketle, dehlizi bir irfana benzeterek, arif olma yolunun dehlizden geçtiğini ve bu dehlizden içeri sufi, zahid gibi ikiyüzlülerin giremeyeceğini ifade eder:

Behey sûfî sen olmazsın sezâ dehlîz-i irfâna
Hasîr-âsâ ruhun zerd eyleme gel bu riyâdan geç (Hâzık g.32/5)

(Ey sofi sen irfan dehlizine uygun değilsin. Hasır gibi yüzünü sarartma da gel bu ikiyüzlülükten vazgeç)

Erzurumlu Zihni (ö.1794) de aynı şekilde dehlizi aşk köşküne konumlandırarak bu dehlize zahid gibilerin değil de sevgilinin muhabbetine düşkün olan âşıkların girebileceğini söyler:

Zâhid değil sezâver-i dehlîz-i kasr-ı 'aşk
Âşüfte-i mahabbet-i dildâr bizleriz (Erzurumlu Zihni g.124/3)

(Aşk köşkünün dehlizinin uygunu Zahid değil, sevgilinin muhabbetinin düşkünü olan bizleriz.)

Zihni'nin muhabbet kavramına vurgu yapması, dehliz gibi kapalı alanlarda yapılan irşad ile yakından ilgilidir. Yenişehirli Avni (ö.1826), bir na'tında bir adım daha ileri giderek Allah'ın makamını rıza dehlizi olarak betimlerken, Allah'ın her türlü hükmüne sorgusuz teslimiyet yeri olarak görür. Şeytanın Allah'ın hükmüne rıza göstermemesi o dehlizden kovulmasına sebep olmuştur.

Nice âdem diyem ol şahsa ki bir nefs içün
Ola Şeytân gibi dehlîz-i rızâdan merdûd (Y. Avni, naat 11/15)

(Nefsi için şeytan gibi rıza dehlizinden kovulmuş olana ben nasıl insan diyeyim.)

Mevlânâ, Mesnevi'de Avni'nin düşüncesine benzer bir şekilde elest bezmini dehliz olarak hayal eder: "*Biz, kaza kadısının şu dehlizinde, "Elest (değil miyim) ve belâ (evet)" davasının [görülmesi] için bulunuyoruz. Mademki "Evet" dedik, [buradaki] amelimiz ve sözümüz bu imtihanın tanıkları ve ifadesidir. Kadı'nın dehlizinde niye susakaldık? Şahadet etmeye gelmedik mi biz? Ey şahit! Ne zamana dek kadı'nın dehlizinde mahpus kalacaksın? Vakitlice şahadet ediver. Seni buraya, o şahadette bulun, inatla itaatsizlik etme, diye çağırdılar*." (Mesnevi, 2. Defter 174-178). İmam-ı Gazali'nin, el-Munkız'da yer alan "*Ve ondan önce ne gelirse gelsin, onu (Tanrı) arayan için bir dehliz gibidir*" (Musa, 2018, 73) ifadesinde, dehlizi mistik yol olarak görmesi, tasavvuftaki 'fena-yı fena' (fenanın fenası) terimiyle, fenanın (yok oluşun) bekanın dehlizi olarak (Erginli, 2006, 263) görülmesi durumuyla benzerlik arz etmektedir. Allah'ı arayanın yeri olarak dehlizin mekân olarak

[1] Hermetik bir eser olan ve müellifi bilinmeyen Sırru'l-Halika isimli eserde müellif nasıl bilge olduğunu şöyle anlatır: "*Rüyamda yaşlı bir amca "Kalk Balinus! Eğer yaradılışın sırlarını öğrenmek istiyorsan bu dehlizden içeri girme cesaretini göstere dedi. Ben de ona fakat hiçbir şey göremiyorum çok karanlık, ayrıca müthiş rüzgar var dedim. Bunun üzerine o, "Bir fanus içerisine ışık yak ki, buradaki karanlığı aydınlığa çevirebilesine dedi. Bu sözler üzerine sükunet buldum ve sevindim. "Peki sen kimsin?" diye o amcaya sordum. O "Ben senin tabiat-ı kamilen'im" dedi. Uyanmışım. Dediği gibi yaptım. Karanlık dehlize elimde bir fenerle girdim. Epey gittikten sonra ilerde altından yapılma bir taht üzerine oturmuş bir adam gördüm. Elinde zümrütten bir levha ve önünde de bir kitap vardı. Zümrüt levhada 'Sına'ü't-tabia', kitapta ise 'sırru'l-halika' yazılıydı. Levhayı ve kitabı aldım, dehlizden gerisin geri çıktım. Kitaptan mahlukatın sırlarını ve eşyanın sebeplerini, levhadan da sına'u't-tabia'yı öğrendim. Böylece meşhur bir bilge oldum*." (Kılıç, 2010,109). Mevlana da Mesnevi'sinde "*Ben bu kapıya bir şey istemek için geldim; dehlize gelir gelmez baş köşe oldum*" (Mesnevi, 1. Defter/2796) ifadesi de bu düşünceyle paralellik arzetmektedir.

seçilmesi karanlıktan aydınlığa, yokluktan (fena) varlığa (beka) geçişin bir sembolü olarak düşünülmektedir.

Yukarıdaki örneklerden de hareketle şairler, Tatar'ın da ifade ettiği gibi 'yerleşme' (yeryüzünde varolma) sürecinde pratik ihtiyaçları için kurgulayıp ürettikleri en temel mimari formlar olan zemin, kapı, eşik, pencere, köprü, duvar, dehliz, geçit gibi yapıları ışık-karanlık ikilemine referansla dini bağlamda birer metafora dönüştürmektedirler. Geleneksel ruh-beden ayrımı bağlamında- 'beden' açısından fiziksel formlar olarak karşımıza çıkan yapıları, ayrıca ruh (bilinç, maneviyat) açısından metafiziksel form ve yapılar olarak yeniden tasarlamış görünmektedirler. Buna göre bedenin içinde olduğu ışık geçirmez mekânın sınırını aşıp ruhun ait olduğu şeffaf (metafiziksel) mekâna bizi yönlendirecek bir eşik, geçit, köprü, pencere, kapı, dehliz ihtiyacı belirleyici olmuş görünmektedir. (Tatar, 2017, 11).

2. DEHLİZLE İLGİLİ BENZETME UNSURLARI

2.1. Dünya

Klasik şiirin anlam dünyasında dünya tuzak ve tehlikelerle dolu ezel ile ebed arasındaki geçiş yeridir. Dünyanın fani olması, onun geçiciliğine işaret olduğu için, bu mekânda kalıcı olma düşüncesi insan bir tuzak olarak konulmuştur. Bunun için insanın dünyadan tek beklentisinin onu ebede sürükleyecek bir geçit olması hasebiyledir. Dünya bu özelliği ile de bir dehlizdir. Hayali Bey (ö.1557) aşağıdaki beytinde 'köhne dünya' tabirini 'köhne dehliz' şeklinde yorumlayarak, dünyanın bir geçiş yeri olduğuna vurgu yaparken, Behram bibi bazı insanların dünyanın tuzaklarına kanıp kendilerini karanlığa hapsettiklerini (helak ettiklerini) ifade eder:

Tutub Behram gibi gûra saldı
Nice Hüsrevleri bu köhne dehliz (Hayâli kt.12)

(Bu köhne dehliz (dünya) Behram gibi nice padişahları mezara koydu)

Celîlî, Leyla vü Mecnûn mesnevisinde çöldeki mecnunun fiziki halini tasvir ederken, Mecnûnun zayıflığından dolayı ayaklarını yer altındaki dehlizleri ayakta tutan sütunlara, dünyayı da yokluk dehlizine benzeterek, eskatolojik olarak varlıktan yokluğa geçişe vurgu yapmıştır.

Ol pây ki lâgar ü zebûndur
Dehlîz-i ʿademde ṣan sütûndur (Celîlî, Leyla vü Mecnûn 1379)

(O ayak ki zayıf ve güçsüzdür. Sanki yokluk dehlizinde sütun gibidir)

Mimari yapıların altlarında geçiş koridoru olarak inşa edilen dehlizler sütunlarla ayakta tutulmuştur. Sütunları varlığı dehlizin varlığına işarettir. Sütunları yıkılınca dehliz de yok olacaktır. Şair bu ifadesiyle, aslında dünyanın varlığını insana borçlu olduğunu, insan olmazsa dünya denen mefhumdan söz edilemeyeceğini ifade ederken, Mecnun'un ayağının zayıf ve güçsüz oluşunu da insan varlığının artık yavaş yavaş sona geldiğini de vurgulamak istemiştir.

2.2. Mezar

Mezarlar yer altında, dar, uzun ve kapalı bir mekânı ihtiva etmesi bakımından şeklen dehlizi andırırlar. Nâilî (ö.1666), aşağıdaki beytinde kardeşinin ölümü üzerine yazdığı mersiyesinde onun mezarını betimlerken bir adım daha ileri giderek dar ve karanlık bir mekânın daha da darı olan mezarın naaşın konulduğu kıbleye doğru yönünde açılan dar oyuğu dehlize benzetir:

Derbendî-i fenâ ki şikest etdi mahmilin
Dehlîz-i teng-hâne-i gûr oldu menzilin (Nâilî tb.4/4-1)

(Yokluk geçidi senin oturacağını kırdı. Senin menzilin mezarın dar dehlizi oldu.)

Gelibolulu Âli (ö.1600), aşağıdaki terkib-i bendinde istiare yoluyla mezarı dehlize, ölüleri de misafire benzetir. Dehliz metaforu ile ölüm gerçeğini ele alan şair, buraya gelenlerin zamanla yok olduğunu ifade etmeye çalışmış ve dehlizi bir geçiş mekânı olarak yorumlamıştır:

Gelen mihmânını dehlîze salur bî-nişân eyler

Güm olurlar giderler hiçbirinden bir nidâ gelmez (Gelibolulu Ali, tb 1/1)

(Gelen misafirlerini dehlize atar ve yok eder. (Oraya girenler) kaybolurlar ve hiçbirinden bir ses gelmez)

2.3. Gönül

Nâilî, bahar mevsiminin gelişini müjdelediği bir bahariyyesinde gönlünün gizli yerinin bir köşesini dehliz olarak betimlerken, tıbbi bir terimi de bizlere hatırlatmış oluyor. Kalpteki kulakçık kapakçığı olarak adlandırılan yere eski tıp metinlerinde 'kalbin ortasındaki boşluk' anlamında dehlizü'l-kalp olarak geçmektedir (İlhan, 1998, 288).

Tengdir rahşına dehlîz-i nihânhâne-i dil
Verme zahmet bize ey bâr-ı girân hôş geldin (Nâilî, k.27/12)

(Gönlün gizli odasının dehlizi senin güzelliğine dardır. Ey ağır yük bize zahmet verme. Hoş geldin)

Nâilî, baharın güzelliklerini karşılarken onu kalbinin ortasındaki en boş yere koymak istiyor, fakat bu yerin o güzellikleri sığdıracak kadar darlığından şikâyet ediyor. Bu metinde iç-dış paradoksu da dikkat çekmektedir. Güzellik mefhumu göze ait bir özelliktir ve dış ile alakalıdır. Bu metindeki dehliz ise gözle görünmeyecek olan içe ait bir yerdedir. Ama bu iç mekân daha ziyade gözle iletişim halinde olan kutsal mekândır. Dolayısıyla da şair baharı en mahrem olduğu, kutsal mekânına sığdırmak istiyor ve buranın da yetersizliğinden dem vurmuş oluyor.

2.4. Gül

Dehliz ile ilgili en ilginç ve dikkat çeken benzetmeyi yapan Şeyhülislam Yahya (ö.1644), baharın gelişini anlattığı gazelinde, dehliz-gül; nesim-dükkân terkipleriyle alışılmadık bağdaştırmalar kurarak, rüzgârın etkisiyle goncanın açılarak güle dönüşmesini farklı bir betimleme ile ifade etmiştir. Goncanın açılmamış yapraklarını kumaşa benzeten şair, yapraklar goncaya dar gelince o da yaprakları güle devrediyor. Gülün açılmış halini bir kumaşa, yapraklar arasındaki boşlukları da dehlize benzeten şair, dehliz metaforuyla da gülün yapraklarını çevreleyen yeşil dış kabuğu kast etmiş olmalıdır:

Sığmadı gonceye nakl eyledi dehlîz-i güle
Tengdür almadı kâlâsını dükkân-ı nesîm (Şeyhülislam Yahya g.234/4)

(Gonca, rüzgârın dükkanının dar diye almadığı kumaşını kendisine de sığmayınca o da gülün dehlizine nakletti)

SONUÇ

Mekânlar, kişilerin dışarıdaki içerdeliğine işaret ederler. Kişilerin nasıl bir ruh haline sahip oldukları ilişkili mekânlar aracılığıyla verilmektedir. Metinlerde yer alan mekân sadece olayın üzerinden geçtiği topografik bir zemin olmadığı gibi şairler mekân üzerinden hayata ve dünyaya ait dönüşümleri anlamlandırır ve mekân yoluyla onları sembolize ederler. Bu anlamda Dehliz, bölgesel bir hudut yerine karşılayıcı bir alandır. Mekânlar arasında yer alsa da diğer bütün alanları çevreler.

Dehliz bir mekânı, aynı zamanda iki giriş eylemini ifade eder. Dışarıdan giriş ve içeriye giriş.. Dehliz, dışarısı ve içerisi; egzoterik (zahiri) ile ezoterik (batını) arasındaki kritik ara mekândır. (Musa, 2018, 73). Zorlu bir süreç sonrasında yeni bir başlangıç anlamına gelen eşik, bazen de zamanın algılanışındaki değişme olarak da tarif edilebilir. Orhanoğlunun tabiriyle de neredeyse zamandışı bir uzam da denilebilir (Orhanoğlu, 2021, 191). İnsan zamansal olarak başlangıç ve bitiş, mekânsal olarak da iç ve dışın arasındadır. Dehliz hem zamansal hem de mekânsal olarak divan şairinin sembolik dünyasında bir aradalığı ifade eden ara-geçiş mekânı olarak yer almıştır.

KAYNAKLAR

Aksoyak, İ. Hakkı (2018). *Gelibolulu Mustafa Ali Divanı*. Kültür Bakanlığı e-kitap: https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0

Aslan, Üzeyir (2017). *Nehcî Dîvânı*. Kültür Bakanlığı e-kitap: https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55752,nehci-divanipdf.pdf?0

Devellioğlu, Ferit (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Düzenli, M. Bayram (2015). *Hayret Mehmed Efendi, Tuhfe-i Se-Zebân*. İstanbul: Erguvan Yayınevi.

Erginli, Zafer (ed.) (2006). *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınları.

Ertem, Rekin (1995). *Şeyhülislam Yahya Divanı*. Ankara. Akçağ Yayınları.

Güfta, Hüseyin (2001). *Erzurumlu Şair Hazık*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Güler, Murat (2019). *Şu'ûrî Divanı*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları.

İçli, Ahmet (2008). "Yusuf u Züleyha Mesnevisinde Mekân". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: Elazığ: S.13/2.

İlhan, Nadir (1998). *Eşref Bin Muhammed, Hazâinü's-Sa'âdat*. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

İpekten, Haluk (1990). *Nâilî Divanı*. Ankara. Akçağ Yayınları.

Kılıç, M. Erol (2010). *Hermesler Hermesi, İslam Kaynaklar Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*,. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Macit, Muhsin (2018). *Erzurumlu Zihni Divanı*. Kültür Bakanlığı e-kitap: https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58638,erzurumlu-zihni-divanipdf.pdf?0

Mert, Rabia (2017). *Tarihsel, Mitolojik ve Dini Bağlamda Kutsal Mekân Olarak Kudüs*. Doktora Tezi. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi.

Mevlana Celaleddin Rumi (2015). *Mesnevi-i Manevi*. (çev. Derya Örs-Hicabi Kırlangıç). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

Musa, İbrahim (2018). *Gazzali ve İmgelem Poetikası*. (çev. Çağla taşkın). Ankara: Hece Yayınları.

Nas, Ş. Kazan (2018). Celîlî, Leyla vü Mecnun. Kültür Bakanlığı e-kitap: https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58919,celili-leyla-vu-mecnunpdf.pdf?0

Orhanoğlu, Hayrettin (2021). *İmgeler Atlası*. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Özgül, M. Kayahan (2015). *Yenişehirli Avni Bey*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Özkaya, H. Gökcen (2019). "İstanbul'da On Yedinci Yüzyıl Evlerinde Yaşama Mekânları". *Annual of Istanbul Studies I*. İstanbul.

Şentürk, A. Atilla (2016). *Osmanlı Şiiri Klavuzu 1*. İstanbul: Osedam Yayınları.

Tarlan, A. Nihad (1945). *Hayali Bey Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniv. Yay.

Tatar, Burhanettin (2017). "Kutsal Mekân: Fenomenolojik Bir Analiz". *Milel ve Nihal*. S. 14/2. s.8-22.

Yerasimos, Stefanos (2006). "16. Yüzyılda İstanbul Evleri." *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak,* (derleyen Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yılmaz, Ozan (2019). *Lisânu'l-Âcem, Ferheng-i Şuuri*. 4C. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.

İTALYAN LEVANTEN ANGELO SCANZİANİ'NİN *LİNGUA TURCA (AMELÎ VE NAZARÎ SARF U NAHV-İ LİSÂN-I OSMÂNÎ)* ADLI ESERİ ÜZERİNE

ON STUDY CALLED *LİNGUA TURCA (AMELÎ VE NAZARÎ SARF U NAHV-i LİSÂN-I OSMÂNÎ)* BY ITALIAN LEVANTINE ANGELO SCANZIANI

Sevda Kaman[1],
[1] Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın, Türkiye
skaman@bartin.edu.tr

ÖZET

Sultan Abdülhamit'in mütercimi, İtalyan levanten Angelo Scanziani (1863-?), İtalyan okullarında Türkçe öğretmeni olarak görev almış; Osmanlı Türkçesini İtalyanlara öğretmek için *Grammatica Turca* (1890) ve *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî*) (1900) adlı eserleri yazmıştır. *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî*), İstanbul'da bulunan İtalyan okulları için Osmanlı Türkçesinin dil bilgisi ve söz dizimini kolaylıkla öğretebilecek bir ders kitabı bulunmadığı gerekçesiyle yazılmıştır. Eserde yabancı dillerin kolaylıkla öğrenilmesi ve öğretilmesi için yazdıkları kitaplarla popülerlik kazanmış Gaspey-Otto-Sauer'in dil metotları esas alınmıştır. Eser 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin günlük ifadelerini, deyimlerini, söz varlığını içermekle birlikte hem Arap hem de Latin harfleri ile yazıldığı için dönemin telaffuz özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu bildiride tercümanlık, öğretmenlik ve yazarlık faaliyetlerinin neticesinde Osmaniye ve Mecidiye nişanlarıyla ödüllendirilen Angelo Scanziani'nin on dokuzuncu yüzyılın sonunda İstanbul'da basılan *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî*) adlı eserinin içeriği, kapsamı, amaçları, yabancılara Türkçe öğretme metotları hakkında bilgi vermek ve eser hakkında değerlendirmelerde bulunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Türkçesi, Dil Bilgisi, Söz dizimi, Yabancılara Türkçe öğretimi.

ABSTRACT

Angelo Scanziani (1863-?), Sultan Abdülhamit's translator and Italian levantine, worked as a Turkish teacher in Italian schools and wrote *Grammatica Turca* (1890) and *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî)* (1900) to teach Ottoman Turkish to Italians. *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî)* was written for the Italian schools in Istanbul on the grounds that there is no textbook that can easily teach the grammar and syntax of Ottoman Turkish. The language methods of Gaspey-Otto-Sauer, who gained popularity with the books they wrote for the easy learning and teaching of foreign languages, are based on in the work. The work includes the daily expressions, idioms and vocabulary of nineteenth-century Ottoman Turkish, and reflects the pronunciation features of the period since it is written in both Arabic and Latin letters. In this paper, it is aimed to give information about the content, scope, aims, methods of teaching Turkish to foreigners, and to make evaluations about *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî)* published in Istanbul at the end of the 19th century by Angelo Scanziani, who was awarded with Osmaniye and Mecidiye orders as a result of his activities as a translator, teacher and writer.

Keywords: Ottoman Turkish, grammar, syntax, teaching Turkish to foreigners.

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Avrupa'daki 1848 İhtilalleri sonrasında pek çok milletten sığınmacıya kapılarını açmıştır. 1848'de Lombardi'den sürgün edilip Osmanlıya sığınan İtalyanlardan biri de vatansever bir gazi olarak tanınan Monticellolu Romeo Scanziani'dir (Bossaert, 2019, s. 275). İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Sultan II. Abdülhamit'in bahçıvanbaşı olan Romeo Scanziani'nin görevi Yıldız Sarayı'nda kış bahçeleriyle limonluklara bakmaktır (Altınoluk, 1985, s. 28). Romeo Scanziani'nin saraya alındığına dair Osmanlı arşivinde H. 23.05.1296 tarihli "Yıldız Sarayı bahçıvanlığına alınan Romeo'ya maaş ve erzak tahsisi" konulu bir arşiv belgesi bulunmaktadır (BOA. Y.PRK.M. 52-105). 19. yüzyılda İtalya'dan iltica eden İtalyanlar askerî ve

sıhhî alanlar başta olmak üzere çeşitli kamu hizmetlerinde istihdam edilmiştir (Tütüneken, 2023, s. 46). II. Abdülhamit döneminde bahçıvanlık yapan Romeo Scanziani dışında sarayda İtalyanlara önemli görevler verilmiştir (Şekil 1).

PALAIS	
Cap. G. Romei	– Aide de camp du Sultan
Lieut. A. Tommasi	– Off. de liaison avec la gendarmerie de Macédoine
Angelo bey Scanziani	– Secrétaire-interprète
Romeo Scanziani	– Horticulteur
R. D'Aronco	– Architecte du Sultan
F. Zonaro	– Peintre du Sultan
A. Stravolo	– Directeur du théatre de la Cour.

Şekil 1. Osmanlı Sarayındaki İtalyanlar (Grange, 1994, s. 491).

Bu çalışmada ele alınan eserin yazarı Angelo Scanziani 1863'te İstanbul'da doğmuştur. Angelo Scanziani'nin hayatı hakkında en detaylı çalışmayı hazırlayan Bossaert'e göre Angelo, Romeo Scanziani'nin oğludur (2019, s. 275). Deniz Türker ise 19. yüzyıldaki Osmanlı Sarayları hakkındaki çalışmasında Angelo Scanziani'nin Romeo'nun kardeşi olduğunu aktarmıştır (2016, s. 154). Osmanlı arşivindeki H. 26.09.1301 tarihli "Mabeyn mütercimliğine tayin olan Encilo Romeo Eskançeyani Efendi'ye Hazine-i Hassa'dan maaş bağlanması" konulu belgede geçen "Encilo Romeo Eskançeyani" ifadesinden Romeo Sacanziani'nin oğlu olduğu anlaşılmaktadır (BOA. MB.İ. 131-36). Angelo Scanziani, Galatasaray Lisesi'nden mezun olmuş; ana dili İtalyanca dışında Yunanca, Fransızca ve Türkçeyi yetkin bir biçimde öğrenmiştir ancak Arapça ve Farsçayı da bildiği belirtilen Scanziani'nin bu iki dili ne derecede öğrendiğine dair elde veri bulunmamaktadır (Bossaert, 2019, s. 280). Galatasaray Lisesi'nde okutulan derslere 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Arapça ve Farsça da eklendiği düşünüldüğünde (Kodaman, 1991, s. 136) Scanziani'nin Arapça ve Farsça temelini okuldan aldığı anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak ve bu minvalde Osmanlı kimliğini oluşturmak için gayrimüslimlerle ilgili kimi kararlar alınmıştır. Bu kararlardan biri gayrimüslimlerin devlet okullarında eğitim görebilmek ve devlet dairelerinde görev alabilmek için Osmanlı Türkçesini iyi bir şekilde öğrenmeleri gerektiği yönündeki karardır (Karcı, 2019, s. 41). Türkçeyi yetkin bir biçimde öğrenen Angelo Scanziani, 1888'de II. Abdülhamit'in hizmetine sekreter-tercüman olarak girmiş; 1889-1902 yılları arasında Pera ve Galata'daki İtalyan okullarında Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Bu yıllarda Osmanlı Türkçesini İtalyanlara öğretmek için *Grammatica Turca: Teorico-Practico (1890)* ve *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî)*)(1900) isimli eserleri kaleme almıştır. Anton Zellich (1820-1890) matbaasında İstanbul'da basılan *Grammatica Turca: Teorico-Practico (1890)* Türkçe dil bilgisini teorik ve uygulamalı işleyen 101 sayfalık bir ders kitabıdır (http://katalog.istanbul.edu.tr). Her iki eser de İtalyan okullarındaki öğrenciler için hazırlanmıştır. 1891-1892 yıllarında Fransızca öğretmenliği yapan Scanziani'nin Türkçe dil bilgisi kitapları dışında *Fransızcaya Aşinâ Olanlara Mahsus Cedid Sarf u Nahv-I Osmânî* isimli Fransızca bir dil bilgisi kitabı yazdığı Osmanlı arşivindeki H. 09.07.1321 tarihli MF. MKT. 739/75 numaralı izin belgesinden anlaşılmaktadır (BOA, MF. MKT. 739/75). Scanziani'nin bahsi geçen eserleri üzerine herhangi bir bilimsel yayın yapılmamıştır.

Tercümanlık, öğretmenlik ve yazarlık faaliyetlerinin neticesinde Osmaniye ve Mecidiye nişanlarıyla ödüllendirilen Scanziani'nin İtalyan yetkililer tarafından da başarılı bir temsilci olarak görüldüğü yazdığı dil bilgisi kitabının 1902'de İtalyan konsolosu Solimbergo'nun önerisiyle ödüllendirilmesinden anlaşılmaktadır (Bossaert, 2019, s. 276). Bossaert'e (2019) göre Osmanlı, İtalyan, levanten kimlikleri ve dil yeteneğiyle dikkati çeken Scanziani'nin yazdığı Türkçe dil bilgisi kitapları İtalyan diplomatlar tarafından İtalyanlığa hizmet olarak görülse de aslında Scanziani

çalışmalarıyla diğer ikinci nesil göçmen İtalyanlar gibi daha çok Osmanlı elitlerine ve Osmanlılığa katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı yıllarında kamuoyunda İtalyanlara karşı sürekli yükselen tepki ve oluşmaya başlayan galeyanı engellemek için aldığı tedbirlerden biri de resmi dairelerdeki İtalyanların memuriyetlerine son verilmesidir (Şeber, 2011, s. 246). Nurdan İpek Şeber'in aktardığı 25 Mayıs 1912 tarihli umum tahrirata göre Osmanlı sınırlarında yaşayan İtalyanlardan ruhban, dul kadın, işçi ve Osmanlı tabiiyetini kabul edenler ve edecek olanlar dışındaki İtalyanların sınır dışına çıkmalarının zorunlu olduğuna dair karar alınmıştır (Şeber, 2011, s. 254). Osmanlı arşivindeki H. 04.07.1328 tarihli "İtalya tebaasından Angelo Eskanciyani Bey'in, mabeyn mütercimlerinden iken tebdil-i saltanat hasebiyle açıkta kaldığından bahisle tesviye-i tazminatı" konulu belgeye göre tahta V. Mehmet geçince II. Abdülhamit zamanında göreve başlayan Angelo Bey açıkta kalmıştır (BOA. BEO.3778.283285). İşsiz kalınca 1911'de İtalyan Büyükelçiliğinde ikinci tercüman olarak görev almıştır (Bossaert, s. 2019, s. 281). Osmanlı arşivinde Scanziani'den bahseden son kayıt "İtalya Hükümeti tarafından Dersaadet Amerika Sefarethanesi'nde bırakılan kişilerden Tercüman Muavini Angelo Scanziani, Kapıoğlanı Gregoire Paklagiano ve diğerlerinin, Amerikan himayesinde olmayıp mensup oldukları devletin tebaası gibi muamele görecekleri" konulu H. 15.11.1333 tarihli belgedir (BOA. DH.EUM.5.Şb 17-7). Osmanlı-İtalyan ilişkilerinin bozulduğu bu koşullarda Scanziani elçilikteki görevini sürdürmüş ve savaş yıllarında Sabah ve Tanin gibi Türk gazetelerini takip etmiş, Babıali'deki tanıdıklarından duyduklarını İtalyan elçiliklerine iletmiştir (Bossaert, s. 2019, s. 282). Bossaert, sarayda tercümanlık yaptığı yıllarda Scanziani'nin Osmanlı vatandaşlığına geçmesi halinde saraydaki konumunu özellikle maddi açıdan hızla ve önemli ölçüde iyileştirebileceğini bilmesine rağmen İtalyan vatandaşlığını sürdürmesini bir vatanseverin oğlu olmasına bağlamaktadır (2019, s. 276). Scanziani'nin ölüm tarihi ve yeri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2. *LİNGUA TURCA*'NIN *(AMELÎ VE NAZARÎ SARF U NAHV-İ LİSÂN-I OSMÂNÎ)* AMACI VE KAPSAMI

Lingua Turca, İstanbul'da Karabet Keşişiyan Matbaası'nda 1900 (H. 1316)'de basılmış 576 sayfalık bir dil bilgisi kitabıdır. Eserin Arap harfli kapağında eserin tam adının *İtalyanlara Mahsus Olmak Üzere Tertip ve Tanzim Olunmuş Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî*, yazarının saray mütercimlerinden Angelo olduğu ifade edilmiştir. Latin harfli İtalyanca kapağında ise *Metodo Pratico Per L'insegnamento Della Lingua turca: Grammatica é Sintassi* (Türkçe Öğretimi İçin Pratik Yöntem: Dil bilgisi ve Söz dizimi) yazmaktadır. Yazarın adı ise Angelo Bey Scanziani olarak geçmektedir (Resim 1):

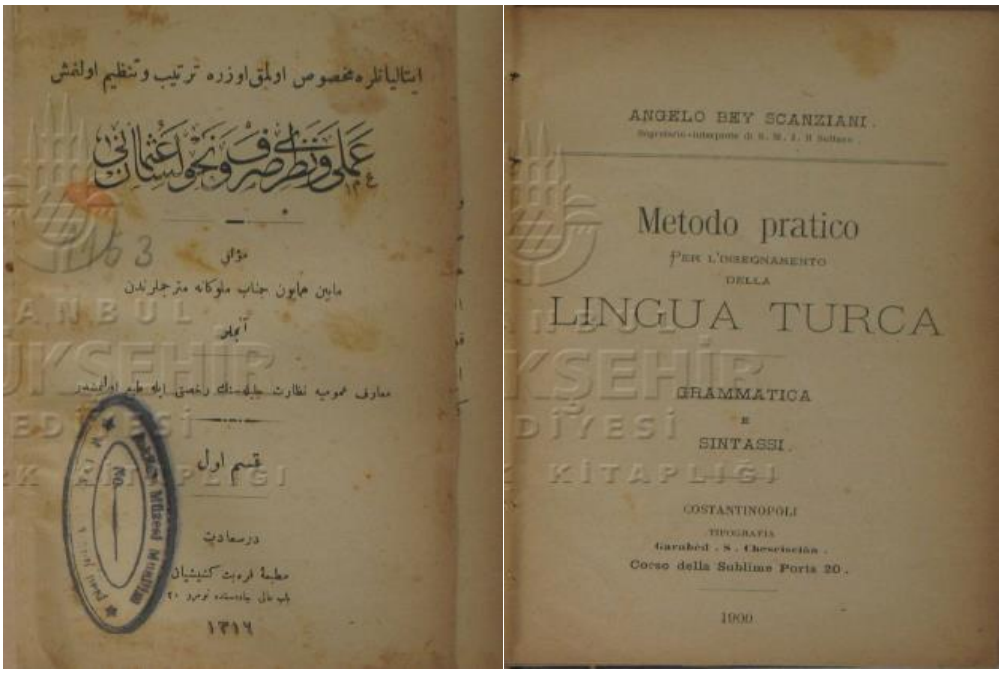

Resim1. *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî)* (Scanziani, 1900).

Türkçe-İtalyanca yazılan eserde Latin ve Arap harfleri bir arada kullanılmıştır. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Kapaktan sonra yer alan Arap harfli ön sözde yazar, İstanbul'da bulunan İtalyan okulları için Osmanlı Türkçesinin dil bilgisi ve söz dizimini pratik bir şekilde öğretebilecek bir ders kitabı bulunmadığı gerekçesiyle bu kitabı yazdığını ifade etmiştir. Eserin amacı İtalyan okullarındaki öğrencilere pratik bir şekilde Türkçeyi öğretmektir. Eser Türkçenin dil bilgisi ve söz dizimine dair bilgiler içermektedir.

İtalyanca ön sözde ise kitabın bölümleri ve eserde kullanılan pratik dil öğretme metotları hakkında bilgiler verilmiştir. Giriş bölümünde ekseriyetle Türkçenin imlası, telaffuzu ve fonolojisi hakkında bilgiler örneklerle açıklanmıştır. Bu bölümde yazar öncelikle alfabedeki harfleri, harflerin başta, ortada ve sondaki aldığı şekillerini, el yazısı örneklerini, sözcük yazımını ve sıfır ile dokuz arasındaki rakamların yazılışını aktarmıştır. Yazar eserinin giriş bölümünde Türkçenin kökeni hakkında bilgiler vermiştir:

> *"Türk dili, Oğuz ve Uygur olarak adlandırılan iki Moğol lehçesinden türemiştir. Bu dil dört halk tarafından konuşulmuştur ve konuşulmaktadır: Türkler, Tatarlar, Türkmenler ve Kırgızlar. Osmanlı Türkleri 14. yüzyılın başlarında Orta Asya'dan gelerek Küçük Asya'ya yerleşmişlerdir. Rumlar, Ermeniler, Araplar ve Farslarla temas halinde olan Türklerin lehçesi zaman geçtikçe değişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişiyle birlikte Türkler, Arap ve Fars alfabelerini benimseyerek bunları kaynaştırdılar; bu kaynaşmadan rika adı verilen özel bir yazı ve Lisân-i Osmânî adını verdikleri özel bir dil yarattılar. Türkler, İran eyaletlerini, Suriye'yi, Arabistan'ı, Mısır'ı, Yunanistan'ı ve Levant'taki Venedik mülklerini fethettikçe birçok kelimelerini kaybettiler ve dillerine çok sayıda Arapça, Farsça, Yunanca ve hatta İtalyanca kelime dahil ettiler. Ancak bu yeni dil, oluştuğu ülkede sabit kalmıştır. Türk takımadaları da dahil olmak üzere sadece Anadolu ve Rumeli'de konuşulmaktadır"* (Scanziani, 1900, s. 14).

Yazarın Türkçenin Türkler, Tatarlar, Türkmenler ve Kırgızlar tarafından konuşulan Moğolcadan türeyen bir dil olduğunu düşünmesi anlaşılırdır çünkü 19. yüzyılda Türkçe ile ilgili veriler sınırlıdır. Mustafa Koç'a göre 19. yüzyılın ikinci yarısında Batıdaki kaynak dil çalışmalarında Türkçe Ural-Altay çizgisine yerleştirilirken bazı Osmanlı aydınları bu görüşün aksine Türkçenin ve Türklerin arî nitelik taşıdığını düşünmektedir (Koç, 2006, s. 244).

Scanziani, halk tarafından konuşulan dil ve üst sınıf tarafından konuşulan dil olmak üzere Türk halkının iki tür konuşma dili kullandığını belirtmiştir. Üst sınıfın (elit) dilinin yazı diline (standart dile) daha yakın olduğunu belirten yazar konuşulan dilin yani halk dilini öğrenmesinin hızlı ve kolay, yazı dilinin ise daha karmaşık ve zor olduğunu belirtmiştir. Sonraki bölümde celi, divan, sülüs, nesih, talik yazı türleri hakkında bilgi veren Scanziani, Tatarlar ve Türklerin kendi dillerini ifade etmek için Arapçadan türetilen Farsça karakterleri benimsediklerini ifade etmiştir. Ona göre Türkler Farsça ve Arapça sözcükleri serpiştirerek Osmanlıcayı oluşturmuş, Fars ve Arap harflerini de ekleyerek otuz bir harflik bir alfabe oluşturmuşlardır (Scanziani, 1900, s. 15). Bu bölümde ayrıca Türkçedeki harflerin İtalyanca imla ve telaffuz sisteminin esas alındığı ses değerleri/transkripsiyonu yer almaktadır (Scanziani, 1900, s. 21-24).

Eserin *Grammatica* (Gramer) isimli birinci bölümünde Türkçenin morfolojisi ile ilgili yirmi ders yer almaktadır. Birinci derste belirli ve belirsiz tanımlıklar (artikel) üzerinde durulmuştur. Bu bölümün esasını sözcük türleri oluşturmaktadır. Yazar sözcükleri "isim, sıfat, zamir, fiil, zarf, edat, bağlaç, ünlem" olmak üzere sekiz başlıkta incelemiştir. 17.-19. yüzyılda H. Megisero, F. Meninski, T. Vaughan, M. Viguier, A. L. Davids, James W. Redhouse gibi Batılı isimlerin yazdıkları Türkçe gramer kitaplarında da benzer tasnif yapılmış, sözcük türleri sekiz başlıkta incelenmiştir (Yağmur, 2015, s. 249-250). Avrupalı yazarlardan farklı olarak Osmanlı aydını Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar yazılan dil bilgisi ve ders kitaplarında Türkçeyi Arapçayı esas alarak incelemişler; Türkçedeki sözcük türleri konusunda da fikir birliğine varamamışlardır. Örneğin *Sarf-ı Türkî*'de (1847) sözcükler "isim, fiil, edevât" (Kaman, 2020) başlıkları altında Aristo'nun tasnifini esas alan Arapça usule göre incelenmiştir. *Kavâ'id-i Osmâniye*'de (1851) sözcükler "isim, sıfat, kinâyat (şahıs, işaret, belirsizlik zamirleri), fiil, edevât (edatlar)" (Özkan, 2020: 76) şeklinde; *Emsile-i Türkiyye*'de (1866) "isim (isim, sıfat, zamir), fiil (fiil ve fer'i-i fiil,) edatlar (edatlar ve hurûf- ı atıfe, rabıta, hurûf-ı)" başlıkları altında (İdben 1999: 4) incelenmiştir. Scanziani bu bölümde ayrıca Türkçenin çekim (çokluk, durum, iyelik, şahıs, kip ve soru ekleri) ve yapım eklerine (+CI, +II, +IIk +CA) değinmiş, konunun daha iyi anlaşılması adına çekimli isim ve fiil örneklerini sıralamıştır.

Eserin Sintassi (Söz Dizimi) başlıklı ikinci bölümünde Türkçenin söz dizimi (sentaksı) ile ilgili yirmi ders yer almaktadır. Birinci bölümdeki aynı başlıklar sözcük grupları ve cümle örnekleri ile açıklanmıştır. Bu bölüm son dönem Osmanlı Türkçesinin cümle yapısı ile ilgili bilgiler içermektedir. Üçüncü bölümde dönemin söz varlığına dair sözcükler tematik başlıklarla sıralanmıştır. Burada sıralanan isimler (meslekler, atmosfer ve hava olayları, yiyecek ve içecek isimleri, mutfak ve mutfak gereçleri, tahıllar ve sebzeler, köy hayatı ile ilgili isimler, renkler, organ isimleri, mesken isimleri, zaman, çiçekler, meyve ve meyve ağaçları, böcekler, vasıtalar, ev mobilyası, metaller, madeni paralar, ağırlık ve ölçü isimleri, akraba isimleri, balıklar, dört ayaklı hayvanlar, okul gereçleri, okul personeli ve kurumları, okul terimleri, mevsimler, aylar, günler, toprak, kuşlar, giyecek isimleri) (Scanziani, 1900, s. 480-524) dönem gündelik hayatına ilişkin birçok veri sunmaktadır. Daha sonra Arap harfli metinlerde okumayı zorlaştıran yazılışları aynı sözcükler (homograf) sıralanmıştır. Bölümün sonunda İtalyanca-Osmanlıca çeviri örnekleri, resmî yazışma kuralları, örnek (ticari belge, özel belge, dilekçe vs.) yazışmalar ve okuma parçaları yer almaktadır.

Osmanlı Türkçesindeki eski ve yeni imla örneklerini veren yazar ön sözde eserin genelinde yeni imlanın esas alındığını ifade etmiştir Eserde yer alan Latin harfleriyle yazılmış Türkçe sözcükler ve sözcüklere gelen ekler dönemin İstanbul ağzının ses özellikleri ve telaffuzu hakkında veriler sunmaktadır. Eski (klasik) imlaya bağlı Arap harfli metinlerde bu pek mümkün değildir. Dolayısıyla eser bu yönüyle de dikkat çekicidir. Kartallıoğlu (2011, s. 26), Batılı devletlerin vatandaşlarının 15. yüzyıldan başlayarak hazırladıkları Latin harfli sözlük, gramer ve konuşma kılavuzlarını günümüz için çözümlenmiş ve yazıya geçirilmiş bir tür "ses kaydı" olarak düşünmek gerektiğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu tür eserlerin Osmanlı Türkçesinin konuşma dilini tanıttıkları (Tulum, 2002, s. 922), dönemin günlük dili hakkında fikir verdikleri düşünülmektedir.

2.1. Eserde Kullanılan Yöntemler

Yazar yabancı dillerin kolaylıkla öğrenilmesi ve öğretilmesi için yazdıkları kitaplarla isim yapmış Thomas William Gaspey (1819–1872), Emil Otto (1813–1878) and Karl Marquard Sauer (1827–1896)'in dil metodunu kullandığını ifade etmiştir. Alman yayınevi Julius Groos Verlag, 1870'lerin sonlarından itibaren 'Gaspey-Otto-Sauer Metodu" olarak bilinen yöntemle modern yabancı dillerin öğrenilmesi ve öğretilmesi için ders kitapları yayınlamaya başlamıştır (Kemmler, 2019, s. 227). Yayıncı Julius Gross, Gaspey-Otto-Sauer Metodu"nda teori ve pratiğin uyumlu olduğunu, pratik konuşma alıştırmaları ile birleştirilen bilimsel dil bilgisi temellerinin açıkça verildiğini, öğrenciye yabancı dilde konuşmayı ve yazmayı tutarlı bir biçimde öğrettiğini ifade etmiştir (Akt. Yılmaz, 2019, s. 98). Gaspey-Otto-Sauer'in dil metodunun 19.yüzyılın sonları, 20. yüzyılın başlarında yazılan Almanca-Osmanlıca (Veli Boland bey, *Almanca Küçük Sarf*, 1904), İngilizce-Osmanlıca (V.Hagopian, *Ottoman-Turkish Conversation Grammar*, 1907) gibi dil bilgisi kitaplarında da tercih edildiği eserlerin kapaklarındaki tanıtım yazılarından anlaşılmaktadır. Hagopian, 1907'de basılan *Ottoman-Turkish Conversation Grammar* isimli eserinde Gaspey-Otto-Sauer'in yöntemini ilk kez kendisinin Osmanlı Türkçesine uyguladığını belirtse de (akt. Yılmaz, 2019, s. 98) ondan yedi yıl önce Scanziani günlük konuşma dilini öğretmeyi ve çeviriyi esas alan bu mükâleme metodunu eserinde uygulamıştır.

Eserde konu anlatımlarında günlük dili yansıtan örnekler verilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili kurallar açıklanırken dikkati çeken durum Türkçenin istisnai durumlarına da *Eccezzioni* (İstisnalar) başlığı altında yer verilmesidir. Örneğin iyelik ekleri ile ilgili örnekler verilirken genel kuralın istisnası olarak "su" sözcüğünün ünlü ile bitmesine rağmen iyelik eklerini doğrudan almadığı, "suyum, suyun, suyu, suyumuz, suyunuz, suları" şeklinde çekimlendiği belirtilmiştir (Scanziani, 1900, s. 119-120).

Kitabın genelinde her konu anlatımından sonra günlük dili yansıtan sözcük listesi (vocabolario) ve deyimler sıralanmaktadır (Resim 2). Arap ve Latin harfli sıralanan sözcüklerin İtalyanca karşılıkları da verilmiştir.

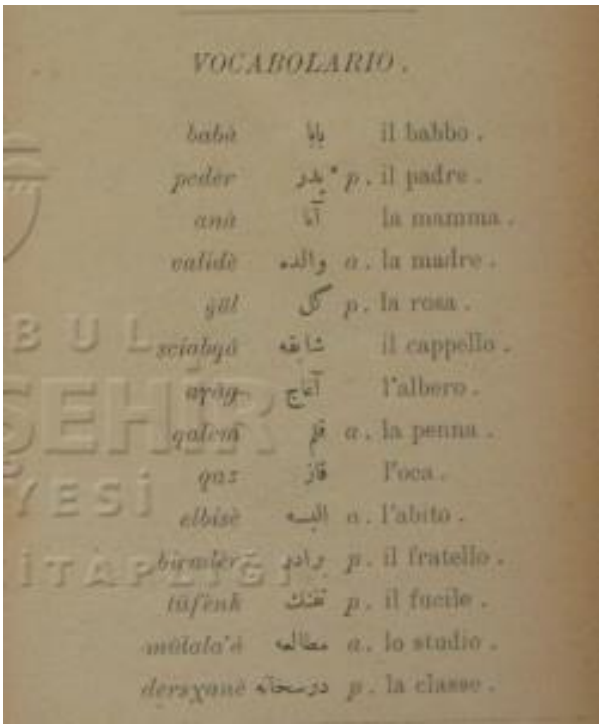

VOCABOLARIO.

babà	بابا	il babbo.
peder	پدر p.	il padre.
anà	آنا	la mamma.
validè	والده a.	la madre.
gùl	گل p.	la rosa.
sciabyà	شاپقه	il cappello.
aràg	آغاج	l'albero.
qalem	قلم a.	la penna.
qaz	قاز	l'oca.
elbisè	البسه a.	l'abito.
birader	برادر p.	il fratello.
tüfènk	تفنك p.	il fucile.
mùtala'à	مطالعه a.	lo studio.
derxanè	درسخانه p.	la classe.

Resim 2. Sözcük listesi (Scanziani, 1900, s. 57).

Sözcüklerden sonra alıştırma olarak Türkçe-İtalyanca çeviri metinleri (Esercizio-Tema) yer almaktadır (Resim 3). Türkçe metinler Arap harfli, İtalyanca metinler Latin harfli aktarılmıştır.

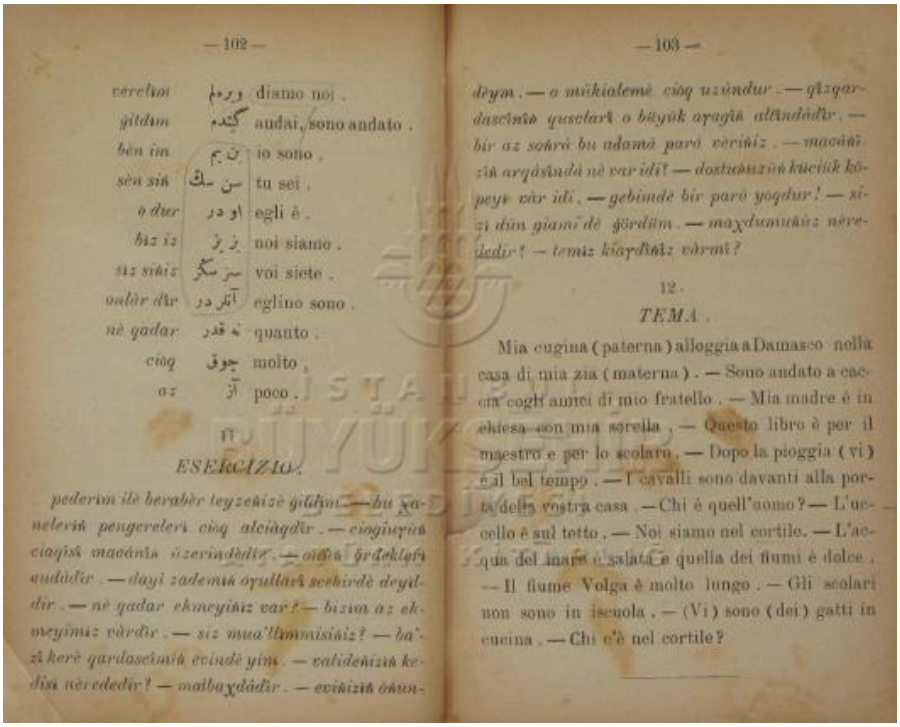

— 102 —

verelim	ورلم	diamo noi.
gitdim	گيتدم	andai, sono andato.
bèn im	بن ام	io sono.
sèn sin	سن سك	tu sei.
ò dur	او در	egli è.
biz iz	بز ز	noi siamo.
siz siniz	سز سكز	voi siete.
qatàr dir	آتار در	eglino sono.
nè qadar	نه قدر	quanto.
cioq	چوق	molto.
az	آز	poco.

11

ESERCIZIO.

pederim ilè berabèr teyzemizè gitdiq. — bu xanelerin pengereleri cioq alcàqdir. — cingiuyùn cioqisi macànin üzerindèdir. — onun èvi gùzeldir. — dayi zademin oyullari sevindè deyildir. — nè qadar ekmeyiniz var? — bizim az ekmeyimiz vàrdir. — siz mua'llimmisiniz? — bà'zi kerè qardascimin evindè yim. — validenizin kedisi nèrededir? — matbaxdadir. — evinizin önün-

— 103 —

deym. — o mükialemè cioq uzündur. — qizqardascimin yusolari o büyük aragin altindadir. — bir az sohrà bu adamà parà vèrimiz. — macànizin arqàsindà nè var idi? — dostumuzun küciük köpeyi vàr idi. — gebimdè bir parà yoqdur! — sizi dün giami dè gördüm. — maxdumunuz nèrededir? — temiz kiaydiniz vàrmi?

12.

TEMA.

Mia cugina (paterna) alloggia a Damasco nella casa di mia zia (materna). — Sono andato a caccia cogli amici di mio fratello. — Mia madre è in chiesa con mia sorella. — Questo libro è per il maestro e per lo scolaro. — Dopo la pioggia (vi) è il bel tempo. — I cavalli sono davanti alla porta della vostra casa. — Chi è quell'uomo? — L'uccello è sul tetto. — Noi siamo nel cortile. — L'acqua del mare è salata e quella dei fiumi è dolce. — Il fiume Volga è molto lungo. — Gli scolari non sono in iscuola. — (Vi) sono (dei) gatti in cucina. — Chi c'è nel cortile?

Resim 3. Çeviri metin örnekleri (Scanziani, 1900, s. 102-103).

Konu anlatımının sonunda ise Arap harfleriyle yazılmış diyaloglara (conversazione) yer verilmiştir (Resim 4). Günlük hayatta kullanılan cümlelerden oluşan diyaloglarda oldukça sade bir dil tercih edilmiştir.

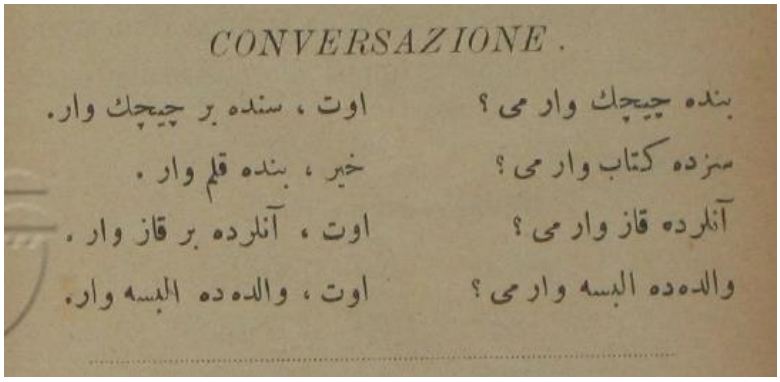

Bende çiçek var mı?
Evet, sende bir çiçek var.
Sizde kitap var mı?
Hayır, bende kalem var.
Onlarda kaz var mı?
Evet, onlarda bir kaz var.
Validede elbise var mı?
Evet, validede elbise var.

Resim 4. Diyalog örneği (Scanziani, 1900, s. 59).

3. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Osmanlı Türkçesinin dil bilgisi kitabını yazan Avrupalı isimlerin bir kısmı Türkçeyi kendileri gibi yabancı isimlerden öğrenmiş, bu durum yazdıkları eserlere de yansımıştır. Bu çalışmada incelenen *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî*), İstanbul'da doğan ve eğitimini İstanbul'da tamamlayan, Türkçeyi yaşadığı topraklarda Türklerden öğrenmiş İtalyan Levanten Angelo Scanziani tarafından yazılmıştır. II. Abdülhamit'in sekreter-katibi olan Angelo Bey Türkçe yetkinliğini eserinde verdiği örnekler ve detaylarla ispatlamıştır. Eser İstanbul'da bulunan İtalyan okullarındaki İtalyan öğrenciler için yazılmıştır. Eserde tercih edilen üslup, dil ve metotlar, okuma parçaları eserin hedef kitlesi göz önünde bulundurularak belirlenmiştir.

Angelo Scanziani, 19. yüzyılın yabancı dil öğretiminde revaçta olan Gaspey-Otto-Sauer'in metodunu mevcut verilere göre Türkçeye uygulayan ilk isimdir. Yabancı dili, dil bilgisi ile beraber daha çok sözcük bilgisi, çeviri ve gündelik dili yansıtan diyaloglarla öğretmeyi hedefleyen Gaspey-Otto-Sauer'in metodunu uygulayan yazarın amacı okura pratik bir şekilde Türkçe yazma-konuşma ve okuma becerisini kazandırmaktır. Birçok dile vakıf olan Scanziani, yabancı dil öğrenmede sözcük bilgisinin önemli olduğunu bildiğinden her konu anlatımından sonra gündelik hayatta sıklıkla karşılaşılan sözcükleri ve deyimleri sıralamıştır. Özellikle eserin üçüncü bölümünde tematik başlıklarla sıralanan sözcükler eserin yazıldığı dönemin gündelik hayatına ve kültürel unsurlarına ışık tutmaktadır.

Osmanlı Türkçesinin çeviri yazılı/transkripsiyon metinlerinden biri olması yönüyle dikkat çeken *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî,) son dönem Osmanlı Türkçesinin morfolojisini, fonolojisini, söz dizimini ve söz varlığını ihtiva eden* teorik ve uygulamalı bir dil bilgisi kitabıdır. Eski imlanın tercih edildiği Arap harfleriyle yazılan metinler sözcüklerin nasıl telaffuz edildiğini, konuşma seslerinin fonetiğini yansıtmamaktadır. *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî)*'da hem Arap hem de Latin harfleri kullanılmıştır. Bu yönüyle 19. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı Türkçesinin -özellikle İstanbul ağzının- fonetiği ve telaffuzu, konuşma dili hakkında kaynak olarak kullanılacak eserlerden birisidir.

KAYNAKLAR

ALTINOLUK, Ü. (1985). Yıldız Sarayı Seraları ve Limonlukları (Kış Bahçeleri), *İlgi Dergisi*, (44), 26-30.

BOSSAERT, M. (2019) Italiani o Ottomani? La seconda generazione di immigrati italiani a Istanbul (Ottocento-primo Novecento). *Zeitschrift Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*. QFIAB 99, 262-284. DOI 10.1515/qfiab-2019-0012.

GRANGE, D.J. (1994). *L'Italie et la Méditerranée, 1896-1911: les fondements d'une politique étrangère*. (1), Rome: Ecole française de Rome.

İDBEN, E. İ. (1999). *Abdullah Ramiz Paşa Emsile-i Türkiyye*, Ankara: TDK yay.

KARTALLIOĞLU, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni, 16., 17. ve 18. Yüzyıllarç* Ankara: TDK yay.

KEMMLER, R. (2019). The Professor, the Revolutionary and the Schoolmaster: The origins of the 'Method Gaspey-Otto-Sauer' for learning and teaching of German, English, French and other modern foreign language. *Beitrage zur Geschichte der Sprachwissenschaft,* 29(2):227-242.

KARCI, B. (2019). "Gayrimüslim Mekteplerinde Osmanlı Türkçesinin Öğretimini Yaygınlaştırmak için Yapılan Bazı Çalışmalar (1874-1909)". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin Yılı Özel Sayısı, 19-44.

KOÇ, M. (2006). "Cumhuriyet Döneminde Türkçe Etrafında Oluşturulan Dil Tezlerinin Osmanlı Kökeni: Feraizcizade Mehmet Şakir'in Persenk Açıklaması". *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*, 10, 239-318.

KODAMAN, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yayınları.

ÖZKAN, N. (2020). *Ahmet Cevdet Paşa'nın Dil Bilgisi (Kavâ'id) Kitapları*. Ankara: TDK Yay.

SCANZIANI, A. (1890). *Grammatica Turca: Teorico-Practico,* (eserin kütüphane kaydı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi http://katalog.istanbul.edu.tr, adresinden 10 Ağustos 2023 tarihinde elde edildi.

SCANZIANI, A. (1900). *Lingua Turca (Amelî ve Nazarî Sarf u Nahv-i Lisân-ı Osmânî*). İstanbul: Karabet Keşişiyan Matbaası.

ŞEBER, N. İ. (2011). Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı'nın Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaaya Yansımaları Osmanlı *Araştırmaları*, 38 (38), 236-262.

TULUM, M. (2002). "XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda İstanbul Türkçesi: Sesler ve Uyumlar Üzerine Bir Değerlendirme", Türkler Ansiklopedisi, (11), 921-966, Ankara: Yeni Türkiye Yay.

TÜRKER, D. (2016). *Ottoman Victoriana: Nineteenth-Century Sultans and the Making of a Palace, 1795-1909.* Yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University, Cambridge, ABD.

TÜTÜNEKEN, G.M. (2023). "19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İstihdam Edilen İtalyanlar", *KTÜEFAD*, 3, 46-60.

YAĞMUR, Ö. (2015). "XVII. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Avrupalılar Tarafından Yazılan Türkçe Gramerlerde İzlenen Metot Üzerine". *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*. C. I. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s.645-663.

YILMAZ, E. (2019) *Ottoman Turkish Conversation Grammar Adlı Eserin Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretimi Açısından İncelenmesi.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale, Türkiye.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (Y.PRK.M*).* 52-105.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *(*MB.İ.) 131-36.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *(*MF. MKT.) 739/75.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (BEO.) 3778.283285.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (DH.EUM.5.Şb) 17-7.

OSMANLI DEVLETİ`NE GÖNDERİLMİŞ BİR HEDİYE: "KEŞFÜ`L HAKAİK" KİTABI (OSMANLI ARŞİV BELGELERİ BÜNYESİNDE)

A GIFT TO THE OTTOMAN EMPIRE: THE BOOK "KEŞFÜ'L HAKAIK" (BASED ON THE OTTOMAN ARCHIVE DOCUMENTS)

Yahşihanım Nesirova
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü, Türkiye Tarihi ve Ekonomisi Bölümü
Bakü/Azerbaycan
yaxshi.selim@bk.ru

ÖZET

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Sultanı ve İslam halifesi II. Abdülhamid Han`a Bakü/Azerbaycan`dan bir hediye gönderildi. Bu hediye "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" ve "Neşr-i Maarif Cemiyeti" Reisi General Hacı Zeynelabidin Tağıyev`in çabaları sonucu özel olarak hazırlanmış, elmaslarla süslenmiş 3 ciltlik "Kur`an-ı Kerim`in Tefsiri" (Keşfü`l Hakaik) adlı bir kitaptı. Özel hediyeyi 1907 yılında Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid`in "cülusunun 32. sene-yi devriyesi" münasebetiyle Sultan`a taktim etmek için İstanbul`a Bakü Hayriye Cemiyeti üyesi, Taze Hayat gazetesinin muharriri Ahund Yusif Talıbzade götürmüştür.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi`nde konu ile illgili 4 belge bulunmaktadır. Belgeler; General Hacı Zeynelabidin Tağıyev`in "velinimet cihan efendimiz hazretleri" sözleriyle başlayan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'e mektubu, Vekaletname, Sadaret Makamlığı'na mektup ve Daire-yi Sadaret'ten mektubun kabul edilmesi ile ilgili cevabı ihtiva etmektedir. General Tağıyev`in İstanbul`a yazmış olduğu mektup Müslümanlara manevi bir destek olma konusunda Osmanlı Sultanı'na bir dilekçe ile müracaat idi. Mektupta Bakü Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasında daha sık ilişkilerin kurulması istekleri ve tüm Rusya Müslümanları`nın bu ilişkilere ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Belgede 30 milyon Rusya Müslümanı`nın dini edebiyatı, kitapları çok zor buldukları veya hiç bulamadıkları anlatılmakta ve ayrıca, Türkçe (Azerbaycan Türkçesinde) eğitimini geliştirmek amacı ile Rusya (Bakü) Müslümanları`na öğretmenler gönderilmesinin konuya çok iyi bir etkisi olabileceği ifade edilmektedir.

Maalesef, "Cemiyet-i Hayriye"nin müraacatına ilişkin Osmanlı Sarayı`nın almış olduğu kararla ilgili Arşiv`de bir belge bulunmamakta. Lakin konu ile ilgili eserlerde, bahsedilen dönemde Azerbaycan`a Türk öğretmenleri, Türkçe kitaplar ve dini edebiyatların gönderilmesi hakkında bilgiler yer almaktadır. Osmanlı Hükumeti tarafından gönderilen bu yardım milli, dini ve kültürel hayatlarını yeterince yaşamayan Azerbaycan müslümanları için büyük önem arzetmekteydi. Nitekim, Osmanlı Hükumeti ile daha sık ilişkilerin kurulması yolunda ilk adımlar atılmaktaydı ve bu girişim sonraki dönemde Azerbaycan halkının sosyal ve kültürel yönde uyanışı ve gelişimi için gerekli bir vasıta olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Tağıyev, Keşfü`l-Hakaik, Cemiyet-i Hayriye, Arşiv

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century, a gift sent by General Haji Zeynelabidin Taghiyev, the head of the "Baku Muslim Society" and "Nesr-i Maarif Society" from Baku/Azerbaijan reached the Ottoman Sultan and Islamic caliph II Abdulhamid Han. The gift - the 3-volume "Tafsir of the Holy Qur'an" (Keşfü`l Hakaik), prepared specially with H.Z. Taghiyev's efforts in 1907 on the occasion of the Ottoman Sultan Abdulhamid II's "32nd Enthronement Anniversary" and decorated with diamonds, was taken to Istanbul by Ahund Yusif Talibzade. Ahund Yusif Talibzade was a member of the Baku Charitable Society and the editor of the "Taze Hayat" newspaper.

In the Prime Ministry Ottoman Archives there are 4 documents related to the subject: the letter by General Hacı Zeynelabidin Taghiyev to the Ottoman Sultan Abdulhamid II, which started with the words "Veli nimet-i cihan efendimiz hazretleri"; the Power of Attorney; the letter to the Office of the Grand Vizierate, and the reply from the Office of the Grand Vizier regarding the acceptance of the letter. The letter that General Taghiyev wrote to Istanbul was an appeal to the Ottoman Sultan with a petition about providing moral support to the Muslims. In the letter, it was stated that the Muslims of Baku and the Ottoman state wanted to establish more frequent relations and that all Russian Muslims are in need of these relations. In the document, it is shown that 30 million Russian Muslims cannot easily find religious

literature and books and that sending teachers for the Muslims of Russia (Baku) with the aim of improving education in Turkic (Azerbaijani Turkic) language can have a very good effect on the subject.

Unfortunately, there was no document in the Archive regarding the decision of the Ottoman court on the application of the "Cemiyet-i Hayriye". However the works related to the subject contain information about Turkish teachers, books in Turkish and religious literature being sent to Azerbaijan in the studied period. This aid sent by the Ottoman government was of great important for the Muslims of Azerbaijan, who were deprived from living their national, religious and cultural lives adequately. Thus, the first steps towards the establishment of the closer relations with the Ottoman government were made, and this initiative can be considered as an inspirational mean for the Azerbaijani people for the further social and cultural awakening and development.

Keywords: the Ottoman, Taghiyev, Keşfü`l-Hakaik, Cemiyet-i Hayriye, Archive

1. GİRİŞ

Azerbaycan`ın siyasi, sosyo-ekonomik tarihinin yanısıra kültürel ilişkilerinin araştırılması ve gereken incelemelerin yapılması konusunda Osmanlı arşiv belgeleri büyük önem arzetmektedir. Nitekim, ortaçağ tarih çalışmaları hemen hemen bu belgelerin ihtiva ettiği veriler temelinde yapılmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Arşivi`nde XX. yüzyıl başları tarihli belgelerde Azerbaycan`la ilgili resmi bilgiler de yer almaktadır.

Araştırılan konu ile ilgili Ekler bölümünde gösterilen 4 belgeye müracaat edilmiştir. H.1323-1325 (M.1905-1907) tarihli sözkonusu belgeler Bakü milyoneri, Bakü Hayriye Cemiyeti'nin (Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi) Reisi Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid Han'a mektubunu (Ek 3; BOA, 514 24/3), Vekaletnameyi (Ek 4; BOA, 514 24/4), Sadarat Makamlığı'na mektubunu (Ek 2; BOA, 514 24/2) ve Daire-yi Sadaret'ten mektubun kabul edilmesi ile ilgili cevabını (Ek 1; BOA, 514 24/1) ihtiva etmektedir.

Öncelikle, İstanbul'a mektup-dilekçe göndermiş General Hacı Zeynelabidin Tağıyev'i tanıyalım. Azerbaycan`ın XIX.-XX. yüzyıl tarihinde çok önemli yere sahip bir zat olmuş Hacı Zeynelabidin Tağıyev 1823 senesi yoksul bir ailenin çocuğu olarak Bakü`de doğmuştur. Biriktirdiği parayla bazı arazileri satın alarak dünyaca önemli enerji kaynağı olan petrolün aranması işlerini başlatan Tağıyev sonunda 50 yaşındayken başarıya ulaşmıştır. Mali göstergenin, yani paranın pek çok zorlukları hallettiği bir zamanda aniden zenginliğe kavuşmuş diğer iş adamlarından farklı olarak, Hacı Zeynelabidin Tağıyev kendi memleketinin insanlarına daha çok fayda sağlamayı amaçlamaktaydı. Nitekim, dokumacılık, balıkçılık, bankacılık gibi ticari alanlarda başarılı olmuş, Azerbaycan`da ilk pamuk üretim tesislerini ve dokuma fabrikasını tesis etmiştir (Aladağ, 2019, s.72).

Resim 1. Hacı Zeynelabidin Tağıyev (Report, 2018)

Ünlü hayırsever Azerbaycan`da ilk tiyatro binasını (1883) yaptırmış, Şarkta (Doğuda) ilk olarak "Kızlar Mektebi"ni (1901) açtırmış, basılan birçok gazete ve dergiye mali yardımda da bulunmuştur. 1898 yılında "Kaspi" matbaasını satın almış ve memleketinin aydınlarına vermiştir (Paşayeva, 2016, s. 13). Azerbaycan`da milli sermayecilerden en başta geleni sayılan Tağıyev, iktisadi, dini, kültürel alana göstermiş olduğu katkısı ile ülkesinin modernleşmesine ve gelişmesine verdiği mali ve manevi destek sebebiyle "el (halk, millet) atası" diye anılmaktadır. Kendisi milyoner ve hayriyeci olarak Azerbaycan'da halk eğitimi için önemli ve gerekli çabalar göstermiş, okullar açtırmış, başarılı gençlerin yabancı üniversitelerde eğitim görmesini manevi ve mali olarak desteklemiştir.

Ayrıca, Hindistan, Rusya ve diğer ükelerde zor durumda yaşayan müslüman halka finansal destekte bulunmuş Hacı Zeynelabidin Tağıyev, Bulgar mezaliminden kurtulan müslümanlara dahi yardımını esirgememiştir. Ayrıca, 1914 yılında Edirne`de inşası yapılan "Darü-l Eytam[1]"a (İslam Ansiklopedisi, 1993, s.521) 5 bin manat mali yardım göstermiş, Selimiye Camii`nin kütüphanesine kitaplar hediye etmiştir (Aladağ, 2019, s.69). 1905 yılında ise Bakü Hayriye Cemiyeti'ni kurmuş, 1910 yılına kadar onun başkanlığını yürütmüş ve yaşlı olması sebebiyle makamından istifa etmiştir. Hacı Zeynelabidin Tağıyev Bakü ulemasından vilayet kadısı Muhammed Kerim Caferzade ve din adamı Ahund Ebu Turab`ın çevirisi ile kutsal kitabımız "Kuran-ı Kerim"in Azerbaycan Türkçesine tefsirini yaptırmıştır (Hüseynzadə, par.5) 3 ciltlik tefsir 1907 yılında basılmıştır.

2. "KEŞFÜ`L HAKAİK" İSTANBUL`DA

Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid`in "cülusunun 32. sene-yi devriyesi" münasebetiyle "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" ve "Neşr-i Maarif Cemiyeti"nin Reisi General Hacı Zeynelabidin Tağıyev özel olarak hazırlanmış ve elmaslarla süslenmiş 3 cildlik "Kur`an-ı Kerim`in tefsiri" – Keşfü`l Hakaik kitabını (Hakikatların Keşfi – Y.N.) Sultan`a hediye olarak göndermiştir. Bakü müslümanları adına hediyeyi ve General`in Padişah`a mektubunu taktim için İstanbul`a Bakü Hayriye Cemiyeti üyesi, "Taze Hayat" gazetesinin muharriri Ahund Yusif Talıbzade[2] (Hüseynzadə, par.5) götürmüş ve Sadarat-i Azamiye Makamı'na[3] (İslam Ansiklopedisi, 2008, s.414-419) sunmuştur (Resim 2).

Resim 2. Ahund Yusif Talıbzade (Wikimedia Commons, 2022).

[1] Yetimler yurdu, yetimhane – Kimsesiz kalan çocukları barındırmak ve bir meslek edindirmek amacıyla kurulan müesseselerin adı.

[2] "Ahund Yusif Talıbzade ali dini tahsilini Bağdat`ta yüksek tahsil veren medresede tamamlamıştır. 1900`de Bakü`de, "Rus-Tatar" okuluna şariat öğretmeni olarak atanması ardından Azerbaycan`ın gramerine ait "Tahsili-kavaid" (Tahsil kuralları) (1901) adlı o zaman için kıymetli bir kitap bastırımış ve bir çok eserler yazmıştır. Büyük edip ve şairimiz Abdulla Şaik`in büyük kardeşidir.

[3] Osmanlı sarayında Sadrazam, Baş vezirlik makamı

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Özel Karşı İstihbarat Kurumu'nun başkanı görevinde çalışmış Nağı bey Şeyhzamanlı (Nağı Keykurun) hatıralarında böyle anlatmaktadır:

> *"Meclis-i Mebusan Başkanı Hacı Adil beyle görüşmemde kendisi Hacı Zeynelabidin Tağıyev'i ona anlatmamı rica etti. Ben bu meşhur zatın çabaları sonucu "Kuran-ı Şerif"in ilk defa Türkçe tefsirinin Bakü'de basılmış olduğunu, ardından 3 cilt halinde 4 000 liralık pahalı elmaslarla süsleterek Sultan II.Abdülhamid'e Azerbaycan Türkleri adına hediye gönderdiğini anlattım"* (Keykurun, 2007, s.105).

3. AZERBAYCAN MÜSLÜMANLARININ OSMANLI HÜKUMETİ`NDEN İSTEĞİ

Sultan`a unvanlanmış mektup "Atabe-i felek-mertebe-i cenab-ı zillulahi a`zamiye velinimet cihan efendimiz hazretleri!" müracaatı ile başlıyor. Ünlü hayırsever Bakü-Rusya müslümanlarının Türkçe (Azerbaycan Türkçesinde) tefsiri olmaması sebebiyle Kuran-ı Şerif`i okuyamadıklarını, "*Bakü ulemasından vilayet kadısı kulları vasıtasıyla Kelamullah-ı Şerif-i Türk lisanında tefsir ettirib tab ve neşrine muvaffak olduğunu*" (Ek 3: BOA, 514 24/3) yazmıştır.

Elimizde olan diğer belge Vekaletname`dir (Ek 4: BOA, 514 24/4). "Keşfü`l Hakaik"i Osmanlı Sultanı'na götürmek için görevlendirilmiş Hacı Yusif Talıpzade İstanbul'a gelirken Bakü Hayriye Cemiyeti İdaresi'nin mührünün yer aldığı ve Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin Reisi Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in imzalamış olduğu bu belgeyi almıştı. Belgede "son zamanlarda Türk müslümanlarında "terakki meyali" göründüğü yazılmış, muntazam mekteplerimiz ve kitab-i ilmiye ve fenniye ve tedrisiyyelerimiz lüzumu derecesinde mevcut bulunmadığından" Rusya müslümanlarının zorluk çekmiş oldukları belirtilmişdir.

Her zaman milletinin eğitimli ve başarılı olmasını istemiş General Tağıyev Azerbaycan'daki okulların eğitim planında Farsçanın, Arapçanın yanısıra Türkçenin (Azerbaycan Türkçesinin) de yer alması için daima çaba göstermiştir. Bakü Hayriye Cemiyeti'nin İstanbul'a göndermiş olduğu 19 Ağustos 1907 tarihli mektup-belgede kendisinin ve diğer hayırsever insanların işbu alanda faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgiler yer almaktadır. Yazıda "*şimdiye kadar Kafkasya Türkleri yazışmalarında hep Farsçayı kullanmışlardır. Bundan sonra Farsçanın yerine anadilimiz olan Türkçenin kullanılması ve geliştirilmesi*" (Aslan, 2000, s.64-65) dileği belirtilmiştir. Fakat bahsedilen dönemlerde bunun için öğretmen ve bu dilde basılmış kitap sayısı yeterince olmamıştır. Belgede Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) eğitimi sağlamak ve genişletmek amaçlı çabaların yeterli olması açısından Osmanlı Hükumeti'nin uygun gördüğü şekilde mektep (okul) müdürlerinin ve öğretmenlerin hazırlanmasının önemli bir mesele olması ifade edilmiştir (Aslan, 2000, s.65). Bunun yanısıra mektep programlarının Osmanlı Maarif programına uygunlaştırılmasının önemli olduğu yazılmaktadır.

Söz konusu mektupda yeralan diğer bir mesele Merkez İdaresi Bulgaristan'ın Varna şehri ile İran'ın Urmiye şehirlerinde bulunan "Ermeni-Amerikan ve Ermeni-Proteston Komite-i Muzırrası'nın Kafkasya ve Azerbaycan Türkleri'ni Hilafet Makamı'na bağlılıktan ve mukaddes gaye olan İslam ittihadından uzaklaştırmak için Arapça, Türkçe, Farsça ve Kürtçeye vakıf olan Ermeniler tarafından Kafkasya'ya zararlı neşriyatlar sokulması sorunu idi. Bunlara karşılık Kafkasya Müslümanları'na mahsus basına sahiplenmesinin gerekliliği bildirilmiştir (Aslan, 2000, s.65). Ardından Bakü Hayriye Cemiyeti'nin ve diğer hayırsever şahısların Azerbaycan`ın dini, kültürel gelişimi için göstermiş oldukları çabaları üzerine görüşleri yer almaktadır.

Sonuncu belge Daire-i Sadaret`in Bakü Hayriye Cemiyeti'nin mektubuna 1209 sayılı cevabıdır (Ek 1: BOA, 515 24/1). Sadrazam`ın imzalamış olduğu cevapta Hacı Zeynelabidin Tağıyevin mektubu, Padişaha göndermiş olduğu Kuran-i Şerif'in Türkçe (Azerbaycan Türkçesi) tefsirinin ve Bakü Hayriye Cemiyeti'nin tastiknamesinin Sadaret-i Azamiye Makamı'na dahil olması bildirilmiştir.

Bakü'den Sultan II. Abdülhamid'e gönderilmiş mektuba cevapla ilgili, maalesef, elimizde uygun bir belge bulunmamaktadır. Fakat sözkonusu dönemde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a öğretmenler, dini kitaplar ve matbaa malzemeleri gönderilmesi hakkında tarih konulu çalışmalarda bilgiler geçmektedir (Aslan, 2000, s.66)

Bu hususa ek olarak Nağı Şeyhzamanlı'nın eserinde bir hatıra dikkat çekiyor:

Hacı Adil bey:

"O, (Hacı Zeynelabidin Tağıyev- Y.N.) çok saygıdeğer biridir. Balkan savaşı yıllarında Bulgarlar Türkler'e karşı amansızca davranyorlardı. Onlar Türk köylerini yıkıyor ve ahalisine bin türlü işkence veriyorlardı... Perişan halkımızın dertlerine derman olsun diye bir yardım cemiyeti kurduk ve toplamaya başladık. Ben o zaman Edirne valisiydim. Avrupa'ya giden tacirlerimizden ve Büyükelçilerden iane (bağış – Y.N.) toplamaktaydık. Bu zamanlar ismini hatırlayamadığım bir Büyükelçimiz bize «Yabancı ülkelere neden müracaat etmiyorsunuz?» söyledi. Ardından Kafkasya'nın Bakü şehrinde Hacı Zeynelabidin'in adresini bize verdi, «Siz durumu anlatın, yardım isteyin» diye tavsiye etti. Biz bu tavsiyeleri yerine getirdik. Aşağı-yukarı bir ay sonra İstanbul'daki Nobel Petrol şirketi aracılığı ile o muhterem zat (Hacı Zeynelabidin Tağıyev) biz Türkler'e bin altın lira yardım göndermişti" (Keykurun, 2007, s.106).

4. SONUÇ

Azerbaycan`da milli uyanma ve milli bilinçin gelişmesinde Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Bey Ağaoğlu ve diğer aydınlarımızın yanısıra, bahsi geçen dönemin milli burjuvazi temsilcilerinin de büyük katkısının bulunduğu bilinmektedir. Ekonomi, eğitim, sanat, kültür alanlarında yatırım yapanlardan ve en başta gelenlerden biri Hacı Zeynelabidin Tağıyev`dir. Halkının her daim aydınlanması, eğitim görmesi için Azerbaycanlı gençlerin yabancı ölkelere gönderilmesini sağlayan ve mali olarak destekleyen Bakü milyonerleri arasında özel bir yere sahip olan Tağıyev tüm sermayesini halkı için harcamaktan bile çekinmedi. Yabancı ülkelerle, özellikle Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerin sağlanmasına pek çok önem vermiş Tağıyev bu ilişkilerin gelişmesi ve milleti için yararlı hizmetleri nedeniyle Osmanlı Sultanı`na müslümanların kutsal kitabının Azerbaycan Türkçesinde tefsirini hediye etti. Bu hediye, kalbi Vatanı için çarpan ve milletinin terakkisi için manevi ve mali olarak her türlü destekte bulunmaya hazır olan bir Vatansever`le, Osmanlı İmparatorluğu`nun en zor dönemlerinde 33 yıl Padişahlık yapmış, gerçekleştirmiş olduğu projelerle dünyaya meydan okumuş bir Sultan arasında bir muhabere bağlarının oluşumuna bir vesile oldu. Tarihin her aşamasında Türk milleti karşılıklı saygı, yardımlaşma, destek konularında en önde gidenlerden olmuştur. Ülkesi ve halkı için her türlü yardımı esirgemeyenler halefleri için öyle bir potansiyel bırakmışlar ki, günümüzde artık tüm dünya büyük Türk milletiyle hesaplaşmak zorundadır.

Bir özdeyişde (aforizmde) şöyle demişler: "Tarihe bir iz bırakmak herkes için imkansız olabilir, tarihe imzasını bırakmak ise ancak dahiler için mümkün".

KAYNAKLAR

Aladağ, H.H. (2019). Devr-i Hamidide Azerbaycan`ın inşasında Comert Bir İş Adamı: Hacı Zeynelabidin Tağıyev. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi,* 9(1), 69-84.
Aslan, B. (2000). *I Ddünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği (Yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 396 s.
BOA, YAHUS 514/24-1
BOA, YAHUS 514/24-2
BOA, YAHUS 514/24-3
BOA, YAHUS 514/24-4
Hüseynzadə R. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Türk sultanına hədiyyəsi. https://www.aqra.az/az/haci-zeynalabdin-tagiyevin-turk-sultanina-h%C9%99diyy%C9%99si/ Par.1. adresinden 12.09.2023 tarihinde elde edildi.
İslam Ansiklopedisi. (1993). "Darüleytam". Cilt 8. İstanbul: TDV yayınları
İslam Ansiklopedisi. (2008). "Sadrazam". Cilt 35. İstanbul: TDV yayınları
Keykurun N. (2007). *Nağı bey Şeyhzamanlı'nın Hatiraları ve İstiklaliyet Fedaileri.* Bakü: Teknur, 148 s.
Paşayeva, A. (2016). Xeyirxahlıq simvolu / Kaspi-2016, s.13 http://web2.anl.az:81/read/page.php? bibid=vtls000474243 adresinden 22.10.2023 tarihinde elde edildi.
Report (2018). National Art Museum to host event in honor of Haji Zeynalabdin Taghiyev.. https://report.az/en/art/national-art-museum-to-host-event-in-honor-of-haji-zeynalabdin-taghiyev/ adresinden 01.11.2023 tarihinde elde edildi
Wikimedia Commons (2022) https://commons.m.wikimedia.org/wiki/File:Yusif_Ziya_Tal%C4%B1bzad%C9%99.jpg adresinden 01.11.2023 tarihinde elde edildi

EKLER

Ek 1. Daire-yi Sadaret'ten kabul cevabı (BOA, 514 24/1)

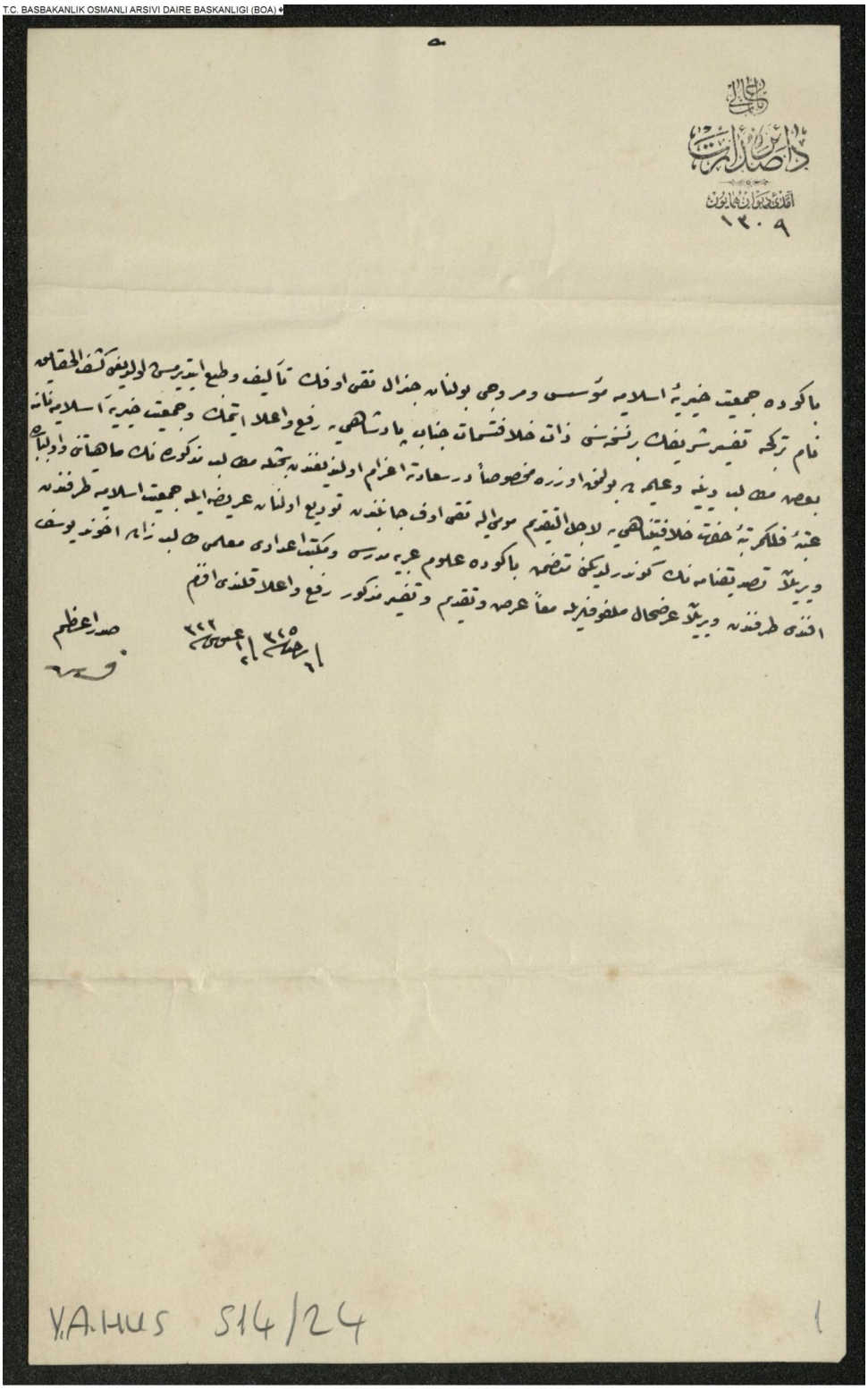

Y.A.HUS.00514.00024.001

Ek 2. BOA, 514 24/2

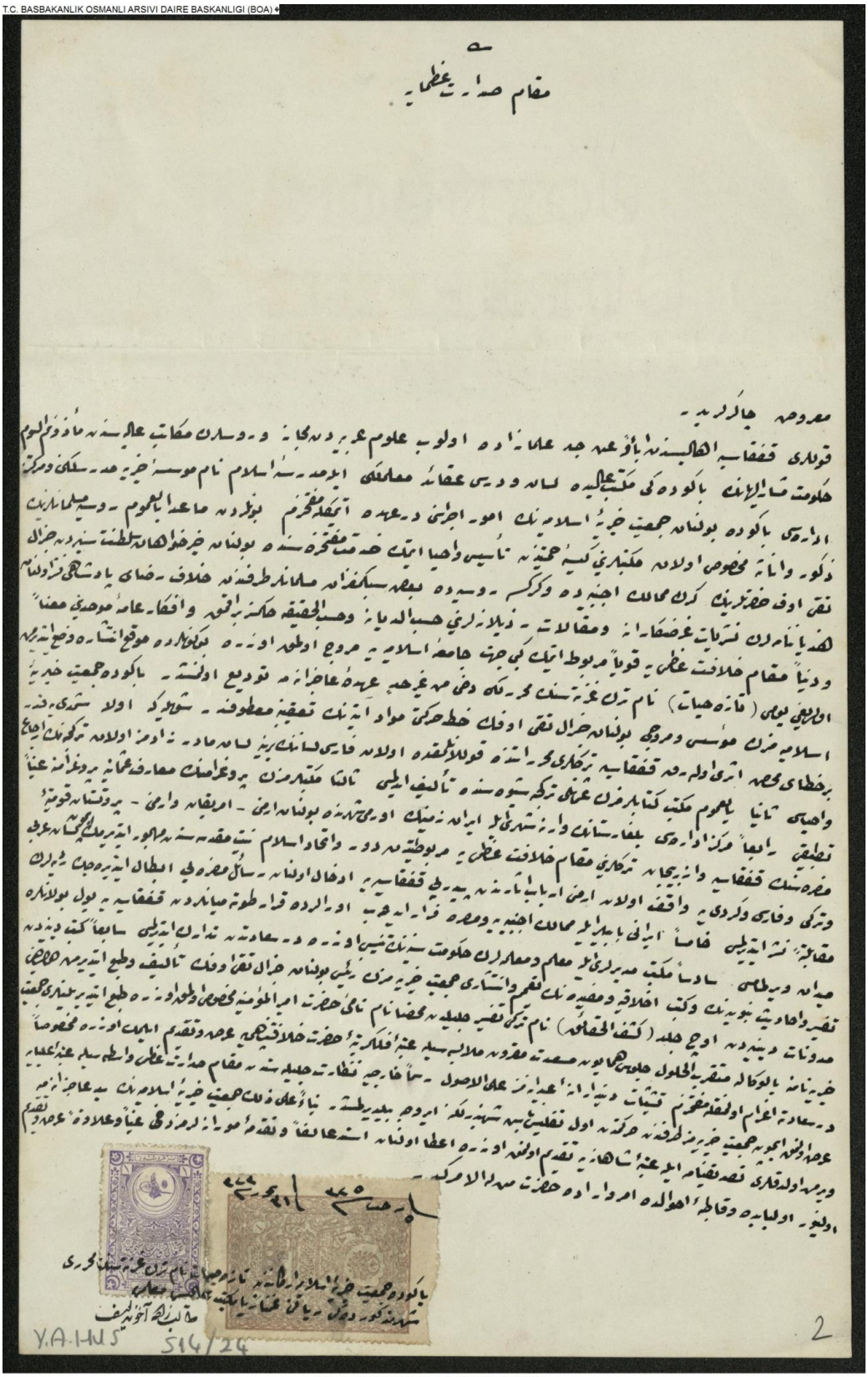

Y.A.HUS.00514.00024.002

Ek 3. Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid Han'a mektubu (BOA, 514 24/3)

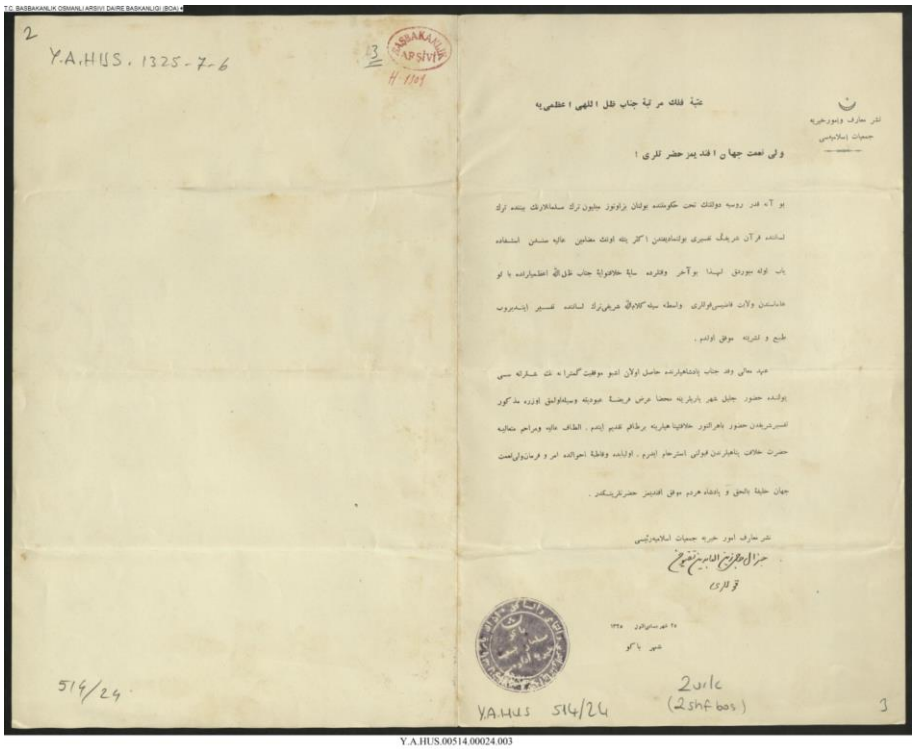

Y.A.HUS.00514.00024.003

Ek 4. Vekaletname (BOA, 514 24/4)

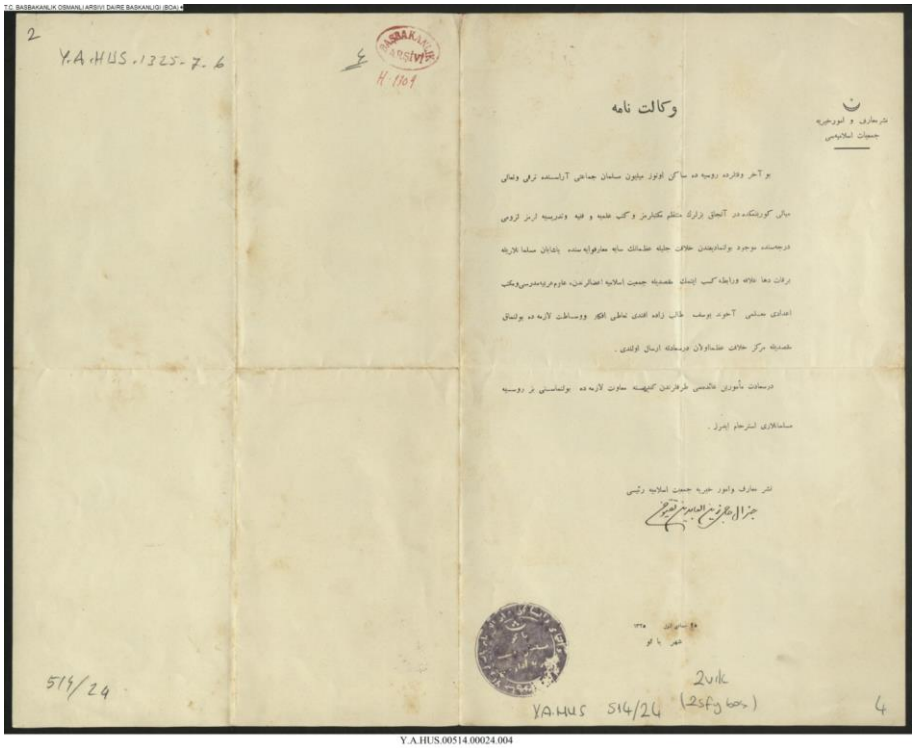

Y.A.HUS.00514.00024.004

BİR OSMANLI ŞEHRİ OLAN KERKÜK'TE OSMANLI'NIN İZLERİNİ SÜREN ADAM: ATÂ TERZİBAŞI

THE MAN WHO FOLLOWED THE TRACES OF THE OTTOMAN EMPIRE IN KIRKUK, AN OTTOMAN CITY: ATA TERZİBAŞI

Fırat Güngör[1]
[1]Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye
[1]firatgungor1@trakya.edu.tr

ÖZET

Irak Türkmenlerinin ünlü araştırmacısı ve derlemecisi Avukat Atâ Terzibaşı, Türkmen kültürü ve bilhassa Kerkük sahasında önemli çalışmalara imza atmıştır. Osmanlı Devleti'nin Irak'tan çekilmesi sonucu iki baskıcı rejim döneminde ve sonrasında gelen sözde demokrasi yıllarında dahi Türk kültürünün o topraklardaki izlerinin peşine düşmüş ve bir hazine arayıcısı gibi onları derinlerden bulup çıkarmış, başta Kerkük olmak üzere Irak Türklerinin yoğun yaşadığı bölgelerdeki kültürel mirası kayıt altına almıştır.

Günlük hayatında oldukça kibar, alçakgönüllü ve güler yüzlü olan Atâ Terzibaşı, Irak Türkmenlerine karşı yapılan zulümlere karşı kalemi ile mücadele etmiştir. Avukat olması ve hukuku çok iyi bilmesi vesilesiyle bir dantel oyalar gibi büyük bir titizlikle kaleme aldığı yazılarda Türk toplumunun sorunlarını dile getirmiş ve bunlara çözümler üretmiştir.

Atâ Terzibaşı, hayatı boyunca kimseye yaranmak için bir mücadelenin içerisine girmemiş, her zaman dik ve onurlu bir duruş sergilemiştir. Bölge insanı üzerindeki etkisinden faydalanmak için kendisine defalarca çeşitli makam ve mevkiler sunulmuş olsa da insanına faydalı olacağına inanmadığı hiçbir işe de girişmemiştir. Sağlam temellere dayanan Türk milliyetçiliği ideolojisine aykırı hiçbir ilişki, iş birliği ve temasta bulunmamıştır.

Yenilgi yüzü görmemiş, dava kaybetmemiş çok başarılı bir avukat olan Atâ Terzibaşı; masal, folklar, sözcük dağarcığı, edebiyat, şair ve yazarları, müzik, tarih, gezi yazısı gibi birçok alanda Irak Türklerinin ürünlerini kayıt altına almış ve bilim dünyasına kazandırmıştır.

Fâ'iz, Şeyh Rıza gibi Kerküklü önemli edip ve şairleri tanıtan müstakil eserlerin yanı sıra tüm Kerkük şairlerini bir araya topladığı eserler meydana getirmiş, Kerkük hoyrat ve manilerini bilim insanı titizliğinde kaynağından derlemiş ve birçok alanda titiz çalışmalar meydana getirmiş Atâ Terzibaşı, klasik Türk edebiyatımızın en önemli şairlerinden Fuzûlî'nin Kerküklü olduğunu da ispatlarıyla bilim dünyasına sunmuştur.

Bildiride Irak Türklerinin tarihî kimlikleri içerisinde önemli bir yer tutan Atâ Terzibaşı'nın yaptığı bilimsel çalışmalarla kayıt altına aldığı, bölgede yaşayan Türklerin kültür, sanat, edebiyat, fikir, tarih ve folkloruna ait eserlerin tanıtılması hedeflenmiş; Türkiye ve Kerkük sahasında yayınlanmış eserleri ile Atâ Terzibaşı'nın mücadele ve bilimsel çalışmalarla dolu hayatı aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atâ Terzibaşı, Kerkük, Türkmen Edebiyatı

ABSTRACT

Lawyer Atâ Terzibaşı, the famous researcher and compiler of Iraqi Turkmens, has carried out important studies on Turkmen culture and especially in the field of Kirkuk. As a result of the withdrawal of the Ottoman Empire from Iraq, even during the two oppressive regime periods and the subsequent years of so-called democracy, he pursued the traces of Turkish culture in those lands and dug them up from the depths like a treasure seeker, and recorded the cultural heritage in the regions where Iraqi Turks lived densely, especially Kirkuk. has received.

Ata Terzibaşı, who was very polite, humble and friendly in his daily life, fought with his pen against the oppression against Iraqi Turkmens. Being a lawyer and knowing the law very well, he expressed the problems of the Turkish society and produced solutions to them in the articles he wrote with great care, like lace lace.

Throughout his life, Ata Terzibaşı never entered into a struggle to please anyone and always displayed an upright and honorable stance. Although he was repeatedly offered various offices and positions in order to benefit from his influence on the people of the region, he did not undertake any work that he did not believe would be beneficial to his people. There has been no relationship, cooperation or contact contrary to the well-founded Turkish nationalist ideology.

Ata Terzibaşı, a very successful lawyer who has never been defeated or lost a case; He recorded the products of Iraqi Turks in many fields such as fairy tales, folk songs, vocabulary, literature, poets and writers, music, history and travel writing and brought them to the scientific world.

Ata Terzibaşı, who created works in which he gathered all Kirkuk poets together, in addition to his own works introducing important writers and poets from Kirkuk such as Fâ'iz and Şeyh Rıza, compiled Kirkuk hoyrats and poems from the source with the meticulousness of a scientist, and created meticulous studies in many fields, is one of the most important works of our classical Turkish literature. He also presented it to the scientific world with his proofs that Fuzuli, one of the important poets, was from Kirkuk.

Ata Terzibaşı, who has an important place in the historical identities of Iraqi Turks, recorded the culture, art, literature, ideas, history and folklore of the Turks living in the region with his scientific studies, and a great cultural treasure was created with the works he created.

Key Words: Ata Terzibaşı, Kirkuk, Turkmen Literature

1. HAYATI

Atâ Terzibaşı, Kerkük'ün tarihî Türk mahallelerinden Pîryâdî mahallesinin Terzibaşı sokağında doğmuştur. Kerkük Belediyesi'nde memurluk yapan baba Hacı Ömer Terzibaşı'nın notlarından 14 Kasım 1924'te doğduğunu öğrendiğimiz gerçek ismi ile Ataulla ama bilinen ismi ile Atâ Terzibaşı, soylu bir nesepten gelmektedir.

Mahalle mektebinde aldığı Kur'an-ı Kerim derslerinin yanı sıra Sâdi Şirâzî ve Fuzûlî'nin eserlerini de okumuştur. İlk ve ortaöğrenimi Kerkük'te tamamlayan Terzibaşı, Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesini 1950 yılında bitirmiştir. Hukuk eğitiminin ardından Kerkük'e dönen Terzibaşı, burada serbest avukatlık yapmış, iaşesini kazandığı mesleğini hayatının son yıllarına kadar büyük bir başarı ile sürdürmüştür.

Karakteristik olarak titiz bir insan olan Atâ Terzibaşı'nın araştırmacılık, yazarlık ve avukatlıktaki başarısı bu özelliğinden gelmektedir. Hukuk alanında ve avukatlık mesleğinde uzmanlık derecesinde bilgi sahibi olan Terzibaşı, meslek hayatı boyunca kan davalarına karışmamış, alengirli işlere tevessül etmemiş, onurlu bir duruş sergilemiştir. 1975 yılında Belediye tarafından yıkılana kadar Kerkük Millet Bahçesi'nde yer alan bürosunda avukatlık mesleğini sürdüren Atâ Terzibaşı, müvekkillerini bu tarihten itibaren evinde kabul etmiştir.

Türkmen toplumunun kanaat önderlerinden olan Atâ Terzibaşı, ilk yazılarını yazdığı 1946 yılından itibaren sağlık, belediyecilik, eğitim, sosyal yönlerden yaşanılan sorunların teşhis ve tedavisinde fikir yürütmüş, kalem oynatmıştır. Bilhassa, günümüzde dahi Batılı sömürgecilerin iştahını kabartan Kerkük petrollerini çıkartan yabancı petrol şirketlerinin çalışma alanları dışındaki faaliyetlerinin hukuksuzluklarını duyurmuştur.

Atâ Terzibaşı'nın kaleme aldığı yazılar ekseriyetle Kerkük'te yayımlanan gazete ve dergilerde yer almıştır. Haftalık çıkan Kerkük gazetesi, daha sonra başmuharrirliğini üstlendiği Afak gazetesi, Beşir gazetesi; Atâ Terzibaşı'nın yazıları ve idari görevleriyle can verdiği başlıca yayınlardır. Bunlardan Beşir gazetesi, Atâ Terzibaşı'nın hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Irak Türklerinin haklarının dile getirildiği Arapça ve Türkçe olarak basılan gazete, 6 ay boyunca düzenli olarak çıkmış; 17 Mart 1959 yılında dönemin askeri sıkıyönetim idaresinin kararıyla kapatılmış ve Atâ Terzibaşı tutuklanarak 3 ay hapis yattıktan sonra Hille'ye sürülmüştür.

Atâ Terzibaşı Irak Türklerinin halk edebiyatı üzerine araştırma ve derlemelerini çok erken yaşlarında başlamıştır. Hoyrat, mani ve atasözü gibi folklorik malzemeleri bilimsel bir yöntemle derleyen Terzibaşı, bunları birçok farklı mecrada yayımlamıştır.

Irak Türkmenlerinin önemli yayın mecrası olan ve aylık olarak 1960 yılından beri Bağdat'ta düzenli olan çıkan Kardaşlık dergisinde Arapça ve Türkçe yazılar kaleme alan Atâ Terzibaşı,

aynı zamanda İslam dünyasının önemli merkezleri kabul edilen Kahire, Halep, Beyrut'ta yayımlanan gazete ve dergilere de yazılar yazmıştır. Bu yazılar genel olarak Irak Türklerinin kültür ve sanat hazinelerine ait olmakla birlikte farklı içeriklerde yazılar da kaleme almıştır.

Türkiye ile yakın ilişkiler içerisinde olan Terzibaşı; Yeşilada, Türk Sanatı, Türk Dili, Türk Yurdu, Türk Kültürü, Türk Edebiyatı, Kardaşlık gibi yayın organlarında edebi ve araştırma yazıları yayımlamış; bununla birlikte Türk Ansiklopesi'nde Irak Türkmenlerine ait maddeleri yazmıştır.

Atâ Terzibaşı, 2003 yılından itibaren Kerkük'te haftalık olarak çıkan Türkmeneli isimli edebiyat ve sanat dergisine de Türkçe ve Arapça olarak fikrî ve toplumsal sorunlara çözüm önerileri ürettiği aktüel yazılar da kaleme almıştır.

Yazılarında "A. T." "Mecit Türkekul" "Ömerzade Allahverdi" gibi farklı mahlaslar kullanan Atâ Terzibaşı, Irak Türklerine uygulanan sistematik baskı, işkence ve asimilasyon politikalarına maruz kaldı. Tarihe kara bir leke olarak geçen 14-16 Temmuz 1959 Kerkük Katliamı'nda can güvenliği olmaması nedeniyle tutuklanarak birkaç Kerküklü Türk aydın ile Bağdat'a götürülen Atâ Terzibaşı, burada Devlet Başkanı General Kasım ile görüşmüş ve Kerkük'te yaşanan vahşeti tüm detayları ile aktarmıştır.

Türlü tehdit ve şantajlara rağmen Atâ Terzibaşı'na boyun eğdiremeyen rejim, yazdığı yazıları sıkı denetimden geçirmiş hatta bazılarını sansürlemiştir. "Bütün bu baskılara rağmen Terzibaşı, kalemini daima hür vicdanıyla, yalnız milletin lehine olacak şekilde kullanmıştır. Kendini toplumuna adayarak tozlu raflardan, yazma defterlerden, arşivlerden, ilgili kişilerden Türkmen sanatını, edebiyatını, gelenek-göreneklerini, inceden inceye inceleyerek akademik bir metotla ağır şartlar altında iğne ile kuyu kazarcasına çalıştı."(Terzibaşı, 2016.)

2001 yılında geçirmiş olduğu talihsiz bisiklet kazasına kadar başarı ile yürüttüğü avukatlığı kaza sonrası bıraktı. Bu tarihten sonra evinden dışarı çıkmayan Terzibaşı, sevenleri ve onun eşsiz bilgi hazinesinden faydalanmak isteyenler tarafından yalnız bırakılmadı. Adeta bir kültür merkezi haline dönüşen evinde misafirlerini ağırlayan Atâ Terzibaşı, bilgisine danışılan tüm konularda yardımcı olmuş, sorularına yanıt vermiş, genç araştırmacılara yeni ufuklar açmış ve şahsi kütüphanesinde yer alan bilgi ve belgeleri memnuniyetle paylaşmıştır.

Yazdığı yazılar ve kaleme aldığı kitaplarla Irak Türklerinin varlık hazinelerini gün yüzüne çıkartarak adeta "Tek Kişilik Enstitü" gibi çalışan Atâ Terzibaşı, hayatı boyunca biriktirdiği Türkmenlerin tarih, kültür ve sanatına ait nadir kitaplar, yazma eserler, resim-fotoğraflar ve Kerküklü yerel sanatçıların kendi seslerinden derlediği türkü, mani, hoyrat vs. içeren bir arşiv zenginliğine sahipti. Bu arşiv, kendisinin kaleme aldığı eserlerde yararlandığı zengin bir kaynak olduğu gibi Irak Türklerine ait eserler meydana getirmek isteyen araştırmacıların da ilk başvurduğu nokta olmaktadır.

Çok yönlü kişiliğiyle tanınan Atâ Terzibaşı, aynı zamanda Türkolojiye önemli hizmetlerde bulunmuştur. Türkiye ve Irak başta olmak üzere ulusal ve uluslararası çapta düzenlenen kongre ve sempozyumlara katılmış, sunduğu bildiriler ile bu akademik toplantılara önemli katkılar sunmuştur. Türk Dil Kurumu tarafından derlenen Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Kerkük yöresinden derlediği 1230 kelime ile katkıda bulunmuştur. (Terzibaşı, 2016.) Türkçeye sunduğu bu eşsiz katkıları neticesinde 1964'te Türk Dil Kurumu Yardımcı Üyeliğine, 1996'da ise Şeref Üyeliğine layık görülmüştür.

Atâ Terzibaşı, eserlerinde Kerkük şivesine ait kelime ve kavramları kullanmaktan çekinmemiştir. Genel olarak son derece nefis bir Türkiye Türkçesi ile kaleme aldığı eserde "bu tav", "bevkada", "çefye", "dayaz" gibi Kerkük şivesine ait kelime ve kavramların yanı sıra bölgede kullanılan "itibarat", "tasarrufat", "hasâdet etmek" gibi Türkçede kullanımı olmayan Arapça sözcüklere de yer vermekten çekinmemiştir.

Irak Türklerinin modern tarihine damgasını vuran Atâ Terzibaşı; kültür, sanat, dil, edebiyat, folklor ve diğer birçok alanda bir kuyumcu titizliği ile çalışmış ve ölmez eserler miras bırakmıştır. Kerkük'ün sembol isimlerinden olan Terzibaşı; Türk toplumlarının yanı sıra İran ve Ortadoğu'da tanınan, saygı duyulan bir şahsiyet olmuş ve Irak Türkmenlerinin medar-ı iftiharı olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

2. ESERLERI

Atâ Terzibaşı, farklı alanlarda birçok eser meydana getirmiştir. Kültür, folklor, sanat tarih vb. alanlarda verdiği eserlerinde bilimsel yöntemler izleyen Terzibaşı'nın yayımlanmış eserleri şunlardır:

2.1. Tâ'lîkat Alâ el-Tâ'lîkat el-Vafiye (Bağdat, 1953)

Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesinden hocası Prof. Dr. Selahaddîn el-Nâhi'nin el-Tâ'lîkat el-Vafiye adlı eserinden hareketle, kanunlar hakkında eserde yer almayan yorum ve açıklamalara yer vermiştir. Eser, Atâ Terzibaşı'nın ilk Arapça eseridir.

2.2. Şarkı ve Türküler (Bağdat, 1953)

Türkiye ve Türkmen türkü ile şarkılarından yaklaşık 200 parçayı barındıran eser, Atâ Terzibaşı'nın Türkçe yazdığı ilk eser olması bakımından önem arz etmektedir.

2.3. Kerkük Havaları

İlk basımı 1961 yılında sansürlenerek Arap harfleriyle Kerkük'te basılan Kerkük Havaları, 1980 yılında İstanbul'da Latin harfleriyle, 1991 yılında yine Kerkük'te iki cilt halinde Arap harfleriyle basıldı. Eser son olarak Saddam rejiminin devrilmesinden sonra 2007 yılında sansürlenmiş bölümlerin eklenmesi ile tekrar Arap harfleriyle basıldı.

Eser, hoyrat ve maniler haricindeki halk ezgilerini melodik unsurları ile ele almasının yanında yerli makamların icra ediliş şekillerini de muhteva etmesi açısından önemlidir.

Türkmen müzik tarihinin en önemli kaynağı olan eser 1975 yılında Azerbaycan'da Prof. Dr. Gazanfer Paşayev tarafından Rusça olarak da yayımlanmıştır.

2.4. Kerkük Eskiler Sözü

Kerkük'te yaygın olarak kullanılan 700 atasözünün alfabetik sıra ile verildiği eser Bağdat'ta Arap harfleriyle 1962 yılında yayımlanmıştır. Diğer milletlerin benzer atasözlerinin karşılaştırılmasının da yapıldığı eserde hem yerli ağız özellikleri hem de Türkçe söylenişleri verilmiş, yerli ağız özelliklerine uygun kullanılan kelimelerin açıklamaları da yapılmıştır.

2.5. Kerkük Şairleri

Atâ Terzibaşı'nın uzun araştırmalar ve titiz çalışmalar neticesinde meydana getirdiği Kerkük Şairleri eseri Kerkük Türklerinin kültürel varlığı açısından önemli bir eşik olmuştur. Arap harfleriyle 1963-2012 yılında farklı yayınevlerinde 13 cilt halinde basılan bu önemli kaynak, Kerküklü 178 şairi içermektedir. Şairlerin hayatı, edebî kişilikleri, çevresi ve eserlerinden örneklerin verildiği antolojik eser, Trakya Üniversitesinin değerli akademisyenleri Prof. Dr. Ali İhsan Öbek, Prof. Dr. Yüksel Topaloğlu önderliğinde Öğr. Gör. Dr. Duygu Dalbudak Hünerli, Öğr. Gör. Çağdaş Albayrak ve Ayşe Taşralı Erdoğan'dan oluşan bir heyet tarafından Latin harflerine çevrilmiş, Prof. Dr. Suphi Saatçi'nin son tashih ve denetiminden geçtikten ve bizatihi Atâ Terzibaşı tarafından yapılan düzeltmelerden sonra 2013 yılında Ötüken Neşriyat tarafından 4 kitap halinde yayımlanmıştır.

2.6. Kerkük Hoyratları ve Manileri

Atâ Terzibaşı'nın ilk folklor derleme eseri olan Kerkük Hoyratları ve Manileri, toplamda 2488 dörtlüğü barındıran üç ciltlik eserdir. Hoyrat ve manilerin tarihî ve edebî yönlerinin anlatıldığı birinci cildi 1956'da ve cinaslı hoyratların yer aldığı ikinci cildi 1957'de, Kerkük'te; cinassız hoyratların aktarıldığı üçüncü cildi 1958'de Bağdat'ta basılan eserde, hoyrat çağırma geleneğinin müzikolojik olarak incelenmesinin yanı sıra Kerkük'ün ünlü hoyratçılarının fotoğraflarına da yer verilmiştir.

Türkmen kültürünün birçok farklı alanına ışık tutan bu eser, Latin harfleriyle 1975 yılında İstanbul'da Ötüken Neşriyat; Kiril alfabesiyle 1984 yılında Bakü'de Prof. Dr. Gazanfer Paşayev tarafından yayımlanmıştır.

2.7. Arzı-Kamber Matalı

Türk halk hikâyeleri içerisinde yaygın bilinenlerinden biri olan Arzu ile Kamber'in Irak Türkmen varyantının derlendiği eser, 1964 yılında Bağdat'ta basılmıştır. Kerkük ağzının tüm özelliklerini yansıtması açısından oldukça değerli olan bu eser, Kerkük'ün ünlü isimlerinden Mehmet İzzet Hattat'ın annesi Kadriye Samancı'dan derlenmiştir.

Eser; 1967'de Mehmet Emin Asri tarafından Tebriz'de, 1971'de İstanbul'da, farklı tarihlerde Kiril harfleriyle Prof. Dr. Gazanfer Paşayev tarafından Bakü'de, Türkmen Milli Destanlarımızdan Arzı-Kamber Matalı ismiyle Arap ve Latin harfleriyle 1999 yılında Erbil'de yayımlanmıştır.

2.8. Kerkük Matbuat Tarihi

Kerkük'te basımevinin kurulduğu 1879'dan 1985 yılına kadar kurulan tüm matbaa ve basımevi ile yayımlanan gazete, dergi ve kitapların yer aldığı bu önemli eser, Kerkük Türklerinin iletişim, kültür, edebiyat ve sanat alanlarındaki gelişimlerini aktarmaktadır.

Eser; 2001 yılında Arap harfleriyle Kerkük'te, 2005 yılında ise İstanbul'daki Kerkük Vakfı tarafından Latin harfleriyle basılmıştır.

2.9. Erbil Şairleri

Uzun yıllardan bu yana bu bölgede yaşayan Türkmen şairlerden yaklaşık 50'sinin yer aldığı Erbil Şairleri adlı eser, antolojik öneminin yanı sıra şehir ve Türkmen tarihine de ışık tutmaktadır. Irak Türklerinin Erbil'de önemli bir edebî muhit oluşturduğunu ispatlayan bu eserin birinci cildi Eylül 2004'te, ikinci cildi Şubat 2005'te Arap harfleriyle Kerkük'te yayımlanmıştır.

Atâ Terzibaşı'nın Kerkük Şairleri adlı eserinde izlediği metotların kullanıldığı Erbil Şairleri eseri, Ekim 2007'de Prof. Dr. Ali İhsan Öbek, Prof. Dr. Yüksel Topaloğlu ve Öğr. Gör. Dr. Duygu Dalbudak tarafından Kerkük Vakfı Yayınlarından ilk defa Latin harfleriyle basılmıştır.

2.10. Kerkük'te İmaret ve Tesislerin Manzum Tarihleri

Eserde; Kerkük ve çevresinde Irak Türk mimarisinin önemli eserlerinden başta camii, kışla, tekke gibi askeri ve sivil mimari örneklerinden 62 adet yapının kitabelerinde yer alan şiirlerde tarih düşürme geleneğinden yola çıkarak yapılış tarihlerinin bilgisi verilmiştir.

Eserin ilk baskısı 2005 yılında Kerkük'te, ikinci baskısı ise 2008 yılında Atâ Terzibaşı'nın tashih, beyit tamiri ve ilave maddeli haliyle Irak Türkmen Kardaşlık ve Kültür Derneği tarafından basılmıştır.

2.11. Fuzûlî'nin İcmâl-i Aşk Kitabının Tercümesi

Fuzûlî'nin ruh ve beden ilişkisini alegorik olarak ele aldığı Farsça Sıhhat ü Maraz mesnevisinin Kerküklü Süleyman Müftü'nün İcmâl-i Aşk isimli çevirisinin değerlendirildiği bu eser, 2006 yılında Kerkük'te basılmıştır. Fuzûlî'nin Kerküklü olduğunu ispatlarla ortaya koyan Atâ Terzibaşı, eserinde İcmâl-i Aşk hakkında bir değerlendirme yapmış, Süleyman Müftü hakkında bilgi verdikten sonra tercümenin özelliklerine ve metnin açıklamasına yer vermiştir.

2.12. Sergüzeşt-i Saadet

Irak Türklerinin ilk gezi yazısı olan bu eser, Atâ Terzibaşı'nın dedesi Hacı Abdüllatif Terzibaşı tarafından kaleme alınmıştır. 1895 yılında Abdüllatif Terzibaşı'nın hac yolculuğunda tuttuğu notlardan oluşan 988 sayfalık yazma eser, Atâ Terzibaşı'nın yaptığı düzeltmelerle 2007 yılında Kerkük'te basılmıştır.

2.13. Türkman Keşkülü

Atâ Terzibaşı'nın Türkmen kültürü, tarihi, sosyolojisi ve aktüel konularda çoğu Türkmeneli gazetesinde çıkan yazılarını derlediği eseridir. Birinci cildi 2007, ikinci cildi 2010'da Kerkük'te basılmıştır.

2.14. Kerküklü Şeyh Rıza ve Türkçe Şiirleri

Klasik Türk edebiyatında Nef'î'den sonraki en büyük hiciv ustası Şeyh Rızâ'nın üç defa basılan Dîvân'ında yer alan Türkçe şiirleri ile daha önce yayımlanmamış bazı Türkçe şiirlerinin

açıklamaları; şairin hayat, edebî kişiliği, yetiştiği muhit, dönemin sosyal ve kültürel arka planını aktarmaktadır. Eser, 2 cilt halinde 2006'da, Kerkük'te basılmıştır.

2.15. Kerküklü Fâ'iz Çevresi, Yaşamı, Tasavvufi ve Edebi Kişiliği ile Bazı Şiirlerinin Açıklamaları

Klasik Türk edebiyatının son büyük şairlerinden biri olan ve Irak Türkmen klasik edebiyatında önemli bir yere sahip olan Fâ'iz hakkında Atâ Terzibaşı tarafından yazılan bu eser, Irak ve Türkiye'de ortak estetik anlayışın gelişmesine ve edebiyat tarihimizin klasik edebiyat bölümüne yeni bir isim eklemesi açısından önemlidir.

Şahsım tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılan ve Latin harflerine çevrilen eser, dört cilt olarak Arap harfleriyle, 2008 yılında, Kerkük'te basılmıştır.

2.16. Kerküklü Kâbil

Atâ Terzibaşı'nın Kerküklü beş büyük şairden biri olarak kabul edilen Kâbil'in hayatı hakkında bilgiler vererek şiirlerinden bazılarının şerhini yaptığı bu eseri, 2007 yılında Kerkük'te basılmıştır. Terzibaşı; şairin ailesi, yaşadığı muhit ve edebî özelliklerinden bahsetmiştir. Kâbil'in şair olan iki oğlunun da tanıtıldığı ve şiirlerinden örnekler verildiği eserde şairin bilhassa tarih düşürmedeki ustalığı okuyucuların dikkatine sunulmuştur.

2.17. Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlüğü

Atâ Terzibaşı'nın genç yaşlarda başladığı filoloji çalışmalarının meyvesi sayılabilecek bu abidevi eseri, maalesef kendisinin yaşlılık ve hastalık gibi nedenlerinden ötürü 3 cilt olarak yayımlanabilmiştir. 1964 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Halk Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Kerkük ağzından 1375 kelime ile katkı veren Atâ Terzibaşı, Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlüğü'nde yaygın kullanılan söz ve terimlerin yanı sıra çocuk dilindeki sözcükler, deyimler, folklorik kavramlar, şahıs isimleri, tarihi-coğrafi konumların isimleri kapsamaktadır. Arap harfleriyle dizilen sözlükte imla karışıklığına engel olmak amacıyla madde başları Latin harfleriyle de verilmiştir.

Sözlüğün bir diğer önemli noktası ise kelimelerin anlamının yanı sıra kullanımlarına da örnekler verilmiş, bu örnekler genel olarak atasözleri, hoyratlar, maniler gibi halk edebiyatı ürünlerinden seçilmiştir.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDIRME

Atâ Terzibaşı'nın bugüne kadar Türkiye ve Kerkük sahasında yayımlanmış 17 eseri hakkında bilgi verilmiştir. Bu 17 eserin ilki olan Tâ'lîkat Alâ el-Tâ'lîkat el-Vafiye, sadece hukuk alanında ve Arapça yazılmış olup diğer 16 eser Arap harfleriyle Türkçe yazılmıştır. Bu 16 eser içerisinde antoloji, sözlük, derleme, monografi gibi farklı türlerde divan ve halk edebiyatına ait ürünler bir araya getirilmiştir. Bu bildiri ile Atâ Terzibaşı'nın eserlerinin Türkiye Türkçesine kazandırılması için Türk edebiyatının farklı alanlarında çalışma yapan genç araştırmacılara yeni bir kapı aralamıştır.

KAYNAKLAR

Demirel, Ş., (2020,10, 31). Mânî. https://teis.yesevi.edu.tr/ adresinden 24.08.2023 tarihinde elde edildi.

Dinç, F. (2016). XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı). (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi. Elâzığ.

Ersoy, M. (2014) Zevra Gazetesi (S. 1-100)'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kilis 7 Aralık Üniversitesi. Kilis.

Günay, V. Oumar, S. F. (2017). Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği). Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi. Sayı III/2. 79-112

Öbek, A. İ. (2015). Klâsik Türk Edebiyatında Müşâare (Fâiz-Sâfî), İstanbul: Kerkük Vakfı.

Saatçi, S. (2019). Kerküklü Fâiz ve Yayımlanmamış Bir Kasidesi. Kardaşlık, Sayı 83.

Terzibaşı A. (2016). Fuzuli Hakkında Yazılar, İstanbul: Kerkük Vakfı.

Terzibaşı, A. (haz. Öbek, A. İ., Dalbudak, D.). (2007). Erbil Şâirleri, İstanbul: Kerkük Vakfı.

Terzibaşı, A. (haz. Öbek A. İ., Taşralı, A.) (2013) Kerkük Şairleri, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

RODOPLARDAKİ OSMANLI KÖPRÜLERİNİN ANLATTIKLARI

NARRATIVES OF THE OTTOMAN BRIDGES IN THE RHODOPES

Myumyun Tahir
ULSIT-University of Library Studies and Information Technologies, Sofya, Bulgaristan
br.mumun.tahir@gmail.com

ÖZET

Bir köprünün büyük gücünün, öneminin, değerinin neden ibaret olduğu nasıl anlatılabilir? Köprüler hem ruh hem de bir maddedir. Meşe ağacından oluşan direklerini sapsağlam toprağın bağrına salıp ağır taş temellerinin üzerine doğrulmazdan, sarsılmaz ve muhteşem beton yapısına çeki düzen verip, çelik ve hayali yay misali semalara açılmazdan, ruhuna inanç, insaf ve ümit aşılamazdan önce, herhangi birinin emeli, ülküsü ve yarınlar üstüne düşüncesi olsa gerek.

Her köprü, maddeye veya ruha dönüştükten sonra, günümüzde birleştirici bir kaderdir, insan eli değmemiş sembol timsali geleceği işaret etmektedir.

Bu tebliğde, köprü metaforu ile birlikte Rodoplardaki Osmanlı dönemi köprülerinin onu temaşa edenlere neler anlattığından bahsedilmiş ve Doğu Rodoplardaki köprülerin öne çıkan örneklerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Medeniyet, Köprü, Rodoplar

ABSTRACT

How can one explain what the great power, importance and value of a bridge consists of? Bridges are both spirit and matter. If anyone had any ambitions, ideals and thoughts about the future, before they put their oak tree poles into the bosom of the solid soil and stand on their heavy stone foundations, before they put their unshakable and magnificent concrete structure in order, before they open up to the skies like a steel and imaginary spring, before they instill faith, fairness and hope in their soul. necessary.

Every bridge, after transforming into matter or spirit, is a unifying destiny in the present, a symbol untouched by human hands, pointing to the future.

In this paper, the bridges of the Ottoman period in the Rhodopes are discussed together with the bridge metaphor. In the paper, some of the bridges in the Eastern Rhodopes were examined without any claim of historical authenticity.

Key Words: Culture, Civilization, Bridge, Rhodopes.

1. GİRİŞ

Gerçek köprüler, gayret ve emelleri birbirine birleştiren köprüler, altlarından hiçbir şeyle izah edilemeyecek bir hayat nehri gibi emeğimizin meyvelerinin, güncel heves ve aşkımızın ürünlerinin, keder ve üzüntülerimizin akıp gittiği köprülerdir.

Köprüler, hiçbir kültür ve medeniyet yapısı içinde sadece karaları birbirine bağlama görevinden ibaret bir işleve sahip değildir. Köprüler, bir yandan karaları, şehirleri, kasabaları, köyleri birbirine bağlarken diğer yandan da gönülleri, kültür ve medeniyetleri birbirine bağlamaktadır. Roma

İmparatorluğu'ndan Osmanlı Devleti ve günümüze kadar geçen süreçte, köprülerin bu misyonu devam etmiştir.

Rodoplardaki köprüler, taş ayakları ile sağlam ama akan suların üzerinde yükselen bir güçle zamanla dost olmuştur. Rodoplardaki Osmanlı köprüleri, anıları ve sonsuzlukları saymaktan yorulduğunda, bir kayanın üzerine oturur ve sonsuz yaşam armağanı olarak karanlık nehrin mırıltıları arasında hikâyeler dinler.

Köprülerin birçoğunun çeşitli efsaneleri vardır ancak tarihleriyle ilgili bilgi eksikliği var. Bu konu, tebliğimizin kapsamı dışında ve ayrı bir tebliğde ele alınacaktır.

2. FİZİKİ YAPISIYLA KÖPRÜLER

Genel bir tanım yapmak gerekirse, köprüyü, iki karşı yakayı birbirine bağlayan ulaşım araçları olarak tanımlamak mümkündür. Bu anlamda köprüler, şekillerine (kiriş, kemer, asma, askılı vb.) ve yapıldıkları malzemelerine (ahşap, betonarme, metal vb.), yapı elemanlarına (dolu gövde, kafes-kiriş, asma, askılı, yüzer vb.), statik durumuna (hiperstatik, izostatik, mafsallı, ankastre vb.), yapılış amaçlarına (yayalar için, kara ve demir yolu ulaşım araçları için, boruların geçmesi için vb.) göre adlandırılmaktadır.

Köprüler tarihsel süreç içinde başlangıçta ahşap yapılmakta iken zamanla taş, metal ve betonarmeye evrilmiştir. Sabinalı Ancus Martius'un milâttan önce (MÖ) 620 yılında Tiber Nehri üzerine yaptırdığı Pons Sublicius Köprüsü bilinen en eski ahşap köprüdür. Keza Hititler tarafından MÖ XIII. yüzyılda Boğazköy'deki (Hattuşaş) köprü de bilinen en eski kagir köprüdür (Çeçen, 2002: 252-255).

Köprü yapımı, çağlar boyunca en fazla iştigal edilen konulardan biri olmuştur. Köprü yapımı, Roma, Bizans, Selçuklu döneminde olduğu gibi köprü yapımı Osmanlı döneminde de tamirle birlikte önemli faaliyetlerden biri olmuştur. Osmanlı dönemi köprülerinden bugün ayakta kalanların sayısının 100 üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (Çeçen, 2002: 252-255). Bu köprülerin içinde Mimar Sinan'a ait olanların ayrı bir değeri ve önemi olduğu bilinmektedir (Bozkurt, 1952). Bursa Nilüfer Hatun Köprüsü, Kirmasti Lala Şâhin Paşa Köprüsü, Edirne Uzunköprü İlçesi Uzunköprü (Ergene), Bulgaristan Köstendil İshak Paşa Köprüsü, Kuzey Makedonya Üsküp Vardar Köprüsü, Depre Kaçanikli Mehmed Paşa Köprüsü, Bosna-Hersek Konjiç Karagöz Mehmed Bey Köprüsü, Višegrad Drina Köprüsü, Bulgaristan Svilengrad Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa), Gebze Kanûnî Köprüsü, Lüleburgaz Köprüsü, Büyükçekmece Köprüsü, Silivri Köprüsü, Alpullu Köprüsü, Haramidere Köprüsü, Edirne Sarayiçi Köprüsü öne çıkan Osmanlı köprüleri arasında sayılabilir (Çeçen, 1988: 79-92).

3. RODOPLARDAKİ OSMANLI DÖNEMİ KÖPRÜLERİNDEN ÖNE ÇIKANLAR

Rodoplardaki köprülere sıklıkla "Roma" denmesine rağmen, büyük olasılıkla daha önce ve Osmanlı zamanında inşa edilmişlerdir. Bu köprüler iyi incelenmemiştir. Bunların yapımı ve bakımı, kimin tarafından yapıldığı hakkında güvenilir bilgi ve belge eksikliği vardır. Burada tüm antik köprülerin Romalılar tarafından inşa edildiği kabul edildiğinden, bu köprülere genellikle 'Roma' adı verilmektedir. Hatta Doğu Rodoplardaki köprülere yöre halkı tarafından "Rumeli Köprüsü" adı verilmektedir. Bunu "Bizans ve Osmanlı köprüsü" olarak tercüme etmek daha doğru bir ifade olacaktır (Тахир, 1997).

3.1 Rodopların Meşhur Köprüsü: Şeytan Köprüsü

Kırcaali ve Paşmaklı (Smolyan) ilçelerinde 15.-18. yüzyıllarda inşa edilmiş 100' ün üzerinde taş köprü bulunmaktadır. Bunların en ünlüsü, son yıllarda turistik bir destinasyon haline gelen Şeytan Köprüsü'dür.

Güneşli ve sıcak bir temmuz günü Arda nehrinin taş yatağının dar bir kıyısında otururseniz önünüzde olanca güzelliği ve şahane görünüşüyle Arda Nehrinin sularının üzerine yaslanmış halde Şeytan Köprüsü'nü görürsünüz.

Dar geçidin mest edici bir cazibesi vardır. Köprünün etraf güzelliği ise neredeyse insanı sarhoş edecek kadar güzeldir.

Şeytan Köprüsü, Rodoplardaki yol köprüleri inşasının eşine rastlamayan mimarî bir anıtıdır. Köprü, Arda Nehrinin iki yaka arasındaki en dar yerine, bundan 500 yılı aşkın bir zaman önce, öyle sağlam malzemeden inşa edilmiştir ki, bugüne dek tamire ihtiyaç duyulmamıştır. Meçhul mimar, köprünün yerinin en münasip yer olduğunu anlamış ve burada ustalığını göstermiştir. Bölgenin sakinleri köprüyü, Rumeli zamanıyla bağdaştırmaktadır. O nedenle Osmanlı köprüsü olarak kabul etmektedir. Bazılarıysa daha da eski bir tarihe işaret etmektedir. Genel kabul görmüş olan ise, köprünün 1515-1518 yılları arasında Sultan I. Selim'in emriyle eski bir Roma köprüsü yerine inşa edilmiş olduğu yönündedir. Şeytan Köprüsünün ne zaman inşa edildiğinin pek önemi yoktur. Önemli olan bu köprünün burada asırlardan bu yana bu bölgeye hayat vermiş olmasıdır.

Eğridere (Ardino) merkezden uzakta yer alan Şeytan Köprüsüne ulaşım oldukça zordur. Belli bir yere kadar arabayla gidilebilmektedir. Sonrasında araçla gitmek mümkün değildir. O noktadan sonra köprüye ulaşmak yaya olarak yürümekle mümkündür.

Bu muhteşem mimari eser Rodoplarda en büyük ve en ünlü Osmanlı köprüsü olarak yazılabilir. Şahane köprü ortada bir büyük, yanlarında birer küçük kemerli olmak üzere toplam üç gözlüdür. Uzunluğu 56 metre, genişliği 3.5 metre, orta kemer 11.20 metredir. Yapının kemer örgüleri kesme taştan, diğer kısımları ise moloz taştan inşa edilmiştir. Ak deniz kıyısından başlayarak Makaz, Ustra, Aladağ, Dalca, Stanimaka, Filibe yolu işte bu Şeytan Köprüsü`nden geçip gitmektedir. Günümüzde köprünün ulaşım açısından önemli bir değeri kalmamıştır. Ancak tarihi bir eser olarak korunmaktadır.

Fotoğraf 1. Şeytan Köprüsü **(**www.sozcu.com.tr)

3.2 Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü

Svilengrad şehri (eski adı Mustafa Paşa), üç devlet sınırının (Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye) buluştuğu noktanın hemen yakınında yer almaktadır. Haskovo, Filibe ve Sofya'nın sırasıyla 70 kilometre (km), 150 km ve 300 km güneydoğusunda, Yunanistan sınırının 2 km kuzeyinde ve Türkiye sınırının 14 km kuzeybatısında, Edirne'nin 30 km İstanbul'un 265 km kuzeybatısında yer almaktadır.

Svilengrad Bulgaristan'a açılan kapılardan biridir. Svilengrad, Meriç Nehri'nin her iki kıyısında, Doğu Rodop Dağları ve Sakar Dağ bölümünde Tundzhan Masifi ile sınırlanan vadisinde yer almaktadır.

Meriç Nehri kıyısında olan bu kasabanın en büyük eserlerinden birisi Mustafa Paşa Köprüsüdür. Edirne'den sonra ilk menzil külliyesi bu köprü etrafında kurulmuş ve etrafında da bugünkü Svilengrad meydana gelmiştir. Orduların ilkbaharda taşan nehri geçebilmesi için köprünün yapılması şart olmuştur. XVII. yüzyılda Cisr-i Mustafa Paşa kasabasını ziyaret eden Evliya Çelebi

(2000: 422), köprünün 12 gözlü oluğunu, Kanuni Sultan Süleyman'ın Budin gazasına giderken bu köprüden geçmek istediğini fakat vezirinin onu bu düşüncesinden vazgeçirdiğini yazmaktadır.

Eyice (1993: 32-33), köprünün banisi Mustafa Paşa'nın, Gebze'de ve Eskişehir'de iki büyük külliye sahibi Çoban Mustafa Paşa olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bir Bulgar'ın köprüden bahsederken 295 metre boyunda olup, 20 adet göz bulunduğunu, ortadaki dört gözün diğerlerinden daha büyük olduğunu belirtmektedir.

Köprünün tam ortasında sol korkuluğun üzerinde, 6 metre yükseklikte 4.40 metre genişliğinde ve 0.80 metre kalınlığında kesme taştan yapılmış bir duvar üzerinde beyaz mermer üzerine celis sülüs hat ile yazılmış kitabesi bulunmaktadır. Kitabedeki son iki kelimenin ebcet değeri, Hicri takvimle 935/Miladi takvimle 1528-29 tarihini vermektir (Eyice, 1993: 32-33). Bu köprü sadece büyüklük bakımından değil, mimari unsurlarının muntazamlığıyla da dikkat çekmektedir. 1534 yılında Venedik sefirinin katibi Benedetto Ramberti, bu köprüden geçerken, ilk tasvirlerinden birini kaleme alır ve belirtiğine göre köprü, yirmi kemerli ve beyaz mermer yapılı olup, ortasında da hayır sahibi ve masrafı hakkında bilgi veren altın kaplamalı kitabesi bulunduğu şeklindedir (Aktaran: Antonov, 2006). Dernschwam (1923: 22-23, 153), 1553 yılında, köprünün Mustafa Paşa tarafından yapıldığını ve 112 adım uzunluğunda 23 adım genişliğinde olduğunu, köprü gözünün ise 21 tane olduğunu belirtmektedir.

Meriç Nehri üzerinde olan bu köprü, Klasik Osmanlı mimari özelliğine sahiptir. Mimar Sinan'ın ilk eserlerinden biri olduğunu tahmin edilen köprünün temelinde, önceden hazırlanmış demir perçinli ve kurşun lehimli değişik boyutlarda taşlar kullanılmıştır. Uzunluğu 295 metre, genişliği ise 6.30 metre köprünün iki yan korkuluğu 1.10 metre yüksekliğinde ve 1.15 -1.20 metre ebatlarında iri taş parçalardan yapılmıştır. Günümüzde 18 gözden oluşan bu körünün mahmuzları ve kitabesi, ilk günkü ihtişamıyla bizleri karşılamaktadır. Köprünün inşa kitabesinin günümüz Türkçe yazımı şu şekildedir:

"Bu köprü, padişahların en büyüğü Selim Han'ın oğlu Sultan Süleyman Han'ın halife olduğu dönemde, onun emniyet ve emniyetinin devamı, Veziri Mustafa Paşa - Allah onu yarattıklarından korusun. Ve bu (köprüyü inşa etmek) onun yıl içindeki en uzun süreli iyiliğiydi ve o tarihte sonsuz bir iyiliğe dönüştü". Kitabenin orijinali aşağıda yer almaktadır (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2. Cesr i Mustafapaşa Köprüsü Kitabesi, (Eyice, 1993: 32-33)

3.3 Karaman Köprüsü

Karamaniça mevkiinde bulunan köprü, tek kemerlidir. Kemerinin yerden kemer örgüsüne kadar olan yüksekliği 6.05 metre; kemer örgüsüyle birlikte olan yüksekliği ise 6.81 metredir. Köprünün uzunluğu 19.90 metre; genişliği ise 3.30 metredir. Köprünün döşemesi orijinaldir. Korkulukları, bulunmamaktadır. Yapının kemerleri kesme taştan, diğer kısımları ise moloz taştan inşa edilmiştir. Şu anda köprü bakımsız haldedir.

100-200 yıl önce bu taş yol sadece insanları ve yerleşimleri birbirine bağlamakla kalmıyor, aynı zamanda ülkenin bu bölgesindeki ana ekonomik trafik için de kullanılıyordu. Bu nedenle sivil toplum kuruluşu nesiller boyu korunması konusunda kararlıdır. Şu anda sadece yayalar ve hayvancılık var. Nehrin karşı kıyısına geçmek isteyen otomobil ve kamyonlar, köprünün metrelerce uzağında bulunan geçidi kullanıyor. Maalesef son yıllarda çevredeki alanın önemli

bir kısmı atıklarla doldu. Bunların küçük bir kısmı evcildir; nehirden sürüklenip insanlar tarafından atılır, diğer (daha büyük) taş levhaların birikmiş parçaları ise burada taş ocağından çıkarılmaktadır.

Köprüyü görmek isteyenlerin önceden bulunduğu yeri araştırmaları gerekmektedir. Yolun üzerinde, nerede duracağınızı gösteren tabelalar veya başka işaretler yok. Sanki tarihe adım atıyoruz gibidir.

3.4 Harpuşta Köprüsü

İstarçişte (Satovça, Yukarı Cuma, Blagovgrad)'ye bağlı Dolan ve Pleten köylerine 2 km uzaklıkta, Bistrica nehri üzerinde bulunmaktadır. Banyan mevkiinde bulunan köprü, tek kemerlidir. Kemerinin yüksekliği 5.55 metredir.

Köprünün mevcut uzunluğu 35.71 metre, genişliği ise 2.70 metredir Köprünün döşemesi orijinaldir. Korkulukları bulunmamaktır. Yapının kemerleri kesme taştan, diğer kısımları ise moloz taştan inşa edilmiştir. Köprüde tahliye kemeri bulunmamaktır.

3.5 Nareçen Köprüsü

Nareçen maden banyoları beldesine 4 km uzaklıkta, güney yönünde, Smolyan yolu üzerindedir. Roma Köprüsü olarak da adlandırılmaktadır.

Özgün yapısıyla turistlerin ilgisini çekmektedir. Yakınında, yolun karşısında, daha küçük bir taş köprünün yanında Kosovska Deresinin pitoresk şelalesi görülmektedir. Köprü hakkında fazla bilgi yoktur.

3.6 Koşukavak- Egrek Köyü Köprüleri

Koşukavak ilçesi Egrek köyünde ve bölgede yerel halkın "Roma" dediği çok sayıda taş köprü bulunmaktadır. Bunlar Romalılardan kalmış olsa bile Osmanlı Dönemi köprüleridir. Bu köprüler Smolyanlı usta inşaatçılar tarafından 18. yüzyılın sonu veya 19. yüzyılın başında inşa edilen köprülerdir. Egrek Köyü'nde; biri üç kemerli (aşağı mezrada), yarısı yıkılmış, diğeri ise çift kemerli (yukarı mezrada) olmak üzere iki köprü bulunmaktadır.

Korunan çift kemerli köprü, bir çoban tarafından halkın hayrı için yaptırılmıştır. Yol uzunluğu 13.20 metre, kemerler 4.20 ve 2.60 metre genişliğinde olup yontulmuş taşlardan yapılmış olup kemerleri daha küçük yassı taşlardan oluşan kornişlerle sıralanmıştır. Derz beyaz harçtan yapılmıştır. Köprünün iskelesine dalgakıran konmuştur.

SONUÇ

Köprüler tarihin her döneminde, hem iki yakayı hem de insanları, insanların gönüllerini birbirlerine bağlamış unsurlardır. Daha çok bir su engelini aşmak için kurulan köprüler, suyla bütünleşmiş ve üstünde kuruldukları suyla birlikte o bölgeye can vermişlerdir.

Osmanlı dönemi köprüleri, başta Mimar Sinan olmak üzere önemli mimarlar tarafından inşa edilmiş özgün köprülerdir. Bununla beraber, daha önce mevcut Roma köprüsü kalıntısı üzerine yapılmış Osmanlı köprüleri de vardır. Bu durum, Osmanlı devletinin Romalılar dönemindeki ulaşım ağını zenginleştirerek kullanmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti, Roma döneminden kalan ulaşım ağına ilaveler yaparak kullanmaya devam etmiştir.

Rodoplar, coğrafi güzellikleriyle, çalışkan ve saygılı beşeri unsurlarıyla Balkanların en güzel mekânlarından biridir. Rodoplar, toprak, su, yeşillik ve güneşin bir bütün olarak insanlığa hediye edilmiş olduğu bir cennettir. Bu bölgede yaşayan insanların sosyal ilişkileri ve çalışkanlığı üzerine raflar dolusu kitaplar yazılabilir.

Rodoplardaki Osmanlı köprüleri diğer köprüleri gibi bir yanıyla geçilmez engelleri ortadan kaldırmış, bir yanıyla iki karşı yakayı birleştirmiştir. Ama Rodoplardaki bu köprüler, diğer köprüler gibi insanları bir araya getirmiş ve Rodopların birlik ve beraberliğini sağlamıştır.

Rodoplarda yeni ulaşım ağları açılmış ve bu köprüler ağın dışında kalmıştır. Buna rağmen varlıklarını sürdürmektedir. Günümüzde yeni ulaşım ağları nedeniyle çoğu ulaşım ağı dışında

kalmış olsa bile, Rodoplardaki Osmanlı dönemi köprüleri bütün güzellikleri ile sizleri beklemektedir.

KAYNAKLAR

Antonov, A. (2006). "XVI. Yüzyıl Bulgaristan Topraklarındaki Orta Kol Üzerinde Menzil Külliyeleri", *Balkanlar'da İslam Medeniyeti IL Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri,* Tiran, Arnavutluk 4-7 Aralık 2003, İstanbul: İslam Tarih, Sanat Ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).

Bozkurt, O. (1952). *Koca Sinan'ın Köprüleri*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi.

Çeçen, K. (1988). "Sinan'ın Köprü ve Su Kemerleri", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* (Haz.: Zeki Sönmez), İstanbul: İşbankası Yayınları.

Çeçen, K. (2002). "Köprü", *TDV DİA*, Cilt: 26, ss. 252-255.

Dernschwam, H. (1923). *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien 1553/55* (Ed. Fr. Babinger), München-Leipzig.

Evliya Çelebi (2000). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Derleyen: Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman), Cilt: 3, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, S. (1993). "Cisr-i Mustafa Paşa", *TDV DİA*, Cilt: 8, ss. 32-33.

İbrahimgil, M. Ve Keleş, H. (2016). *Bulgaristan'da Osmanlı dönemi Vakıf Eserleri Envanteri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Тахир, М. (1997)."Четири часа под Дяволския мост", *В. Родопи*, бр. 32, 16 септември 1997 г.

https://www.sozcu.com.tr/hayatim/seyahat/kircaalideki-seytan-koprusu-ve-ilginc-hikayesi/,

Erişim tarihi: 10.10.2023.

18. YÜZYIL TEKİRDAĞ'INDA HAYATA KİMSESİZ VEDA EDENLER: FAKİR YAŞAMAK VE FAKİR ÖLMEK

THOSE WHO PASSED AWAY LONELY IN 18TH-CENTURY İN THE TEKIRDAĞ: LIVING POOR AND DYING POOR

Fadimana Fidan[1]
[1]Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman, Türkiye
[1]ffidan@kmu.edu.tr

ÖZET

18. yüzyılda Tekirdağ, önceki yüzyıllarda olduğu gibi başka yerleşim yerlerinden iş bulmak, ticaret yapmak gibi sebeplerle gelen insanların kısa ya da uzun süreli kaldıkları şehirler arasında oldu. Liman faaliyetlerinin canlılığı, ticaret şehri olması yeni misafirlerin gelmesi için sayılabilecek en güçlü nedenlerdendi. Misafirlerin kaldıkları dükkân, fırın veya han gibi mekânlar onların isteklerine kavuştukları, kavuşmayı umdukları hayatlarına, gitmeyi düşündükleri yeni yerlere açılan bir kapıydı. Bazıları isteklerine servetleri sayesinde erişmiş olabilirdi ancak Tekirdağ'daki çoğu kimsesizin ne ev ne de başka bir mülk alacak parası vardı. Kaldıkları, çalıştıkları mekânlarda öldüklerinde miraslarından yararlanacak kimseleri olmadığından servetlerinin birazı devletin hazinesine, birazı da mal sayım ve satış görevlilerinin gelirine eklendi. Vârisi olmadan, hayata veda eden asker veya sivillerin miraslarına uygulanan bu yöntemin örneklerine Rodoscuk (Tekirdağ) Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan terekelerden ulaşılmaktadır. 18. yüzyıla ait sicillerinden sondaj usulü ile tespit edilen "fakir" ve vârisisiz tereke sahiplerini dikkate alan çalışma, "sıradan" insanların hayatlarına bir perde aralamaya, Tekirdağ'da askerî kimlik sahiplerinin asıl meslekleri dışında yaptıkları işlere dair fikir elde etmeye, bir sivilin geçimini sürdürebilmek için başvurduğu yolların neler olduğunu anlamaya yönelik kaleme alınmıştır. Ayrıca şehirdeki ev ve yiyecek fiyatlarıyla servetlerini karşılaştırma yapmak suretiyle onların yaşam mücadelelerine kulak kabartmak, kaldıkları mekânlar sayesinde şehrin unutulmuş yer isimlerine ışık tutmak bildirinin diğer amaçları arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tekirdağ, Tereke, Fakir, Beytü'l-mâl

ABSTRACT

In the 18th-century, as in previous centuries, Tekirdağ was one of the cities where people from other lands stayed for short or long periods of time for reasons such as finding a job or doing trade. Its vibrant harbour activities and its being a commercial town were among the strongest reasons for the inflow of new guests. Places like shops, bakeries, or inns where guests stayed were gates opening to the desired lives they hoped to lead, and to the new destinations they planned to reach. Although some of these people achieved their wishes thanks to their wealth, most of the lonely people in Tekirdağ could neither afford a house nor any other property. Since they had no one to benefit from their inheritance when they died in the places where they stayed or worked, some of their wealth was allocated to the State treasury and some to the income of tallymen and salesclerks. Examples of this method that was applied to the inheritance of those soldiers or civilians who passed away without an heir are found in the probate records in the Rodoscuk (Tekirdağ) Sharia Registers. Zooming in on the "poor" and heirless estate (*tereke*) owners that were identified by a sampling inspection on the registers of the 18th century, the study aimed to reveal the lives of "ordinary" people, to get an idea of the jobs that military identity holders in Tekirdağ did other than their main professions, and to understand the ways in which a civilian could make a living. Some other goals were to examine their struggle for life by comparing their wealth to house prices and food prices in the city, and to shed light on the forgotten place names of the city based on the places these people stayed.

Keywords: Ottoman, Tekirdağ, Inheritance, Poor, Bayt al-mâl

1. GİRİŞ

Saçların çözsün bulutlar ra'd kılsun nâleler

Kabrüm üzre haşre dek yansın yakılsın lâleler

Âhî

Rumeli şairlerinden Âhî, babasının ölümü ile yetim kalır, annesinin başka biriyle evlenmesiyle kendisini öksüz hisseder ve bu durumu beyitlerine yansır. Öldüğünde tabiattan başka kimsenin mezarı başında ağlamayacağını ifade eder, kimsesizliğine vurgu yapar (Doğan, 2012, s. 210). Her ne kadar bu beyit, duygusal boşluk, karamsarlık içindeki bir adamın düşünceleri olsa da gerçekte yabancı bir şehirde ailesinden uzakta ya da ailesini kaybetmiş olarak hayata tutunan kişilerin duygularını da yansıtabilir. Marmara denizinin kuzey kıyısında bulunan Tekirdağ'da bu duyguyu yaşayan çok kişi olmuştur. Çünkü Tekirdağ, farklı memleketlerden gelip burada kısa ya da uzun süreli kalan kimsesizlerin ya da hukuk diliyle vârissizlerin mezarlarının bulunduğu bir şehirdir. Şehirde farklı milletlerden ve şehirlerden insanların olmasının ise haklı nedenleri vardır. Nitekim Tekirdağ, Bizans döneminde (14. yy.) kale içi ve kıyıdaki yerleşmelerden oluşmuşken, sonraki dönemlerde ticaret ve balıkçılık gibi iktisadi faaliyetlerin gelişmesiyle kale dışında yeni yerleşim alanlarına sahne oldu. Osmanlı'nın İstanbul'u fethetmesinin ardından önemi artan Tekirdağ hızlı bir gelişim sürecine girdi (Ateş, 2011, s. 359). Ulaşım yolları üzerinde bulunması, özellikle İstanbul'un ihtiyaçlarını sevk eden işlek bir limana sahip olması ve dolayısıyla etrafına sağladığı iş imkânları nedeniyle hızla nüfusu arttı, yeni mahalleler kuruldu. Dışarıdan gelenlerin konaklayabilmesi için kiralık odaların sayısı çoğaldı (Ateş, 2011, s. 360-361; Faroqhi, 1980, s. 139-154). Sadece odalar değil hanlar, kervansaraylar, dükkân ve mahzenler de bu gelişmeyi doğru orantılı olarak takip etti. Yukarı ve Aşağı çarşıların varlığı ticarî canlılığın kanıtlarıydı (Ateş, 2013, s. 34-36). 16. yüzyıldan itibaren özellikle devlet adamlarının katkılarıyla büyüyen bir ekonomiye sahip Tekirdağ, 18. yüzyılda çeşitli ve çok sayıdaki işletme, imalathane ve esnafıyla canlı bir şehir konumundaydı (Muslu, 2021, s. 144-122). Bu özellikler iş bulma ümidi taşıyan, ticaret yapmak isteyen kişilerin, evsizlerin, bekârların ve yeniçerilerin şehre gelmesi için yeterli nedenlerdi.

İmparatorluğun başka şehirlerinde, köylerinde yaşayan sivil ve askerî kesimi Tekirdağ'a çeken cazip nedenler çoğaltılabilir. Bu nedenler dışında belki bir suçtan ötürü yer değiştiren, belki bir maceraperest, savurgan bir mirasyedi ve belki de efendisinden kaçan bir köle Tekirdağ'a ulaşmıştı. Onların niyetlerinin ne olduğunu ve gerçekten kim olduklarını bilemeyiz. Ancak şehre farklı yerlerden gelen insanların ölmeleri durumunda servetlerine dair bilgileri Rodoscuk (Tekirdağ) Şer'iye Sicilleri'nde yer alan terekeleri yani geride bıraktıkları malları sayesinde öğrenmek mümkün olmaktadır. Öyle ki vârissiz bir şekilde herhangi bir nedenle kendi memleketinden uzakta ölenlerin terekelerine askerî ise *hassa beytülmâl emini*, sivil ise amme *beytülmâl emini* tarafından el konulmaktaydı. Kimi kimsesi olmadığı kesin olan ya da ölümünden altı ay geçtikten sonra vârisi olmadığı anlaşılan müteveffanın malları şehrin bilindik bir yerinde satışa çıkarılmaktaydı. Buradan elde edilen gelirden resm-i kısmet, dellâliyye, dîdebâniyye, müjdegâne, hammâliyye, techiz-tekfin gibi masraflar düşülür, müteveffanın varsa borçları ödenir, vasiyeti yerine getirilirdi. Masraflardan arta kalan meblağ devlet hazinesine ya da devletin belirlediği bir harcama kalemine aktarılırdı (Bozkurt ve Bilgin, 2010, s. 9-10).

Tekirdağ'ın 18. yüzyılına ait Şer'iye Sicilleri'nde vârissiz bir şekilde pek çok kişinin öldüğü anlaşılmaktadır. Ölenlerin pek çoğunun serveti 10.000 akçeyi geçmemektedir. Bu da şehrin sonradan bir unsuru haline gelmiş misafirlerinin fakir olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır. Zira Tekirdağ'a yakın bir yerleşim Edirne'de 18. yüzyılda 10.000 akçeden az terekesi olanlar fakir, en fakir olarak nitelendirilen kişiler 5.000 akçenin altında terekeye sahip olanlar olarak tespit edilmiştir (Oğuz, 2013, s. 89-90). 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'da 420 kuruş ve altı servete sahip olanların fakir olduğu ifade edilmiştir (Bozkurt, 2011, s. 101). Hem Edirne hem de İstanbul'a yakın Tekirdağ'da fakir sınıfı için bu ortalamayı kabul edebiliriz.

Bu çalışmada serveti 10.000 akçe ve altında olup kimsesiz ve fakir olarak hayata veda edenlerin terekeleri 18. yüzyıla ait Tekirdağ Şer'iyye Sicilleri'nden sondaj usulüyle tarandı. Tespit edilen kişilerin hangi sebeplerle Tekirdağ'a geldiği konusunda yorumlar geliştirildi, uğraşları

hakkında bilgi verilerek, burada kalmış oldukları mekânların isimleri ifade edildi. Vefat ettiklerinde geride bıraktıklarına devletin el koyduğu ve genellikle dar gelirli oldukları bilgisine ulaşıldı. Bu veriler; Tekirdağ'ın sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi verdiği gibi sıradan insanların hayatlarını öğrenme noktasında değerlidir. Nitekim tarih çalışmalarında genel olarak belge bırakanlar üzerine yoğunlaşılmıştır. Ancak geride üç beş mal varlığından başka, hayatlarına dair çok iz bulamadığımız insanlar; bir şehrin önemini, cazibesini farklı noktalardan ortaya koyabilirler. Üstelik dar gelirlilerin sahip olduğu eşyalar, maddi kültür çalışmalarında kullanılabileceği gibi aynı şehri paylaşan insanların hayat standartlarını öğrenme noktasında değerlidir. Bu amaçlara yönelik başlayan çalışma; Tekirdağ'da, vârissiz ölen tereke sahiplerinin geldikleri yerlere, kaldıkları mekânlara ve ne iş yaptıklarına dair bilgileri içermektedir. Burada yer alan bilgiler onların hikâyesinin tamamını ortaya koymaktan uzaktır. Zira Suraiya Faroqhi'nin bir haydudun yaşamını anlatmanın zorluğundan bahsederken kullandığı "belli ki bu yaşam kötü, zorlu ve kısaydı" (Faroqhi, 2020, s. 34) cümlesi kimsesizler için de geçerlidir.

2. ŞEHRİN YABANCISI OLMAK

Kemahlı Rahib Grigor Celali isyanlarından kaçan Anadolu halkının geri döndürülme gayretlerini anlatırken "Şehrim Tekirdağ'da ise tarla işleri dolayısıyla kimse yerinden kımıldamadı. Tekirdağlılar, Vezir (Veziriazam)e müracaatla: "Biz bütün varımızı yoğumuzu toprağa yatırmış bulunuyoruz, elimizde bir pul kalmamıştır diyerek, hasat yapabilmeleri için sonbahara kadar mühlet istediler ve elde ettiler; zaman geçince de bu söz unutulup yerlerinde kaldılar" (Andreasyan, 1976, s. 46). Daha sonra gitmeleri yönünde tekrar emir çıkmışsa da Tekirdağ'da kalmaya devam etmişlerdi. Onlarınki her ne kadar devlet tarafından onaylanmasa da zorunlu bir göçtü. Bundan sonra Tekirdağ'a bu kadar yoğunlukta olmasa da gelenler oldu. Aslen Tekirdağlı olmayan ve burada ölen şehrin yabancıları bazen sakin, bazen misafir bazen de misafir sakin olarak belgelerdeki yerini aldı. Bu durum onların mahalleli olup olmadıklarını yani aslında şehrin geçici unsurları olduklarını ifade etmekteydi. Ancak bu geçicilik bazılarının "sakin" olarak anılmalarına bakılacak olursa yerleşikliğe çoktan geçmiş durumdaydı. Misafir sakin ve misafir olarak anılmaları onların ilk adlandırmada uzun soluklu, diğerinde kısa süreli kaldıklarına işaret ediyor olmalıydı (Tamdoğan-Abel, 2018, s. 387-405; Yaşar, 2019, s. 542). Ama Osmanlı mahalle hayatında şehre gelen yabancılar şehrin sakini olmadığından gerçek bir mahalleli olarak görülmüyorlardı. Özellikle asayiş ile ilgili problemlerin kaynağı olarak düşünüldüklerinden ailenin yaşadığı mekânlardan uzaklaştırılmaktaydılar (Hamadeh, 2017, s. 175). Bu yüzden hanlar, dükkânlar, geçimlerini sürdürdükleri iş yerleri geceleyin de kaldıkları yerlerdi. Bu mekânların da çok masum olduğu düşünülmüyordu. Örneğin bir han mahalle içinde yapılacaksa mahalleli buna itiraz eder, mahremiyete engel teşkil ettiğini ifade ederdi (Genç ve Genç, 2018, s. 150). Bekâr odaları, kahvehaneler, meyhaneler, hamamlar, berber dükkânı vs. şüphe uyandıran yerlerden bir kaçıydı (Çokuğraş, 2016, s. 16). Şüphe uyandıran insanlar da yok değildi. Örneğin Romen bir kadın üzerine atılı suçlamayı kendilerine duyulan güvensizlik nedeniyle açığa çıkaramazdı (Dingeç, 2020) ya da evinden çıkmış bir gencin dışarıda kendi yaşamına hiç de uymayan birileri tarafından kandırılma hikâyesi mahalle sakinleri tarafından biliniyor olabilirdi (Tanyeli, 2015, s. 66-67). Yine mesela şehrin kenar mahallesinde yaşayan fakir bir dul için "kötü" denmesi onun mahalleden taşınmasına neden olabilirdi (Sert, 2008, s. 358-359). Mekânlara, kimliklere yüklenen kötü imgesi kent sakinlerinin dışarıdan gelene daha temkinli yaklaşmasına neden olmaktaydı. Ancak bu örnekler mahalle sakinleri arasında hiç sorun yaşanmadığı anlamına gelmez. Kocasını evin zeminine gömenden (Çetin, 2020), ailecek hırsız olandan (Maydaer, 2020), mahalle sakinlerini illallah ettirmiş bir divaneden (Yaşa, 2020) azade değildi aynı mahalleyi paylaşanlar.

Bütün bu sorunlara rağmen idareciler dışarıdan gelene ihtiyatlı yaklaştılar, geri gönderilmelerini, İstanbul özelinde istediler. Bu istediğin sosyo-ahlaki açıdan anlaşılabilir bir tarafı varsa da yabancılar, başkent başta olmak üzere iş bulabilecekleri şehirlerin pek çok ekonomik kaynağından "ekmek" yemeğe başlamışlardı bile (Hamadeh, 2017, s. 175). Hatta İstanbul'un Galata ve Eyüp'ünde mahallelere yerleştikleri gibi (Hamadeh, 2017, s. 176) "fi'l-asl" şuralı ya da buralı olarak tarif edilen kişilerin Tekirdağ'da odalar kiraladığı (Sümer, 1970, s. 81) ve hatta mahalle içlerinde işlettikleri iş yerlerinde yaşama şansı elde etmiş oldukları görülür.

Bazıları Tekirdağ'ı vatan edinmiş olduklarından geldikleri yerdeki evlerini bir başka hemşerilerine satabilmeyi başarmış (Cengiz, 2008, s. 196), bazıları sonradan yerleştiği Tekirdağ'da bir ev sahibi olarak bunu oğluna bağışlayabilmişti (Şahiner, 2018, s. 111). Ancak incelenen tereke sahiplerinin bir ev sahibi olmadığı dikkati çeker. Bunun nedeni kazançlarını ailelerine göndermeleri, burada yaşamak istememeleri ve kısa süreliğine gelmiş olmaları gösterilebilirse de asıl neden ev alacak maddi birikime sahip olmamalarıdır. Nitekim 17. yüzyılın başlarında Tekirdağ'da ev fiyatları 3.000 ila 30.000 akçe arasında (Akbulut, 2019, s. 102-103), bu yüzyılın yarısında 2.000'e ev satışı gerçekleşmiş olsa da evlerin değeri 100.000 akçeye kadar çıkabilmekteydi (Özkan, 2019, s. 40, 80; Sarı, 2019, s. 15-16). 18. yüzyılda bu fiyatlarda ev bulunabilirdi, ancak evlerin özelliklerine göre bu değer 600.000 akçeye kadar değişiklik gösterebilirdi (Cengiz, 2008, s. 58; Güldür, 2016, s. 82).

Uzun yıllar burada yaşayan ve bütün mal varlığı 10.000 akçenin aşağısında olan yabancılar için ifade edilen fiyatlar yüksektir. Bu yüzden bir han odası ya da kiraladığı bir işletme veyahut çalıştığı iş yerinde konaklamak daha makul bir tercih olarak karşılarına çıkmaktaydı. Ancak tercih ettikleri han odalarında alacakları hizmet ölçüsünde fiyatlar değişiklik göstermekteydi. 1719 Ocak'ında handa hayvanlarını besleyen (arpa, saman, otluk) ve odun alan misafir, her birinden bir kıyye alsa oda ücreti hariç ödeyeceği meblağ 26,5 akçeydi (BOA, RŞS, 7355, s. 3b). 1763 senesinin Kasım ayında arpa-yem, saman, kömür ve odun için bu miktar 24 akçeydi (BOA, RŞS, 7380, s. 59b). Han odasında uzun yıllardır yaşayan Yusuf gibi Haseki Ali Ağa'nın Hanı'nda kalmak istiyorsa aylık 120 akçeyi gözden çıkarmalıydı (BOA, RŞS, 7380, s. 78b). Mahalle aralarında bulunan odalar şehre yeni gelenler ve burada çalışmak isteyenler için hanlara göre çok daha ucuz konaklama imkânı sunmaktaydı. Örneğin 18. yüzyılın başlarında Canbaşazade el-hâc Mustafa evkafının kira gelirlerinden bir zimminin kiraladığı oda, senelik 100 akçeydi (Muslu, 2021, s. 55). Bazen kalacak yer, bir han ya da oda değildi. Liman ve pazardaki ticarî aktivitelerin arttığı yaz mevsiminde Tekirdağ'a pek çok yerden işçi gelmesi kalınacak yerleri çeşitlendirmekte, liman çevresindeki ambar, mahzen ve dükkânlar konaklanacak mekânları oluşturmaktaydı (Sert, 2018, s. 150). Nerede kalınması gerektiği şehrin yabancısının bir yakınının olmasına, işverenine ve çoğunlukla elindeki paraya bağlı bir konuydu.

Paranın etkilediği bir husus da şehre gelen yabancının beslenmesiydi. Dışarıdan bir sebeple Tekirdağ'a gelenler yemek konusunda zengin bir içerikle karşılaşırlardı (Ekin, 2017; Ekin, 2019, s. 322-393). Parası kısıtlı olan bu insanların en temel gıda maddesi ekmeğe ödediği ücretler bir akçeydi. Nitekim ekmek, 1761 senesinde 70 dirhemi bir akçe (BOA, RŞS, 7384, s. 8a), takip eden iki yıl içinde 75 dirhemi 1 akçe (BOA, RŞS, 7384, s. 30a, 59a), 1764 senesinde 95 dirhemi bir akçe olacak şekilde narhlarda yani fiyat listelerinde yerini almıştı (BOA, RŞS, 7384, s. 85a). Bir dirhemin 3,207 gram olduğu bilindiğine göre (Ekin, 2019, s. 8) 18. yüzyıl ortalarında Tekirdağ'da yaşayanlar 224 ila 305 gram arasındaki ekmeğe bir akçe ödemek durumundaydı. 1718 tarihinde ekmek dışında yağlı bir çörek ve üzüm hoşafı ile öğün atlatmak isteyen birinin yağlı çöreğin 45 dirhemi ile kara üzüm hoşafının 120 dirhemine birer akçe ödemesi gerekirdi (BOA, RŞS, 7355, s. 3b). 1761 senesinde yağlı çöreğin 30 dirhemini bir akçeye, 1762'de kara üzüm hoşafının 150 dirhemini bir akçeye alabilirdi (BOA, RŞS, 7384, s. 30a). Misafir, daha proteinli bir beslenme seçmiş olsa örneğin kebap yemek istese 30 dirhem koyun eti kebabını 1718'de bir akçeye (BOA, RŞS, 7355, s. 3b), 1762'de 35 dirhemini bir akçeye yiyebilirdi (BOA, RŞS, 7384, s. 30a). Bu verilere göre en azami bir yaşama şekli için bir yabancının günde bir defa aldığı ekmek ve günlük olarak kaldığı odaya 5 akçe gibi para ödemesi gerekirdi. Günlük olarak kazancı elbette beslenmesini etkileyen önemli bir hususdu. Örneğin bu fiyatlarla kalan ve öğününü atlatan bir sırık hamalının 1762 senesinde taşıdığı her bir kantar için alacağı ücret gittiği yerin uzunluğuna göre 3 ila 12 akçe arasında değişirdi (BOA, RŞS, 7384, s. 30b). Eğer birkaç sefer yapmazsa alınan bu ücret sadece yaşaması için yeterdi. İstanbul'da olduğu gibi birkaç arkadaş aynı oda kirasını ve diğer beslenme masraflarını paylaşıyorlarsa (Ertuğ, 2008, s. 162) bu durum belki para biriktirmelerini sağlayabilirdi. Sonuç olarak yaptıkları işler kazandıkları parayı etkilemekle beraber Tekirdağ'a başka şehir ve köylerden gelen kişilerin terekelerinden örnekler, bu ev ve narh fiyatları ekseninde değerlendirildiğinde zor hayat yaşamış olabileceklerinin işaretini sunar.

3. TEKİRDAĞ'DA FAKİR YAŞAMAK, KİMSESİZ ÖLMEK

Tekirdağlı sakinler için dışarıdan gelenler iş yerlerinin kiralanmasını dolayısıyla kendilerine yeni bir ekonomik kaynağın oluşmasını sağlamaktadır. Bu durum Tekirdağ'da İstanbul'da olduğu gibi (Hamadeh, 2017, s. 185-186) şehrin çehresini etkileyecek derece büyük oranda gerçeklemez ancak dışarıdan gelenlerin yeni bir ekonomik kaynak olduğu kesindir. Bir şekilde iş yeri kiralayan yabancılar da kendi memleketlerinden yakınlarını, hemşerilerini yanlarına almakta heveslidir. Böyle bir durum 17 Ekim 1720 yılında iki kardeşin ardı ardına ve hemşerilerin de onlardan hemen sonra ölmelerinin kaydedilmesiyle ortaya çıkmaktadır. İki kardeş Kosta ve Pantiziri? Rumpana köyünden Tekirdağ'a gelmişlerdi. Belki aileleri de yanındaydı ama her nedense artık birbirlerinden başka kimseleri kalmamıştı. Kosta, Araba Pazarı'nda bir börekçi fırınını kiralamıştı. Arpacık soğanlı olarak pişirdiği muhtemel olan böreklerinin içine başka ne koyduğu bilinmese de Tekirdağ'da farklı dönemlerde merdane, ağzı açık, koyun eti, inek eti, et, taze, ıspanak, kabak, bohça, şam, tava, Arap, yağlı, haşlama gibi isimlerde börekler yapılmıştı (Ekin, 2019, s. 323-324). Kosta bu börekler içinden 1718 yılının narh defterinde yer alan merdane türündeki böreği yapıyor olmalıydı ve bu yılda merdane böreğinin 33 dirhemi 1 akçeye satılmaktaydı (BOA, RŞS, 7355, 3a-3b). Börek yaptığı fırın muhtemelen kaldığı yer olan Kosta, börek satışından mı elde etti bilinmez nakit 297 akçesi olarak hayata veda etti. Toplam tereke miktarı 3.297 akçeydi ve fakir denilebilecek bir hayatı vardı (BOA, RŞS, 7356. s. 32 b). Bu tereke miktarı 1717 senesinde müzayede ile 12.120 akçeye satılan evin fiyatına bakılacak olursa (BOA, RŞS, 7355, s. 18a) başını sokacak bir ev etmiyordu ama gündelik hayatının idamesi için yeterliydi. Öldüğünde kimi kimsesi olmadığından geriye kalan eşyaların sahibi ki daha çok börek imal edebilmek için kullandığı eşyalar, Tekirdağ'daki diğer esnaflar tarafından satın alındı. Kosta'nın kardeşi Pantiziri? Kosta'dan hemen sonra hayata gözlerini yumdu. Ancak ölmeden evvel fırında bulunan eşyalarını gedik[1] olmak üzere hemşerisi Yanya kazasının Çopurlu köyünden Topal Yani'ye satmıştı (BOA, RŞS, 7356, s. 32b-33a). Kosta, kardeşi ve Yani'nin birlikte bu börekçi fırınını çalıştırdıkları açıktır. Nitekim Yani, Çorlu'da iken ölünce, Kosta'nın fırınındaki eski eşyaları Tekirdağ çarşısında satıldı (BOA, RŞS, 7356, s. 33a).

Bu dönemde değirmen, dükkân, hamam, debbağhane ve özellikle fırınlar kimsesizce ölenlere tanıklık etti. Yanya'dan gelen ve yoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Tuti Hatun Mahallesi'nde (Cengiz, 2008, s. 27) sakin gayrimüslim fırıncı hayata kimsesiz veda ederken geride 6.608 akçelik bir miras bıraktı. Muhtemelen kiraladığı bu fırında yaşıyordu. Çünkü bu mahallede evi ya da başka bir mülkü bulunmuyordu (BOA, RŞS, 7380, s. 82a). Ekmekçi fırınında misafir sakin olarak yaşama veda eden bir diğer kişi Anastas'tı. Niş'ten gelmişti ve muhtemelen bu ekmekçi fırınında zenbiliyle ekmek dağıtımı yapıyordu. Çok az bir eşyası vardı ve 960 akçe para biriktirebilmişti (BOA, RŞS, 7377, s. 22b). Bu sefer de değirmende misafir sakin olarak vefat eden Yovan muhtemelen diğerleri gibi burada kalıyor ve çalışıyordu. Öyle ki çuval, elek, kile, şinik ve terazi gibi değirmende kullanılan eşyalara sahipti. Dahası has unu vardı ki bu toplam terekesinin üçte ikisine tekabül ediyordu (BOA, RŞS, 7375, s. 65a). Dimetoka'dan gelen İsmer adlı bir zımmi de Hüseyin Çavuş-ı Kebir Mahallesi sakini olarak gözlerini hayata yumdu. Geride 7.230 akçe değerinde çeşitli altınlar ve akçe bıraktı. Bakkaldı ve dükkânın dört aylık kirası 500 akçeydi. İsmer'in serveti diğer esnaf arkadaşlarına göre daha iyiydi. Tereke toplamı 14.529 akçeydi, kimsesi olmadığından 1.440 akçesine beytü'l-mâl emini el koydu (BOA, RŞS, 7379, s. 18b-19a). Tekirdağ'daki hamamlar da misafir olunacak mekânları oluşturmaktaydı. Elvineli eski bir peştamal sahibi Tellak Mustafa'nın altı kalemden oluşan eşyaları yok denecek kadar azdı ve 657 akçe ederindeydi. Yanındaki parası yaşadığı Eski-Yeni Hamam'da muhtemelen mesleğinin karşılığı olan 180 akçeydi. Mustafa eğer genç biriyse bu parayı İstanbul'daki bazı hamamlarda çalışan gençler gibi bahşişten kazanmış olabilirdi (Ergin, 2017, s. 134). Bu servetinden ise devlete yalnızca 40 akçe kalmıştı (BOA, RŞS, 7372, s. 38b-39a). Bir debbağhane de burada çalışan birinin sığındığı bir mekân halindeydi. Es-Seyyid İbrahim debbağ sığır şakirliği ile debbağhanede sakin iken vefat etti. 2.435 akçe olan terekesinden 245 akçe devletin oldu (BOA, RŞS, 7375, s. 52b).

[1] Gedik kelimesi bir zanaat ve ticaret elde etmek için gerekli maddi sermaye mallarına, esnafın tam üyesi olarak özel çalışma hakkına ve zanaat ve ticaret için ayrılmış bir çalışma alanına işaret ederek birkaç anlamı içinde barındırmaktadır (Ağır-Yıldırım, 2017, s. 235).

Tekirdağ bir ticaret şehri olduğundan tacirlerin uğrak noktasıydı. Genelde hanlarda kalmayı tercih eden tacirlerden kimi kimsesi olmayanların malları ölümleri sonrası beytü'l-mâl emini tarafından el konuluyor, sattığı ya da aldığı ürünlerin karşılığını devlet alıyordu. Onlardan biri 1739 senesinde kaydı düşülen Yenipazarlı Tellak Salih Çelebi'ydi. Sirozî Mustafa Ağa'nın Hanı'nda kalmıştı ve bu hana 70 akçe borcu bulunuyordu. Yanındaki 300 akçe ticaret için elindeki meblağı gösterebileceği gibi sattığı eşyaların da ederi olabilirdi. Gerçekte geride bıraktığı eşyaların pek çoğu eskiydi ve bu eşyaları ya almak ya da satmak için Tekirdağ'a gelmişti. Öyle zengin bir tüccar da değildi. Serveti 1.397 akçe ederindeydi ve betü'l-mâl eminine 100 akçe gibi küçük bir meblağ kalmıştı (BOA, RŞS, 7364. s. 49a-b). Fakir bir diğer tüccar Anadolu'dan gelen Mehmed'di ve Kürtler Hanı'nda ticaret yaparken öldüğünde terekesi 1.200 akçe olarak kaydedildi. Geride ıskat-ı salatı için vasiyet bıraktı, emine ise 55 akçe (BOA, RŞS, 7379, s. 32a). Başka bir tacir Tekirdağ'a Malkara'dan yoğurt satmak üzere gelen Köstendil'di ve onun kaldığı yer ifade edilmemişti. 1743 Mart'ının ortasında yoğurtların Tekirdağ çarşısında 2.217 akçeye satılmasına ve yanında başka bir eşyanın olmamasına bakılacak olursa aynı gün ya da birkaç gün içinde Malkara'ya gitmeyi planlamıştı (BOA, RŞS, 7367, s. 56a).

Hanlar gerçekte pek çok ölüme sahne olabiliyordu. Yeşil Direkli Han'da vefat eden Ahmed (BOA, RŞS, 7377, s. 78a), Osman Ağa Hanı'na Şamakı'dan ne sebeple geldiği belli olmayan Mustafa onlardan biriydi. Ölüm sebepleri net bir şekilde ifade edilmiyordu. Bazılarının hastalık tanısı belirtilmeden hastalanarak öldüğü kaydedilmişti. Hastalanan misafirlerin bakımlarını yapmak için bir ya da iki kişinin görevlendirildiği, tabip çağrıldığı oluyordu. Şamakılı Mustafa handa hastalandığında kendisine bakan kişiye 708 akçe verilmişti. Hancıya da 180 akçelik borcunu ödeyemeden vefat etmişti. Bütün servetinden eminin eline geçen meblağ 320 akçeydi (BOA, RŞS, 7379, s. 32b). Ayrıca Tekirdağ'da Romanyan Mahallesi'nde hastalar odası vardı ve burası başka yerlerden gelen insanların kaldığı ya da bakıldığı bir mekândı. Zira Yenişehir'den gelen Kiro hastalar odasında misafir iken öldüğünde buraya kısa süreliğine ticaret için geldiğine dair emareler sunan bir tereke bıraktı. Muhtemelen Tekirdağ'a gelme amacı sahtiyan ve kılabdan ticaretini gerçekleştirmekti. Nitekim ifade edilen ürünlerin bahası 1739 senesinde toplamda 9.584 akçe olarak terekesine kaydedilmişti. Beytü'l-mâla en azından buraya kadar anlatılandan çok daha fazlası, 4.509 akçe kalmıştı. Kiro'nun sahtiyan ve kılabdandan başka çizme, yağmurluk, kürk ve bir beygirinden başka bir şeyinin olmaması kalmaya yönelik değil daha çok, para kazanıp dönmek üzere bir hazırlığı bulunduğunu göstermektedir (BOA, RŞS, 7364, s. 55a-b). Kiro gibi tacir olduğu ifade edilmeyen ancak Eski Pazar adı verilen mahalde es-Seyyid Abdurrahman Ağa'nın Hanı'nda kalan Arnavud İlyas'ın deste olarak yanında bulundurduğu siyah ve beyaz kaşıkları, pabuç, çizme ve çarıkları, ağaç ve siyah tarakları bu ürünlerin ticaretini yaptığını göstermektedir. Ayrıca terekesine kaydedilen 1.440 nakit parası bu ticaretin sonucu olabilir (BOA, RŞS, 7369, s. 73a).

Mahalle aralarında iş tutan, esnaflık yapan, hanlarda kalıp ticaretle uğraşanların arasında yeniçeriler de bulunuyordu. Yeniçerilerin bahse konu yüzyılda klasik askerî bir örgütlenme olmanın çok ötesinde esnaflık yapan ya da farklı işler tutarak geçim sürdüren bir asker grubu olduğu kabul edilmiştir (Bilgin-Ekin, 2007, s. 223). Yeniçerilerin İstanbul'daki rollerine değinen bir çalışma onların kent ekonomisi içinde "kaldıraç" potansiyellerinin 18. yüzyılda arttığını inşaat, gıda ve ulaştırma sektörlerinde çalışmaları nedeniyle dile getirdi. Bu iş ortamında yeniçeriler ve bekârlar için limanlar, çarşılar, kahvehaneler dostluk ve iş bağları kurabilecekleri mekânlar halindeydi (Hamadeh, 2017, s. 180). Tekirdağ'da kimi sakin kimi misafir olarak vefat eden yeniçerilerde hangi mekânlarda kimler aracılığı ile şehirde kalma fikri oluştu bilemiyoruz. Ancak yeniçeriler esnaflık, gemicilik yapmışlar, ticaret sebebiyle veyahut seyahatlerinde kısa süreli uğradıkları bu şehrin çeşitli hanlarında, iş yerlerinde vefat etmişlerdi. Örneğin ilbasan sakinlerinden Abdullah oğlu Hızır, Fırıncı Mahmud Çelebi'nin kiracısıydı. Hastalandığında kendisine 150 akçe karşılığında akrabası değil tanımadığı bir kişi baktı. Çeşitli kimselere de borçlanmıştı. Geride bıraktığı eşyaları bilmesek de beytü'l-mâla İbrahim Beşe tarafından aktarılan 1.380 akçe içinden sadece 300 akçeydi (BOA, RŞS, 7357, s. 76a). 1747 senesinde Tekirdağ iskelesinin yakınlarında bir çörekçi fırınında Urfa'dan gelen ve kimi kimsesi bulunmayan Abdurrahman Beşe adında bir yeniçerinin terekesi kaydedildi. Abdurrahman

Beşe muhtemelen burada çalışıyor ve kalıyordu. Terekesindeki un, yağ ve odun çörek imalinde kullanılan ürünlerdendi. 480 akçe de biriktirilebilmişti. Ancak eşyaları fakirliğini yansıtıyordu. 1.183 akçelik cüzi servetinin beytü'l-mâla kalan kısmı sadece 131 akçeydi. Eski birkaç giyim eşyası dışında kılıç ve palaskası askerliğini yansıtıyor, kimsesiz vefat eden diğer yeniçerilerde olmayan bir En'âm-ı şerif dini bütün bir yeniçeri olduğuna dair kanıtlar içeriyor (BOA, RŞS, 7372, s. 55a). Esnaf bu yeniçeriler haricinde kimsesizce hayata gözlerini yumanlardan biri de Tekirdağ iskelesinde el-hâc Ali'nin gemisinde gemicilik yapan İzmir sakinlerinden Abdullah oğlu Yeniçeri Veli oldu. Veli o kadar fakirdi ki defin ücreti bile bıraktığı eşyaların ederinin üçte ikisi kadardı. Toplam 346 akçelik terekesinden 50 akçe beytü'l-mâla aktarıldı (BOA, RŞS, 7357, s. 75b). Selanik ahalisinden Leblebeci Musa da bir yeniçeriydi ve Hoca Bayezid Mahallesi'nin sakini olarak kaydedilmişti. Çok fazla eşyası olmasa da nakit parası diğer para eder eşyalarından fazlaydı. Silahları da bulunan Musa kimsesiz olarak hayata veda ederken fakirlere verilmesi için bir miktar para ayırmıştı. Kendisinin de fakir olduğunu bildiğimiz Musa'nın bu hayırseverliği daha anlamlı hale gelmektedir. Öyle ki 3.548 akçe değerinde terekesi vardı ve devlete 804 akçe kalmıştı. (BOA, RŞS, 7357, s. 63a). Burada yer alan yeniçerilerin hepsinin baba adı Abdullah'tı ve kuvvetle muhtemel sonradan Müslüman olmaları doğdukları aileyi yani geçmiş hayatlarını çok geride bıraktıklarını veyahut bir şekilde ailelerini kaybettiklerini, diğer yakınlarından da bir destek göremediklerini akla getirmektedir.

Tekirdağ'a başka sebeplerle uğrayan yeniçeriler genelde hanlarda konakladı. Nitekim Rumeli'den gelen Mustafa adında bir yeniçeri İbrahim Bey Hanı'nda konaklamayı tercih etti. Mustafa'nın diğer kimsesiz yeniçerilere göre durumu iyiydi. Bir beygiri, kılıcı, tüfek ve tabancası vardı. Bu eşyalara bakılacak olursa Mustafa aktif askerlik görevini yerine getiren bir yeniçeriydi. Toplamda 2.184 akçe olan servetinin 200 akçesi hancıya verildi. Devlete ise 617 akçe kalmıştı (BOA, RŞS, 7357, s. 67a). 1747 senesinde Timur Hanı'nda vefat eden Ali Beşe'nin 1.827 akçelik terekesinden devlete aktarılan kısım 200 akçeydi (BOA, RŞS, 7372, s. 34a). Handa kalmalarına rağmen bazı yeniçerilerin isimleri çevre tarafından bilinmiyordu. Nitekim "her yerde her şeyin yapıldığı" bir yer olarak bilinen hanlar (Tamdoğan-Abel, 2018, s. 397), bir nevi bazı sınırların olmadığı mekânlardandı. Rumeli'den gelen ve İpçiler Hanı'nda ismi dahi belleğe yerleşmemiş muhtemelen hanın yeni misafirlerinden ama han ücretini de ödemiş bir yeniçerinin adının bilmiyor olması handaki bazı misafirlerin kendi kabuğunda yaşadığını göstermektedir. İsimsiz yeniçerinin bir doru beygiri bütün servetinin yarısı kadardı ve 2.437 akçelik terekesinden beytü'l-mâla 619 akçe verilmişti (BOA, RŞS, 7357, s. 43a).

Ticaret için gelen yeniçeri-tacirler de hanın misafirleri arasındaydı. İpçi Hanı'nda yanında 57 kantar sarıca inciri bulunan Mustafa adlı bir kişi tacir olarak düşünülmüş, malına beytü'l-mâl emini tarafından el konulmuştu. Ancak birkaç yeniçerinin şahitliğine göre Mustafa dördüncü bölük neferlerinden bir yeniçeriydi ve malı yeniçeri zabiti tarafından zapt edilmeliydi. Hal böyle olduğundan incirden elde edilen 14.370 akçenin masraflar düşüldükten sonra kalan 4.640 akçesi (ölen diğer yeniçerilerden daha fazla) beytü'l-mâla aktarılmıştı (BOA, RŞS, 7364, s. 44a). Yeniçerinin tacirliğinin ön plana çıkarılmasıyla böyle bir sıkıntı yaşanmışsa da vefat haberini verenin, ölen kişinin ne iş yaptığının bir önemi olmadan bir asker ise onun terekesini hassa beytü'l-mâl eminine bildirme sorumluluğu vardı. Bu karışıklık kâr elde etme amacı duyan hancı, beytü'l-mâl emininin ve diğer görevlilerin bir suiistimalinin olduğuna yönelik ihtimali gündeme getirmektedir (Bozkurt ve Bilgin, 2010, s. 10-12). Nitekim Mustafa'nın servet miktarının diğer vârissizlere göre fazla olması suiistimali doğuran nedenin servetin niceliği olduğunu düşündürmektedir. Böyle bir olay öldüğünde diğer kimsesizlere göre daha çok servet bırakan Filibeli Yusuf'un kaydında da yaşandı. Filibe'den gelip Tekirdağ'da Haseki Ali Ağa Hanı'nda sakin olan Yusuf'un terekesi amme beytü'l-mâl emini tarafından zabt edildi, ancak Yusuf'un 28. bölük kapı yoldaşlarından olması hassa beytü'l-mâl emininin terekeye müdahale etmesine neden oldu. Toplamda 118.320 akçe bırakıp vefat ettiğinde bütün masraf ve vasiyet düşüldükten sonra devlete 1.200 akçe kaldı. Yusuf'un sakin olarak adlandırılmasına ve han odasına bir buçuk yıllık borcunun (2.160 akçe) olduğuna bakılacak olursa bu hanın bir iki günlük misafirlerinden değildi. Üstelik esnafa da borçları vardı. Burada hastalandığında iki kişi ona baktı, bir tabip çağırıldı (BOA, RŞS, 7380, s. 78b). Askerî bir unvana sahip olmak hassa beytü'-mâl emininin devreye girmesi için yeterli değildi. Zira Özbek ahalisinden Derviş Niyazi

Mehmed, beşe unvanına sahipse de vefat ettiğinde diğerlerinde olduğu gibi yeniçeri olduğu ifade edilmemiş, terekesi Tekirdağ ileri gelenlerinden Beytü'l-mâl Emini el-Hâc Ahmed Ağa'nın vekili gözetiminde Tekirdağ çarşısında satışa çıkarılmıştı (BOA, RŞS, 7357, s. 17 a-b). Aynı dönemde vefat eden yeniçerilerin terekeleri ise Yeniçeri Zabiti İskender Ağa'nın vekili Hüseyin Beşe tarafından zapt edilmişti (BOA, RŞS, 7357, s. 43a).

Yeniçerilerden bazıları vefat etmeden önce varisleri olduğunu söyledi. Örneğin Elviye kazasından gelip Mısır Çarşısı'nda bulunan Timur Hanı'nda kalan Musa Beşe, varisi olarak amcaoğlu Mustafa Beşe'yi işaret etmişti (BOA, RŞS, 7372, s. 39a). Bir diğer örnek Tekirdağ'da bir dönem kimsesiz olarak ölen yeniçerilerin kaydını tutan eski Turnacıbaşı Hüseyin'in (BOA, RŞS, 7380, s. 53b) yanında çalışan Boyabadlı Baş Çukadar Uzun Mehmed'dir. Mehmed'in 8.035 akçe tutarında bir mal varlığı bulunuyordu. Uzun Mehmed'in terekesinin fakir sınıfı içinde yer alması kazancının bir kısmını memleketine göndermesinden kaynaklı olabilir. Zira vefatından sadece iki gün önce terekesinin varislerine ulaşması için bir vasi tayin etmişti (BOA, RŞS, 7380, s. 59b).

Tekirdağ'daki iş olanakları sadece esnaflık ve ticaret üzerine değildi. Öğrendiği bir ilmin kazancını hayırseverlerin yaptırdığı vakıflar sayesinde alan kişiler de buraya gelebilirdi. Örneğin Hafız İbrahim Efendi, İstanbul'dan Tekirdağ'ın Canpaşa Mahallesi'nde bulunan Rızaî el-hâc Mustafa Efendi'nin mektebinde misafir iken vefat etmişti. Misafir olması onun burada hafızlık yapmadığına bir delil oluşturmamaktadır. Zira yanında bulunan eşyaları ve parası (360 akçe) kısa süreli bir misafirlik olmadığını göstermektedir. Diğer terekelerden farklı olarak vefat tarihi (25 Kasım 1743) verilen Hafız İbrahim Efendi'nin terekesi iki aydan fazla bir zaman sonra kaydedildi (30 Ocak 1744). Bu süre muhtemelen mirasçılarının çıkıp çıkmayacağının beklenmesiyle alakalıydı ve altı ay beklenmesine gerek kalmamıştı. Toplam terekesi 3.120 akçeydi ve bunun üçte biri cenaze masrafları ile vasiyet ettiği üzere eda edemediği farz namazları için fidye olarak harcandı. Diğer üçte biri tereke kaydını yapanlara ve kalanı beytü'l-mâla aktarıldı (BOA, RŞS, 7369. s. 21a).

Tekirdağ, dervişlerin de kısa ya da uzun soluklu misafirliklerine şahit oldu. Burada Rüstem Paşa tarafından yaptırılan medrese dervişlerin konakladığı bir mekândı. Onlardan biri vilayet-i Özbek ahalisinden Derviş Niyazi Mehmed Beşe'ydi (BOA, RŞS, 7357, s. 17 a-b). Dervişin eşyaları genelde giyim üzerineydi, 21 akçelik evrak-ı perişan olarak kaydedilmiş bir eşyası da bulunuyordu. Bir miktar nakit parası dışında gündelik hayatını idame ettirecek uğraşı da muhtemelen yoktu. 1.611 akçelik servetinin 329'unun devlete kaldığına bakılacak olursa konaklama konusunda medrese onun için iyi bir tercihti (BOA, RŞS, 7357, s. 17a-b). Rüstem Paşa Medresesi'nin bir diğer misafiri Derviş Osman, Zağra-i Atik ahalisindendi ve medresenin hücresinde öldüğünde kimsesi yoktu. 1722 yılında satılan, neredeyse tamamı eski olan eşyaları içinde aba hırkası, torbası, yorganı bir dervişe uygun ise de balta, testere ve keser gibi nalburcuda bulunan eşyalar onun odun kırmak üzere bir görevinin olduğunu akla getirmektedir. Demir kandiliyle yürürken, yağmurdan korunmak için aba yağmurlukları giyen ve okuma bildiği bir Türkî risaleden anlaşılan bu dervişin karnını doyurmak için biraz bulguru bulunmaktaydı. Ancak medresede hastalandığında ya da hasta olarak geldiğinde kendisine 167 akçe karşılığında biri baktı. Muhtemelen bu bakım ücreti günlük olarak hesaplanıyordu ve derviş, Hızır adlı yeniçeriden belki de daha fazla yatağa bağlı bir şekilde son günlerini geçirmişti. Tekirdağ'da kaldığı zaman zarfı içinde bazı kişilere borçlanmıştı ve 1.422 akçelik terekesinden 150 akçe borçlara dağıtılmıştı. Diğer bütün masraflar çıkıldıktan sonra mal varlığının beytü'l-mâla aktarılan kısmı 300 akçeydi (BOA, RŞS, 7357, s. 76b).

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Tekirdağ, fiziki unsurlarının ona sağladığı avantajlar dolayısıyla fethinden itibaren ticarî açıdan büyüyen bir şehir oldu. Ekonomik gelişmişlik imparatorluğun pek çok yerinden göç almasını sağladı. Şehre gelen yabancı ya da misafirlerden bazılarının mahalle sakini olarak kaydedilmesi, Tekirdağlıların bu tarz bir yerleşikliğe karşı çıkmadıklarını göstermekle beraber, sanıyoruz ki mahalleli ve devlet görevlileri mirasına gönül rahatlığı ile el konulması için aslen nereli olduğunu vurgulamaktaydı. Zira, mahalle içinde işletme sahibi olsalar, mahallede bir ev

kiralayarak uzun yıllar otursalar da mahalle sakinleri onları aslen şuralı diye tarif ediyordu. Mahalle içinde kalmaya hevesli olmayanlar, şehre henüz gelmiş olanlar ya da bir han odasını daha konforlu bulanlar için şehirde kalma yeri problem değildi, açıkçası herkesin kesesine göre kısa ya da uzun süreli konaklamalarını sağlayacak mekânlar vardı. Tacir ve yeniçeriler hanları, esnaflar ya da esnafın yanında çalışanlar iş yerlerini, ilimle uğraşanlar mektep ve medreseleri kalmak için tercih ediyordu.

Tekirdağ'a gelenlerin bazıları esnaf arasına karışmıştı. Örneğin fırıncı kardeşler, hemşerileriyle beraber burada bir geçim mücadelesi veriyordu. Muhtemelen öğrendikleri baba mesleğini devam ettiriyorlardı. Esnaflar arasında iş bulabilen bir kesim de yeniçerilerdi. Kendi iş yerlerini açmayı başarmış olanlar haricinde, başka bir şehirden gelen yeniçeri, esnafın yanında çalışma imkanı elde etmişti. Han odalarında ölen tacirler genel itibari ile fakirdi ve bu tacirlerin içinde yeniçeriler de vardı. Onların yaptıkları bu işlerden ne kadar kâr elde ettiğini çözememekle beraber, en azından hastalandıklarında muhtemelen yanlarında olan para ve diğer eşyaların kıymeti oranında bakımları yapılıyor, tabip çağırılıyordu. Paranın etkilediği bir husus yeme-içme ihtiyacının karşılanmasıydı ve Tekirdağ, buraya çalışmak için gelen misafirlerine zengin bir mömü sunmaktaydı. Günlük yevmiyeleri bu mönünün çeşitliliğini artırabilir veyahut azaltabilirdi. Ancak, para artırmak isteyen yabancının hem kalma hem de yeme içme noktasında kendisini sınırlandırması gerekirdi. Zira bir hamal örneğinde olduğu gibi hamalın bir kaç kez yük taşımaması durumunda bir öğünle gün geçirmesi gerekebilirdi.

Mevcut durumlarından daha iyi bir ekonomik kaynak aradıkları sezinlenen vârissizler eski eşyalar içinde kıt kanaat geçinmekteydi. Para biriktirebilmeleri için ya oda ücretini ve yeme-içme masraflarını başkaları ile paylaşmaları ya da yaptıkları işlerden çok kâr elde etmeleri gerekirdi. İncelenen tereke sahiplerinin kâr elde etmedikleri ve keyifleri için harcama yapmadıkları anlaşılmaktadır. Örneğin ne bir kahve ne de bir tütün gerecine sahiplerdi. Herhalde başka bir şehirde, yaşamanın zorluğu keyfe yatırılan sermayeyi de kısıtlıyordu. Ya da tek başına içilen kahvenin yanlızlığı yerine bir kahvehanenin hareketliliğini tercih etmişlerdi. Üstelik buralar en önemli sosyalleşme mekânlarıydı ve sanıyoruz ki iş arayanlar bunu kullanmaktan çekinmemişti. Esnaf ya da esnaf yanında çalışanlar için durum böyle olabilirse de Tekirdağ hanları pek çok kesimden insanı ağırlıyordu. Askerler ve tacirler hanlarda daha karmaşık bir sosyalleşme olanağına sahiplerdi. Hanlar, bir tüccarın mallarını pazarlayabileceği, diğer tacirlerle buluşabileceği bir yer iken bir yeniçerinin evi haline gelebilmişti.

Tüm bu bilgilere rağmen Tekirdağ'da kimsesizce vefat edenlerin hayat hikayeleri açıkçası yetersizdir. Şehre gelen yabancıların yaşadıkları sorunlar, mahalle sakinleri tarafından karşılanmaları ya da esnafın arasına sızma girişimleri, gönül ilişkileri ya da eğer kurabildilerse evliliklileri merak edilen konulardandır. Geride bıraktıkları hayatlarının nasıl olduğu, gerçekte yakınlarının olup olmadığı da merak konusudur. Çeşitli sebeplerle Tekirdağ'a gelenlerin gerçekte aileleri yok mudur yoksa sesi soluğu kesilmiş oğullarını ya da kardeşlerini aramak maddi zorluklardan dolayı onları çaresizliğe mi itmektedir? Haber alamadıklarında ya da kendilerine para gönderilmeyince işlerin tersine döndüğü şüphesini duyan ailelerin, nerede kaldığı, ne yediği belirsiz olan yakınlarının geride bıraktığı mirası almak için uzun yollar aşması gerekliliği aslında varissiz olmayanların kimsesiz olarak adlandırılmasına mı neden olmaktadır? gibi sorular cevaplanmayı beklemektedir.

Cevaplanmayı bekleyen sorular dışında araştırma yapılması gereken hususlara da dikkat çekilmesinde fayda vardır. Misal Tekirdağ'da kimsesizlerin yaşadıkları mekânların topluca değerlendirilmesi sonucunda Tekirdağ sakinlerinin, şehir dışından gelenlere bakış açısı ortaya konulabilir. Söz gelimi onlarla sosyal bağ kurmak ya da ayrışmak üzere bir hareketlerinin olup olmadığı sorgulanabilir. Yine bu kişilerin yaşadığı mekânların bulunduğu mevkiler şehrin ticarî bölgelerinin mi yoksa daha kenar mahallelerinin mi tercih edildiğini gösterir. Bu sayede örneğin han ve hamamların yoğunlaştığı yerler tespit edilerek sosyal grupların yaklaştıkları ve ayrıldıkları noktalar belirlenebilir. Şehre yerleşme niyeti taşıyanların geldikleri memleketlerinin sosyal ve ekonomik durumu ile Tekirdağ karşılaştırılabilir ve insanların yer değiştirmesinde hangi saiklerin rol oynadığı daha sağlam bir şekilde temellendirilebilir. Bu kısa çalışma şehre ticaret ve iş bulmak üzere gelen insanların konaklamada sorun yaşamadıklarını, bıraktıkları terekelerin fakir ya da daha fakir sınıf içinde değerlendirilebileceğini göstermektedir. Ancak kaldıkları

mekânların nerelerde yoğunlaştığı, mahalle sakinleriyle ilişkilerinin nasıl olduğu, Tekirdağ'da ne iş yaptıkları bazılarında tespit edilse bile gerçekte yolculuk amaçlarının neler olduğu başka bir çalışma konusu olarak değerlendirilmeye muhtaçtır.

KAYNAKLAR

Ağır, S. Ağır- Yıldırım, O. (2017). Gedik: Bir İsmin Ne önemi Var?. Suraiya Faroqhi (Der.). Ayşen Gür (Çev.). Ekmek Aslanın Ağzında-Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar içinde (s. 235-254). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Akbulut, M. (2019). Rodoscuk'ta Sosyal ve Ekonomik Hayat: 17.Yüzyıl Başları (Şer'iyye Sicillerine Göre). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye.

Andreasyan, H. D. (1976). Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan içinde (s. 45-53). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ateş, H. (2011). Tekirdağ. *TDVİA*, C. 40, 359-362.

Ateş, H. (2013). Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3 (6), 21-38.

Bilgin, A. Ekin, Ü. (2007). Bir Kimliğin Dönüşümü: "*Asker*"likten "*Asker-Esnaf*"lığa". *Akademik İncelemeler*, C. 2 (1), 215-229.

Bozkurt, F. (2011). Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875). (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye.

Bozkurt, F.-Bilgin, A. (2010/2). Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (20), 1-31.

Cengiz, E. (2008). 1751 No'lu Rodoscuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tahlili. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (*BOA*);

Rodoscuk Şer'iye Sicilleri (RŞS): 7355; 7380; 7384; 7356; 7372, 7375; 7379; 7372; 7364; 7367; 7377; 7369; 7357.

Çetin, C. (2020). Erkeklerin Fendi Mâryem'i Yendi: 18. Yüzyıl Konya'sında Fuhuş, Cinayet ve Toplumsal Kontrol. Fırat Yaşa (Der.) İmparatorluğun Öteki Yüzleri-Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar içinde (s. 107-125). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Çokuğraş, I. (2016). *Bekâr Odaları ve Meyhaneler-Osmanlı İstanbul'unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

Dingeç, E. (2020). 16. Yüzyılda Bor'da Gurbet Taifesinden Gülpaşa'nın Davası ve Düşündürdükleri. Fırat Yaşa (Der.) İmparatorluğun Öteki Yüzleri-Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar içinde (s. 155-166). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Doğan, A. (2012-2). Rumeli Şairlerinden Âhî'nin Şiirlerinde Kimsesizlik Duygusu. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, (Balkan Özel Sayısı-II), 202-214.

Ekin, Ü. (2017). Rodosçuk Halkının Beslenme Kültürü Üzerine Bazı Gözlemler (1638-1730). *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, C. 12 (1), 37-58.

Ergin, N. (2017). 1752 İstanbul'unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak. Suraiya Faroqhi (Der.). Ayşen Gür (Çev.). Ekmek Aslanın Ağzında-Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkârlar içinde (s. 125-153). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Ertuğ, N. (2008). *Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları*. İstanbul: Timaş.

Faroqhi, S. (1980). İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı. *Gelişme Dergisi*, İktisat Tarihi Özel Sayısı,139-154.

Faroqhi, S. (2020). Padişahın Toplumsal ve Siyasal Seçkinlerle Karşı Karşıya Gelen Sıradan Tebaası: Hikâyelerini Ortaya Çıkarabilir Miyiz. Fırat Yaşa (Der.) İmparatorluğun Öteki Yüzleri-Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar içinde (s. 13-49). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Genç, S.- Genç, F. (2018). Rusçuk'ta Hanlar ve Yolcular (17-19. YY.). Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer (Ed.). Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi içinde (s. 145-176). Ankara: Gece Kitaplığı.

Güldür, K. (2016). Tereke Defterlerine Göre Rodosçuk Kazasında Sosyo-Ekonomik Hayat (1788-1790). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir, Türkiye.

Hamadeh, S. (2017). Invisible City: Istanbul's Migrants and the Politics of Space. *Eighteenth-Century Studies*. Special Issue: Cities, Vol. 50 (2), 173-193.

Maydaer, S. (2020). 16. Yüzyılda Kötülükte Ortaklık: Ailecek Hırsız Olmak. Fırat Yaşa (Der.) İmparatorluğun Öteki Yüzleri-Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar içinde (s. 127-153). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Muslu, E. (2021). 1647 Nr. Şer'iyye Sicilinin Işığında Lale Devri'nin İlk Yıllarında Tekirdağ (1721-1724). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Tekirdağ, Türkiye.

Muslu, E. (2021). 1647 Nr. Şer'iyye Sicilinin Işığında Lale Devri'nin İlk Yıllarında Tekirdağ (1721-1724). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tekirdağ, Türkiye.

Oğuz, G. (2013). Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.

Özkan, A. (2019). 1587 Numaralı Rodoscuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye.

Rodosçuk/Tekirdağ, Manisa, Konya ve Ayintab/Gaziantep'te Tüketilen Malların ve Fiyatlarının Analizi (16.-19. Yüzyıllar). (2019). Ümit Ekin (Proje Yürütücüsü). Sakarya, Türkiye.

Sarı, F. (2019). 1599 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye.

Sert, Ö. (2018). *1549 Rodosçuk'ta Bir Yıl*. Tekirdağ: Süleymanpaşa Belediyesi Yayınları.

Sert, Ö. Rodosçuk Kentinde Yasak Aşklar (1546-1549); Şer'iye Sicillerinden Zina Metinlerini Okumak. Onur Yıldırım (Der.). Suraiya Faroqhi'ye Armağan- Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam içinde (s. 327-371). Ankara: İmge Kitapevi.

Siyavuş A. E.-Şahin, (2019). Şehirlerde Mekânsal Gelişim ve Değişim: Tekirdağ Örneği. *İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiri Kitabı*, 32-42.

Sümer, M. (1970).*Tekirdağ'ın Eski Günleri*. İstanbul: Tekirdağ Halk Eğitim.

Şahiner, Y. (2018). Rodosçuk'ta Gayrimüslimler: 1640-1648 (Şer'iyye Sicillerine Göre). (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye.

Tamdoğan-Abel, Işık. (2018). Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı. F. Georgeon-P. Dumont (Ed.) Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak içinde (s. 387-405), İstanbul: İletişim.

Tanyeli, U. (2015). Toplumsal Cinsiyet Örüntülerini Fiziksel Çevre Bağlamında Okumak: 18. Yüzyıldan Bu Yana İstanbul'un Kadınları, Mekânları ve Korkuları. Bedriye Yılmaz (Ed.). Osmanlı'dan Günümüze Cinsiyet, Mahremiyet ve Mekân Çalıştay Tebliğ ve Müzakereleri (8 Haziran 2013, İstanbul) içinde (s. 62-74). İstanbul: TVİA.

Yaşa, F. (2020). Sazlıktan Kadı Mahkemesine Bir Serencam: Köylülerin Divane Hamza İle İmtihanı. Fırat Yaşa (Der.) İmparatorluğun Öteki Yüzleri-Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar içinde (s. 93-106). İstanbul: Koç Üniversitesi.

Yaşar, A. (2019). Mekân ve Yabancı: 18. Yüzyıl İstanbul'unda Bir Han Odasında Tek Başına Ölmek. *Mediterranean of Humanities*, C. IX/2, 539-550.

Yayla M., Kaya, Y.Y., Ekmen, İ. (2005). Bankacılık Sektörüne Yabancı Girişi: Küresel Gelişmeler ve Türkiye (Yayın No.2005/6). Ankara: BDDK.

KARAGÖZ PERDESİNDE OSMANLI ESNAFLARININ İZLERİ

TRACES OF OTTOMAN TRADESMEN in KARAGÖZ CURTAIN

Ezgi Metin Basat[1]
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
[1] ezgimetinbasat@gmail.com

ÖZET

Bu çalışmada geleneksel Türk tiyatrosunun bir bellek tiyatrosu olma özelliği; Karagöz oyunları içinde yer alan geleneksel meslekler üzerinden incelenecektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'daki ticaret hayatının Karagöz perdesine yansıması, dönemin meslekleri ile ilgili önemli veriler içermektedir. Karagöz perdesi, İstanbul'un kültürel tarihine yönelik önemli kültürel unsurları metinlerinin içinde saklamaktadır. Bu oyunlar incelendiğinde asıl konuların genellikle Karagöz'ün işsizlik sorunu üzerine biçimlendiği görülmüştür. Ancak temel sorun Karagöz'ün işsizliği olsa da konuyla bağlantılı olarak İmparatorluk içinde yer alan esnaf dinamikleri ve bunların oluşturduğu gelenekler, İstanbul'un kültürel panoramasını sergiler. Karagöz'ün bir meslek edinme çabası ve işsizliği nedeniyle perdede karşılaştığı tipler, Osmanlı İmparatorluğu'nun zanaat, loncalar ve usta-çırak ilişkisine yönelik bilgileri aktarması açısından dikkat çekicidir. Oyun örnekleri incelendiğinde Karagöz'ün demirci, fotoğrafçı, bekçi, gözlemeci gibi çeşitli görevler olmak üzere usta çırak ilişkisine dayanan meslekleri öğrenmeye çalıştığı görülür. Bununla birlikte Kayserilinin pastırmacı, Bolulunun aşçı, Kastamonulunun oduncu, Arnavut'un bozacı oluşu diğer tiplerin de zanaat ile olan ilişkisi perdeye yansır. Sözü edilen bu tipler, oyunların ortaya çıktığı dönemin esnaf kültürü hakkında dikkat çekici bilgiler içerir. Buradan hareketle geleneksel tiyatronun bir örneği olan Karagöz perdesi özelinde, dönemin kültür dinamiklerinin perdeye yansıma biçimleri irdelenebilir ve dönemin ticaret hayatı hakkında genel bir izlenim edinilebilir. Bu çalışmada Karagöz, bir oyun olmanın dışında kültürel belleği yansıtan bir metin olarak değerlendirilmektedir. Sözü edilen bellek incelemesi, oyunlarda geçen geleneksel meslekler üzerinden yürütülecektir. Oyunda incelenen örnekler, Cevdet Kudret tarafından derlenen Karagöz metinlerini içeren üç ciltlik *Karagöz* adlı eserden seçilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karagöz, Zanaat, Kültürel bellek

ABSTRACT

In this study, the feature of traditional Turkish theater as a theater of memory; It will be examined through the traditional professions in Karagöz plays. The reflection of the commercial life in Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, on the Karagöz plays contains important data about the professions of the period. The Karagöz plays hides important cultural elements regarding the cultural history of Istanbul within its texts. When these plays are examined, it is seen that the main themes are generally shaped around Karagöz's unemployment problem.However, the main problem is the unemployment of Karagöz, the dynamics of the tradesmen within the Empire and the traditions they created in connection with the issue exhibit the cultural panorama of Istanbul. The characters Karagöz encounters on the curtain due to his efforts to acquire a profession and his unemployment are remarkable in terms of conveying information about crafts, guilds and master-apprentice relations in the Ottoman Empire. When the play examples are examined, it is seen that Karagöz is trying to learn professions based on the master-apprentice relationship, such as blacksmith, photographer, guard, and pancake maker. In addition, the relationship between Kayseri, a pastrami maker, Bolu, a cook, Kastamonu, a lumberjack, an Albanian, an Albanian boza maker, and other types of crafts are also reflected on the curtain. These types mentioned contain remarkable information about the tradesman culture of the period in which the games emerged. From this point of view, the ways in which the cultural dynamics of the period are reflected on the plays, specifically the Karagöz curtain, which is an example of traditional theatre, can be examined and a general impression of the commercial life of the period can be obtained. In this study, Karagöz plays are evaluated as a text that reflects cultural memory, apart from being a play. The memory examination in question will be carried out through the traditional professions in the games. The examples examined in the play will be selected from the three-volume work called Karagöz, which includes Karagöz texts compiled by Cevdet Kudret.

Keywords: Karagöz, Craft, Cultural memory.

1. GİRİŞ

Karagöz perdesi teknik ve içerik özellikleriyle hem gelenekseli sürdüren hem de yeni tekniklere uygun bir özellik gösterir. Bu bildiride Karagöz perdesinin teknik özelliklerinden farklı olarak oyun içeriklerinde yer alan geleneksel meslekler ve usta-çırak ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Karagöz oyunu metinlerinde karşımıza çıkan temel sorun Karagöz'ün işsiz oluşudur. O, bu sorunu çözme aşamasında başta Hacivat olmak üzere birbirinden farklı tiplerle iletişim kurmak zorunda kalır ve böylece Osmanlı İmparatorluğunun farklı kültürel dinamikleri bu tiplerle perdeye taşınmış olur. Oyunlarda mizahi dilin ağır basmasına rağmen ironik bir üslupla usta-çırak ilişkisi üzerinden belirli mesajlar iletildiği görülür. Böylece geleneksel mesleklere yönelik dönemin ilkeleri ve olması gerekenler bir defa daha hatırlatılmış olur. Kuşkusuz geleneğin tekniği ve Hayalî'nin doğaçlaması ile ortaya çıkan bu metinler üzerinden tarihi gerçeklere ulaşılabileceği ve bilgilerin nesnel olduğu düşünülemez. Ancak folklorik performansların ortaya çıktıkları bağlama göre biçimlendiği düşünüldüğünde döneme, bağlama, gündelik pratiklere yönelik izlenimler sunabilir. Örneğin Karagöz perdesinde farklı kültürlerden insanlar, Karagözle ve birbirleriyle iletişim halindedirler. Bununla birlikte İstanbul'un mekânları, esnafları, çarşıları, mesire yerleri oyun metni içinde yer alırlar ve böylece oyun, bir kent belleği kazanmış ve onu yaşatmış olur. Bu bildiride ise Karagöz oyununda usta-çırak ilişkisi ve geleneksel meslekler üzerinde durulmaktadır.

2. TİPLER VE MESLEKLER

Karagöz oyunları biçimsel olarak parçalı biçim bir yapıdadır. Bir başka ifadeyle oyun yapısal olarak birbirini takip eden ve kendi içinde bağımsız bölümler olan *Giriş, Muhavere, Fasıl* ve *Bitiş* olarak şekillenir. Sözü edilen bölümler içinde kendi başına kurgusu olan ve oyunların temel anlatısını taşıyan bölüm fasıldır. Genel olarak oyunların temel konusu Karagöz'ün geçim sıkıntısı ve iş bulamayışıdır. Onun ne tür bir iş yapabileceği ve yetenekleri, birbirinden farklı meslekler üzerinden sorgulanır. Bu, bir anlamda zanaatı olmadığı için geçimini sağlayamadığı yönünde bir eleştiri olarak da okunabilir. Ancak oyun metinlerinde zaman zaman Karagöz'ün bir demir ustası olduğu da görülür. Örneğin *Çeşme* oyununda kendisini bir türlü anlamayan Bebe Ruhi'ye, "Bana demirci Karagöz derler" (Kudret, 1992: 31) diyerek bir zanaatı olduğunu vurgulamış olur. Benzer biçimde *Ferhad ile Şirin* oyununda da Karagöz, Ferhad'ın dağı deleceği külüngü yapacak demirci olarak perdeye gelir (Kudret, 1992 132). Burada Karagöz'ün bir zanaatı olduğu ancak bu zanaat ile geçimini sağlamakta zorlandığı düşünülebilir. Oyunun diğer tipleri de farklı nedenlerle perdeye gelirler. Ancak burada da yine bir iş bulma, ticaret, borç gibi konular gündemdedir. Böylece dönemin farklı meslek grupları da seyirlik bir oyun içinde yer almış olur.

Oyunların mizahi dili, Karagöz'ün işsizlik sorunu ve borçları oyun metinlerindeki diğer geleneksel meslekleri ve mesleğin geleneklerini geride bırakmış gibi görünebilir. Ancak geleneksel tiyatronun kendisi de usta-çırak ilişkisi içinde ilerler. Böylece türün ortaya çıkış biçimi ve içeriğinde sözlü eğitimin kurallarının ve uygulanma biçiminin yer alışı olağandır. Bu, sözlü bir eğitimden geçmek, deneyimleyerek öğrenmek ve de aynı zamanda usta çırak ilişkisi içinde öğrenilen bir "sözlü okul" anlamına gelir. Bunun yanı sıra farklı kültürlerin farklı zanaatlar aracılığıyla birbiri ile olan ilişkileri Osmanlı dönemi İstanbul'undaki zanaat ve gelenek ilişkisini yansıtması açısından dikkat çekicidir. Cevdet Kudret, üç ciltten oluşan *Karagöz* adlı eserinde oyun metinlerinin yanı sıra oyunların yapısal özelliklerini de çözümler. Kudret'ten aktarılırsa Osmanlılar devrinde de türlü bölge, ırk ve ulustan kişilerin toplandığı bir yer olan İstanbul'un bu karışık toplumsal yapısı, hayal perdesinde yansıtılmıştır. Taşralı, azınlık ya da yabancı kişilerin İstanbul ağzına uymayan konuşmaları, söz oyunlarına geniş yer veren hayal perdesine alaylar ve şakalar için zengin olanaklar hazırlamıştır (Kudret, 1992: 32). Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel dinamikleri perdeye yansıdığında farklı insanları bir araya getiren temel konunun ise aslında birbirini tamamlayan geleneksel meslekler olduğu görülür. Örneğin oyun metinleri incelendiğinde Kastamonulu tipinin oduncu, Bolulu tipinin aşçı, Kayserilinin pastırmacı, Trabzonlunun kalaycı, Harputlunun Hamal, Arnavut'un bahçıvan, Acemin tüccar, Yahudi'nin bezirgân, Ermeni'nin Kuyumcu, Rum'un terzi olarak perdeye yansıdıkları görülür. Burada

görüldüğü gibi örneklerin çoğu usta çırak ilişkisi içinde öğrenilen ve bir geleneği sürdüren mesleklerdir.

İstanbul'un profesyonel mesleki gruplarının özellikleri ve yapıları sabit olmadığı için grupların tarifleri açıkça yapılmamaktadır. Belirli bir dönemde tek başına hareket eden bir grup, sonraki dönemde biraz daha değişik ancak bağlantılı bir grupla birleşebiliyordu. İstanbul aşçıları buna en iyi örnektir. Evliya Çelebi'nin 1638 yılında tuttuğu kayıtlara göre, aşçılar loncasının, yardımcılar loncası(yamaklar), kebap yapımcıları (köfte yapımcılarıyla birlikte), yahni yapımcıları ve daha diğer pek çok loncayla en büyük loncayı oluşturduğu görülmüştür (Çelebi, 2022: 609). İstanbul, Osmanlı tarihinin büyük bir kısmında bazen oldukça uzak yerlerden olmak üzere her zaman göç almıştır. Surların hemen dışında Arnavutlar bahçıvanlık yaparlardı. İstanbul sokaklarının kaldırımlarının bakımı da Arnavutlara özgü bir uzmanlık alanıydı. Bazı göçmenler imparatorluk sınırları dışından gelirdi. Örneğin işsiz Dalmaçyalılar zaman zaman Venedik topraklarını terk ederek İstanbul'a gelirler ve burada bahçıvan olarak iş bulurlardı. Emekliye ayrılan kimi yaşlılar da kendi yerlerini alması için oğullarını ya da yeğenlerini çağırıyorlardı. Bugünkü Orta Yunanistan'da yer alan bir kasabadan gelen ve Eyüp'te çalışan bakkallar arasında yaygın gibi görünmektedir. Örneğin XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul şantiyelerinde Kayseri sancağından gelen işçilerin sayısı dikkat çekecek düzeydeydi. 1700'lerin ortalarında bu kentten çok sayıda göçmen hala İstanbul'da yaşıyordu (Faroqhi, 2017: 201).

Dışarıdan bir kişi, kiracıdan devren dükkânı, alet edevatı ve eşyaları kiralayabilirdi. Bu tür uygulama için kesinlikle bir sınırlama yapılmamış olmasına karşın, loncalar devren kiralayan kişilerin niteliklerini gözden geçirir ancak bunları kayıt altına almazdı. Bu tür devren kiralama örneklerine, parfümcü (attar), pirinç dökümleri (dökmeci), ve ekmekçi (habbaz) loncalarıyla ilgili belgelerde rastlanmıştır. İkinci alternatif ise dükkânı sahibinden ya da vakıf yetkililerinden kiralamaktı. Birçok dükkân, daha önceden saptanmış bir yerde, belirli bir iş kolu için dükkân sahibi ve mülk sahibi eliyle kolayca el değiştirebiliyordu. Kiracının çıkışında rahatça elinde depozitosunu elinde tutabilen mülk sahibi dükkânı içinde bulunan mal varlığıyla tekrar kiralama hakkına sahipti. Kirasını ödeyemeyen bir lonca üyesi, işini bırakma kararı aldığında dükkân sahibi ve mülk yöneticisi, dükkân içinde bulunan alet edevatını iflas etmiş kiracıdan satın alıp yeni kiracısına tam teşekküllü bir dükkân kiralayabilmekteydi. Dükkân sahibi aynı loncadan bir başka üyeye dükkanını kiraya verebileceği gibi lonca üyesi olmayan bir kişiye de dükkanını kiralayabilirdi. Üçünü seçenek ise lonca üyesi bir kişiyle iş ortaklığı yapmaktı. Bazen lonca tasdik etse de etmese de lonca üyesi bir kişi, dışarıdan bir kişiyle iş ortaklığı kurabilmekteydi. Bu durumda lonca üyesi olmayan ortak dolaylı yoldan sadece lonca üyelerine has ayrıcalıklardan yararlanabilirdi. Emlak sahibi olmayan veya yönetimiyle ilgilenmeyen kişiler de emlakçılık yaparak dükkân veya imalathaneleri devredebilir ya da kiralayabilirdi (Eunjeong Yı, 2018: 87-89). Örneğin *Bahçe* oyununun fasıl bölümü Çelebi'nin bahçesini Hacivat'a devretmesiyle ve ona bir miktar para vermesiyle başlar. Bunun üzerine Karagöz de hem bahçe hem de paralar ile ilgilenmeye başlar. Perdeye ilk gelen tip ise Acemdir. Acem, orada bulunma nedeninin ticaret olduğunu; İstanbul'a özel bir bağ olduğunu ve onu gezmeye geldiğini belirtir. Hacivat da sözü edilen bağı kendisinin beklediğini ve belli bir ücret karşında gezdirebileceğini söyler. Bunun yanı sıra Hacivat bahçesinin duyulduğunu ve çok para kazanmaya başladığını söyleyerek Karagözü kıskandırmak ister (Kudret,1992: 189-190). Ardından perdeye Ağa, Nöker ve Püser gelerek bahçıvanı sorarlar ve bahçeyi gezmek isterler. Burada Hacivat'ın bahçenin bekçisi olduğu görülür (Kudret,1992:194).

1800'lü yıllar civarında III. Selim'in emriyle hazırlanan sicillerde Haliç'in batı ucundaki Eyüp ve Hasköy bölgeleriyle banliyöler zincirinin ve varlıklı kişilerin yazlıklarının sıralandığı Boğazın batı kıyısında faaliyet gösteren ticari işletmelerin listelendiği görülür. Listedeki 1859 işletmeden 148'ini bahçeler ve kahvehaneler oluşturuyordu. Sayı olarak kahvelere rakip olabilecek hiçbir atölye ya da bakkal yoktu. Bu yörelerde istihdam edilen usta çırak ve işçilerin sayısı 4367'ydi. 1377 kişide geçimini kayıkçılık, sakalık ve benzeri işlerle sağlıyordu (Faroghi, 2017:204). Ayrıca göçmenlerin benimsediği zanaat uzmanlıklarında yöresel bağların önemi görülür. Bazı taşra yörelerinde yalnızca Müslümanlar ya da yalnızca gayrı Müslümler yaşadığı için buralarda dinî ve yöresel bağları birbirinden ayırmak zordur. Ancak III. Selim sicillerinde aynı taşra

bölgelerinden gelen Müslümanların ve gayrimüslimlerin aynı zanaatı icra ettikleri şeklindeki kayıtlara oldukça sık rastlanmaktadır. Bu gibi durumlarda kimin hangi işle uğraşacağını yerel bağların belirlediği söylenebilir. Ama gelenekler mutlak bir hâkimiyete sahip değildi. Bir Balkan kentinden gelip İstanbul'un belli bir mahallesine yerleşenler manavlık yaparken aynı yerden göç edenlerin bazen kentin başka bir yerinde bahçıvanlık yaptıkları görülür (Kırlı'dan aktaran Faroqhi, 2017: 205).

Yukarıdaki bilgilerden hareketle oyunlar incelendiğinde esnaflarla ilgili belgelerden elde edilen bilgilerin oyun metinleriyle de uyumlu olduğu görülür. Örneğin Hacivat'ın oyundaki durumu incelendiğinde genellikle onun dükkân, ev ya da hamam gibi konutların kiralanışında ve işleyişinde bir aracı olarak hareket ettiği görülür. Örneğin *Aşçılık* oyununda Memiş usta kirası artırıldığı için balık pazarındaki dükkanını kapatmak zorunda kaldığını Hacivat'a anlatır ve ondan yardım ister. Hacivat ise ona elinin altında çok iyi bir aşçı dükkânı olduğunu ve iyi idare edilirse çok para kazanabileceğini söyler ve birlikte dükkâna giderler (Kudret 1992:149). Bunun üzerine Aşçı Memiş usta da ona para verecektir. Bu örnekte de görüldüğü gibi Hacivat, mülk sahibi tarafından görevlendirilen biridir. Bunun yanı sıra kiralanan dükkân ya da hamam örneklerinde görüldüğü gibi bu yapılar, içinde bulunan nesne, araç ve gereçleriyle Hacivat'a devredilmektedir. Oyundaki bu uygulama biçimi Osmanlı dönemi lonca sisteminin uygulama biçimleriyle benzer özellikler göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Oyun metinlerinde usta-çırak ilişkisi ve mesleğin hakkıyla yerine getirilmesine yönelik bir vurgu da sıkça karşımıza çıkar. Sözü edilen bu vurgu türün temel özelliği gereği didaktik bir üsluptan çok ironik bir anlatımla gerçekleşir. Yine yukarıda sözü edilen *Aşçılık* oyununda Memiş ağa kendisinin dükkân için alışveriş yapmaya gittiğinde dükkanına bakabilecek bir de çırağa ihtiyacı olduğunu söyler. Bunun üzerine Hacivat, "Bunun için de Karagöz isminde bir refikim vardır; eğer gönlünü edebilirsem, sana bundan iyi arkadaş olmaz" (Kudret, 1992:149) diyerek Karagöz'e iş bulmuş olur. Karagöz'ün çırak olarak çalışmaya başlaması üzerine Memiş usta ona ilk olarak usta çırak ilişkisini hatırlatır:

> **Aşçı:** Çırak dimek evlat dimekdü. Yarın burgun seni everirüm. Yalnuz toğru çalışmalu.
> **Karagöz:** Herif nutuk irâd ediyor. Artık laf elverdi, hadi git de öteberi gönder (Kudret, 1992: 151).

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi oyunda bir anlamda usta ile çırak arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği, dönemin ticaret biçimi ve usta çırak ilişkisinin gerekleri aktarılmış olur. Ancak fasıl bölümünün ilerleyen bölümlerinde farklı insanlar Memiş Usta'yı aramak için perdeye gelirler ve aslında ustanın kendisinin yapmaması gereken şeyler yaptığı ortaya çıkar. Karagöz'e ustasını soran her tip, onun kendilerine borcu olduğunu söyledikleri görülür. Burada Karagöz'ün senetleri alarak ustasını borçlarından kurtardığı görülse de bir ustada bulunması gereken özellikler Karagöz tarafından dillendirilir. Örneğin perdeye yumurta satıcısı olarak gelen Mestan tiplemesine Karagöz ustasının nerede olduğunu şöyle açıklar:

> **Karagöz**: Ustamız var ama, adam dolandırmaya gitti. Şimdi efendim, bizde bundan bir hafta evvel pişmiş, kaynaya kaynaya simsiyah olmuş bol bulut yağıyla kuru fasulye, bulaşık suyu ile rüzgâr çorbası, mantar yahnisi,… Bu gibi nadide yemekler (Kudret,1992: 150).

Osmanlı lonca tarihçileri, loncaların içinde usta, kıdemli ve çırak(şakird) olmak üzere üç seviyeli bir sistemin hep var olduğunu varsaymışlardır. Ancak XVII. yüzyıl başlarına kadar var olan sistem tam olarak bilinmemektedir. XVII yüzyıl başları ve öncesinde sadece usta ile çırak arasında bir ayrım olduğu düşünülmekteydi. XVIII. yüzyıldan önce kalfa teriminin çok nadiren kullanıldığı görülür. Sennett'e göre çoğu kez ustasının dersini çırağın ozmos yoluyla özümsemesi beklenir. Ustanın örnek göstererek anlatım, başarılı şekilde icra edilen bir hareketi sergiler ve çırak da kilitteki anahtarı neyin döndürdüğünü keşfetmelidir. Örnek gösterilerek yapılan açıklamadan öğrenmek, bütün yükü çırağın üzerine yıkar. Dahası doğrudan taklidin ortaya çıkabileceğini varsayar (Sennett, 2009: 238) Örneğin *Eczhane* oyununda Hacivat ve Karagöz birlikte eczane açarlar. Burada Hacivat Karagöz'ün ustası konumundadır ve ona meslekte ilerleme biçimini anlatır:

Hacivat: Mesela ben bazen viziteye öteye beriye giderim, sen dükkânda yalnız kalırsın. Gelen müşteriye hüsn-i muamele etmeli: Efendim, bir yere gitti, şimdi gelir gibi oyalarsın, değil mi?
Karagöz: Kuzum Hacivat, viziteye beni de beraber götür de sayende ameliyatı güzelce tahsil edeyim.
Hacivat: Yoo! Birdenbire olmaz! Kalfa olmadan ustalığa seyirtme.
Karagöz: Öyleyse çabuk ol, bir ayak evvel usta olmanın kolayına bakayım.
Hacivat: Acele ile olmaz. Şimdi evvela üstünü başını değiştirip alafranga bir elbise giymeli (Kudret,1969: 66).

Osmanlı loncalarında ustalar diğer bir ustanın çırağını almayacaklarına dair topluca yemin ederler. Bu durum yetenekli çırakların önemli bir insan kaynağı oluşturduklarının ve ustaların da yetiştirdikleri çıraklara karşı hem maddi hem manevi bir duyarlılık duyduklarının göstergesidir. Sadece ustalar tam donanımlı lonca üyeleri sayılmakta ve loncaların içinde hem hakları hem de görevleri bulunmaktaydı. Ustalar, loncaya bağlı serbest işlerinin patronlarıyken, çırakları da onların sayesinde loncaya bağlı oluyorlardı. Serbest iş sahibi bir usta olmanın en önemli şartı, bir ustanın yanında çıraklığını tamamlayıp, lonca yetkililerinden izin almaktır. Eğer, bu bütün ince ayrıntılarına kadar uygulanmış olsaydı o zaman lonca yetkilileri alınan her üye üzerinde tam bir kontrol sağlayabiliyorlardı. Oysa gerçekte loncalar, loncaya girebilmek ve usta olabilmek için uzun süre bir ustanın yanında çalışmanın ve tecrübe sahibi olmanın geçerli tek yol olduğunu düşünmektedirler (Eunjeong Yı, 2018: 80-83). Zanaatkarlık, oyundaki fiziksel malzemelerle diyalogdan, kurallara uyma disiplininden kural koyarken ortaya çıkan kompleks durumdan çocukların ne öğrendiklerinden esinlenir. Oyun ne denli evrensel ise yetişkinlerin bundan çıkardıkları sonuçlar da o denli tamdır. Yine de günümüzdeki ön yargılar sadece pek az kimsenin gerçekten de iyi iş çıkarabileceği şeklinde bir inanç üretmektedir (Sennett, 2009: 357). Bu bilgiler ışığında incelendiğinde Ustasını kendisi eleştirse bile ona bağlı bir çırak olunması gerektiği yine Karagöz'ün tavrıyla sergilenir.

Mestan: Te senet! Tam sekiz yüz elli.
Karagöz: (Senedi alır.) Bu mu? Senet bu ha? Çok şey! (Senedi yırtar) Başka diyeceğin var mı? Getir senedi, al paranı!
Mestan: Ne yaptı sen, susak kafalı? Şimdicek çıvdırecam! Ne diye seneti yırttın?
Karagöz: Kim yırttı? Ver senedi, al paranı! Ben ustamın arkasından söyletmem. Çok söyleme, hadi işine! (Kudret,1992: 161).

Orman oyununda ise Karagöz'ün işsizliğine karısı çözüm bulur ve evlerinin önünden çok sayıda insan geçtiği için onun kahvecilik yapabileceğini söyler. Bunun üzerine evdeki kahve takımlarını da alarak Karagöz kahvecilik yapmaya başlar. Ancak zeybekler Karagöz'ü ve onunla iletişim halinde olan kişileri yakalayarak paralarını alırlar. Bu arada Karagöz'ün kahvesine farklı esnaflar gelir. Her gelen kişiye ne iş yaptığını ve çok parasının olup olmadığını sorar: Örneğin Ermeni Sarraf olduğunu ve bin liradan fazla parası olduğunu söyler ve zeybekler tarafından kaçırılır. Burada Karagöz, Zeybeklerin para almaları için zorla çalıştırılır. Bunun yanı sıra Karagöz'ün Ermeni ile ilgili diyaloğu zanaat sanat ilişkisi açısından dikkate değerdir:

Karagöz: Kulağınız çınlasın! - Kuyumculuğunuz da var mıdır?
Ermeni: Bir tarihte o sanatı da yaptım. Kıyak şeyler yapardım.
Karagöz: Benim de kuyumculuğum vardır (Kudret, 1969: 529).

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi oyun metinlerinde meslekler aynı zamanda sanat olarak değerlendirilmektedir. Karagöz'ün diğer meslekleri de sanat olarak sıraladığı bir diğer örnek ise *Yalova Sefası* oyunudur. Oyunda Karagöz ve Ermeni arasında geçen diyalog şöyledir:

Karagöz: Senin sanatın nedir?
Ermeni: Benim sanatım ince sanat.
Karagöz: Manifaturacı mısın?
Ermeni: Değil.
Karagöz: Basmacı mısın?
Ermeni: Değil.
Karagöz: Berber misin?

Ermeni: Değil.
Karagöz: Sanat kalmadı be! Kuyumcu musun?
Ermeni: Değil.
Karagöz: Ne karın ağrısısın?
Ermeni: Benim sanatım lağımcı.
Karagöz: Çok ince sanat!
Ermeni: Çoh yerde çalıştım.
Karagöz: Şimdi demek memleketten geldin
Karagöz: Yine çalış, da para kazan! (Kudret, 1970: 365)

3. SONUÇ

Sonuç olarak Karagöz oyunlarında iki tür geleneğin izleri sürülebilir. Bunlardan ilki Karagöz oyunlarının kendi içinde bir eğitim sistemi olduğu ve bunun da usta-çırak ilişkisine dayandığıdır. Karagöz oyunlarının içerisinde sıkça görülen usta-çırak ilişkisi, oyunlar aracılığıyla mesleklerin öğrenilmesi ve aktarılmasının önemli bir yönünü temsil eder. Bu ilişki, toplumsal değerleri, öğrenme süreçlerini ve insan ilişkilerini yansıtarak oyunlara derinlik katar. Aynı zamanda, farklı meslek grupları arasındaki etkileşimi göstererek İstanbul'un çok kültürlü yapısını yansıtır. İkincisi ise kendisi de sözlü bir geleneğin ürünü olan türün içinde usta çırak ilişkisi, dönemin meslekleri, farklı kültürlerin belli meslek gruplarında ustalaşmaları ve iş birliği yapmaları gibi bir başka meslek grubunun oyun içeriğine yerleştirilmiş olmasıdır. Bu yönüyle incelendiğinde Karagöz oyun metinleri yalnızca geleneksel Türk tiyatrosunun bir türü olarak değil aynı zamanda İstanbul'un mesleki yapısını kültürel dinamikleriyle aktaran bir bellek olduğu da söylenebilir. Bu nedenle oyun metinlerinin içeriklerinde kültürel belleği saklayan birer taşıyıcı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda, Karagöz oyunlarının İstanbul'un tarihini, toplumsal yapısını ve mesleklerin tarihsel evrimini yansıtan bir ayna olarak hizmet ettiği görülebilir.

KAYNAKLAR

Kudret C. (1969). Karagöz cilt II, Ankara: Bilgi Yayınevi.
Kudret C. (1970). Karagöz cilt III, Ankara: Bilgi Yayınevi.
Kudret C. (1992). Karagöz cilt I Ankara Bilgi Yayınevi.
Evliya Çelebi, Seyahatname (2022), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
Eunjeong Yı (2018). Yüzyıl İstanbul'unda Lonca Dinamikleri, (Çev: Barış Zeren), İstanbul: İş Bankası Yayınları.
Faroqhi, Suraiya (2017). Osmanlı zanaatkarları, (Çev: Zülal Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları.
Sennett, Richard, (2009). Zanaatkâr, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

RUMELİ VE BALKANLARDAKİ OSMANLI YAPILARINDA YER ALAN DUVAR YAZILARI VE GRAFİTİLER

GRAFFITI AND WRITINGS ON OTTOMAN BUILDINGS IN RUMELI AND THE BALKANS

Fatih Köse
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE
fakose@gmail.com

ÖZET

Rumeli ve Balkan coğrafyasındaki tarihi yapılar üzerinde yer alan grafiti olarak nitelendirilen duvar yazıları, çeşitli çizimler, rakamlar ve küçük notlar Osmanlı'dan geriye kalan oldukça önemli izlerdir.

Duvar yazıları ve grafitiler daha çok kurşun kalemle veya mürekkeple yazılmış ya da keskin bir cisimle kazınmış olup cami, türbe, tekke, imaret, çeşme vakıf eserleri ile anıt ağaçlarda görülmektedir. Bu türden yazılar ve izler genellikle sütunlar, sütun bilezikleri, minber, kapı ve pencerelerin mermer söveleri gibi yapı unsurlarında bulunmaktadır. Yazıların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin son iki asrına aittir.

Çeşitli yaş ve öğrenim durumuna mensup kişilerin elinden çıkan bu yazıların muhtevası ayet, hadis, dua, özlü söz, nasihat, şiir, bir olayı not etme, matematik işlemi/hesap, sadece bir isim, rakam, tarih ve küçük bir hatıra olabilmektedir. Bu yazıların dili genellikle Arap alfabesiyle yazılmış olan Osmanlı Türkçesidir. Arapça ve Farsça yazılar da oldukça fazladır.

Tarihi duvar yazıları ve grafitilerin birçoğu doğal afetler, savaşlar, işgaller, imar, tamir ve yenileme faaliyetleri ve bilinçsiz müdahaleler neticesi ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşanlardan birçoğu da oldukça silik ve okunaksız durumdadır. Günümüze ulaşabilen tarihi izlerin ise bilinmesi, korunması ve bunlar hakkında çalışmalar yapılarak tanıtılması gerekmektedir.

Bu çalışmada amaç Gelibolu, Tekirdağ, Babaeski, Edirne, Selanik, Yanya, Şumnu, Kalkandelen, Saraybosna gibi kadim Rumeli ve Balkan şehirlerindeki Osmanlı eserlerine ecdadımız tarafından nakşedilen bu izler hakkında bilgiler vermektir.

Anahtar Kelimeler: Rumeli, Osmanlı eserleri, Duvar yazıları, grafitiler, çizimler, yazılar

ABSTRACT

Wall writings, various drawings, numbers and small notes, which are described as graffiti, on historical buildings in Rumelia and the Balkan geography, are very important traces left from the Ottoman Empire.

Graffiti and graffiti are mostly written in pencil or ink or scraped with a sharp object and can be seen on mosques, tombs, lodges, soup kitchens, fountains, foundation works and monumental trees. Such inscriptions and traces are generally found on building elements such as columns, column bracelets, pulpit, marble jambs of doors and windows. Most of the writings belong to the last two centuries of the Ottoman Empire.

The content of these writings, which were produced by people of various ages and educational backgrounds, can be verses, hadiths, prayers, quotes, advice, poetry, noting an event, mathematical operation/calculation, just a name, number, date and a small memory. The language of these writings is Ottoman Turkish, which is usually written in the Arabic alphabet. Arabic and Persian writings are also quite abundant.

Unfortunately, many of the historical graffiti and graffiti have not survived due to natural disasters, wars, occupations, reconstruction, repair and renovation activities and unconscious interventions. Many of the surviving ones are also very faint and illegible. The historical traces that have survived to the present day need to be known, protected and promoted by making studies about them. The aim of this study is to give information about these traces engraved by our ancestors on the Ottoman buildings in old Rumelia and Balkan cities such as Gallipoli, Tekirdağ, Babaeski, Edirne, Thessaloniki, Ioannina, Shumen, Tetovo, Sarajevo.

Keywords: Rumelia, Ottoman monuments, graffiti, drawings, writings

1.GİRİŞ

Graf; yazı, el yazısı, grafik, çizim, şekil, eğri anlamlarına gelmekte olup halka açık alanlara yazılan isim, tarih, slogan ve mesajlara ise "graffiti" denilmektedir (Ayverdi, 2005, s. 1095). Kamuya açık yerlerdeki eserlere izinsiz bir şekilde yazıldıklarından dolayı kamu malına zarar verme (vandalizm) olarak da görülmektedir. Sanat kavram ve terimi olarak graffito ya da sgraffito, kuru sıva, seramik veya taş yüzey üzerine sivri metal çubukla kazınarak yapılan çizgisel resim, bezeme ve hat diye tanımlanmaktadır. Grafitiler arasında çeşitli çizim, tasvir ve sembollere de sıkça rastlanmaktadır.

Bir sanatçı ve usta tarafından değil de herhangi birileri tarafından, rastgele yapılmış bu tür yazılar günümüzde stilize edilmiş harflerle ve çeşitli malzemelerle yapılan duvar yazıları anlamında kullanılmaktadır (Sözen & Tanyeli, 1999, s. 93). Antikiteden bu zamana kadar dünyanın birçok yerinde ve çeşitli yapı unsurları üzerine bu türden yazılara rastlanmaktadır. Bunlar sanatsal değerlerinden daha çok ait olduğu döneme tanıklık eden ve tarihî değeri olan izlerdir. Modern grafiti ise 1960'larde Amerika'da ortaya çıkmıştır (Sözen & Tanyeli, 1999, s. 93).

Osmanlı coğrafyasının Anadolu, Rumeli ve Ortadoğu gibi hâkimiyeti altındaki bölgelerde, başkent İstanbul başta olmak üzere diğer Osmanlı şehirlerindeki birçok tarihi cami, türbe, tekke, medrese, saray, han, çeşme ve hamam gibi yapılarda grafiti olarak nitelendirdiğimiz yazı ve çizimler çokça bulunmaktadır (Köse, 2016).

2. OSMANLI DÖNEMİ GRAFİTİLERİ: ÖZELLİKLERİ VE MUHTEVALARI

Osmanlı dönemi kaynaklarında duvar yüzeyine yazılan yazılara "Yadigâr Hatları" denilmektedir. Bu tür yazı, karalama, şekil, çizim, sembol, remiz, işaret, rakam ve imzaların, grafiti olarak birçok anıtın muhtelif bölümlerine, orayı ziyaret eden kişiler tarafından, kendilerinden geriye bir hatıra olarak kalması için yapıldığı anlaşılmaktadır (Köse, 2021).

Tarihi yapıların dışında anıt ağaçlar üzerinde de rastlanan grafitiler, duvar yüzeylerinde, cami içlerinde, cami sütunları, sütun bilezikleri (Arıman, 2018), minber ve pencerelerin mermer söveleri, ahşap gibi yapı unsurlarında yer alan, dikkatle bakılmadıkça fark edilemeyecek kadar küçük ebatlı izlerdir. Grafiti kapsamında değerlendirilen duvar yazılarının ve işaretlerin (Köse, 2021) sahipleri genellikle şairler, seyyahlar (Çınarcı, 2018), öğrenciler, askerler, tüccarlar ve misafirler gibi çeşitli yaş ve öğrenim durumuna mensup kişilerdir.

Grafitileri yapılış biçimlerine göre kısaca üç grupta ele alıp tasnif edebiliriz:

a- Metal cisimler üzerine kazıma yöntemiyle kazınanlar/hakkedilenler (Duran, 1998).
İlk gruba girenlerin çoğu cami, medrese, türbe ve benzeri yapılarda yer alan tunç, dökme demir ya da bakırdan mamul sütun bileziklerinde ve şamdanlarda yoğun olarak görülmektedir (Arıman, 2018).
b- Taş üzerine ve duvar yüzeylerine mürekkeple, kurşun kalemle ya da keskin bir cisimle kazıma ve hakketme yöntemiyle yapılanlar.
c- Ahşap üzerine mürekkeple, kurşun kalemle, sivri ve keskin bir cisimle kazıma ve oyma usulüyle yapılanlar.

Muhtevaları açısından değerlendirildiğinde duvar yazıları ile grafitilerin çoğunlukla ayet, hadis, dua, ilahi, ehl-i beyt isimleri, özlü söz, nasihat, şiir, bir olayı not etme, sembol, remiz, isim, küçük bir hatıra, düz yazı veya rakamla yazılmış belli bir yılın tarihi, harf, rakam/sayı ve matematik işlemi/hesap gibi çok zengin bir yelpazeye sahip olduğu görülmektedir. Duvar yazılarının dili ise genellikle Arap alfabesiyle yazılmış Türkçe (Osmanlı Türkçesi / Osmanlıca), Arapça ve Farsçadır.

Osmanlı vakıf müesseselerinin birçoğunda *Mâhin-nukûş* ve *Mâniun-nukûş* adlı (Pakalın, 2004, s. II/382) bir hizmetli cami, helâ, hamam ve medrese gibi vakıf binalarının iç ve dış duvarlarına izinsiz bir şekilde yazılan nâhoş yazıları ve resimleri engellemek, silmek ve ortadan kaldırmakla görevlendirilmiştir (Berki, 1966, s. 34-35).

3. OSMANLI DÖNEMİ RUMELİ VE BALKAN COĞRAFYASINDAKİ ANIT ESERLERDE YER ALAN GRAFİTİLER

Evliya Çelebi, Rumeli'de gezip ziyaret ettiği şehir ve kasabalardaki tarihi yapılarda bulunan bu türden yazılar hakkında Seyahatname'de oldukça zengin malumatlar vermektedir. Evliya Çelebi'nin naklettiği grafiti örnekleri arasında Vardar Yenicesi'nde Evrenos Gazi Türbesi, Macaristan'daki Gül Baba Bektaşi Tekkesi (Evliya Çelebi, 2003, VI, s. 140), Elbasan'da Gazi Sinan Paşa Camii (Evliya Çelebi, 2003, VIII, s. 299) zikredilebilir. Ne yazık ki buradaki örneklerden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır (Kiel, 1990, s. 115).

Evliya Çelebi'nin kendisi de gezdiği, ziyaret ettiği yerlerdeki birçok yapıya notlar düşmüş, imzasını atmıştır. Dobruca Akyazılı Sultan Tekkesi'ni ziyaret eden Evliya Çelebi tutulduğu sıtma derdinden kurtulmak için Akyazılı Sultan ruhuna Fatiha okumuş bu sırada aklına gelen şu beyiti de tekkenin türbe tarafındaki duvarına celî hat ile yazmıştır: "*Hummâ elemin çektim yok zerrece dermânım / Himmet ediniz bize [de] Akyazılı Sultânım*" (Evliya Çelebi, III, s. 185). Evliya Çelebi'nin gezdiği, ziyaret ettiği yerlerdeki izlerini bu notlarından da takip etmek mümkündür (Tütüncü, 2011, s. 15-20).

Tespit edilebildiği kadarıyla Rumeli ve Balkanlardaki Osmanlı döneminden günümüze ulaşan grafitilerin yer aldığı başlıca yapılar şunlardır: Tekirdağ Rüstem Paşa Camii, İnecik Mahallesi'ndeki Mirliva Hüseyin Paşa Camii, Gelibolu Havuzlar, Babaeski Cedid Ali Paşa Camii, Edirne II. Bayezid Külliyesi, Selanik Alaca İmaret Camii, Yanya Arslan Paşa Camii, Şumnu Şerif Halil Paşa Camii (Tombul Camii), Tetova Alaca Camii ve Mostar Karagöz Bey Camii, Saraybosna Hacı Sinanova Tekkesi, Drama'da Pınarbaşı Kurşunlu (Şadırvan) Camii ve Macaristan Zigetvar Kalesi Camii.

3.1. Tekirdağ

Tekirdağ'da XVI. yüzyılda 1553 yılında Rüstem Paşa tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilmiş olan Rüstem Paşa Camii'nde birçok grafiti ve duvar yazısı bulunmaktaydı. 2014 yılında tespit edilmiş olan grafiti, çizim ve notlardan tamamına yakını birkaç örnek hariç 2017-2018 yıllarında yapılan restorasyonda yok olmuştur (Köse, 2016). Geriye kalan örnekler kazıma yöntemiyle yazılmış olan "*Gâlib*", "*muhacir* (Resim 2 ??) *Ömer*", "*Osman*", "*Ali*" ve "*Mehmet*" isimleri ile Müezzin ve kadınlar mahfilinin arkasındaki duvarda yer alan "*Murad*" (Resim 1??), "*Osman*", "*Rıza Efendi*", "*Tevfik Efendi*" gibi isimlerdir.

Resim 1 & 2. Tekirdağ Rüstem Paşa Camii "Murad" ve "Muhacir yazısı (Kaynak, yıl)

İnecik Mahallesi'ndeki Mirliva Hüseyin Paşa Camii 1498-99 yılında inşa edilmiş tabhaneli bir camidir. Semavi Eyice'nin 1960'lı yıllarda yapmış olduğu tespitlere göre caminin tabhane bölümlerinde bilhassa sağ taraftaki odasında birçok grafiti bulunmaktaydı. Bunlar arasında büyük ve küçük birçok balık resmi, lale, sekiz köşeli yıldız, servi, kuş, balta, makas ve teşhisi çok zor bazı çizimlerle yazılar dikkat çekmekteydi. Bir dolap nişinin içinde yine bir balta ile iki kalyon resmi çiziliydi. Muhtelif tipte iki kalyon resmi daha vardı. (Eyice, 1970, 179).

3.2. Gelibolu

Çanakkale ve çevresindeki bazı tarihi yapılarda denizcilikle ilgili kazıma yoluyla yapılan birçok grafitinin varlığı bilinmektedir. Behramkale'de Hüdavendigar Camii, Ayvacık Babakale'de Kaymak Mustafa Paşa Hamamı, Ezine Mahmudiye beldesinde Cezayirli Hasan Paşa Köşkü bu yapılar arasındadır. Bu tarihi yapılarda yer alan grafitiler genellikle kalyon, gemi, kayık ve denizcilikle ilgili diğer objelerle deniz ürünlerini resmetmektedir (Altıer, 2016).

Kilitbahir, Seddülbahir yolu üzerinde sahile yakın Havuzlar mevkiindeki havuz kalıntısının etrafında bulunan mermerlerin üzerinde bazı grafitiler vardır. (Uysal, 2019, s. 452). Mermer üzerine kazıma yoluyla muhtemelen bir asker tarafından şunlar yazılmıştır: "Hâfız İsmâil", "Kayseri Germir'li Hacı Osman oğlu Mehmed sene 1330" Bu tarih miladi yıl olarak 1914-15 yılına denk gelmektedir ki bu da I. Cihan Harbi'nin başladığı tarihtir.

3.3. Babaeski

Kırklareli'nin Babaeski ilçesinde bir Mimar Sinan yapısı olan Semiz Ali Paşa Camii'nin son cemaat mahallindeki pencere söveleri ile içindeki sütunlarda birçok grafiti ve duvar yazısı mevcuttur. Son cemaat mahallinde sağ ve sol pencere sövelerinde yer alanlar şunlardır: "*Bu câmii ihyâ edenler lâyık olur cennete / vakfını ibtâl edenler lâyık olur lanete*", "*İşbu cây-ı dilküşâya gelene bizden selam / ol benim şâhım olayım? Ona kemter-i gulâm*", "*Selamun aleyke bi-adedi'r-remli ve'l-hacer* (Taş ve kum tanesi adedince sana selam olsun)", "*Ah Mehmed Ağa*", "*Gülşende okur güllere bülbül bunu her bâr / yâ rûşenî yâ gülşenî yâ Ahmed-i muhtâr / el-fakîr Derviş Girye-dâr sene 1016*". Gözyaşı dökmüş bir dervişin 1607-1608 senesinde talik bir hat ile hafif sola yatay bir şekilde mermer pencere sövesine yazmış olduğu bu beyit tasavvuf ve peygamber sevgisine atıf yapması bakımından oldukça anlamlıdır. Bu beyit şu şekilde günümüz Türkçesi ile ifade edilip sadeleştirilebilir: "Bülbül gül bahçesinde güllere her defa bunu okuyup söyler / ey Rûşenî ey Gülşenî ey Hz. Peygamber Ahmed-i muhtâr". Bir diğer Arapça ibarede "*El-ömrü fânî el-abdü âsî* (Ömür fânidir kul âsidir)" yazılmıştır. Alt sövede ise 1145 (1732-33) tarihi kazılıdır.

Caminin içerisinde ise kıble yönünde sol taraftaki mermer sütunda "el-Kanâatü kenzün lâ yefnâ (kanaat tükenmez bir hazinedir)" sözü yazılıdır. Aynı sütunda yer alan diğer yazı çözümlenememiştir.

Müezzin mahfilinin batı tarafındaki sütun başında celi hatla "mâlî" yazısı ve altında ters bir laleyi andıran bir çiçek resmi çizilmiştir. Yanında herhangi bir tarih olmadığından hangi döneme ait olduğu net değildir.

Resim. 3 & 4. Semiz Ali Paşa Camii (Kaynak, yıl)

3.4. Edirne

Edirne Sultan II. Bâyezid Külliyesi'ni meydana getiren yapılarda da birçok grafitiye rastlanmaktadır. Caminin son cemaat mahallindeki sütun bileziklerinde "*Sultan*", "*Sultan Bâyezid-i Velî*", "*Sultan Bâyezid-ı Velî Han*" (Özbalkan, Ağar, Özbalkan & Aydın, 2022, s. 472) ve tuğra formunda kompoze edilmiş "*Sâhib Sultan Bâyezid-i Velî sene 1081*" yazılıdır. Bu tarih miladi olarak 1670-71 yılına denk gelmektedir.

Külliye birimlerinden olan Darüşşifa binasının birinci blok güney doğu duvarı ile ikinci blok avlu kuzey duvarlarında dikkatle bakıldığında bazı yerlere gemi, geyik, kaplumbağa, kuş ve kale resimlerinin kazılı olduğu görülmektedir (Özbalkan, vd, 2022, s. 490-491). Birinci blok avlu içerisindeki kuzey batı taraftaki sütun üzerine celî sülüs bir "*Vav*" harfi yazılmıştır. Bir başka sütunun üzerine ise "*Ahmed*" ismi kazınmıştır.

Edirne'nin en muhteşem yapısı olan Selimiye Camii iç avlu duvarında ise 1148 (1735-36) tarihi kazılıdır. Bu tarihin ne anlam ifade ettiği maalesef net olarak bilinememektedir.

Edirne'nin ilçelerindeki örneklerden de söz edilecek olunursa Enez ilçesindeki Gümrük mevkiinde "İngiliz Kışlası" adıyla da bilinen Sahil Kervansarayında üç gemi ile bir kayık grafitisi bulunmaktadır. Yelkenli gemi grafitisi oldukça belirgindir (Altıer, 2016, s. 9).
Uzunköprü İlçesi'nde 1875 yılında inşa edilen Ioannes Prodromos Manastırı içerisinde başta narteks ve galeri köşeleri olmak üzere birçok yerinde grafitiler ve duvar yazılarına rastlanılmıştır. Bunların Osmanlı Türkçesi ve Grekçe duvar yazıları, çizimler, matematik hesapları ve figürlerden olduğu tespit edilmiştir. (Ertuğrul, 2011, s. 136). Yapı, Uzunköprü Belediyesi Kültür ve Sanat Evi olarak kullanılmaktadır.

Uzunköprü İlçesi Kırkkavak Köyü'nde Gazi Turhan Bey Külliyesi'ne ait camide Michael Kiel 1998 yılında çok sayıda grafiti tespit etmiştir. Bunlar arasında caminin ön cephesindeki duvarda birçok gemi grafitisi, yapıda çalışan ustaların isimleri olan Ahmed ve Mustafa ile caminin bânîsi Turhan Bey'in adları kazınmıştır (Kiel, 2011, s. 110-111).

3.5. Selanik

Selanik Valisi İshak Paşa tarafından 1484 yılında inşa ettirilmiş olan Alaca İmaret Camii duvar yazıları bakımından oldukça zengin bir yapıdır. Caminin son cemaat mahallinde, giriş kapısının iki yanındaki kapı ve pencere sövelerinde birçok duvar yazısı bulunmaktadır. Bunlar arasında iki adet mihrap ayeti, kelime-i tevhid, besmele ve esmâ-i hüsnâ denilen Allah'ın güzel isimlerinden altısı (el-Bâkî, el-Hallâk, yâ Rezzâk, yâ Fettâh, yâ Kerîm, yâ Alîm), hadis ve dua gibi doğrudan dini içerikli olanların yanında şiirler de vardır. Bunlardan en dikkat çekeni celi sülüs hatla yazılmış olan ve literatürde hadis olarak geçen "*ed-Dünyâ cîfetün ve tâlibühâ kilâbün* (dünya leştir ve talipleri de köpeklerdir)" sözüdür. Yine "*Yâ Allah, yâ Muhammed, yâ Alî, yâ Mustafâ*" ifadesi de dikkatle bakıldığında seçilebilmektedir. Duvar yazıları arasında birçok ziyaretçinin ismi de bulunmaktadır.

Şiirlerden söz edilecek olunursa, caminin duvarları bu açıdan gayet zengindir. Bu şiirlerden biri oldukça uzun ve hacimli olup nasihatname ve öğüt içermektedir. Birçok kelime ve satır maalesef okunaksız durumdadır. Okunabilen beyitler şunlardır:

"Bir gümüşden kayme gördüm habs olunmuş anda âb
Urdı altun top ile feth etdi âbı âfitâb
Selam olsun müezzin ile imama
Mukayyed olsunlar beş vakit namaza
Bir günâh eden kimesne bin günâh etmek gerek
Bin gün âh etdim ilâhî bir gün âhım yok benim
Aceb ne haldir aceb … nazar kıldım şu dünyaya"
"Ziyaretgah-ı uşşaka bunun gibi mezar olmaz
Kimi gelir kimi gider bir kimesne ye mekan olmaz "
"Sakın ola aldanma şu cihân u dünyaya?"
Eğer kalsaydı kalurdı Muhammed Mustafa'ya"
"Sakın inanma dostuna
Zira saman doldurur postuna".

Son cemaat duvarı sövelerinde klasik edebiyatta âşıkların "Âh şâhum" nidası ile duvarlara yazdıkları bilinen şiirlerden (Karadeniz, 2021, s. 504) birkaç nadir örnek de yer almaktadır. Bunlar şu ana kadar tespit edilebilen, duvarda yazılı haliyle günümüze ulaşmış olan yegâne örneklerdir. Bu şiirleri değerli kılan bir diğer özellik de çok erken tarihli olmalarıdır. Gerek altlarına atılan tarihler gerekse de yazı karakterleri bunu açıkça göstermektedir. "*Âh şâhım ve mâhım*" ifadesinin yanında Âşıkî Muhammed'in adı, adının altında da hicrî 888 (miladi 1483-84) senesi yazılıdır. Bir üstteki şiirin altında 936 (1529-30), bir diğerinde ise 985 (1577-78) tarihi yer almaktadır. Ne yazık ki bu şiirler de oldukça silik ve okunaksız durumdadırlar. Sadece birkaç kelime net olarak okunabilmektedir.

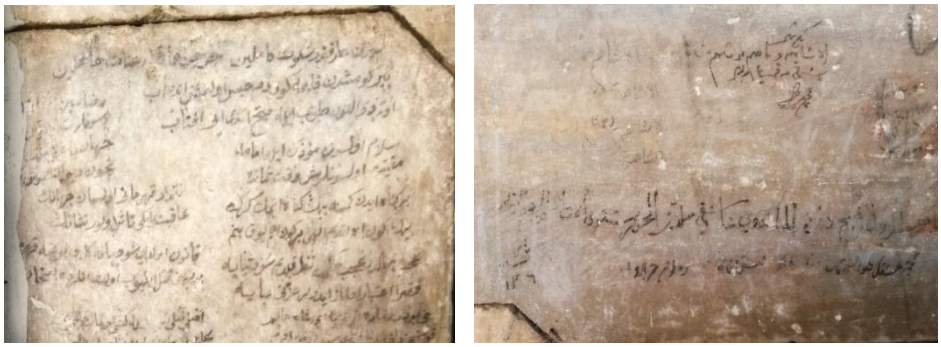

Resim 5 & 6. Alaca İmaret Camii (Kaynak, yıl)

3.6. Yanya

Yunanistan, Yanya'da XVII. Yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş Arslan Paşa Camii'nde özellikle mermer sütunlarının gövdesi üzerinde çeşitli yazı karakterleri ile yazılmış birçok el yazısı ve grafiti göze çarpmaktadır. Bu yazıların tamamı 1984 yılında fotoğraflanmış olup görüntü kaliteleri çok düşük olduğundan ne yazık ki oldukça okunaksızdır. Bu fotoğraflar Salt Araştırma arşivinde yer almaktadır. Bu çalışmada iki örnek ele alınacak olup daha geniş kapsamlı bir çalışmada güncel durumlarına dair bilgi verilmesi düşünülmektedir.

Sütun gövdesinin birinde, altında sene 1028 (1619) tarihi bulunan bir beyitte "Bu makâm-ı dilküşâyı göricek dedim / Hazihi cennâtü adnin fedhuluha hâlidin" yazmaktadır. Bir diğer sütunda ise 1158 (1745) senesinde Arslan Paşa-zâde Mehmet Paşa'nın Acem (İran) seferinden dönerken vefat etmesi anlatılmıştır.

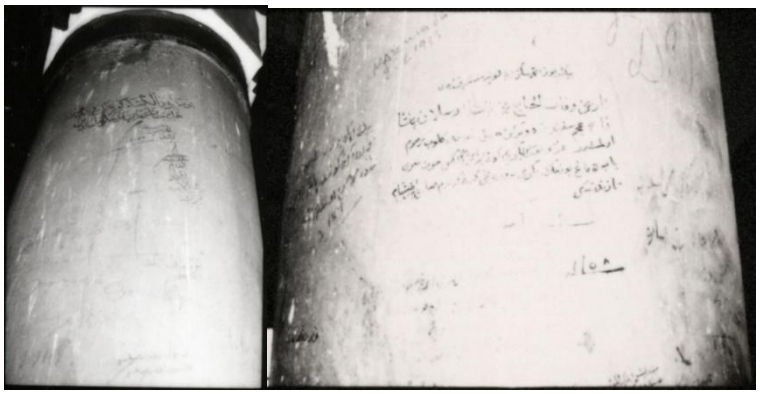

Resim 7 & 8. Arslan Paşa Camii. (SALT Araştırma, 1984).

3.7. Şumnu

Bulgaristan'ın Şumnu kentinde 1744 senesinde inşa edilen Şerif Halil Paşa Camii'nin (Tombul Camii) içinde ve dışında birçok duvar yazısı ve grafiti bulunmaktadır. Bu yazıların birçoğu hat öğrenen öğrencilerin meşkleri yani çalışma örnekleri gibidir. Aralarında usta hattat olanların yazılarına da rastlanmaktadır. Bu durum külliyeyi yaptıran Şerif Halil Paşa'nın hattat olması ve caminin yanında yine külliyenin bir birimi olan medresede hüsn-i hat öğretilmesini vakfiyesinde şart koşması ile de açıklanabilir (Konuk, 2010, s. 38/584). Camide yer alan grafiti ve yazıları izah edildiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Caminin son cemaat mahallinin sol tarafındaki celi sülüs Muhammed yazısının hemen sol yanında müsenna bir hat ile "*Yâ Alî*" yazısı dikkati çeker. Sağ taraftaki celi Allah lafzının yanında da yine müsenna bir yazı belli belirsiz görülmektedir. Caminin iç duvarında Kur'an-ı Kerim'in İbrahim Suresi 41. Ayeti "*Rabbenağfirli velivalideyye ve li'l-müminine yevme yekûmu'l-hisab* (Rabbimiz hesap görülecek günde beni, ana babamı ve inananları bağışla)" yazılmıştır. Duvarda yine "*hadis: azze men kana'a zelle men tama'a* (Kanaat eden yücelir, tamah eden alçalır), *el-Kanâatü kenzün lâ yefnâ* (kanaat tükenmez bir hazinedir)" ve hadisin yanında Kur'an-ı Kerim'den Şuara Suresinin 89. ayeti olan "*İllâ men etellahe bi-kalbin selîm, sadakallahu'l-azim* (Allah'a temiz bir kalp ile gelenler müstesna, azim olan Allah doğru ve güzel söyledi)", sol yanında ise celi hat ile "*Allah celle*

celâluhu" yazısı, onun üstünde "*Bismillahirrahmanirrahim*", Fetih Suresi 28-29. Ayeti olan "*Ve kefâ billahi [şehiden] Muhammed resulullah*" yazılıdır. Yine Allah lafzının altında Enbiya Suresi'nin 107. Ayeti "*vema erselnake illa rahmeten li'l-âlemin*" ve Araf Suresi'nin 56. Ayeti olan "*İnne rahmetallahi karîbun mine'l-muhsinîn* (Şüphesiz Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır)" ayetleri yazılmıştır.

Bir başka duvarda ise "*Yetişmez mi bu şehrin halkına bu nimet-i bârî / Habib-i ekremin yâri ebâ Eyyûb Ensârî / ketebehu el-fakîr Mahmud? … sene 1266 (1850)?*" yazılmıştır.

Duvardaki bir bölümde bir hattatın elinden çıktığı anlaşılan bir tuğra formunda bir hat, onun yanında da o hattatın imzası ile yazının tarihi yer almaktadır: "*Eser-i hâme-i Muhammed Emin Kala-i Seddülbahrî fi 29 Ra sene 1193*" (Seddülbahirli Muhammed Emin'in kaleminin eseri, sene 16 Nisan 1779). Tuğranın altında ise kelime-i şehadet yazısı ile bir tuğra karalaması göze çarpar.

Caminin medrese tarafında kesme taşlardan oluşan dış duvarlarında kazıma yoluyla yazılmış birçok isim ve ibare bulunmaktadır. Bunlardan okunabilenler şunlardır: "*Çukurköylü Yakup Yusuf*", "*Ali Ahmed*" "*1921*", "*Ömer Hasan Yukarıköy*", "*Ali*", "*Tevekkeltü alallah* (Allah'a dayandım ve güvendim)" "*Taşkınköylü Mehmed Ali sene 1926*", "*İbrahim Ortaköylü*", "*Basri Emin*", "*Salih*", "*Kazım*", ve sülüs bir hatla "*fevkakum ? sene 120?*".

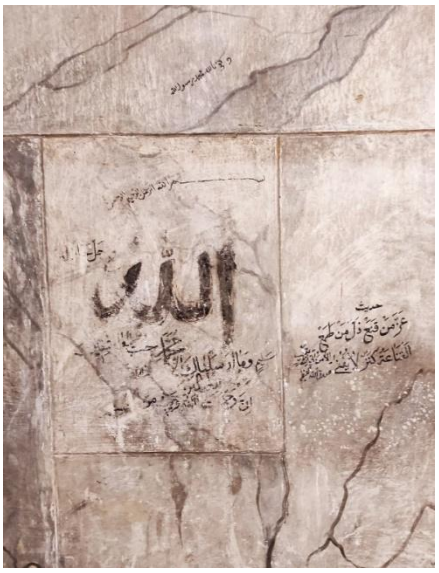

Resim 9 & 10 Şumnu, Şerif Halil Paşa Camii (Tombul Camii) (Kaynak, yıl)

3.8. Tetova (Kalkandelen)

Kuzey Makedonya'da Tetova (Kalkandelen) şehrinde 1833 yılında adeta yeni baştan yapılan Alaca Camii'nin son cemaat mahfilinin sağında ve solundaki mihraplardaki el yazıları da oldukça dikkat çekicidir. Sağ taraftakinde "*Kazara bir sapan taşı / bir altın kâsei kırsa / ne artar kıymeti taşın ne / ne kıymetten düşer kâse*". Bu yazının hemen üstünde ise Namık Kemal (ö. 1888)'e ait şu beyit yazılıdır: "*Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini / Yokmuş kurtaracak bahtı kara mâderini*". Bu yazının sağında ise "*Müezzin Nuri Efendi hazretleri?*" ismi dikkat çekmektedir. Yine sol alt tarafta camiye yadigâr (hâtıra) hatları yazan Ömer, Süleyman, Ali gibi bazı isimler göze çarpmaktadır: "*Biz? Cami-i şerifi babayla? yadigâr, İsmail Fehmi Efendi'den*", "*Mehmed Şâh? Hazretleri için yadigâr*". Sol taraf mihrapta ise bir matematik toplama işlemi, kazılma yöntemiyle yapılmış bir altı köşeli yıldız, çeşitli hat çalışmalarını andıran çeşitli harfler, rabbi yessir meşkleri ile "*Rabbi yessir ve lâ tuassir rabbi temmim bi'l-hayr*" (Rabbim kolaylaştır, zorlaştırma, rabbim hayırla tamamla, sonuçlandır) duası yer almaktadır.

Resim 11 & 12 Tetova (Kalkandelen) Alaca Camii (Kaynak, yıl)

3.9. Mostar

Mostar'da Karagöz Bey Camii'nde giriş kapısının sol taraf kapı sövesinde şu beyit yazılıdır:

"Selam olsun müezzinle imama
Mukayyed olsun beş vakit namaza
Derviş Abdülkâdir
Sene 1174".

Bu hicri tarih miladi olarak 1760-61 senesine denk gelmektedir. Bu mesaj iki yüz altmış üç senedir orada yer almaktadır. Bu beyit Selanik Alaca İmaret Camii'nde de duvara yazılıdır.

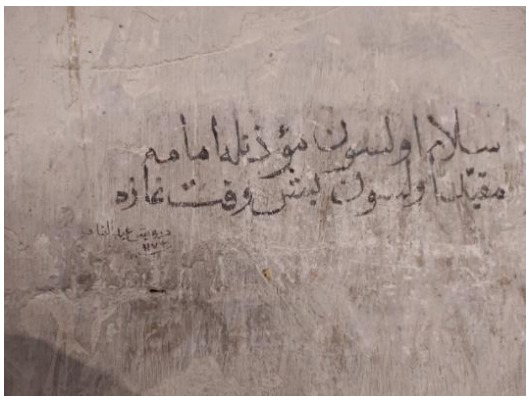

Resim 13 & 14 Mostar, Karagöz Bey Camii (Muzaffer ÜZÜMCÜ).

3.10. Diğer Şehirler ve İlçeler

Balkanlarda yüzyıllardır Osmanlı idaresinde kalmış olup bugün her biri bağımsız birer devlet olan birçok ülke bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ülkelerde Osmanlı Dönemine ait binlerce eser ve iz bulunmaktadır. Macaristan, Zigetvar Kalesi Camii'nde yer alan izler de bunlardan biridir. Caminin duvarlarında Osmanlı Dönemine ait yazılardan biri baş tarafı sıva altında kalıp silinmiş olan bir hadis-i şeriftir. Eksik kısmı da tamamlanacak olursa hadis-i şerif şu şekilde okunmaktadır: "*Talebü'l-ilmi farîzatün alâ] külli müslimin ve müslimetin / Kâle nebiyyalluhu Aleyhisselam*" (İlim talep etmek-öğrenmek her Müslüman erkeğe ve kadına farzdır / Allah'ın gönderdiği nebi selam üzerine olsun böyle dedi). Bu hadisin altındaki ibare ise maalesef çözümlenememiştir. Sol tarafta ise "tarih sene 1050 (1640-41) yazmaktadır. Bir başka duvarda ise "*Eûzübillahi-min'eş'şeytanirracim Bismillahirrahmanirrahim*" yazmaktadır.

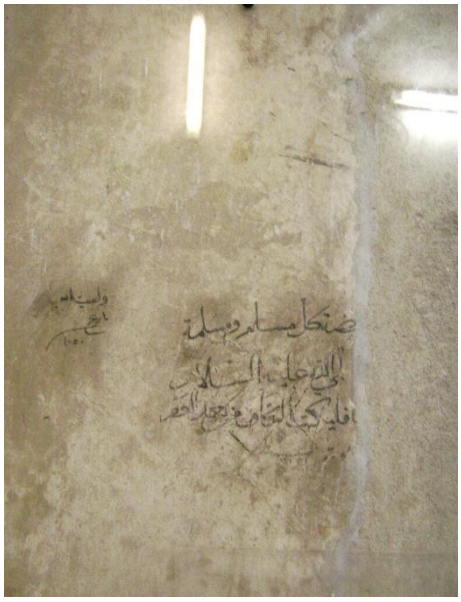

Resim 15 Zigetvar Kalesi Camii (Ömer Faruk ŞERİFOĞLU)

Saraybosna'da 1638-1640 yıllarında kurulmuş olan Hacı Sinanova Kadirî Tekkesinin iç avlu duvarında her çeşit hat yazısı örneğinin bulunduğu yüze yakın irili ufaklı birçok yazı görülmektedir. Bunlar içerik olarak tasavvuf kültürü, Kadirî virdi, Türkçe ilahiler (İyiyol, 2010, s. 53) ve semboller, ehl-i beyt sevgisi, Allah'ın birliği, zikir ve ibadet konuları ile ilgilidir. Bu yazılar arasında müsenna (aynalı) yani simetrik hat ile yazılmış Allah ve Muhammed lafızları dikkat çekmekle birlikte birçok hadis-i şerif ve tarikat kurucularının adı da çoğunluktadır.

Bosna-Hersek'te Foça kentindeki 1550 senesinde yaptırılmış olan Alaca Camii'nin son cemaat duvarında Evliya Çelebi'nin 1074 (1663-64) senesinde "*müezzin Evliya*" diye imzasını attığı iki satırlık hatıra yazısı bulunmaktadır. Bu yazıyı yerinde görüp fotoğraflamış olan E. H. Ayverdi yazıyla hakkında detaylı bilgiler vermektedir (Ayverdi, 2000, c. II, s. 125).

Selanik'te Eski Cuma Camii'nin içindeki sütunların birinin gövdesi üzerinde Selanik'in fetih tarihini bildiren kısa bir yazı olduğunu Semavi Eyice nakletmektedir (Eyice, 1954, s. 166). Ayverdi grafiti şeklinde kazılmış bu yazıyı "*feth-i Sultan Murad Hân / şehr-i Selanik 832*" (Ayverdi, 2000, s. 270, 273), H. Lowry ise "*Muzaffer […?]: Sultan Murad Hân / feth-i şehr-i Selanik / sene-i 833*" şeklinde okumuştur (Lowry, 2015, s. 54-55). Son okumaya göre şehrin fethi 1430 olmaktadır.

Son olarak Yunanistan'ın Drama şehrinde Pınarbaşı Kurşunlu (Şadırvan) Camii'nde de birtakım duvar yazılarının olduğu bilinmektedir.

4. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Osmanlı insanı kendisinden geriye bir "yadigâr" bırakmak, dua almak, içini dökmek ve hatırlanmak gibi sebeplerden dolayı yüzyıllar boyunca çeşitli anıtlara izlerini bırakmıştır. Bu izlerin korunması, başta mikro tarih olmak üzere çeşitli çalışmalarda kullanılabilecek veriler sağlaması dolayısıyla oldukça elzemdir.

Kaynak eserler, akademik yayınlar, görsel belgeler ve bizzat yerinde yapılan gözlemler sayesinde Rumeli ve Balkanlardaki çeşitli anıt eserlerde Osmanlı yadigarı birçok grafiti ve duvar yazısı tespit edilmiştir. Grafitilerin en fazla bulunduğu anıtlar camiler, tekke ve türbelerdir. Bu yapıların duvarlarında, pencere sövelerinde, iç duvarlarda ve sütun gövdelerinde bu tür örnekler oldukça fazladır. Bu izlerin çoğu doğal afetler, savaşlar, yıkımlar ve tamiratlar gibi birçok nedenden ötürü günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşabilenler arasında kazıma yöntemi ile yapılanlar hariç, birçoğu maalesef oldukça silik ve okunaksız durumdadır. Bilhassa duvarların ve sütunların üzerinde yer alan mürekkeple veya kurşun kalemle yapılmış çizim ve yazılar ne yazık ki çeşitli nedenlerle tahrip olmuş ve okunaksız hale gelmiştir.

Günümüze ulaşanlar arasında tespit edilen en eski tarihli grafiti örnekleri Selanik Alaca İmaret Camii'nde yer almakta olup XV. yüzyıl sonlarına aittir. Duvarlarına en fazla ayet ve hadis yazılan

yapı Şumnu Tombul Camii'dir. Günümüze en yakın örneklerin bulunduğu yapı yine bu camidir. Duvara kazıma yöntemiyle yapılan en fazla örneğin yer aldığı yapı II. Bayezid Külliyesi'nin darüşşifa bölümüdür. Metal üzerine kazıma yoluyla yapılan grafiti örneği ise Edirne II. Bayezid Külliyesi Camii'ndeki sütun bileziklerinde yer almaktadır. En çok rastlanılan grafitiler isim, tarih, dua, ayet, hadis ve özlü sözlerdir. Sayıca başta Türkçe sonra Arapça gelmektedir. Toplama gibi matematik işlemleri bir yerde vardır.

Bu çalışmanın ana gayesi Rumeli ve Balkanlardaki Osmanlı yadigarı anıtlarımızda yer alan grafiti olarak nitelendirilen bu tip tarihi izlerle ilgili bilgi vererek bu konuya dikkat çekip bir farkındalık oluşturmaktır. Bir diğer amaç da bu izleri tespit edip koruyarak ilerde yapılacak çalışmalar için veri kaybını önlemeye çalışmaktır. Nitekim bu grafitiler sadece tarih alanında değil, din, inanç, edebiyat, dil ve folklor gibi alanlarda da araştırma yapacaklar için de oldukça önemli detaylara sahiptir. Bu nedenle bünyesinde grafiti bulunan anıtların restorasyonu sırasında meydana gelebilecek bilinçsiz ve yanlış müdahalelerin önlenmesi büyük bir önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Altıer, S. (2014). Çanakkale ve Çevresindeki Bazı Türk Dönemi Yapılarında Görülen Denizcilikle İlgili Kazıma (Grafiti) Tasvirler. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 14 (21), 1-26.
Arıman, N. (2018). *İstanbul'un Bilezik Yazıları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk c. IV*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği.
Ayverdi, E. H. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya c. II*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği.
Ayverdi, İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
Berki, A. H. (1966). *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı.
Çınarcı, M. N. (2018). Seyyahlardan Şairlere Duvar Yazıları. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11 (59), 87-94.
Duran, R. (1998). Selâtin Camilerindeki Avlu Sütunlarının Madenî Bileziklerine Hakkedilmiş Yazılar Üzerine. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XI), 135-140.
Ertuğrul, Ö. (2011). Edirne-Uzunköprü Ioannes Prodromos Manastırı ve Restorasyon Projesi. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, (2), 127-141.
Evliyâ Çelebi. (2003). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI*, nşr. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Eyice, S. (1954). Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri. *Türkiyat Mecmuası,* (XI), 157-182.
Eyice, S. (1970). Trakya'da İnecik'de Bir Tabhaneli Cami. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi,* (1), 171-196.
İyiyol, F. (2010). *Boşnak Halk Kültüründe Türk Tekke – Tasavvuf Geleneğinin İzleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye.
Karadeniz, M. U. (2021). "Mâni'u'n-Nukûş" ve Klasik Türk Şiirinde Duvar Yazısı: "Âh Şâhum". *Folklor/Edebiyat* XXVII (106), 503-515.
Kiel, M. (1990). *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture.
Kiel, M. (2011). The Külliye of Gazi Turhan Bey in the Village of Kırkkavak- District of Uzunköprü: Research and Revival of a Disappeared Early Ottoman Building Complex. Proceedings of the First International Congress on Islamic Archaeology, 107-123.
Konuk, N. (2010). Şerif Halil Paşa Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (38), 583-584.
Köse, F. (2016). *Tekirdağ Rüstem Paşa Camii Grafitileri*. Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ: Uluslararası Tekirdağ Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-27 Mart 2015, Namık Kemal Üniversitesi. 511-524.
Köse, F. (2021). *İstanbul'un Anıt Eserlerinde Yer Alan Osmanlı Dönemine Ait Grafitiler*. Osmanlı İstanbulu VII: VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2019. 29 Mayıs Üniversitesi. 395-422.
Lowry, H. (2015). Selânik'teki Yedi Kule Kalesi: Şehir'in Fethinden Sonraki Tarihi Üzerine Bize Anlattıkları. İsmail Yaşayanlar (Ed.). Sultan II. Murad ve Dönemi içinde (s. 44-90). Bursa: Gaye Kitabevi.
Özbalkan Ö. Ağar A. Özbalkan S. & Aydın V. (2022). *Edirne II. Bayezid Külliyesi*. Edirne Camileri ve Selimiye Sempozyumu (1-2 Ekim 2021 - Edirne) Sempozyum Bildiri Kitabı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 464-508.
Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II. İstanbul: MEB.
Sözen M. & Tanyeli U. (1999). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Tütüncü, M. (2011). Evliyâ Çelebi'nin Bilinmeyen El yazısı", *Yedıkıta*, (), s. 15-20.
Uysal, A. O. (2019). Gelibolu Tarihî Alanında Türk Dönemi Yerleşmeleri ve Tarihî Yapılar. Barış Borlat (ed.). *Eskiçağdan Günümüze Çanakkale Muharebe Alanı* içinde (s. 425-459). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Çanakkale Savaşları Tarihi Alan Başkanlığı.
Tombul Mosque (Shumen, Bulgaria)https://inrumelia.wordpress.com/2012/01/15/tombul-mosque/ adresinden 13 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.
Yanya'da Duvar Yazıları, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/8626 adresinden 13 Eylül 2023 tarihinde elde edildi.

EMOTIONALLY-VISUAL DIMENSIONS OF THE OTTOMAN-ISLAMIC CULTURAL HERITAGE AND THE PROBLEM OF THE PAST AND MEMORY

Stoyan Denchev[1], Evgeny Velev[2]
[1] ULSIT-University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bulgaria
[1] s.denchev@unibit.bg
[2] ULSIT-, University of Library Studies and Information Technologies, Sofia, Bulgaria
[2] e.velev@unibit.bg

ABSTRACT

The research aims to examine and analyze some of the more essential dimensions of the Islamic cultural heritage in the Bulgarian lands in the context of the contemporary cultural situation and the problem of the past and memory. From the perspective of the Theory of Image Actions, the construction of mental images, the role of visual culture and visual communication in public life, an attempt is made to clarify the scope of the visual way of presenting this heritage, as well as the processes of impact on individual sociocultural communities in the context of current national, regional and global policies.

Keywords: Islamic cultural heritage, visual culture, cultural identities, intercultural interactions, , emotional and visual images and signs.

1. INTRODUCTION

Adhering to the idea of the visual turn, historical-cultural continuity, intercultural connectivity and transformations in culture, arts, education and the media environment, the research illuminates the fundamental role of visual culture in the construction of individual national and cultural identities, intercultural interactions and political economic discourses. All of them are seen as factors reformulating behavioral adequacy and cultural adaptability in the conditions of the new geopolitical and sociocultural situation of the Balkans and South-Eastern Europe outlining the problems and perspectives in the development of policies, strategies and approaches in the field of improving understanding, the preservation and dissemination of cultural heritage in general. The thesis of the dominance of emotional-visual images and signs in the modern spheres of the private and public is convincingly deduced from the point of view of the reforms taking place in the last few decades in the responsible national and supranational institutions and public organizations in terms of the formation of new moral, ethical and cultural practices and ideas and the delineation of the symbolic and performative dimensions of postmodern visual and memory culture.

2. OTTOMAN-ISLAMIC CULTURAL HERITAGE AND VISUAL CULTURE

From the perspective of the dialectical concept of visual culture, questions related to the manifestations and dimensions of cultural heritage and the study of the hiliastic overturning of the visual construction of the social field, acquire particular relevance both in terms of opening the dialogue about the visual image as a historical and social experience , as well as in connection

with clarifying the problems of the past and memory (Mitchell,2005). In this sense, the scope, models and transformations of visual culture in the postmodern cultural situation, as well as cognitive processes regarding policies and practices in the field of preservation, preservation and socialization of the Ottoman-Islamic cultural heritage, clearly outline the interpretive framework of knowledge, attitudes and the trends regarding the explanation of solutions and perspectives for its sustainable development.

Based on the studies and analyses over the last few decades in the field of visual culture, visual communication, visual competence, visual literacy, etc., and deriving the main characteristics of visual culture and its political, social and cultural potential, it can be summarized that the perception and the understanding of culture, arts and cultural heritage as a whole is based entirely on the visualization and modeling of human emotions, experiences, creations and feelings. Against this background, the visual presentation and representation of cultural values in traditional and modern information and communication technologies and systems can be seen as co-experiencing individual visual cultures to a degree that too clearly separates the present from the past. The latter in the face of the Internet and new media are building a new digital information environment through new media arts, post-photography, art video games, reality productions, etc., which is fundamental to the globalization of the visual, requiring new means of interpretation and over-interpretation of the past and memory.

From another point of view, the transformation, adaptation and socialization of the post-postmodern cultural situation require another, different interpretation and rewriting of the historical and cultural explanations of the individual eras, in order to clarify the understanding of the "visual turn". According to Nicholas Mirzoeff, "the success or failure of visual culture depends on its potential for future-oriented transcultural thinking, rather than relying on the past-oriented anthropological approach to culture as tradition." He believes that visual culture itself deals with events in which information, meaning, or pleasure is at the point of user interaction with visual technology, and that the new visual existence can be confusing because observing the new visuality of culture does not is equivalent to its understanding, and at the same time "the gap between the abundance of visual experiences in modern culture and the ability to analyze what is seen shows both the possibilities of visual culture and the need for it as a scientific discipline". In this regard, he writes: "By visual technology I understand all forms of devices that are designed either to be viewed or to enhance natural vision, from oil painting to television and the Internet. This critical approach takes into account the importance of image making and the formal elements of an image, as well as the crucial importance of completing this work through its cultural reception"(Mirzoeff,2015).

Nora Goleshevska suggests that "images form a particular friction and discomfort" in modern social studies, logically provoking an understanding of the role, power and function of imagery and the terrain of modern rhetorical science. She believes that, in this way, the theoretical framework of visual rhetoric studies summarizes analyses of the symbolic and performative dimensions of visual culture, integrating the interpretation of heterogeneous phenomena, such as media images, visual arts, cartography and photography, architecture, interior design or monumental solutions in the urban environment. "Analyses of the rhetorical aspects of imagery show that, as visually determined, the phenomena of visual culture are based on the use of iconic signs whose purpose is to instill values and shape attitudes."(Goleszewska,2023). Horst Bredekamp's statement that "modern enlightenment seems impossible without the iconic element" is also in this sense(Bredekamp,2015). Thus, his ambition to create a cultural theory of image (Bild)v and shaping (Gestaltung) brought him closer to Gottfried Wilhelm von Leibniz's theory of thinking, education and formation. In his Theory of Figurative Acts, developing the idea of a turn to the visual and focusing on the performativity of the image interpreted as an iconic/figurative act, Bredekamp makes five main reasons to support contemporary interdisciplinary studies of visuality. The first he refers to the size of images in modern societies, and the second to the political use of images, in

power and political representation. The third relates to the military uses of images, where under the sign of an asymmetric image war, images are used as primary weapons, by the media and the Internet, and which aim to provoke mental processes. The function of this type of imagery, according to the author, is to optically expand the area of force opposition, and the effects of such imagery uses are similar to those of real weapons, and in certain cases can replace them. The fourth reason Bredekamp refers to the natural sciences, where images are not used as illustration, but as an "analytical tool in their own right", and the last reason to the reasons affecting the legal regulation of images, considered "not as secondary phenomena, but as primary elements of outer life" (Bredekamp,2007).

In another Bredekamp study, he argues that the act of the image (iconic action) is not limited to observation. According to him, as performative, the pictorial act is thought of as successful or unsuccessful, (not true or false) and refers to a power enabling an image, within the semantic framework of its seeing or use, to pass from latency to an external effect on sensation , thinking and doing. Thus, the author presents the figurative act as an action because its effects produce changes in sensibility and behavior. He believes that the main challenge posed by the image world in which modern man is immersed lies precisely in the assertion that the images with which he lives are able to decisively influence his perception of the world(Bredekamp,2015). It is with this consideration that Goleshevska connects the Enlightenment insistence on understanding the independent life of images, which transforms into a demand to understand the ways in which images affect people(Todorova, 2023).

3. ANALYZING THE ROLE OF VISUAL CULTURE ON NATIONAL AND CULTURAL IDENTITIES IN THE BALKANS

When we consider and analyze the role of visual culture in the construction and affirmation of national and cultural identities in the Balkans referring to some of the main cultural-historical interpretations, it is necessary to note the increasing role of intercultural interactions and political-economic discourses reformulating the behavioral adequacy and cultural adaptability in the conditions of the new geopolitical and socio-cultural situation in the Balkans and South-Eastern Europe. One of these interpretations boils down to seeing the Ottoman-Islamic heritage of the Balkans as a complex symbiosis of Turkish, Islamic and Byzantine/Balkan traditions. It is subject to the understanding that during the centuries of coexistence, individual nationalities and communities have created a common heritage, and that the history of the Ottoman state is the history of all its constituent populations (without denying religious, social, professional and other divisions and hierarchies). "The facts on which this interpretation is based are the early syncretism in the religious, cultural and institutional spheres, as well as the remarkable ability to perceive external influences on the part of the conquerors" (Todorova, 2023).

In her study "Ottoman Heritage in the Balkans – Part 1", Maria Todorova writes: "While for modern Turkey and the Middle East, the Ottoman heritage is something that can be, and has been, considered organic (despite frequent vehement negative assessments), of The Balkans' constant attempt to describe it as foreign is based on more than emotional or political conjuncture. While the Ottoman period has always been the proper ancient régime for republican Turkiye, the Balkan perception is more complex. Analytically, this period was also the local ancien régime, but, starting from the specific position of Christianity within a Muslim empire, it was perceived almost exclusively as a foreign rule..." (Todorova, 2013)

Todorova shares the notion that any heritage can be understood as something arising from the past as a continuity, which implies the existence of a certain point in historical time after which the historical process can be rationalized as heritage. This, according to the author, also means that at different points in time, the same developing process can be said to have created different legacies. "In this respect, the Ottoman heritage is not simply the sum total of characteristics

accumulated from the fourteenth to the nineteenth century. The Ottoman period in Balkan history was a long and complex process that ended in the nineteenth and early twentieth centuries. The moment at which this process ends and becomes a legacy bears, first of all, the characteristics of the historical situation of the eighteenth and nineteenth centuries. The Ottoman heritage is treated here as the totality of historical continuities after the separation of the Balkan states from the Ottoman Empire" (Todorova, 2013)

In one of her studies, A. Ivancheva claims that: "The supposed hegemony of the visual in our time (in the increasingly flexible period of modernity or the equally flexible Western civilization) is a chimera that has outlived its usefulness." If visual culture means anything, it must be summed up as the study of all social practices of human visuality, not limited to modernity or the West." According to her, to live in any culture is to live in a visual culture, except perhaps in those rare cases of blind societies, which therefore deserve special attention in any theory of visual culture. She further shares that, although visual culture (such as material, rhetorical, or literary culture) can be an instrument of domination, it is not productive to separate visuality, imagery, presentability, and representability as the exclusive means of imposing political tyranny.

From the point of view of the theory of speech acts, one could allow the possibility that figurative acts in general formulate utterances in a figurative sense, thus constructing a certain reality in which the individual acts as a symbolic animal. The result of such an interpretation would bring to the fore the axiomatic notion that in the modern sociocultural situation the emotional-visual should be considered as performative, namely, not as a consequence of reality, but as a foundation in its political, economic, sociocultural, moral and value constitution. In this sense, the problem of the past and memory is implied in the awareness of distinctness. "If the awareness of the difference of the past has caused the desire to preserve it, then the very act of conservation makes this difference even more visible. The past is a foreign country, whose features are shaped by our present biases, and its strangeness is somehow sheltered in our own home thanks to our practice of preserving its traces."(Lowenthal,2002). If the phenomenon of the past is considered as an experience, according to G. Rusinova, it inevitably becomes a part of the subject, recalling the inner a priori form of sensory perception, which past is foreign to the present in its action on the body of the subject. "Insofar as the subject cannot actually change a past event, he/she can only reflect on it in his consciousness, which is expressed through memory, but he/she cannot change the past in relation to other subjects, i.e. in reality. Therefore, the subject seeks to preserve the part of the past in objectivity through the creation of cultural monuments, museums, fine art, photographs, cinema or the so-called collective memory in order to become shareable and thus satisfy this crisis of identity through objectification of the past in the present through the external expression of objects"(Rusinova, 2017). Rusinova also claims that this is precisely why the charm of the nostalgic feeling is leading, as it brings only the beauty of past events, liberating from unpleasant experiences.

CONCLUSION

At a functional level, the problem of past and memory, from the perspective of the coexistence of fundamentally different identities, can be seen as solving the challenges arising from the emotional conjugation of the past, in which the boundary between past and present is constructed on the principle of "unification without separation". However, this would largely lead to alienation from this same past, since in this situation it would lose its independent cultural and value situation.

REFERENCES

Mitchell, W.J.T. What Do Pictures Want? Chicago: Chicago University Press, 2005.

Mirzoeff, N. What is visualculture? Nail, no. 9 / 2015. "Visual Anthropology/ http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2015/05/2015-9-nicholasmirzoeff-kakvo-%D0%B5-vizualna-kultura.pdf.

Goleszewska, N. Image and performative. Rhetorical Aspects in the Theory of Iconic Actions. e-journal. Rhetoric and Communication/ http://rhetoric.bg

Bredekamp, H. "Immagini che ci guardano. Teoria dell'atto iconico", Raffaello Cortina, 2015. p.7.

Bredekamp, H. "Thomas Hobbes's Visual Strategies", In: "The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan",Springborg P. (Ed), Cambridge University Press. 2007.

Todorova, M. The Ottoman Heritage in the Balkans - Part 1. / „Либерален преглед“ // https://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/2027-2013-04-19-10-36-54

Lowenthal, D. The past is a foreign country. S. 2002, p. 22.

Rusinova, G. Border of the past. // https://philosophia-bg.com/archive/philosophia-15-2017/boundary-of-the-past/

MÜZİKTE KÜLTÜREL BİR DEĞİŞİM: OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE MEHTER

A CULTURAL CHANGE IN MUSIC: MEHTER FROM OTTOMAN TO PRESENT

Merve Nur Kaptan
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Türk Müziği Devlet Konservatuvarı, Çalgı Eğitimi Bölümü, Tekirdağ, Türkiye
mnkaptan@nku.edu.tr

ÖZET

Türk müzik kültürü, kendine has özellikleri bünyesinde barındıran kadim bir geleneği temsil eder. Bu geleneğin temsilcilerinden biri de mehterdir. Türk askeri müzik geleneği içerinde Hunlar döneminde "tuğ", Karahanlılar döneminden Selçuklular dönemine kadar "tabl", Selçuklular döneminde "nevbet" ve Osmanlı'da "mehter" olarak adlandırılan müzik topluluğu, Osmanlı Devleti ile birlikte kurumsal kimliğine bürünmüş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı'nın kuruluşuna koşut, devletin ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olarak mehter, aynı zamanda devletin azametini ve debdebesini gösterir mahiyette bir askeri müzik topluluğudur. Bu toplulukta Osmanlı'dan günümüze kadar gerek enstrüman, doku, oturtum, repertuvar gerekse kat sistemi ve işleve kadar pek çok gelişim ve değişim söz konusudur.

Bu çalışmadaki amaç, mehterin Osmanlı'dan günümüze kadar geçirmiş olduğu değişimlere ve bu değişimlerin altında yatan dinamiklere odaklanmaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmada konuya ilişkin bilgiler literatür taraması ile elde edilmiş, elde edilen veriler değerlendirilirken doküman analizden istifade edilmiş, son olarak da veriler özetlenmiş ve yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Osmanlı, Mehter, Değişim

ABSTRACT

Turkish music culture represents an ancient tradition that has its own unique features. One of the representatives of this tradition is the mehter. Within the Turkish military music tradition, the musical ensemble, which was called "tuğ" in the Huns period, "tabl" from the Karakhanid period to the Seljuk period, "nevbet" in the Seljuk period and "mehter" in the Ottoman Empire, appears before us in a corporate identity with the Ottoman Empire.

Parallel to the establishment of the Ottoman Empire, as an inseparable part of the state and social life, the mehter is also a military musical ensemble that shows the grandeur and pomp of the state. In this ensemble, there have been many developments and changes from the Ottoman period to the present day, from instrument, texture, seating, repertoire, floor system and function.

The aim of this study is to focus on the changes that the mehter has undergone from the Ottoman period to the present and the dynamics underlying these changes. For this purpose, in the research, information on the subject was obtained by literature review, document analysis was used while evaluating the obtained data, and finally, the data were summarized and interpreted.

Keywords: Music, Ottoman, Mehter, Change

1. GİRİŞ

Türk müzik kültürü, Türk kültürüne, Türk toplumuna, Türk ulusuna has müziksel düşünce, davranış, yaşayış ve sanat unsurlarını ihtiva eden zengin ve kadim bir geleneğe sahiptir (Budak, 2000). Bu geleneğin taşıyıcılarından biri de mehterdir. Tarihsel olarak Osmanlı Devleti öncesine dayanan mehterin Hunlar döneminden Selçuklulara, Selçuklulardan Osmanlılara ve günümüze kadar olan süreçte muhtelif isimlerle ifade edildiği bilinmektedir. Osmanlı'nın kuruluşuna paralel kurumsal bir hüviyete bürünen ve doğrudan saraya bağlı olan mehter, devletin ihtişamının göstergesi, bağımsızlığın ve hâkimiyetin sembolü olarak dikkat çekmektedir (Ögel, 1991). Bu çerçevede mehter, sultanın hâkimiyetinin müzik diline dönüşümü olarak tanımlanmaktadır (Budak, 2000). Münhasıran savaş ve barış zamanları ve namaz vakitlerinde mehterin icrası önem arz etmektedir. Namaz vakitleriyle mehterin nevbet vurma

vakitleri arasındaki ilişki ise "*öbür dünya için ayrılan zamanla bu dünya için ayrılan zaman arasındaki karşıtlık*" olarak ifade edilmektedir (Popescu-Judetz, 2007). Osmanlı'nın manevi gücünü temsil eden bu durum, iki dünyanın bağlantılı olduğunu gözler önüne sermektedir. Namaz vakitleri dışında şenlik, kutlama, düğün, sünnet gibi eğlence pratiklerine kadar içtimai hayatın hemen hemen her alanına nüfuz eden mehteri, birçok pratiği içinde bulunduran simgeler cümbüşü olarak da tanımlamak mümkündür (Mutlu, 2015). Bu doğrultuda sahip olduğu özellikleri ile mehter, sadece saray çevresine değil, toplumun bütün katmanlarına hitap eden bir özellik taşımaktadır.

Osmanlı'da 17. yüzyıl ve 18. yüzyıllarda askeri yenilgilerin artması ve toprak kayıplarının yaşanması neticesinde devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı birtakım arayışlar içerisine girildiği ve özellikle 19. yüzyılda gerilemeye başlayan devletin Batı'nın yükselişi karşısında çareler aramaya başladığı bilinmektedir (Akkaş, 2015). Bu yüzyılda Batı'nın nüfuzunu artıracak minvalde öykünmeden öteye gitmeyen modernleşme sürecinin olduğundan ve bu sürecin toplumsal kimliğin ve değişim süreçlerinin önemli göstergelerinden biri olarak müzik üzerinden yapıldığından söz edilmektedir (Şentürk, 2016). Bu anlamda yapılan en radikal gelişmelerden biri II. Mahmud zamanında Mehterhane'nin kaldırılması ve yerine Muzika-i Hümayun'nun kurulmasıdır. Mezkûr durum müziksel açıdan bir dönüm noktası olarak ifade edilmektedir. Çünkü Mehterhane'nin kaldırılması ve yerine Muzika-i Hümayun'nun kurulması, Türk askeri müzik geleneğinin temsilcisi olan, siyasî ve toplumsal alanda pek çok işlevi bulunan mehterin sonu olmuştur.

İlgili alan incelendiğinde 1826 yılında Mehterhane'nin kapatılmasının ardından aradan geçen uzun bir süreçten sonra, 1911 yılında mehteri canlandırmak için girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Bu minvalde yeniden ihya edilen ve enstrüman, doku, oturtum, repertuvar, kat sistemi, işlev gibi pek çok konuda değişime uğrayan mehter takımları icat edilmiş gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaptan, 2020). Bu durumun meydana gelmesinde Türkçülük ve Milliyetçilik akımlarının etkisinin olduğundan söz edilmektedir. 19. yüzyılda Milliyetçilik akımı etkisiyle ulus-devlet çatısı altında yeni inşa edilen devletlerde icatların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu icatlardaki amaç ise yeni kurulan devletlerin çok daha eski bir geleneğe sahip olduğunu göstermektir. Bu doğrultuda geçmiş geleneklerden ya da birkaç yılda ortaya çıkmış ve büyük bir hızla yerleşmiş geleneklerden istifade edilmektedir. Hobsbawm (2013: 2-3) bu durumu şöyle ifade etmektedir:

> *"İcat edilmiş gelenek terimi geniş kapsamda ama belirsiz olmayan bir anlamda kullanılmıştır. Bu terim gerçekten icat edilmiş, inşa edilmiş ve formel düzlemde kurumsallaşmış gelenekleri olduğu kadar, kolayca izi sürülemeyecek bir şekilde kısa ve belirlenebilir bir zaman diliminde belki de birkaç yılda- ortaya çıkmış olan ve büyük bir hızla yerleşmiş 'gelenekleri' de kapsamaktadır… Elbette bu geleneklerin hepsi aynı derecede kalıcı değildir, ancak bizim burada öncelikli meselemiz, söz konusu geleneklerin hayatta kalma şansları değil, ortaya çıkmış ve yerleşmiş olmalarıdır. İcat edilmiş gelenek, alenen ya da zımnen kabul görmüş kurallarca yönlendirilen… Geçmişle doğal bir süreklilik anıştırır şekilde tekrarlara dayanarak belli değerler ve davranış normlarını aşılamaya çalışan bir pratikler kümesi anlamında düşünülmelidir."*

1911 yılında ve akabinde 1914'te kurulan mehterin 1935 yılında yasaklanması; 1952 yılında ihya edilen ve 1953 yılında konser ve gösterilere başlayan mehterin 1981 yılında tekrar yasaklanması ve 1991 yılında Kültür Bakanlığı Tarihi Türk Müziği Topluluğu bünyesinde yeniden ihya edilmesi durumları vesikalarda yer almaktadır. Günümüze gelindiğinde ise pek çok konuda değişime uğrayan mehter takımlarının icat edilmiş, geçmiş ile bağları koparılmış, sembolik ve turistik amaçla sadece özel gün ve kutlamaların bir aracı hâline gelmiş olduğu müşahede edilmektedir (Kaptan, 2020, Tekin, 2017).

2. OSMANLI'DA MEHTER

Mehter kelimesinin etimolojisine ilişkin literatürde muhtelif görüşler bulunmaktadır. Örneğin Sanlıkol'a (2011) göre mehter, Farsça mihter kelimesinin Türkçeleşmiş halidir. Farsça'da "mih" ulu, "ter" bu ululuğu vurgulayan bir takıdır. İki hece birleştiğinde daha ulu, daha büyük anlamını taşımaktadır (Sanlıkol, 2011). Ergin (1977) ise mehter kavramının mahiter kelimesinin

kısaltması, yeni ay-hilâl olduğunu ve mehterin hilal şeklinde icra edilmesinden dolayı bu ismi aldığını ifade etmektedir (1977). Semantik olarak ise mehter muzıkacı, çadırcı ve kavas gibi anlamlara gelmektedir (Tuğlacı, 1986).

Osmanlı'da mehter teşkilatı, Selçuklu Sultanı II. Gıyasettin Mesud'un Osman Gazi'ye beylik alameti olarak tuğ, âlem, tabl ve nakkare göndermesi ile başlar ve Osman Gazi bu nevbeti ayakta dinler. Bu minvalde mehterin Osmanlılara intikali mezkûr olaya bağlanmaktadır (Sanal, 1964, Tüfekçibaşı, 1965).

Kaynaklara bakıldığında Osman Gazi ile birlikte teamül haline gelen mehteri ayakta dinleme geleneğinin, II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed)'e kadar devam ettiği görülmektedir (Gazimihâl, 1955). Padişahların nevbet icrasını ayakta dinlemeleri, mehterin hanedanlık sembolü olarak gücünü gösterdiğine işarettir. Bu doğrultuda mehterin yaptığı icra hükümdara armağan edilen bir tören süsü değil, hükümdarın iktidarının "sonik işaretleyicisi" olarak ifade edilmektedir (Mutlu, 2015, Popescu-Judetz, 2007). Popescu-Judetz (2007: 61) mezkûr durumu şu sözlerle anlatmaktadır:

> *"Başlangıçta mehter kavramı mehterhanenin kuruluşundan beri bu örgüt sultanın gücü, sultanlık hak ve yetkileri arasında bir bağ kurulduğunu gösterir. Mehter takımı barış zamanında sultanın huzurunda düzenli olarak törenleri gerçekleştirir, geçit alaylarında kendisine eşlik eder, ezgi ve dualarıyla sultanın mutlak iktidarını halka duyururdu. Geçit alayında törene giden sultana eşlik eden mehter takımı, sultanların tahta çıkışında, kılıç kuşanma törenlerinde, saraydaki kabul törenlerinde ve özel törenlerde, yabancı elçiler için sarayın önünde düzenlenen karşılama törenlerinde, bayramlarda, zafer kutlamalarında, şehzadelerin şerefine verilen ziyafetlerde nevbet vurur, mehter havaları çalardı…"*

Fatih Sultan Mehmed zamanına gelindiğinde iki yüz on sene süren mehteri ayakta dinleme geleneğine son verildiği müşahede edilmektedir (Gazimihâl, 1955). Ayrıca bu dönemde sarayın yakınında Demirkapı mevkiinde bir nevbethane kurulduğu; Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Rumeli Hisarı, Yeniköy, Beykoz, Anadoluhisarı, Üsküdar ve Yedikule'de de günde üç defa nevbet vurulduğu bilinmektedir (Özcan, 2003). Bu doğrultuda bahsi geçen dönemde muhtelif yerde mehter icrasının yapılıyor olması, bu topluluğuna verilen önemi göstermektedir diyebiliriz.

İlgili alan yazın incelendiğinde mehter kavramının Osmanlılarda ne zamandan beri kullanıldığına dair kesin bir malumat bulunmamaktadır (Altınölçek, 2014). Ancak "mehterhane, mehteran-ı tabl-ı âlem..." gibi kavramlara Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde rastlanmaktadır (Tezbaşar, 1975).

Yavuz Sultan Selim döneminden sonra mehterin "Tabl-ı Âlem Mehterleri" olarak anılması, daha önceleri sadece padişaha ait olan mehter takımlarının, Yavuz Sultan Selim dönemi ile birlikte şehzadelere, vezirlere, beylerbeyine ve sancakbeylerine de verilmesi elde edilen bilgiler arasında yer almaktadır (Kaptan, 2020).

Kanuni Sultan Süleyman devrinde de mehterin, "Mehteranı- Âlem" adını aldığı ve bu toplulukta devletin gelişimi doğrultusunda değişim ve sayılarında artış olduğu ifade edilmektedir (Aydın, 1999). Bu manada genişleyen devletle beraber hükümdarı temsil edecek şaşalı bir mehterhanenin oluşturulması gerektiğine inanıldığı ve bu doğrultuda birçok kanunun çıkarıldığı bilinmektedir (Sanal, 1964). Bu kanunlara göre mehter takımı 12 kattan oluşmaktadır, yani her enstrümandan 12'şer adet bulunmaktadır. Diğer mehterler ise üst düzey yöneticilerin pozisyonuna göre 9 ya da 7 katlı olarak oluşturulmaktadır (Kahramankaptan, 2009). Takımda yer alan icracıların sayısı devlet adamlarının mevki ve rütbesine göre değişkenlik göstermekte ve sayıları 200'e kadar olabilmektedir. Savaş zamanlarında ise bu sayı iki katına çıkarılmaktadır (Popescu-Judetz, 2007). Buradan hareketle mehterin, devletin hiyerarşisini gösterme özelliğinin olduğunu söyleyebiliriz.

Bu meyanda mehter takımlarında yer alan enstrümanlar, bu takımlardaki müziksel doku, repertuvar, repertuvarda yer alan eserlerin usûlü ve makamları belirtilebilir. Mehter nefesli sazlar (zurna, boru, kurrenay) ve vurmalı sazlardan (davul, kös, nakkare, def, zil, çevgân) oluşmaktadır (Popescu-Judetz, 2007). Mehter takımlarındaki müziksel doku ise makamsal bir yapıya sahiptir. Bu makamsal yapı monofonik, bifonik ve heterofonik olarak seslendirilmektedir

(Kaptan, 2020). Hunlar döneminden 16. yüzyıla kadar olan dönemde mehter takımlarında boru ve davulların yer alması ile "monofonik", 16. yüzyılda mehterin içerisine zurnanın dahil edilmesiyle de boru ve zurna enstrümanlarının birlikteliğinden "bifonik" dokuya dönüşüm olmuştur (Çokamay, 2012). Mehter müziğinin repertuvarı ekseriyetle peşrev, saz semai, ceng-i harbi, türkü, murabba, kalenderi gibi formlardan meydana gelmektedir (Budak, 2000). Bu bağlamda mehterde oturtum açısından iki türlü ses kaynağının -enstrümantal ve vokal- olduğu ifade edilmektedir. Bu toplulukta icra edilen eserlerin usûlleri ise Ahlâtî, Çember, Küçük Hafif, Büyük Hafif, Nakış, Saf, Redâni, Def, Yarım Ahlâtî, Perişan, Değişme, Nim Sakîl, Nim Devir, Murabba, Devrihindî, Sofyan, Semâî, Ceng-i Harbîdir (Gazimihâl, 1955). İcra edilen eserlerin makamları da Acem, Bayatî, Bûselik, Çargâh, Evc, Gülizar, Hüseyni, Irak, Kürdi, Mahur, Muhayyer, Neva, Nihavend, Nikriz, Pençgah, Rast, Rahat-ül Ervah, Rehavi, Saba, Segâh, Sümbüle, Tahir, Uşşak, Hicaz Uzzal, Zirgüleli Hicaz olarak belirtilmektedir (Kahramankaptan, 2009).

Mehter takımlarında yer alan enstrümanlar, müziksel doku, repertuvar, repertuvarda yer alan eserlerin usûlü ve makamların yanı sıra kaynaklarda Osmanlı'da mehter teşkilatına geçiş ile beraber mehterin iki kola ayrıldığı ve bu kolların bağlı olduğu iki mehterhanenin bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Bu mehterhaneler ise resmî çalıcı mehterler ve -çoğunlukla eğlence amaçlı müzik yapan- gayri resmî esnaf mehterleri olarak ifade edilmektedir (Kaptan, 2020).

17. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde Türk müziğinde gelişmelerin olduğu bir yüzyıl olarak dikkat çekmektedir. Bu çerçevede askeri müziğin temsilcilerinden biri olan mehter müziğinde de diğer müzik türleri paralelinde gelişim olduğu bilinmekte ve mehter müziği bestekârlarında artış olduğu müşahede edilmektedir (Tezbaşar, 1975). Bu yüzyılda mehterin durumunu detaylı bir şekilde anlatan kaynaklara ulaşmak mümkündür. Bu kaynaklarda mehter takımlarının sayısı, ihtişamı, İstanbul'da pek çok yerde merkezinin bulunması gibi konulara teferruatlı bir şekilde değinilmektedir (Çelebi, 1971).

Bu yüzyılın mehter özelindeki önemli gelişmelerinden biri, Ali Ufki Bey (Albert Bobowski) tarafından mehterhane repertuvarında yer alan peşrev ve saz semailerin kayıt altına alınıp, "Mecmûa-i Sâz- ü Söz" adlı eserde yayınlanmasıdır. Notaya alınan peşrev ve saz semailer sayesinde eserler ve eserlerde kullanılan bazı usûllerin daha sonraki kuşaklara aktarılması mümkün hale gelmiştir (Behar, 2020). Ali Ufki Bey'den sonra da Dimitri Kantemiroğlu tarafından kaleme alınan "Kantemiroğlu Edvarı"nda notaya alınan Türk müziği eserlerinin arasında mehterde icra edilen eserlerin de yer aldığı görülmektedir (Türkmen, 2009). Bu eserlerden bazıları daha önce Ali Ufki Bey tarafından notaya alınmıştır (Behar, 2020).

18. yüzyıla gelindiğinde mehterin olgunluk seviyesine ulaştığı (Tezbaşar, 1975), hem sarayda hem de halk arasında mevcudiyetini sürdürdüğü, saray ve halkı birleştiren bir kültürel olgu olarak belirginleştiği müşahede edilmektedir (Vural, 2013). Bu manada mehter, saray ve halk arasında bir köprü vazifesi görmektedir diyebiliriz.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı'da hem siyasî hem de içtimai alanda mevcudiyetini sürdüren mehterin II. Mahmud'un saltanatı döneminde 1826'da Vak'a-yi Hayriyye denilen ıslahat hareketleri sırasında yeniçerilik ve diğer kapıkulu ocaklarıyla birlikte kaldırılması, yerine Batı ülkelerindeki bandolar örnek alınarak "Muzika-i Hümayun"un kurulması (Berker, 1986) müziksel açıdan bir kırılma noktası olarak ifade edilmektedir (Kaptan, 2023). Aynı zamanda Osmanlı'daki müzik geleneğine vurulan ciddi bir darbe olarak da değerlendirilmektedir (Balkılıç, 2015). Çünkü Osmanlı'da önemi haiz olan mehter, sadece askeri amaçlı bir müzik topluluğu değildir (Aksoy, 1985). Bu topluluk askeri müziğin yanı sıra, fasıl müziği, dinî müzik ve eğlence müziği icra eden, saray müziği ile popüler formları birleştiren bir yapıdadır (Ayas, 2018). Bunun yanı sıra beste, semai, peşrev, nakış, murabba türkü ve kalenderiden oluşan zengin bir repertuvara ve davul, zurna, nakkare, daire gibi kalabalık enstrüman kadrosuna sahiptir (Şentürk, 2016). Hülasa bu denli zenginliğe ve çeşitliliğe sahip olan ve 500 yıllık bir geçmişi bulunan teşkilatın Muzika-i Hümayun'un kurulması ve akabinde 1831 tarihinde resmen faaliyete geçmesiyle karanlık devri başlamıştır (Eralp, 2014).

3. YENİDEN CANLANDIRILAN MEHTER

Mehterin kaldırılmasının ardından aradan geçen 85 yıllık süreç sonunda 1911-1912 yılları arasında mehteri yeniden canlandırma girişiminin, Celal Esad Arseven liderliğinde o dönemin askeri müze müdürü Ahmet Muhtar Paşa tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. Mehterin yeniden canlandırılmasının altında ise mehterin sembolik; fakat aslına uygun olarak yaşatılması düşüncesi yatmaktadır (Çalışkan, 2001). Bu minvalde yeniden canlandırılan mehter takımları kıyafet, kadro, repertuvar, oturtum, yürüyüş düzeni, yerine getirdiği işlevler gibi pek çok konuda tamamen icat edilmiş gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır (Gazimihâl, 1955). 1826 yılından sonra yeniden canlandırılan mehter, aslında geleneğin kurgusal bir temsilidir. Geçmiş bir geleneği temsil etmesi bakımından mehter, icat edilmiş uydurma bir gelenek değildir, unutulmaya yüz tutmuş var olan bir geleneğin yeniden canlandırılmasıdır (Tekin ve Doğrusöz, 2018).

Alan yazına bakıldığında 1911-1912 yıllarında kurulan ve 1914 yılında yeniden canlandırılan mehterin, 1935 yılında aslına uygun olmadığı gerekçe gösterilerek kapatıldığından bahsedilmektedir. 1952 yılında Genelkurmay Başkanlığı tarafından tarihi bir sembol olarak, Türk ordusunun hamaset destanlarını ilân etmek ve millî heyecanı uyandırmak gayeleriyle yeniden inşa edilen mehterin (Erendil, 1992), 1953 yılında İstanbul'un fethinin 500. yıl dönümü kutlamalarında konser ve gösterilere başladığı ifade edilmektedir (Kahramankaptan, 2009). 1953 yılında mehteri yeniden kurma girişimleri, Osmanlı mirasına bakışta siyasi konjonktürün değişime uğradığını gösterir niteliktedir. 1981 yılına gelindiğinde mehtere yine yasak getirildiği görülmektedir. Bu yasağın gerekçeleri ise 25 Haziran 1981 tarihli Başbakanlık Genelgesi'nde bu yasaklamaya resmî ve özel kuruluşlarca kurulan mehterlerin "aslına uygun olmaması" ve mehter kurma yetkisinin sadece TSK'da olması gösterilmektedir (Sanal, 1981). Daha sonra 1991 yılında Kültür Bakanlığı Tarihi Türk Müziği Topluluğu bünyesinde resmi mehterlerin (Çakıroğlu ve Levendoğlu, 2020) ve 1993 yılında -özel ve resmî kurumların mehter takımlarının yeniden kurulmasını yasaklayan bir önceki genelgenin yürürlükten kaldırılmasıyla beraber- sivil topluluklara ait özel mehter takımlarının kurulduğu bilinmektedir (Kahramankaptan, 2009, Tekeli, 2018).

Günümüzde ise belediye ve sivil topluluklar bünyesinde pek çok mehter takımına rastlamak mümkündür. Kurulan mehterlere bakıldığında, bir adet kadın mehterin olması dikkat çekici bir durum olarak ifade edilmektedir. Bu manada kadınlardan müteşekkil bir mehter takımının olması ise feminist eğilimler doğrultusunda icat edilmiş bir gelenek çerçevesinde değerlendirilmektedir (Kaptan, 2020). Mezkûr duruma Ankara Altındağ Belediyesi Kadın Eğitim ve Kültür Merkezi kursiyerlerinden oluşan mehteran takımı ve Aydın'da 2014 yılında belediye konservatuvarı bünyesinde kurulan mehteran takımı örnek teşkil etmektedir. Kadın mehter takımları dışında karma mehterler, çocuk mehterleri, zenci icracılardan mürekkep mehter takımları ve engelli mehter takımları gibi farklı oluşumların olduğu görülmektedir (Vural, 2016). Mehtere dair farklı oluşumların olması durumu ele alındığında ise mehterin özünden ve geleneksellikten uzaklaştığı sonucuna varılabilir.

Yapılan bu girişimler neticesinde kurulan mehterlerde 1826 yılı öncesine göre kültürel manada pek çok değişikliğin ve eksikliğin olduğunu ifade etmek gerekir. Bahsi geçen dönemden sonra kurulan mehterler incelendiğinde mehter takımlarının eğitiminde kullanılan yöntemler, mehter repertuvarı, kıyafetler, enstrümanlar, oturtum, müziksel doku gibi pek çok unsurdaki değişim dikkat çekmektedir.

Genel itibariyle 1826 yılından sonra kurulan mehter takımlarında Batılı yöntemlerle eğitimlerin devam ettiği, 1914 yılından itibaren kurulan mehterlerle beraber nota kullanımının yaygınlaşmaya başladığı ve enstrüman eğitimlerinin de yine bu metotlar üzerinden yapıldığı müşahede edilmektedir. İdeolojilerin en somut etkileri ise mehter repertuvarındadır. 1826 öncesi sözlü eserlerde vurgulanan "İslâm", "gaza", "padişah", "Âli Osman" kavramları 1900'lü yıllardan itibaren "vatan", "bayrak", "millet", "Türk" kavramlarına dönüşmüştür (Çakıroğlu ve Levendoğlu, 2020). Bu manada çoğu mehter marşı olarak bilinen yeni bir repertuvar ile tarihsel repertuvardan kopuş yaşandığı ifade edilmektedir (Öztürk, 2010). Özellikle 1914 yılına gelindiğinde Eyyûbî Ali Rıza Bey, İsmail Hakkı Bey, Kâzım Uz ve Kaptanzâde Ali Rıza Bey tarafından yeni bir marş repertuvarı oluşturulduğu bilinmektedir (Vural, 2016). Günümüzde

dinlediğimiz mehter marşlarının çoğu mezkûr dönem ve sonrasında bestelenmiştir (s, 2018). Bu doğrultuda yeniden oluşturulan mehter repertuvarının dönemin siyasi konjonktürüne göre şekillendiğini söyleyebiliriz.

1826 öncesine ait minyatürler incelendiğinde 1914 yılından itibaren mehter kıyafetlerinin -özellikle renk ve şekillerde- de birbirinden oldukça farklı olduğu; ayrıca savaşlarda veya barış dönemlerinde, çeşitli şenlik ve bayram törenlerinde, devletin bağımsızlığı adına vurulan nevbetin icra özelliklerinin de 1914 sonrasında farklı bir noktaya geldiği görülmektedir (Çakıroğlu ve Levendoğlu, 2020).

Bunlar dışında mehterdeki Türk müziği eserlerinin çok sesli hale getirilmiş şekliyle icra edilmesi (Kösemihal, 1939) ve icra sırasında obua, klarnet, piyano ve trombon gibi Batı enstrümanlarının kullanılması dikkat çekici değişimler arasında yer almaktadır (Gazimihal, 1955). Genel manada mehter gösterilerinde kullanılan enstrümanlar; çevgân, zurna, trompet, nakkare, zil, davul, köstür. Ayrıca bazı kaynaklarda ney enstrümanının da mehter takımlarında yer almasından bahsedilmektedir (Tekin ve Doğrusöz, 2018). Bu çerçevede günümüzdeki mehter takımları içerinde özellikle boru yerine trompet enstrümanının kullanılması, modernleşme çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu manada trompetin mehterde kullanılması bir çeşit kültürel transplantasyon örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültürel transplantasyon örneği mahiyetindeki trompet, mehter takımlarının içerisine aktarılmış bir enstrümandır (Kaptan, 2020). Mehterdeki enstrümanlara bakıldığında Türk ve Batı müziği enstrümanlarının girift halde olduğundan ve mehter icraları oturtum açısından ele alındığında ise hem enstrümantal hem de vokal olarak iki çeşit ses kaynağının olduğu bir müziksel yapıdan söz edebiliriz.

Mehterde müziksel olarak doku konusunda da değişimden bahsetmek gerekir. Osmanlı döneminde mehter icrasında "monofonik" ve "bifonik" bir yapı hâkimdir. 19. yüzyılda trompetin mehter takımlarına eklemlenmesi ile trompet ve zurna enstrümanı ekseninde "unison" birliktelik meydana gelmiştir. Bu çerçevede trompetin borunun yerini almasından sonra müziksel icrada bir farklılık söz konusudur. Mezkûr durum hem mehter takımına sound olarak bir farklılık getirmekte hem de zurna ve trompetin farklı zamanlarda aynı ezgiyi icra etmesiyle mehter takımlarının tınısına "heterofonik" bir doku kazandırmaktadır (Kaptan, 2020).

1826 yılında mehterin kaldırılması, 1911 ve 1914'te kurulması, 1935 yılında yasaklanması, 1952 yılında yeniden kurulması, 1981 yılında tekrar yasaklanması ve 1991 yılında yeniden ihya edilmesi mehter tarihinde ideolojilerin ne kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Popescu-Judetz (2007)'e göre de bu teşkilatlarda ideolojilerin etkisinin yanı sıra, öncekilere göre farklılıklar bulunmaktadır. Yeni kurulan mehter takımlarının gerçeklikle ilişkisi kopmuştur. Çünkü bu teşkilatlar "ortak bir bilinç" yaratmak için, törenler ve özel günlerin bir aracı hâline getirilmiş, yeniden icat edilmiş, "tasarlanmış" ve gerçek anlamlarını yitirmişlerdir (Tekin, 2017).

Günümüzde ise mehterin geleneksel kalıplarıyla mevcudiyetini sürdürmesi ve bu bağlamda yeniden şekillenmesi olası görünmemektedir (Budak, 2000). Bu minvalde Osmanlı'dan günümüze değin pek çok konuda değişikliğe uğramış olan mehter teşkilatının -geçmişten farklı olarak- günümüzde bir folklor ürünü haline geldiğinden bahsedilmektedir. Mehterin bu noktaya gelmesinin saikleri arasında ise Türk ordusunun hamaset destanlarını ilân etmek ve millî duyguları yaşatmak düşünceleri yer almaktadır. Tabii bu durum mevcut konjonktüre göre şekillenmektedir. Özetle hâlihazırda mehter, Türk ve Batı müziği enstrümanlarının bir arada olduğu, geleneksel yapısındaki değişikliklerle beraber, belirli periyotlarla konserler veren sembolik ve turistik topluluk niteliği taşımaktadır (Tanrıkorur, 2019). Ayrıca mehter, geçmiş zaman ve şimdiki zamanı birleştiren bir gösteri haline gelmiştir (Popescu-Judetz, 2007).

4. SONUÇ

Türk müzik kültürü içerisinde askeri müzik geleneğinin temsilcisi olarak mehter takımları, Hunlar döneminden cumhuriyete kadar farklı isimlendirmeler ile -içerisinde bulunduğu dönemin sosyolojik ve toplumsal durumuyla da doğru orantılı bir şekilde- gerek savaş, barış ve dini

alanda gerekse şenlik, kutlama ve düğün gibi eğlence pratiklerinde birçok işlev yüklenmiş bir müzik topluluğu olarak dikkat çekmektedir.

Tarihsel süreklilik bağlamında değerlendirildiğinde mehter takımlarının dönemin siyasi veya toplumsal olayları ile ilintili bir takım değişim ve dönüşümler de yaşadığı müşahede edilmektedir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin askeri manada elde ettiği başarısızlıklar kültürel alanda da birtakım değişiklikleri zorunla hale getirecek; bu çerçevede Osmanlı'nın askeri alanda yaşadığı başarısızlıkların giderilmesi hususunda kültürel alanda Mehterhane kapatılacak ve yerine Muzika-i Hümayun kurulacaktır. Batılı bir bandonun mehterin yerine ikame edilmesi, daha sonra yeniden ihya edilecek mehter takımlarının içerisine Batılı anlamda unsurların dâhil olmasının da bir nevi önünü açacaktır

1826 yılında Mehterhane'nin kapatılmasından sonra geçen 85 yıllık bir süreçte mehterin 1911-1912 yılları arasında ve 1914'te yeniden canlandırılması, 1935 yılında aslına uygun olmadığı gerekçesiyle kapatılması,1952 yılında yeniden inşa edilen mehterin 1953 yılında gösterilere başlaması,1981 yılında yasaklanması ve 1991 yılında yeniden teşkilatlanması sonucunda ihya edilen mehter takımları içerisinde gerek müziksel gerekse sosyal manada birçok değişiklik yer almaktadır. Mezkûr durumun oluşmasında daha önce de ifade edildiği gibi Batılılaşma düşüncesinin etkisinin yanı sıra dönemin siyasi konjonktürü, özellikle 19. yüzyıl ve sonrasında temayüz eden Türkçülük ve Milliyetçilik akımlarının etkisi bulunmaktadır.

Milliyetçi düşünceler doğrultusunda kurulan mehterlerin ise eski işlevlerini yitirdiği, siyasi konjonktüre göre yeniden ihya edildiği ve yasaklamaların getirildiği, mehterlerde icra edilen eserler, enstrümanlar, kıyafetler ve haiz olduğu bütün özelliklerin unutulduğu ve günümüzde sembolik olarak sadece özel günler ve kutlamalarda yer aldığı müşahede edilmektedir.

KAYNAKLAR

Akkaş, S. (2015). *Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Kültür ve Müzik Politikaları (1923-2000).* Ankara: Sonçağ Yayıncılık.

Aksoy, B. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.* C.V, İstanbul: İletişim Yayınları.

Altınölçek, H. (2014). Askerî Mûsikî Geleneği ve Mehterhânenin Bir Kurum Olarak Yerleşme Süreci. Yeni Türkiye, 10 (57), 1114-1119.

Ayas, G. (2018). *Müziği Boğan Gürültü.* İstanbul: İthaki Yayınları.

Aydın, A. R. (1999). *Türkiye'de ve Dünyada Ecdattan Bugüne Mehter.* Ankara: Sim Yayıncılık.

Balkılıç, Ö. (2015). *Temiz ve Soylu Türküler Söyleyelim Türkiye'de Milli Kimlik İnşasında Halk Müziği.* İstanbul: Türk Vakfı Yurt Yayınları.

Behar, C. (2020). *Orda Bir Musiki ve Uzakta… XVI. Yüzyıl İstanbul'unda Osmanlı/Türk Musiki Geleneğinin Oluşumu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berker, E. (1986). *Türk Musikisinin Dünü, Bugünü ve Yarını.* Ankara: Sevinç Matbaası.

Budak, O. A. (2000). *Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi (Deneme).* Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çakıroğlu, İ., Levendoğlu, N. O. (2020). Türk Müziği Tarih Yazımında Avrupa Merkezci ve Milliyetçi İdeolojilerin Mehter Örneklemi Üzerindeki Yansımaları. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 9 (1), 663-686.

Çalışkan, K. (2001). *Geçmişten Günümüze En Canlı Kültür Mirasımız Şanlı Mehter.* İstanbul: Cem Ofset.

Çelebi, E. (1971). *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi (2.Baskı).* Çev. Zuhuri Danışman. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

Çokamay, B. (2012). Türklerde Bakır Çalgı Olarak Boru'nun İlk Kullanımı ve Tarihçesi. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (31), 445-459.

Eralp, N. (2014). *Osmanlı'da Mehter.* Yeni Türkiye, 10 (57), 1120-1130.

Erendil, M. (1992). *Dünden Bu Güne Mehter.* Ankara: Genelkurmay Basım Evi.

Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi.* Cilt 1-2, İstanbul: Eser Matbaası.

Gazimihâl, M. R. (1955). *Türk Askeri Muzıkaları Tarihi.* İstanbul: Maarif Basımevi.

Hobsbawm, E., Ranger, T. (2013). *Geleneğin İcadı.* Çev. Mehmet Murat Şahin. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kahramankaptan, Ş. (2009). *Mehter'den Alaturka'ya.* Ankara: Ark Yayınları.

Kaptan, M. N. (2023). II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Hükümetinin Müzik Politikası. (Yayımlanmış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.

Kaptan, V. (2020). Mehter Müziği Ekseninde Müzikte İşlevsel Değişim: Çanakkale Musiki ve Halk Oyunları Derneği Mehteran Takımı Örneği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye.

Kösemihal, M. R. (1939). *Türkiye- Avrupa Musiki Münasebetleri.* C. 1, İstanbul: Nümune Matbaası.

Mutlu, K. (2015). Halkın Değişen Müziksel Temsilleri: Osmanlı'dan Günümüze Müziğin Siyasal Tahayyülü, Tahayyülün Siyasal Müziği. Afyon Kocatepe Üniversitesi Akademik Müzik Araştırmaları Dergisi, 1 (1), 1-12.

Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş.* C. 8, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özcan, N. (2003). Mehter. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 28, 545-549.

Öztürk, O. M. (2010). *Mehter Musikisi.* Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Popescu-Judetz, E. (2007). *Türk Musiki Kültürünün Anlamları.* Çev. Bülent Aksoy. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Sanal, H. (1964). *Mehter Musikisi: Bestekâr Mehterler-Mehter Havaları.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Sanal, H. (1981). Yaşayan Mehter; Mehter Yasaklaması. Sanat ve Kültürde Kök, (8), 8-9.

Sanlıkol, M. A. (2011). *Çalıcı Mehterler.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Şentürk, R. (2016). *Müzik ve Kimlik.* İstanbul: Küre Yayınları.

Tanrıkorur, C. (2019). *Osmanlı Dönemi Türk Mûsikîsi (5. Baskı).* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tekeli, S. (2018). *Tarihten Günümüze Mehter.* İstanbul: Cenova Yayınları.

Tekin, E. (2017). Yirminci Yüzyılda Askeri Mehter. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

Tekin, E., Doğruzöz, N. (2018). Yirminci Yüzyılda Kültürel Bellek ve Geleneğin Yeniden İhyası Bağlamında Mehterhâne-İ Hâkânî. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (65), 317-336.

Tezbaşar, A. (1975). *Mehter Tarihi, Teşkilâtı ve Marşları.* İstanbul: Berksoy Basımevi.

Tuğlacı, P. (1986). *Mehterhane'den Bando'ya.* İstanbul: Cem Yayınevi.

Tüfekçibaşı, T. R. (1965). *Doğan Ay Mehter.* Bursa: Mehter Yayınları.

Türkmen, M. N. (2009). *Osmanlı'da Askeri Müzik Mehter.* İstanbul: Avk Yayın Dağıtım.

Vural, T. (2013). *Tuğ, Nevbet, Mehter.* Konya: Çizgi Kitabevi.

Vural, T. (2016). Mehter Geleneğinin Yaşayan Kimliği. The Journal of Academic Social Science Studies, (46), 29-40.

OSMANLI DÖNEMİNDE RUH HASTALARINA TEDAVİ YAKLAŞIMLARI

TREATMENT APPROACHES TO MENTALLY ILL PATIENTS IN THE OTTOMAN PERIOD

Şeyma Erkuş[1], Remzi Oto[2]
[1]Mudanya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi
[1]seyma.erkus@mudanya.edu.tr
[2]Mudanya Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi
[2]remzi.oto@mudanya.edu.tr

ÖZET

Amaç: Bu derlemede Osmanlı Dönemi'nde ruh hastalarına yönelik tedavi yaklaşımlarının incelenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem: ''Osmanlı Dönemi'', ''Ruh Hastaları'', ''Bimarhane'' ''Darüşşifa'' ''Tedavi'' gibi anahtar kelimeler kullanılarak literatürde konuya ilişkin yapılan çalışmalar incelenmiştir.

Bulgular: Osmanlı Tıbbı'nda ruh hastalarına yönelik tedavi yaklaşımları, Selçuklular'ın izlerini taşımakla birlikte, Türk Halk Tıbbı ve İslam Tıbbı ile harmanlanıp gelişim göstermiştir. Bu dönemde Osmanlı'da ruh hastaları ''darüşşifa/bimarhane'' adı verilen kurumlarda tedavi edilmiştir. Osmanlı Dönemi'nin ilk darüşşifası Yıldırım Beyazıd tarafından 1390-1394 yıllarında Bursa'da kurulan Yıldırım Darüşşifası'dır. Burada genel tıbbi hastalıkların tedavisi ve ameliyatların yanı sıra ruh hastalarının tedavileri yapılmış ve tıp eğitimi verilmiştir. Yıldırım Darüşşifası günümüzde Bursa'nın ilk göz hastanesi olarak hizmet vermektedir. Osmanlı Dönemi'nde ruh hastalarına karşı merhametli, iyi huylu, sevecen, hoş görülü bir yaklaşım sergilenmiştir. ''Mecnun'' olarak adlandırılan ruh hastalarını tedavi etmek için ilaçların yanı sıra çok çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemler arasında müzik tedavisinin önemli bir yeri vardır. Akıl hastalarının tedavi edildiği II. Bayezid Darüşşifası, havuzu ve mevsimlere göre tasarlanmış özel odalarının yanı sıra müzik odasının da bulunduğu bir tedavi merkezi olarak inşa edilmiştir. Bu merkezde tedavi amacıyla neyler, kemanlar, sazlar ve udlarla haftada üç gün hastalara müsiki fasılları düzenlenmiştir. Müzik tedavisinden başka, hastalara çiçeklerin koklatılması ve çiçek manzaralarının izlettirilmesi gibi görsel ve kokuya dayalı tedaviler de kullanılmıştır. Tedavide çiçeklerin kullanıldığı bir başka yöntem ''Güllabici'' isminde hasta bakıcıların günde iki defa akıl hastalarına gül suyu serpmesi ve hastaların başlarını gül yağıyla ovmasıdır. Huzur vermesi ve sakinleştirmesi için doğadan yararlanılarak, hastalara su sesleri ve kuşların cıvıltıları dinletilmiştir. El işi ve sanatsal aktivitelerle hastaların meşgul olmaları sağlanmıştır. Hastalar ruhsal belirtilerine göre sınıflandırılarak her birinde ayrı tedavi metodları kullanılmıştır. ''Hafakan'' belirtileri gösteren hastalara menekşe, reyhan, elma, tavuk gibi karışımlarla hazırladıkları gıdalar verilmiştir. ''Her köyün bir delisi vardır'' atasözü akıl hastalarının toplumda ne denli kabul edildiğini gösteren ve Osmanlı Dönemi'nden günümüze kadar gelen bir atasözü olmuştur.

Sonuçlar: Psikiyatri henüz bir bilim dalı haline gelmeden, akıl hastalarını birer ''hasta'' olarak kabul etmeleri ve geliştirdikleri tedavi yöntemleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı Dönemi'nde ruh hastalarına tedavi yaklaşımlarının oldukça modern ve insancıl olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, Ruh Hastaları, Darüşşifa, Tedavi

ABSTRACT

Objective: In this review, it is aimed to examine the treatment approaches for mentally ill patients in the Ottoman Period.

Method: Using keywords such as "Ottoman Period", "Mentally Ill Patients", "Bimarhane", "Darüşşifa", "Treatment", studies on the subject in the literature were examined.

Findings: In Ottoman Medicine, treatment approaches for mentally ill patients developed by blending with Seljuks, Turkish Folk Medicine and Islamic Medicine. During this period, mentally ill patients were treated in institutions called "darüşşifa/bimarhane" in the Ottoman Empire. The first darüşşifa of the Ottoman Period was the Yıldırım Darüşşifa, which was founded by Yıldırım Beyazıd in Bursa in 1390-1394. Here, besides the treatment of general medical diseases and surgeries, mentally ill patients were treated, medical education was given. Yıldırım Darüşşifa currently serves as Bursa's first eye hospital. In

the Ottoman Period, a compassionate, good-natured, affectionate, tolerant approach was displayed towards mentally ill patients. In addition to drugs, a wide variety of methods have been developed to treat patients called "Mecnun". Among these methods, music therapy has an important place. 2nd Bayezid Hospital was built as a treatment center with a pool and rooms designed according to the seasons, as well as a music room. In this center, musical chapters are organized for patients three days a week with neys, violins, instruments and ouds. Visual and odor-based treatments have also been used, such as having patients smell flowers and have them watch flower scenes. Another method is that caregivers called "Güllabici" sprinkle rose water on patients twice a day and rub their heads with rose oil. The patients were listened to the sounds of water and the chirping of the birds, and artistic activities were performed. Different treatment methods were used according to mental symptoms, and patients with "Hafakan" symptoms were given foods prepared with mixtures such as violet, basil, apple, chicken. The proverb "Every village has a madman" has become a proverb from the Ottoman Period, showing the acceptance of the mentally ill patients in society.

Conclusions: Before psychiatry became a discipline, the fact that they accepted mentally ill patients as "patients" and the treatment methods they developed show that the treatment approaches for mentally ill patients in the Ottoman period were quite modern and humane.

Keywords: Ottoman Period, Mentally Ill Patients, Darüşşifa, Treatment

1. GİRİŞ

Ruhsal hastalıklar insanlığın başlangıcından beri var olmuş, ruh hastalarına olan yaklaşım dünya tarihinde dini etkiler ve kültürün etkisiyle değişiklik göstermiştir. Türk dünyasında aynı zamanda hekim olan şamanlar, saz ve kopuzlarla kötü ruhları kovan ve iyi ruhları çağıran ustalar olarak tarihteki yerini almıştır. Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar da müziği bir tedavi yöntemi olarak kullanmışlardır (Ersoy Çak & Özcan, 2018). İslamiyet'in kabulüyle hastaların Allah tarafından cezbedildiğine inanılmış ve bu kişilere ''*şeyda, mecnun, divane*'' gibi isimler verilmiştir. Selçuklularda ruh hastalarını tedavi etmek için ''*darüşşifa*'' denilen kurumlar inşa edilmiş ve hastalıkların tedavisinde ilaçların yanı sıra müzik, sıcak su ve telkin yöntemleri kullanılmıştır (Hatunoğlu, 2014). Külliyenin içinde inşa edilen darüşşifalar, Osmanlı'da hastaların tedavi merkezi olmaya devam etmiştir. Osmanlı Döneminde tedavi yöntemlerinin İslam Medeniyeti, Türk Halk Tıbbı ve Selçukluların izleriyle harmanlanıp gelişim gösterdiğini görmek mümkündür (Gözütok, 2020; Sarı & Zabun, 2021).

2. RUH HASTALARININ TEDAVİSİNDE DARÜŞŞİFALARIN ROLÜ

Selçuklularda akıl hastalarının tedavi edildiği kurumlar olan darüşşifalar, Osmanlı Döneminde gelişim göstererek varlığını sürdürmüştür. Osmanlıda darüşşifaların mimarisi, daha gelişmiş bir sanat anlayışıyla yorumlanması yönüyle öne çıkmaktadır (Sarı & Zabun, 2021). ''Bimarhane'', ''bimaristan'' ve ''tımarhane'' olarak da isimlendirilen darüşşifalar, külliyenin bir parçası olarak inşa edilmiştir. Merkezinde cami bulunan külliyelerin önemli bir yapısı da tıp eğitimi verilen medreselerdir. Darüşşifalarda görev yapan hekimler aynı zamanda medreselerde tıp öğrencilerini yetiştirmiştir (Kurtuluş, 2016). Hekimlerin hastalıkları tanılama ve tedavide yetkin, ilaç hazırlama becerisine sahip, hastalara karşı hoşgörülü davranma ve saygın olma, ruhsal belirtileri çok iyi analiz etme gibi özelliklere sahip olmalarına önem verilmiştir (Şehsuvaroğlu vd., 1984). Darüşşifaların diğer özelliği yoksullara, düşkünlere ve kimsesizlere yardım eden darülaceze ve sosyal yardım kuruluşu olarak da hizmet vermesidir (Erer, 2010).

Bursa Yıldırım Darüşşifası, Osmanlı Döneminin ilk hastanesi ve ilk tıp medresesi olması yönüyle önemlidir (Gümüşalan, 2015; Çetin, 2017; Çetin, 1993). İstanbul Fatih Darüşşifası, ruh sağlığını iyileştirmeye yönelik müzik tedavisinin uygulandığı darüşşifalardan biridir. Edirne'de II. Bayezid Darüşşifası müzikle tedavinin yapıldığı önde gelen Osmanlı hastanelerindendir (Ersoy Çak & Özcan, 2018). Hastaların tedavisinde müzikten faydalanılan başka bir darüşşifa, İstanbul Süleymaniye Darüşşifasıdır (Belen, 2019; Erer & Atıcı, 2010). Bununla birlikte dönemin diğer darüşşifaları; İstanbul'da Haseki Sultan Darüşşifası, Atik Valide Darüşşifası, Sultan Ahmed Darüşşifası ve Manisa'da Hafsa Sultan Darüşşifasıdır (Gözütok, 2020).

2. 1. Bursa Yıldırım Darüşşifası (1400)

Bursa Yıldırım Darüşşifası, Osmanlı Dönemi'nin ilk başkenti olan Bursa'da, Sultan Yıldırım Bayezid tarafından kurulmuştur. 12 Mayıs 1400 yılında hizmet vermeye başlayan Yıldırım Darüşşifası, cami, hamam, imaret ve medreseden oluşan Yıldırım Külliyesi'nin bir bölümüdür (Erer, 2010; Gümüşalan, 2015). Burada tıp alanında uzman hekimler tarafından bedensel hastalıklar ve ruhsal sorunların teşhisi ve tedavisi yapılmıştır. Hastalıkları tedavi etmek için ilaçlar hazırlanmış, hazırlanan ilaçlar belirli dozlarda hastalara verilmiş ve hastaların sağlık durumları izlenmiştir. Yıldırım Darüşşifası, son zamanlarında yalnızca akıl hastalarının tedavi edildiği bir sağlık kuruluşu olarak kullanılmıştır (Gümüşalan, 2015; Ünlü, 2018).

Darüşşifa, 1560 m2'lik eğimli bir arazide dikdörtgen biçiminde inşa edilmiştir. Ortasında geniş bir bahçesi, bahçenin her iki yanında sıralanmış 10'ar hasta odası bulunmaktadır. Odaların bahçeye açılan penceresinin olması akıl hastalarının sosyal bir merkezde tedavi edilmesi açısından dikkate değerdir (Ünlü, 2018). Girişin iki tarafında bulunan iki hücre darüşşifaya başvuranların muayene sırasını beklemesi için ayrılmıştır. Giriş kapısının sağındaki iki büyük odadan biri hekimlere ait olup, diğeri eczacıların ilaç üretimini yaptığı macun hane olarak kullanılmaktadır (Gümüşalan, 2015; Çetin, 1993). Girişin karşı bölümünde ise kubbeli ve dikdörtgen şekilli bir dershane yer almaktadır (Erer, 2010).

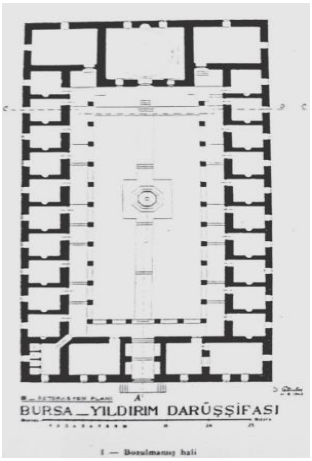

Resim 1. Yıldırım Darüşşifası planı (Çetintaş, 1952)

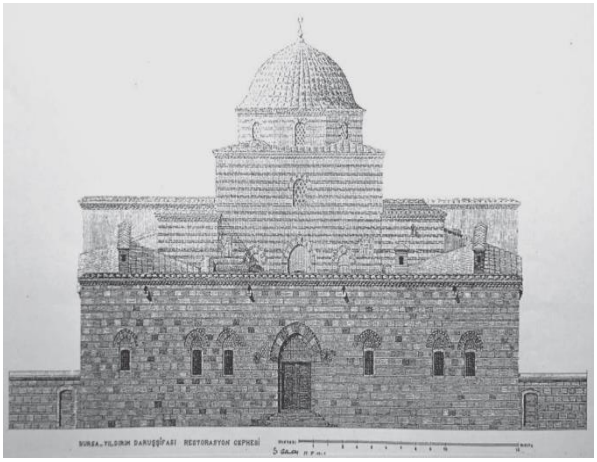

Resim 2. Yıldırım Darüşşifası ön cephe (Çetintaş, 1952)

Yıldırım Darüşşifası bir vakıf hastanesi olup, gelir kaynağı olarak araziler, tarlalar, dükkânlar ve çok çeşitli yapılar Yıldırım Bayezid tarafından hastaneye vakfedilerek hastalara ücretsiz tedavi hizmeti sunulmuştur (Gümüşalan, 2015). Darüşşifada görev yapan hekimlerin maaşları günlük (dirhem) ve yıllık (pirinç, buğday) olarak verilmiştir. Ayrıca hastaların ihtiyaçlarını karşılamak üzere günlük 260 dirhem gümüş, buğday ve pirinç tahsis edilmiştir. Darüşşifa ilk kurulduğunda 1 başhekim, 2 hekim, 2 şerbetçi, 2 eczacı, 1 aşçı ve 1 ekmekçiden oluşan 9 kişilik kadro ile göreve başlamıştır. Zamanla görevli sayısı arttırılmış ve kadroya yeni görevliler eklenmiştir. Bunlardan bazıları cerrah, göz doktoru, kilerci, mühürdar, gassal, kapıcı, çamaşırcı ve hizmetli olup, 1662 yılında çalışan sayısının 25 kişi olduğu kaydedilmiştir (Çetin, 1993).

Darüşşifada çalışan hekimlerin saygın kimseler olmalarına dikkat edilmiş, hem Türk hekimler hem de yurtdışından getirilen hekimler hastanede görev almıştır. Hekimler ayrıca medresede öğretmenlik yaparak usta-çırak ilişkisine dayanan bir eğitimle tıp öğrencilerine ders vermiştir (Erer, 2010). Hastanede genel tıbbi hastalıkların tedavisi ve ameliyatların yanı sıra akıl ve sinir hastalıklarının tedavisi de yapılmıştır. 19. yüzyılın Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde ''*mecnunun darüşşifaya gönderilmesi*'' ile ilgili kayıtlar açılmış ve bu kayıtlarda akıl hastalarının hastaneye yatırılarak tedavi altına alındığı belirtilmiştir (Çetin, 1993).

Uzun yıllar Bursa'dan ve şehir dışından gelen hastalara hizmet veren Yıldırım Darüşşifası 1854 depreminde zarar görmüş, bir süre baruthane olarak kullanıldıktan sonra yapılan restorasyonun ardından Bursa Göz Nurunu Koruma Vakfı'na bağlanmıştır. 2001 yılından itibaren ''Bursa Yıldırım Darüşşifa Göz Merkezi'' ismini alarak, Bursa'nın ilk göz hastanesi olma özelliğiyle günümüzde hizmet vermeye devam etmektedir (Erer, 2010; Gümüşalan, 2015).

Resim 3. Günümüzde Bursa Yıldırım Darüşşifası (Gümüşalan, 2015)

2. 2. İstanbul Fatih Darüşşifası (1470)

Fatih külliyesinde kurulan darüşşifada 70 oda bulunmaktadır. Kadrosunda hekimbaşı, cerrah, ders öğretmeni ve 200 hizmetli yer almaktadır. Akıl hastalarını iyileştirmek için müzik tedavisi kullanılmış, bu amaçla hastaneye saz çalanlar ve şarkı söyleyenlerin tayini yapılmıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde hastaların durumuna uygun ilaçlarla tedavi edildiği ve kuş etiyle beslenmelerine özen gösterildiğinden bahsedilmektedir (Kara, 2006).

2. 3. Edirne II. Beyazıd Darüşşifası (1488)

Mimar Hayreddin tarafından II. Beyazıd'ın isteği üzerine külliyenin bir bölümü olarak Edirne'de inşa edilmiştir. Darüşşifada 8 kemer altında birer kış odası ve kış odalarının önünde, etrafı kafesli, nakışlı, ham mermerler ile çevrilmiş 8 tane yaz odası yer almaktadır. Odalarda bulunan ikişer pencereden biri büyük kubbenin merkezindeki havuz ve şadırvana, diğeri ise ağaçlıklı, sünbülistanlı ve gülistanlı bahçeye bakmaktadır (Belen, 2019). Darüşşifanın fiziki ve akustik yapısının müzikle tedaviye uygun tasarlanmasından dolayı eşsiz bir tedavi merkezi olarak kabul edilmektedir (Sarı & Zabun, 2021). Haftada 3 gün hânende ve sâzendelerden oluşan (kemânî, santûrî, çeng santûrî, mûsikârî, ûdî, neyzen) 10 kişilik bir müzik topluluğu akıl hastaları için konser vermiştir (Yılmaz & Yılmaz, 2006). Ayrıca hastaları tedavi etmek için su sesi dinletilmiş ve güzel çiçekler koklatılmıştır. Seyahatname'de mecnunların kuş tüyünden yapılmış yataklarda ve ipek dokulu yastıklarda uyuduğundan, hastaları tedavi etmede karanfil, yasemin, sümbül gibi çiçeklerin kullanıldığından söz edilmektedir (Ersoy Çak & Özcan, 2018; Sarı & Zabun, 2021). Darüşşifa günümüzde Trakya Üniversitesi bünyesinde ''Sultan II. Beyazıd Külliyesi Sağlık Müzesi'' olarak ziyaretçilerini ağırlamaktadır (Akalper & Işık, 2023).

Resim 4. Edirne II. Beyazıd Darüşşifası'nda akıl hastalarının müzik ile tedavisi (Yılmaz & Yılmaz, 2006)

2. 4. İstanbul Süleymaniye Darüşşifası (1557)

Kanuni Sultan Süleyman adına Süleymaniye Külliyesi'nde Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir. Cantay (1988) araştırmasında, Osmanlı Dönemi darüşşifalarından ölçüleri itibariyle en büyüğü sayılan Süleymaniye Darüşşifası'nın, mimarisi yönüyle de dikkat çektiğini vurgulamaktadır. Çalışmada, Mimar Sinan'ın tıp eğitiminin verildiği medrese binasını darüşşifadan ayrı olarak inşa ettiği ve hasta odaları ile personel odalarını da birbirinden ayrı olarak planladığı ifade edilmektedir. Darüşşifanın bodrum katında yer alan dikdörtgen şeklinde bir salon, şifa bulunamayan akıl hastaları için ayrılmıştır (Cantay, 1988). Hastane içinde akıl hastaları için hamam inşa edilmiş, hastaların yıkanma ve temizliğinden sorumlu hamamcı başı, berber ve tellaklar görevlendirilmiştir (Yılmaz & Yılmaz, 2006).

3. RUH HASTALARINA YÖNELİK TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Osmanlı Döneminde hastalığın teşhis edilmesinde İbni Sina'nın ''Ahlât-ı Erbaa Teorisi'' esas alınmıştır. Bu teoriye göre kan, balgam, safra ve sevdadan oluşan dört vücut sıvısındaki azlığın ya da çokluğun kişide hastalıklara neden olduğu kabul görmüştür (Hatunoğlu, 2014). Örneğin *''Dil Şişmesi''* olarak adlandırılan hastalıkta, dilin sürekli kanaması ve kızıl renkli olmasının kanın fazla olmasından kaynaklandığı şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıntılı fiziki muayene sonuçları (hastanın dış görünüşü, gözleri ve yüzünün rengi, nabız muayenesi) teşhiste önemli rol oynamıştır. Kişinin nabzının hızlı ya da yavaş atması, yüz ifadesi, benzinin solukluğu gibi belirtiler hastalığı teşhis etmede dikkate alınan göstergelerdendir (Gümüşalan, 2015).

Darüşşifalarda hastalara çok çeşitli tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Uygulanan tedaviler temelde ilaç tedavisi ve psikolojik tedavi olmak üzere iki şekilde incelenebilmektedir. Osmanlı Döneminde ilaç tedavisi daha çok bitkisel ilaçlar yoluyla yapılmıştır (Ünlü, 2018). Hastalıkların tedavisinde şifalı otlar, merhemler ve meyveler kullanılmıştır (Gümüşalan, 2015). Akıl hastaları ruhsal belirtilerine göre sınıflandırılmış ve her biri için farklı tedavi metodları geliştirilmiştir (Hatunoğlu, 2014). Ruhsal hastalık olarak kabul edilen hastalıklardan bazıları şöyledir: ''Mâl-i Hülya'' (aşk hastalığı), ''Ahze'' (katalepsi veya katatoni; aynı pozisyonda donakalma), ''İhtilât-ı Zihn'' (akıl bulanıklığı; halüsinasyon/illüzyon görme). Örneğin aşk hastalığı, Hıltlar Teorisi'ne göre kişinin bedeninde ''sevda''nın artması nedeniyle meydana gelmektedir. Hastalığın teşhisinde çoğunlukla nabız sayma metodu kullanılmıştır (Sarı & Akgün, 2008).

Resim 5. İbni Sina'nın ''Mâl-i Hülya'' hastalığına yakalanmış genci muayenesi (Sarı & Akgün, 2008)

Tedavi amacıyla fazla olan sevdayı olgunlaştırarak sevdanın atılımını kolaylaştıran ilaçlar hazırlanmıştır (Sarı & Akgün, 2008). Aşağıdaki tabloda bir ilaç örneği verilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. ''Sevda''nın atılımını kolaylaştırıcı bir ilaç bileşimi örneği (Sarı, 1982)

İlaç Bileşenleri	Dozu
Eftimun (küsküt otu)	10 dirhem
Misket elması suyu	300 dirhem
Geyik dili (altun otu)	5 dirhem

*1 dirhem= 3,32 gram

Osmanlı tıp metinlerinde ruhsal bir sıkıntı olarak sık geçen hastalıklardan biri de ''*Hafakan*''dır. Hafakan hastalığı, yürek oynaması veya çarpıntı şeklinde de adlandırılmaktadır. Kalbin hızlı atması olarak kendini gösteren, kişi heyecan ve korku yaşadığında ya da kafeinli içeceklerin fazla tüketiminde meydana gelen bir hastalıktır. Hafakanın iyileştirilmesinde bitkisel ve hayvansal gıdalardan oluşan karışımlar (gül, menekşe, mersin, nilüfer, tavuk, elma ve reyhan gibi) ve kan alma (sülük tedavisi vb.) yöntemleri kullanılmıştır. Ayrıca halk hekimliğinde hafakanı iyileştirmek için çeşitli dinsel ve büyüsel uygulamalar yapılmıştır. Türbe ziyaretleri, dua okuma, düğümlenen eşarbın duvara vurulması yoluyla hastalığın defedilmeye çalışılması bu uygulamalara örnektir (Atnur, 2011).

Akıl hastalarının ilaçla tedavisinden başka, psikolojik tedavi yöntemi olarak öne çıkan başlıca uygulama müzik tedavisidir (Ünlü, 2018). Müziğin ruhsal hastalıkları tedavi etmek amacıyla kullanılması eski zamanlara dayanmaktadır. Orta Asya Türk'lerinde şamanlar ve baksıların çok yönlü görevleri olup akıl hastalarını müzik yoluyla sağlığına kavuşturmaya çalışmışlardır. İslam Medeniyeti döneminde yaşayan İbni Sina, Farabi ve Er-Razi gibi bilim insanları müziğin hastalıkları iyileştirici gücü olduğunu savunmuş ve ruhsal hastalıklarda müzik tedavisinin bilimsel temellerini kurmuşlardır (Somakcı, 2003).

Darüşşifalarda akıl hastalarını müzikle tedavi etme çalışmalarının ilk önemli örnekleri Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde görülmektedir (Erer ve Atıcı, 2010; Ersoy Çak ve Özcan, 2018). Selçuklu Dönemi'nde inşa edilen Nureddin Darüşşifası'nda akıl hastalarına ayrılan bir bölümün bulunduğu ve burada müzik tedavisinin uygulandığı ifade edilmektedir (Erer ve Atıcı, 2010). Osmanlı Dönemi'nde müzik tedavisi uygulamaları gelişim göstermeye devam etmiştir. Bu dönemde özellikle müzikle tedaviye uygun olarak inşa edilmesi yönüyle en gelişmiş hastanelerden biri II. Bayezid Darüşşifası'dır (Hatunoğlu, 2014).

Her makamın insan psikolojisine etkisi farklı olup, hastaya dinletilecek makam türü, hastalığın türüne göre seçilmiştir (Ünlü, 2018; Somakçı, 2003; Ersoy Çak ve Özcan, 2018). Hekimler hastanın nabız hareketlerine göre, tedavide kullanacakları müziğe karar vermişlerdir. Ruhsal sıkıntıları olan kişilere çeşitli melodiler dinletilmiş, bu sırada nabızlarındaki değişim kontrol edilerek hastaya en iyi gelen makam tespit edilmeye çalışılmıştır (Erer ve Atıcı, 2010). Osmanlı hekimi Gevrekzâde'nin verdiği bilgilere göre; rast makamının felç geçiren hastalara faydalı olduğu, ısfahan makamının zekâ gücünü arttırdığı, büzürg makamının zihni berraklaştırdığı, korku ve sevdayla ilgili hastalıklara iyi geldiği, zengüle makamının kalbe ferahlık verdiği belirtilmektedir (Ersoy Çak & Özcan, 2018). Seçilen makamlar rastgele bir zamanda değil, günün belli vakitlerinde belli makamlar şeklinde hastalara dinletilmiştir (Hatunoğlu, 2014). Musiki üstatlarından Safüyiddin'in belirttiği üzere; tan yeri ağardığı zaman hüseyni, gün batarken ısfahan, akşam vakti neva ve uyku vaktinde zirefkend makamının dinletilmesi önerilmiştir (Somakçı, 2003). Makamların ayrıca haftanın günleri, ten rengi, burçlar ve uluslar üzerindeki etkileri incelenmiştir (Ersoy Çak & Özcan, 2018; Somakçı, 2003; Hatunoğlu, 2014).

Müzikle tedavinin yanı sıra hastalara su seslerinin dinletilmesi de bir tedavi yöntemi olarak uygulanmıştır (Ünlü, 2018). Müzik tedavisinde olduğu gibi su sesi tedavisinin de ilk örneklerine Selçuklu Döneminde rastlanmaktadır. Akıl hastalıklarının tedavisinde su sesinin kullanıldığı dünyadaki ilk yer olan Amasya Darüşşifası (1308), Selçuklu Döneminde inşa edilmiştir (Erer & Atıcı, 2010). Osmanlı Döneminde darüşşifalarda havuz ve şadırvanlar yer almış, hastalara huzur bulmaları için buradan gelen su sesleri dinletilmiştir. II. Bayezid Darüşşifası'nın musiki alanında hem konserler verilmiş hem de merkezde bulunan havuzun şadırvanından akan su sesleri, hastaları tedavi etmek amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca hastaların güzel kokulu çiçeklerle

de tedavisi yapılmıştır (Akalper & Işık, 2023). Yasemin, şebboy, lale, karanfil, sümbül, deveboynu, reyhan gibi çiçekler hastalara koklatılarak ve odalarındaki pencerelerinden çiçek manzaralarını izlemeleri sağlanarak hastalar iyileştirilmeye çalışılmıştır (Ersoy Çak & Özcan, 2018; Ünlü, 2018). Gül bitkisinin insanların psikolojisini saf ve yüce bir hale getirdiği düşüncesiyle, hasta bakıcılar tarafından akıl hastalarına günde iki kez gül suyu serpilmiş ve hastaların başları gül yağıyla ovulmuştur. Tedaviyi desteklemek amacıyla hastalara el işi ve sanatsal uygulamalar yaptırılmıştır (Hatunoğlu, 2014). Hastalar için çeşitli yemekler pişirilmiş, böylece beslenmeleri düzenlenerek tedavi süreçlerine katkı sağlanmıştır (Yılmaz & Yılmaz, 2006). Edirne'de bulunan II. Bayezid Darüşşifası'nda hastaların sorunlarına göre güvercin, kaz, sülün, keklik, bülbül, turaç ve üveyik gibi kuşların etleriyle hazırlanan yemekler, her gündüz ve gece üçer defa hastalara dağıtılmıştır (Belen, 2019).

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı Dönemi'nde holistik tıp anlayışı benimsenmiş, fiziksel sağlık kadar ruh sağlığı da önemsenmiştir. Halkın büyük bir kısmı tarafından, ruhsal belirtiler gösteren bireylerin ilahi aşktan dolayı akıllarını yitirdiklerine inanılmış ve akıl hastaları toplumda değer gören bireyler olarak var olmuşlardır. Toplum içinde yaşamlarını sürdüren hastalar çoğu kez, evde bakım verilemeyecek duruma geldiklerinde tedavi altına alınmak üzere darüşşifa/bimarhane adı verilen sağlık merkezlerine gönderilmiştir. Akıl hastalarının tedavi edildiği darüşşifalar; cami, medrese ve hamam gibi yapılarla birlikte külliyenin içinde inşa edilmiştir. Şehrin merkezinde, havuzu ve bahçesi olan bu kurumlarda tedavi olan hastalar toplumdan dışlanmamış, aksine toplumun içinde yer almıştır. Darüşşifalarda görev yapan hekimlerin psikolojik sorunları çok iyi düzeyde tespit edebilmelerine ve hastalara karşı anlayışlı olmalarına özen gösterilmiştir. Osmanlı Dönemi'nin ilk darüşşifası ve ilk tıp medresesi olması özelliğiyle Bursa Yıldırım Darüşşifası, ilerleyen yıllarda İstanbul, Edirne ve Manisa'da kurulan darüşşifalara öncülük etmiştir.

Darüşşifa geleneği Selçuklu Dönemi'nden Osmanlılara bir miras olarak aktarılmıştır. Bu dönemde, daha gelişmiş sanat özellikleri ve mimarisiyle inşa edilen darüşşifalarda, akıl hastalıklarının tanı ve tedavi süreçleri yürütülmüştür. Hekim tarafından hastanın fiziki muayene bulguları, gösterdiği belirtiler ve nabız sayma gibi tekniklerle ruhsal hastalıkların tanılaması yapılmıştır. Darüşşifalarda uygulanan tedavi yöntemleri genel anlamda iki aşamalı olarak, farmakolojik tedavi ve psiko-sosyal tedavi şeklinde değerlendirilebilmektedir. İlaç tedavisinde çoğunlukla bitkisel ürünler kullanılırken, psiko-sosyal bir yaklaşım olarak uygulanan temel yöntem müzik tedavisidir. Edirne II. Bayezid Darüşşifası, müzik tedavisine uygun olarak tasarlanması yönüyle önde gelen Osmanlı ruh sağlığı hastanelerindendir. Saz ve söz toplulukları akıl hastalarına musiki konserleri vermiş ve belirlenen ilkelere göre seçilen makamlar uygun olan vakitlerde dinletilerek hastaların müzik yoluyla şifa bulmaları amaçlanmıştır. Ayrıca havuz ve şadırvanın fıskiyesinden akan su seslerini dinletme, hoş kokulu çiçekler verme, çiçek manzaralarını izlettirme, iş ve uğraşı aktiviteleri yaptırma, hastalığına uygun beslenme tedavisi uygulama gibi yöntemlerle ruhsal bozukluğu olan hastalar iyileştirilmeye çalışılmıştır. Halk hekimliğinde akıl hastalıklarının sağaltılması için çeşitli dini ve sihri uygulamalar da yapılmıştır.

Sonuç olarak Klasik Osmanlı Dönemi'nde ruh hastalarına yönelik tıbbi uygulamalar; Selçuklu Dönemi, İslam Medeniyeti ve geleneksel halk hekimliği ile şekillenmiş ve gelişim göstermiştir. Akıl hastalarına hoşgörülü ve insancıl bir yaklaşım sergilenmiş, şehir içinde kurulan darüşşifalarda modern yöntemlerle hastaların tedavileri yapılmıştır. Darüşşifalarda ruhsal bozukluğu olan hastalara uygulanan başlıca tedavi yöntemleri; bitkisel ilaçlarla tedavi, müzik tedavisi, doğa manzaraları, su sesleri ve çiçek kokularından faydalanma, meşguliyet tedavisi ve beslenme tedavisi şeklinde özetlenebilir.

KAYNAKLAR

Akalper, İ. & Işık, M.T. (2023). Edirne II. Bayezid Darüşşifasi'nin Tıp Tarihinde Yeri. *International Conference on Scientific and Academic Research*, 502-507.

Atnur, G. (2011). Osmanlı Tıp Yazmaları ile Halk Hekimliğinde" Hafakan (Afakan)" Ve Hazâ 'İlâc-ı Hafakân Adlı Kitap. *Journal of International Social Research*, 4(17), 48-62.

Belen, F.Z. (2019). Osmanlı'da Psikolojik Sağlık Uygulamaları ve Osmanlıca Psikoloji Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme. Kalemname 4(7). 65–78.

Cantay, G. (1988). Darüşşifalar. Sadi Bayram (Ed.) *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri.* (s.355-368). İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Çetin, O. (1993). Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbî Faaliyetler. *OTAM Dergisi,* 4, 122-150.

Çetin, O. (2017). Bursa Yıldırım Beyazıd Darüşşifası. İrgil, C. (Ed.) *Bursa Sağlık Tarihi* içinde (s.80-86). Ankara: Hermes Matbaacılık.

Çetintaş, S. (1952). Yıldırım Darüşşifası. *Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri Bursa'da Hüdavengidar Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Eserinden Ayrı Basım*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Erer, S. (2010). Osmanlılar Döneminde Bursa'da Yaptırılan Hastaneler. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(19), 241-252.

Erer, S. & Atıcı, E. (2010). Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 36(1), 29-32.

Ersoy Çak, Ş., Özcan, N. (2018). Müzik Terapinin Tarihsel Gelişimi ve Uygulandığı Mekânlara Bir Bakış. *Turkish Studies Educational Sciences*, 13(18). 599-618.

Gözütok, T.T. (2020). *Psikiyatrinin Türkiye'ye Girişi: Mecnûndan Akıl Hastasına*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.

Gümüşalan, N. (2015). *15. ve 16. Yüzyıllarda Bursa'da Sağlık Hayatı*. Bursa: Akmat Matbaacılık. s:21-22.

Hatunoğlu, A. (2014). Türk İslam Hekimlerinin Psikoloji Biliminin Gelişimine Katkıları ve Psikolojik Hastalıklara Tedavi Yöntemleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 255-263.

Kara, H. (2006). Osmanlı'nın Mahalle Sakinleri: Mecnunlar, Deliler ve Ölüler. Yılmaz, C. ve Yılmaz N. (Ed.) *Osmanlılarda Sağlık Health in the Ottomans I* içinde (s.197-205). İstanbul: Biofarma Yayınları.

Kurtuluş, M. (2016). Osmanlı'nın Meczûbları Ve Mecnûnları: Erken Modern Dönemde Hastaneler Ve Deliliğe Bakış. *Millî Folklor*, (110).

Sarı, N. (1982). *Osmanlıca Tıp Yazmalarında Mâl-i hülya ve Tedavisi (XV., XVIII. Y.Y.)*. İÜ. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Bilim Dalı Doçentlik Tezi. İstanbul. s.62-63.

Sarı, N. & Akgün, B. (2008). *Türk Tarihinde Psikiyatriye Bakış*. İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Sürekli Tıp Eğitimi Etkinlikleri Sempozyum Dizisi, 62, 1-24.

Sarı, A. & Zabun, S. (2021). Bimarhaneler Hakkında Alan Yazın Çalışması. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 7(3), 585-599.

Somakcı, P. (2003). Türklerde Müzikle Tedavi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(15), 131-140.

Şehsuvaroğlu B.N., Erdemir A.D. & Güreşever G.C. (1984). *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Kitapçılık. s:21-26.

Ünlü, E. (2018). Osmanlı Döneminde Zihin Yetersizliği Olan Bireyler. *Turkish Studies Educational Sciences*, 13(27). 1563-1574.

Yılmaz, C. ve Yılmaz N. (Ed.) (2006). *Osmanlılarda Sağlık / Health in the Ottomans I*, İstanbul: Biofarma Yayınları.

MÜFREDAT KITAPLARINDA OSMANLI İSTANBULU'NUN DEVALARI

CURES OF OTTOMAN ISTANBUL IN MATERIA MEDICA BOOKS

Nuray DEMİR ÖZTÜRK[1]
[1]Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Balıkesir/Türkiye.
[1]nozturk@bandirma.edu.tr

ÖZET

Osmanlı Döneminde yazılmış tıp kitapları içerdikleri zengin muhteva ile kendi dönemlerinin birçok kültürel ögesini barındırır. Eski Yunan, Arap, Fars, Çin ve Hint gibi birçok medeniyetin bilimsel birikimiyle harmanlanarak oluşturulan bu eserlerin içeriğine bakıldığında bitkisel, hayvansal, maden ve mineral kökenli devalardan ve bu devaların özelliklerinden oluştuğu görülmektedir. Bu tür eserlerde bahsi geçen devaların farklı dillerdeki isimlendirilişleri, kullanım şekilleri, faydaları ve diğer devalarla birlikte yaptıkları etkiye de değinildiği görülür. Ayrıca bu müfredat kitaplarında devaların kullanılış şeklinin, isminin, türlerinin de yine bölgeden bölgeye değiştiği anlaşılmaktadır. Müfredat özelliği gösteren bu eserlerden en önemlileri ise Osmanlı sahası içinde 16. yüzyılda Hasan bin Abdurrahmân tarafından tercüme edilmiş *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu*, 17. yüzyılda Sakızlı İsa Efendi'nin yazmış olduğu *Nizâmü'l-Edviye*, 18. yüzyılda Fazlızâde Mehmed'in kaleme aldığı *Müfredât-ı Tıbb* ve 19. yüzyılda Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi tarafından telif edilen *Mi'yârü'l-Etıbbâ* isimli eserlerdir. Ayrıca Osmanlı tıbbını derinden etkileyen İbnü'l-Baytâr'ın yazdığı *el-Müfredât* isimli eser de erken bir dönemde (14. yüzyıl) Türkçeye tercüme edilmiş ve bu tercümenin nüshaları da sonraki yüzyıllarda birçok kez istinsah edilmiştir. Bu çalışmada, Osmanlı döneminde kaleme alınmış *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu, Nizâmü'l-Edviye* ve *Müfredât-ı Tıbb* isimli eserlerde İstanbul'da yetişen bitkiler ya da bulunan devalar konu edilecektir. Ayrıca bu bitkilerin İstanbul'un hangi bölgelerinde yetiştiği, devaların İstanbul halkı tarafından nasıl isimlendirildikleri ve nasıl kullanıldıkları gibi bilgilere de değinilecektir. Yapılan bu çalışma ile günümüz İstanbul'unda unutulmuş ya da unutulmaya yüz tutmuş devalar hakkında bilgilere, bu devaların Osmanlı İstanbulu'nda nasıl bir dilsel karşılıklarının olduğuna, devaların hangi özelliklerinin ne gibi hastalıklara iyi geldiğine ve dolayısıyla geçmişte hangi hastalıkların tedavisinde bunlardan yararlanıldığına yer verilecektir. Bu bilgiler ışığında Osmanlının ve onun merkezi konumunda olan İstanbul'un devalar bahsindeki birikimi de ortaya çıkarılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Müfredat, Deva.

ABSTRACT

The medical books written in the Ottoman period contain many cultural elements of their own period with their rich content. Considering the content of these works, which were created by blending the scientific knowledge of many civilizations such as Ancient Greek, Arabian, Persian, Chinese and Indian, it is seen that they consist of herbal, animal and mineral origin remedies. In such works, it is seen that the naming of the remedies in different languages, the way they are used, their benefits and the effect they have with other remedies are also mentioned. In addition, it is understood that the use, name and types of remedies in these materia medica books also vary from region to region. The most important of these works, which have materia medica characteristics, are Tercume-i Ma-la Yesa'u't-Tabibe Cehluhu, which was translated by Hasan bin Abdurrahman in the 16th century, and Nizamü'l-Edviye, which was written by Isa Efendi of Chios in the 17th century. These are Müfredat-ı Tıbb, written by Fazlızade Mehmed in the 18th century, and Mi'yarü'l-Etıbba, which was written by Şanizade Mehmed Ataullah Efendi in the 19th century. In addition, the work named al-Mufredat written by Ibn al-Baytâr, which deeply influenced Ottoman medicine, was translated into Turkish in an early period (14th century) and copies of this translation were copied many times in the following centuries. In this study, the plants grown in Istanbul or the remedies found in the materia medica works written in the Ottoman period will be the subject. In addition, information such as in which regions of Istanbul these plants grow, how the remedies are named by the people of Istanbul and how they are used will also be mentioned. With this study, it will be given information about the forgotten or almost forgotten remedies in today's Istanbul, what kind of linguistic equivalents these remedies had in Ottoman Istanbul, which features of the cures were good for what diseases. In the light of this information, the accumulation of the Ottoman Empire and Istanbul, which was its center, on the subject of remedies will also be revealed.

Keywords: Ottoman, Istanbul, Materia Medica, Remedy.

1. GİRİŞ

Hastalıkları iyileştirmede hayvan, maden ve bitki kökenli maddeler Çin'den Hint'e, Greklerden İslam coğrafyasına, Osmanlıdan Batı'ya kadar birçok medeniyette kullanılmıştır. Bu maddelerin kullanımında ise basit ve birleşik terkipler olmak üzere iki yol tercih edilmiştir. Hammaddesinde herhangi bir işleme tâbi tutulmadan ya da bazı basit işlemlerden geçirilerek veya bazı maddelerle çok az miktarlarda karıştırılarak oluşturulan devalara "müfred deva" denmiştir (Aydın, 2005, 301-302). Müfredat ise bu müfred devaların isimlerini, özelliklerini, tedavide kullanım şekillerini ayrıntılı olarak anlatan eserlere verilen addır (Aydın & Murad, 2019, s. 25).

Devaların kullanımıyla ilgili kaynakların ilki ve İslam âlimlerini de etkilemiş olanı Dioskorides'in MS I. yüzyılda yazdığı Materia Medica isimli eseridir ardından İslam âlimlerinin sırasıyla yazdıkları şu kitaplar önemlidir: Râzî'nin el-Hâvî'si (Kahya, 1997), el-Birunî'nin Kitâbü's-Saydene'si (Kahya, 2009), İbn Sînâ'nın Kânûn fi't-Tıbb'ının ikinci kısmı (Kahya, 2001), Ebu'l-Kasım Zehravî'nin et-Tasrîf fi't-Tıbb'ının 27, 28, 29. kitapları (Kahya, 2011), el-Gafikî'nin Kitâbü'l-Edviyetü'l-Müfrede'si, İbnü'l-Baytar'ın Câmi'u Müfredâti'l-Edviyye ve'l-Agdiyye isimli eserleridir (Öztürk, 2023, s. 521-538). Bu zengin birikimden faydalanarak yazılan Anadolu sahasındaki ilk eser ise İshak b. Murad'ın kaleme aldığı Edviye-i Müfrede'dir (Aydın & Murad, 2019). Ayrıca İbnü'l-Baytar'ın Müfredât-ı İbn Baytar olarak Umur Bey adına 14. yüzyılda bir tercümesi yapılmıştır (İbn Baytâr, 2017; Yıldız, 2016; Küçüker & Yıldız, 2022). Osmanlı sahası içinde ise 16. yüzyılda Hasan bin Abdurrahmân tarafından tercüme edilmiş olan *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu*,[1] 17. yüzyılda Sakızlı İsa Efendi'nin yazmış olduğu *Nizâmü'l-Edviye*, 18. yüzyılda Fazlızâde Mehmed'in kaleme aldığı *Müfredât-ı Tıbb* (Sıbıç, 2022) ve 19. yüzyılda Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi tarafından telif edilen *Mi'yârü'l-Etıbbâ* isimli eserler müfredât konuludur.

Bu eserlerden çalışmamıza konu olanlar hakkında kısaca şu bilgilere değinilebilir: *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu* III. Murad'ın divan kâtiplerinden Hasan bin Abdurrahmân tarafından İbn Kütbî'den tercüme edilmiş olup müfred devalar hakkında açıklayıcı bir üsluba sahiptir; devaların birçok dilde karşılıklarının verildiği eser, ayrıca hekimler tarafından talimde de kullanılmıştır (Öztürk, 2021). Sakızlı İsa Efendi'nin yazmış olduğu *Nizâmü'l-Edviye* ise telif bir eserdir; devaların ayrıntılı olarak anlatıldığı eserde, birçok dilde devaların karşılıkları söylenmiş, pek çok kaynaktan yararlanılmış, İsa Efendi'nin tabip olarak kendi tecrübelerine de yer verilerek maddeler alfabetik bir şekilde sıralanmıştır (Aydın & Murad, 2019, s. 15-39). Fazlızâde Mehmed'in kaleme aldığı *Müfredât-ı Tıbb* isimli eserde de, alfabetik bir sıra ile devalar anlatılmış, bu devaların birçok dildeki karşılıkları verilmiş, eserin oluşturulması esnasında yararlanılan kaynaklar belirtilerek ayrıntılı bir sözlük meydana getirilmiştir (Sıbıç, 2022, s. 43).

Bu çalışmada kısaca bahsetmiş olduğumuz, *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu, Nizâmü'l-Edviye* ve *Müfredât-ı Tıbb* isimli eserlerin söz varlığına bakılarak İstanbul'da yetişen, İstanbul'a getirilen, İstanbul halkının kullandığı, isimlendirdiği veya rivayet ettiği müfred devalardan bahsedilmiştir. Bu devaların ilgili eserdeki yerleri ve bağlamı alınmış ayrıca konularına göre bunlar gruplandırılmıştır:

2. İSTANBUL'A ÖZGÜ İSİMLENDİRİLİŞLER

Bu kısımda İstanbul halkının devaya Türkçeden farklı olarak verdiği isimlendirmelere örnekler yer almaktadır. "İstanbul Türkîsi, İstanbul'da, İstanbul, İslambol kurbında, İslambol'da, İstanbul nisvânının lisânlarında" gibi ifadelere yer verilerek Türkçeden farklı olarak İstanbul'a özgü bir söyleyişin var olduğuna dikkat çekilmiştir.

birincâsef *Türkî ayvatanadur, İstanbul Türkîsi varâdika derler* (NE 48b)

berkûkî *zerdâlûdür, İstanbul'da dahı hala ol nev'e mişmiş derler* (NE 49b)

kemâderyûs *hamatura Türkî, kısacık Mahmûd derler Türkî, İstanbul, Anatolî* (NE 398b)

[1] Müellif nüshası bk. Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye, nr. 4715.

kar'-ı mürebbâ *kabak mürebbâsıdur eger 'asel ile olursa İslambol kurbında ve Akhisar'da ana nazlı derler* (NE 342a)

merv *İslambol'da ana bâdrencbûye derler* (NE 445b)

nemmâm *marsamadur, İslambol'da ve bu etrâflarda ekser bu nev'ine marsama derler* (NE 489a)

nehmâ *ayçiçegidür, şemskamer İslambol'da derler* (NE 493a)

bâd-ı zehr *ba'zılar derler ki yılanun ödinde olur sıgır ödinde oldugı gibi ki hâlâ İstanbul'da haraza demekle meşhurdur* (C 126b)

haşîşetü'd-dûdiyye *sukûlûfenderyûn dedükleri devânun ismidür ve sukûlûfenderyûn kırk yedi ayaklu ve kırk ayaklu dedükleri hayvanun ismidür, zamân-ı kadîmde bu cânvere ümmü erbâ'atin ve erba'în ya'nî kırk dört ayaklu derlerimiş hâlâ İstanbul'da kırk ayaklu demekle meşhurdur* (C 264b)

bakar *bakar ödi içinde üsti saru ile noktalanmış taş gibi müdevver nesne bulınur, ana harazatü'l-bakar ve hacer-i bakarî derler, İstanbul'da basdırma etdükleri sıgırlar ödinde bulunan meşhûr harazadur* (C 158a)

kümmesrâ *Türkîde emrûd dedükleri ma'rûf yemişdür, emrûddan hüseynî dedükleri sınıf ki İstanbul'da boztoganı derler ki ma'rûfdur kemâlin bulıcak tatlu olur ammâ kabugı kalındur; bir sınıfı dahı vardur ki kış eyyâmında Hemedân'dan Bagdâd'a getürürler ve tâ'ife-i 'Acem ana şâh emrûd derler ve ol degirmi ve yaşıl olur ancak ve leziz ve râyihası hoş ve kabı ince olur gâlibâ İstanbul'da beg emrûdı dedükleridür* (C 658b)

nâr-ı Fârsîye *dedikleri çıbanda İstanbul'da atlas kabarcıgı derler* (MT 196b)

lûbiyâ *bögrülcedür, İstanbul'da tâzesine fasulye derler ki Rûmca lûbiyâya fâsûlî derler* (MT 202a)

merzencûş *balık otı ve sıçan kulagı ve cân otı derler, İstanbul nisvânının lisânlarında mercânköşk derler* (MT 224a)

3. İSTANBUL'A ÖZGÜ TÜRLER

İstanbul'da çokça yetişen veya İstanbul'da bulunan devalara bu kısımda yer verilmiştir.

hasûn *mınkar kuşı derler ki alaca bir kuşdur; İstanbul'da ve Sakız ceziresinde katı çokdur* (NE 117b/7-11)

zerârîc *banbul kurdıdur; İslambol'da çok olur, onılmaz yara üzerine sürseler onıldur* (NE 173)

sidr-i kâzib *Tırabuzân hurmâsı derler, İslambol'da çokdur* (NE 201b)

'Anber *Anber Türkî, ammâ İslambol'da halkı katında 'anber-i tabaka derler katmer katmer olur bir nev' beyâza mâ'il 'anber vardur. Anlar katında ol nev' 'anber makbuldür vâkı'da ol nev' 'anberün buhûrı yegdür* (NE 298b)

Lâletü'l-efrenc *Fırânca lâlesidür derler bir gök çiçekdür, İslambol'da çok bulınur, çiçekçiler arasında marûfdur* (NE 406b)

mahleb *İslambol'da olan ûklâmûrun yapragı degirmi şekl olur, İslambol'da olan ûklâmûra dişi ûklâmûr derler* (NE 442b)

nabk-ı ratb *Tâze nabka yemişidür, İki cinsi 'Arabistân'da olur ve bir nev'î İslambol'da olur, Tırabuzân hurmâsı derler ammâ yemişi nabkaya benzemez* (NE 476b)

hindibâ *güneyik ve acı mârûl, İslambol'a mahsudur, gayrı yerde bulınmaz* (NE 509b)

hacerü'l-efrûc *İstanbul yerlerinde olur taş gibi nesnedür, kayşûr dedükleri taş gibi bu dahı suya batmaz üzerinde turur* (C 250a)

felence *misk otı tohumı derler, İstanbul bâgçelerinde dahı olur* (MT 112a)

4. İSTANBUL'A ÖZGÜ KULLANIMLAR

Bu kısımda İstanbul halkının kendine özgü deva kullanım biçimlerine yer verilmiştir.

'ayn-ı safâ *pâ-yı peleng derler, İslambol'da dülbende korlar bir yaprakdur* (EM 302b)

kebîkec *yırtıcılar aysı derler, yaprağı kerefse benzer, İslambol'da bunun yapragın halk başına sokunurlar* (NE 378a)

varak-ı 'aynü's-safâ *pâ-yı peleng derler, İslambol'da olur bir yaprakdur, çiçek gibi dülbende korlar, tülüce degirmi yaprakdur* (NE 504a)

karlu cüllâb ve fukkâ' *dedükleri şerbet ya'nî hâlâ İstanbul'da Arab şerbeti dedükleri ve penîr suyı ve ekşi ve kâbız yemişler rubları humârun elemin ve şiddetin def' eder nesnelerdendür* (C 321a)

rubbu't-tuffâh *İstanbul'da demür alması dedükleridür, bu makule almaları agacdan veyâhûd altundan bıçak ile ortasından iki bölüp içinden çekirdegin ve üstinden kabın soyup ba'dehu mermer veyâhûd agac havân içinde dögüp suyın sıkalar ve suyın yavaş âteş ile şol mertebe bişüreler ki dört paydan bir pay kala* (C 387a)

katâyıf *ma'rûfdur bâden içi veyâhûd cevz içi ve sükker katılup ve kavrılup tatlu içine konduktan sonra olana katâyıf derler amma İstanbul'da yalınuz hamîrden olana derler* (C 615a)

nîlûfer *ma'nâsı gök tülü veyâhûd gök kanatlu demekdür, çiçeginün ba'zısı kızıl ve ba'zısı gök olur ammâ İstanbul'da meşhûr ve ma'rûf olanı saru çiçegidür ve ba'zısı boz reng olur* (C 763a)

habbü'r-reşâd *tere tohumıdır, dört beş nev' olur, İstanbul'da yapragın yerler* (MT 33b)

5. İSTANBUL İÇİN RİVAYETLER

Bu bölümde Müfredat eserlerinde devalarla ilgili bilgiler aktarılırken İstanbul'la ilgili rivayet edilen olaylara, hikâyelere yer verilmiştir:

fenes *köpek bogan derler bir otdur, üç nev' olur enîsûna benzer nev'î Dîskûrîdûs ve Mâtyol kavli üzere Eregli'de bulınur demişler, gâlibâ İslambol Ereglisi olmakdur* (NE 328b)

leylâk *İslambol'da çok olur, sâ'ir şükûfelerün ekseri gibi bu dahı Firenk'den gelmişdür derler, ammâ musavver kitâbda yazılmış ki her ot ve her şükûfe ve her kök ki bizüm vilâyetimüzde bulınmayan ot ve şükûfe içün âdemler gönderüp ve nice akçeler harç edüp her memleketden getürüp ve etibbâsına ve aşşâbına tabî'atların nef' ve zararın tahrîr etmiş, ol takdirce işbu leylâkı dahı bir Venedüklü Firenk İslambol'da çok sâkin olmış idi, ana götürdüm İslambol şükûfesidür der, vakı'a İslambol'da çok olur menevîş reng olur ve beyâz dahı olur* (NE 425b)

nârcîl-i deryâyî *buna büyük cevz-i hindî derler, İslambol'da Südlice'de Ca'fer-âbâd tekyesinde ol kokonun ya'nî büyük nârcîl-i deryâyînün yarım kabugı vardur ve içinde su içerler ve halk anı bilmeyüp bir şeftâlûnun çekirdegi imiş deyü galat ederler ve merhûm, magfûr Sultân Süleymân tâbe serâh ol tekyeye göndermiş derler* (NE 472a)

afsentîn *afsentînden yapılan şarâbı Kostantîniyye halkı zamân-ı kadimde sıtmalardan gayrı cemî'an marazlar içün isti'mâl ederlerimiş ve yaz evvelerinde andan içüp i'tikâd ederlerimiş ki vebâya ve sâ'ir marazlara nâfi' ola* (C 81b)

6. İSTANBUL SEMTLERİ

Bu kısımda İstanbul'un semtlerinde bulunan devalara yer verilmiştir. Kadıköy, Üsküdar, Kasımpaşa, Boğaz, Silivri adı geçen semtlerdir.

merkaşîşâ *Rûşenâyî taşıdır; İslambol'da Kâsım Paşa üstinde bir depede dahı bulınur, bir Endülüsî çıkardı* (NE 447b)

neft-i ezrak *gök neft derler bir neft yagıdur ki İslambol Bogazı'nda ve ba'zı tuzlu deryâ üzerinde bulınur ve alurlar* (NE 487b)

hacerü'l-efrûc *beyni taşı derler, kurıdıcıdur ve kabzı dahır vardır, İslanbol'a yakın yerde olur* (NE 110a)

dühnü kıssâ'i'l-hımâr *hımâr hıyârı, yabân hıyârı, karga dülegi derler, İstanbul karşusında Kâdîköyi'ne Üsküdâr'dan giden yolda yalıda olan bâgçeler havlularında çok bulunur* (C 370a)

kıssâ'ü'l-hımâr *eşek şinhıyârı demekdür, İstanbul karşusında Kâdîköyi demekle ma'rûf olan karyede ve sâ'ir yerlerde çok biter* (C 595a)

mûmiyâ *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye şöhretimiz olan Kostantiniyye kurbunda medine-i Silivri sahilinde bulunur, kendü adamlarımız buldukları vardır, deniz mûmiyâsı ve Silivri mûmiyâsı derler*. (MT 244b)

7. İSTANBUL SOSYAL YAŞAMINA DAİR

Bu kısımda devalardan bahsedilirken İstanbul sosyal yaşamının da eserlere yansıdığı görülmüştür. İstanbul çarşıları, tebaası ve İstanbul'da satılan devalar aktarılmıştır.

mâddetü'l-ferahü'l-âher *meşhûr ve ma'rûf bir ma'cûndur meselâ İslambol'da dükkkânlarda katı çok bulınur husûsan rahîkî ve 'uşşâkî dükkânlarında, vâfir halk ekser anlardan alurlar* (NE 458b)

türmüs *Vilâyet-i Mısr'da olur bir cins bâklâdur, İstanbul'da Yehûdîler çârsûlarında bulunur* (C 189a)

habbü'z-zelem *İstanbul'da tâ'ife-i 'Arab habbü'l-'azîz deyü satduklarıdur. Birisi şehr-i Zûr'da biter nohûd dânesinden büyücek yassı ve söbi ve birisi dahı uzunca ve üsti ve içerüsi sarudur, Mısır'dan ve Berber vilâyetlerinden getürürler* (C 239b)

huruf *ism-i nabatîdür, İstanbul'da tere deyü satdukları nebâtun kendüsine ve tohmına dahı derler* (C 256a)

harşef *ism-i nabatîdür, Türkîde kenger dedükleri nebâtdur, kendüsi ve yaprakları dikenlüdür, marula benzer, İstanbul'da zamânında Yehûdîler çârsûlarında bulınur* (C 258b)

rutab *hurmâ yemişdür ki tamâm kemâlin bulup kurumamış ola, eger tamâm kemâlin bulup ve kurıyup birbiri üzerine badurılmış olursa ki İstanbul'a ve etrâfa getürdükleri böyledür ana temr derler* (C 394a)

kulkâs *Diyâr-ı Mısr'da sular kenârlarında ve sulara yakın yerlerde çok biter bir nebâtun meşhûr ismidür, kökini gâhî Mısr gemileri ile İstanbul'a dahı getürürler* (C 616b)

kürûş *kerş, Türkîde işkenbe dedükleridür, işkenbelerden isfîdbâ ya'nî sirkelü şûrvâsını ederler, İstanbul'da çârsûlarda buşur dedükleri işkenbe isfîdbâdur* (C 649b/6)

serehs *kuzgun otı ve namâzbur otı derler, bu diyârda meşhûr olan ismi egrelti otunun bu nev'îdir ki İstanbul'da kiraz küfelerinin agzına korlar* (MT 62b/1)

kâşem *torak otuna benzer bir otdur, ba'zılar aleksandra derler, Şeyh Dâvûd kavli üzere Hindîsi dahı sezâba benzer, İstanbul 'aşşâbları kâşem ve aleksandra isimlerile bilmediklerine binâ'en tafsîl olundı* (MT 145a)

vecc *egir köki, Malatya'da çok olur, İstanbul'da azak egiri memdûhdur* (MT 258a)

SONUÇ

Bu çalışmada üç müfredat eserinin söz varlığı taranmıştır. Bunlar *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu*, *Nizâmü'l-Edviye* ve *Müfredât-ı Tıbb*'tır. Taranan bu eserlerde İstanbul'la alakalı kısımlar incelenmiştir. İstanbul'a özgü söyleyişler, kullanımlar, türler, İstanbul'un semtleri ve bunların orijinal isimleri ile İstanbul'la ilgili rivayetler ve İstanbul sosyal hayatını yansıtan birçok örnek tespit edilmiş ve bu başlıkların altında gruplandırılmıştır. Müfredat eserlerinde

İstanbul için İslambol, Kostantiniyye, İslanbol, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye gibi isimler kullanılmıştır. Devaların isimlendirilmesi konusunda müellifler Türkçe dışında İstanbul'a özgü söyleyişler varsa bunları ayrıca belirtmiştir. Bazı devalar ve türler için müellifler bunların sadece İstanbul'da yetiştiklerini söyleyerek özellikle bu devalara dikkat çekmişlerdir. Bazı devaların ise İstanbul'da bulunmadığı buraya çeşitli milletlere mensup kişiler tarafından getirildiği söylenmiştir. İstanbul dışından getirilen devaların geldikleri yerler ve getiriliş biçimlerine de ayrıca değinilmiştir. İstanbul için rivayet edilen bilgi ya da hikâyeler ve İstanbul sosyal yaşamından, bahçelerinden, çarşılarından veya dükkânlarından söz edilmesi geçmiş dönem yaşamının örneklerindendir. Bu çalışma ile İstanbul'un devalar açısından kısa bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

Aydın M. B. Z. (2005). Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât' Eserlerinin Genel Özellikleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* VI/2, 299-315.

Aydın, M. B. & Murad, S. (2019). *Nizâmü'l-Edviye-Sakızlı İsa Efendi*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Hasan bin Abdurrahmân, *Tercüme-i Mâ-lâ Yesa'u't-Tabîbe Cehluhu*, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye, nr. 4715.

İbn Baytâr. (2017). *Tercüme-i Câmi'u Müfredâti'l-Edviye ve'l-Eğziye*. Haz. Kevser Topkar, vd., İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları,

Kahya, E. (1997). el-Hâvî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 16. İstanbul: TDV Yayınları, 532-533.

Kahya, E. (2001). el-Kānûn fi't-Tıb. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 24. İstanbul: TDV Yayınları, 331-332.

Kahya, E. (2009). es-Saydene. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 36. İstanbul: TDV Yayınları, 210-211.

Kahya, E. (2011). et-Tasrîf. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 40. İstanbul: TDV Yayınları, 132-133.

Küçüker P. & Yıldız, Y. (2022). *Tercüme-i Müfredât-ı İbni Baytâr Baytâr-nâme*. Ankara: TDK.

Öztürk, N. D. (2023). İbnü'l-Baytâr'ın el-Müfredât'ının Tercümeleri ve Osmanlı Tıp Literatürüne Etkisi. *60. Doğum Yılı Münasebetiyle M. A. Yekta Saraç Armağanı* içinde, Cilt 1. (s. 8521-538). İstanbul: DBY Yayınları.

Öztürk, N. D. (2021). XVI. Yüzyıl Osmanlısında Bir Hekimbaşı Talimde Hangi Kitapları Okutur?. *Karabük Türkoloji Dergisi* 4, 1-11.

Sıbıç, B. (2022). *18. Yüzyıla Ait Bir Tıp Metni: Fazlızâde Mehmed Çelebi'nin Müfredât-ı Tıbbiyyesi (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Marmara Üniversitesi Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Yıldız, Y. (2016). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Giriş-İnceleme-Metin Dizin)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

ISBN: 978-975-374-365-5

Trakya Üniversitesi Yayın No: 315